

TO

THE LOVING MEMORY OF MY BROTHER

NYAYASHASTRI BHAWANISHANKAR SUKTHANKAR,
SANSKRIT PUNDIT, ST XAVIER'S COLLEGE, BOMBAY.

INTRODUCTION

I

MAMMAṬA, PERSONAL HISTORY AND DATE

Very scanty are the details that have been gleaned relating to the personal history of this eminent savant whose *Kavya prakāśa* constitutes one of the most solid contributions to the literature of Sanskrit Poetics. A few of these details again are of questionable veracity, and are found, on a close scrutiny, to have no more value and significance than what could be attached to a late commentator's uncritical conjecture.

It was *Bhīmasena Dīkṣita*, the learned author of *Sudhāśagara* who, in the introductory verses of the commentary, made the statement that *Mammata* was a son of *Jaiyata* and brother of *Kaiyata* the renowned commentator of *Patañjali's Mahābhāṣya* and *Uvata*, the commentator of the *Vājasaneyisaṃhita* and *Rikprātiśakhyā*. *Kaiyata* and *Uvata* cannot be brothers, for, *Kaiyata*, on his own authority, was the son of *Jaiyata*, while *Uvata*, also on his own authority, was a son of *Vajrata*. Then, how should *Mammata* stand in relation to them? It seems more probable, if at all there be a grain of truth in what *Bhīmasena* writes about *Mammata*, that *Mammata* was the brother of *Uvata* (not *Kaiyata*). For, *Uvata* in his *Vājasaneyībhāṣya* states that he was a protégé of King *Bhoja* whose munificent generosity to the learned comes to be embodied by *Mammata* in a stanza illustrating the figure *Udātta*. Since both *Uvata* and *Mammata* appear to be contemporaries of *Bhoja* it is not unlikely that they were brothers. *Bhīmasena* probably made *Kaiyata*, *Uvata* and *Mammata* brothers, on the strength of the phonetic similarity of the three names—a surprisingly bold guess for a commentator removed from *Mammata* by no less than six centuries. A Kashmir tradition of doubtful authenticity makes *Mammata* a maternal uncle of *Śrīharsa*, the author of the *Naiṣadhya*. He is described to be a Śūva by a commentator, the author of the *Nidarśana*.

PREFACE

This edition of the Tenth Ullāsa of the Kāvya prakāśa is being brought out with the same features as appeared in my edition of Ullāsas I-III, published as far back as 1933. In addition to the three well-known commentaries: Pradīpa, Uddyota and Prabhā, are published two new commentaries: the Samketa of Ruc-(yy)aka and the Bālacittānurañjanī of Narahari Saraswatītirtha, both based on the Mss. material in the Bhandarkar Research Institute, Poona. The English translation and Notes are planned with a view to bringing the Figures of Speech, as dealt with in the Tenth Ullāsa, within the easy reach of the student of Alamkāra. It has been my endeavour to make the translation faithful and, at the same time, to make it conform to the English idiom. The Notes attempt to set forth the Figures of Speech not only in their complete bearings but also with as much perspicuity as the subject allows. I make these claims, however, with the reserve of one keenly aware of his shortcomings and shall deem myself singularly lucky if this edition commands the wide popularity enjoyed, I may humbly say, by its forerunner, the edition of the first three Ullāsas.

The acknowledgments made in the Preface to the edition of the three Ullāsas hold good in the case of this edition also. The death of my brother, Nyayashastrī Bhawanīshankar Sukthankar, to whose memory this edition is inscribed, has deprived me of one to whom I looked for inspiration and guidance in my literary ventures. My friend and colleague, Dr A. M. Ghatge, has obliged me with many a valuable suggestion. The accuracy and precision of the edition are, in a large measure, due to the scrupulous care with which my wife, Mrs. Malatī Sukthankar, has gone through the proofs.

Mr. M. N. Kulkarnī, proprietor of the Karnatak Press, has laid me under no small obligation by undertaking to publish this edition. The Kolhapur Darbar has obliged me by making a grant towards the publication.

The author acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

*Goragaonkar's House,
Bombay 7.
12 6 1941.*

S. S. S.

Mammata, it is almost certain hailed from Kashmir For, firstly, his name is on the pattern of other decidedly Kashmir writers The names Kaiyata, Uvata, Rudrata Bhallata, along with several others, help us to know whence Mammata hailed Secondly, Mammata, like several other Kashmirian writers, is given the title Rajānaka which means "almost a king" The title is definitely Kashmirian and is given to Kashmirian Brahmanas to this date Thirdly, the generally accepted view that Alata (or Alaka) was the author of the closing portion of the Kavyaprakāśa and that he was a Kashmirian lends a greater amount of plausibility to Mammata also hailing from Kashmir

MAMMATA'S SCHOLARSHIP

All Sanskrit writers on Poetics were, as a rule, men of erudition. Not until they were well grounded in the different branches of learning, did these Pundits undertake to write on Poetics In general, their learning comprised a deep study of Grammar, the Purva mimāmsa and the works of their predecessors in the field of Sahitya śāstra In short, they got themselves acquainted with those branches of learning that had a direct bearing on Poetics

To judge from his Kavyaprakāśa Mammata appears to have been a versatile genius who approached the subject of Poetics equipped with a thorough knowledge of diverse branches of Sanskrit literature.

(1) Like other writers in the field, Mammata had studied Sanskrit Grammar with the scholar's intensity and accuracy He quotes profusely from the Mahabhasya and Bhartrhari's Vakyapadiya, in his Kavyaprakāśa His division of the figure Virodha, based as it is on the four fold convention of Word accepted by Grammarians, and his use of the word Kriya in the sense of Hetu (cause) in the body of his definition of the figure Vibhavana, tend to show that Mammata's bias lay in the direction of the Grammarians His division of Upama, his remark in the course of his treatment of the figure Asangatu अपवादविषयपरिहारेण उत्सर्गस्य व्यवस्थिते are palpably in the Grammarian fashion. Instances could be multiplied to show Mammata's leanings towards the Grammarians, but the following remark of Mammata will, it is hoped, be enough to bear out the high esteem in which he, as an Ālankarika, held the Grammarians. सुधर्वेयाकरणे : ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः तत्तत्तन्मतानुसरिभिर्न्यैरपि etc

(2) Mammata shows that his acquaintance with the Pūrvamīmāṃsā was far from superficial. He is quite at home when he develops the essentially Mīmāṃsaka views अभिहितान्वय and अन्विताभिधान. He takes note of their view that convention (संज्ञेत) is established with regard to Generic attributes only; he is aware of Arthāpatti and meticulously points to Prabhākara's refinement thereof into श्रुतार्थापत्ति. He cites from Kumārila (अभिधेयविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । ... दृष्टेरिष्टा तु गौणता), and refers to the Mīmāṃsaka view of प्रत्यक्ष as objective manifestation (प्रकृतता). In short, he was acquainted with both the schools of Mīmāṃsā, the Kumārila school and that of Prabhākara. The inclusion of the figure Parisankhyā in the Arthālamkāras need not be taken as an additional instance for it dates back to Rudrata.

Mammata refers to the Vaiśeṣika theory of Atoms and their size in Ullāsa II. In the treatment of the figure Anumāna, he pathily defines the Naiyāyika terms Sādhana and Sādhyā, with the rigidity of a Naiyāyika. He refers to the Naiyāyika view in Ullāsa II that convention is made in relation to the individual as qualified by the generic attribute. In the same Ullāsa, he alludes to the Naiyāyika view of Direct Perception resulting in Samvitti (i. e. consciousness in the cogniser). While describing, in Ullāsa I, the creation of Brahma, he refers to the Vaiśeṣika view that Atoms form the material cause of the world, and seems to allude to the Vaiśeṣika division of causes by the words उपदानकर्मादिसहकारिकाण्य comprehending, by the word सहकारि, the असमवायि and निमित्त.

He refers to the Sāṅkhya view of creation. He has occasion to refer to the Buddhist view of Sanketa that refers to the individual as marked off from everything else. Though the former of these references need not be made much of, the latter presupposes some close acquaintance with the Buddhist system.

Mammata's knowledge of the literature on Poetics, that had grown up before he made his appearance in the field, was not only wide but precise. That is why he is in a position to set his finger on the weak points in the theories advanced by his predecessors. A perusal of the appendix to Ullāsa X would suffice to substantiate the truth of this remark. He mentions Abhinavagupta, Udbhata, Mayūra, Śrīharsa and others. He cites stanzas from his predecessors like Rudrata, Dandin, Ānandavardhana, Udbhata and Vāmana. He

criticises the views of Udbhata, Rudrata, Bhāmaha, Vāmana. In short, we find Mammata making, in his *Kāvya-prakāśa*, an attempt to focus all the important poetical theories and views that had established themselves before him.

In giving his illustrations, Mammata has drawn upon literature that is varied. He cites from dramas like the *Śākuntala*, *Vikramorvaśīya*, *Mahāvīracharita*, *Mālatī Mādāhava*, *Hanumannātaka*, *Vemśamhāra*, *Ratnāvalī*, *Bāla Ramāyana*, *Karpūra mañjarī*, *Viddhaśāla bhāṅgikā*, from *Kavyas* like the *Raghu vaṃśa*, *Kumāra sambhava*, *Kirātārjuniya*, *Śīsupālavadha*, *Navasahasankacharita*, *Bhatti Kāvya*, from anthologies like the *Amaru-śataka*, *Gāthasaptaśati*, from the *Mahabharata*, *Kuttanimita*, not to mention several others. Besides *Kavyaprakāśa* Mammata is also credited with the authorship of *Sabdavyāpāravichara* a treatise that deals with the question of the processes of *Abhidhā* and *Lakṣanā*.

After perusing his *Kavyaprakāśa* one cannot but admire the sweep of the author. And one is too willing to join hands with the commentator *Bhūmasena* who pays tribute to Mammata in the following glowing terms: न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाग्देवतावतारोक्ति (मम्मदोक्ति) आक्षेप्यु प्रभवन्ति किं पुनर्मानुषमराक्ष ।

Mammata's date is determined to be between 1050 and 1150 A. C. He refers to *Abhinavagupta* (1st quarter, 11th cent.) He cites from the *Navasahasankacharita* (circa 1010 A. C.) and in the stanza illustrative of the figure *Udatta* he pays tribute to the liberality of *Bhoja* (circa 1055 A. C.) Thus he must have written his *Kavyaprakāśa* after 1055.

As *Ruyyaka* mentions the *Kavyaprakāśa* in his *Alankarasarvasva* (circa 1135-1145 A. C.) and has also commented upon the *Kavyaprakāśa* in his *Sanketa* (which is appended to our Edition), the *Kavyaprakāśa* must have been written before 1135-45 A. C.

That *Manikyachandra* wrote his *Sanketa* in 1159-60 is an additional evidence in point.

Thus the *Kavyaprakāśa* must have been written somewhere between 1050-1150 A. C. There is extant also a manuscript of the work dated 1158-59 A. C. The date 1100 A. C. therefore will not be far too wide of the mark.

II

KĀVYAPRAKĀŚA ITS CONTENTS AND ITS POSITION IN THE FIELD OF SANSKRIT POETICS

The Kāvya-prakāśa is made up of three parts I the Karikas numbering 142 which have been split up into 212 sutras dealing with the different topics on Poetics II the Vṛtti which elucidates and supplements the sutras and III illustrations comprising stanzas numbering 603 drawn from a wide range of literature

The Kāvya-prakāśa is divided into ten Ullāsas or Flashes the first of which gives *inter alia* a definition of Kāvya The remaining Ullāsas are devoted to a treatment of the different constituents of the definition The following analysis will give the contents of the work at a glance —

Ullāsa I defines Poetry as Word and Sense without poetical flaws with poetical excellences and as a rule embellished with figures

Ullāsa II divides Words into Expressive Indicative and suggestive according as it yields sense Expressed Indicated or Suggested

Ullāsa III gives the variety of Suggestion based on sense

Ullāsa IV Varieties of Dhvani or Suggested Sense the first variety of Kāvya

Ullāsa V The second variety of Kāvya called Gunabhūta vyāngya

Ullāsa VI Kāvya of the third class called Chitra with its two varieties Śabda-chitra and Artha-chitra

Ullāsa VII The Flaws of Words and Sense

Ullāsa VIII Gunas or poetic excellences three in number distinguished from figures

Ullāsa IX The Figures of Word, six in number and three Vṛttis

Ullāsa X the Figures of Sense, 61 in number

From this list of topics it will be seen that our author has dealt with Poetics in its varied aspects. The only branch of Poetry that remains untouched by Mammata is Drama which also is generally treated by other writers on Poetics like Viśvanātha the author of the Sahityadarpana

Mammata has for long been looked upon as one of the most authoritative exponents of Sanskrit Poetics. An index to his popularity is furnished by the very fact that scholars like Ruyyaka undertook to comment on the Kāvya-prakāśa within almost a score of years of its appearance. And Manikyachandra's commentary was written before yet fifty or sixty years had elapsed since the work was compiled. That the popularity of the work was sustained throughout is borne out by the number of commentaries written at various times and by various scholars, and computed to be no less than seventy in number. That the commentators of the Kāvya-prakāśa include such brilliant scholars as Ruyyaka, the author of the Alankārasarvasva, Viśvanātha the Sāhityadarpanakara, Govinda Thakkura the reputed author of the commentary Pradīpa, and Nāgoji Bhatta the great grammarian, author of the Paribhasenduśekhara, is in itself a splendid tribute to the worth and popularity of the Kāvya-prakāśa. Govinda Thakkura's commentary Pradīpa is so learned that it has, in its turn, been commented upon by other scholars.

What is the source of this immense popularity? It will be very instructive to know what made Mammata's Kāvya-prakāśa a work of unparalleled worth even when Sanskrit literature has been enriched by works on Poetics—a legion of them—all more or less learned.

The explanation of मम्मट's phenomenal popularity lies perhaps in two or three factors. Firstly, मम्मट was a man of wide learning, as we saw above. His learning which gained for him a title like वाग्देवतावतार from scholars like अर्जुनदेव & भीमसेन दीक्षित was a sure attraction to men of scholarly tastes to undertake a study of the काव्यप्रकाश, his *magnum opus*. Secondly, मम्मट was a staunch advocate of a school—the ध्वनि school—which had got a strong hold on the minds of scholars after आनन्दवर्धन. Here was a learned adherent of the most popular school of Poetics who, therefore, must have stood high in the eyes of the learned. Thirdly, मम्मट tried to bring together, in his काव्यप्रकाश, all that was best in the systems that preceded him. His definition of काव्य, which aims at satisfying all schools, his admission of three गुण, and his attempt to make them a substitute for the three वृत्ति or रीति are all typical of मम्मट's desire to make his work represent all that was best in the theories that preceded him. The closing stanza

इत्येव मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नस्य प्रतिभास्ते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्-विनिर्मिता सघटनैव हेतु ॥

though written by भरत, may be taken as giving in epitome this aim of the काव्यप्रकाश. Lastly, the very systematic and pithy nature of the काव्यप्रकाश must have been immensely responsible for its popularity. Though a bit obscure, it should not be forgotten that मम्मट skips over the whole field of Poetics within the short space of 142 कारिकाः. And this he does without impairing accuracy in the least.

III

काव्यप्रकाशः ITS COMPOSITION

कारिका and वृत्ति — The काव्यप्रकाश as seen above, consists of three constituent parts (1) कारिकाः, (2) वृत्ति, and (3) उदाहरणः. Of these the वृत्ति and the choice of उदाहरणः will evidently go to the credit of the same author मम्मट, for the वृत्ति and the उदाहरणः are inseparably interlinked. Regarding the authorship of the कारिकाः, however, two views have been advanced. One is inclined to attribute the authorship of the कारिकाः to भरत and that of the वृत्ति to मम्मट, while the other holds that मम्मट is the common author of both. The following are the arguments advanced by the two schools.

The first school consists of commentators like महेश्वर, विद्याभूषण. These hold that भरत is the author of the कारिकाः and मम्मट of the वृत्ति, for the following reasons —

(i) Among the कारिकाः, there are some that we find embodied in भरत's नाट्यशास्त्र.

(ii) The वृत्ति on the 1st कारिका mentions the कारिकाकार in the 3rd person प्रथमवृत्तु परामृशति. If the author of the वृत्ति and कारिका were the same the वृत्तिकार would have said with reference to the कारिका, परामृशामि.

And (iii) A divergence of views between the वृत्ति and कारिकाः seems to be hinted at in the वृत्ति on the कारिका, (उदाहृत X) समस्तवस्तु-विषयं श्रुता भारोपिता यदा । For the वृत्ति says बहुवचनमविवक्षितम्.

As against these, the following arguments could be urged —

(i) The कारिकाः that are common to भरत and the काव्यप्रकाश are too few in number and are particularly confined to those that deal with रस. भरत was a recognised authority on रस and naturally मम्मट must have borrowed the कारिकाः bodily from the नाट्यशास्त्र in recognition of the eminence of भरत in the field of रस. मम्मट was eclectic and has borrowed from writers like दामन and the ध्वनिकार. (ii) The third person

in ग्रन्थकृत पराश्रयति is inconclusive in view of the fact that it is customary with Sanskrit writers not to be too obtrusive and to refer to themselves rather in the third person than in the first. (iii) Writers like वामन, विश्वनाथ and रय्यक have written both the कारिका and वृत्ति in their respective treatises (iv) There is no divergence between 'श्रौता आरोपिता यदा' and the वृत्ति thereon. The वृत्ति, while endorsing the कारिका, adds by way of a rider, that the plural in the कारिका does not exclude the dual [See Ullāsa X Notes *loc cit*] (v) Authorities like हेमचन्द्र, जयस्य, प्रतापहृदीयकार विद्यानाथ, अप्यय्यदीक्षित have acknowledged, impliedly or explicitly, मम्मट as the author of the कारिका also

To judge between the two views, it seems that the weight of argument lies with the second

मम्मट and अलक (or अलट) —Many commentators like माणिक्यचन्द्र the author of the सूक्त, राजानकानन्द, the author of काव्यप्रकाशनिर्देशन, refer to काव्यप्रकाश being the work of मम्मट and अलक (variously called अलट) राजानकानन्द goes to the length of specifying their respective contributions. The portion of उल्लास X upto परिकरालकार, he says, was written by मम्मट, the rest upto the close of the काव्यप्रकाश by अलक. That this joint authorship is probable is borne out by the stanza at the close which, though slyly, hints at it [इत्यप मार्गे विदुषा विभिन्नोऽप्यभिन्नरूप प्रतिभासते यत्, न तद् विचित्र यद्मुत्र सम्यग्विनिर्मिता सघटनेव हेतु] There is a ms of great antiquity dating as far back as 1158 A C which in its colophon mentions मम्मट and अलक as the joint authors of the काव्यप्रकाश. One scholar, भर्तृहरिचन्द्र (13th cent A C), a commentator of the अमरशातक, goes to the length of seeing joint authorship in the 7th Ullāsa also—which is, however, open to serious doubt. The evidence is not sufficiently strong to decide, with any degree of precision, the extent to which the two scholars contributed, though the generally accepted view is that of the निर्देशन, given above. This अलक also called अलट must have been, as the name shows, a Kashmirian. He was a son of राजानकजयानक and has commented upon the हरविजय of रत्नाकरकवि

IV

THE ORIGIN AND GROWTH OF SANSKRIT POETICS

Though Sanskrit Poetry dates back to the second millennium before Christ, when—probably a good deal earlier—the Rgveda with its rich poetry was composed, the oldest reference to something at

least akin to *Poetics* is not earlier than the sixth or seventh century B C It is in the *Nirukta* (6th or 7th cent B C) that we come across a reference to Pūrna and Luptā varieties of Upama. And when we find the *Nighantu* bringing particles like *iva, yatha* etc under the vague term Upama, and when in the course of an explanation of the term, Yaska the author of the *Nirukta* is found citing a definition of Upama given by Gārgya a predecessor of his, we cannot help concluding that some elements of Sanskrit *Poetics* are earlier even than Yaska, the earliest extant exponent of the *Veda*.

Coming down to *Pāṇini*, (5th cent, B C.) we find the great grammarian using technical terms like *Upamā, Upaniṭa, Samanya Upamāna*, with a facility indicative of their having come into vogue even before he wrote. *Kautilya* (4th cent B C), in his all-comprehensive work, the *Arthaśāstra*, makes mention of what constitute excellences of composition, which he defines in a way not far different from that of any later writer on *Poetics*.

Some interesting sidelight is thrown on the development of Sanskrit *Poetics* by the Inscriptions. One inscription belonging to 150 A C (Junagad Inscription of Rudradaman) makes mention of some poetical excellences and incidentally alludes to the division of Poetry into *Gadya* and *Padya*. Some of the inscriptions employ some of the poetical devices like alliteration in such profusion and with such mastery that one is forced to conclude that the science of Sanskrit *Poetics* had made large strides before they were executed. They are so artistic that it was their refined polish and ornateness that tended to upset *Max Muller's* theory of a Renaissance in Sanskrit Literature.

But all these are no more than indications of the growth of Sanskrit *Poetics*. And for the first systematic treatment of the science—at least an appreciable portion of it—we must go down to *Bharata's Natyaśāstra*.

As a treatise on Drama, *Bharata's* work could not directly concern itself with the theory of *Poetics*. But he could not forbear paying attention to such topics in *Poetics* as *Gunas, Dosas, Alankaras*,—at least in so far as they affected the Drama. But what lends special importance to his work is that it has proved to be the starting point for one of the most important theories advanced in *Poetics* regarding the essence of Poetry—the *Rasa* theory.

V

THE DIFFERENT SCHOOLS IN SANSKRIT POETICS

Broadly speaking there are five schools of thought, in Sanskrit Poetics, that come to be distinguished on the basis of the particular views they advance regarding what constitutes the essence of Poetry. They are (1) the Rasa school, (2) the Alankara-school, (3) the Riti school, (4) the Vakrokti-school, and lastly, (5) the Dhvani-school. The difference in their view points has entailed a difference also in their attitude towards रस गुण and अलंकार, the three constituents of Poetry.

(I) *The Rasa school* —According to this school, what gives life to Poetry is Rasa or Flavour and Gunas and Alankāras are only ancillary to the Rasa. The theory of Rasa was first foreshadowed in Bharata's *Natyāśāstra* in so far as it bore on Drama. The credit for importing this vital principle in the field of Poetics as the essence of Poetry, goes to the Dhvanikara and his followers. The *Śrngaratilaka* of Rudra the Agni-purana the *Kavya mīmāṃsā* of Rājāśekhara and the *Sahityadarpana* of Vṛśvanātha belong to this school.

(II) *The Alankāra school* —According to this school what constitutes the soul of poetry is the presence of figures of sound and sense, (Alankara). This school in its enthusiasm for the figurative way of expression, could not recognise the fact that there could be something more essential than mere figures. They were superficial in their outlook. The oldest exponent of this school was Bhamaha (7th cent A C) the author of the *Kavyalāṅkara*. He was followed by Udbhata (circa 800), Rudrata (circa 850 A C) and Pratiharenduraja (circa 950 A C). Rasa was recognised by this school but they were not inclined to assign to it a position better than of subservience. They failed to distinguish गुण from अलंकार and subsumed the former under the latter.

(III) *The Riti school* —According to this school, Riti or Mode of expression is what constitutes the life of poetry. Figures are looked upon by this school as something more extraneous in comparison to Gunas or poetic excellences. Gunas are the essence of Riti and determine its nature. Vamana (800 A C) was the earliest exponent of this system though he was in a goodly measure anticipated by दण्डिन्. Though the principle of रीति was recognised by the later writers on Poetics they were not prepared to regard it as the

very soul of Poetry The रीति-school, it may be pointed out, went one step farther than the अलंकार-school when it insisted upon गुण as something vital to Poetry This insistence was a great contribution to the progress of Poetics towards the ध्वनि-theory, the crowning achievement For the रीति-school taught critics to go deeper and not to be content with the superficial अलंकार

(IV) *The Vakrokti school* — वक्रोक्ति, in plain words, is strikingness of speech According to this school an elevated style of expression is what constitutes the essence of Poetry This elevation of style is secured by the employment of figures in the body of Poetry so as to make it striking Thus figures are regarded by this school as so many aspects of वक्रोक्ति and रस, गुण, ध्वनि etc are in a कव्य merely subservient to वक्रोक्ति बुन्तक (circa 1000 A C) was the great exponent of this doctrine who carried it too far in his enthusiasm to oppose the ध्वनि-system On account of its pitting itself against the well-established ध्वनि theory, the वक्रोक्ति-school could not grow popular nor secure adherents, nevertheless it raised अलंकार from a position of insignificance to which it was reduced by the ध्वनिकार and secured for it a position of importance among the essentials of a कव्य, so much so, that later writers like मम्मट could not ignore the claims of अलंकार when they formulated their definitions of कव्य

(V) *The Dhvani school* — This was the most powerful school which found its first expression in the कविसूत्र of ध्वनिकार (9th cent.), the वृत्ति of आनन्दवर्धन (850 A C) and the commentary of अभिनवगुप्त ध्वनि is suggestive poetry All poetry worth the name must be suggestive said the ध्वनिवादिन्, ध्वनि could be वस्तुध्वनि or अलंकारध्वनि or रसध्वनि Void of suggestion no poetry was worthy of the name, they argued गुण or अलंकार could be charming only in so far as they were subservient to ध्वनि and had no value of their own

The admission of ध्वनि was a great innovation in the field of Sanskrit Literature व्यञ्जना as a वृत्ति was not recognised by any school of thought upto now The अलंकारिकस made this bold step and sought sanction for it in the स्फोट theory of the वैवाचिकस.

As an innovation the ध्वनि theory had to face the fierce onslaughts of learned scholars like प्रदीपसेन्दुसार, बुन्तक, भट्टनाथक and महिममट But these fierce attacks tended to win for the ध्वनि school such popularity as no other school in Poetics had succeeded in winning And the school got powerful adherents like मम्मट and जगन्नाथ who accepted the doctrine albeit with certain modifications.

ध्वनि was merely a development of the रस school. While the रस school admitted रस to be the soul of Poetry, it being presumed that रस is suggested, this school went a step further and admitted the suggestion of रस as well as of वस्तु and अलंकार as the soul of Poetry. But it should not be forgotten that even अलन्दर्वर्धन the foremost ध्वनिवादिन्, did not fail to give रस the palm of superiority over everything else.

Besides these theories there were the अनुमान theory of महिमभट्ट and the औचित्य (Propriety) theory of क्षेमेन्द्र—not to mention some others—which commanded but meagre influence and, therefore, deserve little attention.

VI

SANSKRIT POETICS AND OTHER SĀSTRAS

Poetics as a science dealing with poetry was concerned with several theories bearing upon Sound and Sense (शब्दार्थ). And as some other शास्त्रs like व्याकरण were also working out, though from their particular stand points, theories re. शब्द and अर्थ, it is natural to find close affinity between Poetics (साहित्यशास्त्र) and such sciences.

Grammar—It was to Grammar that Sanskrit Poetics owed greater allegiance than to any other Śāstra. The ध्वनिकार and मम्मट, for instance pay glowing tributes to this branch of Sanskrit learning. उपमा and its several subdivisions were already foreshadowed in his सूत्रs by पाणिनि. The आलंकारिक view that सकेत is made for जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य was based on a similar view advocated by पतञ्जलि in his महाभाष्य. The name ध्वनि given by the आलंकारिकs is based on the Grammarian's name for sound, and the propriety of the name is explained with a reference to the स्फोट theory of the वैयाकरणs. Some of the terms as employed by the आलंकारिकs are the particular property of the वैयाकरणs e. g. क्रिया in the sense of कारण, अलंकार and उत्सर्ग in the sense of exception and general rule. But perhaps the most decided influence of the वैयाकरणs on the आलंकारिकs is to be noted in the matter of their subdivisions of उपमा, which are all based on different grammatical derivatives like क्यच्, क्यद् etc.

Pūriā mīmāṃsā—Another शास्त्र which more or less influenced the साहित्यशास्त्र was the पूर्वमीमांसा. The पूर्वमीमांसा, as an interpretative system did not fail to leave its impress on the system of Poetics. The आलंकारिक admission of अभिधा and लक्षणा was after the fashion of the पूर्वमीमांसकs though it must be conceded the Grammarian's had to

some extent anticipated the *mīmāṃsukās* with their *सुप्त्या* and *गौणी वृत्तिः*. Their recognition of *तत्पर्यवृत्तिः* was also in conformity with one of the principal schools of the system—the *अभिहितान्वयवादिन्ः*. Besides these the *आलङ्कारिक*s refer to the *अर्थापत्तिप्रमाण* of the *पूर्वमीमांसक*s as also to their view about *प्रत्यक्ष* that it is objective revelation (*प्रकृतता*). Some sentences of the *पूर्वमीमांसा* tradition have been freely employed by the *आलङ्कारिक*s in the course of their illustrations. *गौरुबन्धु*, for instance is a sentence of this nature. Some *आलङ्कारिक*s have admitted a figure *अर्थापत्ति* which is with certain modifications borrowed from the *पूर्वमीमांसा*. The figure *परिस्तल्या* is a strong testimony to the influence of the *पूर्वमीमांसा* on the *साहित्यशास्त्र*. When they describe a *महावाक्य* as a *महावाक्य* the *आलङ्कारिक*s follow closely in the footsteps of the *पूर्वमीमांसक*s whose definition of *वाक्य* was much more elastic than that of the *वेदाकरण*s.

Besides these two the *तर्कशास्त्र* also exercised some influence on the *साहित्यशास्त्र*. *अनुमान अलङ्कार* is a poetical development of the *अनुमान* of the *नैयायिक*s. Some of the figures are based on a view of causation that is essentially *तार्किक* in complexion. The influence of *तर्कशास्त्र* was much more marked in the earlier writers on Poetics like *भामह* than in the later ones. For their *रस* doctrine the *आलङ्कारिक*s sought sanction in the sentence from the *तैत्तिरीय उपनिषद्* *रस होवाय छद्भ्यानन्दी भवति*. Their terminology *विगलितवैद्यान्तर आनन्द* to describe the joy resulting from *रस* has its prototype in the Vedantic idea of *ब्रह्मानन्द*. Some of the *आलङ्कारिक*s freely drew upon the *सांख्य* system to explain the *रस* problem. They accounted for its relish by admitting a *व्यापार* called *भोगीकृति* which was based on the *सांख्य* idea of *भोग*.

VII

THE SĀHITYAŚĀSTRA ITS ACHIEVEMENTS AND SHORTCOMINGS

In its rich variety and profusion Sanskrit Poetics has but few rivals. Its richness could be imagined if only we knew that the five schools with their many adherents have been responsible for innumerable works which in their turn have been commented upon by scholars of great profundity. The works and the commentaries are both learned in the highest degree.

Generally speaking writers on *साहित्यशास्त्र* have attempted to analyse the basic grounds of Poetry and set forth its purpose. Each

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोऽङ्कः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense:—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोऽङ्कः—अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

उपमानन्वयस्तद्द्रुपमेयोपमा ततः ।
उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपनापद्भुती तथा ॥
श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अप्रस्तुतप्रशसातिशयोक्ती परिशीर्तिते ॥
प्रतिवस्तूपमा तद्द्रष्टव्यन्तो दीपक तथा ।
तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
यथासंख्यमर्यान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिशृती च भाविकु काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितं ।
पर्यायथानुमानं च प्रोक्तं परिस्तरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसरत्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्द्रदसंगति ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्येकं भवितुं च स्यात्ताम्येकैवत्वस्मृतिः ॥

अथोदघोते दशमोऽङ्कः—अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

one has in his own way attempted a definition of Poetry, from which it was a natural transition to investigate the different powers (वृत्ति) of word to convey different senses. An enquiry into what constitutes a poetical excellence or a poetical flaw is then undertaken by these writers. Add to these the precise definitions and divisions of the different figures of sound and sense, and we get an idea of the questions that the आलंकारिक sets about tackling.

All आलंकारिकs have invariably admitted आनन्द or निर्मृति to be the principal aim of Poetry, thereby endorsing the generally accepted view that art is invariably a source of delight. They again assume all art to be didactic in purpose. Joy and advice, side by side, constitute according to them, the principal purposes of Poetry. Writers on Sanskrit Poetics did not fail to recognise that even Pathos contributes to the joy of the सहृदय, though their attempts to explain this joy could not be regarded as successful.

In giving the basic grounds of Poetry, they are alive to the fact that Poetic genius is the prime necessity of a Poet. But they do not ignore the value of training and study. A minute observation of the world (लोक) too is regarded as necessary, which implies a recognition of the element of realism in art. But too much realism is perilous to art and hence our writers on Poetics have described the poet as लोकैस्तरुर्गनानिपुण. A happy blending of the realistic and the ideal leads to art in the real sense of the term.

The definitions of काव्य are varied—some more scientific than others. The admission of रस and ध्वनि was indeed a great contribution. The Sanskrit writers never mistook verse for poetry and were ready to recognise poetry in prose. But it seems more than likely that our आलंकारिकs failed to pay attention to the subjective aspect of Poetry. Their attention was centred more on the narrative aspect than the lyrical. The principle of division of Poetry into lyric, narrative and dramatic by Western Criticism has not anything corresponding to it in Sanskrit. Again the psycho-analytical explanation that Poetry is emotion that has passed through the medium of imagination has very little corresponding to it in Sanskrit, though a semblance of it is found in a very faint form in their explanation of रसोत्पत्ति.

Their explanations of the different powers of word to convey a sense are scientific in the extreme. Their ideas about excellences and

flaws also are equally scientific and artistic in view point. As regards figures of sound and sense Sanskrit Literature has every reason to be proud of its wealth and variety. No other literature has made contributions so rich. The figures of sound betray a keen sense of the phonetic effect on the ear and mind. And the detailed prescriptions in the matter of the sound being tuned up to the matter sought to be conveyed are artistic in a great measure. कण्व's मम विरहना jars on the ear of the Sanskrit critic owing to the juxtaposition of the last two syllables as much as the भियामरावती of the last stanza of the first Ullasa. In fact the sense of sound of Sanskrit critics was possibly the most refined. The figures of sense also are rich in variety. It is one relation like सादृश्य or कार्यकारणभाव but its figurative modes of expression are strikingly numerous. It is no use saying that the finer shades of distinctions are instances of mere hair-splitting when on a close examination we find the poetical effect to be different in each case. But one has to admit that in certain cases Poetics has allowed itself to be swamped by Grammatical technicalities. The varieties of उपमा and विरोध are flagrant cases in point. The varieties of ध्वनि that have been reckoned at several thousands and those of लक्षणा point to a tendency of hair-splitting. In fact our साहित्यवेत्तविराज in their theorising have never paid attention to the practice of eminent poets. Even जगन्नेत्रीभट्ट had to refuse consent to the admission of the essentially grammatical and dry divisions of उपमा within the artistic domains of Poetry. These failings and drawbacks apart Sanskrit Poetics has enriched for all time to come the field of letters and thoughts with its theories about रस, ध्वनि and काव्य—not to mention several others. They bear the hall mark of scholarly erudition and precision.

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोच्छ्वासः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense:—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोच्छ्वासः—अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

- उपमानन्वयस्तद्द्रुपमेवोपमा ततः ।
- उल्लेखा च ससंदेहो रूपमापद्मती तथा ॥
- श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
- अप्रस्तुतप्रसंगातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥
- श्रुतिवस्तुपमा तद्द्रष्टव्यन्तो दीपक तथा ।
- तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
- भाक्तेषो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
- यथासह्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवद् ॥
- स्याभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सदोक्तिवद् ।
- विनोक्तिपरिवृत्ती च भाषिकं काव्यच्छिन्नवद् ॥
- पर्यायोपमुद्राण च समुच्चय उदीरित ।
- पर्यायानुमानं च प्रोक्त परिहरस्तथा ॥
- व्याजोक्तिपरिस्राये च विज्ञेये हेतुमात्म्या ।
- अन्योन्यमुत्तरं सूत्रमसारी तद्द्रदसंगति ॥
- समाधिश्च समेन स्याद्विषयमस्त्वधिनेन च ।
- प्रत्यनीकं मौञ्जितं च स्यात्प्रामेयत्वोत्सृज्यते ॥

अथोद्योते दशमोच्छ्वासः—अथार्थेति । प्रसंगादिनि भावः । न्यूना-

(१) साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव, (न कार्यकारणादिकयोः) साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सवन्ध उपमा । भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥

1 UPAMĀ

"Upamā" consists in a similarity of attributes, provided there is distinctness (between the Upamāna and the Upameya.)

Gloss —Similarity of attributes can subsist only between the Upamāna and the Upameya—not between (any other correlates) such as Cause—Effect &c. Hence it is the connection of them (i e Upamāna—Upameya) with the common attribute that constitutes Upamā The reference to distinctness (of the Upamāna and the Upameya) is with a view to excluding (the figure) Ananvaya

प्रदीप - भ्रान्तिमास्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।

तद्गुणतद्गुणौ चैव व्याघातः परिहीर्णितः ॥

सप्तदशसुरौ चैवमेकपट्टिर्दीरिता ॥

तेष्वनेकालकारमूलभूतत्वेन सीकुमार्यातिशयाच्च प्रधानामुपमा प्रथमं रक्षयति—साधर्म्यमिति ।

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यतुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्व रक्षणवान्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्गभात् । न च प्रतियोग्यतुयोगिमात्राक्षेपेऽति

उ०:— धिक्पव्यवच्छित्तये तानादौ गणपति ते चेति । तेष्वनेकेति । उपमेयोपमानन्वयप्रतीपस्मरणरूपकसन्दिहभ्रान्तिमत्प्रहरोत्प्रेक्षातिशयोक्तितुल्ययोगितादीपप्रतिपस्तूपमादृष्टातनिदर्शनाव्यतिरेकमहोक्तिसमासोत्पत्त्याधनेनेत्यर्थः । सौकुमार्येति । इतराऽकारोपेक्षया अस्या स्पृष्टतया विमानाद्युत्पत्त्यादिति भावः । साधर्म्यमिति । उपमानोपमेययोर्भेदे सति वाक्यार्थोपस्कारक चमत्कारि साधारणधर्मत्वमित्यर्थः । चमत्कारीत्यनेन ' गौरिव गमय ' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । वाक्यार्थोपस्कार-

प्रमा - तेष्विति । अर्थात्कारेषु मध्ये प्रधानाम् । भेदभूताभित्यर्थः । तत्र हेतु—अनेकेति । उपमेयोपमोत्प्रेक्षाप्रतीपस्मृतिभ्रान्तिसदेहरूपकादिमुत्पत्त्येनेत्यर्थः । सौकुमार्यं मुखोपमेयं सति इत्यन्वयः । तयोरिति । प्रतियोग्यतुयोगिनोरित्यर्थः । न चेति । कार्यकारणा-

प्रदीपः— प्रसङ्ग । उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्यभावात् । एव चोपमानोपमेययो समानेन धर्मण संबन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययो-
राक्षेप साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलक, न तु व्यावर्तक । नन्वेव 'भेदे' इत्यनुपादेयम् ।
तस्याप्याक्षेपादेव लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मक साधर्म्यमिति चेत्, न ।
साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिग्रन्धनस्था-
ननन्वयालकारस्य व्यञ्जयेद्यत्वात् । 'अलकारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्र
स्योपमात्वाभावात् ।

उ०:— कमिति अलकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । अतिप्रसंग इति । कार्यकारण-
योरतिप्रसंग इति भाव । समानेनेति । एकत्वबुद्धिविषयेणेत्यर्थ । संबन्ध इति ।
समानो धर्मो योस्तौ सत्रर्माणौ, तयोर्मात्र साधर्म्यमिति समासोत्तरवर्तिभावप्रत्ययस्य
सम्बन्धबोधकत्वादिति भाव । प्रकृष्टत्वेन सामान्यमानत्वमुपमानत्व, निःकृष्टत्वेन तर-
मुपमेयत्वमिति केचित् । सादृश्यप्रतियोगिमात्रानुयोगित्वे चोपमानोपमेयत्वे इति
बहव । न तु व्यावर्तक इति । कार्यकारणादिकयो साधर्म्यस्यैवभावादिति
भाव । न च कारणगुणानुसारी कार्यो गुण इति व्यवहारस्योरपि साधर्म्यमस्ये-
नेति धार्यम् । कविप्रतिभाकल्पिताशाभावेन तस्याऽनलकारत्वमित्यभिमानात् ।
आक्षेपादिति । एकधर्मत्रयमिति व्यवहारस्य भेद एव सम्भवादिति भाव । न
ह्यभेदे इति । तद्विन्नये सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्वस्यैव सादृश्यपदार्थत्वादिति

प्रभा.— दिवयोरपि कश्चित्साधर्म्यसम्भवात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काय । चमत्कारिसाध-
र्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावात्तत्रातिप्रसङ्ग । यत्र तु तादृश साधर्म्यमस्ति
यथा 'पितृव पुत्र सगुण स आसीत्' इत्यादी तत्र तयोपमानोपमेयत्वमुपमाकारभेदे एवेति
समाधानार्थं । अत्र चेति । लक्षणयान्य इत्यर्थ । प्रतिपत्तीति । निरानुपपत्तिरित्यर्थ ।
तस्यापि भेदस्यापि । साधर्म्यपदं हि योगेनैवधर्मैरुत्त्वमात्रबोधकमित्यभेदेऽपि समपत्ति
साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयोगाभावात् प्रयोजितयोर्भेद आक्षिप्यत इत्यर्थ । साधर्म्यम् ।
उच्यते इति शेषः । साधर्म्यपदस्येति । अन्यथा कीत्यादी भेदादिसाधर्म्यणोपमा ॥
स्वारिति भावः । नन्वेवमुपमेयोपमायामतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम् । तत्रोपमाप्रतीतिपय-
यमानेनोपमान्वस्येष्टत्वात् । तृतीयगणेशव्यवच्छेदप्रयुक्तस्यैवसाधर्म्यस्य प्रतीत्या परमत्वा
सादृश्येन कथनम् । अनन्वये तत्रोपमाप्रतीतिपयवगानमेव नेति तत्रानर्जमिति शेषः ।
'गोतदसो गणय' इत्यादी प्रसङ्गवारणायाह—अलकारत्वे सतीति । उपमेयपरिष्कार-
द्वारा चमत्कारनिवृत्त्ये सतीत्यर्थ । तत्र मुसामिव चन्द्र इति श्रुतिं नतिव्याप्तिः ।

(२) पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

It may be Full fledged or, again, Elliptical

Gloss — Full fledged when the Upamana, the Upameya, the common property and the Upamā pratipādaka happen to be expressly stated Elliptical when, of these, either one or two or three are omitted.

प्रदीपः— एना विभजते— पूर्णेति ।

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्पक्षे एतस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता ।

तयो पूर्णा विभजते— साग्निमेति ।

अग्निमा प्रयमोहिष । पूर्णेत्यर्थः । वाच्यं विप्रह । तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्रामस्तानि मित्रविभक्तिकानि सा वाच्यगता । यत्र तु तेषु द्वयोरपि समास एव समासगा । तद्विहितोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्या प्रकृतेर्न समासो नापि विप्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाष्येषां श्रौत्यार्थभेदात्प्रत्येक द्विधेति पञ्चविधा पूर्णेत्यर्थः । धातव्य चोपमानोपमेययो साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तास्या शब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यन्व चाऽऽर्थत्वम् । तत्र यथेवादिशब्दानां 'तत्र तस्यैव' इत्यनेनेवार्थं विहितस्य वतेश्चोपादाने धीती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्—' इत्यादीनां तुल्यार्थं विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थाः । नन्वय विभागोऽमुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यग्रन्थयाविशेषान् । न च वाच्य यथादिशब्दं साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शब्दैरेव बोध्यते ॥ पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तसंबन्ध बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्शनादिनि चत्, न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वान् । न चाट्टचरत्वम् । षट्था तथा दर्शनात् । षठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपमजनस्वप्रतीतिरित्युपमजनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्ध बोधयति । तस्मात्प्रनीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च समन्वयबोधे विशेषोच्छ्रैतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादाउपात्तस्याऽऽशिक्षस्य वा रमणायत्वादे संबन्धमविषयात्कृत्यापर्ववसानम् ।

उ०:— भाग । आरोपितेति । अत एव 'त्वयि कोपोऽपनाभानि सुधाशापिन पात्ररू' इत्यादाबुपमानिर्वाहः । तत्र हि उपमानस्याच-

उ० :- साऽसम्भवितात्वेन सादृश्यस्य लोकसिद्धत्वाभावेऽपि क्विना खड्गश-
 पदार्थोपस्थितिमता स्नेच्छया सम्भवितत्वेनाशारेण चक्षुषिकरणममनल प्रकल्प्य तेन
 सह साम्यस्यापि कल्पनात् । कल्पितस्यापि मानोपनीतज्ञातेः चमकारित्वम-
 विरुद्धमिति भाव । आरोपितसाधर्म्येति । तत्र ह्याहार्यारोपितभेदेनापातत
 सादृश्यप्रतीति, पर्येत तु तस्य वाद्यप्रतिमधानेन द्वितीयसदृशाव्यञ्छेद फलतीति
 भाव । ननु तत्तदुत्कर्षविशेषाणा वैचित्र्य कोपयुज्यत इति चेत्, मुखादिनिष्प्र-
 ना तेषा वैचित्र्य उदीपनविभागतया विचित्रविचित्रात्वादे इति गृहाण । ' उर्भा
 यदि व्योम्नि पृथक् प्रकहाकाशगणपयस पतेताम् । तदोपमीयेत तमाऽनी-
 म्नामुक्तमुक्तालतमस्य क्क्ष ' इत्यादौ नोपमा । यदि तथाभूतो स्यात्त तदोपमीयेत
 न चंमिन्युपमानिण्यल्पभावात् । किं तु यद्यर्थोर्त्ता च कल्पनमिष्यतिशयोक्ति-
 रेवेति न दोष । ' भद्रात्मन ' इत्यादौ व्ययोपमया वाच्यापेक्षया प्राधान्येऽपि
 व्ययभावाद्युपस्वरूपेनालकारत्वस्येष्टत्वेन दोगाभावात् न अव्ययस्य अप्रधानत्व
 वा विशेषण देयमित्याहु । साधर्म्यमात्रस्येति । घट इव पटो द्रव्य, घट
 इव पटो जातिमानित्यादेरित्यर्थ । यत्रोपमानोपमेयेति । सादृश्यप्रतिपोगि-
 त्वानुयोगिये चोपमानचोपमेयने इति शोष्यम् । श्रौतत्वं चोपमानेति ।
 एवं च सादृश्यप्रयोजकत्वात्तदाराण धर्मसंज्ञस्येतिशस्यस्योभयवृत्तितया शाब्दबो-
 धियदने श्रौतचमिचर्य । अर्थापत्तीति । तुल्यादीनां सादृश्यरति शक्तं
 सादृश्यस्य साधारणधर्मसंज्ञ विनाऽनुपपत्त्या तत्रतीतिरिति भाव । उभयत्र
 सादृश्येति । सादृश्यप्रयोजकत्वात्तदाराण-गर्भेचर्य । उभयत्र शुक्यवेति । इतार्थे
 सादृश्ये निषेधेन उपमानोपमेययो प्रतियोगि शानुयोगिचाम्यामन्वयादिनि
 भाव । यदनंतरम् । यदोभयसदृशानंतरम् । उपमानता । सादृश्यप्रतियोगि-
 यम् । उपमानविशेषणानीति । उपमानविशेषणोपमानचयोतदानीचर्य ।

प्रमा - असमस्तानीति । समताभासस्य चन्द्रबन्तुगमिनि हृदिनेऽपि मत्कादाह—
 मिश्रविभक्तिवर्तनीति । मिश्रविभक्तिवत्स्य चन्द्र इव सुगमिनि समयेऽपि मत्कादाह—
 नीत्युक्तम् । तेषु उभयभावेरेषु मय्ये । उभयत्रेति । इतिशक्यते तुल्येऽपि च चर्य ।
 प्रत्यय इन्द्रबो । उभयत्रेति । उभय नोपमेयसोऽप्यर्थ । न पुनरिति । तुल्येऽपि शानु-
 पमानविशेषण इत्यापाततदर्थेऽप्यर्थ । उपमाननेति । उभयत्र इति प्रतीत्यर्थस्य

उ०:— उपमानं विशिष्यति उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयतीत्यर्थात् । न च तस्य सा-
दृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसंबन्धेनोपमेयेऽन्वयेनोपमेयेऽपि
तद्व्याप्तम् । नामार्थयोर्भेदेनान्वयान्वयुत्पत्तेः । एतच्च शक्त्योभ्यत्र साधारणधर्ममव-
धाप्रतीत्या नाय श्रौत्यार्थविभाग उचित इति भावः । शब्दशक्तीति । स्व-
सद्वदो उपमानराचकपदलक्षणाया इत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामा-
र्थान्वयस्वीकारादित्याशयः । यथा—तथा—शब्दयोगे तु पश्चाज्जायमानसादृश्य-
विषयकबोधमादायेदं बोध्यम् । यद्धर्मराक्षद्रस्तद्धर्मवन्मुखमित्येव तत्र बोधात् ।
अन्यविशेषणत्वेऽपीत्यस्यान्यमवधघोतवत्त्वेऽपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह पृष्ठा-
मिति । तदेवोपपादयति पृष्ठी हीति । यदनंतरमित्यनेनोपसर्जनसंबन्धित्व-
बोधयति । उपसर्जनत्वस्वार्थमवधे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम् । उपसर्जन-
विशेषणत्वेऽपि । उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वेऽपि । यद्वा
यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थमवधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः ।
चैत्रस्य धनमित्यादौ स्वामिचैत्रीय धनमिति बोधात् । तथा प्रकारी-
भूतनिपातार्थमवधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ
सदृशचन्द्रीय मुखमिति धीरिति प्राचीनमतेनाप्यग्र्यः । श्रौतीत्वं साद-
ृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्येवेन बोधनादिति बोध्यम् । परं तत्र पक्षे

प्रभा - भवतीति तद्व्रतमेव तद्विवादिभिर्बाधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतस्वार्थबोधनास्ते
इत्यादय इत्यर्थः । उपसर्जनत्वेति । संबन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविशेषणत्वेऽ-
पीति । उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ
प्रधानभूतधनादावपि । अत्राप्यर्थः—यथा पृष्ठापर्यस्वामित्ववादिना प्राचा मते चैत्रस्य
धनमित्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन चैत्रादेधनादावन्वयस्वामिचैत्रीय धनमिति
धीस्तथा चन्द्र इत्येत्यादावपि प्रकारीमूलगादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयत्वात्सदृशच-
न्द्रीय मुखमिति बुद्धिः । इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिनिः ।
य मुग्रं पद्मं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिभ्रूति साधारण-
त्वविशेषरूपाद्वादकत्वसंबन्धमप्रत्याप्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदभ्रूतिस्तु धमविशे-
संबन्धवगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवतिता प्रतीतसामान्यस्य
विशेष विनाउपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति । यथवादिपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादि-
दप्रयोगे त्वार्थमिति विभङ्गाऽभिमत इत्याह—तस्मादिनिः । केचित्तु यथा चन्द्र-

(३)

साग्रिमा

श्रौत्पार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यन्युपमानविशेषणान्येते, तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव पण्डित् सवन्ध प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव, “तत्र तस्येव-” (पा० सू० ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य घतेरुपादाने । ‘तेन तुल्यं मुरम्’—इत्यादाउपमेये एव, ‘तत्तुल्यमस्य’—इत्यादौ चोपमाने एव, ‘इदं च तच्च तुल्यम्’ इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विभ्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी, तद्वत्, “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” (पा० सू० ५।१।११५) इत्यनेन विहितस्य घतेः स्थिती आर्थी ।

The former could be Explicit or again Implicit, occurring in a sentence, a compound, or a Taddhita derivative, alike

Gloss—The former i.e. the Full-sledged Though words like Yathā, Iva, Vā, etc., are adjuncts (विशेषणानि) of the Upamāna, in so far as that word alone after which they occur is apprehended to be the Upamāna, yet, thanks to the magnitude of the power of words, they convey just like the genitive, on a bare hearing of them, a connection (with the Upameya also) Therefore, when they occur, there results the Explicit Upamā Likewise, it results where Vat is used in the sense of Iva, as laid down in the Sūtra, *tatra tasyeva*

Since words like Iva etc. depend on the Upameya only in instances like तेन (वमलेन) तुय मुरम्, or on Upamāna only, in instances like इत् (वमल) तुल्यमस्य (मुरस्य), or on both, in instances like इत् (मुरम्) च तद् (वमल) तुल्यम्, it follows that the apprehension of their comparability (तुल्यत्व) becomes possible by our recalling the similarity of attributes (between the Upamāna & Upameya) Thus the similarity of attributes being implied there results the Implicit Upamā when words like तुल्य are used

Similarly there results Implicit Upamā when there occurs Vat (in the sense of Iva) as laid down in the Sūtra, *tena tulyam kriyā che'd vati* (Vat is affixed to a noun provided the action is comparable to that of the noun)

प्रदीपः—यथादिशब्दानां घटविशेषणत्वात् एव शब्दानात् । तुल्यादिशब्दानास्तु नैवम् ।

प्रदीपः—‘पद्मेन तुल्यं मुखम्’ इत्यादावुपमेये, ‘पद्मं तुल्यं मुखस्य’ इत्यादावुपमाने, ‘मुखं पद्मं च तुल्यम्’ इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विभ्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

उ०—पृथगा एव विशिष्य दृष्टान्तेनोपादाने बीजं चित्यम् । नन्वेव तुल्यादिपदैरपि चद्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयार्थान्वयद्वारा श्रुत्यैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात् श्रौती स्यादित्यत आह तस्मादिति । प्रतीत्यनुपपत्त्येति । अयं भागः । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसंबन्धो ह्युपमा । सादृश्यं चातिरिक्तं पदार्थं । धर्मविशेषश्च क्वचिदुपात्तं क्वचिदाक्षिप्तं इत्यन्यत् । यथादयश्च तत्रयोजकधर्मविशेषसंबन्ध एव शक्ता न तुल्यादयः । ते हि सदृशमात्राचका इति । उपमेय इति । समानविभक्त्यतपदोपस्थाप्यत्वादिति भागः । उपमाने इति । तत्रादेवेति भागः । एव च सादृश्यादिपदयोगेऽप्याख्येयं । अपरे तु ‘तत्तसाधारणधर्मसंबन्ध उपमा’ । उपमानत्वं च साधारणधर्मसंबन्धेनेप्रदितरपरिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मवत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वमित्युपमानानीति (पा. सू. २।१।५५) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपमानविशेषणानि ते इति । उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यर्थः । एवमुपमानत्वमीमाद्यर्थः । यदोपमानविशेषणोपमानत्वबोधकस्ते इत्यर्थः । उपमाने तत्संबन्धमिति । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मबोधितत्वात्तत्र तसंबन्धोऽस्त्वित्यर्थः । पृष्ठी हीति । सा हि राज्ञः पुत्र इत्यादौ स्वस्वामिभ्रान्तसंबन्धबोधिका, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च विशेषणस्येतरविशेषणत्वार्थं संबन्धस्याऽऽकाशनात्तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्यस्य बोधकत्वेऽपि पश्चात्प्रधाने पुत्र्ये संबन्धे द्विष्टतास्यभावत्वात् संबन्धव्यक्तं स्वैव बोधयति । तदाह यदन्तरमुपात्तेति । राज्ञः इत्यतश्च राजस्वामिवृत्तिरिति बोधः । पुत्र्यपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति

प्रमा—स्वया मुसामिन्यादीं यादृशधर्मबोधनस्तदादृशधर्मवन्मुसामित्युभयविशेष्यसंबन्धवच्चन्द्र इव मुसामिन्यादावपि तथैव बोधः । अत एव दृशीयपलचन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गत्वादेर्नोपपत्त्यम् । पुस्तान्वितथयत्त्वस्य दृश्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु दृशीयपलचन्द्रो धरत इत्यन्वयसंबन्धवद्बोधः न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोरेपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधोपाच्छ्रुतीत्वम् । चद्रेण तुल्यं मुखं मनो-हमित्यादीं, मुसामिन्यादीं तुल्यचन्द्र इत्यादीं च भिन्नविभक्तिचद्रेणोपमानोपमेययोर्द्वयो

प्रदीप.—केचित्तु—‘उपमानोपमेयभावरूपसबन्धस्य श्रौतत्वार्यत्वाभ्यां विशेषः’ इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम् । ‘साधर्म्यस्याऽऽर्थतात्पुल्यादिपदोपादाने आर्थाः’ इति प्रकाशविरोधान् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमायां आर्थत्व तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्यत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः । अत एव ‘यथादिना सादृश्यरूपः सबन्ध एव साक्षादभिधीयते पठौवत्, तुल्यादिभिस्तु धर्म्यभिः’ इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां शोतकोपमानयोरेव हि समासः समाहितः । न च यथादिभिः सममती दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न । ‘इवेन नित्यसमानो

उ०:—‘पृष्ठी शेषे’ (पा. सू. २-३५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवमिवादिभिः स्वसमभिव्याहृतचन्द्रादनुपमानत्व तन्निर्वाहक आह्लादकान्नादिसाधारणधर्मसंनधध बोध्यते । तत्र साधारणधर्मवरुनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्व प्रतीतिस्तद्धर्मपरिच्छेदप्रतीतिं विनाऽनुपपन्नेति तत्रापि बोधयतीति भावः । एव च चन्द्र इवेयत आह्लादकोपमानमूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं मुख्यमिति बोधः । अत एवेवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंनधध क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ । क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ । अत्र ह्युपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृकाह्लाद इति बोधः । अतोऽत्रापि तयोः समानविभक्तिकत्वैव । ये तत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधः यदति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चित्पम् । यत्तु वाचनिर्णी समानविभक्तिकत्वेति । तन्न । व्याकरणे तादृशान्चनानुपलभात् । एव गज इव गच्छति देयदक्ष इत्यादौ बोध्यम् । वनगज इव शूर समरभूमिं गच्छती-

प्रमा—साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थाः । पद्यं मुक्तं च तुल्यमित्यादायुभयत्र साधर्म्यप्रतीताक्युपमानोपमेयभावरूपसबन्धस्य प्रमाणात्तरणैवावगमेनार्थत्वादायीत्वमिति व्याचक्षुः । तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्यत्वाभ्यां व्यवस्थां तदुक्तं मूलप्रत्यविरोधेन तावदुपयनि—साधर्म्यस्येति । युक्तिविरोधमभ्याह—किं चेति । इतीव भवत्स इत्यादौ चोपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधननियमेन पुस्तकविशिष्टपावत्यस्य द्रव्यामन्वयासंभवेन कुटोपमानं समतमिति शेषम् । अत एव उच्यते पादेव । साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टधर्मप्रतिपादकस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादर्थत्वमित्यर्थः । अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृश्याभिधानात्तदर्थत्वमित्यर्थः । पूर्णायां मिति । धात्यामिति इत्ये । आर्थाः

“इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च” इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासमा ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयधीर्न मुञ्चति । ^{अथो २०८२}

प्रभावप्रभव कान्त स्वाधीनपतिता यथा ॥ १ ॥ (—)

चक्रितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरणारणतारहारिकान्ति । ^{वाक्यगा ३१ २१}

सरसिजमिदमानन च तस्या सममिति चेतसि समदं विधत्ते ॥२॥ (—)

When there is a necessary compound, characterised by the presence of Iva, in accordance with the Vartuka, 'With Iva, is compounded necessarily (the preceding word), the case-termination (of the preceding word) not being dropped, and the original accent of the preceding word being retained,' there results Upama (Expl cit) in Compound Illustrations in due order -

Even in the dream (of your foes), the Glory of Triumph does not forsake you, the fountainhead of prowess in battles, just as a woman who holds the husband under her sway does not forsake him, her beloved, the fountainhead of ardent love (prabhava), even in her dream (1)

At his heart, he is exulting in the thought that this (red) lotus and the face of hers the beauty of which is as charming (hāri) and bright (tara) as of the young dawn,—while she, with eyes tremulous like those of a startled deer, is in a rage—are equals (2)

प्रदीप - विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च' इत्यनेनेवशब्देन सम समासविभक्त्य लोपयो उभवात् । विभक्त्यलोपदशनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रीती यथा—स्वप्नेऽपीति ।

अत्र विजयधीरसमेया । स्वाधीनपतिता उपमानम् । न मुञ्चतीति साधारणो घर्षः । यद्येत्युपमाप्रतिपादक विवक्षितम् । एवमप्युच्यते । न चैतेषा वयोरपि समास इति वाक्यगा धात्री । वाक्यगा आर्या यथा—चक्रितेति । इव समशब्दप्रयोगादधी । समाने श्रीती यथा—

उ० :- त्यादावुपमानगजवर्तुस्त्वनगमनाभिन्नमुपमेयशरवर्तुक समवर्तनं गमनमिति बोधः । साधारणार्थरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयस्य धी । व्याज इव य पुण्य स गच्छतीत्यादावुपमानशरव्याजभिन्नपुण्यवर्तुस्तस्मिन्मिति धी । शरव्यादिसाधारणार्थस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यस्य धी । अत एव भेदाभेदप्रधा-

उ०: - नोपमेति प्राञ्च । यद्यपि चद्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्म
 वरत्नेनाभेदान्वययोग्यता बोध्येति । अधिक भङ्गपाया द्रष्टव्यम् । धर्मविशेषसंबन्ध
 एवेति । अस्य शक्त्या स्वसामर्थ्येन बोधन तदन्वयतापर्यग्राहकतया बोध्यम् । तद्वृ-
 तोपमानत्वस्य तु चोत्कृष्ट इति बोध्यम् । तुल्यादिशब्दास्तिरति । ते च सदृश
 वाचकाः । सादृश्यं च साधारणधर्मप्रयोज्यो धर्मविशेष इत्याहुः । न चे-
 दृशश्रौत्यायांविशेषो विफलः । आख्यामिपमानोपमेयनिर्णयविलम्बेनाऽऽस्थादविलम्ब,
 तदभावात् श्रौत्यामिति तत्साफल्यदिति बोध्यम् । उपमेय इति । समानविभक्त्यन्त-
 पदोपस्थाप्यत्वादिति भावः । उपमान इति । तत्प्रादेवेति भावः । संबन्धस्येति ।
 स संबन्ध एवेत्यर्थः । अनुपादेयमिति । धर्मगोत्रेऽपि यावद्ग्राह्यतावधिपत इति
 सादृश्यस्यैव विधेयत्वादित्यपि बोध्यम् । न च यथादिभिरिति । असादृश्य
 एव यथाशब्देन समासविधानादिति भावः । इवेन नित्यसमास इति ।
 व्याकरणे धैकल्पितत्वागीकाराद्वार्तिके तथाऽप्याद्यच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः ।
 स्यन्तेऽपीति । धैरिभि स्वप्नेऽपि तत्र विजयानुभवादित्यर्थः । प्रभावात्तपोविशे-
 यात्प्रभय उत्पत्तिर्यस्य तमित्यर्थः । (' प्रभयस्य प्रभय उत्पत्तिहेतु त्वामित्यन्व
 य ' इति चन्द्रिका ।) सम्येऽपि न तु समरे । अत्र यत्तदपदप्रकृतिसम्भारनाचि-
 यात्प्रत्ययांतयथाशब्दादियोगे यद्धर्मगती स्वाधीनपतिता तद्धर्मगती
 विजयश्रीरिति उभयविशेषको बोधः । पश्चात् यत्तद्गया धर्मस्यैक्यगोधासादृ-
 श्य फलति । राज्ञ कृतस्य च निम्नप्रतिनिम्नभावः । तदाङ्कितस्यमाधिरक्षण
 कत्यागाभागेऽनुगामी साधारणो धर्म इति बोध्यम् । चकितेति । (सखी ॥
 ति नायिकसौभाग्य कस्याचिन्निरेयते ।) भीतहरिणरत्नचलनेत्याया इत्यर्थः । बुद्धि
 कोपे । तत्रापि कृतमित्याह-तस्मिन् । तस्मिन्नाख्यात्तरा पुत्रा हरिणी मनो
 हर कर्तनिर्यस्य तदिति आननविशेषणम् । समदं हर्षम् । (पुष्पिताप्रा छन्दः ।)
 सरसिजमानन च सममित्यत्र प्रथमं सादृश्यमिदमिदं द्वयमिति बोधे पश्चा
 न्ननसा व्यजनया वा परस्परानेक्यपितसाधारणधर्मप्रतीतिरिति व्येयम् । अ-

प्रभा - पूर्णयां सदादिपदार्थांश्चैरेव समानात् । सोनवेति वा सामान्यबोधपरम् ।
 नित्यसमास इति । एत 'उद्गाहृष्वि वामन' इत्यादीं विशेषणबोधकोद्गाहृषुप
 देन नैराकाराद्गमनादेरि वाननपदे नैव समान इति श्लेषम् । इवेन समान इत्येव

अत्यायतैर्नियमकारिमिद्धतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमथैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासमवर्णैर्भुवनं वमार ॥ ३ ॥ (—)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतधीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥४॥ (—)
गाम्भीर्यगरिमा नस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् । ०८ लक्ष्मणे श्रीश्री
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ५ ॥ (—) ०५ लक्ष्मणे :

(The king) who sustained this world with the four expedients (of statecraft), that were far-reaching (in their consequences) and curbed the unruly, that were exalted (divyaih) and glorious (प्रभाभि sc सत्पद्मै), that never came to a standstill (अनपायमथै) and were an abode of the free play (विलास) of wealth, just as Viṣṇu (शौरि = वृष्ण = विष्णु) sustains this world with his four arms, that are very long and curb the unruly (demons), that are divine and glorious that never come to a standstill and are a place for the free play of Lakṣmī. (3)

○ Lord of Earth, who would not long for you, who are like the divine tree (i e वृक्ष), in that like it your wealth is lauded in virtue of the exuberance (गरिमन्) of its great capacities (प्रगुण) for enlarging the range of aspirations never unfulfilled? (4)

The magnitude of his depth is indeed (सत्य) like that of the lover of the Ganges (i e Ocean), on the battlefield, his sight is unbearable like that of the sun (अम्बररत्न) in summer (5)

प्रदीप.—अत्यायतैरिति । अत्रेवैव समास । समासे आर्या यथा—अचित्तधेति । अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानयोक्तव्यो समास । तद्धिते धौत्यार्थं च यथा—गाम्भीर्येति । अत्र गङ्गाभुजंगवदिनि धौती । 'तत्र तस्यैव' इत्यनेन इवार्थे वतेर्विधानात् । निदाघाम्बर-रत्नवदिन्यार्थं । 'तेन तुल्यम्—'इत्यर्थं वते प्रयोगात् ।

उ०:—रुणसदृशवृत्तिमत्त्व साधारणो धर्म । अत्यायतैरिति । आयति (आयन) उदर्यगुद्धिर्दीर्घता च । उद्धतानां शर्वता दानवानां च । दिव्यैरुद्धै स्वर्गीयैश्च । प्रभाभि प्रदृश्योभाभि । भाने कर्तारि कृष् । अनपायमथै,

प्रदीपः - शांदिवात्र चास्ताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमात्रपरामर्शादेव । चाहत्वहेतुश्चाल-
कारः । अवर्जनीयसंनिधेयव्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतेति न
कथिदोषः । नन्वेवमप्युदाहृते रसादिस्मव्यङ्ग्यसाद्भावाच्चित्रतालुपपत्तिः । किं चानुपमासादृशका-

उ० - प्रयोजकतयायतत्वादिधर्मवद्विरित्यादिरेव बोधः । गजो वनं गच्छतीव
शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादौ क्रियासमभिव्याहृतेवादेरूपेक्षाद्योतकत्वमेवेति न
तत्रोपमालंकारः । स्पष्टं चेदं सन्विधायके भाष्ये । अवितथेति । अव्यर्थवा-
ञ्छितविषयसंबंधिमांगसंपादनेषु प्रकृतगुणानां गारिण्या गीता श्रीर्यस्य । (गीति-
शब्दः ।) द्योतकयोरिति । द्योतकपदम् बोधकपदम् । गांभीर्येति । गांभीर्यं
दुर्ज्ञेयांत.करणत्वं अतलस्पर्शित्वं च । भुजंग उपपत्तिः समुद्रः । शंतनोरेव
पतित्वात् । दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्यः । अंबरलं सूर्यः । अत्र
बोध उक्तदिशोऽहः । उत्तरत्र निदाघांबरलतुल्याभिन्नो दुरालोको इति बोधः ।
तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पश्चान्मनसा व्यंजनया वा बुध्यते । स चे-
त्यम् । उपमानदुरालोकनिदाघांबरलामिन्नो दुरालोको रजेत्येवमिति बहवः ।
अत एवाऽऽर्थात्वम् । नामार्थयोरभेदान्वयस्यैतद्विग्रहवाक्ये हृतनिर्वाहाय अस्य व-
तेरपि धर्मिशाचकतैवोचिता । अनुशासनस्य तथैव शक्तिग्राहकत्वाच्च क्रिययो-
स्तुल्यत्व एव तेन तुल्यमिति यतिः साधुः । अत एव ब्राह्मणपदधीत इत्यत्र ब्रा-
ह्मणपदस्य तत्कर्तृव्ययने लक्षणेति भाष्यरुतः । एवं च चंद्रवन्मुखमित्यादौ
भगतिक्रियामभ्याहृत्य चंद्रभवनसदृशं मुखभवनमित्येव वाच्योऽर्थः । चंद्रमुखयोः
सादृश्यं तु व्यंजनयैवेति बोध्यम् । गंगामुजंगवदित्यत्र गंगामुजंगपदस्य तत्सं-
बंधिगांभीर्यगारिमल्लक्षरत्वेन गंगामुजंगसंबंधिगांभीर्यसदृशमेत संबंधिगांभीर्यमिति
बोधः । तदनंतरं गांभीर्ययोः सादृश्यमूलाभेदाप्यनसायेनाभिन्नधर्ममूला पश्चाद्
गंगामुजंगराज्ञोरुपमाप्रतीतिः । गंगामुजंगस्येयास्य गांभीर्यगारिमेत्यादिवाक्ये
पद्युपपत्तये गांभीर्यगारिमेत्यस्याऽऽवृत्त्या गंगामुजंगेव्यन्वयेन सादृशबोधस्यै-
वानुपपत्तेः, वृत्त्यापि तत्रैवैतन्वित्यात् । एवमस्तिद्विद्वन्द्वयोः भातीत्यस्यास्तिद्विद्वन्द्व-
कर्तृकं भानमिति वाच्योऽर्थः । भानमेव च साधारणो धर्मः । एवं चोपमानयोरेव
धीः । यदा तु धर्मांतरेण तुल्यत्वं तदोपमाया उदेस्तानचेदकत्वमिति दिक् ।

तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

(४) तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

about insipidity (of instances) Hence it should not be urged (against us) that we are indulging in statements, the later of which conflict with the earlier ones

Likewise would there be (the different divisions) when the (common) property is omitted There cannot be, however, the Explicit variety with a Taddhita derivative

प्रदीपः - रान्तरसङ्गावात्सकरालकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु ह्युदाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलकारान्तर चैतेष्वप्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालङ्कारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालकारमात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम् । अत्र 'चन्द्रधवल पट' इत्यादिको रसालकाराभ्यामसमिन्न एव विषय किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तद्वद्विद्वत्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात् । तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात् ।

अथ ह्युदा विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा । उपमानस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपात् । उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् । द्विलोपेऽपि त्रिधा । धर्मवाचोर्धमापमानयोर्वाधुपमेययोश्च लोपात् । अन्यस्य द्विकस्य लोपासभवात् । त्रिलोपे त्वियमेका । उपमेयं विनाऽन्योपमेयैकमात्रसत्त्वे उपमाया असभवाविति दर्शयन्नेव यथासंभव तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—तद्वदिति ।

उ० - न खलु व्यंग्येति । सत्यपि व्यंग्ये समुत्कट्यालकारकृतचारुतया प्रथमतश्चित्राकर्पणादिति भाव । विद्यमानव्यंग्यस्य ध्वन्यादिप्रयोजकता नेत्याह अत्रर्जनीयेति । अस्फुटतरतयेति । अत्रालकारवैचित्र्यप्रतीतिव्यवहितप्रती-

प्रमाः - पचमपीति । उक्तव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवाद्यप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थ । ननु तात्पर्यं पचमप्युपराहित्यं मुक्ततथमत्वारिव्यङ्ग्यमन्यत्वात् या चित्रत्वनिहास्येभ्येत्यत आह—इति चेति । औदासीन्येति । तद्विषयविवेकमश्रुत्वेत्यर्थ । तथा च कश्चिद्विद्वत्-चेऽपि न ह्यतिरित्याह—न त्विति । वस्तुतस्तुपमाप्राधान्यादस्यैव किञ्चिद्व्यङ्ग्येयम् । अस्फुटव्यङ्ग्येनेति । काव्येऽलकारा उपमादय इति तत्परिचयः काव्यरूपमेवोचितं न त्वन्यदित्यर्थ । उपमानस्येत्यादि सावधारणम् । उपमायाः लोपात् इत्यादि । अत एवाह—उपमेयमात्रस्येति । धर्मवाचो धर्म इत्यादि वाच्येति । विभागमाहेति । व्यवस्थामाहेत्यर्थः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पवाद्दौ त्वार्थ्येव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्,

‘ धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः .

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ६

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ७ ॥ (—)

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विषकल्पं मनो धेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥ (—)

Gloss —Property, viz, the common one. With a Taddhita derivative such as with the affix kalpap etc, there can be only the Implicit variety Thus five (varieties of धर्मज्ञा) To illustrate.—

Like nectar as it is, the word of him who is blessed and graced by an uncommon profusion of gentleness should, O Heart, be carried out (6)

As he moved about in the battle, with the sword drawn, that sovereign was looked upon by the hostile army as an equal of Death. (7)

You will survive, O friend, (only) if you are aware of the fact that his demeanour is like a sword, his speech like nectar, his mind almost like venom. (8)

प्रदीपः—धर्मस्य साधारणस्य । तद्वत्समामे धाम्ये तद्धिते च धौती आर्था चैत्यर्थ । तत्र विशेषमाह—‘ न धौती तद्धित-’ इति । इवार्थ एव हि तद्धिते सा धौती भवेत् । इवार्थं वदतिरेव । न च ‘तत्र तस्येव’ इत्ययं कृतया नित्य धर्मसाक्षात् इति धर्मानुपादाने धौती तद्धिते न भवत्येव । आर्था तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते त संभवति ‘तेन तुल्यम्-’ इत्यर्थे वक्तव्यायेन नित्यं तुल्यक्रियासाक्षात्त्वेन धर्मलोपे तदसंभवान्, तथापि कल्प-देह्य-दे-शीय-यद्-रूपे संभवत्येवेति पश्चात् धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाच्ये धौती यथा—धन्यस्येति । अत्रामृतवचमो परिणाममुरसन्वादिषाधर्म्यं, तद्य नोपासम् । आक्षेपानु रन्धस्य संबन्धो यथासात्त्वेन तद्गोप विनाऽप्यसौ धृत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे धौतीयम् । एवमेतदयममृतम् । धाम्ये आर्था यथा—आकृष्टेति । आकृष्टकरवालं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दग्गायुध-वेन प्रविद्धे । अनन्यत्रयं यथा—करवाल इत्येति । अत्र करवाल इत्येति

उ०:—तिष्ठतयाऽस्तुष्टतस्त्वम् । यत्र वाच्यप्रतीत्यन्वयानेन व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र तदुभयमिति भावः । अस्तुष्टरातिरिक्तव्यंग्यराहित्येनाव्यंग्यचमनेन रहस्यम् ।

(५) उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

सअलक्षणपरवीसामसिरिविभरण ण सरसकव्यस्स ।

दीसइ अइव णिसम्मइ सरिस अससमेत्तेण ॥ ९ ॥ (—)

कव्यस्सेत्यत्र कव्यसममिति, सरिसमित्यत्र च शून्यमिति पाठे एवैव समासगा ॥

When the *Upamāna* is not stated, there becomes possible (1) *Upamā* in a sentence, or again (2) that in a compound

Gloss — Neither is seen nor heard *anything* that would be comparable, by the least fraction, to poetry of sentiment, that confers the wealth of supreme relief on senses one and all (9)

The same *Upamā* will turn into one in a compound with the reading कव्यसमम् (कव्यसमम्) instead of कव्यस्स (कव्यस्य), and शून्यम् (नून) instead of सरिसम् (सइशम्)

प्रदीपः — समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्या । विपर्ययमिति तद्धितगा आर्या । उपमानेति । अत्र तद्धितगा न सम्भवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वृत्तिकल्पवादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसम्भवात् । न वा श्रौती । इवादीनामुपमानमाश्रान्विततया तदनुपादाने सेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यसमासयोरेव । तयोरप्याप्येवेति द्विप्रकारा लसोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा—सअलेति । अत्र विशेषत उपमान नोपासम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव 'कव्यस्स' इत्यत्र 'कव्यसमम्', 'सरिस' इत्यत्र 'शून्य' इति पाठे समासगोदाहरणम् ।

उ०ः — नन्वेवमिति । राजविषयपरनिभावस्य भकारानुप्रासस्य च स्वप्नेऽपीति पद्ये सत्त्वादित्याशय । तस्या अप्यनुपमात्वादिति । उपमालंकारत्वाभावादित्यर्थ । वाचकनाच्योपस्कारद्वारा रसाद्युपकारकस्यैवालंकारत्वादिति भाव । नीरसेऽपि स्वैचित्र्येणाऽऽपाततश्चमत्कारमात्र नत्वलंकारत्वमिति तात्पर्यम् । एकस्य लोप इति । लोपोऽत्रानुपादानम् । ननु चद्रत्वमुखत्वादिधर्मप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्यत आह साधारणस्येति । नित्यं धर्मेति । इत्यस्य साधारणधर्मसंबन्धे शक्ते-

प्रमा. — काङ्क्ष इति । न च कुशापीया बुद्धिरित्यादा 'इवे प्रतिकृती' इत्यधिकारविहितच्छ प्रत्ययतद्धितस्य धर्मसाकाङ्क्षत्वात्वादिवाच्यत्वाच्च तद्धिते श्रौती सम्भवत्येवेति वाच्यम् । इवादेरिव धर्मविशेषसंबन्ध विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात् । अत एव तादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम् । यथा 'परस्परश्लिषादश्यात्' इति

उ०:—स्तदुपादानं विना तदर्थोपाभावात् । किञ्च पृथीसप्तम्यन्तात्तद्विधानेन पृथ्याचर्घस्य धर्मोपादानं विनाऽन्वयाम्भवादिति भावः । धर्मलोपे तदसंभवादिति । इदमपि व्यग्योपमामादायैव । धन्यस्येति । अनन्यसामान्यस्येति (न विद्यते अन्यत् सामान्यं सादृश्यं यस्य इति) बहुव्रीहिः । चेत इति संबोधनम् । आकृष्टेति । (करवाल खड्ग ।) सपरये युद्धे । प्रत्यर्षिसेनया शत्रुसेनया । कृतान्तो यमः । क्रूरत्वमत्र साधारणो धर्मः । करवाल इवेति । तत् तदा । यदि वेत्सि तर्हि जीवसीत्यन्वयः । अथ वा यदि जीवसि तर्हि वेत्सि इत्यन्वयः । तसमीपात्स्थाने तत्र जीवनमेव दुर्लभमिति भावः । अत्र घातकत्वमाधुर्यनाशकत्वानि क्रमेण साधारणा धर्माः । उपमाशब्दस्य सदृशमात्राचक्रवैपि साधारणधर्मसंबन्धे नित्यसाक्षात्त्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्वाऽऽर्थात्वम् । विपकल्पमिति । ईपदसमाप्तौ विधीयमानस्य कल्पस्य सादृश्ये पर्यन्तानादिति भावः । उपमानमात्रान्विततयेति । उपमानानन्तर्यनियमेनेत्यर्थः । सञ्जलेति । सञ्जलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसज्ञान्यस्य । दृश्यतेऽप्यत्र निशम्यते सदृशमशाशमात्रेण ॥ अपिरत्र गम्यः । करणं चक्षुरादि । परविश्रामो विपयातरवैमुख्यम् । तज्जन्यशोभादावित्यर्थः । (आर्या मुखविपला ।) अत्र विशेषत इति । अत्रारम दर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतयोऽदृष्टगुणं अस्मद्गोचरं किञ्चिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यन्तानादुपमानलुप्तोपमैवैयम् । एतेनासमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त इति रत्नाम्नाद्युक्तमपास्तम् । अत एवोपमानानुपादानं इत्युक्तं न त्वसत्त्वं इति । वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्यवहारः । एतेनाऽनन्वयोऽप्येव्यपास्तम् । अनन्वये उपमानासत्त्वस्यैव विरक्षितत्वात् । चिन्त्यमेतदिति ।

प्रमाः—रपी प्रथमे संगे इत्यादिषु बोध्यम् । सञ्जलेति । ' सञ्जलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसज्ञान्यस्य । दृश्यतेऽप्यत्र निशम्यते सदृशमशाशमात्रेण ॥ ' इति सञ्जलम् । विशेषत इति । उपमानावच्छेदकामूलत्वादिरूपेणेत्यर्थः । चिन्त्यमिति । विचार्यमित्यर्थः । अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा ध्येयं इत्युपमानाभावक्यनासन्नाददयरूपायाः उपमायाः असंभवादसमालंकार उपमानतिरिक्त एवात्तरात्तरादिभिरिदं इत्युपमाभेदोदाहरणत्वमुक्तमिति प्रतिभाति । विचार्यमाणे तूपमधेयम् । अस्मद्दर्शनाद्यगोचरत्वेऽप्यदृष्टं किञ्चिदुपमानं भविष्यतीत्युपमाशमेव पर्यवसाना

(६) वादेऽलोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यटि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—समासेन, कर्मणोऽधिकरणाद्योत्पन्नेन क्यच्चा, कर्तुः क्यडा, कर्मकर्त्रो-रुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम्:—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंघिता ॥ १० ॥ (म भा श्लो ५)

With the omission of the Vadi, it is possible, (1) in a compound, (2-3) in a Kyach derivative of an object or abode, (4) in a Kyan derivative, (5-6) in a Namul gerund with the object or subject prefixed

Gloss —The word Vā indicates Upamā Vādeh, therefore, means of the word conveying Upamā On its omission, six varieties may be possible — (1) in a compound, (2-3) in a Kyach formed from a noun signifying an object or abode, (4) in a Kyan formed from a noun signifying the subject, (5-6) and in a Namul with the subject or object prefixed.

To illustrate —

Then the Eastern Quarter (Lit the Quarter of the Great Indra) was graced with the moon, the lord of moon-lotuses that was pale white like the cheek of a love lorn lady (Kamini), and that was the delight of the eye (10)

प्रदीपः—द्योतकलोपे वाक्येण तावन्न सम्भवति । 'मुख चन्द्रो रमणीयम्' एतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्विद्यया । वते कल्पवादीना च द्योतकतया तदप्रयोगे द्योतक-लोपस्यैवासम्भवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते—वादेरिति । वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थ । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यटि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यदि त्वेरेव । कर्तुरेव

उ०:—तद्विज्ञ तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चन्द्रस्य सदृश मुखमित्यादौ चन्द्रस्यैरोपमानतामगमात् । एव चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उदाहरस्तु काव्यस्य सममित्यस्य काव्यनिष्ठासदृश्यप्रतियोगीत्यर्थ । काव्यस्य वर्णनीयतपोत्कर्षा-योपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याह । तद्विधानादिति । एव च सादृश्यगोच-

तथा

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततनुरत्कपोलकान्तिः प्रतिभ्रष्टविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ ११ ॥ (—)

पीरं कथयति

पीरं सुतीयति जन समरान्तरेऽसा-

धत्तं रणेऽपि

धन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।

रि कथयति

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-

रालोक्ये तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥ (—)

मृधे उच्यते

मृधे निदाघधर्मोऽनुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः उच्यते

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यधनीपतिः ॥ १३ ॥ (—)

Again,

At the sight of valour on the part of (his) adversaries, the sword (असिपत्र) of this (hero) grew fierce like a black cobra, his movements became swift owing to the mind being pre-occupied with a keen anxiety (to fight) His body thrilled into horripilation, and (eventually) the beauty of his cheeks rose up (11)

He looks after the citizen as after his own son, renowned (चुञ्चु) for marvellous deeds he departs himself in the midst of battle, (as freely) as in his harem The hostile army behaves like a woman at the sight of the exploits of him, armed with a sword, in the van (सीमन्) of the battle (12)

The enemies look at him, in the battle, as at the summer sun, but the king stalks about as Pārtha (अर्जुन) did (quite unconcerned) (13)

प्रदीपः — तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मस्त्रास्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयो-
स्त्रयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—तत् इति । अत्र गण्डपाण्डुनेति
द्वयो. समास । द्वितीया यथा—असितेति । अत्र असितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दाना
त्रयाणामपि समास । कथञ्चस्यदोर्भेदत्रय यथा—पौरमिति । अत्र पीरं सुतीयतीत्यत्र
'उपमानादाचारे' (पा सू ३-१-१०) इति कर्मण कथञ् । समरान्तरेऽन्तःपुरीयतीत्यत्र तु

उ०: — कथादिशेषे पङ्क्तिष्वेत्यर्थं । तत् इति । (महामारते द्रोणपर्वणि रत्रियुद्धे
१८४ अध्याये चन्द्रोदयवर्णनम् ।) कुमुदनाथ च तद्विक्रमसित्वात् । गड इव पाण्डु-
रिति उपमानानीति समास । नेत्रानन्देन तज्जनकेन । माहेंद्री प्राची । असि-
तेति । असितभुजगस्तीक्ष्णत्रिय सर्पजातिभेद । तद्वद्वीषणस्तीक्ष्णधारत्वादसिरेव
पत्र यस्य स । रुहरहिका रभसोक्त्या तदाहितधित्र आश्चर्यभूतस्तूर्णस्त्वरितधारो

(७) एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मजायोः । उदाहरणम् :—

सविता विधयति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ॥
यामिनयन्ति दिनानि चं सुषट्.खवशीष्टते मनसि ॥ १४ ॥ (—)

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराकमः । राजते १०

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥ (—)

When these two are omitted, we get an Upamā (1) in a Kvip derivative or (2) in a compound

Gloss —Of these : ३ of property and Vadi

To illustrate —

According as the mind is under the sway of joy or grief, the sun acts like the moon, or, (otherwise), even the moon acts like the sun, the nights act like days, or, (otherwise), the days act like nights (14)

That elephant like king looks radiant as he becomes prepared for the battle, hard to be vanquished, even in their high-soaring aspirations, (मनोराज्य) —hundreds of them,—on the part of the antagonists (15)

प्रदीपः—'अधिकरणाच्च' इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति 'कर्तुं क्यद् सलोपश्च' (पा सू ३-१-११) इत्यनेन कर्तुं क्यद् । णमुलि भेदद्वयं यथा—मृधे इति । अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल् । निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात् । पार्श्वस्यचारमित्यत्र कर्त्तरि । 'उपमाने कर्मणि च' (पा सू ३-४-४५) इति सूत्रे चकारात् ।

उ० :— गमन यस्य स । उद्गतकमोलशोभ । (पुष्पिताग्रा छंद ।) यत्तु पूर्वोदाहरणे उपमानानीति समासाच्छ्रौती, अत्र त्वसितभुजगवद्दीपण इति मध्यमपदलोपिसमासादार्थीति भेदमाहुः, तन्न । विनिगमनाविरहात् । पौरं सुतीयति इति । पौर नागरजन सुतमित्राऽऽचरतीत्यर्थे उपमानादाचार इति क्यच् । उपमानवाचकात्कर्मण आचारेऽर्थे क्यजिति सूत्रार्थ । उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेश सूचित । अत्राऽऽचार स्नेहपालनादिरूप । एव चोपमानभूतसुतकर्मकाचाराभिन्न पौरकर्मकाचार इति बोध । एवमत्र पुर इवाचरतीत्यर्थकात्, पुरीयतीत्यत्रापि बोध उह्य । अत्राऽऽचार स्वच्छदगमनादि । विचित्रेति । विचित्रचरित्रैरित्त इत्यर्थ । तेन

प्रभा :—दत्तो नालकारान्तरमिति । पौरमिति । अत्र क्यक्क्यदोराचारात्प्रमर्ष । प्रकृति भूतधुतादिपदानां त्रत्सादृश्ये रक्षणेति सादृश्यवाचकभावाद्वाचकलोप । एव णमु

(८) धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

When the property and the Upamāna happen to be omitted, the Upamā is in evidence = (1) a compound (वृत्ति) and (2) a sentence.

प्रदीपः—अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाच्योर्लोपे वाक्यमा न संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरेषादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्विगत्या । तद्विगतस्यापि कल्पवा-
दित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—
एतद्विति । एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाच्योर्लोपे । विज्ञा यथा—सवितेति । यद्यप्याचारे
द्विविधानात्सत्यैव च समानधर्मरूपत्वेन किपि धर्मलोपो नास्ति तथापि किप एव लोपाद्धर्म-
लोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङ्त्र नोपात्तः । तस्याल्लसत्त्वेन धर्मलोपाभावात् ।
समासगा यथा—परिपन्थीति । अत्र राजार्यं कुञ्जर इवेत्युपमा । धर्मैति ।

उः०—वित्तक्षुचुपू चणपाविति (पा. सू. ५-२-२६) वृत्तुप्रत्ययः । नारीवाऽऽचरति
नारीयते । कर्तुः क्यङ् । आचारोऽत्र विनयादिः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र
सादृश्यसदृशैतन्मात्रबोधकमावात् वाचकत्वात् वाच्ये । यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्य-
लक्षकत्वेऽपि सादृश्यवाचकमावाद्वाचकत्वेति, सन्न । चंद्रप्रतिपक्षमाननमित्यादावपि
वाचकत्वात्पत्तेः । मृधे इति । रणे इत्यर्थः । (परे शत्रवः । निदाघधर्मांशुदर्शी
पश्यन्ति । प्रीम्सम्बन्धिसूर्यमित्र पश्यन्तीत्यर्थः । पार्थसंचारं संचरति । पार्थ
इव संचरतीत्यर्थः ।) णमुलप्रवृत्तिः साधुत्वमात्रार्था । णमुलयो भावः । अव्य-
यहनां भावे एव विधानात् । तस्मात् कर्मणोरेव कर्त्रोरेव चोपमानोपमेयभाव इति
छतोपमेयेयं इति । सवितेति । सुखिते मनसि सूर्यधंद्रसदृशः । आह्लादक-
त्वात् । दुःखिते चंद्रः सूर्यसदृशः । दुःखदत्त्वात् । एवमुत्तरत्र । (विधव-
ति विधुरिवाऽऽचरति । सवितरति सवितेयाऽऽचरति । दिनन्ति दिनानीयाऽऽ-
चरन्ति । यामिनयन्ति यामिन्य इवाऽऽचरन्ति । आर्या छन्दः ।) किप एवेति ।
यद्यपि किपूप्रवृत्तेः कर्तृमृतस्य सादृश्यप्रयोजकवाच्यलक्षणेति कयं धर्मलोपः ।
तथापि तन्मात्रबोधनमात्राद्दोषव्यवहारः । परिपन्थीति । शत्रुमनोरथैरपीत्यर्थः ।
साक्षाद्गुराक्रम एवेति किं वक्तव्यमिति भावः । संपरायो युद्धम् । राजार्यं कुञ्जर

प्रभाः—लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानात्प्रोपमावाचकत्वमित्युक्तम् । कुञ्जर
इवेत्युपमेति । परसेनाधिप्रावृत्त्वादेः सामान्यस्याप्रयोगादुपमितममामबोधेत्यर्थः । परिप-

दुण्डुण्णन्त मरीहसि कष्टककलिकाँइ केवइवणाइ ।

मालीकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिंसि ॥ १६ ॥ (—)

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

(९) क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥ १७ ॥ (—)

अत्रात्मा उपमेयः ।

Gloss - As you hover about the clumps of Ketaki that bristle with thorns, you will perish, o bee! Never will you come across anything comparable to the Malati blossom (16) ^{The same will be an instance of} ~~the same~~ with reading कुसुमेण समम् ।
In a Kyach derivative, when the Vādi and the Upameya are dropped

Gloss - आसे । e when they are dropped

With the eyes dilated (दिवस्वर) at the sight of the valour of the foe, he, with his massive arm rendered terrible by a sword, demears (himself) like the thousand weaponed (वार्तवीर्यं अर्जुन) (17)

Here the Upameya is आत्मन् (self)

प्रदीपः - तद्धिते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि ध्रीती । उपमानाप्रयोग इवादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा-दुण्डुण्णन्त इति । कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेण सम' इति पाठे इयमेव वाक्यगा । क्यच्चीति । आसे निरासे । उदाहरणम्-अरातीति । अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात् कर्तव्योपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं ॥ कर्मत्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्ते । तथा चाऽऽत्मान सहस्रायुधीयतीत्यर्थे इत्युपमेय आत्मा

उ० - इवेति । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति (पा. सू. १-४-५६) ससास । दुराधर्पत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् न न्यूनपदत्वम् । औपम्य समासगम्यम् । अत्र रूपक तु न । मनोराज्यशतैरित्यादेरनन्ययादित्याहु । दुण्डुण्णन्त इति । दुण्डुलायमानो मारिष्यसि कष्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृश भमर भ्रमन्तपि न

प्रभाः - न्यीत्यादि न सामान्यपरमिति भव । दुण्डुण्णन्त इति । 'अन्वेपयन्मारिष्यसि कष्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्तपि न प्राप्स्यसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्रापि दुर्लभतयोत्कृष्ट कुसुमान्तरमप्रकृतं प्रकृतमालयुपमानतया विवक्षितमिति ज्ञेयम् । अत्र यदीति । शक्यत्वा लक्षणया वा उपमाना-

(१०)

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।

स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १८ ॥ (—)

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् ।

कूरस्याऽऽचारस्याय.शूलतयाऽध्यवसायात्, अय.शूलेनान्विच्छति

‘आय.शूलिकः’—इत्यतिशयोक्तिर्न तु कुराचारोपमेय-तैश्च्यधर्म-
घादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । एषमेकोनविंशतिर्लुप्तः । पूर्णाभिः सह
पञ्चविंशतिः ।

And with the omission of three, it (1 e Upamā) becomes possible
in a compound.

Gloss—Of three, viz of the Vādi, (the common) property and the
Upamāna. To illustrate—

The deer eyed one ravishes the mind of the hermit she who has just
begun peeping into youth, who has given a corporate form (in the shape
of herself) to graceful amours, and whose heart bristles with a swarm of
Cupid's arrows (18)

This becomes an (appropriate) instance, provided (यदा) there are
assumed to take place a compound and omission, in accordance with the
Vārtika सप्तम्युपमान etc.

‘आय-शूलिक’ which is explained as अय शूलेन अन्विच्छति (one who seeks
to gain his point by the steel-spike) is an instance of अतिशयोक्ति, since there
in we have the supersession of ‘cruel conduct’ by the idea of its being
the ‘steel-spike’ It should not, however, be taken as an instance of
Upamā with the three constituents dropped, 1 e in which the Upameya
कूर आचार, the property तैश्च्य, and the Vādi are omitted

Thus there become possible nineteen varieties of the Elliptical,
which, with the six ones of the Full fledged, make twenty five in all

प्रदीपः—लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । इत्थस्यत् इत्यादौ कर्तव्योपमेय । तस्य चापुपादाने
पाक्यमेव न पर्याप्त इति विशेषात् क्यत् नैव संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रय

उ०:—प्राप्त्यसि ॥ दुंदुलायमान अन्वेयमाण इत्यर्थ । एकादशशब्देन प्राय-
मनित्यर्थ इत्यन्ये । कञ्चिन् सौभाग्यमामन सूचयती प्रियसन्निधौ धमर प्रत्येयमाह ।

प्रदीपः—सभवति, यथा उपमानोपमेययो, उपमानवाच्यो, उपमानधर्मयोरिति, तथापि तेषूपमाया प्रसन्न एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव समवतीत्युच्यते । सापि समासमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् तत्राऽऽर्थ्येव इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैकेत्याह—त्रिलोप इति । यथा—तरुणिमनीति । अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहि-हृत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहानुपमानवाचिनि मृगलोचन इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्यो पादानादिदमुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा सभवति । यथा 'अयमाय शूलिक' इति । अत्राय शूलपदेन क्रूर आचार उपमेय । तीक्ष्णत्वादिक च साधारणो धम । न च तयोरेकमप्युपात्तम् । नापीवादि " इति मन्यन्ते । तत्र युक्तम् । यत क्रूरस्याचारस्याय शूलत्वाऽप्यवसानादतिशयोक्तिरिय न क्षुपमा । अन्यथाऽप्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्ते ।

उ०ः—(गाथा छन्दः ।) अत्र प्रकृतत्वान्मालती उपमेया । कुसुमातरस्याप्राप्त्युप-
देशेन त्वदप्राप्यमुक्त्वष्टगुणमस्थोपमानमिति प्रतीतेरस्त्युपमितिक्रियानिष्पत्तिरिति बोध्यम् । क्यचीति । विषयसप्तमी । निरास इति । वाद्युपमेययोर्लोपे इत्य-
र्थः । अरातीति । मदमेऽपि वैरिविक्रम इति नयनविक्रमः । वृषाणेनोदप्रो
भीषणो बाहुर्वस्य स । सहस्रायुधानि यस्य तमित्रात्मानमाचरतीति कर्मणि
क्यच् । आयुधसहस्रनिर्वाहस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यकेन वृषाणेन निर्वाहाद्वीर-
प्रकर्षः । सहस्रारायुधीयतीति पाठे सहस्रार चक्रमायुधमस्य विष्णोस्तमित्राऽऽच-
रतीत्यर्थः । विशेषणद्वारेति । सहस्रारायुधीयतीति पाठे इदम् । स सहस्रायुधी-
यतीति पाठे साक्षाद्गुपात्त इति बोध्यम् । अन्यथा क्यच इति । इच्छाक्यच्
तु नामम् । अरातीत्यादिविशेषणासामजस्यात् । तथाऽपीत्यत प्रागुपमेयधर्मयोरि-
ति पाठः । उपमानधर्मयोरिति पाठस्त्वयुक्तः । तल्लोपेऽनुपदमेव दुदुष्णात् इत्यस्यो
दाहरणात् । तरुणिमनीति । तरुणिमनि सति मृगनयना मुने मनो नयते ह-
रतीत्यन्वयः । ललिताय विलासाय च वितीर्णो दत्तो विग्रहः शरीर यया । स्मर-
शरीर्विशिर्णाङ्कितमान्तर यस्या सा (अपरञ्च छन्दः ।) नेदमुदाहरणमिति ।

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता । अभिने २११भा.लो
धर्मं शास्त्राणां
मग्लौ साय विपादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ १९ ॥ (—)

इहाभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् । भिन्ने स्वभास्ते
धर्मं शास्त्राणां
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ २० ॥ (—)

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा । यथो-
त्तरमुपमेयस्योपमानत्वे (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे),

Mālopanā that results when with reference to the same object, several Upamānas come to be stated, the common property being the same, as in

Thereupon she withered away through sadness, like the prosperity of the kingdom through unjust rule, like spirited nature through proverty, like the lotus plant through frost, (19),
or different, as in

The lovely woman (lit with lovely hips) is, like moon light, ll delight to the eyes, like wine, a source of ravishment ; like sovereignty, she has drawn together, under her sway, all the people. (20),

प्रदीपः—तदेवं धर्मलोपे पद्म । उपमानलोपे द्वी । द्योतकलोपे पद्म । धर्मवाद्योलोपे द्वी । धर्मोपमानद्योलोपे द्वी । द्योतकौपमेयलोपे वैक । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यूनविंशतिर्लक्षणाभेदाः । पूर्णाभेदाश्च पद्म । इत्येव पञ्चविंशतिः ।

उ०—अत्र स्वमात्रबोधकपदाभावात्प्रयाणा लोपसंभवेन धित्यमेतदित्याहुः । अत्रायःशूलेति । अयःशूलपदेन स्वार्थसदृशो लक्ष्यते इति भावः । अतिशयोक्तिरिति । अयःशूलशब्दादयःशूलत्वेन स्वार्थसदृशकूराचारलक्षकात्तेनान्विच्छतीति ठक्प्रत्यये उक्तरूपसिद्धेरिति भावः । निर्विषयत्वापत्तेरिति । कमलमर्म-भसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थसदृशमुखादेर्लक्षणादेतद्भेदापत्तेरिति भावः । वस्तुतोऽयं पूर्णात्साविभागो वाक्यसमासप्रययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरत्वाद्न शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हति । सा चैयमुपमा वस्तु-लक्षणास्वरूपाणां चर्मभ्यानां वस्तुव्यवस्थोर्वाच्यपोषोपस्वरूपाणां उक्तं प्रस्तां प्रजते ।

प्रमा—नुक्तां ह्युपमानल्लेति नोदाहरणमिदमित्यर्थ । लक्षणाभेदानुपमंहरति—तदेव-मिति । चिन्ममीमांसायां त्वन्येऽपि लक्षणाभेदा दक्षिणा । तथाहि—“वाचकलक्षणा पद्मिनी

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिच मतिर्मतिरिच चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥२१॥ (—)

मतिरिच मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिच समा प्रभावचिता ।

तस्य समेव जयथी. शक्या जेतु नृपस्य न परेषाम् ॥ २२ ॥ (—)

(इत्यादिका) रशानोपमा च न लक्षिता । एवविधवेचित्र्यसद्वन्नसम्मवात् ।
उक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

and Raśanopamā which results when, in a regular succession, the Upameya of the preceding Upamā becomes the Upamāna of the following one, (the common property being the same or different, as above,) ■ g

Of him (the king), towards whose hand, filled with drops of water for making unceasing gifts of gold, surges the queue of supplicants, are like the words the thoughts, like the thoughts the acts, like the acts the fame, extremely stainless (21),

Like the thoughts of that king is his figure pleasing, like the figure is his council swelling with prowess, like his council his triumphal glory cannot be won over by the enemies (22),

have not been defined. For, it is possible to have thousands of such variations, and yet they do not go beyond the varieties specified.

प्रदीपः - नन्वन्वेऽप्युपमाभेदाः सम्भवन्ति । तथाहि—एकस्वीवोपमेयस्य बहुपमानसम्बन्धो मालोपमा । सा च द्विधा-साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

उ० : - न चैत्रमन्यानुपस्कारकसादृश्यनिग्रधने 'स चिञ्जमूल क्षतजेन रेणुस्तस्यो-
परिष्ठात् पवनानधूत । अगारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाऽऽवभासे'
इत्यादौ अलङ्कारव्यवहारानापत्ति । आपणे विक्रीयमाणतादशाया ताटकादे-

प्रमाः - इहोका । 'कर्तुर्युपमाने' इति णिनां सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिला
लापिनीति । तथा 'इवे प्रतिवृत्तौ' इति वन्प्रत्यये 'लुम्भनुष्ये' इति लुपि चेवेत्यर्थे
'बध्नापुरण' सोऽयं यं स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमय
संसारोऽप्यपवर्गैति' इत्यत्र धमस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपपदाने विपि नवमी ।
तथा उपमानलक्ष्णं वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यधोराणामस्य
च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृत । उपनतमेतदङ्गस्मादासीद्भूत काकतालीयम् ॥' अत्र
काकतालपदयोर्लक्षणया कासमागमनतालपतनपर्योक्तिवार्थं 'समासाच्च तद्विषयात्'
इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशार्थो
राणामस्य च समागम इत्यर्थः । तत्र काकतालमिवेति पुनरिवार्थं तेनैव सूत्रेण च्यप्रत्यये

प्रदीपः—अनयेनेवेति । अत्र ग्लानिरेव सर्वापमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—ज्यो-
त्स्नेवेति । अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादय साधारणधर्मा भिन्ना । पूर्वपूर्वापमे
यस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्यभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—
अनवरतेति । अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्म । अन्त्या यथा—**मतिरि-**
वेति । अत्र मूर्त्यादीनां गधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्त । त एते भेदा किमिति नोक्ता
इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्,

उ० :—नापिकामर्गाद्यनुपस्फुरकत्वेऽपि अलंकारव्यवहारवदुपपत्ते । कदाऽप्यलं-
कारभावमप्राप्य मज्जादिगतकटकादिवत् अलंकाराणागतधर्ममात्रस्पर्शनिबधनत्वाच्च ।
एतेन यत्र सकलवाक्येन प्राधायेन व्यम्योपमा तत्राप्यलंकाराच्च निव्यवहारो व्याख्या
त । इय चोपमा यथेवसदृशतुल्यादिशब्दोपादाने वाच्यलंकार । सुहृत्प्रतिपक्षा-
दिशब्दोपादाने लक्ष्या । साधर्म्यस्याभेदादिति । एकशब्दबोध्पत्वेन सर्वोपमा
नगतत्वादित्यर्थ । तद्भेदादिति । प्रयुपमान विश्रातेरित्यर्थ । यथा माला का
चिदेकजातीयै बुभुसुमै काचिद्विजातीयैस्तथेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभि
रुपमानैर्घटितेति द्विविधा मालोपमेत्यर्थ । अनयेति । मनस्विता पाण्डित्यम् ।
इतरत्पद्यम् । ज्योत्स्नेवेति । पद्य स्पष्टार्थम् । अनवरतेति । निरतरस्वर्णदानाय
जललवभृते तत्सबद्धे कत्रे तरगिता पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिलिता अर्थि
ततिर्यस्य । भणितिर्यचनम् । (गीतिश्छन्द ।) मतिरिवेति । चिता व्याप्ता । तस्य
नृपस्य समेव तस्य जयश्री परेषा जेतु शक्या नेति सबध । (उद्गीतिश्छन्द ।)

प्रमा .—तालपतनजन्यकाव्यधसदृशधोरकर्तृकदेवदत्त्वध इति बोध । अत्र च्छप्रत्ययार्थ
द्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाव्यधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् ।
तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मो
पमानलुप्ता । एव वाचकधर्मयो द्विप्समासयोरिव (१) चच्चापुरुष इति कनो लोपे
धर्मानुपादाने च भवतीति द्वानिशकुसुमाभेदा ।” इति । अत्रेद बोध्यम्—पूर्णाया साधा
रणो धर्मो क्वचिदनुगत । यथा स्वप्नेऽपीत्यत्र न भुवतीति । क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावापत्र ।
यथा—‘यान्या सुहृर्वलितकधरमानन तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभ वहन्त्या । दिग्धो
ऽमृतेन च विपेण च पश्मलास्या गच्छ निखात इव मे हृदये कणाक्ष ॥’ इत्यत्र भिन्नाभ्या
वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य विम्बप्रतिविम्बभावापत्रक धरावृन्तविशेषणतयोपा
दानात्तथात्वम् । कधरावृन्तयोस्तु सादृश्यादभेदेनाप्यवसानाद्विम्बभाव । विम्बप्रति
विम्बभावापत्रधर्म प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मो क्वचित् । यथा—‘सा

(११) उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः ।

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ।

2 ANANVAYA

When in one and the same sentence, one and the same thing stands both as the *Upamana* and the *Upameya*, there results "Ananvaya."

Gloss—'Ananvaya (want of connection) is so called because it consists in the negation of connection with any other *Upamana* (but itself)

प्रदीपः—एवविषयवैचित्र्यसहस्रसम्भवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् । उपमानेति । उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निवर्त्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् 'उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः' इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा स्यात् योगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एकवाक्यगे इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि

उ० :—वैचित्र्यसहस्रेति । विव्रप्रतिविव्रभागादिभेदेन लोकसिद्धकविकल्पितादिभेदेनोपस्कार्यभेदेन निरवयवादिभेदेन अन्योन्योपायत्वरूपपरपरितत्वे उपायत्वस्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादिभेदेन तेषां परस्परगुणने श्यत्ताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । इत्युपमालंकारः । उपमानेति । न विद्यतेऽन्वयः सन्नधोऽर्थादुपमानान्तरेण यत्र सोऽनन्वयः इति अन्वर्थमलङ्कारनामेदम् । तत्रान्वर्थमज्ञाबललब्धमर्थमाह उपमानान्तरेति । भेदोपचारेणेति । भेदोऽसत्यपि तद्घटितसा-

प्रभाः—तेन जगृहे साध्वी हठासाध्वसरम्पिता । धारणेणातिलोलेन वाताधूत्सेव धरिणी ॥' इत्यत्र साध्वसवातयोर्मिम्बप्रतिविम्बभावापप्रयो रम्पिताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो विशेष्यतयोक्तः । एवमन्यत्रापि विम्बप्रतिविम्बभावसङ्कीर्णं एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न केवलः । केवलविम्बप्रतिविम्बभावेन साधारण्यं यथा—'पाण्ड्योऽय—' इति रथौ । अत्र हि हरिचन्दनबालतप्तौ हारनिर्देशी (विम्बप्रतिविम्बभावापत्नी ?) इति श्लेषेण साधारण्यं यथा—'सकलकल पुरमेतज्जातं सप्रति सुधाशुविम्बमिव' इत्यादी । अचिदुपचारेण यथा—'पहजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पपु-जना' इत्यत्र विवासस्य पुण्यधर्मस्य नेत्रेषु । समासभेदाश्रयणेन यथा—'तया विष्टाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदं कुमार्या । प्रमत्तचत सलिल शिवोऽभूत्सृष्टव्यमान शरदेव लोक ॥' इत्यादावानलस्मयन्द्र इत्युपमेये चार्थान्तीकरणत् । पूर्वोक्त श्लेषः सम्बन्धोऽयं त्वमङ्ग इति भेद इति दिष्टः । अथोपमायां शब्दबोधप्रकारं कथ्यते—

उदाहरणम्—

न केवल भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।

यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ २३॥ (—)

(१२) विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

To illustrate—

That beautiful lady of superb charms looks splendid like herself alone—not this much only,—also her amours, the very abodes of Cupid's (विलासायुव) gentle frolics (रास), are (only) like themselves (23)

3 UPAMEYOPAMĀ

When there takes place an exchange of places of them two (i. e. the Upamāna and the Upameya), there results "Upameyopamā."

प्रदीपः—धाक्यद्वये तथाभाव । उदाहरणम् न केवलमिति । अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचार । विपर्यास इति । तयोश्चमनोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्था-

उ०ः—दृश्योपचारेणेत्यर्थः । अपातत शान्दबोधोपपत्तये उपमानात्तरव्यवच्छेदबोधाय च आहार्यस्तदुपचार । एतेन देशकालादिभेदाद्भेदोऽत्रेति परास्तम् । तथा सयुपमाया एवाऽऽपत्ते । गगन गगनाकारमित्यादौ तद्युगे तदेशे वा यथा गगन तथै-तद्युगे एतदेशेऽपीति बोधात् । अनन्वये तु निरुपमानत्वनिमित्तोत्कर्षाय स्वयमेव स्वस-

प्रमाः—तत्र सादृश्य पदार्थान्तरमिति प्राचा मतम् । साधारणधर्मरूपमेव तदिति नञ्या नाम् । तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाहादक मुखमित्यादाविवार्य सादृश्ये चन्द्रादे-निरूपितत्वससर्गेणान्वय । सादृश्यस्य च प्रयोक्तृताससर्गेण आहादकत्वाद्वा साधारणधर्म पदार्थैकदेशेऽप्यनुभवबलादन्वय तद्विशिष्टस्य बाभेदेन मुखादाद्युपमेये । तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्याप्रयोजकाहादकत्वविशिष्टाभिन्न मुखमिति बोधः । इवाद्युक्त-सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रायुक्तः । समानधमाप्रयोगे तु सादृश्यस्योप-मेय एवान्वयः । निपातार्थतया भेदे नानार्थान्वये बाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्या भेदेनार्थे पदार्थैकदेशेऽपि सौन्दर्येऽन्वयः । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादृशसौन्दर्यवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोधः । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रवार-ताससर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविययो मुखमिति बोधः । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थं प्रयोज्यत्व भाने सादृश्य एवान्वेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविययो मुखमिति धी । गज इव

उ०:—मानधर्मेत्युक्त्या परो नैतत्समानधर्मेति प्रतीयते । बहुव्रीहीति । उपमानांतरसंबंधाभावपद बहुव्रीहिणाऽनन्वयमाहेत्यर्थ । यद्वा संज्ञेति । सज्ञा-भूतस्यापि योगकथनमित्यर्थ । तथा च योगरूढोऽपमिति भाव । उपमानांतरेणेति । नन्विदम्युक्तम् । वस्थाप्युपमानस्याभावेनांतरशब्दप्रयोगासंगतेरत आह उपमेयभिन्नेनेतीति । एकस्येत्युपमाव्ययच्छेदाय । एवकार इति । एकरयंवेति भिन्नशब्दबोध्यत्वव्ययच्छेदवैवकार इत्यर्थ । वैचित्र्येति । यद्यप्यस्या घदनमिष षक्त्रमित्यत्रानन्वय एव तथापि स द्रुष्ट इति वैचित्र्यस्फोरणाद्येत्यर्थ । एकत्राक्यगे इत्यस्य एकौपम्यबोधकशब्दप्रतिपाद्येत्यर्थ । तत्फलमाह विपर्यासेति । उपमेयो-पमेत्यर्थ । वस्तुतस्तु तत्र द्वितीयसदृशव्ययच्छेदफलकत्वाभावेन योगलब्धाधेनैव वारणसम्बन्धेदमस्य व्याख्यम् । किं तु तादृशस्थले एव तस्य फलस्य सम्भवात् स्वरूपकथनमिति ध्येयम् । न केवलमिति । नित्यतावति अतिशयितकति । यावतो विलासा आयुधानि यस्य स कामस्तस्य लास्यगता चृत्पस्थानानि । (एष-कारो भिन्नक्रमो नित्यमिनीशब्देन सम्बध्यते । यावत् 'अपि तु' इत्यर्थे इत्यु-दाहरणचन्द्रिका । उपजातिउद ।) अत्र साधर्म्यमात्रमिदार्थ । न तु भेदा-शो बाधात् । रूपके चद्रव्यभेदबुद्धि फल, तद्वत् एव चमत्कार, अत्र तु पर-

प्रभा:—गच्छति, पिक इव रैतीत्याशविकार्यसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादाधन्वदासमवा-
त्तस्य गमनादिकर्तृत्वान्वय । गजसदृशो गमनानुदृष्टृतिमानिति बोधा । कुतः
सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पर्यतीत्यत्र घटान्वितामावस्य दर्शने
कर्मतासंज्ञेणान्वयवारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंज्ञेणान्वयबोधे
विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वादिति तार्किका । अन्ये तु गजसदृशो या स
गच्छतीत्यत्रेव गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदमुमावोपप-
त्यर्थं गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येष गज इव गच्छतीत्यादौ बोधा ।
घटो न पर्यतीत्यादानुषङ्गबोधापत्तिस्तु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंज्ञे-
णान्वयबुद्धिं प्रति तज्जन्योपस्थिते प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव निरसनीया । यन गज
इव समरे शरो गच्छतीत्यादौ ॥ गजादिपदानां गजरुतंङ्गमनादौ रक्षणम् । तत्सा-
दृश्यस्य धात्वर्थगमनादाधन्वय । तेन जनकर्मक यद्रुजकर्तृक गमनं तत्सदृशसमर-
कर्मङ्गमनाश्रय शर इति धीरित्याहुः । ननु सिंहतुल्यो मातीत्यत्र सिंहमानसदृश-
मानस्य बोधो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातभिन्ननामार्थेन धात्वर्थभेदेन सादृश्य-
यायोगात् । सिंहतुल्यो यो देववत् स मातीत्युदेर्यनावच्छेदकत्वेन तुल्यबोधे तु

तयो. उपमानोपमेययो. परिवृत्तिः, (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमानन्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा ।

Gloss —Of them two : e. of the Upameya and the Upamāna Exchange of places—of course—in two sentences, designed for excluding any other Upamāna (but itself) Upameyopama is so called because it consists of an Upamā with the Upameya (as an Upamāna)

उ०:—स्मिन् स्वसाधर्म्याभात्कृत । न तु स्वाभेदबुद्धिकृत तस्या सिद्धत्वादिति ततो भेद । एतदप्रेत्र दशाविशेषादिभेदात् भेदोपचार इति क्वचित् पठ्यते सोऽपपाठ । तथा सत्युपमाया एवाऽऽपत्ते । देशकालभेदेनाप्ययमेव तदुल्य इति प्रतीतेस्तत्राप्यनन्वय एषेत्याशय इत्यन्ये । ननु 'भुवनत्रितयेऽपि मानवै परिपूर्णं विबुधैश्च दानवै । न भविष्यति नास्ति नाभवन्नुप यस्ते भजते तुला पदम्' ॥ इत्यादौ सर्वथैरोपमाननिषेधामकोऽसमालंकार प्राचीनैरुक्त । उपमानलुप्तोपमाऽतिव्याप्तिवारणाय सर्वथैवेति । एव च तदध्वनिनैव चमत्कारोपपत्तौ अनन्वयस्य पृथगलंकारत्व किमर्थम् । यदि तु रत्यनुकूलतया कुतश्चिदगात् भूषणापसारण यथा चमत्काराय, तथा प्रकृते उपमालंकाराभाववर्णनमेव चमत्काराय न तु तत्रासमनामा पृथगलंकार इत्युच्यते । तर्हि तदध्वनिनैवोपपत्तिरिति चेन्न । पर्यायोक्तसादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसादौ ध्वन्यमानार्थसंरक्षेपि वाच्यार्थवृत्तचमत्कारमादायालंकारत्ववदुपपत्ते । अन्यथा दीपकादावपि उपमाभिव्यक्तयैव चमत्कारोपपत्तौ तेषामपि पृथगलंकारत्व न स्यादित्याहु । केचित्तु सर्वेभ्य उल्लुष्टगुणस्त्वमिति प्रतीतेर्व्यतिरेकलंकारध्वनिरेवात्रेति वदन्ति । तच्चित्यम् । इत्यनन्वयः । विपर्यास इति । तयो कव्यनिबद्धोप-

प्रमा. —तस्य विधेयत्व विवक्षितं न सिध्येत् । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारक लक्ष्यते तत्राभेदेन मानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथा सति क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहु —'क्रियाव्ययविशेषणाना ह्नीबतेष्यते' इत्यनुशासन विद्वायांनुवादकत्वात्स्तोक पचतीत्यादिमात्रपर न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणमा सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यप्राहकत्वमित्यपि केचित् । चन्द्रवत्सुन्दरमिति 'तेन तुल्य-' इत्यादिविहितवते सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदार्थकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोध । लक्षणया सादृश्यबोधनात्परमार्थित्वम् । एव चन्द्रवत्सुमित्यादौ चन्द्रनिरूपितत्वस्यैकदेशे सादृश्येऽन्वयाचन्द्र

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति वत यस्य ॥ २४ ॥ (—)

To illustrate—

Whose ^{wealth} ^{thoughts} ever shines bright like his ^{wealth} ^{thoughts}, and whose ^{wealth} ^{thoughts} (shine) like his ^{wealth} ^{thoughts}, whose glory ever shines bright like his figure and whose figure like his glory, whose courage ever shines bright like his realm, whose realm like his courage. How gratifying indeed (क) ! (24)

प्रदीपः— द्वाक्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिभ्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासधायमुपमानान्तरभ्यवच्छेदार्थः । उदाहरणम्—कमलेयेति ।

उ०:— मानोपमेयोरित्यर्थः । विपर्यास इति । स च वाक्यद्वये एव संभवति । तत्र वाक्यद्वयं शाब्दमार्थं वा । तेन 'रामरावणौ मिथस्तुल्यौ' इत्यादौ नाभ्यासिः । तत्रापि रामो रावणतुल्यो रावणो रामतुल्य इति वाक्यार्थभेदप्रतीतिः । यौगि-

प्रमाः— निरूपितसादृश्यवदभिप्रमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्थं 'तत्र तस्येव' इति विहितवृत्तेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्यं लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्य-बन्मुखसंयन्धि सौन्दर्यमिति सौन्दर्ययोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाभ्यवसायादेकध-र्ममूला पश्चान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यधीरित्याहुः । अरविन्देन तुल्यं मुखमित्यत्र निरूपितत्व तृतीयार्थं. पदार्थकदेशसादृश्यान्वयी । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ प्रयोज्यत्व तृतीयाथस्तत्रैवान्वेति । मुखमरविन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभय सादृशमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयञ्जनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः । प्रसिद्धनिरूपितसादृश्यस्य वा 'पाण्ड्योऽयमस—' इत्यादिबिम्बप्रतिबिम्बभावस्थले ॥ हारहरि-चन्दनविशिष्टी राजा बालातपनिर्जरविशिष्टपर्वतसदृश इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकध-र्माकाङ्क्षायां बालातपाद्युपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलभेदाभ्यवसानेन साधारणध-र्मत्वसिद्धिः । हारहरिचन्दनाभ्यामुक्तरूपादिरिव राजेत्युक्तौ प्रयोजकत्वतृतीयार्थं सादृश्यान्वयी । उक्तरीत्या सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादिति दिक् । सादृश्यस्य समान-धर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं सुरमित्यादौ चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिनसौन्दर्यवदभिन्न मुखमिति धीः । चन्द्रसुन्दरमिति स्यासे तु चन्द्रपदस्य तद्वृत्तिसमानधर्मबन्मुखमिति धीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽयुक्तम् । एवं क्वजादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये लक्षणा । तस्य ॥ प्रयोजकतया अभेदेन वा क्वजादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये भाप्रयतयान्वेतीत्यरम् । इत्युपमालकार ॥ १ ॥ ननु 'धितुर्निधोगाढनवासमेव

(१३) संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेन उपमानेन ।

4 UTPREKSA

Further, what consists in *fancying* the matter under description to be the same as its equal is "Utprekṣā"

Gloss —Its equal : e. the Upamāna

प्रदीपः — सम्भावनमिति । समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेष । तेन प्रकृतस्य सभविनो-
ऽयस्य समेनासभविना सहैकरूपतया यत्संभावन तदुत्प्रेक्षालकार इत्यर्थः । सा चेय हेत्वादि-
संभावनाभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतूप्रेक्षा यथा—

उ०:— कीति । उपमेयेनोपमा यत्रेति यौगिकीत्यर्थः । एकस्य साधारणधर्मत्वे
इयमिति बोध्यम् । तदाह । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थं इति ।
एकेन हि धर्मेण तत्साम्ये एकत्र वर्णिते तेन धर्मेणापरस्य साम्यमर्थप्राप्तं पुन शब्दे-
नोच्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकमिति भावः । अत एवात्रोपमा न । साधारण-
धर्मनवधकृतचमत्कराभावात् । कमलेवेति । (कमला लक्ष्मी । विभा वान्ति ।
धृति धैर्यम् । यत हर्षे । गीतिश्छन्दः) अत्रातिस्यूहणीयन्वप्रचितत्वविरतृत्-

प्रमाः— निस्तीर्य राम प्रतिपन्नराज्य । धर्मार्थकामेषु सर्वा प्रपेदे यथा तथैवावराजेयु
श्रुतिम् ॥' इत्यत्रैकरूप्यैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वमेव चास्यगन्तव्यस्तीत्यतिव्याप्तिः । वृत्तिसाम्य-
मानस्यैव प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतिरिष्टापत्त्यसम्भवात् । अत आह—
उपमानान्तरेति । एव च तत्रैतत्सत्त्वाभावात्प्रतिव्याप्तिरिति भावः । उच्चार्यस्य
प्रफासात्कृत्य दर्शयति—तदेतदिति । इधमनेनोच्चार्यत्वाभस्तत्राह—यद्युष्मी-
हिति । उपमानान्तरसंबन्धस्याभावात् यत्रार्थाद्भ्रम्यते इत्यर्थात्संज्ञाम इति भावः । एवं
तु राति एकवाक्यगत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमादेश्च विशेषणेनैव व्यावृत्तेरत
आह—यद्येति । एव च नैतच्छ्रृणान्तर्गतं किं ॥ संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकपनमिति नो
क्षदोप इति भावः । कथं तर्हि 'पिनुर्नियोगान्-' इत्यादावनिव्याप्तिवारणमिति चेत्,
तत्र वृत्त्योरेव साम्यविवक्षणात् तु रामेणैव रामस्येयासायान् । यत्र ॥ 'सोहितपीनं
कुमुमंरातृनमाभाति भूयत शिरारम् । दत्तज्वलनज्वाले कदाचिदाशीर्णमिव स-
मये ॥' इत्यादां शब्दशब्देरेकस्यैवोपमानोपमेयत्व विभक्त्यर्थिभ्यश्चाकारप्रभयैश्च
'पाण्ड्योऽय-' इत्यादिबहुवचनविभक्तम् । तत्र तस्याभेदमवेश्य तास्यवैयर्थ्यपद्याम्योपेनां-
निव्याप्तिः । तत्रार्थवैयर्थ्यकारेण देशकालादिभेदन तापर्थम् । विषयव्यवच्छेदस्य
प्रयत्नात्स च लक्षणे प्रवेशः । तदाह—एवकार इति । वैविध्यमिता

उ०:—त्वानि त्रिषु साधारणधर्मा । इत्युपमेयोपमा । वाच्यसाधर्म्यालंकार
 निरूप्य व्यग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु प्रथम प्राधान्यात् उत्रेक्षामाह—संभावन-
 मिति । उक्त्वाकोटिकं सदिह । अथ वाच्यसाधर्म्यालंकारनिरूपणोत्तरम् । उत्रेक्षा
 निरूप्यत इति शेष । समेन । प्रकृतमात्मन सम करोतीति सममुपमानम् । उक्त्वा
 प्रकृतस्योपमानस्येक्षा ज्ञान उत्रेक्षा । एव चोक्त्वाउपमानकोटिकप्रकृतविषयकस्यभा-
 वनमुत्रेक्षेत्यर्थ । समेनासंभविनेति । अलोऽसिद्धेन कविकल्पितेनेत्यर्थ ।
 तदुक्त चक्रवर्तिना । ‘यदाऽप्युपमानाशो लोक्तं सिद्धिमृच्छति । तदोपमैव
 येनेवशब्द साधर्म्यवाचक ॥ यदा पुनरप्य लोकादसिद्धं कविकल्पितम् ।
 तदोत्रेक्षैव येनेवशब्द संभावनपरः ॥’ इति । इदं चेन्नशब्दसमभित्याहारे एव ।
 अन्यत्र ‘संभविनाऽपि । तेन मुखं चन्द्रं मन्ये इत्यादेः सप्रह । चन्द्र इत्युपमि-
 त्यादौ तु उपमैव । एकरूपतयेति । तादाल्येनेत्यर्थ । एव चासदृशयो
 संभावनोत्रेक्षालंकारः । सादृश्यातिरिक्तमूलकस्मरणादिवत् । किं तु वस्तु-
 मात्रम् । तेन ‘ध्वनकमलेन बाले स्मितसुपमालेशमानहसि यदा । जगदिह
 तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥’ इत्यादौ नोत्रेक्षा । अत्र स्मितस्य ॥

प्रमाः—लकाराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थः । विपर्यासेति । उपमेयोपमेत्यर्थः ।
 तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभाव उपमानोपमेयभावः । एकस्यैव कथमुप-
 मानोपमेयभाव इत्यत्र आह—अत्रेति । एव सति ‘लोहितपीतै—’
 इत्यादित् कोऽत्र विशेष इति चेत्, अथ विशेष—यत्तत्रावस्थानेदोषादानेन
 साम्यबोधने तात्पर्यं न तत्र । किं तु स्तुतिपरार्थवादवाक्यार्थवदतात्पर्यविषयीभूत
 साम्यमनौपम्यपरमिति । तयोरिति । अनेन च ‘भणितिरिव मति—’
 इत्यादिरशानोपमाव्यावृत्तिः । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि
 भणितेरुपमानभूताया उपमेयस्वरूपतद्भावान् । असंभवादिति । न च
 मुखमरविन्दं च परस्परं सममित्यादवेक्यास्येऽप्युपमेयोपमात्वेवेति कथमसंभव
 इति शङ्कम् । तत्राप्यरविन्देन मुखं समं मुखेन चारविन्दमित्यथतो वाक्यभेदस
 त्वादित्याशयात् । नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथ-
 मलंकार इत्यादत् आह—मुखमिथेति । ननु ‘रजोभिः स्यन्दनोद्भूतं’ इति
 रघुचतुर्थसर्गे, ‘संधिता विधवति विधुरपि सवितरनि—’ इत्यादावतिव्याप्तिः ।
 तृतीयतदृशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्वानतीकारान् । अत आह—
 विपर्यासश्चायमिति । व्यवच्छेदार्थ इत्यनन्तरं लक्षणे विवक्षित इति शेषः ।

उ०:— भावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात् ।
 सभावना च रमणीयधर्मनिमित्तिः प्राह्या । तेन 'नूनं स्थाणुनाऽनेन भाव्यम्'
 इत्यादौ निश्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्तकसमाप्तनाया नातिव्याप्तिः । रूपकवि-
 चावतिव्याप्तिवारणाय सभावनमिति । प्रवृत्तस्येत्यस्य च प्रवृत्ततावच्छेदकरूप-
 पेण ज्ञातस्येत्यर्थः । तेन यत्राऽऽहार्यसभावना तत्रैवोपेक्षा । तेन 'राम स्नि-
 ग्धतरक्ष्याम विलोक्य वनमडले । प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिम् ॥'
 इत्यत्रानाहार्यसभावनाया नातिव्याप्तिः । अत्र तेषां नृत्यप्रवृत्त्या सभावनाया
 अनाहार्यत्वम् । आहार्यत्वेऽपि तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मत्रद्विशेष्यकत्वस्यो-
 क्तकोटिकत्वस्य सभावात् । इव नूनं मन्ये जानेऽपि ऊहे तर्क्यामि शक्ते
 उभेक्षे इत्यादिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोपेक्षासामग्री तत्र वाच्या सा ।
 यत्र प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रं तत्र व्यग्या । यथा वक्ष्यमाणेष्वेवे-
 वादिपदाऽदाने । यत्र तत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रं तत्र सभावनामात्रमेव
 नोपेक्षेति बोध्यम् । हेत्वादीति । आदिना फलस्वरूपे । बहुप्रकारेति ।
 जातिगुणक्रियाद्रव्याणां अभावस्य च सभावितत्वेन स्वरूपोपेक्षा पचधा । एव
 हेतुफलयोरपि जात्यादिरूपत्वेन तयोरपि प्रत्येकं पचविधत्वम् । एवमुपे-
 क्षानिमित्तस्य धर्मस्योपादानानुपादानाभ्यां बहुभेदेत्यर्थः । परं तु ईदृग्वैचित्र्यस-

प्रभा:— तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलकं उपमानोपमेययोर्विपर्यास इति लक्षणं
 सुस्पष्टमिति भावः । इत्यनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उपेक्षालक्षणार्थं
 दर्शयति—तेनेति । यथोक्तोपपूरणेनेत्यर्थः । 'इतसारमिव—' इत्यत्र नैपथीयद्विती-
 यसर्गो सभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—समचिन इति । स्वतः सिद्धस्य
 विषयस्येत्यर्थः । समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थः उच्यन्त्यासितादवस्थमस्तदर्थमाह—
 असमचिनेति । असभावितेनार्थेनेत्यर्थः । आरोप्येणेति वच्ये सभावनाया
 आहार्यत्वलिङ्गार्थसमचिनेत्युच्यते । तदर्थंशासमचित्वेन ज्ञातत्वम् । तेन 'विरक्त-
 सच्या—' इति रघुचतुदशसर्गपद्य (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन ।
 सभावनमुत्कटोपमानकोटिसद्वेदविषयीकरणम् । तेन सद्वेदे नातिव्याप्तिः । एतच्च
 सादृश्यहेतुत्वेन विशेषणीयम् । तेन 'वदनकमलेन बाले स्मिन्गुणमादेशमावदति ।
 जगदिह तद्वै जाने दशापवाणेन विजिगमिति ॥' इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति संज्ञेयः ।
 हेत्वादीति । आदिना फलस्वरूपयोः परिग्रहः । हेतुफलभेद स्वरूपशब्दार्थः ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया चक्रकान्त्येति हर्षा-

हृन्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ २५ ॥ (—)

लिम्पतीषु तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नमः ।

असत्पुरुषसेवेद्यद्विर्विफलतां गता ॥ २६ ॥ (मृच्छकटिक-१-१४.)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

To illustrate:—

O lady of graceful form! I fancy that the Beauty-of-the-lotus is clinging to your feet, in exultation, possibly with the idea (इति): "By this lady, with eyes like lotus-petals, has been stubbornly quelled, with the charm of her face, the vanity of beauty on the part of the moon, my born enemy, who cannot brook my bloom at night." (25)

The darkness, as if, anoints the limbs, the sky showers, as it were, collyrium; like service tendered to an evil person, the sight has become unavailing. (26)

In instances like these, permeation etc. comes to be fancied as anointing etc.

प्रदीपः—उन्मेषमिति । अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलभ्यत्व यथोक्तहर्ष-
हेतुकलमत्वतादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—लिम्पतीष्वेति । अत्र गन्धमानं
तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्ष्यम् । अत एव
'तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलकारसर्वस्वरूपमतमपास्तम् । विवक्षितविवे-

उ०!—हृत्तं न चमत्करातिशयायेति न ग्रंथकृतोक्तम् । उन्मेषमिति । (नाय-
कस्य नायिका प्रति चाट्टिकिरियम् ।) विक्रममित्यर्थः । (यः इन्दुः । मम पद्मस्य)
जातिवैरी सहजशत्रुः । तस्य इन्दोः । मन्दाक्रान्ता छन्दः) स्वभावलग्न-

प्रभाः—ननु 'उन्मेष-' इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन स्वप्ने संभावनं, न त्वभेदेनेति कथ-
मुक्तलक्षणसमन्वयस्तत्राह—अत्रेति । अत्र लग्नत्वस्य तादात्म्येन संभावनाति. फलतः
पर्यवसानाभिप्राया । तस्य पदार्थकदेशत्वात् । किं तु स्वभावलभ्यायां हर्षहेतुकल-
माया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेतुत्प्रेक्ष्यान्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । दन्वा

(१४) ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

5 SASANDEHA

As for 'Sasandeha, it is doubt, with the difference (from the Upamāna) specified, or unspecified

प्रदीपः— केन ऐपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षात्। एव फलाद्युत्प्रेक्षापृहनीया। ससन्देह इति। भेदो वैधर्म्यम्। संशयस्तु क्वचिप्रतिमानिर्मित एवालकारो न तु स्वारसिक स्याणु-पुह्यादिविपयोऽपि। वैचित्र्याभावात्। अत्र संशयः ससंदेह इति लक्षणम्। भेदोक्तौ

उ०— त्वम्। तत्त्वेनाप्यवसित स्वाभाविक शोभासवध इत्यर्थं। संभावित-मिति। अतिमनोहरत्वेन निमित्तेनेति भावः। अत्र लग्नापदेन लक्षणया पृथगुपस्थिते स्वाभाविकशोभासवधे यथोक्तहर्षहेतुकपद्मलक्ष्मीलम्बतादात्म्यसमायना। तात्पर्यानुपपत्त्यै च लक्षणा। लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम्। एतावतैवोत्प्रेक्षाया साध्यवसानत्वव्यवहार प्राचामिति बोध्यम्। न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोत्प्रेक्षैः सर्वत्र वक्तुमुचितेति वाच्यम्। हेतुत्वफलत्वान्या निर्दिष्टेतरस्य स्वरूपशब्दार्थत्वात्। किंचिद्वैचित्र्यस्यानुभवासिद्धत्वात्। लिप-तीवेति। (मृच्छकटिके प्रथमाङ्के गाढान्धकारवर्णनमेतत्।) भ्रमातिशयकारकत्वसकलरस्तुमलिनीकरणत्वादि निमित्तम्। अत्रापि व्यापनाद्युपस्थिति प्राव-देव। व्यापनादीति। आदिपदेन क्वचिकल्पित नभकर्तृकाजनकर्मकाध-प्रसरण गृह्यते। तमकर्तृकागमनंरुव्यापनं तु स्वतः सभवेत्येति बोध्यम्। अत्रोत्प्रेक्षैः। तिङन्तसमभिव्याहनेऽशब्दस्य समायनानोधकत्वात्। स्पष्ट चेद सन्सूत्रे भाष्ये। अपास्तमिति। क्रियोपसर्जनस्य कर्तुरन्ध्रान्वयापोषणत्।

प्रभाः— लुहोतीत्यस्य दधिविधित्वव्यपदेशवदित्युक्तम्। एवम् 'चोत्स्य यद्गीतिपलायि तस्य भास्त्रवच कष्टदिनो वनान्ता। अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापाटयन्प्रमुखा-क्षराणि ॥' इति फलोत्प्रेक्षायांमपि स्वभावविधे कष्टकर्मरुव्यापाटने ललाटाक्षर-दर्शनपरुपाटनतादात्म्यसमायनमिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक्। ननु 'लिम्पतीव-' इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानान्कथं तत्र तादात्म्येन ऐपनसंभावनेत्यत आह—अत्रेति। गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानम्। उत्प्रेक्षायाश्चाप्यवसानगर्भ-त्वाद्विपयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्युक्तम्—अत एवेति। प्रकाशप्रत्यादयेत्यर्थं।

उ०:—तदुक्तं दडिना । ‘कर्ता यद्युपमानं स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।
स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमयद्वेषेक्षितुम् ॥’ इति । देवदत्त इव यज्ञदत्तं पचती-
त्यादौ पदांतरोपस्थाप्यकर्तृविशेषणस्य तूपमेयव भक्त्येवेति बोध्यम् । प्रथमातवि-
शेष्यकत्वोपवादिमतेऽप्याह—विवक्षितेति । तन्मतेऽपि प्राप्ताप्रातविवेकेन क्रिया-
स्वरूपोपप्रेक्षा इति व्यग्रहार इति भावः । उत्तरार्धे तु उपमेयः । उपप्रेक्षा-
साधकाभावात् । एव च नामसमभिव्याहृतोपप्रेक्षा यत्र संभार-
नोपयुक्तविशेषणदानम् । यथा ‘बालेन्दुःकृत्वाप्यविक्रमशभावात् बभु पलाशान्य-
तिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीय वनस्थलीनाम् ॥’
इत्यादौ । यत्र क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैर्वक्रत्वलौहिद्यादिनोपमाया यत्तु
शक्यतया वसतनायवसगतजनस्थलीसवधिल्वरूपविशेषणकरूपनमुपप्रेक्षागमकम् ।
उपमाया तस्यानुपयोगात् । इत्युत्प्रेक्षा । ससदेह इति । अत्र ‘प्रवृत्तस्य
समेन यत्’ इत्यनुवर्तते । प्रवृत्तस्य समेन सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो यः सशय
सशयज्ञानं सः ससदेहनामाऽल्यकार इत्यर्थः । सदेहेन सह विपयतया तद्विशिष्ट
इति ससदेहः । अत एव ‘इतो गता सा क्व गता न जाने गेह गता मे
हृदयं गता वा’ इत्यत्र न ससदेहाल्यकारः । सादृश्यमूलकत्वाभावात् । अस्य
प्रेममात्रोत्कर्षकत्वेऽपि वर्णनीयोत्कर्षकत्वाभावाच्च । असद्विषयेऽपि कस्यचित्
प्रेममभवात् । सशयश्च समकोटिको ग्राह्य इत्युत्प्रेक्षाभ्युदासः । स्याणुर्ना पु-
श्यो वेति सशयनारणयाह—संशयस्त्विति । सादृश्यमूलकत्वाभावात् तु

प्रमाः—युक्तिमप्याह—विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासमवेन
तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तिमिति भावः । नव्यास्तु ‘अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे
भृगुर्महान्यात्कुचशैलश्रीली । नानारदाह्लादिमुग्र धितोऽप्यासो महाभारतसर्गयोग्य ॥’
इति नैषधीयपदे मोहनरूपधर्मस्याधारतासंबन्धेन मुनिव्युत्प्रेक्षादसंनान्भेदेनोत्प्रेक्षेति
नियमो न युक्तः । न च मुनिगतधर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षितमल्पना युक्ता ।
अनुभवविरोधात् लक्षणानुपमासुरोधेनानुभववाधायोगात् । एव च निम्पतीवेत्यत्रापि
तमसि ऐपनःकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता । आप्यातार्थःकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यञ्च
यस्य व्युत्पत्तिरितिदत्वात् । किं च विगीर्णं व्यापने ऐपनोत्प्रेक्षाप्रकारे तस्या
विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुगतत्वात् । इवशब्दान्नि
तस्योत्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच्च । तस्मात्स्वरूपोपप्रेक्षा द्विविधा धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तमिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥ (—)

Gloss — With the difference specified as in the instance —

May this possibly be the sun? But then it is possessed of seven horses Is it fire? But surely it does not spread in *all* directions. Is this the god of death in person? But buffalo is his mount. Doubts like these do the hostile warriors entertain, for a long while, as they happen to look at you in the battle. (27)

प्रदीपः—तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—अयमिति । अत्र मार्तण्ड-
त्वादीनां सदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेयुक्तानि । न चायं व्यतिरेकालकारः ।
तस्य सदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशीचित्यात् । ननु महोद्भवेन भेदोक्तौ निधयगर्भं एवायं
स्वीकृतो न तु निधयान्तोऽपि । तत्किमस्यापि स एव पन्था । नेत्युच्यते । कुत एतत् ।
भेदोक्ताविति विभजनात् । निधयान्तस्यापि तत्सभवात् । वैचिभ्यानुभवाच्च । यथा—

उ०ः—संशयमात्रमेव नालकार इति बोध्यम् । अयमिति । (राजान प्रति कस्य-
चिदुक्तिः ।) इतः युक्तः । विकल्पान् संशयान् । आजौ युद्धे । (चिरम्
इत्यस्य समालोक्येत्यत्र विदधतीत्यत्र वान्वयः । शिखरिणी छन्दः ।) अयं
किं मार्तण्डस्तदन्यो चेति संशयाकारः । अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसाम्यान्मार्त-
ण्डत्वमदेहः । दुराधर्षवसाम्यात् कृशानुन्मदेहः । क्षणेन सकलसंहर्तृत्वसा-
म्यात्कृतातत्वमदेहः । उक्तानीति । मार्तण्डादिवैधर्म्येण मार्तण्डत्वाद्यभावनि-
धयेऽपि कृशानुत्वादिसंशयादस्य निधयगर्भता । वैधर्म्योक्तिस्तु सति मार्तण्ड-

प्रभाः—चेत्याहुः । अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—त(यः)ोत्प्रेक्षायाम-
पद्यमर्थो हेतुः । तत्र प्रकृत्यर्थहृषदिरभेदेनान्वयः । हेतोष प्रयोज्यतासमर्गेण लगने
तस्य चाभे न स्वाभाविके लगने सभावनं प्राचां मते । तेन हर्षहेतुकलगनतादात्म्य-
सभावनाविषय पादयो पद्यशोभालगनमिति बोधः । नन्वन्ये तु हेतोरेव प्रयो-
ज्यतासमर्गेणोत्प्रेक्षणरूपहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः । एवं द्रष्टृमिवाक्षरा-
णीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयस्य तुमुनर्थक्यस्य साधनत्वसमर्गेण
पाटनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येण सभावनात्साधनतादृशदर्शनाभिप्रायस्य-
पाटनाभिप्रायस्यैतत्पाटनमिति बोधः । नन्वन्ये तु फलस्यैव साधनत्वं समर्गेणोत्प्रेक्षण-

भेदोक्तौचित्येन न केवलमयं निश्चयगमौ, यात्रनिश्चयान्तोऽपि संदेहः
स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं ण कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।

ललितसधिलासचचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥२८॥ (—)

Owing to (the words) "with the difference specified," this (figure) comes to be accepted not only in that variety of doubt pregnant with determination but also in the other, which culminates in determination As for instance'—

Is it the moon? Where is the spot? Is this a lotus? Where has the water vanished? By the elegant, amorous words, has it been, in the sequel, ascertained, O deer-eyed one! that it is the face! (28)

प्रश्नीयः— इन्दुरिति । तत्किं भद्रोद्भटेनायमुपेक्षित । प्रतीयमानबद्धाच्ये तादृशै-

उ०:— त्वमशये वृशानुत्वमंशयायोगात् तन्मशयनिवृत्तये वृता । निधयगर्भधोप-
माननिष्ठवैधर्म्योक्तौ । आदायते च सशय मध्ये निधय स निधयगर्भ इति सट्टक्ष-
णात् । निधयांतोऽपीति । उपमेयनिष्ठवैधर्म्योक्तयेति भाव । यथेदुः किमित्या-
दौ ललितचचनैर्मुखचनिधयेऽप्रे केनापि रूपेण सशयाभावात् । अस्यालकार-
पत्रीजमाह । वैचित्र्येति । इन्दुरिति । नापिनां प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे
हरिणाक्षि एतत् (मुग्धम्) इन्दु किम् । तर्हि कलङ्क क । सरसिज किम् । तर्हि
अम्बु कुत्र गतम् । इति प्रथम सन्दिग्धम् । परत पश्चात् ललितसधिलासचचनै-
र्मुखमिति निश्चितम् । (गीनिदृष्टम् ।) प्रतीयमानरदिति । आपानत. मंशये
व्ययनिधयवृत्तौ ह्यत्र चमत्कार । निधयस्य वाच्ये तु न स इति भाव ।
अत्र निधयगर्भतया मन्त्रिणो निधयान्त । शुद्धस्तु 'चपला जलदाच्युता लता
॥ तरमुत्पादिति सशये निभ्रम । गुग्निश्चसितं यपिर्मन्त्री निरणोरीदय ता वियो-

प्रमाः— मिति दर्शनफलमिव पाटनमिति बोध । एवमन्यत्राप्यप्यम् । इत्युत्तरात्कार
॥४॥ अत्रेति सगुदेह इति लक्ष्यनिर्देश । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रवृत्तस्य
रामेनेयनुरतते । तथा च प्रवृत्तविषयममोदित सशय गमदेहात्सोऽकार
इत्यर्थः । रामेनेयनेता गारुडप्रयोग्यन्वलाभात् 'अमुष्य पीररर जयाय गाहसी
तदा गतु उमा तिसिरी गनाथयर् । निवयवान्नाम यगार्ति मंसवे स्मरश्रितो-
र्षात्रियात्रियायपि ॥' इत्यर्थः नपीभ्यांति । एषाज्जां पुग्धो वेद-सशयस्य

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टो-
द्भटेन । तदनुक्तौ यथा—

अस्या. सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरस. स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजड. कथं नु विषयज्यावृत्तधीतुहलो

निर्मातुं प्रभवेन्ननोद्धरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

(विक्रमोर्वशीयम् १ १०)

Bhaṭṭa Udbhaṭa, however, ignores this variety, since, herein the determination is not left to suggestion, as in the other variety in which determination comes in the middle. When the difference is unspecified (the figure appears) as in —

Was it possibly the moon that lends charm (to objects), who played the creator in the creative process of this (damsel)? (or), was it Cupid himself whose sole delight lies in love? or, was it the month (चैत्र) abounding in flowers? How indeed could the ancient sage, grown cold (जड—जल) by a constant study of the Vedas, and whose sense of curiosity had turned away from objects of sense, be able to create this exquisite form? (29)

प्रदीपः— चिन्त्याभावादिति गृहणम् । भेदलक्ष्यौ यथा—अस्या इति । अत्र शङ्क्यमानस्य

उ०— 'गिनीति' इत्यादौ । अत्र मज्जुपादिगतमृत्तमदाविशालकारव्यपदेश । किंशब्दनुशब्दादेश्च समकोटिकमशयविषयत्वे शक्ति । अयं किं मार्तण्ड इत्यादेरयं मार्तण्डत्वादिसशयत्रिषय इत्यादिरर्थ । स्वसशयज्ञापनाय च परं प्रति तद्योक्ति । अस्या इति । (विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुदिक्ष्य पुरुषस्य उक्ति ।) अस्या सृष्टो यं प्रजापतिर्निर्माता अभूत् किं चन्द्र किं वा मदन किं वा पुष्पाकरो मासो वसत इति प्रजापतिवर्गिभ्यश्चन्द्रत्वादिस्वरूपविरुद्धनामानां कोटिक लशय । (विषयेभ्यः वनितादिभ्यः व्यावृत्त निवृत्त कौतूहल औत्सुक्य यस्य तादृश । पुराणो मुनि ब्रह्मा । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) एतन्निर्मातरि कान्ति-

प्रभाः— तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना चमत्कारित्वोक्तेस्तदभावादेव नातिव्याप्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्यैव समानकोटिकत्वस्यापि लामा दुत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । न चायमिति । असह्यतुरगमुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्युपमानेभ्यः

(१५) तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् (अनपहृतभेदयोः) अभेदः ।

6 RŪPAKA

That is Rūpaka which consists in the identification of the Upamāna and the Upameya.

Gloss — Identification due to extreme similarity, between objects whose distinctness is not disguised.

प्रदीपः—प्रजापत्यादे कस्यापि न वैधर्म्यमुच्यते । तद्रूपकमिति । अभेदोऽभेदारोप । योज तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदध्यानपहृतभेदयोर्विवक्षित इति नापहृतावतिव्याप्ति । तदेतत् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च । तत्राय समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

उ०ः—प्रदत्तसत्त्वेन चद्रस्य च तत्त्वेन ध्वान्तिप्रदत्त्व तयो सादृश्यम् । अस्या शृंगारोदीपकरूपलाज्यादिभस्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पजरेण तन्निर्मातरि तादृशलाज्यादिसपद्धत्ताया पुष्पजत्तायाश्च सत्त्वेन मदनसन्तयोरपि तत्सत्त्वात् तद्रूपसादृश्यमूलकोऽय सशय । तत्सामग्रीमपनेनैव तद्धर्मगतो निर्माणमभवात् । केचित्तु 'अस्या सर्गविधौ' इत्यत्र वितर्कलकार, वितर्कश्च सशयोत्तरमनिर्णये उह । तद्रूपजकश्च नुशब्दादि । स चेषम् । चद्रान्यो यदि निर्माता स्यात्त्वान्तिप्रदो स्यादित्याद्याकार । अत एव ब्रह्मा यदि निर्माता स्यात् निर्माणमामग्रीमान् स्यादिति सशयोत्तरवर्तितर्कस्याऽऽपाद्य वेदाभ्यासजड इत्यादिना निषिध्यत इति । तत्र । वितर्ककारणत्वेन त्वयाऽप्यत्र सशयागीशरेण तत्त्वेनालकारत्वात् । सतोऽपि वितर्कस्य वर्णनीयोन्वयानाधायकत्वेनाउकारत्वाभावाच्च । सदिहेर्न तस्या उन्वयसिद्धे । वेदाभ्यासजड इत्याद्युक्तिस्तु जगन्निर्मातरि ब्रह्मणि सति वायमेतेषु तस्या निर्मातृत्वन्दिह इयार्शक्यऽपनयनार्थमेवेति

प्रमाः—आधिभयोचेरिति भाव । परिहरति—तस्येति । प्रथमम मन्त्रे प्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्यापन्यागेन व्यतिरेकप्रतीतारूप्युपनीव्य वा सशयचमन्त्रतावत् पर्यवसानमित्यर्थ । अस्यापीति । प्रत्युत्सूत्रनुरूपीत्यर्थ । प्रतीयमानवदिति । निश्चयगर्भे हि वैधर्म्यापन्या निधयो व्यङ्ग्य निश्चयान्ते तु स वाच्य इति चमत्काराभ्यां दुप्रेरित इत्यर्थ । अत्रेति । प्रजापत्यादीत्यादिपदं चन्द्रारिसंभेद । अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसंभेद इति दीक्षितः । एतत्प्रजापती चन्द्रारिसंभेद इत्यन्ये ।

उ०:—बोधम् । यत्तु 'इह नमय शिर कर्लिगमद्वा, समरमुखे करहाट्ट
 धनुर्वा' इत्यत्र विकल्पालंकार पृथगेत् । वाशब्दश्चात्र कल्पांतरपर । असामर्थ्ये
 कर्लिगनृपतिवत् शिरो नमय, सति सामर्थ्ये करहाट्टनृपतिवत् धनुर्नमयेत्यर्थात् ।
 व्यग्रस्थितधाय विकल्प इति । तन्न । वर्णनीयो कर्षानाधायकत्वेन तस्यालंकार
 त्वे मानाभावात् । उपकुर्वन्ति त्वा सन्तमिन्यादिसामान्यलक्षणाभावात् ।
 एतेन नमनरूपेकक्रियारूपेणैव नैव गम्यमानमलंकारतानीजमित्यपास्तम् ।
 सादृशौपम्यस्याचारुत्याच्च । अन्ये तु अत्रापि सदेह एव, व्यग्रतु
 निधयो मान्सर्यमुसार्येतिवत् इत्याहुः । इति ससंदेहः । तद्रूप
 कमिति । योऽभेदस्तद्रूपकमित्यन्वयः । तदिति विधेयलिङ्गग्राहि । अभेदारोप
 इति । आरोपविषयाभेद इत्यर्थः । यथाश्रुते हि उपमात्वमपि सादृश्यप्रतीते
 स्यात् । ज्ञानानामेव तेषां लौकिकालंकारवत् चमत्कारजनकत्वमित्यन्वयत् ।
 उपमानोपमेययोरियस्योपमानतात्र उदकोपमेयतात्रच्छेदकपुरस्कारेण शब्दान्नि
 धीयमानयोरित्यर्थः । तेनाभेदप्रतीतेराहार्यत्वलाभः । तेन भ्रातिमति नाति
 व्याप्तिः । अपहृतौ अतिशयोक्तौ च नातिव्याप्तिः । अपहृतौ स्पेच्छया
 निषिध्यमानत्वेन, भ्रातिमति तज्जनसद्व्यपेणैव प्रतिबधात् । अतिशयोक्ते साध्य
 वसानलक्षणा मूलकत्वात्तस्य पुरस्काराभावात् । अतिशयोक्तिवत् निदर्शनायामपि
 नातिव्याप्तिः । शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिदं चद्र' इति प्रात्यक्षिक
 हार्यनिधयगोचरतादात्म्यव्यवच्छेदः । निधीयमानयोरियुक्त्या 'नूनं मुखं चद्र'
 इत्युत्प्रेक्षायां नातिव्याप्तिः । तत्र ज्ञानमलंकार अत्राभेद इति भेदाच्च ।
 उपमानोपमेययोरित्येतद्विशेषणलभ्यमर्थमाह—धीजं तु तत्रातिसाम्यमिति ।
 तेन 'सुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयाभेदनिरासः । यत्तु सादृश्य

प्रमा - उभययापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः । इति सदेहालंकार ॥ ५ ॥ अभेदारोप
 इति । अभेदेन सामानाधिकरण्यानारोप इत्यर्थः । आरोपलक्षणयो सामानाधिकरण्यात्
 प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम्—'यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाधयात् ।
 उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं भवेत् ॥' इति । अलंकारभाष्यकारोऽपि
 लक्षणापरमार्थं यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धमबहुल्यम् । तुशब्देन च यतौ
 तास्य निमित्तत्वमात्रेणोक्तं तु लक्षणाव्यवच्छेदयति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो

(१६) समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इय आरोप्यमाणा. यदा शब्दोपात्ता, तदा (सम-
स्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति
बहुवचनमविश्रितम् ।

When the objects super imposed are expressly stated, there results
the 'Samastavastuviṣaya (variety of Rūpaka.)

Gloss —When the objects super imposed happen to be expressed in
words, like the objects super imposed upon, there results the Samasta-
vastu viṣaya (Rūpaka), so called because all the objects (super
imposed) come within its purview The plural number of आरोपिता is of no
consequence

प्रदीपः —द्वितीय तु शुद्धमानमिति । आद्ये विभागे लक्षणमाह—समस्तेति । आरोपिता
आरोप्यमाणा । ते सर्वेऽपि यदा आरोपविषयबन्धोऽस्य एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषय नाम
हरणम् । समस्त वस्तु आरोप्यमाण विषय शब्दप्रतिपादोऽनेति व्युत्पत्ते । आरोपिता इति
बहुवचनमविश्रितमित्यारोप्यद्वयस्येते नाभ्यासि ।

उ०ः—प्रयुक्ताभेदस्येव सत्रात्तरप्रयुक्ताभेदस्यापि रूपकत्वमिति । तन्न ।
सादृश्यामूलकस्मरणस्याप्यलकारतापत्ते । चद्रादिपदाना तद्वृत्तिगुणवृत्ति सारो-
पलक्षणाया अभेदप्रतीतिर्व्यग्येचेतावतैर रूपक वाच्यम् । चद्राब्दादिव्यग्यत्वे
समुच्चय इव । 'मुखमपरचद्र' इत्यादौ तु कविकल्पितापरचद्रेण रूपकं
बोध्यम् । 'मुखचद्रेण विरहताप शाम्यति' इत्यादानपि रूपकमेव । न
चैव चद्राभेदप्रतीतिं विरहतापशामनत्वामभय । अभेदप्रतीतिराहार्येण मुख-
त्वस्यातिरक्तायेण विशेष्यतया भावेन च तत्रानभयात् । 'उज्ज्वलरायण
लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यादौ आहार्यनारायणपुत्रद्वयाऽऽहार्य-
स्यैव लक्ष्मीनर्तृस्मृतिगनस्य बोधान्न दोष । यत्तु आरोप्यमाणो यत्र विष-

प्रभाः—रित्यनैव हेतुहेतुमनोरभेदोऽस्ति कोऽपि गलन्दी वपन्त इत्यादावति-
प्रणप्रसात् । सारोपेत्यादिना चानिशायां चिन्त्याहति । अनपहृतभेदयोरिति ।
भेदो वैधर्म्यं मुगन्वादि । एतन्नायमापद्रस्योपभेदान्च्छेदविशिष्टरत्वादेव लभ्यते
इति हेतुम् । अपवा गौणनारोपलक्षणामूलक्यद्वयस्योऽप्येकारोप एव हरणस्तु ।
वपमानो वैधर्म्यस्य तत्रप्रयुक्तत्वात् । वपन्त वैधर्म्यं तस्यैवात्सर्वविषयात् ।

यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणघवला विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानन्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लज्जन्स्य च्छलेन ॥ ३० ॥ (—)

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानन्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे
साधकमस्तीति तत्संकराशंका न कार्या ।

To illustrate—

White due to smearing of the ashes of moonlight, holding the bones of the stars, taking delight in the habit of becoming invisible, the Kāpālīkī, in the shape of night, is on the tramp from continent to continent, carrying the magical, fragrant collyrium placed, in the guise of the spot, in the skull-bowl (मुद्राकपाल) of the moon (30)

There need be no doubt that here, in the three quarters (of the stanza,) is present the Sankara of it (i e of Rūpaka with Upamā), in view of the fact that the characteristic of being one who takes delight in the habit of becoming invisible is solely an attribute of the thing superimposed and is, hence, a probative circumstance for the acceptance of a Rūpaka

प्रदीपः— उदाहरणम्—ज्योत्स्नेति । अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिक्मारोप्यमाण सर्गं शब्दम् । सन्निद्धं भस्मकोदाहरणं न युज्यते । साधकवाधरभावेन कर्मज्ञोपमयो सदेहात्सदेहलक्षणसंकराचित्यादिति चेत् । भवेदेवम् । यद्यन्तर्धानन्यसनरसिकत्व विशेषण

उ०:—यामतयैत्र प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणाम । अत्र च विषयाभेद आरोप्यमाणे उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेष । 'वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति' इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशन-सामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दो । ग्रीष्मतापहारकत्वात् रमणीयशोभाऽऽधारत्वाच्चेन्दुर्नियतयोपात्त इति दक्षिणात्या । तत्र । इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुत्कर्षत्वेनालकारत्वाभावात् इति दिक् । आरोपविषयवदिति ।

प्रभाः—व्यङ्ग्यस्यापि वाच्योत्कर्षत्वेनालकारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकारात् । परम्परितरुषके 'नियतारोपणोपाय स्यादारोप परस्य यत्' इत्यारोपपदस्य प्रयोगात् 'उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्वारोपो रूपकम्' इति वामनसूत्राच्च 'भ्रमिम-

(१७) श्रौता आर्याश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदास्तोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादिवसेयाः-इत्येकदेशविवर्तनात् एकदेशविवर्ति ।

That is 'Eka-deśa-vivartī' (Rūpaka) in which they (i. e. the things super imposed) are (some of them) expressed and (others) implied

Gloss —Some of the things superimposed are expressed in words; others are to be guessed on the strength of implication. Thus it comes to be called 'Eka-deśa-vivartī' owing to its being present in an explicit form (वि) in a part (of the ^{complex figure} description)

प्रदीपः - न स्यात् । तस्मिन् रूपपरिमृष्टे साधनम् । कापालिन्या तत्समजाद्रात्रावसंभवाय । उपमापरिमृष्टे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्स्थानान्वय एव स्यात् । श्रौता इति । ते इत्यारोपिता ।

उ० :- तेषां श्रौतवेदविज्ञानादादृष्टान्ततेति बोध्यम् । श्रौता इत्यस्य व्याख्या शब्दा इति । सायणश्च च परस्परसापेक्षरूपरसमुदायत्वम् । ज्योस्त्रेति । (रूपकमुखेन ज्योस्त्रीं योगिनीत्वेन वर्णयति । ज्योस्त्रैव भस्म ।) द्युरण अग-
 लेपनम् । (तारका एव अरथीनि ।) व्यसन कौतुकम् । (रात्रेरेव कापालिकी योगिनी । चन्द्र एव) मुद्राकपाल कापालिकानां अजनादिधारणकपालम् । (मन्दानाता छन्द ।) अत्र समुदायत्वकस्य सायणरूपकस्यान्ययानां सर्वेषामपि समर्थसमर्थकत्वं परस्पर तुल्यम् । तथापि कने रात्रौ कापालिकीरूपकस्यैव समर्थत्वेनाभिप्रेतत्वादितरेषां समर्थकत्वं गम्यते । रात्रिरकापालिकीत्यस्य कापालिक्यभिन्ना रात्रिरित्यर्थः । उपमानपदस्य लक्षणायामपि व्यग्राभेदघटितताकार्यस्यापि बोधात् । उपमाया तु सादृश्यघटित एव धात्वर्थबोध इति विशेषः । रूपकोपमयोरिति । 'उपमित व्याघ्रादिभिः' (पा. सू.-२-१-५६) इति सूत्रेण समास उपमेयविशेष्यक एव योर । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमेयस्य विशेष्यताया लोभ्युपचिसिद्धत्वात् । अत एवेदं सूत्रं विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वाभिप्रायार्थमिति धर्मशिक्षणमुक्तम् ।

प्रभाः - 'स्तिमलगाहदयता' इत्यादीं हाहाहृत्पर्यं व्यस्य वाच्यस्य भुक्तस्य णस्य निदिष्टरिति प्रत्यये रूपस्य वाच्यत्वोक्तिम् । वाच्यत्वानन्वयनिर्वाह्या साधारण-
 भुक्तानां तादृशियोजनां रूपकपदेनोपदानाद्वापपादनीयेति दिग् । तदेतदिति । परस्पर-

यथा—

जस्स रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलमलअम् ।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ ३१ ॥ (—)

To illustrate —

When he (lit. who) holds the bent sword (मण्डलाप्रलता) in his hand, in the harem of the battle-field, the hostile army, though prone to the (heroic) sentiment, all at once turns back (31)

प्रदीपः— तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणा शब्दोपात्ता केचिदधंसामर्थादवसेयास्त चेकदेशविर्षति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्ते । उदाहरणम्—जस्सेति । अत्र रणेऽन्त पुरत्वमारोप्य शाब्दम् । मण्डलाप्रलताया नायिनात्वं रिपुसेनाया प्रतिनायिकात्वं चारोप्य न शाब्दम् । किं त्वन्त पुरत्वरोपसामर्थादेवावसीयते । अन्यथा तस्या-

उ०ः— मुखचद्र इति विशेषणसमासे चद्ररूपकव्यवहार । यत्तु रूपके विशेषण विशेष्येणेति (पा. सू.-१-२-५७) समासे उपमेयस्य पूर्वनिपातश्चित्य इति । तन्न । मयूरव्यसक्रादिसमासस्य विशेषणसमासपदेन विवक्षणात् । एष च सदिह स्पष्ट एवेति भाव । एतदेव ध्वनयन् उदाहरिष्यति—जस्स रणेति । तत्रान्त-पुरस्य विशेष्यत्वे हि मण्डलाप्रलतादीना वाच्यानामनन्वय स्पष्ट एव । एव च कृपाालिकीव रात्रि कृपाालिक्यभिज्ञेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्स्नैव भस्मेति वा, अस्थ्यभिन्नास्तारका अस्थिसदृशास्तारका वेत्यादिक्रमेण रूपकोपमये सदिह इत्याशय । रात्राविति । कृपाालिक्यभेदानापन्नरात्रावित्यर्थ । रात्रेरेवेति । कृपाालिक्यभेदानापन्नरात्रेरेवेत्यर्थ । अनन्वय इति । बायादिति भाव । कृपाालिक्यभेदग्रहे तु तद्वर्मांतरेऽन्तर्धानव्यसनरसिकत्वान्वये नानुपपत्तिरिति भाव । ननु अन्तर्धान स्वस्य चोराणा वेति उपमायामपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न । साधारणधर्म-प्रयोगस्य तदा सत्त्वेनोपमितसम्प्रसादानापचौ मयूरव्यसक्रादिसमासस्यैवैष्टव्यत्वेन रूपकस्यैव सिद्धिरित्याशयात् । व्यसनरसिकत्वस्य स्वरसतस्तस्यामनन्वयाच्च । विशेष्येणेति । रूपकमघातस्याव्यविन अवयवे कस्मिंश्चिद्रूपके

प्रमाः—तरूपकभेदस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थामयालकारत्वात्तद्विभागानुक्ति । 'यस्य रणा न्त पुरे करे कुर्वतो मण्डलाप्रलताम् । रससमुच्चयि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥' मण्डलाप्र खड्ग ■ एव लताकारत्वाद्भ्रता । रथो वीर शङ्करथ । अन्यथेति ।

अत्र गणस्यान्त पुरत्वमारोप्यमाण शब्दोपात्तम्, मण्डलाप्रवृत्तायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्धसामर्थ्यादवसीयते । इति एकदेशे विशेषेण घर्तनादेकदेशविवर्ति ।

(१८) साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेद साम्यचम् ।

(१९) निरङ्गं तु शुद्धम्

Ifere the idea of being the harem super imposed on the battle field is expressed in words The idea of being the heroine (super imposed) on the bent sword, and that of being the counter-heroine (super imposed) on the hostile army are guessed on the strength of implication Thus it is *Lkadeśavivrti* owing to its being present, in an explicit form (विशिष्ट), in १ part (of the description)

This is *Suga* (*Rūpaka*)

Gloss —The one whose two varieties have been specified is such as consists of parts

What is known as *शुद्ध* (a subdivision of the *शुद्ध* रूपम्)
While that-which-does not consist of parts is (called) *शुद्ध*

प्रदीपः - पयवसानान् । अत एकदेशे विशेषेण घर्तनादेकदेशविवर्ति । साङ्गमिति । गानं गानयनम् । एतत् । उच्यते प्रकाशद्वयवदित्यर्थः । साङ्गत्वमनेरूपरङ्गमुदाय । एकस्मिन्पक्षे द्वितीयस्याङ्गत्वानारस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वान् । निरङ्गमिति । निरङ्गमद्वितीयम् ।

उ०: - विशेषेण शब्दमुक्त्वेन सुदृढतया इत्यर्थः । जस्सेति । ' यस्य रणात्पुरे परे कुर्वन्तो मण्डलाप्रवृत्ताम् । रस्मिन्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवन्ति रिपुसेना ॥ ' मङ्गलम् एतद् एव उच्यते, तदाश्रयत्वात् । रसो गीर शृणारभ । सामुपयं युयुस्र रतेच्छा च । पराङ्मुखता युद्धान् शशमिन्गन्नाथ । (आर्यो उच्यते ।) अंतःपुरत्वरोपेति । अतःपुरे तामामेशोचिन्त्यादिनि भावः । तदाह—अन्यथेति । यद्यपि शिष्टविशेषात् करप्रणरसामुपान्नादेर्नायिकाधर्मनेन प्रमिद्वान् शिष्टत्वात् समसोनिनिधयेन नायिकाधर्मनिधयेन शक्या । तस्यैवतपुस्त्वरोपेति तत्र तत्रमिन्त्यादयः । न च रूपर-

प्रमाः - नदीवाक्यात् विना रूपम् पुरत्वोत्पत्त्यर्थवद्विधानात्पुरत्वप्रत्यय-
त्वर्थः । रसमुदाय इति । पराङ्गता इति शेषः । कथाधर्म मन्त्ररूपवैद्यम् ॥

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
 सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
 अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तद्दहो वेड्यभिनवां
 प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ३२ ॥ (—)

Gloss —To illustrate —

Since, like a doe, she makes her limbs still, at the tunes of a song, since she asks her friend over again the news relating to her beloved, even when it was (once) heard, since she lies down inwardly sleepless, I gather, therefore, that the Mind-born (Cupid) has set about watering the tiny creeper of love, in her heart What a joy ! (32)

प्रदीपः — तच्छुद्धमेवेत्यर्थः । यथा कुरङ्गीवेति । अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः । अथ

उ० : — सवातात्मकस्यास्य रूपकभेदगणनाया गणनमनुचितमिति धाच्यम् ।
 चमत्कारविशेषजनकतया तत्समुदायात्मकस्याप्यस्य मालारूपकादिवत् तद्भेदेषु
 गणनात् । यथा मौक्तिकालङ्कृतिगणनायामेकं नासामौक्तिकमिदं तत्सवातात्मि-
 का मौक्तिकमजर्पादयो गण्यन्ते तद्वत् । ननु वक्ष्यमाणे विद्वन्मानसहस्र इत्या-
 दौ राज्ञि हस्तत्वारोपो यथा मनसः सरस्वारोपमपेक्षते तथाऽत्रापि
 नायिकप्रतिनायिकात्वारोपाभ्यां रणेऽन्तःपुरत्वारोपोऽपेक्ष्यते इति परप-
 रितत्वमस्य स्यादिति चेन्न । रणेऽन्तःपुरत्वस्य मुखमचारास्पद-
 त्वादिनेन मण्डलाग्रउत्तादिर्नायिकात्वारोपस्य लिंगविशेषकरप्रहादिनाऽपि
 सभवेनास्य परम्परितत्वाभावात् । राज्ञि हस्तत्वारोपस्तु मनसि सर-
 स्वारोपं विना न भवत्येव । सरोरराधेयत्वं विना राज्ञि हस्तसाधर्म्यात्तरा-
 भावात् । एवं 'ज्योत्स्नाभस्म' इत्यादानपि बोध्यम् । अत एव 'नियतारो-
 पणोपाय' इति वक्ष्यति । एतदित्यस्याव्यग्रहितपूरुमात्रपरामर्शमन्त्रं य-
 रयति—प्रकारद्वयवदितीति । अद्वितीयमिति । अगागिभात्रहीनमित्यर्थः ।
 केवउत्स्येन रूपणादित्याशयः । साम्यमत्र त्वनेकविषयं परस्परसापेक्षं चेति
 बोध्यम् । कुरंगीति । (निशोर्वा वृत्तान्तं धात्री निषेदयति ।) स्तिमितयति,

प्रभाः — स्वापते । तत्रानेपेशामपि रूपद्वयं परस्परानपेक्षन्वात्तथावृत्तिः । अथमथाऽ-
 त्रशब्दादेव लभ्यत इत्याह—एकस्मिन्निति । नन्वेकदेशित्वरूपमत्रैवं मातृदामपि

(२०)

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावास्तभूः ।

यिथा वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

याणाः पञ्चदालीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ३३ ॥ (—)

As for the Mālā (variety of Rūpaka) it is as before.

Gloss:—As in Mālopmā, (in this variety,) many things come to be super imposed on one.

To illustrate:—

That beloved is a surging flow of beauty, a bursting forth of the raptures of the Height-of-youth, a hypnotic feat (वर्मणकर्म) of grace, a habitation of the spurt of the secrets of gaiety, the lore of ornate (वक्र) expression, a manifestation of the unbounded skill of the Creator, the arrows of the Five-arrowed (Cupid), the crest jewel of womankind. { 33 }

प्रश्नीपः—सात्स्वैव वैचित्र्यान्तरमाह—माला त्विति । सर्वत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकप्रानेकधर्मारोपे मालारूपमित्यर्थः । यथा—सौन्दर्यस्येति ।

उ०:—निष्क्रियाणि करोति । प्रभयति, प्रभयते प्रभविष्यं करोतीत्यर्थः । अंतः स्वपिति, नपनामुद्रणेऽपि विषयं न गृह्णाति । अभिनयम् । तस्या एव सेनै- चित्पात् । (शिखरिणी छन्दः ।) अत्र प्रेममात्रे इति । न ॥ तदुपपादकत्वेन कचिदप्यन्यारोप इत्यर्थः । वैचित्र्यांतरम् । एकविषयत्वं परस्परमांगि- भागानापन्नरूपम् । एतच्च सांगत्येन्यस्यानेकरूपपरस्परमुदायस्येयेत्यर्थः । कचित्तु निरंगत्येवेति पाठः । एकविषयनानापदाथारोपत्वं चान्मालान्त्वं परस्परसापेक्षविरहाच्च निरंगत्वमिति तदर्थः । अपमेय युक्तः पाठः । पुनर्वदिति व्याचष्टे—यथेति । एकत्रेति । उपमेये इत्यर्थः । एतत्प्योरमानस्य नानोपमेयवृत्तस्तु न कधिषमन्वार इति न तदुपपत्तं गम्यते । सौन्दर्यस्येति ।

प्रश्नाः—प्रत्येकमस्तीत्याहुः इति सागायाह—अहंसात्स्वैवेति । सात्स्वैव सौन्दर्येव । पुनः सौन्दर्योपमात्प्रश्ना इत्याह—यथेति । एतदेव सर्वं सौन्दर्यमिहोपमेयेत्येव सागम्यः ।

(२१) नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

Where a specific super imposition becomes the occasion (उपाय) for the superimposition of something else, there results the Paramparita (Rupaka), the word expressive (of the former thing superimposed) being either paronomastic or distinct (from the one expressing the thing superimposed upon)

प्रतीपः—नियतेति । नियतस्य मुख्यस्याऽऽरोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपाय कारण य परस्यामुख्यस्याऽऽरोपस्तत्परम्परितम् । रूपाना कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽनेति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदा रोपण न सम्भवत्येवेति यावत् । एवभूत परस्यान्यस्य य आरोप स तथा । एव चैकरूपण हेतुक रूपणान्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽनेति व्युत्पत्ते । श्लिष्ट इत्यादि । तदेतद् द्विविधम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वा

उ०—(कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति ।) तरंगिणीति । तरगाद्येनोत्तरो त्तराऽविच्छेद । योग्यस्थानप्राप्त्या हर्ष । कर्मणकर्म वशीकरणक्रिया । तत्क्रियाविशिष्टो हि जगद्वशीकरोति । कृतिरप्येतद्विशिष्टा तथेति जगद्वशीकरकत्व साधारणधर्म इति भाव । नर्मरहसा रहस्यपरिहासानाम् । आनास भूर्सतिस्थानम् । या यद्वासभूरसति बाधके सा तद्वतीति सामान्यतो व्याप्त्या गृहीततद्वत्न साधारणो धर्म । एवमप्रेऽप्यृहाम् । वरुगिरा साकूतनचसाम् । विद्या उपदेशिकम् । अनत्रधि नि सीमं यत् प्राणीष्य निर्माणशैल तस्य सा क्षात्रक्रिया करणव्युत्पत्त्या प्रयश्चेत्तु । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) प्रियायामेवस्या बहूना आरोपण्मालात्वम् । यथैत्र सूत्रे बहूना पुष्पाणामिति दिक् । नियतस्य मुख्यस्येति । वर्णनीयत्वेन प्रवृत्तस्येत्यर्थ । वृत्तित्व पप्र्यर्थ । अमुरन्त्यस्य अप्रवृत्तस्य । योऽन्यारोप इत्यर्थ । केचिदिति । अत्रारचिरीज तु 'आलान जयजुजरस्य' इत्यादावव्याप्ति । प्रवृत्त एव जये कुञ्जर

प्रभा—मालोपमाया सूत्राजुष्पाया वृत्तावेव कथनादियाद् । केचिदिति । अत्र च सावयवरूपकस्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यत स्वय तदर्थमाह—यस्तुनस्त्विति । एष चेति । एषरूपणान्तरं रूपमिति शेष । सावयवे तु ज्योत्स्नभारमेत्यादी

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीभारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्य वरवीर चत्सरशतं वैरिञ्चमुच्ये क्रियाः ॥ ३४ ॥ (—)

Gloss —To illustrate —

O swan ! in the mind (by Śleṣa the Manasa lake) of the learned,
O sun ! bringing about the ebb of the enemy's fortunes (by Śleṣa
bringing about the dilation of the lotuses), O Śiva ! not going in
quest of forts (by Śleṣa, ever on the look-out for Durgā), O fire !
taking up the (challenge for) battle (by Śleṣa consuming sacred fuel),
O Dakṣa ! in inculcating a love of truth (by Śleṣa in showing
disaffection towards Satī (i. e. Parvatī), O Bhīma ! in being the prime
origin of Triumph (by Śleṣa born prior to Vijaya : i. e. Arjuna),
O pre-eminent hero ! may you rule the empire augustly, for a hundred
Brahman-years ! (34)

प्रदीपः—द्विभ्रहृत्वाभेत्यर्थः । तत्राय यथा—विद्वदिति । अत्र विदुषा मानसं
सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हसत्वारोपणम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्द्वय-
सरोविशेषयो श्लेषकता मानसशब्देनैवाभिधानम् । एवमप्येवम् । तत्र वैरि-
कमलाया सकोच एव कमलानामसकोचः । दुर्गणाम् अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् ।

उ०ः—वारोपस्य प्रकृत एव रात्रि आलानवारोपहेतुत्वात् । परस्यान्यस्येति ।
अप्रकृतस्य प्रकृते य आरोप इत्यर्थः । एकरूपणहेतुकमिति । यद्यपि
दुर्गणाममार्गणादौ दुर्गामार्गणादीनामारोपो न रूपरूपम् । किंतु श्लेषमहिम्नाऽऽ-
रोपमात्रम् । तथापि रूपणपदमारोपमात्रपरमेवेति न दोषः । इदमेव चास्यो-
पायचमारोपे, यत्तन्मूलीमूतसाधारणधर्मसंपत्तिः । साधारणधर्मसंपत्तिः रूपके-
र्णवेद्यत्र न विचिन्मानम् । यद्वा श्लेषस्थलेऽपि शब्दरूपसाधर्म्यकृत
एवाभेदाध्ययन इति तस्यापि रूपरूपमेवेति न दोषः । निद्वदिति ।
(राजान प्रति कवेर्गतिः ।) हंस पक्षिभेदः । नीललोहित शिरः । समिन्न्वाम

प्रमाः—ज्योत्स्नादिषु भस्माधारोपभावेऽप्यनेकद्वीपप्रमणदिप्रसिद्धगारुडेन राज्ञो कणा-
शिरीषारोपसंभवात् परम्परितत्वप्रमण इति भावः । उक्तं नवम इत्यर्थः । कथ्यते च प्र-
मण इत्यर्थः । तदन्तरे उभयाभारप्रस्तावः । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषचा-

पुरोधोक्तः । एकदेशविवर्तिं हीदमन्वैरभिधीयते ।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृपदां सेतुर्विपद्वारिधेः
 पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
 सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
 राजन्प्रजति धीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ ३५ ॥ (—)

and will be so stated again, it has been mentioned in this place, in accordance with the established usage. For, others style it Eka deśa vivarti.

When the word (expressive of the thing superimposed) happens to be distinct (from the one expressive of the thing superimposed upon), it is illustrated as follows—

The tying post of the elephant of triumph, the embankment of stones against the ocean of adversity, the eastern mountain of the sun of the sword, the pleasure-cushion of wealth, the Mandara mountain in the sportive act of churning the nectar-ocean of battle,—your arm, o king, that inflicts widow hood on the wives of the heroic foes, looks splendid (35)

प्रदीपः—मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशविवर्तित्वमुच्यते । द्वितीयं यथा—
 आलानमिति । अत्र जयादेभिप्रशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा (या) रोपे सति भुजे आलानत्वा-

उ०ः—परिवृत्तिसह्यादिति भाव । श्लेषापवादकं रूपकमिति । बहुव्रीहिः । उभयमव्ययार्थकार इत्युक्तेऽथेत्यपि बोध्यम् । तैरेकदेशेति । यथा रणोऽतः पुरत्वारोपे तद्विशिष्टमन्वस्य महलाप्रस्तादाऽयोम्यतया तद्वलादेव नापिकत्वारोपस्तथा राजनि हसत्वारोपे तद्विशिष्टस्यातः करणमन्त्रायोग्यत्वेन तद्वलात् मानसे सरस्वारोपेणैकदेशविवर्तित्वेन तैरुक्तमित्यर्थः । नव्यमने तु उक्तलक्षणस्या नैकदेशविवर्तित्वमिति बोध्यम् । आलानमिति । आलानम् गजवधनस्तम्भः । दृपदामिति दाड्यार्थम् । करवाल खड्गः । चण्डमहा रविः । लीला सुस्वराजः । उपधानं शिरोनिगानतूलपटः । संग्राम एवामृतसागरः, लोड्यत्वात् । प्रवृष्टमथनमेव क्रीडा, तु खनिर्वाहत्वात् । धीरा ये वैरिणः, तदव्येयामुपेक्षणीयत्वात् । (शार्दूलविक्रीडितं दृष्टः) पुज्यत इति । कुञ्जराभिन्नजयाधारात्सामर्थ्येणेति भावः । एतदप्येवमपि बोध्यम् ।

प्रभाः—रितस्येत्यासाह—इदं हीति । मूले इदमतीत्यन्वयः । एषपरोपरिपठयोरन्तःकरणयोर्विशेषयोरभेदात्पक्षसाधनेऽपि नैकप्रत्ययरोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशादेव-

अत्र जयादेर्मिन्नशब्दाद्यस्य कुञ्जरत्वादारोपे सति एव भुजस्य आ-
लानत्वादारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

स्तूयते देव सद्वशमुक्तात् न कैर्मघान् ॥ ३६ ॥ (—)

Here the super-imposition of the idea of the tying post etc. on the arm becomes logically possible only on the super-imposition of the idea of an elephant etc. on triumph etc. which are denoted by separate words.

By whom are you, O king, not extolled,—you who have illumined the three worlds by your extraordinarily great halo and who are the pearl of the eminent race (by Slesa of a fine bamboo)? (36)

प्रदीपः—दारोपो युज्यते । इदमुदाहृतभेदद्वय परम्परितमालारूपम् । भमालारूपमपि तद् दृश्यम् । तत्र श्लिष्टवाचके यथा—अलौकिकेति । अत्र वशोऽन्वयाय एव वशो

उ०—एव जये कुञ्जरत्वारोपे भुजरूपपालानमरधिर साधारणधर्मः । न चैन-
मन्योन्याश्रय । कल्पनामयतया सकलसिद्धे । कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाऽधीनत्वात् ।
शिल्पिभिः परस्परानष्टभमात्राधीनस्थितिः शिल्पिभिरपि शिलेष्टकादिभिर्गोहविशेषनिर्माणाच्चेति
केचित् । वस्तुतो जयकुञ्जरोरभेदप्रत्यय इच्छाधीन आहार्य एव । समर्थ-
कारोप सादृश्यमूलक एकेन्यत्र नाऽऽग्रह इत्यन्योन्याश्रयमभावनैव नेति दिक् ।
अलौकिकेति । अलौकिकस्य लोकेऽन्यत्रादृष्टस्य महस्य उसरस्याऽऽलोक प्रदर्श-
नमेव घोट तेन प्रकाशित जगत्त्रय येन । अलौकिकमहालोको यश इति या ।
सद्वशो महकुञ्ज तदेव सद्वशु मुक्तोत्पत्तिस्थान तत्रय मुत्तरानम् । अत्र

प्रमाः—त्वात् । अन्यथा विषयनिर्गणामिकायामतिशयोक्तावपि तत्रप्रमात् ।
तस्मादार्य एवायमारोप इत्येवदेशविचिन्तित्वमत्रापि युक्तमिति । स्वमते स्वभिधामूलव्यप्रनो-
परियतस्य सर प्रभृतेर्मन-प्रभृतां व्यप्रनयवारोपोऽन्यत्र तु गत्रत्वादावार्थिक इति विशे-
याच्छ्लेषात्कर्मवैतदितम् । देगुरितान्यनन्तरं श्लिष्टमिति शेषः । नालंकारानेकत्व
मिति । न रूपकालकारानेकत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्त्विजनकत्वात्
त्वात्तस्याय चमत्त्वारूपकार्यैक्येनैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति ॥ सावदवोपलक्षणम् ।
न्यायसाम्यम् । ननु मापेक्षानेकस्यलेऽत्रारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकस्येकमा-
लायां रूपे नालंकारभेद इति चेत्, मन्दम् । जानावनपेशेऽपि चमत्त्विनिविशेष-
जनने मापेक्षानेकत्वम् । सोकेऽपि मत्परशनादीनामेकात्रारत्यमुक्तहेतुमेव

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिर्वर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकयल्लिकन्दः ॥ ३७ ॥

(Cited in रामन's काव्यालंकारसूत्रद्वय ५ १.३१)

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

क्रिसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुपेन्दुमिर्योपितां मदनः ॥ ३८ ॥

(Cited in छट्ट's काव्यालंकार ८.५०)

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

Glory to you in the form of the tortoise, who have been the first here (i. e. in this world), who are the *bulb of the creeper of the fourteen worlds*, and whose presence infinite as it is and independent of a support, has never ceased provoking a maze of wonder ! (37)

! In such instances Paramparita Rūpaka could be found in a form other than Māla.

* A Rūpaka in the Raśanā form like

* Cupid captivates the mind of lovers, with the creepers' sprouts—those *hands*, with the (maidens') *hands*—those *lotuses*, with the lotus-plants' *lotuses*—those *faces*, with the maidens' *faces*—those *moons* (38)

has not been defined, since it lacks in strikingness

प्रश्नीपः - वेणुरिति । भेदभाजि यदा-निरवधीति । अत्र श्लोकशब्दादिभेदेन बलिप-
देनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् ।
सम्बन्धे वैचित्र्यप्रकर्षायावकावत् । एवं मालारशनायोरपि दृश्यम् । यद्यपि रशनासूनकमपि

उ० :- राज्ञि मुक्तगवशोपे सुलभतो वेणुत्वारोपो निमित्तम् । निरवधीति ।
(विष्णु प्रति भक्तस्योक्तिः ।) निरवधि बहुकाल, निराश्रयं अपराधीनम् ।
स्थितं स्थिति । अनिर्वर्तितवृत्त्यादिप्रपञ्चम् । प्रथम स्वत एव भूतः स्वत
एव लब्धराज्यादिध । (मू भुव स्व मह जन. तप सत्यम् अतलम् वितलम्
सुतलम् तलातलम् महातलम् रसातलम् पातालम् एते चतुर्दशलोकः । तद्रूपा या
बहिः तस्या पदो मूलम् । पुणिताप्रा छन्द ।) लोके बलिप्यारोपो
राज्ञि केदव्यारोपे निमित्तम् । स च राज्ञि कूर्मव्यारोपे हेतु । ननु पूर्वलोके मुक्त-

प्रश्नीपः - प्रतिदम् । रशनेति । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरप्रारोपविषयवस्त्वमित्यर्थः ।
यथा शिखरदेव्यारोप्यमाणानां वराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुक्ता-
रोपविषयत्वमिति । अथ वरकनररिति मुखेन्दुभिरिति च योरित्यामिष्यनेमान्द्वेतीति

• (२२) प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहुतिः ।

7 APAHNUTI

That is 'Apanhuti, however, where after denying the thing under description, another is posited (instead)

प्रदीपः—रूपकम् सभवति । यथा—**किसलयेत्यादि** । तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम् । प्रकृतमिति । प्रकृतमुपमेय निपिधय असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुप

उ०—चारोपे प्रकाशितजगत्त्रय चारोपोऽपि निमित्तम्, अत्र कूर्मत्वारोपे निरवधिस्थितत्वारोपोऽपि निमित्तमितीद् द्वय अनेकरोपनिमित्तत्वान्मालापरपरितमेन युक्तमिति चेन्न । ज्योत्स्नामस्मच्छुरणधवलेत्यादेरपि तथात्वापत्ते । नानापरपरासत्वे एव मालापरपरितत्वस्य युक्तत्वाच्च । **किसलयेति** । लताना नलिनीना च स्त्रीत्वमार्थम् । करकमलैरिति मुखेंदुभिरिति च योपितामित्यनेनान्वेति । (आर्या छन्द ।) पूर्वपूर्वरोप्यमाणाना परत्रपरत्रारोपविषयत्वात् रसनारूपता । न तादृशेति । उपमेयोत्कर्षप्रतिपादनायोपमानीकृतानामुपमेयीकरणे तदुत्कर्षप्रतिपादनस्थगनात् । न चारोप्यभेदादविरोध । एकत्र वाक्ये उपात्तत्वादिति दिद् । इति रूपकम् । प्रकृतमिति । निपिधेत्येतेन रूपकव्युदास । तत्र प्रकृतनिषेधाभावात् । उपमेयमिति । इदमुपलक्षणम् । किञ्चिदपहुत्य कस्य चित् प्रदर्शनमपहुतिरित्येव लक्षणम् । अत एव 'केसेसु बलामोडिअ' इत्यादौ स्वयं न प्रपलाप्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु तत परामव सभाव्य तान्कदरा

प्रभा—श्लेषम् । न तादृशेति । यथोपमाया भणितिरिवेत्यादौ राजसवन्धितया वर्णनीयाना भणित्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थेन प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुस्तथा नेत्यर्थ । अत्रान् शब्दबोधप्रकार कथ्यते—तत्र प्राचा मते विषयिवाचकपदेन विषयवृत्तिगुणवती लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुख चन्द्र इत्यादौ चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन मुखमित्यादिधी । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखामिन चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति । मुख्य मते त्वाहादक मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखामिनमाहादकमिति । कान्त्या मुख चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थ । तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थैकदेशेऽन्वय । तेन कान्त्यभिनचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन मुखमिति बोध । लक्षणा विनैवोपमानोपमेययो समान

उपमेयम् असत्यं वृत्त्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते, सा तु अपहृतिः ।

उदाहरणम्—

अचास्रं प्रागत्स्य परिणतम्च शैलतनये
फलङ्को नैवाय त्रिलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ३९ ॥ (—)

Gloss — That is 'Apahnuti, however, where after describing the Upameya as unreal, the Upamāna is established as being real

To illustrate —

O daughter of the mountain, thou art not at all a spot that shines, having attained prominence on the form of the Moon, whose brightness is at its height to my mind, it is Night, his beloved who, getting fatigued with dalliance is fast asleep, on his bosom, cool as it is with the stream of nectar that is oozing (from him) (39)

प्रदीपः—मानं यत्स्थाप्यते सत्यतया व्यरस्थाप्यते सा अपहृतिः । सा च शब्दी आर्था चेति द्विधा । तत्राद्या यथा—अचास्रं इति । अत्र फलङ्गे नैवायमिति शब्दोऽपहृत्त्वः । अर्थस्तु बद्धी

उ०—न त्यजतीत्यपहृतिर्व्ययते इति प्रकाराकारिधतुर्ये उक्तम् । एव च 'नाय सुधांशु किं तर्हि सुधांशु प्रेयसीमुखम्' इत्यादावपहृतिरेव । अत एव दृष्टिनोक्तम् । 'अपहृतिरपहृत्य किंचिदन्यार्थमूचनम् । न पचेत् स्मरस्तस्य सहस्रपत्रिणा यत ॥' इति । एतेन 'नाय सुधांशु' इत्यादौ 'न निय निपमित्याहुर्नहस्य विपमुच्यते' इत्यादौ च नापहृति किं तु हृदारोपान्तरमित्यपास्तम् । 'नेदं मुपा चद्र' इति प्रसिद्धापहृत्युदाहरणेऽपि मुक्त्वनिवेद्ये चद्रारोपदानां संशयतायां यत्कं शक्यवेनानुभवासिद्धवेन चापहृतिपात्रयोश्चेदापते ।

प्रमाः—विभक्तिपदोऽस्मिन् योराहायामेदं बोधरादिनां नव्यानां मतं तु मुगा चन्द्र इत्यादौ चद्राभिर्भुं मुसामिति बोधः । मुगचन्द्र इति विशेषणमगणे तु मुगस्य विशेषणत्वात् तदभेदस्य चन्द्रेऽन्वयावयवि मुगस्यरुमावयवत न पुनश्चन्द्ररूपक चन्द्राभरस्य मुगेऽन्वयमन्तु, तथापि हासिभेदप्रतिबोधित्वमेव चन्द्रे मुगान्वयस्वीकारापन्धमेदं स्पष्टोत्तरति । एतन्निर्देशाभेद एव विशेषणस्य मंगलं न तु नानुबोधित इति निवेद्ये मन्ताभावात्ति वदन्ति । एतन्ने चन्द्या मुगं चन्द इत्यादौ एव बोध

इत्थं वा—

यत सखि कियदेतत्पश्य धीरं स्मरस्य
प्रियविरहहृशोऽस्मिन्पगिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्गासिभृद्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोद्वृद्धित कालकूटम् ॥ ४० ॥ (—)

Or, as in the following —

Lo! How bitter, alas! is the enmity of Cupid, O friend, towards this love stricken person grown lean through separation from the beloved! Inasmuch as he has tipped each and every arrow with the venom in the shape of the bees glistening on the mango-blossoms in the garden (40)

प्रदीपः—भिर्भङ्गीभिरालोच्यते । तत्कचित्कपटार्यशब्दोपादानात् । यथा—यतेति । अत्र छलशब्दबलान् सभृद्गाणि सहकाराणि अपि तु सकाल्कूटा शरा इति प्रतीयते । कचित्परिणामा-

उ०ः—यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलकारान्तरत्वम् तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । ननु निषिष्येत्यस्य निषेधार्थकत्वे 'शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिषु' इत्यादौ अपहृतिर्न स्यादत आह । असत्यतयेति । साध्यते । आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते । तेन 'न पत्र मुख-मेधेदम्' इत्यादौ नातिव्याप्ति । तथा विरहिजनवाक्ये 'नाय चद्रोऽपि तु मार्तण्ड' इत्यादौ नैषा । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । 'नाय चद्रोऽरविद वा मुख वेद मृगीदृश' इत्यत्र च नैषा । निश्चयविषयत्वाभावात् । शाब्दीति । शब्देन यत्रासत्यत्वमाहेत्यर्थ । अवाप्त इति । (पूर्णचन्द्रे फलङ्क दृष्ट्वा पार्वतीं प्रति महेन्द्र-स्योक्ति ।) परिणतरुच पूर्णस्य शशाङ्कस्य षपुषि प्रागल्भ्य प्रकटत्व प्राप्त इत्यन्वय । विगलतोऽमृतस्य स्यद प्रसवण तेन शीतेऽमुष्योरसीत्यन्वय । (शिखरिणी छद ।) यतेति । (सखीं प्रति विरहिण्या उक्ति ।) कामिलोके स्मरस्य कियद्वैरमित्यन्वय । सहकारेषु तपुषेषु । छलम् व्याजम् । (प्रतिविशिखम्

प्रभाः—इति चेदत्राहु —चन्द्राभिनमुखादे क्विप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्त्यादिगुणाना तत्र प्रयोजकत्वात्कान्त्यादिप्रयोजक चन्द्राभिन मुरामिति बोध । प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ असत्यतयेति । यथाधुते 'शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिषु' इत्यादावव्याप्ते । सदेहाकारव्यावृत्त्यर्थं सत्यतयेति । अन्य

अत्र हि न समृद्धाणि सहकाराणि, अपि तु सफलकृताः शरा इति प्रतीतिः ।

एवं या—

अमुष्मिँह्यावप्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्यन्दुष्टः पृथुजघनभागे निषतितः ।
यद्गद्गाद्वाराणां प्रदामपिशुना नामिकुहरे
शिरसा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिधवुः ॥ ४१ ॥ (—)

अत्र न रोमावलिः, धूमशिरस्यमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं मङ्गल-
न्तरैरप्युच्यते ।

For, here, the idea conveyed is "They are not mango-blossoms with the bees, but arrows tipped with venom."

Or as in the following —

Cupid as he was being burnt down by Śiva must have indeed plunged into the spacious region of the hips of the deer eyed one,—that lake filled with the nectar of beauty. Inasmuch as, here a line of smoke indicating (पिशुन) the extinction of the embers of his limbs emerges, from the depth of her navel, in the shape of the hair line. (41)

Here the idea apprehended is —This is not a hair line; it is a line of smoke. On similar lines, this (Apahnuti) could be conceived in other makes besides.

श्रीशिवः—शिरस्यशरः । यथा—अमुष्मिँहिति । अत्र धूमशिरसा रोमावलिधवुः परिणमतीति परिणामरन्दार्यशरस्य रोमावलिः इति तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं

उ०:—प्रतिज्ञागम् ।) उद्दिष्टम् प्रशशितम् । (काठकूटम् तीक्ष्णनिपम् । गतिनी छन्द ।) अत्र छलेति । सत्ये व्याजतामिरहातेन मृगागाममन्यन्प्रतिपादनमिति भावः । (अमुष्मिँहिति । यस्यामुदिस्य ममृद्धं धानिनं प्रति दास्या उक्तिः ।) अमुष्मिँह्यावप्यामृतसरसि पृथुजघनभागे एतद्व्यामृतसरसि शर्यन्दुष्टः शिरसा रणो नून निषतित इत्यन्वयः । प्रदामपिशुना शानिकुचिरा । परिणमति प्रादुर्भाती । तन्नामस्य जटप्रदेते धूमशिरसा भवति रम्यम् । (शिर-

प्रसाः—एतन्नाम इत्येतादृशी एवमतीत्येते इत्यन्विष्युष्टम् । एतन्नामोऽपि य निषे
पाशारे दशमोऽङ्कः इत्यन्विष्युष्टम् । 'न पद्य मुगयेवेद' इत्यन्विष्युष्टम् ।
निषेधो न तु इत्यन्वयः । तथा यन्नामोऽपि इत्यन्विष्युष्टम् । एतन्विष्युष्टम् । अत्र
६१-

(२३) श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते, दिङ्मालिन्यं निराकुरुस्तेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रघर्तयति क्रियाः ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रघर्तनकर्तनं

यत यत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४२ ॥ (—)

8 ŚLEṢA

That is 'Śleṣa' where, in one sentence, is present the capacity to yield senses more than one.

*Gloss:—*That is Śleṣa, where words which (normally) convey one sense only, possess senses more than one.

To illustrate —

The sun rises, effectively dispels the gloom of the quarters, breaks the seal of sleep, sets the activities afoot, necessarily brings about the cessation of proclivities to wanton conduct, and shines refulgent, a mass of gleaming lustre, How wonderful !

(or, in the alternative,)

प्रदीपः—भङ्गयन्तरैरप्युद्गम् । यथा 'इदं ते केनोक्त' इत्यादौ । श्लेष इति । परिवृत्तिसद्धानामेव शब्दानामेकवृत्तगत्फलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थ-

उ०ः—रिणी छंदः ।) अत्र निविच्येति क्वाप्रत्ययार्थोऽपि लक्षणेऽविवक्षितः । तेन 'मंथानमूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टजव्रणकिणः स्फुरतीदुमय्ये । छाया मृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कयंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥' इत्यादावारोपपूर्वकपहवे नाव्याप्तिः । अपह्नस्तत्र पामरवचनोपन्यासादर्धसिद्धः । वाक्यभेदश्चात्र । बत सखि, अमुष्मिन्नित्यनयोस्त्वेकत्वकथ्यतेति बोध्यम् । 'प्रजल्पन्मपदे लग्नं कांतः किं न हि नूपुरः' इत्यादावपीयमेव । व्याजोक्तिरित्यन्ये । क्वचित् भग्या व्यजनया निषेधबोधनम् । यथा 'अंकं केऽपि शशकिरे' इत्यादौ । इत्यपहृतिः । तत्र शब्दश्लेषाद्भेदं

मुभाः—हृतिरपहृत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पद्येषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति' इत्यपहृतिरक्षणं सोदाहरणं ब्रुवन्नुपमानोपमेयनियममपहृतौ नास्तीचके । इत्यपहृति ॥ ७ ॥

अत्रामिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

(२४) परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

(King) Vibhākara prospers, effectively dispels the sullenness of the quarters (i. e. of the people in them), brings languid looks to an end, promotes (pious) deeds, resolutely puts a stop to proclivities to wanton conduct, and shines splendid, a mass of gleaming splendour. How wonderful ! (42)

Here, the sun and the king are both expressed due to the non-restriction of the expressive power (of the words).

9 SAMĀSOKTI.

' Samāsokti ' consists in the suggestion (Ukti) of a thing other (than the matter under description), through distinctive attributes used paronomastically.

प्रदीपः - श्लेषः । यथा—उदयमिति । अत्र विभारत्नामा राजविशेषो मार्गश्लेषे-
त्युभयार्थानि ' उदयमयते ' इत्यादीनि वाचयानि । न चायं द्वितीयाथस्य ध्वनिरेवेति
शङ्कनीयम् । सयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वयोरपि वाच्यत्वात् । परोक्तिरिति ।

उ० : - दर्शयति—परिवृत्तिसहानामेवेति । उदयमिति । उदयं उदयाच्च
समृद्धि च । दिङ्मात्रिन्य तमसाऽपानेन च । निद्राजन्या मुद्रा चक्षुषः, निद्रेऽ
मुद्रा निद्रसाहता च । क्रिया प्रामगमनादि विहिता क्रियाश्च । स्वैराचारोऽ-
भिसारादि श्लेषेभ्यो वेदनिषिद्धाचरण च । (हरिणी छन्दः ।) विभाकर-
नामेति । एतं च तदंशे परिवृत्तयमहात्वेन शब्दश्लेषेऽपि उदयमित्यादियु व-
द्व्यर्थश्लेषादुदाहरणत्वमित्याह—उदयमयत इत्यादीनीति । द्वयोरपि वाच्य-
त्वादिति । प्रकृतं नैत्यादि । उभयो प्रकृतं वेऽप्रकृतं च वा ध्वनिचा-
भावादिति भावः । एतेनार्थेभ्यो विशेषणत्वानेन श्लिष्टं न तु विशेषणत्वान-
पीयशास्तम् । केचित्तु ' विभावरपद शब्दा गूर्यं, वृषं योगेन बोधपतीत्येवमदंश-
प्यदंशेन, परिवृत्तिमहत्वात् ' इत्याह । यदि तत्र राजा प्रकृतो रमिरप्रकृतस्त-
दा द्वितीयाथस्य शब्दशक्तिमूत्रध्वनिरेवेति बहवः । इति श्लेषः । परमप्र-

प्रभाः - श्लेषः न इति । अत्रार्थे परदेवत्वं न इत्येव वाच्यत्वेन श्लेषेऽपि उदयमित्यादि-
महत्—परिवृत्तौति । शब्दशक्तिमूत्रध्वनिरेवेति न इति श्लेषेऽपि उदयमित्यादि-

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा (समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्ज वाहुप्फस जीप स को वि उह्लासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण हूज्जला दुव्वला णं सा ॥ ४३ ॥ (—)

Gloss — Where a matter other than the one under description comes to be conveyed by a sentence that states the matter under description, in virtue of the attributes used paronomastically, (not in virtue of the significance of the substrate of the attributes, though,) there results the 'Samāsokti,' so called owing to two ideas being conveyed (by it), by Samāsa : e in brief To illustrate —

The Glory-of-Triumph, that used to be in some indescribable ecstasy, on feeling the touch of your arm, has surely ceased to be gay, on (her) separation from you, forsooth, she has grown so feeble ! (43)

प्रदीपः—परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्ति संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रप्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—लहिऊणेति ।

उ०ः—कृतमिति । अप्रकृतव्यग्रहार इत्यर्थः । यत्र त्वप्रकृतेन प्रकृताभिधानं तत्राप्रस्तुतप्रशसेति भावः । अनेकार्थानीति । प्रकृताप्रकृतोभयानुगतानेकार्थनीत्यर्थः । उभयान्वितेति तु न युक्तम् । अप्रकृतस्यानुपादानात् । अप्रकृतार्थवचनम् । अप्रकृतगतव्यग्रहाररूपार्थस्य वचनं प्रकृतवृत्ताते आरोपो व्यजनया प्रतिपादन इत्यर्थः । एव च समासोक्तौ प्रकृतव्यग्रहारेऽप्रकृतव्यग्रहारारोपः । रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः । अत एवैतद्देशविवर्तिरूपव्यविषये न समासोक्तिः । संक्षेपेण एकेनैव शब्देन । तस्य श्लेषत्वादिति । उपमाधनित्वाद्धेत्यपि बोध्यम् । लहिऊणेति । 'लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्या स कोऽव्युह्लासः । जयन्श्मीरतन विरहे न खड्गज्वला दुर्बला ननु सा' । (गाथा छन्दः ।) परमप्रकृतार्थकत्वमिति । केवलं तस्य कथात्रयकत्रयं नास्ति, विशेषणानां तु उभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिवोधकत्रमित्यर्थः । एव च लहि

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्ताप्रत्ययत्व नास्ति ।

Here, only the word जयलक्ष्मी (Glory-of-Triumph) does not express the sense of ' the beloved

प्रदीपः—अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थत्व नास्ति । छिद्यत्व

उ०:—ऊणेत्यादिपदबोधाना अभेदारोपात् व्यजनया कृताव्यनहारभेदेन प्रतीयमानस्य जयलक्ष्मीव्यनहारस्य जयलक्ष्मीवृत्तात्तया प्रतीयमानस्य चमत्कारक-
तेति भाव । अत एवोक्त कुबलयानदकृतापि 'समासोक्तप्रस्तुत-
व्यनहारसमारोपश्चास्ताहेतु' इति । अयं भाव । 'अयमैद्रीमुखं पश्य
रत्नशुभवति चद्रमा' इत्यादौ छिद्यविशेषणप्रतीतप्रस्तुताऽप्रस्तुतवृत्तातयो
श्रेयभित्तिकाभेदाप्यनसायेनाभेदप्रतीतिवियययो प्रस्तुतचन्द्रादिवृत्तित्वात् ।
तत्र तयोर्वृत्तातयो परस्पर विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तातो
विशेष्य । तद्वोधकरोप्याप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । तत्र यद्यपि
प्रस्तुतस्य स्वासाधारणधर्मेण चन्द्रेऽन्वययोग्यताऽस्ति, तथापि अप्रस्तुताभेदमा-
पन्नस्य न साऽस्तीति तद्रूपावच्छिन्नस्याप्रवृत्ते धर्मिण्यारोप । आरोपोऽत्र व्यज-
नया बोध । न चाप्रस्तुताभिन्नवेऽपि विशेष्यताया प्रस्तुत एव सत्वेमा-
स्त्येनान्वययोग्यतेति बाध्यम् । विशिष्टस्यान्वयायोग्यत्वात् । न च रूपवत्त्व-
त्समासोक्तावपि प्रस्तुतचन्द्रेऽप्रस्तुतनारूपसमारोपश्चास्ताहेतुरस्त्विति बा-
ध्यम् । तद्वाचकमदसमभिव्याहाराभावेन तस्याममगात् । न चाऽऽक्षिप्त-
जारादिनाक्षिप्तरूपकमस्तु । 'निरीक्ष्य विद्युन्नपनै पयोद' इत्यादौ
पयोदे द्रष्टृपुरविशेषाक्षेपकनिरीक्षणप्रदाक्षेपकाभावात् । न च वि-
शेषणसाम्यप्रतीताप्रवृत्तजारवृत्तात् एव चन्द्रवृत्तितया प्रतीयमान आक्षेप-
कोऽस्तु । अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतयाऽप्राधायेनानाक्षेपकत्वात् । रक्त-
टिके जपावुसुमनिष्ठैर्हादित्यस्यारोपेऽपि जपावुसुमवानारोपश्च । एतेनाऽऽक्षेपाऽ-

प्रमाः—इयदाहत्वाप्रार्थस्तेप इति भाव । लङ्छिद्यतेति । 'रन्वा तव बाहुस्पर्शं यस्या स
कोऽप्युदाग । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न तलज्ज्वला दुर्गला ननु सा ॥' औपम्येति ।
आदिपदेन साधारणविशेषणसाहचर्यसमूह । तत्र साधारणविशेषणवशात्तया—
'विलिराति कुचावुर्धर्गाड करोति कचमह िरति सन्ति वक्ष्रे पश्चात्तीमगम
धसाम् । क्षिनिप रतिर धोणीविम्बाद्विपति चावुक् मत्सुखि ह्यय्यरयन्तीनां तवा-

उ०ः—सभनेऽपि परनायिकामुखचुम्बनस्य श्लेषमर्यादया व्यजनया वा प्रतीतस्य प्रकृते धर्मिण्यारोप्यमाणस्य जारासाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यजकता सुगन्धेयपारतम् । किं चैव सति वाच्यार्थबोधोत्तर तद्व्यग्यप्रतीति । सापि न केवलव्यग्रहारमात्रज्ञानात् । अपि तु तादृशनायकनायिकासन्नधविशिष्टव्यग्रहारज्ञानात् । एव च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापह्नोतुमशक्यत्वेनालंकारत्वस्य दुरपह्वक्त्वात् । विपरीतनायकत्वव्यजनस्य समासोक्त्यतर्भात् वदतो ध्वनित्वस्य दुर्वारत्वाच्च । तद्व्यग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च श्लिष्टशब्दोपस्थापितयोर्वृत्तातयो परस्परमभेदेनान्वये मानाभात् । सहृदयसहृदयस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव 'भाग्यसंप्रति वियोगविसंशुलागीम्' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तातो वाच्यरविक्रमलिनीवृत्ताताप्यारोपेणैव सित इति प्रदीपकृत । प्राचीनानुभवमपलप्यापि यदि एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तातयोर्विशेष्येणैवान्वयस्वीक्रियते, एवमपि वाच्यार्थबोधकाले प्रस्तुते धर्मिणि नाप्रस्तुतजारत्वारोप प्रत्याशा । तथाहि । यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वया समप्राधान्यमस्तीति स्वीक्रियते, तथाप्यप्रस्तुतवृत्तातान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तातारोपेणैव सिद्धे । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतवृत्तातान्वयायोग्यतायास्तदवस्थत्वाच्च । नन्वेव सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति प्राचीनलक्षणाऽसंगति । अप्रस्तुतधर्मिव्यजनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत् न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तातारोपस्य न चमत्कारित्वम् । किं तु अप्रस्तुतकामुकादिसन्नधित्वेनागम्यमानस्यैव तस्य आरोप । अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैस्वरूपतः समर्पितेन चुम्बनादिना

प्रभा. — रिमृगीदृशाम् ॥' अत्र कुचविलेखनकचमहादिविशेषणानां शब्दश्लेष विना स्वत एव साधारण्यान्नायकृतान्तस्फूर्तिरिति समासोक्ति । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—'दन्तप्रभापुष्पचिता पाण्डिपद्मशोभिनी । केशपाशालिवृदेन सुजेया हरिणेक्षणा ॥' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभासन्धौ पुष्परिति समासान्तराश्रयणेन ललनावृत्तान्तस्य समासोक्ति । सारूप्याद्यथा—'पुरा यत्र स्रोत—' इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसङ्गात्कालान्तरे पुनर्दण्डक गत-

उ०:— ऐन्द्री चद्र इत्येतद्गतलीङिगपुङ्गिगसहकृतेन तसमधिनि कामुकादौ अभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानात् । विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यजनस्याऽऽश्लेषणात् । अप्रस्तुतस्येत्यस्याप्रस्तुतव्यगृहणस्येत्यर्थो वा । एतेन वदनचुवनस्य पुत्रादिसाधारण्याच्चय कामुकाभिव्यजकत्वम् । किं च 'अहर्मुख चुवति भानुर्विवम्' इत्यत्रापि नायकाद्यभिव्यक्त्यापत्तिरित्यपास्तम् । यत्तु चंद्र-ऐन्द्रीपदगतलीङाम्यामभिव्यक्तनायकयो स्वव्यजकपदोपस्थापिताभ्या भेदेनैवान्वय उचित । समानपदोपात्तत्वात्प्रत्यासत्तेरिति । तन्न । एव हि वदता व्यनहारावच्छेदकत्व तयो स्वीक्रियते न वा । आद्ये एकस्यार्थस्योभयत्रान्वयोऽव्युत्पत्तिप्रस्त । अत्ये रसाननुगुणत्वम् । यदपि ऐंशादौ नायिकात्वामाने केवल व्यनहारानच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे बाध । नायिकात्वानालीढवैवर्लीद्रीमुखचुवनरूपस्य व्यनहारस्य नायकासमधित्वात् । न हि दिक्तादाम्यं विना नायिकया पृथङ्मुख विशेषयितु सामर्थ्यमस्तीति । तदपि न । मुखशब्द श्लेषसामर्थ्येनैन्द्रीमुखमित्यर्थेदशमोपेण केवलमुखचुवनस्योपस्थिते । तदेतदुक्त कुवलयानन्दे— 'श्लेषादिमहिम्ना स्वरूपत समर्पितेन वदनचुवनादिना' इति । न हीन्द्रीशब्दार्थेन दिप्रूणेण वदनरूपमुखपदार्थस्यान्वयो वक्तु शक्य सहृदयै । नन्वेतादृशकुस्तृष्टिकल्पनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थं लीङिगपुङ्गिगाम्यामभिव्यक्तनायकाद्यभिन्नचन्द्रादिघटितप्रकृतवाक्यार्थं स्वान्यतादाम्यापन्नतदवयवोऽनतिप्रते इत्येव कल्पयितुं युक्तम् । एव च नायिकाऽभिनेन्द्रदिशामवधिन्दनाभिन्नप्रारभन्मकचुवनरूपसद्वधाश्रयो नायकाभिन्नधद्र इति बोध इति चेन्न । एव हि ऐंशां नायिकाभेदप्रतीतौ मुखचुवनादौ वदनचुवनापभेदप्रतीतावपि वदनचुवने साक्षान्नायिकावधाप्रतीया रसोद्बोधानापत्ते । न च

प्रमाः— वनो रामस्येयमुक्ति । अत्र वनसास्यान्तु दुम्बिपु वनसतानादियगृह्यमगृदि विपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादेवृत्तान्तस्य प्रतीते समागोक्ति । इयं चायस्यदीक्षितैरेषोषा नान्यैरिति संज्ञेय । अस्या च समागोर्णां प्रकृतवृत्तान्तोऽभिधेयव प्रतीयते अप्रस्तुतवृत्तान्तस्तु व्यग्रनया । प्रकृतेनाभिधाया नियमनात् । तस्य च तद्वत्स्येन प्रतीतावसंभवापेक्ष्यप्रसङ्गम-ग्रानुपपत्तेश्च । प्रकृते समागोर्णो न त्वप्रश्ननायकारे प्रकृते राजादावतोष । प्रमापानावात् । आरोग्यद्वयकल्पनशौरवाधेति श्रय ।

प्रदीपः—चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा 'विलिखति कुचौ' इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्या—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राध्याकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणिमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा 'संप्राप्ते सकलाङ्ग'—

उ० :—व्यंजनया तत्प्रतीतिरस्त्येव, यस्मिन् यदभेदः तत्संबन्धिनि तत्संबन्ध्यभेद इति न्यायेन वा मानसी तत्प्रतीतिरस्त एव चमत्कार इति वाच्यम् । तदपेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादकत्वाच्चार्थबोधव्युत्पादनस्यैवौचित्यात् । ननु व्यंजनयाऽप्रकृतार्थबोधः । शक्तेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् । ततो व्यंजनामाहात्म्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावलिष्टत इति चेत् । व्यांजनिकोऽप्रकृतार्थबोधो नायिकाविशेषितो विशेषितो वा । नायः । रसानुगुणत्वात् । अंत्ये स्वपदोपस्थाप्य-लिङ्गाभ्यां नायिकाभेदबोधो व्यर्थोऽसंभवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोधनेन कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जाराभिन्नशब्द इति बोधकदर्शनमेव स्यात् । तस्माद्व्यंजनया शक्त्या बोधस्थिताप्रस्तुतवृत्तांतेन व्यंजनयोपस्थितनायिकादिसंबन्धित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्नप्रस्तुतवृत्तांतारोपः प्रकृतविशेष्ये नव्यमते श्लेषस्थलेऽप्रकृतोपस्थितेः शक्यैव सत्त्वेन तन्मते शक्यैवाप्रकृतार्योपस्थितिः, प्राचां तु व्यंजनपेत्येतावान्विशेषः । एवं च वाच्यार्थबोधोत्तरं यदि चंद्रादौ नायकत्वादिप्रतीतिरपि सहृदयानुभवसाक्षिकी तदास्त्वित्युपपादितमेव प्राक् । अत एव समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीती तदुपादानवैयर्थ्यमिति शेषे वक्ष्यति प्रकाशकृत् । अनेन तस्माद्दृश्यप्रतीतिव्यंजनया न तु तदभेदप्रतीतिरिति लभ्यते । प्रस्तुतप्राचीवृत्तांते आरोप्यमाणाप्रस्तुतखडितनायिकाविशेषवृत्तांतसमर्थनाय तस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्न-

प्रमा :—अप्रस्तुतस्य नायिकादेर्वृत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चास्तवाभावात् । एवं चावश्यं व्यंजनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वमेव युक्तं न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्याननुभवपराहृतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्तान्ताभिन्नतयाभ्यवहितः प्रकृतवृत्तान्त-स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावगते भासत

(२५)

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

10 NIDARŚANĀ

'Nidarśana consists in a connection between objects which is unlikely and (hence) tends to produce an idea of similarity (between them)

Gloss —Nidarśana : = giving an illustration (accounts for the name)
To illustrate —

प्रदीप - इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतस्य मृद्वस्य विशेषणसामर्थ्या प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तत्र युक्तम् । अपस्तुनप्रवर्षसदृशत्वं तत्सप्रहात् । येनास्यभ्युदितेन इतिवत् । इती चाप्रस्तुतप्रवर्षाप्रवर्षे तत्र सामान्योपपत्तौ श्लिष्टविशेषणव्यवहारम् । निदर्शनेति ।

उ० :- प्राचीप्रारम्भयोगाद्यर्थध्वं इत्येव बोधः । समासोक्तिर्गुणीभूतव्ययैति व्ययहारस्तु प्रकृतव्ययहारेऽप्रकृतव्ययहाराभेदस्य व्यजनया प्रतीतेर्निर्वाह एवेति दिक् । औपम्यगर्मादीनामिति । आदिना साधारणविशेषणसङ्ग्रहः । 'अधेन पातनीया सचरता मया विपमविपयेषु । दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिदृग्-गादुपागता गंगा ॥' अत्र गिरिदृग्प्रभवेणुयष्टिव्ययहराभिन्नव्ययहारयती गमेति प्रतीपने । इति समासोक्तिः । निदर्शनेति । अभवन् प्रतीतिविपयतामउभयानपस्तुनोर्निक्यार्थयो पदार्थयोर्मा सन्धोऽन्वयः । अत एव प्रतीतिपर्यवसानामाशङ्क्य दृष्टान्ततो भेदः । परस्परनिरपेक्षयोर्निक्यार्थयोर्दृष्टान्तात्कारः, इयं पुन सापेक्षयोरिति भेद इत्यन्ये । तर्हि वाक्यमनन्तरं स्यादत आह । उपमापरिकल्पक इति । औपम्यमाश्लिष्य पर्यवस्यतीत्यर्थः । केति । (एषुकाव्ये प्रथमसर्गे स्याद्व्ययपरिहर्तुं कण्डिदासस्योक्तिः ।) उडुषं चर्मान्नद्वयज्ञापान् । मोहात् दुस्तरं सागरमुडुषेण तितीर्षुरस्मीत्यर्थः । अत्र स्वमतिमूर्धप्रमयशपोरत्यतान् नुरूपरं बोध्यते । तदनन्तरमुडुषकरणस्माग्नतरणेच्छया अप्रकृताया कयनेन सादृशमतिस्तरणमवगमिच्छया पुरार्धत आश्लेषः । तयोध परस्परानन्तरं

प्रभा - इति तु नन्या । एवं च प्रकृतोदाहरणं नापरीक्ष्यतुस्तत्प्रथमप्रयुक्तोदाहरणती प्रयत्नशीरित्यादिभ्यो बोधः । द्वितीये तु साधनादृष्टादुपपत्तौ प्रथमप्रयुक्तोदाहरणती उपलक्षनीयमित्येतीति संक्षेपः । अत्र च वादुस्वर्गि साधारण विदेश्य उदाहरण इति

‘ क्व सूर्यप्रभवो वश क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तर मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४४ ॥ (रघुवश १२)

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिद्य मन्मत्या सूर्यवशवर्णनमित्युपमायां प-
र्यवस्यति ।

What a far cry it is from the sun born race to my intelligence of petty sweep! I have, out of delusion, set about crossing the sea, hard to cross, in a canoe!

Here, there eventually results an idea of similarity, viz. that the description of the solar race with the help of my intellect would be tantamount to crossing the sea in a canoe

प्रतीपः—यथाधुतमात्रेणासभवी वस्तुसबन्धो यत्रोपमा कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैक्य निदर्शना । दृष्टान्तकरणमकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराथा यथा—क्व सूर्येति । अत्राह सागर तितीर्षुस्मीत्यस्यासबन्धार्थरतया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवशवर्णनमसभावितमित्युपमाया कल्पनम् ।”

उ०ः—अस्य स्पष्टत्वादौपम्यमादाय पर्यवसानम् । तत्कलितमाह—उडुपेन सागरतरणवदिति । कल्पनम् व्यजनम् । प्रतीयमानाभेदरक्षणायेति भावः । एव चात्राऽऽर्थी निदर्शना । ‘त्वत्पादनखरलानि यो रजयति यावकै । इन्दु चन्दनलेपेन पाङ्गुरीकुले हि स ॥’ इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चोभयत्रापि । एव ‘त्वत्पादनखरलाना यदलक्तकमार्जनम् । इद श्रीखण्डलेपेन पाङ्गुरीकरणं विधो ॥’ इत्यत्राप्येवैव । न चेद वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धोपमानत्वोपमेयत्ववतोरभेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाऽभेदप्रतीतिः । इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकल्पनेति भेदात् । ‘नितरा निर्गते नरि सेतुमेवा चिकीर्षन्ति’ इत्यादौ किञ्चिदाक्षिप्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिवान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामा नायिकामुद्दिश्य सख्या वचनेऽपि आर्थी निदर्शनैव । एतेनात्र ललितालंकारवर्णनीयवाक्यार्थमनुक्तवैव वर्ण्ये धर्मिणि तत्स्वरूपस्य कस्यचिदप्रस्तु

प्रस्ताः—ऋष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्यात्तिन्दागसकविशेषणसामर्थ्यात् । प्रस्तास्तोक्ति-
पदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय प्रकारा श्लेष समासोक्ति सादृश्य-
चेति प्रत्ये वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः ॥ वस्तुसबन्ध इति । वस्तुनो पूर्वार्था-
परार्थयोरित्यर्थः । सबन्धोऽन्वयः । अनोदाहरणयो प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूप

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावह्निरचौ हिमघाम्नि याति चास्तम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितधारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४५ ॥ (—)

(शिशुपालवध ४.२०)

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो बहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

Or as in,—

With their upward rays stretched out like ropes, when the sun rises (on it), and the moon sets, the mountain assumes the grace of a huge elephant decked (परिवारित) with two bells dangling (down the two sides) (45)

How could the grace belonging to one be assumed by another? Therefore, it must be (only) similar to that of the other.—Thus there results eventually (an idea of) similarity here

प्रदीपः—अस्या यथा—उदयतीति । अप्रान्यलीलोद्बह्नस्तान्येनास्रभवाद्धारणेन्द्रलीला सदृशी लीलामित्युपमाया पर्यवसानम् । एव च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपक इति पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम् । अप्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एया मालारूपापि दृश्यते ।

उ०ः—तत्राक्यार्थस्य वर्णनरूप इति अपास्तम् । नहि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयो शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति । न चैवमतिशयोक्तिविषयस्याप्यार्थरूपकेणापहारस्यादिति वाच्यम् । विषयतारुष्टेदकरूपेण भाते विषये विषयितारुष्टेदकरुष्टेदकरूपेण भाते विषयितारुष्टेदकरूपेण भासमानविषयात्मनःप्रदतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन तयोरेक्यामंभयात् । न च निदर्शनाविषये व्यग्योपमयैरास्तु चमत्कार इति वाच्यम् । अत्राभेदप्रतीतिरुक्तचमत्कारस्यैव सत्त्वात् । कल्पितोपम्यमुक्तिर्या पर्यवसानया तयैव चमत्कार इत्याशयान् । तदुक्तम् 'उपजीव्ययेन भेदात्' इति । उदयतीति । भाषे चतुर्षसर्गे रत्नमनामन पन्तस्य वर्णनम् । वित-

प्रमाः—मुपमानमप्रतिदं द्वितीये तु बहनेन्द्रलीलाकर्म तत्प्रतिदमित्यपि भेदो द्रष्टव्य । लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्बह्नरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थ । विषयैवेदेव-

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गुलिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥ (—)

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

(२६) स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप—स्वकारणयो सयन्धो यद्वगम्यते, सा अपरा
निदर्शना । यथा—

He sets about crossing beyond the sea with the help of his arms, he
aspires to catch the orb of the moon in his hand, he, in fact, seeks to stride
O King, beyond the Meru,—whosoever makes an endeavour to describe
your virtues ! (46)

In instances like these, one could come across it (i e Nidarśanā)
in the Mala form too

While that is the other (variety of Nidarśana) in which there is an
intimation, by an action itself, of the connection between itself and its
cause.

Gloss — That is the other variety of Nidarśanā, in which the
connection between itself and its cause is made to be intimated by the
action itself

To illustrate —

प्रदीपः—यथा—दोर्भ्यामिति । स्वस्वेति । यत्र क्रिययैव स्वस्य
स्वहेतुधान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूप ख्याप्यते साऽपरा निदर्शना । यथा—
उन्नतमिति । अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य
कारणस्य च तन्मासबन्ध पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा

उ० :—ता विस्तीर्णा ऊर्ध्वा रश्मय एव रज्जो यस्य । इद अहिमरुचौ इत्यस्य
हिमधानि इत्यस्य च विशेषणम् । अहिमरुचि सूर्य । हिमधामा चंद्र ।
विलङ्घिष्येण्यद्वयेन परिवारितो यो वारणेन्द्रस्तस्य लीलाऽभिन्ना लीलामित्य-
न्यय । छेपेण लीलापदेन लीलद्वयोपस्थिते । (पुष्पिताप्रा
चन्द ।) छेपाग्रपणे बीज दर्शयति—अत्रान्येति । अन्यलीलाता
दात्म्यस्यान्यलीलायामममवाचेत्यपि बोध्यम् । न चेदृशस्थलेऽन्वयानुपपत्त्या
लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैव स्यादिति वाच्यम् । आरोपेणाप्यन्व-

उन्नतं पदमचाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति घृवन् ।

शैलशेखरगतो ह्यत्कणश्चास्मास्तधुतः पतत्यधः ॥ ४७ ॥ (—)

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च
सबन्धः व्याप्यते ॥

“Whosoever is petty would, on attaining a position of eminence,
tumble down but easily —thus announcing does the particle of stone, that
has got on the peak of a mountain, drop down when tilted (even) by
a gentle breeze. (47)

Here the action of falling is made to communicate the relation
between a fall and (its cause) viz. the attainment, when there is petty-
ness (in the party holding it,) of a position of eminence

प्रदीपः - च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिं पाते हेतुर्यथा ह्यत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानाभि

उ०:- योपपत्ते । वस्तुमाहात्म्यादेव त्वस्या सादृश्यव्यञ्जकत्वम् । तदाह—
उपमायां पर्यवसानमिति । अत्रोपमानोपमेयधर्मयोस्मैदप्रतिपत्तिः । अत इय-
मेव पदार्थनिदर्शनेत्युच्यतेऽन्वै । तत्र पदार्थनिदर्शनात्वे कस्यचिदुक्तिं खड्ग-
यति—एवं चेति । समस्तत्वेनाक्षेपकस्यापि पदत्वादिदं चिन्त्यम् । दोर्म्या
मिति । (राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । दोर्म्याम् बाहुभ्याम् ।) तरगनीमुजग-
समुद्र । हरिणांश्चन्द्र । (गदितुम् धक्तुम् । उच्यमानम् उच्यमानम् । आदधा-
ति करोति । वसन्ततिलकः उन्द ।) अत्रैतस्य गुणगणनोपमस्य बहून्नु-
पमानानीति माला । स्वस्य । कार्यस्य । व्याप्यते । परान्प्रति बोध्यते । उन्न-
तमिति । उन्नत उन्नत ऊर्ध्वस्थानं च । लघुत्स्यमिति अपहृष्टगुरुत्वात् ।
पतनं पदभ्रंशः, अधमयोगहेतुक्रिया च । (ह्यत्कणं पाषाणमणं ।) चा-
स्मास्तो मद्रात न तु क्षशात । हेल्या पातोपपादकमिदम् । (रयोद्धता
उन्द ।) तयासंन्यः । कार्यकारणभाररूपः । इयं सम्बद्धस्तुनभ्रनिर्गमे
त्युच्यते । एतच्च त्रिपर्ययेयकारेण दर्शितम् । अये तु ‘स्वहेचन्ययस्य’
इत्युपलक्षणं स्वक्रियया विचिदर्थबोधनस्य । एव च ‘चूडामणिपदे धत्ते यो

प्रभाः - धारेण हृन्दव्यवच्छेदः । बुधव्यवच्छेदः । पालक्रियाया एव हेतुहेतुनङ्गावगमनस्य
स्वोत्पत्तेः । तच्च दृष्टान्तविपर्ययेवाह—तथा चेति । इति निदर्शनप्रकारम् ।

(२७) अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

(२८) कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणानि—

11 APRASTUTA-PRAŚANSĀ

What is called 'Aprastuta prasansa is literally so (i.e. statement of the thing not under consideration), on the basis of the thing under consideration

Gloss—The suggestion of the matter under consideration by stating the matter not under consideration, constitutes 'Aprastuta-prasansa

The matter under consideration being (1) the effect, or (2) the cause, or (3) a general fact, or (4) a particular one, a statement of the other (correlate), and the statement (5) of an equal, the matter under consideration being its equal these would be the five varieties (of it)

Gloss—Of the other : e of the cause etc Instances in order —

प्रदीप .- दर्शनात्मिति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतस्य प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसा वैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेप समासोक्तिरिति विवेकः । ता विभजते—कार्ये इति । सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपक्षके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपक्षकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं

उ० :—देव रविमागतम् । सता कार्याऽऽतिथेयीति बोधयन् गृहमेधिन ॥' इत्यादावप्येवैवेत्याहुः । इति निदर्शना । अप्रस्तुतस्य । अप्रकृतस्य । अप्रस्तुतप्रशंसैवेति । तपदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अप्रस्तुतप्रशंसनमात्रं समासोक्तमिति प्रसक्तमिति तद्वारणाय प्रस्तुताश्रयेयुक्तमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—अप्राकरणिकेनेति । प्रस्तुतव्यजन प्रस्तुताप्रस्तुतयोःसंबन्धे सति नेति तत्संबन्धदर्शनमुखेन

प्रभा .- अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यवृत्तान्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि सत्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधाव्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

ताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
 । कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।
 ७७ जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
 दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ ४८ ॥
 (अमरशातक १०)

अत्र-प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
 कुञ्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
 इत्थं नाथ शुरुस्तचारिमथने मुक्तोऽध्वगैः पञ्च-
 चिचप्रस्थानवलोक्य शून्यवलम्बोऽकैकमापते ॥ ४९ ॥
 (Cited in सरस्वतीकथामरण ४.)

"Do they never meet again, O lovely lady, who go out? You need have no anxiety on my score! You are considerably reduced!"—with these words, as I, in tears, was addressing her, she glanced at me with an eye, the pupil whereof was dull with bashfulness, and which absorbed the tears as they issued forth, and suggested her eagerness for a death that was impending (48)

Here, the cause is stated, when the basis of the enquiry—What made you cancel your journey—was the effect

"O king, the princess does not give me lessons the queens too keep mum! I feed me, O hunchback! Why are not the prince and (his) companions yet taking their food?"—thus addresses, in the mansion of your foe, O lord, the parrot set free from the cage by the passers-by, each one (i. e. the king etc.) individually, looking at them as drawn in the picture on the deserted terrace. (49)

प्रदीपः—यथा—याता इति । अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किञ्च प्रथमं इति न कारणप्रस्तावः । कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—राजमिति । अत्र प्रस्थानोचनं भवन्त हाया तदर्थं स्वदरम प्रस्ताप्य गता इति शत्रुपटादने कारणे प्रस्तुते तस्य भाव-विशेषस्य वाचमुच्यते ।

उ०:—तां निभजते । कार्येत्वादि । याता इति । (अमरशातके 'प्रस्थाना-
 न्निवृत्तोऽसि, पिट्' इति शिष्टेण शृणुष्व-अमरनिवृत्तिहेतुं, काप्रियावृत्तान्तं प्रययत्
 कस्यचिदुक्तिः । याता-गता ।) न मिलन्ति नापाति । या इता सा शृतीर
 पुनर्न कार्येत्वाह-पुनरिति । (मरुते मर्दयम् ।) नैव चिता इत्येवदतो

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः—
इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं चारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रचिलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥५०॥ (भङ्गटशतक. ९४.)

Here, while the matter under consideration is the cause; viz. Your enemies took to their heels at once as they got to know that you were about to start an expedition, the effect is stated.

Is it too much that that blockhead took him at his word (तस्य मुखात्) and thought a drop of water, on the leaf of a lotus-plant, a pearl? Hear something more than this! When, owing to the light movement of the finger-tips, it vanished as it was being gently picked up, he, wondering, "Where might that (pearl) of mine have gone flying?"—has not been having sleep, day after day, with grief at his heart! (50)

प्रदीपः—सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—एतदिति । अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे

उ० :—तत्कार्यमाह । नितरामिति । गमनानिच्छप्रज्ञानेन या लज्जा तया मंथरा निष्क्रिया तारका यत्र । लज्जया कस्याप्यनवलोकनात् । धारारूपमश्रु । पीताश्रुणेति पाठे निपतदेव पीतं संबृतं अश्रु यत्रेत्यर्थः । चक्षुष्येकत्वचनं लज्जया सम्मुखदर्शनविच्छेदाय । हसितेन । मद्गमनेऽप्येतद्व्याणाः स्थास्यंतीति एवं प्रतारयतीति विरमयप्रयुक्तेन । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) कार्ये । निवृत्तिरूपे । अत्रेदमेव प्रस्तुतम् । वर्णनीयत्वात् । अत्राप्रस्तुतेन मरणेनाऽऽक्षिप्ताया गमननिवृत्तेरनुरागोत्कर्षकरत्वेनैतस्या अलंकारत्वम् । अत एवोत्तरेण प्रश्नोत्तरनेऽपि मोत्तरालकारः । तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात् । अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छति । राजन्निति । (राजानं प्रति कवेरुक्तिः । कुञ्जे इति भोजिक्रियाः सम्बोधनम् ।) कुमारश्च तत्सन्निधाय तैः । एषां भोजनसमये कुक्कुत्स्थापि भोजनलज्जाभात् । (शून्यायाम् । निर्जनायाम् । बलभौ उपरिगृहे सौधे । मितौ इति वाऽर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) कार्यमुक्तमिति । तेन च कारणं व्यज्यते इत्यर्थः ।

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभाषणा भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृद्दधूवाप्यजलप्रमार्जनं

करोति वैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्

सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥ (—)

अत्र 'कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः'—इति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितम् ।

Here, when the matter under consideration was the general fact, "The dull witted cherish an idea of attachment towards things unworthy," the particular one is stated

Whosoever wipes out the tears of the wives of his allies, by avenging the hostile acts, is alone adorable, he alone is manly; he alone is versed in statecraft, his is an exalted life, he is the sanctum of glory ! (51)

Here, the matter under consideration being a particular fact,—“If you put an end to the grief of the consorts of the demon Naraka by killing Kṛṣṇa, then you alone are praiseworthy,”—the general one is stated

प्रदीपः—प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—सुहृदिति । अत्र श्रीकृष्ण निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयति तदा त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुच्यते । तुल्ये

उ०ः—अत्र व्यम्याद्वाच्यस्याधिकचमत्कारप्रारित्वेन न ध्वनित्यत्र्यपदेशः । किं त्वत्कारव्यवहार एवेति बोध्यम् । एतन्नेऽपि । एतत्तस्येति । (मदृष्टकविदृते मद्र-
टशतने कस्यचिन्मूर्त्तस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदात्म्यं विस्मयेन भाषमाणं क्वचिदति-
कम्पचिदुक्तिः ।) मुखामतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् जडं यन्मुक्ता-
मणिरित्यमस्त एतत्तस्य कियत् । यतोऽस्मादप्यधिकं किञ्चिद्भवोऽप्यस्ति ।
तदाह—अगुल्यमेति । शनैरुदीयमानेऽपि अगुल्यप्रस्य लघुक्रिययाऽप्यचा-
लनेन प्रविलिपिने अगुल्येऽपि लघ्ने इत्यर्थः । (शृणु अन्यन् इति वा पदच्छेदः ।
अस्मादपि अन्यन् अधिकं शृणु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) मम-
त्वविशेष इति । भ्रमविशेष इत्यपि बोध्यम् । सुहृदिति । जडेति बाहुल्यमू-
च्यते । वैरप्रतियातनं वृत्तपीडेषु पीडादानम् । पिण्डुना नरकासुरे इति क-
थनं तन्मन्त्री नरकासुरसुहृद् (शाल्वं) प्रतीदमाह । (वैशस्य वृत्तम् ।)

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने नमहानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ५२ ॥ (भल्लशतक ७९)

An equal being the matter under consideration, when its equal happens to be stated, there are possible three varieties since, Śleṣa, Samasokti, or mere similarity could be the basis for one equal suggesting another Instances, in due order —

Even if he has to lapse from the male sex (by Śleṣa, from manliness), even if he has to sink into the lower world (by Śleṣa, into poverty), even if in begging he has to become a dwarf (by Śleṣa, mean), he should still uplift the world (by Śleṣa, everyone) This policy (दिक्) has been brought into evidence by the ineffable (by Śleṣa, any), Viṣṇu (by Śleṣa, pre eminent person) (52)

प्रदीपः—प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय प्रकारा । विशेषणविशेष्यवाचिना सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमानवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमानस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो यथा—पुंस्त्वादिति । अत्र पुस्त्वादित्यादिविशेषणाना पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्ति । न च श्लेष एवायम् ।

उ० :—श्लिष्टत्वस्येति । प्रकाशे श्लेषसमासोक्तिपदे श्लिष्टशब्दश्लिष्टविशेषणपरे । अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोर्भावात् । द्वयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा श्लेषस्य, प्रकृतेऽप्रकृतव्यनहारोपे च समासोक्ते स्वीकारादिति भाव । पुंस्त्वादिति । (भल्लशतकविकृते भल्लशतके ७९ पद्यमेतत् ।) पुस्त्व पौरुष पुन्यजन च । नारीभूय अमृतहरणात् । अध. सपद्भ्रश पाताल च । ब्राह्मणतारे पाताल गत्वा पृथिव्युद्धरणात् । प्रणयने याचने । नमहान् महत्त्वहितोऽस्य इत्यर्थ । बलिप्रार्थने वामनत्वप्राप्त्या जगद्रक्षणात् । विश्वस्योद्धरण विपदिनाशनेन रक्षणम् । दिक् प्रकार । पुरुषोत्तम पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृष्णश्च । (पुरपश्रेष्ठपक्षे पुस्त्वात्प्रचलन पुरुषार्थहानि । अधोयान स्वपद्भ्रश । अमहत्त्वं गौरवहानि । विश्व सर्जनमित्यर्थ इत्युदाहरणचन्द्रिका । वस-

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्ति रवी तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेव जडधामता तु भवतो यद्दयोन्नि विस्फूर्जसे ॥ ५३ ॥ (—)

In regard to the Sun, who, as soon as he rose (by Śleṣa, prospered), sent you into obscurity (by Śleṣa, poverty), O Moon, it would have been proper for you to retaliate and not to absorb his rays (by Śleṣa, to cling to the feet) If (you plead) you did this when you had grown lean (by Śleṣa, impoverished), are you not a bit ashamed? Let that pass That you shine in the sky (by Śleṣa, parade yourself in a high position) betrays your trait of being cool lusted (by Śleṣa, of being the abode of stupidity) ! (53)

प्रदीपः— 'अवयवशक्ते समुदायशक्तिर्बलीयसी' इति न्यायात्प्राग्विष्णुपस्थितौ सत्युद्यस्याऽऽश्लेषेणैवोपस्थिते । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशसात्वात् । द्वितीयो यथा—येनेति । अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपद न श्लिष्टम् । तृतीयो यथा—

उ० :— न्ततिलका छन्द ।) सत्पुरुषेति । अप्रकृतस्य श्रीकृष्णस्य प्रतीतौ जाताया पश्चात् प्रवृत्तेत्यादि । न च श्लेष एवेति । विशेषणविशेष्ययोर्भयोरपि श्लिष्टत्वादिति भान । अवयवशक्तेरिति । न च प्रकरणसत्त्वे योग एव बलान् । विश्वोद्धारणरूपपदार्थसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य विष्णापि सत्त्वात् । एतेन श्लेषमूलो ध्वनिरित्यपास्तम् । ये तु श्लेषस्थले उभयोरप्यर्थयो क्रमेण शतयैत्र प्रतिपादनमिच्छति, तन्मते कथमत्राप्रस्तुतप्रशसा, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्याव्यम्पत्वादत् आह— श्लेषसत्त्वेऽपीति । अप्रस्तुतप्रतीयुत्तर तन्मूलिना तन्मूलमूलिका वा यत्र प्रस्तुतानगतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशसेति । एकशब्दवत्प्रसाधर्म्यात्पर 'तुल्ये तुल्यस्य' इत्युदाहरणतेति बोध्यम् । येनासीति । क्षीणधन कश्चित् उपजीवनार्थमपन्नारिण सधनमनुसरन् केनचिदुपालम्यते । येनाभ्युदितेन धाति गमितोऽसीति सबध । उदितेनैव, न त्वपकृतेनापि । धातिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च । प्रतिवर्तुं प्रत्यपकर्तुम् । पाद पद रश्मिश्च । क्षीणेन धनहीनेन कलाहीनेन च । मनाशीशब्दपि किं न लज्जसे इत्यर्थः ।

प्रभाः— प्राबल्यादाश्लेषानुपयोग इत्यत आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । तथा चोभयत्राभिधान्यापारसत्त्वेऽपि श्लेषसत्त्वेऽपि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशसात्त्वात्

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
 किं तावदर्जितमनेन दुरणवेन ।
 क्षारीकृत च वडवादहने हुतं चं
 पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥ (भट्टेन्दुराज or शुक्कवि ?)

What possibly could the vile Ocean have gained by appropriating the water from the mouths of rivers all around? It was turned saline, frittered away in submarine fire, and locked up in the abyss of the bowels of the nether world! (54)

प्रदीपः—आदायेति । अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमानेणासत्पुरुषाक्षेप । यथा वा मन—
 कौटिल्य नयने निवारयतरा शीघ्रा गतिं शील्य
 व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
 कुग्रामप्रमदाविलासरसिक कातस्त्वयाऽऽसादितो
 नाय नन्दिनि नागरीजनसमाचारै समाकृष्यते ॥

उ०:—अस्त्वेव लज्जाशून्यावमप्यस्तु । जडधामता हिमाधारता मूढता च ।
 निस्कर्जसे सगर्वमुदेषि । अप्राया सूर्येण सह सगह्य ततस्तेजोप्रहण चद्रस्येत्यागम-
 सिद्ध पादप्रहणम् । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र श्लिष्टविशेषणमा-
 त्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्धनवृत्तान्ताक्षेप । आदायेति । (शुक्कस्य कवे
 पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) मुख वदन नदीसगमस्थान च । (अर्जितम्
 सपादितम् । दुरणवेन दुष्टेन समुद्रेण । वडवादहने वडवानले । पातालमेव कुक्षिकुहर
 तस्मिन् । वसन्ततिलका छन्द ।) अत्र ग्रासकरूप परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तारि
 दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् । कौटिल्यमिति ।
 (नायिका प्रति सख्या उक्ति । ' नन्दिनि ' इति नायिकाया सम्बोधनम् । कौटि-
 ल्यम् धरताम् । निवारयतराम् अतिशयेन नित्राय । शील्य अभ्यस ।
 अभ्यास विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानिर्तनात् । भारतीम् वाचम् ।
 विहसिते मधुरस्वरसहितहासे । नागरीजनाना समाचारा व्यवहारा नेत्रकौ-
 टिल्य—मन्दगमन—अस्पष्टार्थभाषण—अनौद्धत्यरूपा तै । न समाकृष्यते न

प्रमाः—मित्यर्थ । वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधन मुख्य कवेस्तात्पर्यविषय ।
 श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् । कौटिल्य-

इयं च क्वचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानप्यारोपेणैव भवति । यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितमुचनाभोगपातालकुक्षेः

पोतोपाया इह हि वहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।

आहो रिक्तः कथमपि भवेदेव दैवात्तदानीं

को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५५ ॥ (—)

And this (^{variety} figure), in some cases, becomes plausible without having to super impose the suggested sense on the expressed one To illustrate —

Verily, numerous persons here are able, by means of boats, even to cross beyond the ocean, that has, with water, spanned the expanse of the earth and the bowels of the nether world If (आहो), by a turn of fate, it somehow becomes empty, who dare even so much as look at the abysmal hollow ! (55)

प्रदीपः— इयं च त्रिधा—क्वचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानप्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रतीयमानार्थानप्यारोपेण । क्वचित्त्वशभेदेन तदप्यारोपानारोपाभ्याम् । तत्रावा यथा—अब्धेरिति ।

उ०ः— वशीक्रियते । शार्दूलविनीडित छन्द ।) अत्र दुष्प्रमुसकवि-वृत्तान्ताक्षेप । अब्धेरिति । अणोऽभ । अम इत्येव क्वचित्पाठ । तेन स्थगित-स्तिरस्युतो भुवनस्य भूमेराभोग विस्तार पातालकुक्षिस्तन्मध्य च येन । सर्पपृथिव्या अग्निप्रनिवनेनाग्रहणात् तिरस्कार । जलैर्भ्यापनात्पातालकुक्षेरपि स । पोतोपाया समुद्रवणिज । पोतोऽब्धियानम् । क्षमन्ते उत्सहते । आहो इ-त्यव्यय यथार्थे । (रिक्त जलशून्य ।) अष्ट खत । कुहर तस्यैव गभीर-भाग । कल्प समर्थ । (मन्दाक्रान्ता छन्द ।) अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभो पूर्ण-तैव धरम्, न रिक्तता, अल्पतोपमर्दनापत्तेरिति व्यग्य गुणीभूतमेव । अत्र समु-द्रेऽपीति पाठ । ध्वनिव तु मात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्कालेव वर्णनमनु-चितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यम्पार्थस्य बलादाकृतत्वेन

प्रभाः— मिति । नन्दिनीति सत्या नायिकाया स्वोचनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय सरामिति । शीलयाभ्यस । अभ्यास विना नैसर्गिकमन्दगतेर्निवर्तनासम्भवात् । स्पष्टार्थो कुरु । वदेत्यर्थः । यत्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युचम् । अत्र हेतुस्तरार्थम् । समाचारा व्यवहारा । समाकुर्यते वशीक्रियते । अत्रैव दृष्टान्तेन मूर्धप्रभुसगत कविरपदि-

कच्चिद्ध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहृतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव चक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र घटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३.)

Sometimes it becomes plausible only with super-imposition. To illustrate —

"Hullo! Who are you?"—"I tell. Know me to be ^{an unlucky} a tree on the burial ground."—"You seem to speak in despair?"—"Judged aright!"—"What for?"—"Here I tell To the left of this place, there is the banian tree. To it resort, heart and soul, the travelling folk; while not even my shade, although I stand on the road, can be of use to others!" (56)

प्रदीपः—अत्रापुण्येऽप्येतेऽर्था अवाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाप्यारोप ।
द्वितीया यथा—कस्त्वमिति । अत्र वाच्यशाखोटके संशोध्यत्वोधारयितृत्वा-

उ० :—वाच्यसिध्दगत्वात् । कस्त्वमिति । शाखोटकः भूतानासवृक्षः । कस्त्वं भोः इति वृक्षं प्रति प्रश्नः । कथयामीत्यादि तदुत्तरम् । वैराग्यादिवेति पुनः प्रश्नः । साधु विदितमित्युत्तरम् । पुनः प्रश्नः कस्मादिति । इदं वैराग्यम् । वामेन वामभागेन वामाचारेण युक्तश्च । सर्वात्मना छायारोहणशयनादिना । न च्छायेति । भूतानासत्वेन शाखोटकृच्छायानाश्रयणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) प्रतीयमानोऽत्र प्रवृत्तासाधुपुण्यः । न चात्र रूपकम् । प्रवृत्तेऽप्रवृत्तारोपे एव तत्स्वीकारात् । एतेन शाखोटकवृत्तपदार्था साधुसाधुपुण्या निगीर्याप्यसितावित्यतिशयोक्तिरित्यपास्तम् । तत्रारोप्यस्यैव प्राधान्येन संशोध्यत्वाद्यनन्वयतादवस्थाच्च । निघमानाया अप्यतिशयोक्तेरेतदंगत्वाच्च । अत्र सधनः पूज्योऽधनो निन्य इति प्रस्तुतव्यंजनम् । नन्वत्राऽप्रस्तुतव्यप्रहारेण प्रस्तुतव्यप्रहारास्य निगमणेनास्तु । किम्नया । तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाजीवनात् । बोध्यनन्वयश्च लक्षणा । वाच्यप्रहाराभेदेन च प्रस्तुतव्यप्रहाराप्रत्यय इति चेन्न । वाच्यार्थतादृश्येनैव व्यंग्यप्रतीतेरत्र सहृदयसम्पन्नत्वात् । शक्यनन्व-

प्रमाः—इत्ये । अत्र पुरुषेऽर्थाति । अर्थाविति शेषः । प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

कचिदंशेष्यचारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-
घन्तःशून्यकरो निपेव्यत इति श्रातः क एप ग्रहः ॥ ५७ ॥

(भट्टशतक १८.)

Sometimes it becomes plausible by super imposition in parts. To illustrate —

That unprecedented phenomenon of the inversion of the tongue (by Śleṣa, of perverseness of speech), that unsteadiness of ears (by Śleṣa, the suppancy of ears), that sight which in intoxication has become unmindful of the track, whether his own or that of others, (by Śleṣa, of the distinction between allies and aliens),—or rather, what use dilating upon it? You have forgotten it all, O bee! for, what sort of whim (ग्रह) it is on your part, O brother, that even now you resort to the elephant, when his trunk is hollow inside (by Śleṣa, when his hand is empty inside)? (57)

प्रदीपः—दिग्मनुपपन्नमिति प्रतीयमानाप्यारोप । तृतीया यथा—सोऽपूर्व इति । अत्र हस्तिनो रसनाविपर्ययस शून्यगतत्व मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्वेतव । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदशे प्रतीयमानपुरपाप्यारोपापेक्षा ।

उ० :- धस्यैव लक्षणात्त्राच्च । सोऽपूर्व इति । (भट्टशतकविद्वृते भट्टशतके १८ पद्यमिदम् ।) रसनाविपर्ययो वचनाऽस्थैर्यं विपरीताग्रच च । उपग्रह तद्रस-
नाप्रमिति प्रसिद्धे । वर्णचापल परवचनप्रतार्थत्व अनग्रतकर्णचापल च ।
मदो गयं दानजल च । स्वपरदिक् आक्षानासविभाग । एतसर्वं किं विस्मृतान् ।
यत् यत इत्यर्थ । निश्चितानसीति युक्तं पाठ । यन्सेव्यते एप इत्यन्वयः ।
धारणोऽनुगतपारको हरती च । अतःशून्यकरो निर्धनो मासादिशून्यमध्यशु-
द्धाददध । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) मदश्चेति । चेन विस्मृतस्वपरदिक्त्वम् ।
एवं च रसनाविपर्ययादौ वचनास्थैर्यादिवमारोप्य भ्रमरे अपन्नरोरनत्वमारोप्य
धारणे निवारकप्रभुत्वमारोप्य वाक्यार्थोपपत्तिरिति भावः । कर्णेति । एव चैतदंशे

ग्रहः—पुरविशेषस्य नाप्यारोप इत्यर्थे । वाच्यानीति । 'न्युत्तङ्गमनुपस्येन' इत्येक-
शेषः । इत्यप्रत्ययप्रसारात्प्रवरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समन्वित्यादारात्प्रकृतपदेनो-

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्व च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्ण-
चापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

(२९) निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यथोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥

Here the inversion of the tongue and the possession of a hollow trunk are no reason why the bee should *not* resort (to the elephant). The unsteadiness of ears, however, does constitute a reason. Intoxication is, on the contrary, a reason why the bee *should* resort (to the elephant).

12 ATISĀYOKTI

(1) Where there is the supersession of the matter under consideration on its being eclipsed by the other, (2) where the matter under consideration is stated to be other (than its ordinary prototype), (3) where there is a conceit (as a sequel to an alternative) introduced by a word with the sense of 'if', (4) and where there occurs perversion of

प्रदीपः—कर्णचापलं तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति तत्रसे नाप्यारोप इति । निगीर्येति । प्रकृतस्योपमेयस्य उपमेयोपमानेन निगीर्याध्यवसानं द्रवीयसी बुद्धिः सैकाऽतिशयोक्तिः । यच्च तदेव बल्वन्यत्वेन विविधाकारवस्त्वन्तरत्वेनाप्यवधीयते सा द्वितीया । यच्च

उ० :—भ्रमरपदं द्विरेपपरमेवेति भावः । ऐकरूप्यायैत्र्याक्यन्वाय वा तदशेष-
प्यारोप इत्यन्ये । अत्र श्लिष्टशब्दरूपसाधारणधर्मनिग्रहणं सादृश्यम् । अत्रेदं
बोध्यम् । अप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो प्राप्य । एतेन
'किं भृगुः सत्या मालत्या केतव्या कटकेद्वया' इत्यत्र प्रियतमेन साक-
मुद्याने विहरती कश्चित् भृगुः प्रत्येवमाहेति प्रस्तुतेन प्रस्तुतातरघोतेन प्रस्तुतानुरनामा
भिनोऽलकार इत्यपास्तम् । मधुक्तरीत्याऽस्या एव समानम् । यदा मुख्यतात्पर्यवि-
षय प्रस्तुतश्च नापिवाप्यन्यत्त्वात्तदुत्कर्षकतया गुणीभूतव्यग्यस्तदाऽत्र सा-
दृश्यमूला समासोक्तिरेवेति केचित् । अन्ये तु अप्रस्तुतेन प्रशसेन्यापि अप्रस्तु-
तप्रशसाशब्दार्थः । एव च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा
प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते उच्यते इत्यर्थादत्रापीयमेनेत्या-
हुरिति दिक् । इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । द्रवीयमीति । स्वासाधारणधर्मेणानुपादानादना-

प्रभाः—पमेयं श्वाचटे—उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्यं पृथगनिर्दिश्याध्यवसानं स्वरूपेण

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निर्णीयस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुसुम्भारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण, ४.)

the sequence of the cause and the effect—that should be regarded as 'Atiśayokti'

That is one variety where there is the supersession of the Upameya which is swallowed up by the Upamāna. To illustrate —

A lotus growing in a region without water, again two blue lotuses growing on (that) lotus, these on a golden creeper, and that too, tender and lovely — what an array of freaks it is ! (58)

प्रदीपः — चेच्छब्देन यद्विशब्देन वा यद्ययोंकी कल्पनमर्यादसमविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यच्च कारणकार्ययो प्रविद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्य कारणस्य शीघ्रकारिताप्रनीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः । तत्राया यथा—कमलमिति । अत्र मुखादि

उ० : — हार्याऽभेदधीरित्यर्थः । गौणसाध्यवसानमूलेयम् । तदेवेति । एतद्वारेण धर्मिभेदाभाव सूचित । अन्यत्वेनेति । तच्चान्यादिशब्दः । विविक्ताकारम् । अतिशयिताकारम् । कमलमिति । (प्रिया दृष्ट्वा तसखी प्रति नायकस्योक्तिः ।) कमलं कृतात्प्रक्रमम् । अनम्भसि निर्जलदेशे । कुवलये नीलोत्पले नेत्ररूपे । तानि, कुवलये द्वे कमल च । कनकलतिकम् कृतातनु । (सुसुम्भार मृद्वी चासौ सुभगा सुदरी । आर्या छन्दः ।) अत्र प्रसूतण्डम्यनायिकप्रक्रादीनां धमज्जादितादात्म्येनाध्यस्तानान्मुखादेरतिशयः । अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये । अत्र केचित् । ' प्रकृतस्य परेण ' इत्यत्र प्रकाशे पाठदर्शनात् तत्र च सामान्यतो निर्देशात् शुद्धसाध्यस्तानलक्षणया धर्मधर्मिणोरैकत्वाव्यवसायेऽप्येया । ' समेन ' इति पाठेऽपि तदुपलक्षणम् । यथा ' कर्णलंबितमद्भवमजरीकेशरास्यरूपोत्पलमंडलम् । निर्मलं निगमशण्डोच्चं नीलिमानमत्रोत्पलमंडले ॥ ' इत्यत्र नीलिमपदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यस्तानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः । एवं

प्रभा : — निधयः । स च द्वीयसौत्यनेनोक्तः । अर्थादिति । कल्पनपदप्रामभ्यादित्यर्थः ।

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असम्भविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्क चेदमृतांशोर्मवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपरामभवमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥ (—)

That is the third variety where there is a conceit—of an improbable event, of course,—as a sequel to an alternative introduced by a word meaning "If To illustrate —

If on the full moon night, the form of the moon were to be spotless, *she*s would her face suffer the indignity of being { its) like, (60)

प्रदीपः—तृतीया यथा—राकायामिति ।

उ० :—कौतुकम् ॥' इत्यत्र तु नायमलंकार । अध्ययसानामावात् । न चैव कोऽत्रालंकार । न कोपि । किंतु तेषां तथाज्ञानानि भगवद्विषयकभावे उदीपनानीति बोध्यम् । न ह्युदीपनसंसार सर्वोऽप्यलंकारेष्वेवेति नियमोऽस्ति । एवम् 'अकृश कुचयो वृश बलमे' इति पद्येऽपि बोध्यम् । राकायामिति । (अमृतांशो चन्द्रस्य । साम्यं सादृश्यमेव परामभव । निरुपमस्योपमानसमय एव परामभव ।) पूर्णार्थे पूर्णोदौ कलङ्कभावस्यामत्रधे सत्रयं कल्पित । उत्तरार्थे साम्यमत्रधसमभवेऽपि तदसंभव परामभवपदेन सूचित । एष चासत्रये सत्रय इति द्विविधेयम् । यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य । एव च 'सौधाग्रानि पुरस्यास्य स्पृशति विधुमडलम्' इत्यत्राप्यसत्रधे सत्रयरूपा इयमेव । यत्त्र 'स्पृशतीवेदुमडलम्' इति कृते उत्प्रेक्षाप्रतीतिरिवाभावे गम्योत्प्रेक्षैवोचिता । अन्यथा 'त्वक्कीर्तिर्भ्रमणश्राता विवेश स्वर्गनिन्नगाम्' इति त्वदुक्तेऽपि गम्योत्प्रेक्षा न स्यात् इति तन्न । नूनं मुखं चन्द्र इत्यादौ नूनपदभावे गम्योत्प्रेक्षाया आपत्ते । रूपमस्यानापत्तेश्च । त्वक्कीर्तिरित्यत्र बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाया कीर्तिं स्वर्गगाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षाया अनगीकारे भ्रमणश्रातं रूपविशेषणपरैपर्य्यन्वृत्ते उत्प्रेक्षासाधकभावाच्च । स्वर्गमत्रधिवन्तरूपानुपात्तमर्मनिमित्तेयम् । अन्ये स्वर्गगमनरूपानुपात्तमर्मनिमित्तेति दिक् । राकायामियुदाहरणे व्यतिरेकात्कारगर्भेय एव 'लाग्ण्यद्रविणव्ययो न गणितं श्लेशो महानाजित स्वच्छन्द चरतो जनस्य हृदये चिताजरो निर्मित । एवापि स्वगुणानुसूपरमणाभावा-

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा-

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषय त्वया भजता ॥ ६१ ॥ (बुद्धनीमत ९६)

(३०) प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

That is the fourth variety where, in order to express the quick-ness of action of the cause, the effect is stated as (taking place) *prior* to the cause.

To illustrate —

First it was by Cupid that the heart of Malati was possessed, later by you, O beloved of the lovely lady, as you came within her ken ! (61)

13 PRATIVASTŪPAMĀ.

While that is 'Prativastūpamā' where one and the same common attribute is present, in ^{two} forms, in two sentences

प्रदीपः—चतुर्थी यथा—हृदयमिति । प्रतिवस्तूपमेति । एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थिति । अर्थाच्छब्दभेदेन ।

उ०ः—द्वराकी हता कोऽर्थधेतसि वेरसा विनिहितस्तन्वीमिमा तन्वता' इत्यापि 'एवापि स्वगुणानुरूपरम्भाभावात्' इत्यात्मन्ये सवस्तन्वीत्राण्यप्रत्ययप्रतिपा-दनाय उक्त । चतुर्थी । कार्यकारणयो र्प्रागर्पयविपर्ययरूपा । विपर्यय कार्यस्य प्रागम्येन सहभावेन च । तत्रापमाह । हृदयमिति । (दामोदरमुत्तरते बुद्धनीमते ९६ पद्यमिदम् ।) कुसुमान्येन चापो वाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालत्या मालतीनाम्न्या नायिकया हृदयम् आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पदान् । लोचनविषय नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । दृष्टेनेति यावत् । त्वया आकर्ष-सम् । (अर्था छन्द ।) अत्र कारणस्य कृताभिधानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कन्दर्पाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिः । अर्थं यथा—'सममेव समागतं द्वयं द्विरदगा-मिना । तेन सिंहासने पितृयं मगडउ च मदीभृताम् ॥' इत्यत्र सममेव न तु पूर्वापरभावेनेति प्रतीतिः । सिंहासनासन्नग वरणम् । मदीभृन्मगडत्रयम् कार्यम् । इत्यतिशयोक्तिः । एकस्येति । तेन निदर्शनदृष्टतथोच्युदाह । तत्र प्रि-

प्रभाः—अभिधस्येति । अर्थस्य अर्थः । प्रतिवस्तु प्रीतिवाक्यार्थमुपमा साधारण्येन

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।

सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥ ५९ ॥ (—)

Here, the face etc have been superseded by the idea of their being the lotus etc. in form

And that is another variety where the object itself comes to be determined as being different (from its ordinary prototype).

Of a *different* sort is (her) delicacy, likewise of a *different* sort altogether is the ineffable shade of her body (वर्ण) That beauty (श्यामा), again, could not at all be the make (रेख) of a lay creator ! (59)

प्रदीपः—कमलादिवेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

कलशे परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवास ।

धियति च शैबलवर्णी शिव शिव कुसुमेपुसर्गसंभाष्यम् ॥

द्वितीया यथा—अण्णमिति । स्पष्टम् ।

उ० :—हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येया । यथा ' वित्रासन समरसीमनि शत्र-
वाणामाजीवनं विबुधपर्वदि कोविदानाम् । समोहन सुरतसंसदि फमिनीना रूपं
तदीयमलोकमतोऽद्भुतं मे ॥ ' इत्यादीं वित्रासनादिपदस्य तद्वेतौ शुद्धसाध्यसाना ।
एतेन ' हेतौर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरूच्यते ' इति हेत्वलकारोयं पृथगित्यपास्तमित्या-
हु । अत्र भेदेऽभेद । अत्र कमलादिपदानां मुखेन लक्ष्यतात्पर्येदकम् । तेन
रूपेण प्रयमतो बोधे तद्वर्माच्छिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो व्यंजनया । बाधयुद्धे
न व्याजनिर्गते प्रतिबन्धत्वमित्यनाहार्या धीरेति केचित् । आह्लादकरत्वेनैव
मुखे लक्ष्य, शेष प्राग्गन्, इत्यपरे । अत्र पक्षे तद्वर्माच्छिन्ने कमलाभेद-
बाधस्यैवभावादानाहार्यत्वं स्पष्टमेव । अन्ये तु शक्यतात्पर्येदकरूपेणैव
मुखादिभानं यदति । तन्मतेऽभेदप्रधानातिशयोक्तिरित्यस्य उपमानतात्पर्ये-
दकस्यैव भेदाभावरूपतया निराह । एतदेव चात्र मने निगारणम्

प्रमाः—तेन आधुरेवेदमित्यादीं नातिशयोक्तिरित्यादाय । कलदा इति । अत्र कलदा-
त्वेन स्तनयोरप्यवसानं, तिमिरसप्तत्वेन केशपादस्य, आघ्राशचेन मध्यस्य, वरीचेन
रोमस्य इति स्पष्टम् । अण्ण इति । ' अन्यन्तोऽप्युच्चार्यन्तेव कापि वर्णनच्छादा ।

उ० :— यत्स्यवाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवास्य बोधनम् । सादृश्याति
 शयमहिम्ना च बाधबुद्धे स्थगनादेतन्मतेऽप्यनाहार्यैव धीरिति दिक् ।
 (कलशे इति । कलशे स्तने । तिमिरस्तोमस्य केशसत्रातस्य । सोम-
 सहनास मुखसहवास । वियति मध्यदेशे । शैबलवह्नी रोमावली ।
 बुसुभेषु मदन । गीतिश्छन्द ।) अण्णामिति । अन्यसौकुमार्यमन्ये-
 व च काऽपि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखे च न भवति ॥
 सुकुमारशब्दस्य लडहदेश । वर्तते जीवतीति वर्तन शरीरम् ।
 छाया कति । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता । (शीतकाले भवेदुष्णा प्रीप्से
 च सुखशीतला । सर्गान्यशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ॥) सामान्य-
 प्रजापते सर्गसाधारणप्रजापते । रेखा निर्मिति । (आर्या जघनविपुला ।)
 अत्रान्यदेन सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्या सौंदर्ये सौंदर्यात्तरादतिशय प्रतीयते । अत्र-
 भेदे भेद । अत्रेद बोध्यम् । ' प्रस्तुतस्य यद-यवम् ' इत्यस्य प्रस्तुतस्य अन्य-
 वस्तुत्वेनाप्यवसाय इत्ययर्थ । यथा ' तस्या सखे नियतमिदुसुधामृगाल
 प्योस्नादि कारणमभूमदनश्च वेधा ' इत्यत्र प्रकृतनायिकास्तत्राधिकारणस्य
 निर्मातृश्च विविक्ताकारवस्वतररूपमृगालादित्वेनाध्यस्तानम् । ' अस्या सर्ग-
 विधा ' इत्यादौ तु नैनम् । निधयाभावात् । यथा वा ' प्रयभो ननुपुङ्गीकमु-
 कुलश्रेणी प्रतिश्माधर पूर्णदोरदय प्रतिक्षितिरह मट्टीप्रमूलाकर ।
 किंचान्यत्कथयामि वीर जगतीरालिपति लघुशोविस्तारे प्रतिदेशमेव दिवियत्स्रोतस्व-
 तीनिर्जर ॥ ' अत्रैव कीर्तिस्तत्तस्थाने योग्यतानशास्त्रेण तेन रूपेणाप्यवसिता । यथा
 वा ' वीभि कामोऽर्धिमि स्वर्दु धाल शत्रुभिरेक्षि स ' इति । अत्र निमित्तभेदात्तत्त-
 द्रूपेणाध्यवसाय । स च कविनिबद्धकर्तृक इत्यन्यत् । ' गुल्वंचस्यर्जुनोऽप्य
 कीर्तो भीष्म शरासने ' इत्यत्रापीयमेव । अत्र छेपमस्त्रीर्णयमिन्यन्यत् । एतेन
 दृशेषु विषयेषु उल्लेखालकारोऽयमतिरिक्त इति केषांचिदुक्ति परस्ता । ' ग-
 जरातेति वृद्धाभि श्रीकात इति यौवतै । यथास्थिनश्च वालाभिर्दृष्ट शौरि स-

प्रभाः— श्यामा सामान्यप्रजापते रेखे च न भवति ॥' वतन गमनोपवेशनमापण-
 दिव्यवहार । छाया शोभा । सामान्य सर्वजनसाधारण । रेखा चित्रलेखनजातिरिव मनुष्य
 निर्माणजाति । मालतीनाम काचिन्नायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १२ ॥

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये 'उपमानवाक्ये च (कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्) शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा—

*Gloss:—*Where the common property is stated, in the sentence embodying the Upameya and the one embodying the Upamāna, in different words, owing to a repeated word having been declared defective, that is 'Prativastūpamā,' so called because therein the Vastu i. e. the sense of one sentence becomes the Upamāna (in relation to that of the other). To illustrate:—

प्रदीपः—अभिप्रस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र ' द्विः ' ' द्वये ' इत्यनेकोपलक्षके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा-अमालारूपा

उ०:—प्रतिबिम्बभावेन निर्देशनैकत्वविरहात् । अवस्थितिः । उपादानम् । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः । तदाह—वस्तुन इति । एवं चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थस्येति ध्वनितम् । न च ' दिवि स्थितो भानुरिव भूस्वस्त्रं आजसे नृप ' इति वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकं वाक्यार्थयोर्गम्यमौपम्यमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्र तु इवशब्देन वाच्यमेकेयदोषात् । ' निर्मलं वदनं धति विमलं कमलं मम ' इत्यादानतिप्रसंगवारणाय वाक्यार्थयोरिति । अत एव ' आननं मृगशावाक्ष्या धीस्य ठोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरहम् ॥ ' इति स्मरणा-लंकारेऽपि नानिव्याप्तिः । पद्मसदृशमाननमित्येव तत्र प्रतीनेः । ' आपद्गतः खटु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयन्वृत्तपूर्वमुदारभाजम् । कालागुर्दहनमप्यगतः समंताद्भोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ ' इत्यापद्गतवदहनमप्यगतवयोविद्य-प्रतिधिनभावेऽपि उपमानोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टाते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मशिऽपि विप्रप्रतिविम्बभाव इति तन्नो विदेशः । एकरथेय धर्मस्य पृथक्शब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । देवीति । राजानं प्रति देवीसत्या

प्रमाः—अत्रेति म्युत्पत्तेः । वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—वस्तुन इति । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थं प्रदेवोपमानम् । अत्रो वाक्यद्वये समानधर्मोऽस्तिव्यर्थः । अत्रेति । परिवारः पदनाश्रयो यस्य स्येष्टविनिदोषलोभ्यवस्य तत् । एवं परिभोगो भूष्णविनिदोष-स्तदोषमित्यर्थेऽत्रानिदर्थः । अथरानीषिदस्यैरस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणमित्येति

देवीभार्थं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेया ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४ ३)

Raised to the status of a queen, how could she hold the position of an attendant? A jewel with the likeness of a deity carved in it does not indeed deserve to be trifled with (परिभोग ?) (62)

प्रश्नीयः—मालारूपा च । तत्राद्या यथा—देवीति । अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्येके । ' कथं भजति ' ' न खलु ' इत्यनयोरेकार्यतया तथात्वमित्यपरे । अन्त्या यथा यद्वीति । अत्र विमद्भूतमित्यादिभिरद्वृताभावस्य वाक्य

उ०ः—उक्ति । देवीभार्यम् देवीत्वम् । देवी कृताभियेका । (गमिता प्रापिता ।) परिवारपदमसाधारणकलत्रपदम् । परिभोगो भूयाचर्यमुपादानम् । दैवतेति । स्वर्णादिघटितप्रतिमेत्यर्थ । (आर्या छन्द ।) इत्येके इति । अत्रारविस्तु तयोर्भक्त्यार्थगतसादृश्यरूपत्वाभाव । एकार्थतयेति । अनौचित्यरूपैकार्थतयेत्यर्थ । एव च दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य भोगयोग्यत्व यथानुचितं तथा देव्या परिवारपदयोग्यत्वमनुचितमिदमित्यौपम्ये पर्यवसानम् । ननु यथा ' पर्यत एतद्वह्निमान् एतद्भूमात् ' इत्यत्र महानसस्य दृष्टातताऽनुचिता । एवम् ' एषा परिवारपदावायोग्या देवीत्वात् ' इत्यत्र दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य दृष्टातताऽनुचितेति चेन्न । तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिसिद्धौ ' यत्सामान्ययोर्व्याप्तिरतद्विशेषयो ' इति न्यायेनोक्तविशेषनियमसिद्धेरेदोपात् । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतात्वे तु अप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम् । यथा ' भैरवे भासते चन्द्रो भुवि भाति भवान्बुधै ' इति दिक् । वैधर्म्येणाप्येता दृश्यते । ' वशमत्रो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरय । न हि तुवीरुलविक्रलो वीणादड प्रयाति महिमानम् ॥ ' इत्यादौ । यद्यपि अत्र पुरय पूज्यव-

प्रभाः—मतान्तरमाह—कथमिति । एवं च भिन्नशब्दोपातेऽप्येके वाक्यार्थयो-
रार्थिकमौपम्यं प्रतिवस्तूपमेति रक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालङ्घने व्याप्तिवारणाय विशेषणम् । ' दिवि भाति यथा मानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि ' इति वाक्यवाक्यार्थोपमावारणायार्थमिति । ' आननं सृष्टशावास्या वीक्ष्य लोत्पलकावृतम् । अमद्भ्रमर-
सभारं स्मरामि सरसीरुहम् ॥ ' इत्यादौ स्मरणालंकारवारणाय वाक्यार्थतुल्यमिति सूत्रेण ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ६३ ॥ (—)
इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

(३१) दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र स दृष्टान्तः ।

Prativastūpamā in a Mālā form may be found in instances like—

If fire burns, what is there to be surprised at? What of it, if again, hugeness is found in mountains? The water of the great ocean is ever saline. Freedom from dependency is but the nature of the good. (63)

Similarly could the figure be traced elsewhere also.

14. DRṢṬĀNTA.

Whereas ' Drṣṭānta ' consists in the reflection of all of these.

Gloss—Of these, i. e. of the Common Property etc. Drṣṭānta is where the Anta i. e. decision is in sight.

प्रदीपः—चतुष्टयेऽयुपादानाम्मालात्वम् । चतुर्थवाक्य बोधमेववाचि । दृष्टान्त इति ।
एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिविम्बन दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमा-
निर्वाहकोऽत्रालम्बरे इति व्युत्पत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यैर्यधर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण

उ० :—वान्संगविशेषतत्त्वादित्यर्थे तुषीफल्त्रैकस्यप्रयुक्तमहिमामावविशिष्टो
वीणादंडो 'न दृष्टान्तस्तथाप्यनेन दृष्टान्तेन संगविशेषाभाप्रयोज्यपूज्यव्याभाना-
निति तद्व्यतिरेक आक्षिप्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य
दृष्टान्तव्याभानात्तद्वत्तिसामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तस्मि-
न्नुपात्तविपरीतदृष्टान्तेन तादृशसामान्यान्वयनियमसिद्धौ यसामान्ययो-
रिति न्यायात्तादृशविशेषावच्छिन्नकव्योक्तान्वयनियमसिद्धिः । एवं च तुषी-
फल्त्राहित्यवद्दीणादंडसदृशः संगविशेषाभाप्रयुज्य इति बोधः । तुषीफल्त्र-
वद्दीणादंडसदृशः संगविशेषाभाप्रयुज्य इति च बोधः । यदीति ।
निम्नदुतं स्वाभाविकत्वाद्भुतमित्यर्थः । किं ततः, सदैवेत्यनयोत्प्रेरम् । सतामविषादिता
(विशदयति) अद्भुतैव । स्वभाव एव नाधर्ममित्यर्थः । (द्रुतविधेर्वितं

प्रमाः—इति प्रतिवस्तूपमत्र दृष्टान्तम् ॥ १३ ॥ प्रतिविम्बनमिति । विम्बप्रतिविम्बभाव-
नावस्यलमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमलो भेददृष्टम्—अप्रेति । यथा निगन्ति विम्ब-

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवञ्ज्वलितम्
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥ ६४ ॥

(Cited in छट्ट's काव्यालंकार ८९५)

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तथाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।
भद्राः परेषां विशारुतामगुर्दधत्यचाते स्थिरतां हि पांसवः ॥६५॥(—)

No sooner are you seen, than her mind that is aflame with love
cools down Verily, at the sight of the moon does the flower of the
lotus plant expand. (64)

This, on the basis of similarity As for the one based on
dissimilarity —

When you, who in battle take delight in acts of daring, intended to
bring your hand near the sword, the warriors of the enemies fell into a
rout For, particles of dust remain steady (only) in the absence of wind (65)

प्रदीपः—यथा—त्वयीति । अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेद ।
वैधर्म्येण यथा—तयेति । वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

उ०ः—वृत्तम् । इति प्रतिवस्तूपमा । प्रतिविचनम् । विचप्रतिविच-
भाव । न त्वैकत्वमित्यर्थ । अत एव प्रतिवस्तूपमातो भेदः । न चात्रोपमा ।
यपेनादिशब्दाभावात् । नाप्यर्थांतरन्यासः । सामान्यविशेषभावाभावात् ।
दृष्टातपदयोगमाह—दृष्ट इति । गृहीतप्रामाण्यरु इत्यर्थः । निश्चयः । दा-
र्ष्ट्यातिरक्ताकार्यनिश्चयः । दृष्टातत्राकार्ये गृहीतसहचारेण दार्ष्ट्यातिरक्तर्य-
प्रामाण्यनिश्चयात् । त्वयीति । (नायिकसख्या नायक प्रयुक्तिः ।)
दृष्ट एव दृष्टमात्रे । तस्या मालविकाया (१) । (निर्वाति उच्चरसिति ।
प्रसन्नं भवति । आर्या छन्दः ।) अत्र एषे त्वयीत्यत्र सममीनिर्देशाद्धिमाशो-

प्रभाः—तीति निर्वाणविचसनयोर्भेदोऽपि सादृश्याद्विम्बप्रतिबिम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमाया
तु शुद्धममानपमं एवेति भेदः । न च यथा हिमाशोरालोके कुमुद विस्मृति
तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनः प्रणीदतीत्युपमां विना पूवात्तरार्धयोरसम्बन्धात्प्रदर्शनात्-
माराहणीयम् । निदर्शनायां समानधर्मात्प्रादनेनासम्बन्धमात्रप्रयुक्तत्वादुपमाऋपनाया
इह तु विम्बप्रतिबिम्बभावात्प्रथमवशेनेति भेदः । विपर्यय इति । चाते तु नेति

(३२) सकृद्धृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव त्रिन्यासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात्) उपमानोपमेयानाम्, धर्मः—

15 DĪPAKA.

That is 'Dīpaka' (1) where there is the presentment *once and once only* of the property of what in essence are the matter under consideration and matter not under consideration, (2) and where the same (1 e. presentment once) takes place in the case of a word standing in (identical) case-relation to many actions

Gloss —Where there is stated only once the property like action, of the matter on hand and of that not on hand —i. e. of course, of the

प्रदीपः—सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूताना धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्धृत्तिरेककारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीप

उ०ः—रित्यत्र पृष्ठीनिर्देशाच्च मनोभ्रमज्वलितप्रतिनिर्देशस्य रथिविरणज्वलितत्वस्यानुत्पत्त्या न्यूनत्वाच्चात्मपुलमिदं पद्यम् । अत्र नृपचद्रयोर्नामिनाकुमुद्वस्योर्मनं कुसुमयोर्मनोभ्रमज्वलितसूर्यमरुज्वलितयो निर्माणप्रकाशयोश्च विप्रप्रतिबिम्बभावात् । कुमुद्वस्यो कुसुमस्य हिमाशुदर्शने विकसति इव तस्या मनसस्त्वदर्शने उच्छ्वास इति प्रतीयमानोपमाया मन कुसुमयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयो साधारणधर्मत्वम् । अत्र नृपदर्शनमनोभ्रमज्वलितप्रकाशयो कार्यकारणभ्रमनिश्चयो 'यद्यदन्वयानुविधायि तत्तज्जन्यम्' इति व्याख्या दृष्टान्तगृहीतसहचारनिश्चयप्रयुक्त्या भ्रमतीत्यर्थमगति । न च हिमाशोरालोके यथा कुमुद्वतीकुसुम विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनो हृष्यतीति उपमापिना पूर्वोत्तरार्थयोरसमभान्निदर्शनामन्तर । तत्र साधारणधर्मानुपन्यासात् । अत्र वाक्यार्थयो स्वस्वार्थे निरपेक्षत्वात् । निदर्शनाया तत्रापि सापेक्षत्वाच्च । वैधर्म्येण । निरपेक्षे साधर्म्यपर्ययसायिना । तवेति । आहवे युद्धे । साहसकर्मण समन्तरात् शर्म यस्य । (वृषाण खड्गं भ्रम्य योद्धार ।) निशारास्ताम्

प्रभाः—विपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थादिति । प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थात् प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थः । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप इवेतीवाध

क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् (एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम् । यथा—

किचणार्णं धनं नागार्णं फणमणी केशराईं सीहाण ।

कुलपालिआर्णं त्यणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआण ॥ ६६ ॥ (—)

वारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्भूतिर्दीपकम् । यथा—

Upamana and the Upameya,—therefore results 'Dīpaka,' so called because (the property) standing in one place illuminates the whole sentence

To illustrate —

The wealth of misers, the jewel in the hood of cobras, the mane of lions, the breasts of maidens of (good) family,—how can they be touched unless they (i. e. the possessors) are dead? (66)

That is again Dīpaka when there is presentment once of a word in a particular case relation to many actions To illustrate —

प्रदीपः—साम्यात् । वारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्भूतिरेव द्वितीय दीपकम् । इतिशब्द प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयबह्वीषुमित्यर्थः । आद्यं यथा—**किचणार्णमिति** । अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेया । अन्त्यं यथा—**स्विद्यतीति** । अत्र बहुव्रीति

उ०:—**क्षटिति नश्वरताम् । (अगु प्रापु । अवाते निर्वातदेशे । पासव रजासि । वशस्य वृत्तम् ।) वैधर्म्यविपर्यये । वाते तु न तथेत्येतरूपे । अत्राऽऽहवगतत्तत्रधिभगुरत्वास्तिरत्वयोत्पमानोपमेयभाव इति दिक् । इति दृष्टांतः । अर्थादिति । प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसम्बन्धस्योपमाया पर्यम्सनात् । सा च व्यग्यैत्राच्चकविरहात् । व्यग्याया अप्यस्या वाच्योपकारकत्वात् गुणीभूतव्यग्यत्वमेव । न तु धनित्वम् । अतोऽत्र नोपमाशका । क्रियादेरिति । आदिना गुणादिसग्रहः । एकस्थस्येति । एकत्र तिष्ठति तस्येत्यर्थः । साम्यादिति । दीप इव दीपकम् । सज्ञाया कन् । प्रकृताप्रकृतप्रमाशक्त्वेन च सादृश्यम् । **किचणार्णमिति** 'कृपणानां धनं नागानां फणमणि केशराद्यं सिंहानाम् । कुलपालिकानां च स्तना कुतः स्पृश्यन्तेऽमृता नाम् ॥' (कुलपालिकानाम् कुलवधूनाम् । अमृतानाम् । सचेतनानाम् । एतत् कृप-**

प्रमाः—कन् । सैवेति व्याचष्टे—**सकृद्भूतिरेवेति** । **किचणार्णं इति** । 'कृपणानां धनं नागानां फणमणि केशराणि सिंहानाम् । कुलपालिकानां स्तना कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' स्पर्शाक्षमत्वं धर्मं सकृदुपात्त उपमाकल्पकं । चन्द्र इव मुखं मनोज्ञ-

स्विद्यति कूणति वेहति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥ (—)

(३३) मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम् ।
यथा—

सद्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते ।
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ॥

The newly-married bride, while in bed, perspires, whimpers, rolls about, turns away, winks, looks obliquely, exults inwardly and (lastly) wishes to kiss. (67)

16. MĀLĀ-DĪPAKA.

If each preceding thing makes a contribution (गुणावह) to each succeeding one, it is 'Mālā-Dīpaka.'

Gloss.—That is 'Mālā-Dīpaka' if each succeeding thing is served by each preceding one. To illustrate—

When you arriving on the arena of the battle strung the bow, O king, hear what different things were at once got by what others—

प्रदीपः—वारकस्य सकृद्वृत्तिः । मालेति । गुणावहमुपकारकम् । यथा—संग्रामेति ।

उ०ः—गानामित्यादिभिरन्वेति । गाथा मुखविपुला । उपमेया इति । प्रकृतत्वात् । अन्येषां तूपमानत्वम् । अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः । अत्र क्रिया साधारणधर्मः । गुणो यथा । 'श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः । भुवध सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपंक्तिभिः ॥' इति । यत् 'वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षयेया च शर्वरी । उन्मीलन्ति कदंबानि सुटन्ति कुटजोद्रमाः ॥ माधति चातकास्तृप्ता माघन्ति च शिखाकलाः ।' इत्यादावावृत्तिदीपकम् । क्वचिच्छब्दस्यार्धस्योभयोर्वा आवृत्तेरिति । तत्र । धर्मस्य सकृदुपादानाभावात् । प्रकृताप्रकृतोभयावृत्तिन्नाद्य । एषु च वा-

प्रभाः—मित्यादावुपमावारणायोपमास्त्वक्तृत्वं धर्मविशेषण बोध्यम् । स्विद्यतीति । स्वेदः सात्विको भावः । कू (क) णत्यालिङ्गनोद्यते प्रिये सृदुशब्दविशेष करोति । वेहत्यत्र सकोचयति । विचलति परिवृन्थ ह्येते । निमिषति शृषा नेत्रे मुद्रयति । इच्छति न तु करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तागामुपमानोपमेयत्वावगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगिनैवोचिता न तु दीपकं तथाप्येतद्विग्रमेव पूर्वस्मादीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु—

उ० :- चक्रवर्त्तुपमैत्रेयाद् प्रकाशानुसारिण । अंत्यम् । बहीषु क्रियासु कार-
कस्य सकृद्भूत्तिरित्येतत् । 'कारकस्य क्रियासु' इत्युक्त्या क्रिया तिष्ठतादिवाच्याऽसत्त्व-
भूता गृह्यते । असत्त्वभूतायाश्चोपमानत्वाभाव सन्सूत्रे भाष्ये 'न वै तिष्ठन्तेनो-
पमानमस्ति' इति श्रयेण प्रतिपादित इति । अत्रोपमानोपमेयभावप्रतीतिः, पूर्व-
स्मिन्सु तदतीतिरिति भेदः । एककर्त्तृत्वादिधर्मकृतसादृश्यस्याचमत्कारित्वाच्च ।
इदं च प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृतानां च । अनेकचमत्कारि-
क्रियारैशिल्येन कर्ण्यकारकोत्कर्षमत्तया चमत्कारित्वेनास्यालकारत्वम् ।
एतेन दीपके सर्वत्रौपम्यस्य गम्यत्वादस्य दीपकत्व चित्तम् । स्थितीत्यादा
हरणे क्रियाणां सादृश्यात्प्रस्तावपि सर्वासां प्रकृतत्वात्कारकतुल्ययोगितात्वमेवो-
चितमिति च परास्तम् । तुल्ययोगिता त्रौपम्यगर्भेति वक्ष्यते । स्वयतीति ।
स्वेद सात्विको भावः । दयिते परिरम्भोद्यते कूणति मृदुशब्द करोति । ततोऽप्य-
निवर्तिनि वेष्टति स्कोचमालम्बते । विचलति परिवृत्त्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे
मुद्रयति । अतः नवोदात्वेन बहिरप्रकाशात् । चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बति । (गीति-
शब्दः ।) अत्र वधूरिति । शयने इत्यपि बोध्यम् । ययोत्तरेति । अस्य वी-
प्सितत्वाद्वाद्यमित्यत्रापि वीप्सा बोध्या । संग्रामेति । खण्डप्रशस्तौ पथमिदम् ।
सप्रामरूपगणगतौ । निर्भयसचरणीयवेनागम्यता । चापे समारोपिते
ज्याविशिष्टे कृते इत्यर्थः । (शार्ङ्गलविक्रीडित उक्तः) । अभनन्मतयोगदोषपरिहा-
राय सप्राप्ते इत्यादि पाठान्तरकल्पनम् । आसादितमिति नपुसकान्नपुसकयोरैक-
शेष एषत्वञ्च । अत्र कोदन्दिनारिशिर प्रापयता शरा उपक्रियते, शरैरपि

प्रश्ना - प्रकृताप्रकृतानां सकृद्भूमौ किदीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणां प्रकृताप्रकृतानां
यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतल्लक्षणात्तर्गतत्वमेव । यथा—' बहु दातु यशो धातु विधातु-
मरिर्मर्दनम् । त्रातु च मादशान् राजनतीव निपुणो भवान् ॥ ' अत्र बहुदानस्वत्राण
रूपयोः प्रकृतयोः क्रिययोररिर्मर्दनयशोआधानयोश्चाप्रकृतयोरैकस्य नृपरूपकारक-
स्यान्वय इति पूर्वलक्षणाकान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्वयतीत्यादौ सर्वं कि-
याणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहुः । सङ्ग्रामेति । सप्राप्त इत्यादिपाठान्तरकल्पन-
सप्तमोक्तदोषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां
चारिशिरसो भ्रूण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसबन्धोत्तमस्वामिलभरूपभ्रूण्ड-
लोपकारहेतुत्वं भ्रूण्डलेन कीर्तिमासादयता नृशोपकारकरणं नृपेण च कीर्तिलो-

कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ६८ ॥ (—)

(Cited in सरस्वतीकृष्णभरण. १.)

(३४) नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव च । क्रमेणोदा-
हरणम्—

by the bow, the arrows; by the arrows, the head of the foe; by it (i. e. head) too, the globe of earth; by that (i. e. globe of earth), yourself, by yourself again, incomparable fame, and by fame, the three worlds. (68)

17. TULYAYOGITĀ.

While the property, (stated) once, of specific things, is what constitutes 'Tulyayogitā.'

Gloss:—Specific i. e. only such as are under consideration, or only such as are not so. Instances in order:—

प्रदीपः — स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहुपमानसंबन्धाप्रापरो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपमयोरपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषाद्युपवेशादिति । नियतानामिति । नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तर ' यदुपादीयते ' इति शेषः । सकृत्स्यदौ-

उ०:— भूमण्डलं प्रापयद्विरिशिरः, शिरसाऽपि सन्नायकं त्वा लभयता भूमण्डलं, भूमण्डलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपेणाऽपि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिः, इति पूर्वपूर्वैर्म्यः परस्य परस्योपकारः । एकस्या आसादनक्रियायाः संबन्धादीपकता । अत्र शरादीनामरिशिरःप्रभृतीनां च सादृश्यमपि व्यंग्यम् । इति दीपकम् । प्राकरणिकानामेवेति । एवं च प्राकरणिकप्राकरणिकोभयावृत्तित्वे सति औपम्याश्लेषकत्वं लक्षणम् । सत्यतेन दीपकव्युदासः । न चाश्लेषलभ्यन्मध्ये व्यतिरेकभेदेऽतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयाधिक्यवृत्त एव चमकारः न तु साम्यप्रतीतिकृता इति विशेषात् । उपमेयानाधिक्येन विशेषणान्न दोष इत्यन्ये । औपम्यं चात्र गम्यम् । तत्रयोजकसमानधर्मोपादानान् । वाचन्यभागाच्च । धर्मवाचन्यदैस्त-

प्रमाः — कत्रयम्यापनात्योपकारजन(न) मिन्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रारणम् ॥ १५ ॥
नियतानामिति । प्राकरणिकप्राकरणिकोभयावृत्तिपर्यन्तस्य सकृदनेनान्वयिन्य तुल्ययोगितेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा मुग्धं विद्वितस्मितमित्यादी ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥ (—)

कुमुदकमलनीलनीरजालिल्लिलतविलासजुषोर्दशोः पुरः का ।

अमृतममृतरदिमरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥ (—)

(३५) उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिपत्यम् ।

Your pale, lean face, your passionate heart, and your sluggish body, very much betray, O friend, the chronic (क्षेत्रिय) disease inside the heart (69)

Of what worth is ■ row of lotuses, white, red and blue, & ■ ■ your eyes possessing graceful charms? The nectar, the moon, and the lotus, & ■ ■ your face, get beaten at once (70)

18 VYATIREKA

Where there is the transcendence above the Upamāna of the other, the figure too is named as such ('Vyatireka' : ■ transcendence)

Gloss —Of the other, ■ e of the Upameya Vyatireka : e transcendence.

प्रदीपः—पादानाद्यत्र प्रतिस्व भिन्ना धर्मा एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रमत्त । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—पांडुविति । अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनाऽऽवेदनाह्यो धर्म उपात्त । न तूपमानरोगधर्मतया । अत्रास्तरणिकानामेव यथा—कुमुदेति । अत्र कामिन्यां वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्थं चापदन्यज्ञथोऽधिज्ञेय उत्तरार्थं प्रतिहतात् चोपात्तम् । उपमानादिति । अन्यस्योप-

उ०ः—सद्रूपेण धर्मभावेऽपि सादृश्यत्वरूपेणामानात् । पांडुविति । क्षाम वृश सरस सानुरागमन्तरससहित च । अत एव अलस बाह्यत्रियायामक्षमम् । नितान्तमित्यतिशयार्थक सर्गान्वयि । क्षेत्रियो देहान्तरे चिकित्स्यो देहपर्यन्तस्थापीति फलति । (आर्या छन्द ।) प्रकृतानामिति । विरहानुभावत्वेनेत्यर्थ । चदनादीनाम् । पाहुल्यादिविशिष्टानाम् । न तूपमानरोगेति । उपमानरोगज-

प्रमाः—एकस्यैव वेति । यथा—'दधि मधुरं मधु मधुरं द्रव्या मधुरा सुधापि मधुरं । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र सलमम् ॥' इत्यादावियर्थ । रस शक्तारोऽप्ररसथ । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयश्माप्य । न तूपमानेति । विप्रलम्भेऽपि (उप) भ्रानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थ । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥

क्षीण. क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

(Cited in खट्ट's काव्यालंकार. p १०)

After it has waned and waned, the moon still waxes time and again while youth, once past, never reverts. Have done with it (: e. pride) Be reconciled, O beautiful lady! (71)

प्रदीपः—मेघस्य । व्यतिरेको विशेषणातिरेक आधिक्यम् । स एव । व्यतिरेक एव । कश्चित्तु—“यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति

उ०:—पाहुतादीत्यर्थ । ‘अत्रावेदनक्रियया विरहरोगयोरौपम्यप्रतीति । वर्णनायिकासंबधित्वेन विरहरोगयो प्राकरणिकत्वम् । अचिकित्स्वरूप क्षेत्रियत्व साधारणो धर्म ’ इत्यन्ये । अत्र क्रियारूपधर्मैक्यम् । कुमुदेति । (कान्ता प्रति कस्यचिदुक्ति ।) प्रसादे कुमुदसाम्यम् । माने (रक्त) कमलसाम्यम् । प्रकृतदशाया नीलनीरजसाम्यम् । ललितो मनोहर । विलास कटाक्ष । प्रतिहत निर्जितम् । एकपदे युगपत् । आननस्येत्यस्य ‘अग्रे’ इति शेष । (पुष्पिताम्रा छन्द ।) अधिक्षिप्तत्वेन प्रतिहतत्वेन च तेषां परस्पर साम्य प्रतीति । अत्र साम्यप्रतीतानपि तानन्मात्रकृतो न चमत्कार । किं त्वेकधर्मान्वयकृतोपि । अतो गम्योपमया न निर्गह । ‘जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाम्यामिन् वारिधारा ’ इत्यत्र न तुल्ययोगिता । सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात् । ‘चन्द्र इव सुन्दर मुखम्’ इत्यत्र च न दीपकम् । एवं ‘प्रदीयते पराभूतिर्भिरशत्रयोस्त्वया ’ इत्यत्रापीयमेव । प्रदीयते पराभूतिरिति शब्दस्य श्लेषमूलकमेदाप्यनसायेनाभिन्नीकृततदर्थस्य वा धर्मस्यैक्यात् । तादृशधर्मेण तयो साम्यप्रतीती हिताहितविषयतुल्यकर्तृत्वरूप व्यत्ये वाच्यराजोत्कर्षकृतया गुणीभूत प्रतीयते इत्यन्यत् । नैतान्ताऽस्य तुल्ययोगितातरत्व वक्तु युक्तम् । ‘लोम्पालो यम पाशी श्रीद शक्रो भवानपि’ इत्यत्र तु उक्तं दीपकमेवेति दिक् । इति तुल्ययोगिता । आधिक्यम् । गुणविशेषकृत उक्तम् । स एवेति । योगेनैव लक्षणजमात् स व्यतिरेकनामालंकार

प्रभाः—विशेषेणेति । तेन मुरामिन् चन्द्र इति प्रतीपे उपमानाकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यये विशेषतस्तद्गोचकशब्दाभावात्प्रानित्यामि । स एवेति । न तूपमेयादुपमा-

इत्याशुपमानस्योपमेयादाधिभ्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम् ।
अत्र यौवनगताऽस्त्वैर्याधिक्य हि विवक्षितम् ।

(३६) हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामयाक्षिते, श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत् ।

In cases like this, some have asserted that there is the transcendence of the Upamana above the Upameya That is improper Since here what is intended to be driven at is the transcendence in the matter of the instability of youth.

It (i e. the figure) is possible in varieties numbering thrice eight (i e 24) 1 when the two reasons are stated 2-4 in three cases of non statement,—the similarity being conveyed (I) by Expression or (II) by Implication, or (III) being suggested (4 × 3 = 12), likewise when it (i e similarity is based on Paronomasia (4 × 3 = 12) (12 + 12 = 24)

प्रदीपः—लक्षणम् । कथमन्यथा—क्षीण इत्यादिसमूह । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उक्त्यर्थ । क्षीण्येऽपि पुनर्वृद्धे ” इत्याह । तत्र युक्तम् । अस्त्वैर्यं हि तस्योपमानता । तदाधिभ्य चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योक्त्यै व्यतिरेक इति रिक्तवच । एन विभ-

उ०ः—इत्यर्थ । उपमानादित्युक्ते ‘ कुमुदादतिरिष्यते मुखम् ’ इत्यादौ नायमलकार । (क्षीण इति । विरम । ‘ अभिमानात् ’ इति शेष । अभिमान त्यजेत्यर्थ । प्रसीद । प्रसन्ना भव । अनिरति न प्रयानन्ति । यातम् गतम् । आर्या छन्द ।) पुनर्वृद्धेरिति । यौवन तु न तथेति उपमेयस्य न्यूनतेत्यर्थ । अस्त्वैर्यं हीति । अय भाव । न ह्यत्र चद्रयौवनयो सादृश्यम् । किं तु तल्लययो । तत्र चद्रक्षयस्य बृद्धिवाच्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य त्ववाच्यतयाधिक्यम् । मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति । अस्त्वैर्यं क्षय । एव ह्यत्र वाक्यार्थ—चद्रो हि पुन पुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली । इद पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरतरापरैर्विदग्धया भक्त्या मुधा गमयितु न साप्रतमिति । अन्यथा ‘ कि-
मिति अस्य कर्तव्यस्य यौवनस्य कृते मया मानादिरिष्यते यत्तु नाम यौवनम् ’ इति

प्रमाः—नस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थ । एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—यश्चित्त्विति ।
अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थ । साम्यस्य धीतत्वे भाव्ये भाक्षि

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोर्युक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादितेः; आर्थेन च क्रमेणोक्तश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चोपमेये तावन्त एव; एवं द्वादश । एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

*Gloss:—*The reason of transcendence, i. e. (a) the cause of the superiority of the Upameya; & (b) the cause of the inferiority of the Upamāna: (1) the statement of them both; Three cases of non statement viz. (1-2) non-statement of either or (3) of both. These four varieties when the Upamāna-Upameya relation is conveyed by Expression. (5-8) By the process of Implication of similarity the same four varieties afore-mentioned. (9-12) And when the similarity, is suggested as many varieties. Thus twelve. (12-24) These become possible with Paronomasia also. Hence twenty four varieties in all Instances in order.—

प्रदीपः—जते—हेत्वोरिति । व्यतिरेकस्य द्वौ हेतुः । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्त च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येव प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदा । प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेव चत्वारो भेदाः । ते च प्रत्येकत्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिद्विधादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादानात् । क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशयत्या । क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकमक्षिप्ते क्षिप्ते च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः । तत्राक्षिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शब्दे साम्ये यथा—

उ०:—प्रतिश्लेनार्थेन प्रवृत्तार्थस्यापुष्टतापत्तेः । प्रियहितकारिण्या दूत्या हीर्षवचनम् । एतेन 'रक्तस्त्वं ननपट्टवैरहमपि श्लाघ्यः प्रियाया गुणंस्त्वामायाति शिष्टी-मुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि । कान्तापादतलाहतिस्तर मुदे तद्गन्मप्याययो-सर्प तुल्यमशोक वेत्वडमहं धारा सशोकः वृतः ॥' इत्युपमेयन्यूनतार्यपर्यवसायी व्यतिरेक इत्यास्ताम् । 'सशोकत्वेन तद्रम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्तात् । न च न्यूनत्वपदेनापवर्णो निश्चितः । न च शोकस्य स्वरूपेणापट्टत्वादस्येव । वाच्यार्थगोचरकालिकोकार्णपर्यवसारेव तदलंकाररूपत्वादिनि वाच्यम् । प्रवृत्तार्थकार्यानुगुणार्थत्वस्यैव तत्राधिक्यपदार्थत्वान् । 'परमचेतनत्वमेव सम्यक् न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकस्यैव चैतन्यादि' इति पर्यवसानेन तस्य प्रवृत्तार्थकार्यानुगुणत्वान् । अत एव प्रियावियोग-

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपरामवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाघृतेः ॥ ७२ ॥ (—)

अत्रैव तुच्छेति महाघृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपरामवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सर्वोऽय महाघृतिः ॥ ७३ ॥ (—)

In the event of the defeat of a host of enemies, hauteur does not affect this (king) of supreme courage, whose sole helper is his sword, as it does other lay persons (72)

In this very instance, three more varieties become possible, according as 'Tuccha' and 'Mahā-dhṛteḥ' are dropped, each one in turn or both simultaneously. The same holds good in other instances (i.e. of implied or suggested or paronomastic similarity) also. Here the similarity is expressed owing to the presence of the word 'Iva'.

Though, the sword be his sole helper, he, in the event of the defeat of a host of enemies is not affected by pride like other lay men, possessed of great courage as he is. (73)

प्रदीपः - असीति । अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाघृतित्वे च हेतुः । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाघृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेतुनुपादानभेदत्रयेऽपि शार्दूलम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवाऽऽर्यसाम्ये यथा— असिमात्रसहायोऽपीति ।

उ० :- अपि तुल्यमित्यर्थः समासयोः सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमालंकारेदूरीकरणमेवात्र चमत्कारि । रसानुभूततया कुतश्चिदमात् भूषणापसरणमिव रसानुसारेण क्वचिदलंकारवियोगोऽपि शोभानह इति अतिदुष्कमशास्तम् । एव 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिया हसैर्दूत्यपय सिनीहृत' (नैषधकाव्ये नमसर्गे १२३ पद्यम्) इत्यत्र नलमहीपते स्वनिदया लब्धनिर्देशानिशापरूपप्रकृतमन्त्रार्थं दूत्यमृतन्यूनताया एतानुशुणनेनात्रिकपम्पत्वात् । एव 'न कठोर न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वन । तथापि जितमेवासीदमुना मुननत्रयम् ॥' इत्यादावपि 'कठोरतीक्ष्णाखरहितस्य मुननत्रयनये

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसञ्चिया ।

आननेनाकलङ्केन जयतीन्तुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥ (—)

Here the affix 'Vat' = used in the sense of 'Tulya' Hence the similarity is implied

This lady possessing lovely eyes excels, with her spotless face that has vanquished (lit. enslaved) the beauty of the red lotus, the spotted moon. (74)

प्रदीपः—अत्र तुल्यार्थं वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदनयं द्रष्टव्यम् । हेत्वोच्छ्वावेवाक्षिते साम्ये यथा—इयमिति । अत्राकलङ्कित्वकलङ्कित्ये हेतुः समुपात्तौ । इवादीनां तुल्यादीनां चाऽभावादाक्षिसमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदनयं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिसभेद उपमायां शङ्कनीयः । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण

उ० :—उत्कर्षातिशयप्राप्त्याऽभावरूपविशेषणस्याप्याधिक्यमात्रसंपादकत्वान्न दोष इत्यलम् । असीति । (असिरेव सहायो यस्य । प्रभूता येऽस्य तेषां परा भवे सति । स्मय गर्भं ।) मात्रेण सहायात्तरव्यञ्छेदः । स्मयाभावेऽत्रोत्कर्षपर्यवसायितयाधिक्यरूपः । अत्र प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणात्तरपृथक्स्वनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण तिरस्कृतमिति तत्तिरस्कारकतयाऽस्य चमकारातिशयजनकत्वम् । तिरस्कार्यतयौपम्यगर्भव्यग्रहारोऽत्रेति बोध्यम् । आधिक्यवर्णनाभावे सादृश्यपर्यवस्यतीत्येतास्ता तद्गर्भत्वव्यग्रहारात् । एतेनेकगुणपुरस्कारेण सादृश्यनिषेधे गुणातरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादुपमागर्भत्वमस्येन्यपास्तम् । किंचान्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेदशाधिक्यप्रतिपादनद्वाराऽभावरस्यापवर्षस्य वा प्रतिपादनम् । स चाविशेषासंघर्षप्रयुक्त एवेति तदप्ररोहात् । 'अर्थं तुल्याम कलयाऽपि पक्वम्' इत्यादौ संघर्षेण सादृश्यनिषेधाच्च । 'देवदत्तेन सदृशो यज्ञ दत्त किं तु धनमस्याधिकम्' इत्यादौ उत्कटविचादिनेन प्रसिद्धदेवदत्तेन विचादिदृशसादृश्यं प्रतीयमानमप्यपृष्टमिति दिक् । क्रमेणेति । 'नूनमन्यजनस्येन' इति 'न स्मयोऽस्य महीपते' इति च पाठे इत्यर्थः । आक्षिप्ते इति । व्यंग्ये इत्यर्थः । (इयमिति) दासीकृता पद्मश्रीयेन तेनाकट्येनाननेनन्यन्यय । अत्रैवेति । 'आननेन मनोऽनेन' इति 'जययमृतदीपिनिम्' इति च पाठे

अप्रेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिप्तैरोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनियेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जचन्द्रगुरा गुणाः ॥ ७५ ॥ (—
अप्रेवाद्यं वृत्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शान्द्रमौपम्यम्

अरण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः ।

न निशाकरचञ्जातु कलावैकल्पमागतः ॥ ७६ ॥ (—)

अत्र तुल्याद्यं वृत्तिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

Here, the Upamā is of course suggested in the absence of words such as 'Iva' or 'Tulya.'

The virtues (by Śleṣa, fibres) of this (king), who earnestly serves those advanced in learning owing to his having subdued the senses, and whose excellences are too profound, are not perishable like those (i.e. fibres) of the lotus. (75)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Iva'. The word 'Gura' is patronymastic. The similarity is 'Expressed'

Behold! This glorious king, the circle of whose allies is undisturbed (by Śleṣa, with the full orb), has never suffered a depletion of arts (by Śleṣa, digits) like the moon (76)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya'. The word 'kala' is patronymastic

प्रदीपः - विद्यापदारान् । अथ श्लिष्टभेदेषु हेतोरप्यां शाब्दमौपम्यं यथा-जितेन्द्रियेति । अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वभङ्गगुरत्वे च हेतू समुपाते । इत्यर्थे वृत्तिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रय द्रष्टव्यम् । तत्रैवाऽऽथे रान्ये यथा-अरण्डेति । अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्पतदभावां हेतू इन्द्रोपामां । तुल्या

७५: - इत्यर्थः । जितेति । विद्यावृद्धा पंडिता । विद्या च वृद्धाश्चेति वा । अनिगाढो विरोधिसहसैरप्यनुच्छेद्य गुणो धैर्यादिर्यस्य । (भङ्गगुरा नभ्ररा ।) गुणा पंडितत्वादयस्ततश्च । पूर्ववदिति । 'सत्त्वमनिरतरस्यास्य' इति 'न तामस्त-पद्गुणा' इति च पाठे इत्यर्थः । अरण्डेति । मण्डल राजचक्रं च, श्री, सपत्ति शोभा च, कला कौशल चंद्रोदरांशश्च । जनु कलायि । कलावैकल्पेति । अरण्डमण्डलकलावैकल्पे हेतू इत्यर्थः । चिन्वामिति । कलावैकल्पतदभावाहेतूनेन तदनुपादाने रेष निमात्रय स्यात् । हेतुभूतसर्वत्रयस्य तदाश्रयत्वस्य वा श्लिष्टभेदे श्लिष्टभेद इति अत्र । " बहुव्ययिगोऽप्येव श्रीमनुद्वयविक्रमः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालान्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदाप्यवमूह्याः, दिङ्मात्रं चोदाह्रियते, यथा—

हरवन्न विपमदृष्टिर्हरिवन्न विमो विधूतविततवृषः ।

रधिवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विपमादयश्च शब्दाः त्रिष्टुप् ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रमः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेप विनिर्जितः ॥ ७८ ॥ (—)

अत्र ह्याक्षिसौधोपमा । भास्वतेति त्रिष्टुप् । यथा वा—

Vyatiṛeka, like Prativastūpamā, is possible also in the Mala form. Its varieties too could be imagined likewise. It is illustrated only in a broad outline. For instance —

Your outlook (by Śleṣa, eyes) is not unjust (by Śleṣa, odd in number) like Hara's, nor have you, O mighty lord! like Hari, spurned the mighty Law (by Śleṣa, the demon Vṛṣa), nor have you, like the sun, ever oppressed the earth with extremely unbearable taxation (by Śleṣa, rays) (77)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya,' and the words 'Viṣama' etc. are used paronomastically.

The sun there, whose light is rolled up at night, is outstripped by this glorious king whose prowess is ever on the rise (78)

For, here the Upamā is suggested. The word 'Bhāsvat' is used paronomastically. Or as in

प्रदीपः—धे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रय चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—हरवदिति । पूर्वमत् । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—नित्योदितेति । अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्ट पूर्वार्थोपात्त हेतुद्वयम् । श्वादेस्तुल्यादिशब्दानां चामानादाक्षिसौधोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रय दृश्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दानां—

उ०:—न निशान्तरन्जातु दृश्यतां-वसुधाधिप ॥' इति पाठेन बहुलशब्दे श्लेषसत्त्वात् अखडमडलत्वमलानैकत्ययोर्हेचोरनुपादानेऽपि समन्येनानुपादानत्रयम् । बहुत्र वृष्णपक्ष विपुलश्चेत्यन्ये । हरवदिति । धैर्यं त्रिवं पारय च । विधूत कपित । वृषो वृषासुर वडीर्दध् धर्मश्च । सत्यभामापरिणयने वृष्णेन सप्तवृषास्वदनान् । कर विरण राजभागश्च । सापिता उद्वेजिता दाह प्रापिता च । मूर्खणिस्तस्यज्योश्च । (आर्या छंद ।) अत्र विपमद-

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुविम्बं
विम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।
यूनामतीघ पिघतां रजनीषु यत्र
तृष्णा जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७९ ॥ (—)

When (in spring), in the nights, wine—not the face(s) of women—would quench the thirst of youths drinking hard (the wine, and the faces by way of kissing) the wine and faces, in which the orb of the moon seemed to flash in virtue of their being clear by nature, which breathed alike unartificial and charming aroma, and of which wine possessed the bright hue (प्रभा) of the Bimba, and the face(s) possessed lower lips with the same hue! (79)

प्रदीपः—वेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादव्यय भेदः सम्भवति । यथा—स्वच्छात्मतेति ।

उ०ः—द्वित्वमपकर्षहेतुरुपात्त । समद्वित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्त । बहूपमानापेक्षया आधिक्यवर्णनान्मालाऽप्रेति बोध्यम् । नित्येति । प्रताप पराक्रम प्रवृष्टतापथ । भास्वता क्वातिमता रविणा च । त्रियामा रात्रि । अक्षिर्भवेति । विनिर्जित-पदाक्षितैवेत्यर्थं । द्रष्टव्यमिति । 'समरासक्तमनसा' इति 'पकजा-बलिनदन' इति च पाठे इत्यर्थं । अत्रेदं चित्यम् । उपात्तवैधर्म्याशि श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषेणेति घृतमेदप्रय चित्यमेव । न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्दवेषेषूपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्पापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूपादम् । तत्र एतदशब्द-वैधर्म्यैव वैधर्म्यस्य सम्वादिति । स्वच्छेति । स्वच्छात्मत्वनिर्मलत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितप्रतिबिम्बितमिदुविम्बं यत्र । मुखेऽपि कपोले चन्द्रप्रतिबिम्बात् । मधुपक्षेऽप्येवमेव । यद्वा समुल्लसितेन्दुविम्बमिति रूपकम् । मुखपक्षे समुल्लसितत्वपूर्णत्वम् । यद्वा स्वच्छात्मता विक्रान्ता सैन उत्कर्षकत्वेन गुण । विम्बप्रमोऽधरो यत्रेति मुखपक्षे । मधुपक्षे विम्बप्रभां धरति तत् । (विम्बप्रभाया धर धारकम् ।) जीर्णमधुनो रक्तत्वात् । अकृत्रिमो मुखवासनादिक विना गधातरयोगं विना च हृद्यो गद्यो यस्य । अतीघ अतिशयेन । यूना मधु तृष्णा पानेच्छा जहार नाननम् । अधरपानेच्छया अनिवृत्तेरित्यन्वयः । (यस्तन्तितिल्का छन्दः ।) अग्नानामाननं मधुसदृशं हृद्यगधादिमत्वादित्येन श्लिष्ट-

अत्रेवादीना तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षि
 सैवोपमा प्रतीयते । एवजातीयका श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगु-
 पादानेऽन्येऽपि भेदा सम्भवन्ति, तेऽपि अनयेव दिशा द्रष्टव्या ।

Here, even in the absence of words like 'Iva and 'Tulya there
 comes to be conveyed an Upama, of course one that is suggested by
 the paronomastic adjectives. Even other varieties of this type become
 possible if a word that could be used paronomastically (in two senses)
 happens to be used separately. They also might be conceived likewise.

प्रदीप. — स्पष्टम् । श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवजातीयका भदा सम्भवन्ति,
 तेऽनयेव दिशा द्रष्टव्या ।

उ० :— विशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि तृष्णा जहार नाननमित्यतो वैलक्षणयात् व्यतिरेक
 इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्येकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणाहरणरूपोत्क-
 र्णापकर्षहेतू नोक्तौ । उक्तेयूदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेककारो
 गम्य एव । 'इदो पद्माच्चाधिक मे प्रियाया वदन मतम् । विलासैर्द्विधगधैश्च'
 इत्यादौ तु वाच्य एव । अयमेवानुभवरपर्ययसायीयुच्यते । 'प्रियाया वदनेनेद
 पञ्ज सदृश न हि । विलासे शोभमानत्वादिक्रासित्वाद्विधूदये ॥' इति पद्ये
 प्रतीपालकारतिस्कारको व्यतिरेक । 'निष्कलक निरातक चतुःपट्टिजलाधर ।
 सदापूर्ण महीप त्व चद्रोऽसीति मृषा वच ॥' इत्यत्र रूपप्रतिस्कारकोऽयम् ।
 'दृढतरनिबद्धमुष्टे कोशनिपण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य कृपाणस्य च
 केवलमाकारतो भेद ॥' इति पद्ये केवलपदस्वारस्येन अनयो केवल आकाररप-
 दवाच्यत्वतदभावत्रपदवाच्यत्वाम्या आकृतेश्च भेद, गुणैस्तु साम्यमेव । दृढ
 तरेत्यादिविशेषणसाम्यादितरगुणैश्चेति प्रतीनेर्गम्योपमैरालकारो न त्वयम् ।
 आधिक्यस्याचमकारित्वात् । कृपणस्योपमेयत्वे सदृशत्वाभावाच्च । औपम्यतिर-

प्रभा - सत्त्वे सति श्लेषे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरात्म्यन
 त्वापत्तेरित्याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणयेन पृथगुपादाने
 ऽपीत्यर्थः । यथा— 'अमृतममृत क संदेहो मधून्यपि नायथा मधुरमधिकं चूत
 स्यापि प्रसन्नरस पत्रम् । सदृदपि पुनमप्यस्य सन्नसान्तरविन्ननो वदतु यद्द्वान्य
 त्त्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥' इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽनिमधुराय ।
 नान्यथा किं त्वनिमधुरायि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिपुनमे वाधरेऽतिमधुरत्वं

(३७) निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २० ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विचक्षितस्य प्राकरणिकत्वाद्बहुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्व-
मतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषे वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाण-
विषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएचि कएण णिक्खि भणामि अलमहं वा । १
अत्रिआरिअकज्जारम्मआरिणी मरउ ण भणिस्स ॥ ८० ॥ (—)

19 ĀKṢEPA

Where, with a view to driving at a particular feature of the matter that needs to be stated, an exception is taken to a thing yet to be spoken or already spoken there results the figure Akṣepa which (thus) is regarded to be of two kinds.

Gloss —Where in order to hunt at the particular feature—viz either that it is difficult to describe it, or that it is too obvious,— of the matter intended to be stated, which since it is relevant cannot be held back, an exception (an exception in appearance) comes to be taken to it, there takes place ' Akṣepa, which is of two kinds according as it relates to the matter about to be spoken or already spoken Instances in order —

Come along O ruthless one, I speak something on behalf of some lady Or have done with it ! Let her die who sets about doing things recklessly I would not speak ' (80)

प्रद्वीप — निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्बहुवचनार्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो निषेध इत्येवम् । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विषेरेव प्रतिपत्ते । तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्तयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽप्राक्त्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चति विशेषः । विमज्जते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—ए

उ० : — स्काराभावाच्चेति दिक् । इति व्यतिरेकः । वक्तुमिष्टस्येति । अस्य व्याख्या वचनार्हस्येति । अवचनानार्हस्येति वा पाठः । निषेधः । अभिधाननिषेधः । अनपेक्षित्वाभिधाननिषेधस्य ' न यद्ग मुखमेवैतत् ' इत्यादेश्च वारणाय पठ्यततृतीयात् । निषेध इवेति । अभिधाननिषेधेऽप्यभिधेयानिषेधात् विशेषप्राप्त्यर्थमेवाभिधानस्यापि निषेधादिति भावः । अर्थगत्येति । तस्य प्रवृत्तत्वादेवाभिधातु पतितस्य त्रियमाणो निषेधो बाधितः सन्नाभासवे पर्यस्यन् विषेराक्षेपक इति भावः । केचित्तु व-

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
 कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
 अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गीत्कर-
 व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न द्रूमहे ॥ ८१ ॥ (—)

The moon light, the pearl-necklace, the sandal-paste, the molten moon-stone, the camphor, the plantain tree, the coils of lotus fibres, the leaves of the lotus-plant,—Ah! these tend, due to you who dominate her mind from within, to produce the action of a heap of fiery sparks! Alas! What use talking about it? We forbear speaking! (81)

प्रदीपः—एहीति । अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो

उ०—कुमित्युपलक्षणम् । करिष्यमाणस्यापि निषेधः आक्षेपः । ‘तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते’ इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्तेर्निषेधो वर्णनीयस्या-
 निर्वाच्यतां व्यनक्तीत्याहुः । (ए एहीति ।) ‘ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृत्य भणामि अलमय वा । अविचारितकर्षार्थभकारिणी त्रियतां, न भणिष्यामि ॥’ किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्थ्यं संबोधनम् । अलमयवेति पूर्वक्षिपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेम्णः स्वर्यास्वर्ये अविचार्येण प्रवृत्तेत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषेधलाभे ‘न भणिष्यामि’ इति पुनः कथनं खेदातिशयचो-
 तकम् । (आर्या जघनविपुला ।) अत्र नायिकसंतापातिशयोऽवश्यं यत्कुमिटः, न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यञ्जयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूयुक्तिः । एवमप्रेऽपि । ज्योत्स्नेति । (ज्योत्स्ना चंद्रिका । मौक्तिकदाम मुक्ताहारः ।) शीतांशुकान्तद्रवः चंद्रकांतमणिजलम् । आः इति खेदे । अन्तर्मानसम् मानस-
 मप्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रयस्तेति वा पाठः । त्वया करणभूतेन । अ-
 तो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतेति पाठे प्रभोरनभियोज्यत्वम् । (स्फुलिङ्गीत्करः

प्रभाः—पृथगुपास्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्वाद् स्यादिति भङ्गपातस्यानिस्वादुत्वप्रत्य-
 यात् । इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधामात्र इत्यर्थः । ए
 एहीति । ‘अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृत्य भणाम्यलमयवा । अविचा-
 रितकार्यारम्भकारिणी त्रियतां न भणिये ॥’ निषेधामात्रद्विष्याभागोऽप्यलंकारो-
 ऽयैरुक्तः । यथा—‘गच्छ मच्छति चेतान्त पन्थानं सन्तु ते दिवा । ममापि
 जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥’ इत्यादौ । इत्याज्ञेयप्रकरणम् ॥ १८ ॥

(३८) क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

हेतुरूपाक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

20 VIBHĀVANĀ

Where the Effect is in evidence even when the cause (क्रिया) is denied, the figure resulting is 'Vibhavanā'

Gloss — Even when action which constitutes the cause is denied, if there is the manifestation of the effect of the same, the figure is 'Vibhavanā' To illustrate —

प्रदीपः— यथा— ज्योत्स्नेति । क्रियाया इति । वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य

उ० :— अग्निऋणसमूहं तस्य व्यापारं दाहोत्पादनम् । तदर्थम् । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) अत्र वियोगिनीनां ज्योत्स्नादि स्फुटिगण्यते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्वविशेषं व्यजयितुं ज्योत्स्नादीन्पुक्त्या तत्कथनं प्रनिषिद्धम् । अत्र व्ययेनाशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यजकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यग्यता । यत्तु वामनेन ' उपमेये सति विमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेप ' इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थम् । इत्याक्षेपः । कारणेति । प्रसिद्धकारणेत्यर्थः । सूत्रे क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्दं कारणपर इति भावः । एव च कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावेत्यर्थः । ' न कठोरं न वा तीक्ष्णम् ' इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टाद्युधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावेनेव । अतिशयोक्तिस्तु तदगम् । कारणत्वावच्छेदकमच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । ननु कारणाभावे कार्योपपत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति

प्रमाः— क्रियैवेति । इव्यगुणादेरप्यनभिव्यक्त्याहेतुत्वादभिव्यक्तरूपाक्रियायाः सर्वनापेक्षेति । क्रियैव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह— वस्तुतस्तु इति । तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य स्पष्टावच्छेदकमच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य । कुमुदितेत्यादौ । सौकुमार्योतिरश्वत्थस्यत्वात्तद्व्यतिरेकत्वमित्यर्थः । पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोगं प्रारंभेरे वामदृशा युवान् । ततो विना कामुककर्मसिद्धिं पुष्पायुधस्याभवदक्षमोक्ष ॥' इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमसुरागोदीपक

कुसुमितलताभिरहनाऽप्यघत्त रुजमलिकुलैरदृष्टाऽपि ।

परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥ ८२ ॥ (—)

She suffered d stress at (the s ght of) creepers n blossom though unsmitten by them she writhed (परिवर्तने स्म) at (the s ght of) swarms of bees though unstung by them she reeled at (the s ght of) the waves that passed over lotus plants though not tossed by them (: e waves) (82)

प्रदीप - कारणान्तरस्य वा विभावात् । उदाहरणम्— कुसुमितेति ।

उ०:— चेन्न । समग्रयो परस्परविरोधे तत्स्वीमरात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् । कुसुमितेति । (नायिकाया विरहावस्थावर्णनम् ।) लताहनन विरहिण्या रोगहेतु । सा नलिनीति रूपकम् । भ्रमरदश परिवर्तनहेतु । तरंगसंबधो घूर्णनहेतु । नलिनी युक्ततरंगैरिति वार्थ । ('नलिनी' इति नायिकानाम वा । अहता अताडिता । परिवर्तते परावृत्य वर्तते । अलोलिता अचालिता । गीतिरुन्द ।) अत्र विरहरूपहेत्वतरजनिताना रुजादीना अन्यवेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्य । 'निरपादानसभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्र नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥' इत्यग्राहार्यो रूपकवृत्त । सनथा कार्याशिडे दबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च कचिदातशयोक्तया कचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । 'अप्यलाक्षारसासिक्त रक्त तच्चरणद्वयम्' इयत्र स्वभाविकवन परिहार । अत्र कारणव्यतिरेक प्रतिबन्धकसत्त्वाया अप्युपलक्षणम् । तेन 'सातपत्र दहत्याशु प्रतापतपनस्तव' इयत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावादाय विरोधपरिहार । प्रतिबन्धकाभावास्यापि कारणत्वनादिना तु यथाश्रुतमेव सम्यक् । पर तु कारणव्यतिरेकप्रतीतिरार्थीति बोध्यम् । 'शखाद्रीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्' इत्यत्र वीणा विनेति प्रतीतिरार्थी कारणभावप्रतीतिरस्येव । अत्र शङ्खेन कान्ताफठस्तत्रीनिनादत्वेन तद्रीत चाध्यसितम् । 'शीताशुकिरणास्तन्वीं हन्त सतापयन्ति ताम्' इत्यत्रापि दाहकारणताच्छेदकधर्माच्छिन्नाभावप्रतीतिरार्थ्यस्येव । विरहकालिकदाहकारणताच्छेदकत्व शीताशु वेऽपीति त्रिभावनाद्विरोधपरिहार । वस्तुत 'शखाद्रीणानिनादोऽयम्' इत्याद्युदाहरणानि विरोधस्यैव । परस्परबाध्यत्ववगमात् । 'यश पयोधिरभवत्करकल्पतरोस्तव'

(३९) विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथन विशेषोक्तिः । अनुत्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्ताद्युदिते सुरत्ने सजीजने द्वारपदं परासे

रुधीष्टताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ ८३ ॥ (—)

21 VIŚEṢOKTI

'Viśeṣokti' occurs where the Effect is not presented, (even) when the Causes are intact

Gloss — 'Viśeṣokti' consists in the non presentment of the Effect even when the Causes have come together It can be (1) one where the reason is not stated, (2) one where the reason is stated, and (3) one where the reason is inscrutable Instances in order —

(Even) when sleep was over, the sun had risen, the circle of friends had arrived at the doorway and the lover had relaxed his ardour for embrace, that woman budged not from the embrace ! (83)

प्रदीपः—विशेषोक्तिरिति—अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषुकेषु कार्याभाववचन विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्ध कार्याभावहेतौ पर्यवसाभाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा—अनुत्त-निमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—निद्रेति ।

उः०—इत्यत्रापि निरोधाभास एव । परस्परं निरोधानगते । एतेन 'कार्या-त्कारणजन्माऽपि विभावना' इत्यपास्तम् । कारणान्तर विभायतीत्यन्वर्थाभावेन तस्य विभाजनत्वाभावात् । एव 'निमीळितादक्षियुगाच्च निद्रया इदोऽपि बाह्ये-न्द्रियमौनमुद्रितात् । अदर्शि सगोप्य कदाऽप्यवीक्षितो रहस्यमत्या महन्म-हीपति ॥' इत्यत्रापि एषा । अक्षियुगात् इदोऽपि सगोप्य अत एव महत् रहस्य यथा स्यात्तथा स नृपतिर्निद्रयाऽदर्शि । निमीळितत्वेनाक्षिसन्नि-कर्षराहित्येन गोपनम् । बाह्येन्द्रियसहकृतान्मनसश्च तद्बाह्येन्द्रिय-

प्रभा. — बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिदिहोक्तानुत्तनिमित्तभेदद्वयमाहुः स्तन्मते उदाहृतपक्षेऽनुत्तनिमित्ता द्वितीयोदाहरणे त्कनिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्त्रचार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥ (बालरामायण ३ ११)

...utation to Cupid who though burnt down, continues, like camphor, to be potent in each and every man (84)

प्रदीपः—अत्रानुरागातिशयो निमित्त चल्नाभावे । स च विशिष्य वक्तु शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुकनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—कर्पूर इति । अत्र 'कर्पूरो दाहमाने उपमान न तु शक्तिमन्त्वेऽपि' इति भास्कर । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थ । ईपद्गधस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

उ०ः—व्यापाररहितान्ततोऽगोपने पर्यस्यति । 'सविशेषणे हि' इति न्यायात् । कालातरीणदर्शनजनितस्मरणसहकृतमनसोपनीतमान स्यादत आह—कदाप्यवीक्षित इति । एव च योगजधर्मवददृष्टविशेषाद्विनैवोपनय नलत्वेन भानमभिमतम् । 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टमैभवात्करोति सुसिर्जनदर्शनातिथिम्' इत्युक्ते । अत्र दृशिधातोर्ज्ञानसामान्ये लक्षणया तत्र दर्शनामेदलामात् कारणाभावे कार्यलाभेन विभावना । कुसुमितेत्युदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता एषा । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा 'यदवधि विलासभजन यौनमुदियाय चद्रव-दनाया । दहन विनैत्र तदवधि यूना हृदयानि दहन्ते ॥' अत्रोपात्ते यौने दाहहेतुत्व पर्यवस्यतीति दिक् । इति विभावना । विशेषोक्तिरिति । विशेष कचिदतिपादयितुमुक्तिरित्यर्थ । निद्रेति । घुरल सूर्य । (परात्ते प्राप्ते सति । भुजगे उपपत्तौ । श्लयीकृत शिथिलीकृत आश्लेषरस आलिङ्गनरसो येन तादृशे सति । उपजातिरुन्द ।) कारणसत्त्वे कुत कार्यानुत्पत्तिरित्येव-मत्र विरोध । कार्यानुपत्ते कारणसमन्वयानवाप्यत्वात् । अत्र निमित्त व्यम्ब-मपि न चार्थिति गुणीभूतव्यग्यता । कर्पूर इवेति । (बालरामायणे तृती-याङ्के पथमेतत् । अवार्थं अकुण्ठित वीर्यं यस्य तस्मै । मकरकेतवे मदनाय ।) अत्र शरीरदाह शक्तिध्वंसे कारणम् । सत्यपि तदनुत्पत्तिकथनम् । (भ्रूम्या

प्रभाः—न्यनिमित्ततो वैलक्षण्यामाह—स च विशिष्येति । दाहमात्र इति । यथा कर्पूरं निरवशेष दहत्ये तथेत्यावन्मात्र निवक्षित न तु तस्य शक्तिमत्त्वम् । अप्रसि-द्धेरित्यर्थ । भ्रूम्या भ्रुस्वरूपेण भवता । धनयासौ सारो दृढस्तत्ता कर्पूरता च ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शमुना न हत बलम् ॥

(Cited in मामह's काव्यालंकार ३ २४)

All alone, that flower weaponed Cupid conquers the three worlds who, though deprived of his body by Śambhu, could not be (yet) deprived of his strength (85)

प्रदीपः—‘ भ्रूम्या प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावे ।

निजा दग्धोपदशामपेक्ष्य सप्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽऽर्जि ॥’

इत्यादि नैपथ्यदर्शनात् । अत्रावाक्यवीर्यत्व शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्त । अचिन्त्य-
निमिता यथा—स एक इति । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न

उ० :—मिति । नैपथीयग्रन्थे सप्तमे सर्गे २५ पद्यम् । ‘मनोभूचापेन मदन-
बाणेन प्रियाया टमयन्त्या भ्रूम्या भ्रूयुगुलेन भरता भ्रूल गच्छता सता घनो दृढो
सारो मजा यस्य तद्भाव अतिदृढत्व च आपे प्रापे । यदैव च भ्रूल तदैव
दृढत्वमिति चकारार्थ । पुष्पत्वदशाया नि सारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूवदशाया
ससारत्व जातमित्यर्थ । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्यस्मात् निजा स्त्रीया
अप्लोपदशा अदाहावस्था अपेक्ष्य सप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूमवनसमयेऽनेन धनु-
षा अधिकवीर्यता अतिशयितपराक्रमत्व आर्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचा-
पापेक्षया दग्धस्य श्यामीभ्रूवकेसरशेवस्य भैमीभ्रूमवतस्तस्यैव चापस्य जग
द्वशीकरणे अधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इति भाव । घनत्व सारत्व दृढत्व
श्रेष्ठत्व च प्रापे इति वा । अथ च घनसारभाव कर्पूरत्व च । यत कर्पूरोऽपि
त्रिजागदाहात् स्त्रीयपक्वाग्रस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयित सौ-
गन्ध्य शीतलत्व चार्जयति’ इति नैपथीयप्रकाशे स्पष्टम् ।) स इति ।

प्रभा :—अज्ञोपदशामदहाशाम् । सप्रति दग्धदशायाम् । अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्त
निमित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनैर्नैवीनैश्च कैश्चिदुक्त तदयुक्तम् । अनुक्तनिमि-
त्ताया निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुसङ्गातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचि-
न्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तथा—‘ण इ उ ए ण अ ऋद्धी षेज कुल ण अ गुणा ण
विष्णाणम् । एमे अ तद् वि कस्त वि कोवि जणो वञ्जो होइ ॥’ ‘न खलु रूप न च
ऋद्धिनैव कुल न च गुणा न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्यचित्तोऽपि जनो
वह्मो भवति ॥’ इति ससुक्तम् । अत्र रूपाद्यभावेऽपि बह्वमत्वस्य निमित्तमचि

(४०) यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमग्र
 देव द्विपां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
 तापं च समद्रस च रतिं च पुष्पान्
 शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥ (—)

22. YATHĀ-SĀNKHYA

'Yathā-sānkhya' consists in the connection, in the (same) order, of things standing in a (particular) order

Gloss —To illustrate —

Here lies the wonder, O king that one as you are, you abide trebly in the heart of the enemies, the learned and the doe-eyed ones, nourishing distress, a feeling (रस) of joy, and love, by the heat of your valour, by culture, and by grace (86)

प्रदीपः—शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् । यथासख्यमिति । यथा—एक इति ।

उ०ः—एकोऽसहाय । कुसुमेत्यनेनायुधस्य नि सारता । न शक्यत इति । शालैकाम्यत्वादिति भाव । यद्यप्यनुक्तत्वाविशेषादेवाऽप्यनुक्तनिमित्तैः तथापि प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यानवनेऽनुक्तनिमित्ता । अज्ञातस्यावचने एयेति भेद । यत्तु “एकरुणहानिःकल्पना साम्यदाढ्यं विशेषोक्तिः । यथा ‘घूतं हि नाम पुत्रस्यासिंहासनं राज्यम्’” इति । तत्र । अत्र घूते राज्यस्य तादात्म्येनारोपेण रूपकसत्त्वात् । तत्र सिंहासनरहिते घूते सिंहासनसहित-राज्यतादात्म्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाभराज्येऽपि सिंहासनरहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् । एव गुणाधिक्य-कल्पनायामप्येतदेव । यथा “धर्मो वपुष्मान् भुवि कर्तरीर्यं” इत्यादाविति दिक् । इति विशेषोक्तिः । क्रमेण । उपदेशक्रमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मन्वस्य मन्वेनात्मस्यात्तेत्येतेऽभिहितम् । अन्वयिसममत्यापदाःज्ञानस्य, यथा—

प्रभाः—न्यमित्युद्धम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ यथासख्यमिति । अकलित-तपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नीत्यादाविवानापि क्रमप्रक्रमभङ्गदोषात्तदभावस्य यथासख्यं नामा

(४१) सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्य विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामतिमुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहत शशिशुभ्र शङ्खमपि पीतम् ॥ ८७ ॥ (—)

23 ARTHĀNTARANYĀSA

Where a general fact or a particular one is corroborated, one by the other, the figure (that results) is 'Arthantaranyasa' based on similarity or its opposite.

Gloss —On the basis of similarity or dissimilarity, when a general fact is corroborated by a particular one, or *vice versa*, the resulting figure is 'Arthantaranyasa'. Instances in order —

To those whose minds are obsessed by their own defects, the extremely beautiful itself appears otherwise. One affected by (dis)urbid) bile finds the conch to be yellow though it is white like the moon (87)

प्रदीप. — स्पष्टम् । सामान्यमिति । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुं साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रका

उ० : — ह्यान्वयवोच्यन्व कार्यताच्छेदकम् । यद्यपि क्वचिप्रतिमानिर्मितत्वस्यालम्बनस्य राजीगतोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालकारत्वम् तथापि एकत्र पद्ये गृह्णात्मान्यपे वैचित्र्यादलकारत्वेनोक्तः । (एक इति । राजानं प्रयुक्तिः । हे देव राजन् एकत्वम् द्विषाम् शत्रूणां, विदुषाम् पंडितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणां च चेतसि त्रिधा प्रकारत्रयेण वससि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्चर्यम् । शौयोष्मणा प्रतापान्निना, विनयेन नष्टतया, लीलायां विद्यासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, सम्मदरसम् आनन्दरसम्, रतिं प्रीतिं च पुष्पान् सन् इत्यर्थः । वसन्ततिलकां छन्दः ।) इति यथासंख्यम् । सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया समाख्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थान्तर

प्रकाः — एतत् इति नव्या । इति यथासंख्यालकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सामान्येनेति । दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः ।

सुसितयसनालकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तममूद्धिधु-
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगन्मुक्ताशका, क्व नासि शुभप्रदः ॥ ८
गुणानामेव दौरात्म्याद्गुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुख स्वपिति गोगलिः ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४)

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं याच्यमिदं मयेदृशम् ।
न एव धन्याः सुहृदः परामर्शं जगत्यदृष्ट्वेव हि ये क्षय गताः ॥९०॥(—)

When once, she with lovely eyes, and wearing garments and ornaments extremely white, was going wantonly in the splendour of the moon light, the moon set Thereupon, your glory happened to be sung by someone, in consequence of which, she could reach the beloved's home, free from fear Where have you not been a giver of blessings ? (88)

It is only through the vileness of excellences that the yoke-bearer is placed at the yoke The unruly bull dozes off at ease, without so much as sustaining a bruise on the nape of the neck ! (89)

Alas ! My (long) life is very much to blame since I have to report an unpleasant thing like this ! They alone are blessed who died without having to witness, in this world, the defeat of their ally ! (90)

प्रदीपः — रोऽयमित्यर्थे । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—निजेति । सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—‘सुसितयसना’—इत्यादि । विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—गुणानामिति । अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम् । गौर्ग-

उ० : — न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यास । दृष्टान्ते तु सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेद । साक्षाद्गतास्यादेरनभिधानादनुमानतो भेद । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालकारविषयत्वाच्च । निजदोषेति । सुदरमेव सुदरमपि । (पित्तेन उपहत व्याप्त । शशिकृत् शुभ्रम् । ज्यार्या छन्द ।) अत्र निजदोषेत्यादि सामान्य शखपीतिम्ना विशेषेण समर्थितम् । यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पाम्पस्याऽपि नानुपपत्तिसम्भवत् तस्याप्याह्यार्या सा बोध्या । सुसितेति । राजान प्रति कथ्युक्ति । कदाचन एकदा शुभ्र-

प्रभाः — काव्यलिङ्गे ॥ न सामान्यविशेषभाव इति तत्रिरास । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥२२॥

(४२) विरोधः सोऽविरोधेऽपि विकृत्त्वेन यद्वचः ।

24 VIRODHA

The figure is 'Virodha, when there is a presentment (of things) as conflicting, although there is no (real) conflict between them

प्रदीपः—लिरिति विशेष । वैधर्म्यं च सुप्तम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—अहो इति । सामान्यविशेषभाव उपपादनीय । विरोध इति ।

उ० :- ब्रह्मालंकाराया वीमुदीमहसि स्वैर यान्पामस्त विधुर्गत । ततो भवन्दीर्ते-
गनि वीमुदीमदेव प्रकाशे जाते सा मुक्ताशका पतिगुहमगादित्यन्वय । अतस्त्व
क शुभप्रदो नासि । सर्वत्रैव तथेपर्यं । मूर्तत्वं धक्लतागुणाश्रयत्वम् । (हरिणी
छन्द ।) सुसितेयादिनाऽभिहितो विशेष क नासीत्यादिना सामान्येन सम-
र्थित । गुणानामिति । गुणरूपदोषादेव धुर्यं श्रेष्ठ धुरि फार्यभारे
नियुज्यते । असनातत्रण रक्षयो यस्य । य आसजित युग बलात्पातयति स गौ-
र्गलि । अहो इति । (आपन्न) सुहृद् प्रति (तदवस्थोचितम्) अप्रिय
वदत (खेदातिशयात् स्वजीवितं निदत यस्यचित्) उक्ति । ते इत्यनेन
सामान्यतो मरुपदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वम् । (सुहृद् मित्रस्य । वशस्य
पृत्तम् ।) ते धन्या इति सामान्येनाहमधन्य इति वैधर्म्यद्वारा स्वापुरपराधरूपो
विशेष समर्थने । अत्र हि यत् यत् इत्यादे प्रतिपादकस्याभावे समर्थ्यस-
मर्थकभावा आर्थ । तत्सत्त्वे शब्द । ननु ' उपकारमेव तनुते विपद्गत स-
द्गुणो नितराम् । मूर्छां गतो मृतो वा निदर्शन पादोऽर रस ॥ ' इत्यत्र कोऽलंकार
इति चेदयमेव । निदर्शनशब्दस्य समर्थकपरत्वात् । उपमाऽत्रालंकार इति
कश्चित् । एतेनोदाहरणालंकारोऽयमतिरिक्त इत्यपास्तम् । कारणेन कार्यस्य
कार्येण कारणस्य वा समर्थनं वा काव्यलिंगस्य विषय इति बोध्यम् । सम-
र्थ्यसमर्थकयो सामान्यविशेषभावात्प्रसङ्गेऽयं, तदितरसत्त्वे काव्यलिंगमियुपग-
मात् । ' अनतरलप्रभस्य यस्य हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हि
दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क ॥ ' इत्यत्र द्वयोरप्यर्थान्तरन्या-
सयो ससृष्ट्यादि बोध्यम् । एतेन ' यस्मिन्विशेषस्तस्माच्च विशेषा स विक-
स्वर । यथावन्तेति ' इति विकृत्त्वालंकारोऽयं पृथग्विषयपास्तम् । इत्यर्थात्तर-

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

(४३) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥

त्रिधा द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीफिसलयमृणालघलयादि दयदहनराशिः ।

सुमग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ९१ ॥ (—)

Gloss —Where, although there is in fact no conflict (between them) there is a presentment of two things as seemingly conflicting, the figure is 'Virodha'

A Genus may be in conflict with the four, Genus etc. An Attribute with the three An Action with the two And a Substance with (another) Substance only thus they could be ten varieties.

Instances in order —

Gloss —Fresh leaves of the lotus plant, coils of lotus fibres etc become (like) a volume of conflagration, to this deer eyed one when, O blessed one! on her falls the bolt of separation from you, by force of fate (91)

प्रदीपः—वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्द्वयविरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः । एन विभजते—जातिरिति । जात्याद्यैरिति जातिगुणक्रियाद्रव्यै । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यै । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः सम्भवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद्गुणस्त्रिभिरित्युक्तम् । एव क्रिया द्वाभ्यामित्यपि दृष्टव्यम् ।

उ० :—न्यासः । विरुद्धयोरिति । विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यदभिधानमित्यर्थः । यथाश्रुतशब्दोपस्थितिमाहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्ययं विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणमवद्वत्त्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्मासमानैकाधिकरणामवद्वत्त्वम् । एकाधिकरणासमद्वत्त्वेन प्रसिद्धयोरैकाधिकरणसमद्वत्त्वेन प्रतिपादनं वा । स च बाधबुद्धयनभिभूतो दोषस्य विषयः । तदभिभूतोऽल्कारस्येति बोध्यम् । क्रियेति । क्रियाशब्देनाऽत्र धातुगच्योऽर्थः । अभिनवेति । दयदहनो दवाग्निः । विधिवशत

प्रभाः—वस्तुगत्या विरोधस्य दापत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम् । तद्वाच्ये—वस्तुगत्येति । अभिनवेति । ननु जात्योर्द्रव्ययोश्च न विरोधात्कारो भवितुमर्हति रूपकाकान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधात्कारप्रसङ्गात् । न च

गिरयोऽप्यनुप्रतियुजो मरुदप्यचलोऽप्ययोऽप्यगस्मीरः ।
विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ९२ ॥ (—)

Even mountains (appear to) possess no height, even the wind (seems to be) motionless, even the oceans (appear) shallow, (and) even the earth (seems) extremely petty beside you, O king, to be sure. (92)

प्रदीपः—तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नत्रिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेरिरोपो यथा—अभिनवेति । अत्र नस्त्रीनात्वविसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदभासता । एवमग्रेऽप्युक्तम् । जातेर्गुणेन

उ०ः—दैवशात् । त्वद्वियोग एव पविः वज्रम् । (गीतिशुद्धः ।) गौणत्वादिति । वियोगजन्यसंतापातिशयके लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमत्रारोपमूलं रूपकमेव । न विरोधः । अन्यथा मुखं चंद्र इत्यत्रापि विरोध एव स्यादिति चेन्न । अत्र विरोधोऽप्यपत्तार्थमभेदस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्यान्यार्थमुपादानेनाचमत्कारित्वात् । विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वस्याऽत्र प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदनुगुणतयातर्गमितोऽप्यर्थो विरोध एव चमत्कारितया समुद्भूतसतीति तस्यैवालंकारत्वात् । मुखं चंद्र इत्यादौ तु चंद्रनिष्प्रह्लादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं चंद्राभेद एव चमत्कारी न तु सन्नपि विरोधः । विवक्षितार्थाननुगुणत्वात् । इति रूपकमेव न तु विरोधोऽलंकारः । यदि तु विरहिण्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वं न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृतः किं तु पीडाजनकत्वाद्यतिशयमात्रं तदाऽत्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषरिपतेत्यद्भुतत्वविवक्षयाऽप्यर्थगर्भीकरणेन च 'यत्र नारीणां मुखं चंद्र' इत्युच्यते तदा तत्र विरोध एवेति दिक् ।

प्रभाः—निरवकाश रूपक गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति मृणालबलयादिदहनराशिरित्यादाविष्टस्य विरोधात्कारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, अस्मात् । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एव च मुखं चन्द्र इत्यादौ विलम्बानुऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि तु चन्द्राभेद एवेति रूपकमेव । दहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्याद्यवस्थाया अद्भुतत्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति ध्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे स्वातन्त्र्येनाभेदस्य विवक्षितत्वाद्रूपकार्यमिति शक्यम् । विरोधविवक्षाविरहवैशिष्ट्यस्य रूपकलक्षणे निवेशेनादोषात् । अभेदस्य विरोधात्त्वेन प्राधान्येन विरोधस्यैव व्यपदेशीचित्याद्वा । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षयां स एवालंकार

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेह परामोति च ।
तेषां सगरसङ्गसक्तमनसां राक्षां त्वया मूपते
पांसूना पटले. प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ९३ ॥ (—)

What a wonder! with volumes of dust is being accomplished by you, O king, the toilette of kings, whose minds are intent upon an encounter in battles, and growing ardent to hug whose necks your sword, sharp (by Śleṣa cruel) as it is becomes red (by Śleṣa sanguine) and attains a certain clamminess (by Śleṣa affection) (93)

प्रदीपः—यथा—गिरय इति । अत्र गिरित्वादिजातीनामनुनतत्वादिगुणैर्विरोध वर्णनी-
यातिशयविवक्षया तु परिहार । विश्वभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जाते क्रियया यथा—
येषामिति । अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहप्राप्तिक्रियाभ्यां विरोध । सौहित्यचै-
क्षण्यार्थकत्वादविरोध । एवमग्रेऽप्यविरोध उच्यते । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपञ्चा

उ० :—गिरय इति । नञ्स्वार्थे । तेनाल्पोन्नतियुज अल्पवेग अल्पगभीरा
इत्यर्थ । वायौ मदवेगत्वाद्युक्त्या वर्णनीये तदतिशयप्रतीति । अतिलघुत्वम् अपकृष्ट-
गुरुत्वम् । (आर्या छन्द ।) वर्णनीयातिशयेति । वर्णनीयौन्नत्याद्यतिश-
येत्यर्थ । अत्राद्ये शुद्ध द्वितीये श्लेषमूल । एवमग्रेऽप्युद्धम् । येषामिति ।
कण्ठपरिग्रहप्रणयिताम् आलिंगनप्रेमवत्ताम् । (धाराधर खङ्ग ।) तीक्ष्ण
दारुण । अनुरज्यते रक्तवर्णं प्रीतिमाश्च । स्नेहश्चिह्नकणता सौहार्दं च । सगर-
सगो युद्धप्राप्ति (तत्र सक्त मनो येषां तेषाम्) । प्रसाधनमलकरणम् । (निर्वर्त्यते
क्रियते इति कौतुकम् । शार्दूलविक्रीडित छन्द) सौहित्येति । रुधिरसपर्क-
कृतेत्यर्थ । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णवस्य जातित्वाभावादिति भाव ।

प्रमा :—इत्यवधेयम् । गिरय इति । अनुनतिरल्पोच्यता । अवलत्वमल्पवेगत्वम् । अग-
म्भीरा अल्पगम्भीरा । नञो ह्यल्पार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—‘तसादृशं तदल्पत्व
तदन्यत्व विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञ्या षट् प्रकीर्तिता ॥’ इति । तत्सा
दृश्यम्—अब्राह्मण इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा वन्यति । तदन्यत्वम्—अघट पट
इति । विरोधित्वम्—असुरा इति । अप्राशस्त्यम्—अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मण
इति । अभाव—भूतले घटो नास्तीति । तेन जातिगुणविरोधोदाहरणवसगतिरि-
त्याहुः । वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्वय्यातिरिचत्वेन गुणान्तभाव एवेति
ग्रन्थकृद्भक्षति । अतिलघुत्वमपकृष्टगुरुत्वम् । तस्य च विश्वभरद्वयेण विरोध । प्रकृते

सृजति च जगदिदमवति च सहृतिं च हेलयैव यो नियतम्
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ९४ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमारा ॥ ९५ ॥ (—)

पेशलमपि खलज्वनं दहतितरां मानस सतत्त्वविदाम् ।

परमपि मुज्जनवाक्य मलयजरसघट्टामोदयति ॥ ९६ ॥ (—)

Even that *Janārdana* who, to be sure, creates, protects and retracts this world but easily, (became) a *fish*, as the occasion demanded it it is miraculous ! (94)

When you are there, O king, the hands of the wives of the Brāhmaṇas, which (hands) being ever pressed against the pestles in the course of the performance of diverse household duties had grown *hard*, become *tender* like the lotus (95)

The words of the villain, howsoever *tender*, make the mind of those who have an insight into truth, *burn acutely* The words of the good person, howsoever *harsh*, *soothe* it like the *sandal* paste (96)

प्रदीपः—ख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेद्रव्येण यथा—सृजतीति । अत्र शफरवजातेजनार्दनेन द्रव्येण विरोध । गुणस्य गुणेन यथा—सततमिति । कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोध । गुणस्य क्रियया यथा—पेशलमिति । अत्र पेशलत्वपरमत्वयोर्गुणयोर्द्विप्रमोदकियाम्बा विरोध । यथा वा मद्भ्रातु धीहर्षस्य—

सर्वत पुत एव दृश्यते पात्रता न पुनरेति चक्षुषो ।

हृद्गतोऽपि भुजयोर्न भाजन कोऽप्यमालि वनमालिन क्रम ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयातिरिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । ' गिरय—' इत्यादि तर्प्यबोधादहत्तम् । गुणस्य द्रव्येण यथा—

उ०ः—तीक्ष्णस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम् । (सृजतीति । हेलयैव लीलयैव । अवसरवशत कालगते । शफर मत्स्यो जात इद चित्रम् । आर्या उन्द ।) अत्र शफरत्वेति । लीलया सर्गममगात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्यागमसिद्धत्वादविरोध । द्रव्येणेति । आभपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वम् । (सततमिति । मुसलेषु आसक्ता । बहुतर यत् गृहकर्म गृहव्यापार तस्य

प्रसङ्ग—इदं तस्य नोदाहरणम् । अत्र स्वभेदेन शिष्यपरत्वेन जातित्वाभावादित्याह—
विश्वभरेति । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भाव ।
जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोध । शरामिघाततेश्णातिशय

कौञ्चाद्रिरुहामदृषद्दोऽसौ यन्भागर्णाऽनर्गलशतपाते ।
 अमूर्ध्वाम्भोजदलाऽभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥९७॥ (—)
 परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
 पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
 विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
 विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुस्ते ॥९८॥ (मालतीमाधव १ ३३.)

That descendant of Bbhru (viz. परशुराम)—at the unstemmed and sharp charge of whose arrows, the mount Krauñcha, solid as it was with massive rocks, became soft like a fresh lotus-petal—creates, in truth, things without a precedent ! (97)

Some inscrutable feeling that transcends measure, which could not be described by any word, which has never again repeated itself in the sphere of experience, and which is bewildering owing to the great infatuation deepened by the lapse of discernment, chills (me) from inside and causes worry ! (98)

प्रदीपः—कौञ्चेति । अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य कौञ्चाद्रिणा द्वयेण विरोधः । क्रियाया क्रियया यथा—परिच्छेदेति । अत्र जडयति च तापं च

उ० :—करणेन मयादनेन कठिणा द्विजपत्नीना क्त्वा भवति दातारि सति सरोजन्तु सुकुमारा जाताः । गीतिः—उन्दः ।) विरोध इति । भवदानशत् गृहव्यापारनिवृत्त्या तत्परिहारः । पेशलमिति । पेशलम् कोमलम् । सतत्त्व सत्वमिति च पर्याय । मलयरसध्वदनद्रवः । (आर्या उन्दः ।) विरोध इति । पेशलपश्यपदयोः सुध्रन्वदुःश्रन्वार्थकतया दहतपदस्य सनापार्थक्यतया च तत्परिहारः । सर्वत इति । दृश्यते । शाश्वतो ज्ञायते इत्यर्थः । कौञ्चेति । अतिमहद्विः पायार्णद्विदोऽपि यस्य (भार्गवस्य) भाणानामनर्गलं अप्रतिनिर्गं शातवत् वज्रनपाते सति नवपद्मपद्ममल इत्यर्थः । (भार्गवः परशुराम । अपूर्णः सर्ग रचना यस्य । यचूर्तृकः यन्मर्मको वा । उपजातिः—उन्दः ।) विरोध इति । भार्गवमोहोऽभिजातपदस्य मुखेऽप्यन्वपरतया परिहारः । यद्यपि

प्रभाः—विदत्तनस्यौपचारिकत्वेन नशाम्भोजदलमौकुमार्यस्य विरहितत्वत्परिहार्यं । अदीर्घरतापक्रिययो कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधत्वप्रभावत्वात्प्रियेन

अयं चारामेको निलय इति रत्नाकर इति
त्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ९९ ॥ (भल्लशतक १०८)

With our minds unsettled by thirst (of water and jewels), we had recourse to the ocean, thinking "This is the sole abode of waters, this the mine of jewels' Who could foresee that the sage would in a moment quaff it off, held in the cavity of his folded hands, with its sharks and crocodiles in agony ? (99)

प्रदीपः—कुरुत इति क्रिययोर्विरोध । क्रियाया इव्येण यथा—अयमिति । अत्र पानक्रियाया कर्माभूतेन जलनिधिना विरोध । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न इव्यविरोधोदाहरणवशुचित तथाप्येकत्वणाम्बुधिपरतया समर्पणीयम् । इव्यस्य

उ०ः—कुमार. क्रींचदामण इति कोशात्कदे तत्त्व प्रसिद्धम् । तथाऽपि स्कन्दसा-
हाय्यार्य भार्गवोऽपि तत्त्वतवानिति पुराणे प्रसिद्धम् । परिच्छेदेति । मालतीमाधवे
मकरन्द प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद इयत्ता तमतीतस्तद्रहित
इत्यर्थ । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिकव्याजनिर्गता वचनानामवियय ।
तैर्निर्वक्तुमशक्य इति भाव । पुनरन्यदा कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि
अनुभवपथ तद्विषयव यो न प्राप्त इत्यर्थ । विवेकप्रथसादिति । विवेको दोष-
गुणविभाग । प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षण प्रकर्मस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागा-
तिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यग्य । तद्वेतुका उपचितं वृद्धिं प्राप्तो यो
महामोह सकलविषयाणामज्ञान विपरीतज्ञान वा यत्र तादृशश्चासौ गहनध
दुर्लभ इत्यर्थ । ईदृश कोऽप्यनिर्गन्नीय विकार अन्त अन्तकरण जडयति
विषयप्राद्वृत्तिविषये स्तत्र कर्तव्यत्वं । (शिखरिणी छन्द ।) विरोध
इति । अत्र विरहवैचित्र्येण कालभेदात्तपरिहार । अयमिति । (भल्लशत-
कविद्वते भल्लशतके प्रथम् । अयं जलनिधि समुद्र वा जलानां निलय
स्थानम् । तृष्णाया तरलितं आनन्तं मनो येषां तैस्त्वाभि ।) स्वीयवरचुलु-
कगर्तगत । कोटरो गर्त । (ताम्यन्त गत्यन्त तिम्प्य भस्या मकराश्च यत्र

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक त्वयि तटज्जुपि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ १०० ॥ (—)

(४४) स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोस्तदेकाध्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

In consequence of its contact with the river formed by the flow of the liquid ichor of (your) intoxicated elephants, even the river on the crown of Śankara (i. e. the Ganges) becomes, O crestmark of Earth, the Jumna, when you encamp on its (i. e. of the Ganges) bank. (100) !

25. SVABHĀVOKTI.

As for Svabhāvokti, it consists in the description of the action or form peculiar to the child etc.

Gloss:—स्व i. e. those (action and form) that are found solely in them (i. e. child etc.). *Form*: e. Complexion and Posture. To illustrate.—

प्रदीपः—द्रव्येण यथा—समदेति । अत्र यज्ञायमुनयोर्विरोधः । स्वभावोक्तिरिति । स्वत्व च स्वमात्राभितत्वम् । न तु स्वाभितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽ-

उ० :—तादृशम् । शिखरिणी छन्दः।) विरोध इति । अगस्त्यतपःप्रभावातिशयेन परिहारः । न द्रव्येति । किं तु जातीत्यर्थः । एतेन ‘असंभगोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम्’ इत्यसंभगोऽङ्कारोऽत्रेति परास्तम् । तदुक्तेर्विरोधपरिपोषकत्वात् । समदेति । मत्तगजमदजलप्रवाहनदीसंबधात् । शिवस्य जट्ट जटासमूहस्तत्संबधिनी आपणा गंगा । कालिन्दी यमुना । (गीतिशुद्धः ।) विरोध इति । कालिन्दीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात्परिहारः । इति विरोधः । स्वमात्रेति । डिम्भादेरित्यनेनैव संबधावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः । रूपशब्देनेति । अजहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमत्कृतिहेतुत्वं अलङ्कारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन ‘पदस्य चाप्यं बलीर्दो घासमति मुपेन तु’ इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्पृष्टत्वान्नालङ्कारत्वम् । असाधार-

प्रभाः—परिहिते । एवं कालिन्दीपदस्य श्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिव् । इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरणच्छाया इत्यादौ शोभा

पश्चाद्दृष्टी प्रसार्य त्रिकनतिवित्तं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
 रासज्याभुङ्गकण्ठो मुखमुपसि सटां धूलिधूत्रां विधूय ।
 घासप्रासामिलापादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
 मन्दं शम्भ्रायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥१०१॥

(हर्षवरित. ३)

(४५) व्याजस्तुतिमुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुढिरन्यथा ।

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

His sleep over, the horse, stretching out his hind legs, drawing out his body that appears extensive owing to the arch of the spine, with (his) neck bent, pressing (his) mouth against the bosom, tossing his mane smudged with dust, with his nostrils and lips ceaselessly moving in his craving for a mouthful of fodder, and neighing gently, scratches the ground with the hoof' (101)

26. VYĀJASTUTI

'Vyājastuti' is what is censure or praise on the face of it, but whose upshot is otherwise.

Gloss.—(The figure is so called because therein is found) either praise in disguise or pretended praise Instances in order—

प्रदीपः—तिन्वाप्तिः । रूपशब्देन वर्ण- सस्थान चोच्यते । उदाहरणम्—
 पश्चादिति । अप्राऽप्यमात्रगतयो- क्रियासस्थानबोर्वर्णनम् । व्याजस्तुतिरिति ।
 मुखे निन्दावगती यस्तुतौ पर्यवसान स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दाया पर्यवसान
 तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, भावस्य व्याजेन

उ० :—णस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिमामात्रवेद्यत्वादलौकिकवद्ग्रातीत्यलकारः । डिम्भ
 शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतिर्यग्भांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव
 'जाति.' इति केचिद्वयवहरन्ति । पश्चादिति । पश्चादंघ्री पश्चिमपादौ प्रसार्य
 त्रिकं पृष्ठंशः तस्य नम्रतया विस्तृतमङ्गं उच्चैरतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा
 आमुङ्गकण्ठो वक्रग्रीव- उरसि मुखं संपोज्य सटा ग्रीवाकेशाः तान् विधूय कंपयित्वा
 तृणप्रासत्राड्या अनवरतं निरंतरं चलन्तौ प्रोथतुण्डावोष्टाघरौ ओष्टाघ्रे वा यस्य
 (क्ष्मा भूमिम् । विलिखति उन्वितति । स्रग्धरा छन्दः ।) अत्रेति । पश्चादि-

प्रभाः—पश्चादित्युदाहरणेऽदिप्रसारणादिक्रियाप्रयुक्त सस्थान बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः
 ॥ २४ ॥ रुढिरिति । एतद्याचष्टे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः ॥ २५ ॥

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
 लज्जावर्जनमन्तरेण न रामान्यत्र संदृश्यते ।
 यस्त्यागं तनुपेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
 प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥ (—)
 हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
 नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।^१
 तृप्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धावशो-
 भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥ (—)

(Cited in पुञ्जराज's टीका on वाक्यपदीय २-२४९.)

Excepting yourself none else, I believe, is the foremost of those whose minds are void of complaisance: in none else but Ramā (i. e. लक्ष्मी) is found shamelessness (so flagrant). Since, you resolutely renounce Wealth that takes your shelter, coming to you through hundreds of openings; and since she (Wealth) abides only in you, even after having suffered the rebuff occasioned by renunciation ! (102)

O ocean, that have easily surpassed the Buddha, where is the need for prolixity of words? There is none else that has, like you, taken the vow to bestow favour on others! Since you, out of compassion, render help to the Desert in shouldering the burden of infamy fallen to (its) lot, owing to (its) being averse to do an obligation to the thirsty traveller ! (103)

प्रदीपः—स्तुतिरिति ग्रहणात्, अन्यस्य तु व्याजस्मा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—
 हित्त्वेति । स्पष्टम् । अन्या यथा—हे इति । अत्रोपमारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

उ० :—त्यादिना सस्थानस्य, घासप्रासेयादिना क्रियाया इत्यर्थः । इति स्व-
 भावोक्तिः । रुढिः । पर्यवसानम् । अन्यथा । स्तुतौ निंदायां वा । मुते इत्यनेन
 पर्यवसानाभाव वदन् बाधितत्वमिप्रैति । अत एव नास्या घनिचम् । तत्र
 हि निर्वाधेन वाच्येन व्यञ्जनयाऽर्थातरावगति । न चैवं प्रवृत्ते । बाधेन लक्षणा-
 प्रसङ्गत् । उपरुत बहु नामेत्यादिकत् इति बोध्यम् । हित्त्वेति । अनुरोधही-
 नमनसां मूर्धन्यस्त्वदपरो न । लज्जाशून्यश्च च लक्ष्मीं विना नान्यत्र ।
 उभयत्र हेतुमाह—य इति । मुखशतैः युद्धोदप्रकारशतैः । (शादूलविक्रीडितं
 छन्दः ।) राश आश्रितत्यागरूपनिंदाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीरत्नाभिधा-
 नान्स्तुतिः । हे इति । हेल्या लील्या जिता बोधिसत्त्व बौद्धा येन । अतिव्यरणि-

(४६) सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं दिवाचकम् ॥२६॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावमगकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिवहणिसार्द्धिं दीहण सासदण्डा

सह मणिवलयर्हि वाप्यघारा गलन्ति ।

तुह सुहम विभोष तीव्र उव्विगिरीय

सह भ तणुलदाय दुव्वला जीविदासा ॥ १०४ ॥ (कर्ममञ्जरी. २.१.)

27. SAHOKTI.

That in 'Sahokti' where one (expression), on the strength of a word signifying 'together with,' conveys two senses, significant for two अर्थिनः

Gloss:—That is 'Sahokti' where an expression, though expressing one sense, becomes the conveyer of two, on the strength of a word meaning 'together with.'

To illustrate:—

The heavy sighs grew long *along with* the days and nights; streams of tears slipped down *along with* the jewelled bracelets; and the hope of life grew feeble *along with* the creeper-like body of that lady who got depressed at (her) separation from you, O blessed one! (104)

प्रदीपः—स्तेति । शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादेनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः । 'चैत्रमैत्री गच्छत.' इत्यादीं तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।

उ० :- कानामपि जेतुरित्यर्थः । परहिताधाने परहितकरणे । (शार्दूलविक्री-
दितं छन्दः ।) मल्दशेन एककिना निर्जलत्वात् तृपितपायोपकरणमावजग्या-
ड्यशोभारो गृहीतः । त्वयाऽपि क्षारजलत्वात् त भारं गृह्णता तस्य साहाय-
केनोपकरणं कृत इति स्तुत्या तृपितपायाऽनुपकरणे निदाया पर्यवसानम् । न
चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैरास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्तिविशेषात् । कार्यम-
रणमात्रादिसंबन्धाभावाच्च । शुद्धव्यजनाविषयत्वाभावाच्च । ननु स्तुत्या निन्दा-
याः कथमल्यकरणत्वम्, वाच्यानुकार्यत्वात् इति चेन्न । वीभसहास्यान्यतर-

प्रमाः—शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिरुक्तानामार्थान्वयबोधक-
त्वसामर्थ्येन क्लृप्तापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्यबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।

श्वासदण्डादिगत दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगत तु सहा
र्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

The attribute of being long etc. is expressed in so far as it pertains to the heavy sighs etc. As relating to the days and nights etc., however, it is conveyed on the strength of (the word) with the sense of 'together with'

प्रदीपः— यथा—सहेति । अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वय साक्षादेव शाब्दः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयवत्त्वत् ।

उ० :— रसालन्ननत्वान्निघस्य तद्रसानुकूलोत्कर्षकत्वस्य सत्वात् इत्याहुः । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतेरन्यनिन्दयाऽन्यनिंदाया अन्यनिन्दयाऽन्यस्तुतेर्गम्यत्वेऽप्येया । स्तुतिपदेन बोधनस्य बोधनात् । निन्दादीनां व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलंकारत्वमप्रस्तुतप्रशसाबद्धोप्यम् । इति व्याजस्तुतिः । एकार्थाभिधायकम् । एकान्वय्यर्थाभिधायकम् । अनेकेति । अनेकान्वय्यर्थाभिधायकमित्यर्थः । अत्र सहशब्दार्थं साहित्यम् एकजातीयैकमलिक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम् । 'पुत्रेण सहागता' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यनानागत इति शाब्दबोधः । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोधः । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एतच्च प्रथमाते आगमनस्य शाब्दोऽन्वयः । तृतीयाते तु सहार्थसामर्थ्यादर्थः । एवञ्च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शाब्दार्थमर्थादया एकधर्ममत्रधस्तत्रायमलंकारः । समुच्चये तुभयत्र प्राधान्यः

प्रभा.— एकार्थेति । उक्तकार्यान्वयगमकमित्यर्थः । सहार्थेति । समानकालीनैकधर्मवत्स्वरूपसाहित्यान्वयवत्त्वादिदर्थः । अनेकार्थेति । अनेकार्थाचितस्वार्थगोचकमित्यर्थः । एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । सहेति । 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घां श्वासदण्डा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा मलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेगशीलाया सह च तनुल्लतया दुर्बला जीविताशा ॥' अत्र यथा 'पुत्रेण सहागता पिता' इत्यत्र पुत्रवृत्तिधर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितर्येव शाब्दोऽन्वयः । पुत्रे तु सहार्थसाहित्यबलादागमनबोधः । आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण धर्मत्वेन बोधात् । (विरोधात्) । एवमिहापि श्वासदण्डेषु दीर्घत्वान्वयः शाब्दविशेषतो

(४७) विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सत्र नेतरः ।

एचिदशोभनः, एचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः

उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ १०५ ॥ (—)

28 VINOKTI.

That is 'Vinokti' where *without* one thing another ceases to be good or ceases to be its contrary (: e non good)

Gloss —(The thing becomes) in some cases, bad, in some, good Instances in order —

In the absence of the Night, the Moon becomes void of splendour; likewise, in the absence of the Moon, it (: e Night) becomes one patch of (महत्) of darkness In the absence of both, the spark of love on the part of lovers does not flash at all ! (105)

प्रदीपः — विनोक्तिरिति । सत्र शोभनो न, नेतरो नाशोभव इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना यस्यचिदशोभनत्व शोभनत्व वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्व यथा—अरुचिरिति । शोभनत्व यथा—मृगेति । अत्र मृगलोचनया दुष्टदुष्टद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनेर्विचित्र-व्यवहारप्रगल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वमुक्तम् । परिवृत्तिरिति । परिवृत्तिरिति

उ०:—शाब्द एव चैकान्वय इति ततो भेदः । 'चैत्रमैत्रौ सह गच्छत' इत्यादावपि तथैवेति नायमलकारः । ह्यन्व चालकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन 'अनेन सार्द्धं विहराबुराशे' इत्यादौ नेयम् । ह्यन्व चास्या श्लेषमितिभ्रामेदाध्ययसा-नात्मकेन केनलभेदाध्ययसानात्मकेन वाऽतिशयेनानुप्राणने भवतीति बोध्यम् । (सहेति ।) 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घां श्वासदण्डा सह मण्डिलयैर्वाण्यधारा गच्छन्ति । तत्र सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ।' (कर्पूरमज्यां द्वितीयजवनिःफातरे नायिःश्या विरहाःस्थार्षणम् ।) द-डाःशा श्वासा श्वासदण्डा । वाण्यो नेत्राबु । अत्र दिवसनिशादौ दीर्घच दुःखदायित्वादौपचारिकम् । इय धर्मयोरभेदाध्ययसायमूला । इति सहोक्तिः । विनोक्तिरिति । अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षितः । तेन नञ् निर्-वि-

प्रमाः — दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्ष इति लक्षणसम्पत्तिः । दीर्घादिपद तु दिवसादी-नामपि धर्मत्वेन दीपत्वादिबोधे तात्पर्यमाहङ्कतया हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रसरणम् ॥ २६ ॥

मृगलोचनाया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसुनुः ॥१०६॥ (—)

(४८) परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

When *apart from* the deer-eyed one, this son of the king becomes bright with the flash of (his) genius for diverse affairs. He comes to possess a heart as lovely as the moon, *in the absence of* that friend! (106)

29. PARIVṚTTI.

'Parivṛtti' is an exchange that may take place of objects for (others) equal or unequal (to them).

प्रदीपः — लक्ष्यालकारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसद्वेहः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च क्वचित्समेन समस्य । क्वचिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचि-

उ० :— अंतरेण-कृते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपि इयमेव । अरुचिरिति । (अपरवक्त्रं छन्दः ।) न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिष्वनिरेव युक्तः । तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । वाच्यार्थकृतस्य चमत्कारस्यानपलपनीयत्वात् । मृमेति । (विचित्रेषु व्यवहारेषु प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः तस्याः प्रभया प्रकाशेन प्रगल्भः चतुरः । अमृतद्युतिः चन्द्रः तद्वत् सुन्दरः स्वच्छः आशयः अन्तःकरणं यस्य ।) य एव राजपुत्रः क्षीमोहितः कृपविकटः स एव तया विनाऽतिव्यगहाराभिज्ञः । य एव दुष्टसुहृदालिगितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इत्यर्थः । (मालभारिणी छन्दः ।) इति वि-

प्रमाः— विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम् । इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनेनोत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादानमित्यर्थो द्वेषः । अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षायां चतुर्थाऽपि भेदः क्वचिदुदाहृतः । यथा—'अस्त्यमात्समयीं दत्त्वा मुष्टमालामयीं तनुम् । गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरसासन ॥' इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मि-धर्मभावव्यत्याने वा विषययोः स्यादुत्तर उक्तः । यथा—'काचो मणिर्मणिः काचो देया तेऽन्ये हि देहेनः । सन्ति ते मुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ॥' अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेर्धर्मत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेर्धर्मित्वं काचस्य धर्मत्वमुच्यमिति धर्मभावविपर्ययः । धर्मस्पर्शा यथा—'यस्य न सविधे दयिता'—

परिवृत्तिरलंकारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मत्तं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशामामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दशमादाय सहसा
ददस्याधित्र्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥ (—)

अत्र प्रथमेऽर्धे समेल समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे
स्वीकृत्य शरुणनिनादघतः प्रहारान् ।

'Parivṛtti' is (the name of) the figure To illustrate.—

Bestowing graceful movements that are highly prized on those Creepers in blossom, this Wind accepts (from them) often unequalled fragrance, the Creepers, on the contrary, receiving at once the glance of the passers by, give (in return) a blend of anguish, disease, ^{distress} sobs and swoons ! (107)

Here in the first half, there is an exchange of an equal for another equal, in the second half, of the superior for the inferior.

The host of haughty hostile warriors, having received, in the encounter, blows of terrific din, with a variety of weapons, made

प्रदीपः—दुतमेन न्यूनस्येति विविधेयमित्यर्थः । समासमत्त्व चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—लतानामिति । अत्र प्रथमार्धे स्वस्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य,

उ० :—नोक्तिः । कस्यचिदादानमिति । परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः । विनिमयपदस्य तत्रैव शक्ते । एवमादाय दानमपि सा । दानादान-
अन्वहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालंकारत्वाभावात् । तेन 'क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि वालिका.' इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्तेः 'किमित्यपास्याभरणानि यौवने घृतं त्वया वार्धकज्ञोमि वल्कलम्' इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् । लतानामिति । (अयं मरुदायुर्लतानाम् असमं अनुपमं आमोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः । मत्तं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्त्वा । अर्थात्

प्रमाः—इति पदे । अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दशदहनस्त्वमुत्तरार्धे तु दशदहने तुहिनदीधितित्वमिति विपर्यासः । न तु धर्मधर्मविपर्यासः । तस्य यथास्थितत्वेनैव विवक्ष-

दृष्टारिवीरविस्तरेण वसुधरेय
निधिंप्रलम्भपरिरम्भविधिर्विंतीर्णा ॥ १०८ ॥ (—)

अत्र न्यूनोत्तमस्य ।

(४९) प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्लियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भावि-
कम् । उदाहरणम्—

over to you, O king this Earth, whose act of embracing (you) was not to
be intercepted by a separation (from you) ! (108)

Here is an exchange of the inferior for the superior

30 BHĀVIKA

That is Bhāvika where objects past or future, come to be visu-
alised as though they were present

Gloss —भूतभाविनः is a Dvandva compound to be dissolved as भूताश्च
भाविनश्च (past and future) It is called 'Bhavika' since therein is present
the Bhāva : e vision (?) of the poet. To illustrate —

प्रदीपः—द्वितीयार्थं उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिभ्याधीनामतादृशतया न्यूनानां
विनिमयः । अन्त्या यथा—नानेति । अत्रोत्तमया वसुधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ।
प्रत्यक्षा इति । भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भा-

उ०ः—लताम्य । अध्वन्यानां पाथानाम् । अहह इति खेदे । आधि मनपीडा,
व्याधि कायपीडा, भ्रमि दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितम् रोदनम्, मोहो
निक्षेष्टता, एषा व्यतिगर समूहम् ।) मरुतबधेन लतानां लास्यदर्शनात्
लतादर्शनेन च पथिगानामाध्यादिदर्शनादात्त्वं कविकल्पितम् । (शिखरिणी
छन्दः ।) नानेति । दृष्टारिवीरसमूहेन हे नृप युद्धे लच्छरप्रहारास्तीत्य-
तुभ्यं विरहशून्याऽऽलिङ्गयती वसुधती वितीर्णेत्यर्थः । (वसन्ततिङ्का छन्दः ।)
इति परिवृत्तिः । प्रत्यक्षतयेति । अलौकिकप्रयत्नविषया अपि लौकि-
कप्रयत्नविषयत्वमेत्यर्थः । अत्रिप्राये लौकिकप्रयत्नविषयत्वेन प्रतिपादनेन न

प्रमा - नन् । रुदितविरहोपधिना परस्परमविषयासन्देहश्च विषयान्तरित्यवधेयम् ।
इति परिवृत्तप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भविष्यान्नोत्तारत्यर्थः ।

आसीदञ्जनमत्तेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्सुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥ (—)

अत्र आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

(५०)

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

I see (your) eyes as they were (इति) when the collyrium was in them, directly do I visualise your figure (as it would be) with the set of ornaments that will be there (109)

Here in the first half there is visualization of the past, 31 KĀVYALINGA. in the second of the future

'Kāvyaṅga occurs where the reason assumes the form of the sense of a sentence or a word

प्रदीपः—विनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाषिकम् । भाव कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविययसोऽजास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थं । उदाहरणम्—आसीदिति । अत्र पूर्वाधे भूतत्वाञ्जनस्य उत्तराध भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम् ।

उ०ः—चेय भ्राति । भूतभावित्वेनैव निर्देशात् । अजनाद्यसत्त्वेऽपि तत्कृतशोभा-
द्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च । न चैव स्वभाषोक्ति । तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधा-
यक । इह तु कवेस्तनिबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेयात् । आसीदिति ।
अत्र यदजन दत्तमासीत् इति तद्युक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थं । भाविभूषणै स-
न्वियते सा । तद्युक्तमित्यर्थं । (भाविभूषणानां संभारं समूहो यत्र तादृशीम्
इति वा) यथाश्रुते आसीदिति पश्यामीत्याद्यन्वये भूतादेर्लौकिकमाक्षान्द्वार-
विषयस्य नोपपादित स्यात् । अत्राजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपपरैलक्षणेनैव
शोभातिशयात्तेषां वैयर्थ्यं ध्रुव्यते । क्वचिद्भूतत्वादिनिर्देशं विनाप्येव दृश्यते ।
'अहं विलोमयेऽद्यापि युष्यतेऽत्र सुरासुरा' इत्यादी । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
अमरभे सन्धरूपातिशयोक्त्यैव गतायोऽयम् । प्रत्यक्षानमरेऽपि तन्मरधर्षणनात् ।
भूतादिस्त्वनभ्रंशेऽपि तन्मरधर्षणनाद्येति । साऽनुप्राणिनाऽत्रेति कश्चित् । इति

प्रभाः—निश्चयादीति । अप्रनाद पूर्वकाङ्क्षानियमसूचनऽभिप्राय इत्यर्थः ।
भादिनाञ्जनानिश्चं विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं दृश्यते । इति भाषिकप्रकरणम् ॥ २९ ॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ॥ (—)

Gloss :— In the form of the sense of a sentence as in :—

That, in all probability, I never saluted you, O enemy of Pura (i. e. Śiva), in any of my former births was inferred (by me) from the manifestation of (my) body. Now, saluting (you) and (thereby) becoming emancipated, when I become bodiless, I shall fail to salute you, also in time to come. O great lord! pardon both these lapses (on my part)! (110)

प्रदीपः— काव्यलिङ्गमिति । अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचन काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपठार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थता यथा—वपुरिति । अत्र पुरा क्वचिदपि नाह भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमतिभा-

उ० :— भाविकम् । हेतोरिति । स्यतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनमित्यर्थः । पदार्थतेति । पदमध्येऋनेः चेति बोध्यम् । व्यासयाचनिर्देशान्नानुमानसंकरः । श्रोतुर्युक्तिगकानुमितिवुबोधयिपया कवेर्भ्याप्यादिविशिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिगमनुमानविषयः । काव्यलिङ्गजानुमितेस्तु न कविना श्रोतुर्युबोधयिपिता किं तु श्रोतुर्युत्पिपादयिपितेति भेद इत्यन्ये । वपुरिति । क्वचित्कस्मिन्नपि जन्मनि । (पुरा प्रायः भवन्तं अहं न प्रणतवान् । इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितम् ।) त्वन्नतौ शरीरोत्पत्तेरभावात् । (संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरशून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः । इदं अपराधद्वयं क्षन्तव्यम् । शिखरिणी छन्दः ।) अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेकपदार्यो हेतुः । अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्यो हेतुः । अनमनमपराधे इति । यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोध न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्ना बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः । क्षन्तव्यमित्यस्य च लक्षणाया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोषः । प्रणयीति । (माडतीमाधवे पंचमकिं) माडतीयधोयतम-

प्रमा :— अनमनमपराध इति । अपराधोऽयं दुरितं विवक्षितम् । तत्रानमनस्य हेतुत्वम् । अपराधस्य क्षमणं च तत्कथ्यनुन्यादनं तत्राक्षरं वेति नानुपपत्तिः । तदिनि चानम-

अनेपुक्तिदार्ढ्यता यथा—

the.

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै—

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमद्दण्ड इवैव भुजः ॥१११॥ (मालतीमाधव. ५-३१.)

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्भूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं

हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंछतिम् ।

अचाराधनतोपितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-

लोकोच्छेदिनि भोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ११२ ॥ (—)

In the form of the sense of words more than one, as in.—

Let this arm alight unawares, like the staff of Yama, on your head, when you are hurling your weapon, with the intent of killing, against that figure there, which gets distressed even with the flocks of the tender शिरीष blossoms, sustained, thanks to the fancy for sportive merriment on the part of (her) loving friends' (111) ♣

In the form of the sense of one word as in —

Farewell to thee, O Smearing of ashes ! O Rosary of Rudrākṣas, good bye ! Alas ! how I feel for the flight of steps, the ornament of the temple of Śiva, the beloved of Pārvatī ! This day, we are being plunged by Śiva, pleased with the worship, in the great *delusion* called Emancipation, that puts an end to the light (आरोक) of pleasure derived from treating you (viz भस्मोद्भूलन etc.) with esteem ! (112)

प्रदीपः— गित्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा— प्रणयितीति । अत्र शलोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न वाच्यं वाक्यार्थः । 'शस्त्रमुपक्षिपतः' इत्येतावन्मानस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाच्यत्वम् । विशेषणत्वादिति

उ०:— घोरघण्टं प्रति माधवस्येपमुक्तिः । प्रियसत्याः सलीलो यो हास्यरसस्तेन प्राप्तः । ललितम् मनोहरम् । (तत्र वपुषि वधाय शस्त्रं उपक्षिपतः तव शिरसि एव भुजः अकाडे अकाले यमदण्ड इव पततु इत्यन्वयः । नर्कुट्टकं छन्दः ।) अवाक्यार्थत्वादिति । विशेषणीभूतार्थोपस्थापकत्वेन विशेष्यसाक्षात्कृत्यादिति भावः ।

प्रभाः— नद्वयजन्य दुरितद्वयपरामर्शकम् । न त्वनमनद्वयस्य । हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽन्वयत्वात् । विशेषणत्वादिति । तत्रेति पठ्यन्तार्थं विशेषणत्वादित्यर्थः ।

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

In these instances, (1) in the matter of the two lapses, the failure to salute in the former and later births, (2) in the matter of the alighting of the arm, the hurling of the weapon, and (3) in the matter of the great delusion, the characteristic of putting an end to the light of pleasure, are respectively the reason of the nature specified (in the definition)

प्रश्नीयः— तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति । एकपदार्थता यथा — भस्मे-
ति । अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थं एव । अर्थान्तरन्यासे
तदस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध

उ०— भस्मेति । शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्येयमुक्ति । हा सोपानपरंपराम् ।
तस्या शोच्यतेत्यर्थः । तत्सस्वारकर्त्रिभावात् । (गिरिसुताऋतस्य शिवस्य आलयः
प्रासाद तस्य अलवृत्तिम् अलङ्कारभूताम् । युष्माकं भस्मोद्भूतनादीनां या स-
पर्यां पूजा तत्सुखस्य आलोकं प्रकाशं तदुच्छेदके तन्नाशके मोक्षसङ्के-
महामोहे निधीयामहे । 'वयम्' इति शेषः । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।)
तदस्थतयेति । परस्परमनन्वितत्वेनेत्यर्थः । पर्यवसानमिति । सामान्यार्थस्योक्तस्य
प्रामाण्यप्रहहेतुत्वमित्यर्थः । इह तु साक्षादेवेति । तत्तत्पदार्थनिरूपितहेतुतयोपनिबद्ध
इत्यर्थः । हेतुविभक्त्यादिनेति काचित्कोऽपपाठः । गम्यमानहेतुत्वस्यैव हेतोः सुदरत्वेन
प्राचीनैः काव्यलिङ्गाभ्युपगमात् । अत एव वपुःप्रादुर्भावादनुमितमित्यशौ नायमलङ्कार
इत्याहुः । सामान्यविशेषभाजमवधानालिङ्गितत्वेन ततो भेद इत्यन्ये । केचित्तु निर्हेतुरूप-

प्रश्नाः— अर्थान्तरन्यास इति । अत्रेदं विचार्यम्— काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोच्छेदि-
तेत्युक्तोदाहरणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्पर्यं काव्य-
लिङ्गता । अर्थान्तरन्यासे निजशोपावृत्तमनसामित्यादावतिमुन्दरस्य विपरीतत्वेन माने
तादृशजननृत्तित्वेन साक्षात्पितोपहतत्वं हेतुर्नाच्यते किंतु शङ्कपीततादर्शनगतत्वेनेति तादृ-
स्यम् । काव्यलिङ्गे ॥ मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वमुच्यते इति भेद
इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव । उक्तोदाहरणे तदभावात् । प्रत्युत
पञ्चम्या हेत्वभिधाने 'अलमनिकपलत्वात्' 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादीं काव्य-

(५१) पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत्
(पर्यायेण भङ्गघन्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

य प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरज्जिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ११३ ॥ (हयग्रीववध १)

32 PARYĀYOKTA

'Paryāyokta' is that statement which is without the Expressed-Expresser relation

Gloss —The statement by the process of suggestion which is distinct from the Expressed-Expresser relation is called 'Paryāyokta' since it is based on a statement by Paryaya, i e a different mode

To illustrate —

At whose sight, was given up by Ichor and Pride their fancy to abide (respectively) in the face of Aravana and the mind of Hari (i e Indra)

(113)

प्रवीपः—इति ततो भेदः । पर्यायोक्तमिति । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थावाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पद्यायोक्तम् । पर्यायेण भङ्गघन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्था विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—यमिति । अत्रैक एवार्थं ऐरावतशकौ मदमानविमुक्तौ आताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरज्जितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । ॥ चैव प्रतिपन्नस्यैव प्रति

उ०ः—दोषाभावात् काव्यलिङ्गम् । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन क्वचिप्रतिभानिर्वर्त्यताभावात् । तत्प्रयुक्तचर्मकराभावेनार्यालंकारतायां दुरूपपादात्वाच्च । श्लेषादिसमिश्रणेऽपि तत्कृत एव चमत्कारो नैतद्वृत्त इत्याह । इति काव्यलिङ्गम् । पर्यायोक्तमिति । वचः । प्रतिपादनम् । अवगमनव्यापारे व्यञ्जना । भङ्गघन्तरेण प्रकाशभेदः । तेन न पौनःक्यम् । ध्वनेस्त्विति । व्यङ्ग्यस्यागूढ-

प्रमाः—लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्मात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थद्वयप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरव्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । किञ्चिदर्थज्ञापकतया हेतुवचनमनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे ध्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुञ्जपाते शब्दोपश्लेषस्य, मुषेर्माँदरूपत्वे आलोकोच्छेदस्यापि कारणस्य योगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एवं निजदोषेत्यादौ

अत्र ऐरावणशक्रौ मद्मानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते, यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गो' शुक्लश्चलति'—इति विकल्पः, यदेव दृष्ट तदेव

Here, the idea that ऐरावण and शक्र (ः e इद्र) got purged of ichor and pride, though suggested, is yet expressed by words. Consequently, whatever is expressed, is itself suggested but it is not expressed in the way in which it is suggested. To illustrate. On the sight of a bull white

प्रदीपः—एतिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोभेदात् । एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्ले गवि चलति

उ०:—त्वादिति भाव । (यमिति) यं राज्ञम् । हरे इद्रस्य । एक एवार्थ इति । विमोचननिःशसप्रीतित्यागयोरेकत्र पर्यवसानादिति भाव । तेन चेति । तथा च लक्षणसंगति । पौनरुक्त्य शक्ते । न चेति । यथेति । येन प्रकारेण व्यङ्ग्यं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्याग्यत्वयोरविरोधः । यथा यावत्कुसुमजपाकुसुमादिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्व तथेहापीति भावः । न पुनर्यथेति । निर्विकल्पके शुद्धतदाश्रयगोत्वतदाश्रयचलनतदाश्रया विशकलिता भासते, सविकल्पके तु ससृष्टतयेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः । भिन्नत्वेति । भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन ससर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता । भेदोऽतद्व्यावृत्तिः परम्ये । तस्या सविकल्पके विशेषणत्व बाह्या मन्यते । अन्यमते संसृष्टत्वेति । प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः । एव च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपत्रायज्ञानस्य मद्मुक्तत्वरूपव्यङ्ग्यज्ञानहेतुत्वाद्द्वैलक्षण्यमिति भावः । यद्वा निर्विकल्पके किञ्चित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्

प्रमाः—दोषस्य भ्रम प्रति कारकहेतुत्वोक्ते पूर्वार्थे काव्यलिङ्गम् । तस्य तु दृढप्रत्ययार्थं सुतरार्थं विशेषसहचारोपन्यासः । न तु विशेषरूपोऽर्थः । सामान्यार्थं कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतुपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमितिः कविनात्म्यविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक् । इति काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥ अर्थादिति । पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थः । यथा निर्विक

विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा । यतोऽभिप्रायऽसंस्पृष्टत्वेन दृष्टम्,
भेदससर्गाभ्यां विकल्पयति ।

and moving we get the determinate idea, "There moves the white bull, there one cognises determinately the same object as was sighted, but not in the way in which it was sighted Since, one cognises determinately by way of exclusion or association what was seen as non-excluded or non-associated.

प्रदीपः - निर्विकल्पकसविकल्पकयो एक एव कार्यस्ताभ्यां विपरीक्रियते । न पुनर्यथा
निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विपरीक्रियते । मिश्रत्वसस्पृष्टत्वाविषयक निर्वि-

उ० :- नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा' इत्यादेरर्थः । इदमेव भिन्न-
त्वाविषयकत्वादीति बोध्यम् । अत्र व्यग्यमगूढ वाच्यादचारु चेति न ध्वनितम् ।
'नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ' इत्यापि भगवान् वासुदेवो
राहुशिरश्छेदकारित्वरूपेण स्वासाधारणधर्मेण व्यग्यस्ततोऽपि चारुतरेण
राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन रूपान्तरेणाभिहितः । केनचिद्रूपेण व्यज-
नया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतरेण रूपेण यत्र 'गच्छतेति लक्ष-
णतात्पर्यात् । यद्यपि भगवतः पूर्वाप्रकृतत्वावच्छब्देनाभिधानाच्च न
व्यग्यत्वम्, तथापि व्यग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यत्वाभावाद्व्यग्यत्वमेव । एव च
प्रकारभेदाद्व्यग्यस्यैवाभिधानविषयत्व युक्तम् । न च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन
धर्मिणि एव व्यग्यत्व न धर्मिणे इति वाच्यम् । धर्मिणः स्वरूपतोऽवाच्यत्वात् ।
यदि धर्मा स्वरूपतः कस्यचिद्वाच्यः स्यात्स्यादपि तथा । औपाधिकभेदेन घ-
टाकाशादिषु भेदप्रतीतिरित् तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदेन धर्मि-
णोऽपि व्यग्यत्वाच्च । एतेन 'व्यग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानासम्भवात् कार्य-
मुखेन कारणाभिधानं पर्यायोक्तम् । उदाहरणे राहुवधूकुचनैःफल्यरूपेण का-
र्येण राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते' इत्यलकारसर्गत्वोक्तमपास्तम् । प्रकार-
शोदाहरणविरोधाच्च । यत्तु 'पर्यायोक्तं तदप्याहुर्वद्वयजेनेष्टसाधनम् । शुक्र भो-

प्रमाः - एकरूपविषय इति । निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न
विपरीक्रियते इत्यर्थः । तथा चैकप्रकारत्वाभावेऽप्य दृश्यन्त इति हेतुम् । मिश्रप्रकारत्वे
षु निर्विकल्पके प्रकारभावादसंगतिः स्यादिति । अत एव निर्विकल्पकसविकल्पक

(५३)

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनयसनी ।

निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्ष क्षय रामः ॥ ११५ ॥ (—)

न चात्र वीरो रसः । तस्येहाहृत्वात् ।

33 B UDĀTTA

And it consists in the subservience of the great

Gloss — उपलक्षणः = Subservience, of course to the thing which is to be described To illustrate —

This is the same forest dwelling in which Rama who courted distress for upholding the word of Dasaratha exterminated the demons, with the arm for his helper (115)

It should not be urged that here the Heroic Sentiment (is prominent), since it is, in this case, subservient

प्रदीपः—सुखादिधनसमृद्धियोग । महतामिति । महता यदुपलक्षणमङ्गभाव-
अर्थादुपलक्षणीये, तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाहरणम्—तद्विमिति । अत्रैतादृशो महानामो
दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कार-
निदान, तस्य प्रधानत्वाद्द्विच्छित्यन्तराभावाच्च विविचयोऽयमलकारव्यपदेश इति

उ०:—उत्तमत्रा ये हारा तेभ्य गलिता ।) बाल्य पौडशानर्मा ।) त्यागलीला
दानलीला सेन आचरितमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित उन्द ।) समृद्धियोग
इति । तेन वर्णनीयनृपणे समृद्ध्यतिशय । 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशति विधु-
मडलम्' इत्यादौ पौरसमृद्धिर्व्यग्येति व्यग्योऽयम् । वर्णनीये इति । अग्निनीत्यर्थः ।
तदिदमिति । पुण्यमविमानस्थस्य लक्षणस्यागद प्रतीयमुक्ति । (आर्या
छन्दः ।) महत्तत्र च रामस्य दशरथाज्ञानशासाम्नायत्यागपूर्वकवननासात् बाहुमा-
नसाहायेन समलक्षक्षयकरणाच्च । अत्र दण्डकारण्यस्याऽङ्गित्वम्, रामस्यांग-
त्वम् । ईदृशो रामो यत्र स्थित इत्यरण्यस्याऽङ्गित्वम् । उत्साहातिशय ए-
वेति । वीरप्रज्ञानस्य रामस्य बाहुसहायेन तदतिशयप्रतीते रक्ष क्षयस्यानु

अभाः—स्येन वस्तु भासते इति यथाशुतोषवृत्तिमाहुः । इति अर्थोऽप्युदाहरणम् ॥ २९ ॥
न तु तस्यैवेति । वदरामलक्षणादिमानामित्यादी पर्यायालकारभेदेऽतिप्रसङ्गादिति
भावः । उपलक्षणमिति भावप्रधानमित्याशयेनाह—अङ्गभाव इति । वर्णनीयाया

(५४) तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्त्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्चाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

34 A. SAMUCCAYA.

That is 'Samuccaya' where one cause capable of achieving that (thing) being present, another achieving the same, presents itself.

Gloss —Where one circumstance, capable of bringing about that i. e. the effect under consideration, being present, other circumstances capable of achieving it present themselves, the figure is 'Samuccaya.' To illustrate—

Irresistible are Cupid's arrows; the beloved is away, the mind most uneasy; the passion vehement, the age in its prime, the life very tenacious, the family untainted, the feminine nature opposed to

प्रश्नीपः— वाच्यम् । नद्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहात्रत्वात् । तत्सिद्धीति । तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोरेषादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—दुर्चारा इति । अत्र स्मरमार्गणा एव

उ० :— भावस्य प्रतीतिश्च घनित्वं स्यादिति भावः । अंगत्वादिति । अंगोत्कर्षत्वादित्यर्थः । अंगांगस्य चाप्राधान्यात् घनित्वमिति भावः । रामविषयकरति-भावस्याप्यपरिपुष्ट्यात् भावघनित्वम् । इत्युदात्तम् । इति विशेष इति । समाधौ हि एकेन धर्म्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतना सौकर्यादिरूपातिशयमपादनम् । (अत्र तु) एकस्मर्यमपत्तौ सर्वेषां स्वदेवस्योत्पन्नायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिङ्गे हेतुत्वमात्रे विरक्षितं न तु हेतूना गुणप्रधानभावनस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्मर्यं तन्व-र्यकारिवेऽन्येषा साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः । दुर्चारा इति (मयूर-सूनोः शत्रुवर्गस्य पथमिति शार्ङ्गधरपद्मतौ स्पष्टम् ।) स्वं प्रति विधिं प्रति वा कश्चिद्वदति । (स्मरस्य मदनस्य मार्गणा-वाणाः) दूरे प्रयासान् । गाढे अनिशयिनम् ।

प्रमाः—इति तस्याः प्राधान्यमूननावोचम् । इत्युदात्तप्रहरणम् ॥ ३१ ॥ समाधा-चित्ति । 'समाधिः मुद्धरं कार्यं कारणान्तरयोगनः' इति लक्षणात्ममुधीयमानमपि कारण-

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ ११६ ॥

(मयूरसूतोः शंकुवर्णस्य !)

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूर-
स्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च
पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी

भुजयलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो

व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तथाहुशाः ॥ ११७ ॥ (—)

equanimity; the season friendly to love, Death relentless; the friends not
at all tactful. How indeed could such roguish separation be borne ! (116).

Here, the arrows of Cupid by themselves render the separation
intolerable. Over and above that are stated (as being present) the stay
of the beloved in the distance etc. Thus very Samuccaya may take
place with the combination of circumstances that are (1) good, or
(2) bad, or (3) good and bad, hence it has not been defined separately
(for the different combinations) To illustrate —

A spotless family, a winning figure, an intellect equipped with
learning, enough strength of the arm, vast wealth, unimpaired sove-
reignty these things are naturally enviable, on the score of these, man
here gets a good deal affected by conceit. But they themselves are as
goads to you, O king ! (117).

प्रदीपः—विरहासहत्वं कुर्वन्ति ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् । एष
एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति यत्वेनचित्ते
पृथग्लक्षितास्तदुक्तम् । तथाहि—कुलमिति । अत्र इत्यदीना समीचीनानामेव

उ०—कुलनैर्मत्यात्वाच्छाभाव । न चैवं धैर्यमेव कार्यमत आह—स्त्रीत्वमिति ।
मन्मथसुहृत् । विरहिणीपीडकत्वात् । कलः कस्तः । अक्षम. मार्गणे । शत्रिति नाशा-
कर्तृत्वात् । अचतुरा नायनादिघटनाऽसमर्थाः । शठः पीडादापीति विरहविरोध-
णम् । शठेति विधिसंबोधनं वा । (शार्दूलविनीडित छन्दः ।) पृथगिति ।
सद्योगसमुच्चयत्वादिनेत्यर्थः । कुलमिति । निर्मलं कुलम् । सुंदरता । वेदादि-

प्रभाः—न्तरं सौकुमार्यमात्रोपयोगि न स्वितरकारणतुल्यव्यक्तमित्यर्थः । चिन्त्यत्वे

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिज मुखमनक्षर स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

चृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

(भर्तृहरी, नीतिशतक ५६.)

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाऽशोभनयोग ।

Herein there is the combination of good things, in the instance already cited, however, there is the combination of bad ones

The moon that becomes obscure by day, the passionate woman whose youth is lost, the lake destitute of lotuses, the mouth, void of syllables, of one of graceful form, the master given to (amassing) wealth, the virtuous person ever in distress, (and) the villain in the royal courtyard—these are the seven thorns (rankling) in my mind! (118)

Here, when the thorn of the moon getting obscure is there, other thorns present themselves, thereby giving rise to a combination of the good and bad

प्रदीपः—योग । दुर्बारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् । शशीति । अत्र सदसतोयोग । दुर्जननस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽप्राप्यसम्बन्धमिति । समुच्चयान्तरमाह—स

उ०ः—ज्ञानम् । अतिशयित बलम् । लक्ष्मीवृद्धि । अजुष्ट प्रमुच्यम् । (प्रकृत्या सुभगा सुदरा भागा पदार्था ।) दर्पोऽहकारोऽपयप्रवेर्नक । अशुशास्तप्रतिर्नमन । (हरिणी छन्द ।) कुलादीना प्रकृतिसुभगायेन समीचीनत्वम् । अत्र निर्मङ्कुटे दर्पतदभाज्ज्ञेतां सत्येव भद्रमूर्त्यादिकमपि तारवेनोपात्तम् । एत स्मरमार्गणादिना विरहिणीदुःखदत्वादसमीचीनत्वम् । शशीति । (भर्तृहरी-कृते नीतिशतके पद्यम् । स्वाकृते शोभनाकृते । दुर्गत दरिद्र । शल्यानि वाणास्त्राणि । पृथ्वी वृत्तम् ।) शशी स्वल्पेण सज्जपि दिनमधूसरत्वेनासन् । एतम

प्रभा.—हेतुमाह—पूर्वमिति । दुर्बारा इत्याद्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषतस्तान्मध्यकृतमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव दूरस्थिति-विशेषणेन परममत्त्वम् । इहापि स्वतः मुन्दरस्य शशिनो दिवसधूसरयोरेकस्ययोग इत्यन्वयः । आदिपदेन शशिनोऽयनत्वादिपरिग्रहः । बलुनस्त्वत्र मदसशोष्णद न इन्द्र किं नु बर्धधारयः । संतातावगंध शदराणि-

(५५) स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३० ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिफुलं तत्र बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रपल्लमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ११९ ॥ (—)

34 ॥ SAMUCCAYA

While it is another (variety of it) where Attributes and Actions are (described as being) simultaneous.

Gloss —Attribute and Actions may be two attributes, two actions, or one attribute and one action Instances in order —

No sooner did this army of yours that had annihilated the entire host of the enemies become *bright* all at once than those faces of the miscreants turned *gloomy* ! (119)

प्रदीपः—त्यन्य इति । अत्र गुणा क्रियाथेति विग्रहे सत्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेष-विवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपदस्य छात्रात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः, स निरूप समुच्चय । तत्र गुणयोर्यौगपद यथा—विदलितेति ।

उ० :—प्रेऽपि । एवमत्र सदसत्ता शक्यादीनां योग । अत्र सदसत्तोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शक्यादीनां सत्त्वादिति । इदं चिन्त्यम् । एवं हि सहचरमिच्छता स्यात् । सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्व विशेषणस्याशोभनत्व च प्रकृतमिति भग्नप्रक्रमता वा स्यात् । तस्मान्नृपागणमसद्युतमिति पाठो युक्तः । सदसदिति च कर्मधारयो युक्तः । अत्रैकैकमपि मानसशक्त्यभूतज्ञानजनने हेतुस्तन्त्रान्यदपि पट्टकमुपात्तमिति लक्षणासमन्वयः । पूर्वमिति । प्रियतम शोभनोऽपि दूरस्थत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थः । चिन्ताबीजं तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयो-चसतानां केवलानामपि विरहिणीदुःखदानात् सत्प्रमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सत्ता योगस्यासत्ता योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्व-

प्रभाः—(दि) ति । तादृशज्ञानमेवैवामेकैकजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्वासा शशीत्यनयो ययं भेद इति चेत्, इत्यम्—दुर्वासा इत्यत्र विरहालक्षितया प्रियतमादीनां सतामन्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभनत्वमपीति विवक्षा । अत एव पूर्व कथं (तु) सोऽव्य इयुपसहारो दुष्टत्वाभिप्रायेण । अत्र ■ मनसि सत्त शक्यानीत्युपसंहृत सुन्दरत्वेनान्त प्रविष्टानामपि व्यथा-

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयाद्दहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरभ्यैः ॥ १२० ॥

(विक्रमोर्वशीय ४.३.)

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपद्मेरुहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥ (—)

‘धुनोति चासि तनुते च कीर्तिम्’—इत्यादेः, ‘कृपाणपाणिश्च भवान्
रणक्षितौ, ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये’—इत्यादेश्च दर्शनात्, ‘व्यधि-
करणे’—इति ‘एकस्मिन् देशे’—इति च न वाच्यम् ।

Here has befallen me all of a sudden this extremely intolerable separation from that beloved at a time when the days are to become pleasant on account of their being free from heat, thanks to the advent of fresh clouds ! (120)

As soon as your eye whose grace is like that of a white lotus, fell on the enemy suddenly becoming grim, there also fell apparently on their person the oblique glances of Miseries, O pre-eminent king !

It should not be urged (that the figure takes place, only if the simultaneous attributes etc, abide) in the different abodes, or only if they abide in the same abode, as one comes across instances (to the contrary), like “ He brandishes the sword and extends his fame,” and “ You are armed with the sword on the battlefield when the gods acclaim you in heaven.”

प्रदीपः—अत्र विमलत्वमलिनत्वयो । क्रिययोर्यथा—अयमिति । अनोपगतो भवितव्य
चेति क्रिययो । गुणक्रिययोर्यथा—कलुषमिति । अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययो ।
अत्र क्विद्वैयधिकरण्य एव समुच्चय इत्याह । तत्र युक्तम् । ‘धुनोति चासि तनुते च

उ०ः—स्पायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतेर्न समस्य विपमस्य वाऽलकारस्यात्र प्रसंग इति
दिह । विशेषविवक्षाविरहेणेति । गुणत्वक्रियात्वरूपविशेषेण्यर्थः । केचित्तु गुणौ
च क्रिये च गुणक्रिया, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, तयोरेकदेशेण वक्ष्यमा-
णार्यलाम इत्याहुः । युगपदिति कमन्यावृत्त्यर्थम् । (विदलितेति । विद-
लित नाशित सङ्गाना अरीणां कुल येन तत् । वटम् सैन्यम् । प्रहृष्टाः खट्वाः

प्रभाः—हेतुत्वादिन्यनवचम् । मनु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्गुणा क्रियाश्चेति विप्रहृष्टे बहुना
गुणाना यौगपद्यमेव लभ्यते । एव बहूनां क्रियाणामेव तद्विभ्यते । न तु द्वयोर्गुण-
योर्द्वयोध क्रिययोस्तथा द्वयोर्गुणक्रिययोस्तस्मात्प्रभाशयमाह—अथेति । सत्यम् ।

(५६) एकं क्रमेणानेकस्मिन्नपर्यायः

एक वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

35A PARYĀYA

When one happens to be in many, in turn, the figure is 'Paryāya.'

Gloss—'When one object, in turn, abides or is made to abide in different places, the figure is 'Paryāya.'

Instances in order—

O Virulent Poison, who indeed taught you this manner of staying in abodes, in which the successive positions are more and more exalted ?

प्रश्नीयः— कीर्तिम् 'इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवाय-
मित्याहुस्तदपि न सम्मत् । 'कृपाणपाणिश्व भवान्गक्षितौ ससाधुवादाथ सुरा सुरालये' इत्यादौ
वैयधिकरण्येऽपि तद्दर्शनात् । एकमिति । एकत्वेन विवक्षित वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति
क्रियते वा स एक पर्याय । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतमिर्देशौ
भवतिकरोत्यर्थौ । न तु स्वाभाविकत्वात्स्वाभाविकत्वे । वृषलक्षण कण्ठे कालकूटवासस्या-
स्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्राहुदाहरणत्वापत्ते ।

उ०— दुष्टा । आर्या छन्द ।) अत्रेति । तयोराश्रयभेदेन चाभ्या समुच्चय
इत्यर्थ । (अयमिति । विज्रमोर्वशीये चतुर्थीके पुरुरवस उक्ति ।) एकपदे अक-
स्मात् । (प्रियया उर्देया । उपनत प्राप्त । निरातपत्वेन आतपराहित्येन रम्यै ।
भवितव्यम् भूतम् । मालभारिणी छन्द ।) अत्रेति । अत्राप्याश्रयभेद ।
(कल्पमिति । स्वमास्त सितपकेरुहसोदरा श्वेतकमलतुल्या श्री यस्य ता-
दृशं चक्षु अहितेषु शत्रुषु निषये अकस्मात् कल्पं क्रोधात् रक्त च । माल-
भारिणी छन्द ।) वैयधिकरण्ये एवेति ।) आश्रयभेद एवेत्यर्थ । इति
समुच्चयः । समुच्चयेति । वक्ष्यमाणविशेषालवसरद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि
बोध्यम् । तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भाव । नन्विति । (भृष्टकविकृते भृष्टशतके
पद्यम् ।) आश्रयस्थिति आश्रयणरीति । विशिष्टपदा विशिष्टाधिकरणा ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ १२२ ॥ (भक्तशतक ४)

यथा वा—

विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥ १२३ ॥

(नवसाहस्राक्षरित ६६०)

First you dwelt in the heart of the Ocean then in the throat of the bull-singed Śiva and now you abide in the speech of the wicked! (122)

Or as, in

O slim lady, formerly the Raga (red hue) was to be seen only in your Bimba like lips. Now it (Raga, i. e. passion) is noticed O fawn-eyed one, even in the heart! (123)

प्रदीपः—तत्राद्यो यथा—नन्विति । अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वामे प्रयोजक किञ्चिदपि नोक्तम् । न केवलमय वास्तविक एकरत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—
विम्बोष्ठ एवेति ।

उ० :—(वसन्ततिलका उन्द ।) अत्राधारभेदाद्भिन्न आधेय एकरत्वेनाध्यय-
सित । * श्रोणीति । श्रोणीभागादीना प्राथमिकधारत्वमार्थम् । सेवते इत्यनेन
मध्ये पूर्वमतनुतासत्ता बोधिता । एवमप्येऽपि । अत एव विनिमय सगच्छते ।
तनुता कर्ण्यम् । तरलगतय चचलगतय चचलदर्शन च । कुचसचिचिताम्
सद्वितीयताम् । धत्ते इत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्त्रेण
गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयञ्च निरपमन्त्रम्, यक्षसि द्वितीयराहियम्,
तयोश्चाभेदाध्ययसाय । कुचसचिवनशस्त्रेणैव मुखस्य निरपमन्त्रम् । अत्र तनु-
त्वन्यागादिना तत्तदुत्कर्षो व्यजनया बोध्यते । विम्बोष्ठ एवेति । न चैक-
सम्यनाशोत्तरमपरस्तरमे सयेव लोके पर्यायप्रसिद्धे वयमिदमुदाहरणमिति
वाच्यम् । एकमनेऽस्मिन्क्रमेणेयेव लक्षणात् । शब्दसाम्यमात्रेण लौकिक-

* अयमपि श्लोकः काव्यप्रकाशस्य इति कश्चिन् पठ्यते—“ श्रोणीमगस्यजति तनुतां
सेवते मध्यभाग पद्भ्यां मुष्पास्तरलगतय संप्रिता लोचनाभ्याम् । धत्ते वक्ष-
कुचमचिचितामद्वितीयं च वक्त्रम् तद्वाप्राणां गुणविनिमयः कश्चितो योजनेन ॥ ”

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण स्त्रिसहोदररञ्जणाहरणम्मि ह्रियअमेकरस ।

विम्याहरे पिआणं णिवेसिअ कुसुमवाणेण ॥ १२४ ॥ (—)

(आनन्दवर्धन s विपमवाणलाल)

Though, as a matter of fact, the Raga (ab ding in the two things) is distinct, still, in so far as it is conceived to be identical its identity is not incongruous

That heart of theirs (i e demons), solely absorbed in Vishnu (lit whose ornament is the jewel वस्तु that sprang from the same source as Lakshmi) was riveted by the flower-arrowed Cupid, on the Bumba like lower lips of beloveds! (124)

प्रदीपः—अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे शीहित्यामकृतया हृदये तु स्नेहसमकृतेन भेदेऽप्येकत्वस्याप्यवसानान्नैक्यविवेकाविरोधः । द्वितीयो यथा—

उ० :—याविवक्षणात् । एतेनात्र वर्धमानालङ्कारः पृथगिति अपास्तम् । (तं ताणेति ।) ‘ तत्तेया श्रीसहोदररानामरणे हृदयमेकरसम् । त्रिणाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमवाणेन ॥ ’ श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभस्तदाभरणे हरौ । एकरस तत्परम् । कामेन प्रियात्रिणाधरचुम्बनाद्यासक्त कृतभिर्यम् । केचित्तु यदसुराणां हृदयं विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदररानामासमतात् हरणे तन्परमासीत् , तसुकुमारतरोपकरणेनाऽपि कामेन प्रियात्रिणाधरे निवेशित समल्लरनसारतुल्यो विवाधर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः । एव च व्यग्योपमाऽत्रेत्याहुः । तन्मनेऽपि हरणस्य वैपयिकाधारत्वात्पर्यायाक्षतिरेव । (गीता छन्दः ।) अत्रोऽपि क्रमेणेति

प्रमाः— बहुत्वविवक्षायामुक्तदोषः स्यात् । न चेह सख्याविशेषविवक्षा । एव सजातीययोग्यवस्थापि । एव च गुणयोः क्रिययोश्च योग्यवस्थाप्येव गुणक्रिययोर्योग्यवस्थापि लामादुत्तार्यलामो निरवयव इत्यर्थः । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहुनामेष समुच्चयः स्यादतो गुणौ च क्रिये चति द्वन्द्वोत्तर गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चति गुणक्रिया इत्येव शेषादयोद्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविधः समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनान्तेनोत्सर्गते समासभावात्तत्र न्यनङ्गः । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्युक्तम् । ‘ प्रादुर्भवति पर्योदे कञ्चलमलिनं चमूतं नमः । रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः ॥ ’ इत्यादौ बहुनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टत्वात् । तथा—‘ उदितं मण्डलमिन्दोः उदितं सद्यो वियोगिवरणं । मुदितं च सङ्कल्ललनाच्चूडामभिशामनेन

(५७) अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥ (—)
तद्रेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

35 B PARYĀYA

The other (variety of it) is the reverse of it.

Gloss.—That is the other (variety of पद्यां) where things more than one abide or are made to abide, in turn, in one and the same place.

Instances in order —

Pleasing on account of (their) sweetness, Oh! the words of the wicked first hold out plenty of nectar! Later, they themselves intumescence the virulent poison, that was as though hiding in them, a source of stupefaction! (125)

Where there was that house with drooping walls, there this mansion (now) invades the region of the sky! Where there was that milch-

प्रदीपः—तं ताणेति । अत्र ' कुमुदबाणेन ' इति प्रयोजकनिर्देशः । अन्य इति । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यद्भवति क्रियते वा, सोऽन्य पद्याय इत्यर्थः । पूर्ववद्द्रव्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थं यथा—मधुरिमेति । अत्रैरस्मिन्तलवचसि क्रमेणामृतम्यग्रने विपर्यये च न प्रयोजकनिर्देशः । परोत्यर्थं यथा—तद्रेहमिति ।

उ०:—समुच्चयारणाय । (मधुरिमेति ।) मधुरिमेणा रुचिरम् । अथ (विचारान्तरम्) मोहहेतुं तदेवातर्गतं विषं कथयतीत्येवम् । (पुष्पिताप्राच्छन्द । तद्रेहमिति ।) नतभित्ति ममम् । दिव स्वर्गाद्द्रव्यावकाशम् । मं-

प्रभाः—मदनेन ॥ इति शब्दीनां क्रियाणां समुच्चयस्यापेक्षप्रसङ्गात् । अत्र न यथोक्त एव प्रघार समीचीन इति संक्षेपः । इति समुच्चयप्रहरणम् ॥ ३२ ॥ मतान्तरानि-रासायाह—प्रयोजक इति । तं इति । ' ततोयां धीवहोदररत्नाभले इदमनेर-र-सम् । विम्बापरे प्रियाणां निवेदितां कुमुदबाणेन ॥ ' इति संस्कृतम् । तेषामिति । दैत्यनामित्यर्थः । पूर्यपदिति । भवति क्रियते इत्येवमित्यर्थः । इति पद्यांशप्र-

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योपिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्हिजोऽयमित्ती भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३)

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

(५८) अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षधर्माऽन्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोग-
ध्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

cow grown old, there roar these cloud-like rows of elephants !
Where there was that low thud of pestles, there (is heard) this sweet
music of damsels ! O wonder ! This Brahman has been lifted to such a
position by days ! (126)

Here the figure is not *Parivṛtti* since it is not intended to convey
the giving and receiving by one and the same person

36 ANUMĀNA.

That is said to be 'Anumana' where we have the statement of the
deduction and the means thereto

Gloss — The means to deduction is a reason that is threefold, in so
far as it (1) must be the attribute of the particular case, (2) must be
present in a positive case, (3) and must be absent from a negative case
The deduction consists in the denial of absence of the more extensive in
the object qualified (by the means to deduction)

प्रश्नीयः — अत्रैकस्मिन्दूले तद्वेहतन्मन्दिरयोरनेकै दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न चेय
परिवृत्ति हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् । अनुमानमिति । पक्षे सवन्ध, सपक्षवृत्तित्व,
विपक्षावृत्तित्व चेति स्मश्रयवान्हेतु साधनम् । व्यापकत्वामिमत्स्य पक्षेऽयोगध्यवच्छेदो
व्यापकसर्वधर्मवसन्न साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानालङ्कारः । यथा—

उ० : — दिर राजयोग्य गृहम् । (जरती जीर्णा । घनाभा । घनतुल्या । घट-
श्रेणय । क्लृप् मधुरस्वरम् ।) दिवसैर्न तु मासैर्मर्षवा । (भूमिम् । अजस्याम् ।
समारोपित प्रापित इत्याश्चर्यम् । शार्दूलवित्रीहित छन्द ।) हानम् । स्वीय
वस्तुसमर्पणम् । उपादानम् । परकीयस्तुग्रहणम् । इति पर्यायः । साधनमिति ।

प्रभा : — रणम् ॥ ३४ ॥ पक्षे सवन्ध इति । पक्षधर्मतेत्यर्थः । सपक्षवृत्तित्वेनान्यथा

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति मूव
यत्तत्रैव पतन्ति सततममी मर्मस्पृशो मार्गणा ।

Since these arrows piercing the vitals fall there only where these (women), whose eyes are extremely unsteady like waves, employ their eyebrow, therefore, Cupid, whose thrilling hand is set on the arrows that

प्रदीप. — यत्रैति । अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—
एताश्चक्रीकृतचाप सदा पुरोधोवदधितशरत्वादिविशिष्टमनोभवा सततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलस-
द्भ्रूव्यापारस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं सम्भवति । यथा—

उ०: — एतद्रूपत्रयविशिष्टो हेतु साधनपदेनोच्यते इत्यर्थ । व्यापकत्वाभिमत-
स्येति । अस्य ' यस्य ' इत्यादि । साध्यमिति । अस्य ' तत् ' इत्यादि ।
व्यापकसंबन्धः । व्यापकारित्वम् । तदुभयेति । ' कविप्रतिभोल्लिखित ' इत्यादि । (यत्रैति ।) चलाचला अतिचचला । चलाचलेति पाठे चचलप्रात-
चक्षुष इत्यर्थ । व्यापारयन्ति क्रीडन्ति । यत्र पुंसि । (मर्मस्पृश मर्मभे-
दिन । चक्रीकृत कर्मणेन कर्तृलीकृत चापो यस्मिन्कर्मणि तथा । अचित्ते धनु-
षि योजिते शरे बाणे प्रेक्षन् चलन् कर यस्य । शासन आज्ञा तस्य धर ।)
अप्रत । पुर । (शार्दूलविनीडित छन्द ।) अत्र पूर्वार्धे सतत-
निपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्व साधन पक्षवृत्तिवैनोक्तम् । परार्धे
साध्यम् । यत्तद्गया व्याप्ति सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढो-
क्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जापमानाऽनुमिति-
रालंकार । सा च मन्ये शनेऽऽमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या ।
यत्र लिङ्गलिङ्गिनो सत्त्वं तत्र तेषामनुमितिबोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्त-
सद्धानस्तत्रोपेक्षाबोधकत्वम् । वक्ति कथयति इत्यादिलक्षणपदोपादाने
लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाश्लेषे प्रतियमानेति बोध्यम् । न-

प्रभा. — व्याप्तिप्रदर्शनं विपक्षवृत्तिवैनं स्वभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवश्य
सबन्ध । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्ते । एतच्च हेतुत्प्रेक्षाव्यापृत्यपमुक्तम् । तत्र
योगस्यान्यनुकृततया भानादिति । एता इति श्रियं पशुभूता निर्दिष्टा । चक्री-
कृतचापं यथा स्फुटतया सदा पुरो धावदधिते धनुषि योजिते शरे प्रेक्षन् चपल
धरो यस्य स । क्रोधन क्रोधशील । शासनमाज्ञा तदारामो मनोभवो यागां तथा-
भूता इति साध्यम् । सततं निपतन्तो मर्मभेदिनो बाणा यत्र तादृशं रसद्भ्रूव्यापारो

(५९) विशेषणैर्घत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानघना धनार्चिता
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न सहतास्तस्य न भेदवृत्तयः
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १२८ ॥

(किरातार्जुनीय १ १९.)

37. PARIKARA.

That is 'Parikara' where we have a statement with attributes that are pregnant with significance

Gloss —(Statement), of course of the thing qualified by the attributes To illustrate -

They, of mighty spirit, who cherish their honour as treasure^{Renowned as}, archers, who have won fame in warfare, who do not enter into conspiracy (सहता) and are not inclined to discord, long to achieve things pleasing to him, with their lives ! (128)

प्रदीपः—साभिप्रायै । उक्ति अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—महौजस इति । अत्र महौजस्त्वादि विशेषणानि परानभिवनीयत्वात्साभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषात्साभिधानादर्धसिद्ध पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावत्वमात्रतया कृतोऽलङ्कारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि श्यनुभवसिद्ध, न तु दोषाभावत्वमात्रमिति सप्रदाय । वय त्वालोचयाम —साशौकवि

उ०ः—अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थिति ॥' इत्यर्थापत्तिस्त्वनुमानमेवेति दिक् । इत्यनुमानम् । उक्तिः परिपुष्टि । अर्थाद्विशेष्यस्येति । विशेषणानां परस्परनिराकाशत्वादिति भाव । साभिप्रायत्व प्रकृतार्थोपपादकचमन्कारिव्यंग्यरत्नत्वम् । महौजस इति । (किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिर प्रति चारस्योक्ति ।) तेजस्विनो भानिन धनै पूजिता रणे प्राप्तकीर्तय न सहता न परैरुपजता परस्परमैरुभयभासा इत्यर्थः । तस्य प्रियाणि प्राणैरपि वर्तु वाञ्छन्तीत्यन्वय । (वशस्यं वृत्तम् ।) आदीति । मानमगभीरुव्योपकृ-

प्रभाः—प्रकरणम् ॥ १५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्स्वरसं रामापते—धर्यं

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकार-मध्ये गणितः ।

Though by pronouncing an irrelevant thing to be a defect, a relevant one comes to be accepted (as a pre-requisite of Poetry), yet when many attributes are so stated as applying to one and the same thing, there arises a certain charm Hence has it been reckoned among Figures

प्रदीपः—शेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुच्यते । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युप-पत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—‘शुद्धे सद्यनि पञ्चविन्दुपद्मे’

उ०—तत्पुष्टोत्सुकरस्यैव प्रयोजनार्थेऽपि तदेकप्रयोजनार्थेऽपि तदेकप्रयोजनार्थेऽपि तदेकप्रयोजनार्थेऽपि । तेनाप्युक्तं इति व्यंग्यम् । बहूनामिति । विशेषणैरिति बहुत्व विवक्षितमित्यर्थः । तादृशैरेति । ‘अपि लाज्यजलाशय तस्या हा हत भीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥’ इत्यादौ । अनुभवसिद्धत्वादिति । यथा निये संख्यादनादौ दोषाभावस्यांगवैरन्येऽपि सिद्धौ सागतत्करणं फलानिशा-यायैव । तथा दोषाभासस्य विशेषणानुपादानेऽपि समनेन स्वाभिप्रायैव विशेषणानि-धनधमन्कारो दुरपहन इति भावः । किंच ‘सुधाशुक्लितोत्तसस्तापं हस्तु यं शिरः’ इत्यादौ यत्र सुधाशुक्लितोत्तस इति विशेषणामावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सा-मर्प्यतिशयेनाप्युपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादान-मधिकचमन्कारायैवेति बोध्यम् । अत्र व्यंग्यं च क्वचिदाप्यसिद्धयग क्वचिदप-रांगमिति गुणीमूतव्यंग्यमेव । अत्र विशेषणैरित्युपलक्षणं विशेष्यस्यापि । तेन सामिप्राये विशेष्येऽप्ययम् । यथा ‘चतुर्णां पुण्यार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः’ इत्यत्र । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुण्यार्थचतुष्टयदानसामर्प्याभिप्रायगर्भम् । बाहुल्यकाम्यमर्मल्युद्धतकरणन्युद्धतविशेषणशब्दयोरेकदेशो वा । उक्तिरित्यस्यार्थमय-

प्रभाः—त्यति । अनुभवसिद्धत्वाभावादिति । पुष्टार्थत्वस्येति दोष । एतावन्तिनाम् एषा—वैचित्र्यस्य चेति । ‘शुद्धे सद्यनि पञ्चविन्दुपद्मे वात्यां नवा-म्भोरुदौ कौन्दरी च एतादृशे विवक्षितयोर्विमुक्तौ एता ।’ इत्याद्यविव्यर्थः । तथा च दोषाभासस्यैव अपि पुष्टार्थत्वस्य चमन्तिविशेषणस्यैव अत्रास्तत्पुष्टयस्यैव उच्य-पापैरेतेषां विवक्षितमिति भावः । इति परिच्छेदः ॥ १६ ॥ साम्यसंभय

(६०) व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तरूपनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रमिथ केनापि व्यपदेशेन यदपहूय-
ते, सा व्याजोक्तिः । न चेपाऽपहृतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य सा-

38 VYĀJOKTI

'Vyājokti' consists in the concealment, under a pretext, of a thing that has betrayed itself

Gloss — When the form of a thing, which though secret is somehow betrayed, comes to be concealed under some pretext, there results the figure 'Vyājokti' This is not Apahnuti, since here is no likelihood of similarity existing in the matter under consideration and in the matter

प्रदीपः — इत्यादौ । व्याजोक्तिरिति । उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाश । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिद्वधकमय केनापि यदपहूयते सा व्याजोक्तिः । न चैयमपहृतिः । प्रकृताप्रकृतयो साम्ये तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । च प्रथमं गूढ-
स्यानन्तरं प्रकाशस्यापहव इति सामग्रीभेदादेवापहृतिभेद इति वाच्यम् । एवविधेऽपि विषये साम्यसमवेऽपहृतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापहवार्थं सादृश्योपक्षेप सा व्याजोक्तिः, सादृश्याद्यर्थमेव तु यत्रापहवोपक्षेप साऽपहृतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राऽपहृतेरेवोपगमात् । यदाहुः —
साम्यायापहवो यत्र सा विज्ञेया त्वपहृतिः ।
अपहववाय सादृश्यं यस्मिन्नेपाऽप्यपहृतिः ॥ इति ॥

उ०: — नमित्येवार्थं । एतेन 'साम्भिप्राये विदोष्ये परिकरानुरनामा भिन्नोऽ-
रुकार' इत्यपास्तम् । इति परिकरः । कथंचित् । लिङ्गादिना । केनापि ।
कपटेन । प्रकृताप्रकृतयोरिति । इदमुपलक्षणम् । तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमा-
नव्यनस्यापनम् । अत्र तु किंचिदनिषिध्यैः निमित्तान्प्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि

प्रभाः — इति । (कुवल्यानन्दे पद्यमिदम् ।) यथा 'सीत्कारं शिक्षयति' इत्यादौ
गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्याद्युक्त्या व्यक्तस्य नहीत्यादिनापहवेऽप्यपहृतिरेवेत्यर्थं ।
नन्यिति । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याङ्गत्वेनापहवप्राधान्याभावाद्वाप्योक्ति-
रेव अपहवप्राधान्ये त्वपहृतिरिति व्यवस्थेन्यर्थं । यदाहुरिति । उद्भटादिमतानु-
सारिण इत्यर्थं । उभयत्रेति । अपहवप्राधान्येऽङ्गत्वे च सति साम्य इत्यर्थं । तथा

म्यस्येद्वासंभवात् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चाद्विसंप्लुलाऽपिलविचित्र्यासङ्गमङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
शैलान्त'पुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताहः शिवः ॥ १२९ ॥ (—)

not under consideration. To illustrate:—

My Śiva protect you!—Śiva who was smilingly looked at by the Mountain s harem, the circle of the Mothers and the attendant gods, as he said, "O how cold the hands of the Snowy Mountain!", when he was bewildered at the disruption of the performance (श्यामङ्ग) of the entire ceremony, (he) being upset (विसंभ्र) by the horripilation etc. that had sprung due to his clasping the hand of Pārvati while she was being presented by the Premier of Mountains! (129)

प्रदीपः— उदाहरणम्— शैलेति । अत्र पुल्लिङ्गवेषु सात्त्विकरूपनया प्रसूनी शैत्यकारणतया प्रशानादपलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयन् । वयं तु— पुनरुक्तेषुभ्यां सात्त्विकरूप्यां प्रशान्तिना गूढावगतिस्तयो शैत्यकारणप्रशान्तेनपहुतेति व्याजोक्तिरियम् ।

उ० :— बोध्यम् । शैलेति । प्रतिपाद्यमाना दीपमाना । उपगूढ संभ्रः । रोमांचादि । आदिना कथ । विमण्डुलो व्यग्रहस्त । हा चासी अग्निद्रोमाहिर-
क्रियाभंगानु । हा इयाधर्षे । शैलान्त पुरस्तस्मीजनै । मातृमण्डल
श्यामदिगगस्तेन, गणा नवाद्यन्तधेन्यर्थ । (शार्ङ्गद्विरीडितं छन्दः ।)
अत्रेति । पारंतीसररार्शजन्यरोमाचादे शैत्रेद्रसरार्शजन्यप्रतिपादनादिति भाव ।
सात्त्विकरूप्याम् । रतिमात्रानुमानाम्याम् । गूढा च रतिः । पारंतीवियया ।
शैत्येति । शैत्रेद्रशैत्येन्यर्थ । गोपनपदेन गोपनव्यापारमात्र, न तूक्तिरेव । तेन
'आपातमात्रोप्य हरिं प्रतोन्यामत्या पुरस्तादनुसन्नेस । रोमांचकतादि-
गिर्यमानं भामा जुगूह प्रगमयथेनम् ॥' इयादप्रत्ययमेव । अत्र व्यत्यस्य
गुणीभूयाये एतदमत्रेतर । तेन 'सपि पत्य गूढारामरारभेरिन धूसग'
इत्यादीं परिच्छेत् । एतेन 'गूढोक्तिरन्योदेश्यं चेद्यन्यं प्रति कथ्यते । वृत्तार्थे

प्रभाः— य एतन्मनादन्तरहतिरेव । प्रत्यप्रत्यमाप्यमाना तु व्याजोक्तिरिति
वररपेयर्थ । लपेसाहृती— शैलेति । अत्र वृत्तां प्रकाशयन्नेनैवैव-

अत्र पुलकवेपथु सात्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशित-
त्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

(६१) किञ्चित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजनान्तराभा-
वात्) सदृशयस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा मधेत्परिसंख्या ।

Here the horripilation and tremor, though developed as an outcome
of inward feelings, were given out as having been occasioned by cold.
Thus owing to their (real) nature being concealed they bring about a
Vyājukti.

39. PARISĀNKHYĀ

That ■ stated to be 'Parisankhyā,' where something stated, whether
in response to a query or not, tends to exclude others akin to it.

Gloss —That is 'Parisankhyā' where a thing tends to exclude similar
others, as it, even though understood from other means of knowledge,
happens to be stated explicitly, and as there is no other reason (but that

प्रद्वीपः—किञ्चिदिति । तादृक् तुल्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किञ्चित्कथितं
सत्स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्य-
व्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुन पुन शब्देन प्रतिपादनस्य

उ०ः—परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षक ॥' इति गूढोक्त्यलङ्कारः परास्तः ।
तस्य ध्वनित्याक्रान्तत्वात् । क्वचित् गुणीभूतव्यगम्यत्वात् । अलङ्कारत्वं तु नोचितम् ।
उपस्कारकत्वाभावात् । प्रकृते शिवविषयकभागेपस्कारकत्वं स्पष्टमेव । एतेन
'गण्डाम्यधुत' इत्यादौ विवृतोक्तिर्गुणाविवरणरूपेत्यपास्तम् । गुणीभूत-
व्यगम्यमात्रत्वात् । वाच्यरसाद्युक्तमन्त्रत्वाभावाच्च । एतेन 'लोमप्रदा-
नुवृत्तिर्लोमोक्तिरिति गण्यते । सहस्रं कतिचिन्मासान् भीष्मपिन्धा विजोचने ॥'
इत्यपास्तम् । उपस्कारकत्वामात्रात् । नन्वत्र कोऽलङ्कार इति चेन्न कोऽपि ।
एतेन 'हेत्रोक्तिर्यत्र लोकोक्ते स्यादर्थांतरगर्भता । भुजंग एव जानीते भुजग-

प्रमाः—कयो कम्परोमाधयो शैत्यजन्यत्वप्रतिपादनेनापरुहो व्याख्यात । तत्र
कम्परोमाधयो पूर्वगूढत्वाभावाद्भ्रमेत्यस्यासंगते स्वयमुदाहरण संगमयति—ग्रयं
त्विति । 'गूढा रति' इत्येव पाठः । 'भवगति' इति त्वरपाठः । एव च पूर्व

अत्र च कथन प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह्य-
मानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्व चेति चत्वारो भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेज्यं पुंसां सविद्यमनवद्यं च सुसरित् ।
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिचिमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥ (—)

of exclusion for its being so stated) Here the statement is found to be
either in sequel to a query or otherwise Likewise, in both cases, the
thing excluded may be suggested or expressed Thus *four* varieties in all
Instances in order —

What should men resort to?—The irreproachable vicinity of the
heavenly river (1 = the Ganges) What should one think of, in solitude?
—The two feet of the wearer of the Kṛustubha-jewel (1 e. Viṣṇu).
What should one strive for?—Merit And what should one wish to
have?—Compassion by an attachment to which (1), the heart becomes
able to win unbounded freedom! (130)

प्रदीपः—प्रयोजनान्तराभावात् । दृष्टमष्ट चेति तु विभागः । कथनं हि किञ्चित्प्रश्नपूर्वकं
किञ्चिदातत्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधेः व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानत्ववाच्यं

उ०:—चरणं सखे ॥ इति छेन्नोक्त्यलङ्कारोऽपि परास्तः । उपस्काररत्नाभावात् ।
कचिद्व्यनिव्यं गुणीभूतव्यम्यत्र वा न निवारयाम । 'त्वामलिखती दृष्ट्वाऽन्यं धनु
पौष्पं करोऽलिखत्'—अत्रापि व्याजोक्तिरेव । उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात् ।
एतेन 'युक्तिं परात्मिभान् क्रियया मर्मगुप्तये' इति युक्तिनामाऽनान्कार
इत्यपास्तम् । एवमुक्त्वपिहितौ तद्धेतुत्वरूपनारूपा प्रौढोक्तिरसमये समरह-
पाऽतिशयोक्त्या गतार्थाः । 'सभाजनं यदीयं स्यादियहोऽन्यस्य सिद्धये ।
यदि शोभो भवेदन्ना कथितं स्युर्गुणास्तम् ॥' इति समाजनालङ्कारो यद्यर्थोक्तं च
कल्पनमित्यतिशयोक्त्या गतार्थः । 'किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्याऽर्थोत्तर-
ल्पनम् । मिथ्याप्यसिद्धिर्वैश्या वशयेत् खण्डं वहन् ॥' इति मिथ्याव्यसि-

प्रभाः—गुरुस्वानुभावाभिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेन पदुक्तिरिति लक्षणं
गतिः । इति व्याजोक्तिप्रारम्भः ॥ ३० ॥ परिमल्येति । परिशब्दे घञनार्थः । संख्या

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
 किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
 किं चक्षुरप्रतिहत धिपणा न नेत्रं
 जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥ (—)
 कौटिल्य कचनिचये करचरणाघरदलेषु रागस्ते ।
 काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥ (—)

What is the greatly enduring ornament in this world?—Fame, not a jewel. What is worth doing?—A pious deed, practised by the venerable ones, not a sin. Which is the unarrested sight?—Intellect, not the eye. Who else but yourself knows the distinction between good and evil? (131)

Curliness (by Śleṣa crookedness) dwells in the tresses of your hair, the red hue (by Śleṣa, passion) in your sproutlike hands, feet, and lower lip, hardness (by Śleṣa harshness) in the pair of (your) breasts, tremulousness (by Śleṣa fickleness) in your eyes' (132)

प्रदीपः—स्वाभ्या प्रत्येक द्विविधेः । तत्र प्रथमपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—किमिति । अत्रान्मनदीसविधादि व्यवच्छेद्य प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्य व्यवच्छेद्य यथा—किं भूषणमिति । स्पष्टम् । अथप्रथमपूर्वके कथने व्यवच्छेद्य प्रतीयमान यथा—कौटिल्य-

उ० :—तिरसबधे सबधातिशयोक्त्या गतार्थेति दिक् । इति व्याजोक्तिः । प्रयोजनांतराभावादिति । अनुवादस्य प्रयोजनसाक्षात्तयाऽन्यव्यावृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थः । नियमोऽप्यत्र दर्शने उक्तलक्षणाकासत्वात्परिसख्यैव । किमिति । अत्र किमासेयमिति प्रश्नः । अर्निध गगासमीप नान्यनदीसविध, नापि कान्तानितत्रादि । विष्णो पादयुग नान्यदेवस्य, नाप्यगनादि । पुण्य न पाप । दया न हिंसादि । (येषु गगासमीपादिषु आसक्त्या । निरवधिर्ष्या विमुक्ति सायुष्यरूपा तदर्थं चेत प्रभवति समर्थं भवति । शिखरिणी छन्द ।) किं भूषणमिति । आर्यचरित शिष्टसेवितम् । (सुकृता पुण्यकर्म । दोषो व्यभिचारादि । धिपणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीति । सदसद्विवेक उन्वृष्टानेकृष्टविभाग त्वदपर इदं क जानाति न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्द ।) कौटिल्यमिति । (कौटिल्य कृता कसट च । कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये । राग रक्तिमा प्रीतिश्च । करादिषु, न परपु-
 प्रभा.—बुद्धिः । तेन वर्णनबुद्धिरित्यन्वया सज्ञा । इति परिसख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥ (—)

(६२) यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

Devotion to Śiva—not to wealth; a penchant for scriptures, not for woman, the weapon of Love, (and) concern for fame—not for the body, are observed mostly in the case of the great ! (133)

40 KĀRANAMĀLĀ.

If each preceding thing becomes the cause of each succeeding one, then there results the 'Kāranamāla.'

Gloss —यथोत्तर means 'to each succeeding one.' To illustrate:—

प्रदीपः—मिति । अग्रप्रपूर्वक एव कथने व्यग्रच्छेद्य वाच्य यथा—भक्तिरिति ।
श्लेषेणाप्येषा संभवति । यथा—' चित्रेषु वर्णसंस्कारः,' 'सलस्ययोग शालिपु' इत्यादि । यथो-
त्तरमिति । यथोत्तरमिति बोध्याया यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तर प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—

उ०ः—एवादिषु । कौटिल्य दाढ्यं निर्दयत्वं च । कुचयुगुले, न तु हृदये ।
तरुत्वं चंचलता अविचार्यप्रारित्व च । नयनयोः, न मनसि । आर्या छन्दः ।)
अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणमत्र व्यग्रच्छेद्य व्यग्रम् । प्रश्नश्च नास्ति ।
भक्तिरिति । युक्तिरूपे कामास्त्रे । (आर्या छन्दः ।) अत्र यत्र कवि-
प्रतिमानिर्मिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालम्ब्यता । यथा ' कौटिल्य कचनिचये ' इत्यत्र कौ-
टिल्यादिकं कविप्रतिमया एकीकृतमिति तद्वारा तत्प्रतियोगिकवृत्तिस्तन्नि-
र्मितेति बोध्यम् । इति परिसंख्या । यथोत्तरमिति । इदमुपलक्षणम् ।
यथापूर्वं परस्य परस्य कारणत्वे इत्यपि बोध्यम् । यथा ' भरति नरमाः पा-
पापाप दारिद्र्यमममम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्मान्नपरो भव ॥ ' इति । अत्र
ययिनपदत्वे न दोषः । प्रयुत पदातरेण तस्यार्थस्योक्तौ तत्त्वप्रतिमानामावा-
द्विक्षिनार्थासिद्धेः । उपलियनशब्दस्यापि विशेषणतया भ्रान्तीनाम् ।

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादद्याप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥१३४॥(—)

" हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः "

(छट्ट's काव्यालंकार. ७. ८२.)

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्धृतमित्यादिरूपो ह्येव न भूपणतां
कदाचिदहति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकमलचिकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥ (—)

(Cited in छट्ट's काव्यालंकार. ७. ८३.)

To be of subdued senses constitutes the cause of humility; from
humility is derived the height of virtues, by the height of virtues do the
subjects grow loyal, verily from loyalty of the people springs wealth. (134)

The figure Hetu, which (by others) is defined as :

" Hetu consists in the statement of the cause as identical with the
effect, "

has not been defined (by us). For, it being of the form " Life is
glorious " etc never deserves to be looked upon as an embellishment (of a
poem), for want of strikingness.

Here arrives now the pleasant season, the bloom of the thickly
grown lotuses, the intoxication of all the bees, the delight of the cuckoos,
that gives rise to yearnings on the part of the people' (135)

प्रदीपः - जितेन्द्रियत्वमिति । नन्वत्र कार्यकारणभावालंकृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलं-
कारोऽपि लक्षणार्हः । उक्त्याय भट्टेन्द्रेण—' हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः '
इति । तर्हि न लक्षित इति चेत्, आयुर्धृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकार-
त्वस्यैवाभावात् । नन्वेवम्—' अविरल ' इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुध्यते

उः० - जितेन्द्रियत्वमिति । (वशस्थं धृतम् ।) अत्र पदे भग्नप्रक्रमत्वं
दोषः । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्त्वस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि
उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमग्रेऽपि । अस्याः किमु-
पस्कारकतयाऽलंकारत्वं कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिन्त्यम् । उत्तरोत्तरो-
त्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकरणमिति वदति ।
हेतुमतेति । कार्यकारणभावम्बन्धनिबन्धनशुद्धसारोपासाध्यप्रसानाम्लोऽयमिति
बोध्यम् । वैचित्र्याभावेनेति । कार्यवाचकपदेन करणाभिधाने वैचित्र्याभावे-

प्रभाः - हेतुमतेति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारण-

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समासासिधुर्न तु हेत्वलं
कारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

(६३) क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालंकारः ।
उदाहरणम्—

हंसानां सरोहिं^१ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं^२ । अन्त्ये^३
अण्णोण्णं विअ एए अण्णार्यं णवर गरुअन्ति ॥ १३६ ॥

Here they by tradition acknowledged it to be Poetry, only in virtue
of its soft alliteration, and not due to any idea of the figure Hetu. Thus
Hetu is the same as the Kāvyaṅga referred to above.

41. ANYONYA.

Where by an action two things 'produce' each other mutually, the
figure is 'Anyonya'

Gloss:—Where two objects, through the same action, become mutu-
ally the cause, one of the other, the figure is 'Anyonya.' To illustrate,—

The beauty of the swans is exalted by the lakes, and that of the
lakes by the swans. Thus they only make each other sublime. (136)

प्रदीपः—अलंकारामावादिती चेत्, न। कोमलानुप्रासेनैव तत्समवात् । तस्मिन् हेत्वलंकारो
नास्त्येव । क एकमाह । वीदशस्तर्षसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति । क्रिययेति ।
वस्तुनो परस्परं जन्यजनकभावोऽसम्भवी । तस्य त प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसम्भवा-
दित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्ट वस्तु तावदजातमल्पम् ।
तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मियस्तादृशैकक्रियाजनकत्वम-
न्योन्यालंकार इति सारम् । उदाहरणम्—हंसाणेति ।

उ०:—नेत्यर्थः । अविरलेति । (कर्मतर्पणनम् । आर्या छन्दः ।) अत्र
विक्रमसमदानदपदेषु तद्धेतौ लक्षणा । कोमलानुप्रासेति । क्रमोदीपकोऽयं

प्रमाः—मालाप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्ट शोभारहितम् । निष्कृत लक्षणमाह—तथा
चेति । परस्परं वैशिष्ट्यजनकक्रियाजनकत्वमित्यर्थः । हंसानां इति । 'हंसानां सरोभिः
थीः सार्यते (सारीक्रियते)ऽय सरसा हसै' । अन्योन्यमेवेते आत्मानं केवलं गुरुकृ-
र्वन्ति ॥' इति । सार्यते प्रसार्यते । उक्तुया क्रियत इति यावत् । इत्यन्योन्यालंकारः ॥४०॥

अत्रोभयेपामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण ।

(६४) उत्तरश्रुनिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेश पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ॥

उदाहरणम्—

Here both 'produce' each other in so far as they mutually bring about the exaltation of beauty

42 UTTARA

(1) Where by merely hearing the reply, the query can be guessed, or (2) where it (i e query) being present, there is (made) a reply such as is unexpected, more than once, the figure is 'Uttara.'

Gloss — Where the earlier remark can be guessed merely by the knowledge of the reply, that is the first variety of 'Uttara.'

To illustrate —

प्रदीपः—अत्र श्रीसारेण सरोहसयोर्मिथोजनकता । उत्तरेति । यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवान्य परिवर्त्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिशान्तगोचरतयाऽसंभाव्य यदसकृत्प्रतिवचन तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयो सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्या । अप्रतिबद्धत्वमिति तु

उ०ः—काल इति भग्यतरेण प्रतिपादनेन पर्यायोक्तसत्त्वाच्च, प्रागुक्तरीत्याऽतिशयोक्ते सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । इति कारणमाला । क्रिययेति । इद्गुणस्याप्युपलक्षणम् । (हंसाणेति ।) 'हसाना सरोमि श्री सार्यतेऽथ सरसा हसै । अन्योन्यमेवैते आमान केवलं गुरुकुर्वेति ।' सार्यते सारीक्रियते । (आर्या छन्द ।) प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हसान्प्रति सरसा कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसारासि प्रति हसाना कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणैवेति भावः । परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोऽत्र चमत्कारः । इत्यन्योन्यालंकारः । उत्तर नाम प्रश्नगम्यजिज्ञासानिर्णयज्ञानविषयीभूतोऽर्थः । अत्र प्रश्नेति । उनीतप्रश्ने तु सद्दुत्तरस्यापि चारुत्वमिति भावः । प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्याकृतगर्भत्वे बद्धप्रश्नेऽपि सद्दुपादानेन चमत्कारोऽस्त्येव ।

वाणिअव हत्थिदन्ता कुत्तो अग्हाण वग्घकित्ती ॥

जाव लुलिआलअमुडी घरम्मि परिसङ्घप सोण्हा ॥ १३७ ॥

(Cited in धन्यालोक ३.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्था, ताः मूल्येन प्रयच्छेति केतुर्वचनं
अमुना वाच्येन समुप्रायते । न चैतत् काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य ताद्रूप्यानुप-
पत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् एकधर्मि-
निष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

O tradesman, how can we be in possession of ivory and tiger skins,
so long as there sits about in the house (my) daughter in law with the
locks dangling on her face ? (137)

" I am in need of ivory and tiger skins Give them to me for a
price,"—these words of the purchaser can be guessed from this remark.
This is not Kāvyainga since the reply cannot be reasonably looked
upon as being that For, the reply could not be looked upon as the
creative cause of the query. Nor can this be looked upon as Anumāna.
Since the deduction and the means thereto are *not stated* as abiding in
the same thing Consequently, Uttara could be better taken as a sepa-
rate figure

प्रदीपः—वचम् । तत्र प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसङ्घातो
भेदः । तत्र हि लोकोपसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् ।
अत्र ॥ निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविधाम । तत्रायं यथा—वाणिअपत्ति ।
हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्था, मूल्येन ता प्रयच्छेति केतुर्वचनमनेनोत्तरवाच्येनानुमी-
यते । सूत्रे च प्रश्नपद पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्र-

उ० :—' किमिति कृशाऽसि वृशोदरि किं तत्र परकीयवृत्तान्ते '—अत्र प्रश्नेन
प्रतीकारसामर्थ्यं व्यगम्यम् । उत्तरेण स्वस्य पातिक्रयं व्यगम्यम् । आकृतागर्भ-
त्वे तु उत्तरमलंकार एव नेत्याहुर्नव्या । तात्पर्यमिति । वाच्यस्य प्रमाणा-
त्प्रसासत्वादिति भावः । वाच्य एवेति । लोकोत्तरूपेण चमत्कारिणि वाच्य एव
विषयत्वाद्यतिशयप्रतिपादने तात्पर्यादिति भावः । (वाणिअपत्ति ।) ' वाणि-

प्रभाः—अत्रेति । द्वितीयभेद इत्यर्थः । वाणिअपत्ति । ' वाणिजकः हस्तिदन्ता
कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृतयश्च । यावदुल्लितालम्मुडी एहे परिसर्पते सुपा ॥'
इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं ज्ञापकहेतुत्वेन च । वाच्य इत्याह—उत्तरस्येति ।

प्रश्नादनन्तर लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रतिबचन
स्यात्, तत् अपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदुपादाने न चाहताप्रतीतिरित्य
सकृदित्युक्तम् । उदाहरणम्—

का विसमा देव्यर्गई किं दुल्लह जं जणो गुणग्गाही ।

किं सोफलं सुकलत्तं किं दुक्कं जं खलो लोभो ॥ १३८ ॥ (—)

That is the other variety of Uttara, where the reply appears
unusual on account of its belonging to the province of the extraordinary
Since there is no charm if the two (i. e. Query and Reply) occur only
once each, it is said (in the definition that they should occur) "more
than once " To illustrate —

What is perverse?—The turn of fate What is it that is worth
finding out?—A person who appreciates merit What is happiness?—A
good wife What is the misfortune?—That the world is wicked! (138)

प्रदीपः—कृतयस्ताव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिदोनेयम् । न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष
एव । उत्तरस्य प्रश्न प्रति हेतुत्वाभावात् । उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात् । काव्यलिङ्गस्य
तदात्मकत्वात् । तर्हि हापकृतयाऽनुमानमेवेति चत्, न । एकधर्मगतत्वेन साध्यसाधननि
दशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलकारान्तरमेगोत्तरम् । द्वितीयं यथा—का
विसमेति । अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाप्रसिद्धमेव प्रकाशयते । 'किमासेव्य पुताम्'
इत्यादिप्रश्नपरिसख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः ।

उ०:—जक हस्तिदंता कुतोऽस्माक व्याघ्रकृतयश्च । यानत् छुलितारकमुळी
गृहे परिसक्रामति स्नुया' । (छुलिता चंचला अलका केशा यत्र तादृश
मुख यस्या एतादृशी स्नुया परिसक्रामति परिभ्रमति । गाथा छन्द ।) अस्या
मासक्तो मखुतो मृगया न करोतीत्युत्तर व्यग्यम् । (केतार वणिज प्रति) वृद्ध-
व्याधोक्तिरियम् । एकधर्मी । पक्ष । न च स्नुयागृहनिवासस्य हस्तिदंता-
शमावे निमित्तत्वेन काव्यलिङ्गमेवास्तु । तत्सम्भवेऽपि प्रश्नोत्तरनद्वारेणैव चम-
त्कारादित्याशयः । (केति ।) 'का विपमा दैवगति किं दुर्लभ यजनो गुण-
ग्राही । किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुल्ल यत् खलो लोभः' (गाथा छन्द ।)
प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्थानेऽप्येवम्यम् । 'किं स्वर्गादधिकसुखं

प्रमाः—किमतो यथेव तत्राह—कान्येति । सदात्मस्वात्काररूपहेतुत्वात् । तस्मा-
दिति । अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः । का इति । 'का विपमा दैव-

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तत्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विचैकः ।

(६५) कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते ॥३६॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंबेद्यः । उदाहरणम्—

चक्षुषस्यन्दिस्वेदघिन्दुप्रबन्धै-

र्ह्यु मित्रं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती चयस्या

स्मित्या पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ १३९ ॥ (—)

In a Parisāṅkhyā with query, the purport lies solely in the exclusion of other (things); here, however, there is a consummation of the idea in the expressed sense itself. Thus is the difference between the two (figures).

43. SŪKṢMA.

Where on being somehow detected, a matter which though subtle comes to be disclosed to another (party), by some sign (धर्म), the figure they call 'Sūkṣma.'

Gloss.—Somehow i. e. from looks or gesture. subtle i. e. such as could be understood by a person of keen intellect. To illustrate.—

Seeing the saffron at the throat (of her friend) washed out by the streams of the drops of perspiration dripping down the face, a certain friend sketched, with a smile, the outline of a sword on her palm, suggesting manly cotton on the part of the slim lady' (139)

प्रदीपः—कुतोऽपीति । कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंबेद्यः । सतः समादेरन्यपालमाकारः । ततो यथा—चक्षुषेति । अत्र चक्षुःकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुष्पायितं सत्यां सखीहस्ते खड्गलेखालिखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम् । पुष्पाभेव

उ०ः—बंधुसुहृत्संडितैः सम गोष्ठी । सौरज्यशुद्धवृत्ति सत्कान्यरसामृत स्वाद् ॥
इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरेकमेवोपपत्तम् । 'केदारपोषणरता' इत्यादौ । एवं प्रश्न-
द्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि । यथा "के खेप्यः किं चल वयः" इत्यादौ । इत्यु-

प्रश्नाः—गतिः किं लब्धं यन्नो गुणप्राप्ती । किं सौख्यं सुखं किं दुःखं यत्तलो लोकः ॥
अत्र पूर्वं सामान्यत उपपत्ति उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं

अत्र आकृतिमालोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलताले-
खनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् ॥
यथा वा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ईपन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. २.)

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिद्विजितमात्रेण विदितो निशा-
समयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

Here, the manly coition guessed by some woman on seeing the
looks (of her friend) comes to be disclosed intelligently by sketching a
sword. It is males who, by their fitness, carry the sword in their hands.
Or as in,—

Recognising that the paramour, intimating (his) intent slyly (ईषत्)
with his eye, had a mind to know the time of appointment, the astute
lady closed the sport-lotus¹ (140)

Here, the time of appointment that was sought to be known (by
the paramour) and was understood (by the maiden), by mere gesture,
comes to be gracefully intimated by the maiden by closing the lotus,
(thereby) suggesting night time.

प्रवीपः—पणौ कृपाणस्य योग्यत्वात् । चेष्टाविशेष इङ्कितम् । तेन यथा—
संकेतेति । अत्र नेत्रोत्साहरूपेणैङ्कितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालमिलापः कामिन्या

उ०ः—त्तरम् । अन्यथात्वमिति । यत्नजन्यस्वेदादिनेत्यर्थः । (वक्त्रेति)
स्पन्दिमिः प्रह्लाविभिः । पुरपायिते श्रमाधिक्यात् स्वेदाधिक्यम् । पुंस्त्वं
पुरुषायितत्वम् । (शालिनी छन्दः ।) लक्षितम् । सख्या स्वयमुन्नीतम् । अभि-
व्यंजितम् । नायिकायां वयस्यांतरेषु च । अत्र स्वेदलिंगकस्वानुमितिवि-
षयस्य पुरुषायितत्वस्य खङ्गलेखादिलिखनेन व्यंजनम् । अत्र विद्यमानम-
प्यनुमानं सूक्ष्मांगम् । स्ववैदग्ध्यप्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारित्वात् ।
संकेनेति । (संकेतकाले मनो यस्य ।) तजिज्ञासुमित्यर्थः । ईपत् नेत्राम्यां अर्पितं

प्रभाः—च लोकातिश्रान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिप्रन्यस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेत्येकार्यः-
न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रथपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति ।
इत्युत्तरालङ्कारः ॥ ४१ ॥ कुङ्कुमेति । कुङ्कुमेन भेदो मिश्रणम् । इति सूक्ष्मम् ॥ ४२ ॥

(६६) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सार वसुधा वसुधरायां पुर पुरे सौधम् ।

सौधे तत्प तत्पे धराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥

(Cited in *दृष्ट'स काव्यालङ्कार* ७ १७)

44 SĀRA

'Sara' is exaltation in a continuous gradation, with the highest for its limit

Gloss.—परावधि is that whose limit is the highest extreme, as exaltation comes to a halt only there rising by gradual ascent To illustrate —

The earth is the core of kingship, the capital that of the earth. The palace is the core of the capital, the bed that of the palace, and a lovely lady, the all in-all of Love, is the core of the bed ! (141)

प्रवृषीपः - निशासूचनेन पद्मसमीरणेन लीलया प्रकाशित । उत्तरोत्तरमिति । परावधिरिति पर पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिस्तत्पर्यन्तमा यस्य । तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वात्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्ते । उदाहरणम्—राज्ये इति ।

उ० :- सूचित आनृत येन । ईपन्नेवार्पिताकृतमिति विटविशेषणम् । अमु भानालङ्कारमाह रद्रट । नन्योक्तपिहितालङ्कारोऽप्यत्रैवातर्भूत । इति सूक्ष्मम् । धाराधिरोहितयेति । ' जनीरुधियमतिउष्य लीलयेन न्यानम्रीकृतानमनी-यहेमुरुभी । नीटाम्भोरहनयनेऽधुना कुची ते स्पर्धते खड्ड धननाचटेन सार्धम् ॥ ' इत्यत्रापि सार एव । एतेनेदृशे विषये वर्तमानालङ्कारोऽतिरिक्त इत्यपास्तम् । ' मधुरविवसितोत्पटानतंम शशिकरपटवितं च हर्म्यपृष्ठम् । मदनजनननिभ्रमा च रासा सुरामिदमर्षयना निभति रम्यम् ॥ ' इत्यादी ॥ नायम् । यत्रपर्यन्तभागस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात् । अत्र धरितपदत्वं न दोष । प्रसृत तेनैव सर्वनाम्न वाऽनिर्देशे प्रतीतित्यगनात् । उक्तं च्यम्पगुणानामग्र्य-गुणानां च । तत्रात्र उदाहृत । अन्ये यथा-तृगाटपुत्रस्तृस्त्रादपि च पा-घरू । यायुना किं न नीनोऽमौ भ्रम्य याचयिष्यति ॥ (राज्ये इति । अनंगस्य मदनस्य सर्वत्वे सर्वस्वरूपा धरणा । आर्या दृढ ।) इति मारः ।

(६७) भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यद्देश कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानदेशतया युगपद-
घमासनम्, सा (तयोः स्वभापोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात्) असंगतिः ।
उदाहरणम्—

45 ASANGATI

That is 'Asangati' where there is the statement of two things (धर्मयोः) which, related as cause and effect show themselves simultaneously (but) in absolutely different places

Gloss — Here it is found that the effect like smoke takes place only in that abode where the cause abides. Where, however, due to some abnormal feature two things related as cause and effect present themselves simultaneously in different abodes, the figure is 'Asangati, so called because there is an abandonment of their mutual association that springs naturally. To illustrate—

प्रदीप -भिन्नेति । अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकं, न तु पृथगपि विवक्षिता
यम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र
भिन्नदेशतया सप्रतिपादनं सा असंगतिः । हेतुफलयोरभिधूमाद्योरिव प्रसिद्धाया
समानदेशत्वरूपाया संगते परित्यागात् । तथाप्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् ।

उ०:—स्वरूपनिर्वचनमिति । 'उद्भिन्नमात्रे व्यसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम् ।
भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रम्यते मन ॥' इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वात् ।
कार्यकारणयोः पौर्णपर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन
समावेश एव युक्त इति भावः । प्रसिद्धायाः । कार्यकारणत्वभाव
सिद्धायाः । वैलक्षण्यादिति । कारणगता कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः ।

प्रभा -॥ ४२ ॥ सारथ ॥ ४३ ॥ अत्रात्यन्तमितीति । देशभेदस्यात्यन्तिकत्व
चमत्कारोत्कर्षकृतयोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थः । स्वरूपेति । द्वयोः कथनस्यान्यथा योगा
दिति भावः । सङ्गत्या अन्वर्थता दर्शयति—हेतुफलयोरिति । वृत्तिस्य केना

जस्सेअ घणो तस्सेअ घेअणा भणइ तं जणो अलियं ।

दन्तफ्फअं कघोले च्हूणं घेअणा सवत्तीणं ॥ १४२ ॥ (—)

एषा च विरोधवाधिनी न विरोधः । मित्राचारतयैव द्वयोरिह विरो-
धितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्त-
मपि पर्यवसितम् । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा
चेयं निदर्शितम् ।

What the people say, "Who sustains the wound alone suffers the pang," is untrue. The tooth bite happens to be on the cheek of the (newly wed) bride, while the co-wives suffer the pangs! (142)

This again is an exception to Virodha, not Virodha itself. Since here the conflict between the two is felt to be due to their being present in *different* abodes. In Virodha, however, the conflict subsists between things abiding in the *same* abode. This, though not specifically stated, follows (as a matter of course) Since the general rule applies to the exclusion of the province of the exception. And therefore has it (i. e. विरोध) been accordingly illustrated.

प्रदीपः—उदाहरणम्—जस्से इति । स्पष्टम् । नन्वयं विरोधात्कार एव । हेतुफल्यो-
र्ध्वधिरण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न । ध्वधिरण्यं व्यवेति । न च तत्र विरोधः ।
किं तु तद्विधिना । ध्वधिरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभारानात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो
विरोध एवाङ्गारोऽस्तु, न । तद्विधिनाऽऽगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समानाधिकरण
एव विरोधो विरोधात्कारनिर्वाहो न तु ध्वधिरण्योऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव

उ०:—(जस्से इति) 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भवति जनस्तदलीकम् ।
दंतक्षतं घणोले घण्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥' (गया छन्दः) । व्रणस्तपदयोः प्रक्रम-
भेदधियः । विरोधरूपत्वादिति । विरोधोऽनुपपत्तिः । सा च सहानस्यितयो महा-
घस्यान इव सहस्यितयो सहानस्थानेऽपि तुभ्याम् । तस्याथ प्रसोहे दोष एवेत्याभासता

प्रभाः—पतिशयनेति व्यावष्टे—तथेति । जस्सेति । 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना
भवति तमनोऽपीकम् । दन्तक्षतं घणोले घण्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥' अथ शरीरमा-
नसयोर्वदनयोरेकत्वान्धवसायो मूढम् । न तु ध्वधिरण्येन नियतयोः समानाधिकर-
ण्यवसामानाधिकरण्येन विद्वदयोर्विरोधरूपत्वात् । विरोधोऽनुपपत्तिः । सा च सहानस्यितयो महा-
घस्यान इव सहस्यितयो सहानस्थानेऽपि तुभ्याम् । तस्याथ प्रसोहे दोष एवेत्याभासता
प्रभाः—पतिशयनेति व्यावष्टे—तथेति । जस्सेति । 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना
भवति तमनोऽपीकम् । दन्तक्षतं घणोले घण्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥' अथ शरीरमा-
नसयोर्वदनयोरेकत्वान्धवसायो मूढम् । न तु ध्वधिरण्येन नियतयोः समानाधिकर-
ण्यवसामानाधिकरण्येन विद्वदयोर्विरोधरूपत्वात् । विरोधोऽनुपपत्तिः । सा च सहानस्यितयो महा-
घस्यान इव सहस्यितयो सहानस्थानेऽपि तुभ्याम् । तस्याथ प्रसोहे दोष एवेत्याभासता

(६८) समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपहृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारम्भमाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

46. SAMĀDHI.

'Samādhi' consists in an effect being rendered easy to accomplish by the occurrence of another cause.

Gloss:—Where by an agent, helped by an additional means, is accomplished, without difficulty, a mission he had embarked upon, there results a figure, 'Samādhi' by name. To illustrate:—

प्रदीपः—विरोधस्योक्त्यादिति । भैवस् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाकान्ततया तद्विभवविरोधे विरोधालंकार इति । अत एव तथैवादाहृतम् । समाधिरिति । इष्टाकारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं

उ०ः—याच्या । तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः । व्यधिकरणविरोधस्येति । कार्यकारणवैयधिकरणप्रयुक्तविरोधस्येत्यर्थः । अत्र येन केनापि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमनुप्राणकम् । केचित्त लक्षणे कार्यकारणभूतयोरित्युपलक्षणम् । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरणनिबन्धोऽसंगतिः । 'नेत्रे निरंजने तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यादौ निरंजनत्वशून्यत्वयोरकार्यहेत्वोरपि शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरसंगतिरित्याहुः । एवमन्यत्र चिकीर्षितस्यान्यत्र करणे अन्यचिकीर्षिता तद्विरुद्धान्यकरणे चेत्येवासंगतिः । विषयताघटितसामानाधिकरण्येन चिकीर्षायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् । अधिकरणांतर्भावेनापि चिकीर्षायाः हेतुत्वाच्चेत्याहुः । इत्यसंगतिः । इष्टादिति । एककारणजन्यकार्यस्याकस्मिन्कारणांतरसम्भवानाहितं सौकर्यं समाधिरित्यर्थः ।

प्रभाः—चित इति । पुनराशङ्कते—नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः । सिद्धान्त्यभिमतं व्यवस्था प्रमाणाभावेन दूषयितुं शङ्कते—न चेति । समानाधिकरण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः । तथा च सामानाधिकरण्यवृत्तविरोधमाने विरोधालंकारः । समानाधिकरणयोर्भिन्नाधिकरणत्वनिबन्धनविरोधमाने त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । व्यधिकरणेति ।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टयेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १४३ ॥

(Cited in वाक्यादर्श. २. २९९.)

(६९) समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं
चेत्तदा समम् । तत् सयोगोऽसयोगे च । उदाहरणम्—

As I was about to fall at her feet in order to dispel her huff,
here has luckily appeared the rumble of clouds for obliging me ! (143)

47. SAMA.

That is the figure 'Sama' if the combination somewhere comes to
be viewed as fitting.

Gloss.—If there be a determination, "This on the part of these two
is admirable," in a particular case, as to the connection being fitting, then
the figure is 'Sama.' It is possible with a combination of the good, and
of the bad. To illustrate:—

भ्रष्टीपः—श्रोति स समाधिः । सम्यग्गाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—मान-
मिति । तयोस्तुल्यकक्षताविरहात् समुच्ययालवारात्तर्भावः । सममिति । योग्यता
धानुरूपम् । संभावितः सर्पसम्मतः । तेनेदमनयो समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य

उ० :—सौकर्यं च कार्यस्यानायासेन सिद्ध्या सांगसिद्ध्या च बोध्यम् ।
(मानमिति ।) दिष्टया भाग्येन । उदीर्णम् उद्गतम् । तुल्यकक्षताविरहादिति ।
घनगर्जितस्याकस्मिन्कक्षादिति भावः । अत्र कारणातरयोग इत्युपलक्षणम् । तेनाकस्मा-
दीप्सितार्थग्रामस्य बाधितसिद्ध्यर्थयनात्तदधिकग्रामस्योपायसिद्ध्यर्थयनात्साक्षात्-
ललाभवर्णनस्य च समाधित्वमेव । सौकर्यस्य अनायासेन सिद्ध्यादिरूपस्येना-
कस्मिन्कक्षादिरूपस्यापि ग्रहात् । एतेनेदरो विषये प्रहर्षणं भिन्नोऽङ्ककार
इत्यस्तास्तम् । अन्यदीपगुणेनान्यत्र गुणवत्तावुद्धिरूपः अन्यदोषेणान्यत्र
दोषवत्तावुद्धिरूपो बोद्धव्यः काव्यलिङ्गेन गतार्थ इत्याहुः । वक्ष्यमाणसममेवे-
त्यन्ये । एवं कर्षसद्वर्तितया निर्णतस्तरणामावेऽपि कर्षस्य स्थितिरपि सौक-
र्यम् । ' दीपे निर्वापितेऽप्यासीन्चर्चीरन्मर्महन्महः ' इति । एतेनात्र पूर्व-

प्रमाः—स्यधिरूपत्वप्रयुक्तत्वेत्यर्थः । तथैव सामानधिवरुद्धेनैव । उदाहरणं विरोधात्कार-
इति शेषः । इत्यस्येति ॥ ४४ ॥ सम्यग्गाधिरिति । सम्यग्गाधानात्कस्मिन्कक्षः ।

धातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेवा मृगाक्षी
 रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
 जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
 च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥ (—)

यथा वा—

चित्रं चित्रं घत यत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
 जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
 यन्निम्नानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
 यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥ (—)

This deer-eyed one is the touch stone of the supremacy of the Creator's skill, this king also is peerless in beauty, to whom Cupid has surrendered his charter. Since a worthy union of these two has luckily taken place, here is at hand the one umbrella régime of Romance! (145)

Or as in

Wonder! Oh wonder! Ah, how mightily wonderful and strange it is that fortunately the Creator has become the dispenser of a fitting arrangement! Since, on the one hand, the abundance of the ripe fruit of the Nimba trees has become worth tasting; and on the other, the crow-world has grown expert in the art of munching it! (146)

प्रदीपः—नियतविषयमध्यवसानं चेतदा सम नामालम्भार । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षा-
 भ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—धातुरिति । निकर्षेण यथा—चित्रमिति ।

उ०:—रूप नाम पृथग्लकारः । विकृतेऽपि वस्तुनि पूर्वान्स्थाऽनुवृत्तिः पूर्वरूप-
 मित्तीत्यपास्तम् । इति समाधिः । योगः । संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च ।
 आनुरूप्यमिति । तेन सता सतो योगोऽसता चासतो योग इति लब्धम् ।
 तेन सदसतोयोगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः
 समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः । नियतवि-
 षयमध्यवसानम् । निश्चयः । धातुरिति । निकषस्थानं परीक्ष्योपलक्षणा ।
 (अयं देवो राजा ।) स्मरस्य रूपे दत्तपत्रं कृतपत्रावलंबन इत्यर्थः ।
 (संगतं समागमः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) चित्रमिति । फलस्फीतिः
 फलसंपत् । (एतस्याः फलसंपदः । कवलनकला मक्षणचातुरी तत्र कोविदः पंडितः ।
 मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्त्वसमानगुण-
 कार्योत्पत्त्या । यथा 'मत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनुभुवः' । शिखास्पर्शेन पांचाल्याः

(७०) कचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामिषात् ।

कर्तुः क्रियाफलावासिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

प्रामेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते
[१], यद्य किञ्चिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं

48. VIṢAMA.

(1) Where due to extreme disparity of nature, the association (between two things) may not attain congruity; (2) where an agent does not attain the fruit of his action, but is confronted by disaster; (3-4) and where the quality and action of the cause are respectively opposed to those of the effect,—that then is held to be the figure 'Viṣama.'

Gloss:—(1) Where the association of two things is felt to be incongruous due to their absolute disparity, (2) where an agent setting about doing something not only fails to attain, due to the frustration of the action, its desired fruit, but might encounter an ominous matter, though unsought for,

प्रदीपः—एचिदिति । द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् क्विद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुप-
पद्यमानतयैव प्रतीयते ॥ एषो विषमः । यद्य इच्छितार्थमारभमाणः कर्ता बलवन्कारणान्तरेण

उ०:—स्थाने दग्धं सुयोधनः ॥ ' इति । यादृशगुणकारस्तुनंसर्गस्तादृशगुणो-
त्पत्त्याऽपि समम् । ' यद्भयानलमालकूटलक्ष्मीगलव्यालर्षीः सर्वधितः ।
रजनीरभणो भरेनृणां न कस्य प्राणवियोगभरणम् ॥ ' ॥ एचिदिष्टप्रा-
प्त्यर्थं प्रयुक्ताररणात्तत्राप्या च । यथा—' उच्चैर्गजैर्यत्रमय्यमान एव त्वा-
माश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् । उचात्तत्रं त्वमपि लभयमे तदेव मामथ
नैव विपदा मृहतां हि सेवा ॥ ' इत्यत्र । यद्यपि रतुया निद्राऽभिव्यक्तौ तदुपरखा-
रयो निमोऽप्यत्रास्ति । तथापि वाप्यस्तुनिकटगयां समालम्बते न वार्यते ।
लभयतेऽर्पितस्य द्विवर्तन्म् । न च लोभमिहायाः करणानुरूपकार्योत्पत्ते-
निर्वाणं न चात्रानलम् । वस्तुतोऽननुरूपपोषि कर्षणकारणयोः श्लेषादिना
धर्मस्पर्शदानद्वाराऽनुरूपता र्णने वस्तुनोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपापेनेऽभेदमंता-

यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुसारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्पर-विरुद्धतां व्रजतः [३४], स समविपर्ययात्मा चतुरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृदङ्गी क्लेयमायतलोचना ।

अयं ह्येव कुक्कुलाग्निर्कर्मशो मदनानलः ॥ १४६ ॥

(नवसाहस्रकवित १६-२८)

सिंहिकासुतसंग्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ १४७ ॥ (—)

(3) likewise, though, (as a rule), the effect bears resemblance to the nature of the cause, where their qualities and actions become mutually opposed, the figure is 'Viṣama' in four varieties, so called because of its being essentially the reverse of Sama.

Instances in order —

How wide the gulf between this lady with long eyes, whose limbs are more tender even than the Śarisa and thus fire of love as tormenting as chaff fire ! (146)

The hare when scared by one son of सिंहिका (lioness) took shelter in the moon. There another son of सिंहिका (राहु) swallowed him up along with his shelter ! (147)

प्रदीपः—विष्टम्भालत्क्रियाफलं नप्नोति, प्रत्युतानिष्ट विषयमासादयेत् द्वितीय । यच्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ । सर्वत्र समताया विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा—शिरीषेति । द्वितीयो यथा—सिंहिकेति । अत्र त्रारूपफलभावेऽन्येन प्राप्तुरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

उ० :—दनेनेष्टप्राप्तिर्गुणे चास्ताया अनुभवासिद्धत्वात् । इति समम् । (शिरीषादिति ।) कुक्कुलाग्निं क्लीपाग्निं । कुम्भस्तरपचनाग्निरित्यन्ये । अत्रान्यतर-गुणस्वरूपतिरस्कार्यन्यतरगुणस्वरूपत्वाद्वैषम्यम् । सिंहिकेति । राहुमाता सिंही च । (सिंहिकसुतात् सिंहात् स्रस्त भीत । शीतांशुम् चन्द्रम् । अन्य सिंहिकासुत राहु ।) अत्रानयोर्योगोऽनुचित इति व्यग्यम् ।

प्रमाः—इति समाधि ॥ ४५ ॥ सममिति । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ विष्टम्भा-दिति । प्रतिबन्धादित्यर्थः । कुक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वैषम्यं पानकर्तृत्वपानकर्मत्व-

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेपा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्यामरण प्रसूते ॥ १४८ ॥

(नवसाहसार्चरित १६२)

आनन्दमन्दमिमं पुचलयदललोचने ददासि त्वम् ।

विरहस्तथैव जनितस्तापयतितरां शरीर मे ॥ १४९ ॥

(Cited in छट्ट's काव्यामर १४७)

Coming into contact with whose hand^{o wonder} in each and every battle, the sword dark-blue like the Tamula leaf immediately gives rise to glory white like the autumnal moon, the ornament of the three worlds! (148)

You give this unsubdued delight, O lady with eyes resembling lotus petals (But) the separation occasioned by yourself very much afflicts my body (149)

प्रदीपः—सद्य इति । चतुर्थां यथा—आनन्दमिति । अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये

उ० :- सद्यः करेति । करस्पर्शमात्रेणैव यशो न तु युद्धापेक्षेयर्थं । (उपजातिदण्ड ।) अत्र जन्यजनकनिष्ठयो पादुरनीलास्यगुणयोरेवम्यम् । अत्र श्यामन्वगुणविशिष्टालम्बराणात्तद्विरुद्धगुणयुक्तयशम् उत्पत्ति । अभेदाध्ययसान-
लक्षणेनातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे विषयाशम्ब-
लम्य भातो विरोधो विषय्यशविमर्शनान्निवर्तते इति । अत्राभेदाध्ययसायोऽनुप्रा-
णकः । तदुत्थापितविरोधध परिपोषक । इदमेवात्रावकारत्वरीजम् । द्वितीय-
भेदे इष्टाननाप्यानिष्ठासी मिळिते प्रयेकं च विषयसदार्थधकारणम् । इष्ट
त्र इत्यस्य सुगमाधनप्राप्ति दुःखमाधननिवृत्तिध, परस्य दुःखसाधनप्राप्ति सुगमा-
धननिवृत्तिधेति चतुर्भिधम् । अनिष्टं च स्वस्य दुःखसाधनप्राप्ति परस्य सुगमा-
नप्राप्ति दुःखमाधननाशधेति त्रिविधम् । तत्राचोदाहरण मिहितेयुक्तम् । अ-
न्येरां पुत्रापानंदादीं द्रष्टव्यम् । आनन्दमिति । (अमन्दम् अनयम् । आ-
र्यां छट्ट ।) अत्र नायिकपिरहयोर्जन्यजनकयोर्मानन्दजननतापत्रिययोर्भि-
रोध । न चात्रानगतीभिरोधो वा । निरोधे विरोधिना सामानाधिकरण्यात्
गती वार्यपरणयोर्भिषधिरण्यस्य चमकारप्रयोजनता, अत्र तु वार्य-
परण वृत्तिविजातीयाक्रियागुणयोग्य चमकारितेति विशेषान् ।

प्रमाः— इति पाननदर्थभेदप्रभेदोरकारेण बोध्यम् । इति विषयान्छट्टरत्नम् ॥१७॥

अथानन्ददानं शरीरतापेन विरुच्यते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः ॥ पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १५० ॥

(शिशुपालवध. १३. ४०.)

इत्यादावपि विषमत्य यथायोगमवगन्तव्यम् ।

Here the giving of delight is opposed to the affliction of the body. Similarly,

That Kṛṣṇa, however, by the belly of whom resting in the ocean the worlds were taken in at the time of dissolution, was taken in by one of the ladies of the city with one eye that was not fully opened due to the play of passion !

In instances like these also, there should be recognised traits of Viṣama, according to the particular occasion

प्रदीपः—विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपर । तेन सबन्धिनोरानुहयाभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रायवावयविनोर्वैषम्ये यथा—विपुलेनेति ।

उ० :—उपलक्षणपर इति । एवमन्यालम्कारसूत्रेष्वपि विभागोपलक्षणमिति ध्वनितम् । भवंतीति । सबन्धिनोर्योगवैषम्यमात्रस्यैव विवक्षितत्वमिति भावः । विपुलेनेति । (माघकाल्ये त्रयोदशसर्गे पद्यम् । सागरे शेते इति सागरशयः तादृशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कुक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये ।) पपिरे जगत्सिरे । मदविभ्रमापूर्णाया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । (मज्जिमग्गिणी छन्दः ।) पानपदार्थयोर्भेदेऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्व ससागरसकलभुवनप्राप्तश्चेत्येक विषमम् । एव यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य सपूर्णस्याप्यविन स्त्रिया एकदृशा पान चापर विषमम् । योगनैषम्यादेव चम्कारान्न विरोधाशका । एव कस्यचिद्गुणेन कस्यचिदोपवर्णन, कस्यचिदोपेण कस्यचिद्गुणवर्णनमपि विषममेव । एतेनात्रोद्देशोऽस्तिरिक्त इत्यपास्तम् । एवमप्यन्यत्रापि रूढार्थप्राप्तिरिति विषममेव । तादृशेच्छया तादृशलाभयोगस्य विषमत्वात् । एतेनेदृशस्थले विपादनामाऽलंकार इत्यपास्तम् ।

प्रभाः—वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्तर्यविवक्षयेत्यर्थः । एतच्च महतीत्यत्रैव तदुत्तर-

युगान्तकालप्रतिसहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविज्ञाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ १५२ ॥

(विशुवाल्लघ १२३)

(७२) प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

The raptures occasioned by the arrival of the sage could not be held in that body of Kṛṣṇa, the enemy of Kaṭabha who had retracted (in himself) the beings (आमन) at the time of the eon-end (i. e. world-dissolution) the body in which the worlds could rest roomily ! (152)

50 PRATYANĪKA.

Where by a party who is not able to counter his opponent is brought about the humiliation of one belonging to him (i. e. opponent) leading to his (i. e. opponent's) exaltation, the figure is 'Pratyānika'

प्रदीपः—भुवनवितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीय यथा—युगान्तेति । अनाधेयभूताया गुह्ये महीयस्त्व विवक्षितम् । प्रतिपक्षमिति । अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणे तमेवोत्पद्यितु

उ० :— विपये । सवधे । महत्तया वर्णनमिति । अत्र मातुमशक्यतया महत्त्वेन विवक्षितस्य यशोशशेशश्रितस्य मानकर्तृत्वेन ततस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिक्यमभिधीयमान वर्णनीययशोशशिप्रकर्षे विश्राम्यति । युगांतेति । (माघशब्दे प्रथमसर्गे नारदागमने श्रीकृष्णवर्णनम् । युगांतकाले प्रतिसहता आत्मा स्वाममूत प्रपचो येन तस्य कैटभद्विप श्रीविष्णो यस्या तनौ जगति भुवनानि सविज्ञाश साज्ञाश आसत उपविशति स्म, तत्र तस्या तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागम आगमन तत्समना तज्जन्या मुदः प्रीतय न ममु न अवज्ञाश प्रापु । वंशस्य वृत्तम् ।) अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभ्यन्तरूपसवधात्ततोऽल्पस्याऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्य चास्ताहेतु । अत्र महत्त्वशब्देन महत्परिमाण आतिशयश्च । तेन यत्र सूक्ष्मवातिशयत आधा-

प्रमा :—आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्णयंत इत्यर्थः । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥ उत्कर्षयितुमित्यनन्तर यदिति शेषः । कथं तदप्रत्यनीकमुच्यते तत्राह—अनी-

यथा वा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतचिग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशावृतिं कृती राहुर्हिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ १५४ ॥
(शिशुपालवध. १४७८.)

इन्द्रोरत्र तदीयता संबन्धिमुखसंबन्धात् ।

(७३) समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

Or as in

Powerless I do any harm to whom (i. e. कृष्ण), Rāhu who has been nursing hostility, due to the mutilation of his body, still harasses the moon whose form is similar to his (कृष्ण's) lovely face (154)

Here the moon becomes one belonging to him (i. e. the enemy: Kṛṣṇa) owing to her connection with the face that bears relation (of resemblance to the face of Kṛṣṇa).

51. MĪLITA.

Where a thing comes to be concealed by another, due to a similar feature, intrinsic or extrinsic, the figure is 'Mīlita.'

प्रदीपः—तत्राय यथा—स्वमिति । अत्र कामिन्या कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभाव संबन्ध । द्वितीयं यथा—यस्येति । अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयवविभाव संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परसंबन्धः । समेनेति ।

उ० :—सूचकत्वेन बोध्यम् । अनीके । सैन्ये । अभियोज्ये । पीडनीये । स्वमिति । (नायक प्रति नायिकासख्या उक्तिः ।) जितकाम-सौंदर्यः । अनुशयः आक्रोशः । (स्वागता छन्दः ।) यस्येति । माषकाव्ये चतुर्दशसर्गे पद्यम् ।) कायस्य शरीरस्य यो निग्रहः शिर-श्छेदस्तेन गृहीतोऽपीकृतो विरोधो येन । यस्य कृष्णस्य । रमणी-यकृष्णवक्त्रसदृशावृतिम् । (रपोद्धता छन्दः ।) न च भगवद्वैरानुबंधा-दिव भगवद्वक्त्रसदृशमिदु राहुर्बाधत इति प्रतीतेर्गम्योपेक्षैवात्रास्तु, आये तु शाब्दपि सेति किमनेनालकारेणेति वाच्यम् । तदपकारसमर्थस्तदीय पीडय-तीति प्रतीत्यैवात्र चमत्कारादित्याहुः । इति प्रत्यनीकम् । समेनेति । अस्य व्याख्या निगूहनीयसाधारणेति । स्पृष्टमुपलम्ब्यामानस्य कस्यचिद्वस्तुनो ङिगैरतिसा-

सहजं आगन्तुकं चा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत् किञ्चित् केनचित् यस्तुस्थित्यैव धलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलित-मिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशी मधुकरचक्रवर्णा गिते
विलासमरमन्धरा गतिरतीव धान्तं मुग्धम् ।
इति स्फुरितमद्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥ (—)

अत्र दृष्टतरलतादिकमद्गस्य लिङ्गं स्वामात्रिकम् साधारणं च मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

When through a common feature, intrinsic or extrinsic, something comes to be obscured in fact by another due to the latter being the stronger, that they hold to be 'Milita,' which, (accordingly), is of two kinds. Instances in order:—

The eyes have become fickle at the corners; the words consist of syllables sweet and ornate; the gait is heavy with the pressure of amours; the face is lovely in the extreme: thus Grace itself has been active in the person of the deer eyed one. Consequently, the advent of intoxication though it has secured a footing here is not yet detected! (155)

Here the fickleness of the eye etc. is a feature intrinsic to the body, and it is common to the advent of intoxication, since there also it is to be found.

प्रदीपः—नित्रं स्वाभाविदं तस्मिन् निगूहनीयमापारणे विदं तद्द्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तानं दानिचिद्वस्तु बस्तुगन्धैव तिरोधीयते तन्मीलितमिति धारः । तत्र द्विधा—लक्षणं क्वचिद्वस्तुमिति च तत्र चिद्वस्तुना बलवत्तानं । तत्र स्वाभाविदेन तस्मिन् मीलितं यथा—अपाङ्गति । अत्र तत्र तत्र अत्र स्वभाविदं चिद्वस्तु, गमनं च तिरोधयेन मतेन ।

उ०ः—म्यात् नित्रयेन गूह्यगणानां वस्त्वन्तर्गतानां स्वस्वगणाननुमादयन्तं मीलितम् । 'दिशति स्वपदोन्मत्तं मुग्धं शीनेन जानते' इत्यादासीदनेन । शीनेन तस्मिन्नेऽपि यदा गूह्यगणानां शैत्यदिभिस्तदनुमुनाभारत् । शीनेन जानते इत्यनेन मीलनस्यैव दारुणं न कल्पनेनेति प्रतीतिः । एतेनानुमेयं मीलितं पृथक्पृथक् इत्युक्तम् । अपाङ्गति । (अपाङ्गं तत्र च योन्ने, अपाङ्गयो तत्र च चंचले इति

प्रभाः—मुग्धत्वे । विलासं तस्मिन् । इति प्रतीतिः इत्युक्तम् ॥ ४० ॥ यस्तु गन्धैवेति । तत्र चिद्वस्तुमिति च तत्र चिद्वस्तुना बलवत्तानं । इति मीलितम् ।

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्बहतां सकम्पं

तेषामहो वत मियां न बुधोऽप्यमिहः ॥ १५६ ॥ (—)

अत्र तु सामर्थ्यादचसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्रभवयोरपि कम्प-
पुलकयोस्तादृष्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

(७४) स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

Oh ! Even the astute person fails to see through the fright of those enemies of yours, though they possess bodies in a state of horripilation and shudder ; enemies who being in their minds afraid of your onslaught always dwell in the caves of the Himālaya, quite helpless ! (156)

Here the cold that is determined (to be the reason of the horripilation and shudder) on the strength (of probability) is extrinsic. Therefore, the horripilation and shudder arising therefrom are also similar in nature. Further they are common, since they are observed even in cases of fright.

52 EKĀVALĪ.

It is Ekāvalī of two varieties where each succeeding thing is established or denied as being an attribute of each preceding one.

प्रदीपः—तत्राऽप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्षणा यथा—ये इति । अत्र कम्पपुलके
अङ्गस्य लक्ष्णे, हिमाद्रिन्दरानिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयो-
स्तयोरप्यागन्तुकत्व भयै. समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् । स्थाप्यते इति ।

उ० :—वा । मधुराः वक्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु । मृगदशः अंगके
कोमलशरिरे लीलया स्वतः स्वभावतः स्फुरिताम् । मद्दोदयः मधुपानजन्यमदस्य
उदयः । कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि । (पृथ्वी छन्दः ।) अत्र स्वामाविकेन दृक्ता-
रत्यादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते । (ये इति । त्व-
त्पाते त्वदागमने शक्तिता धीः येयाम् । विवशाः विह्वलाः । वमंततिलका छन्दः ।)
इति मीलितम् । विशेषणतयेति । विशेष्यतयेत्यपि बोध्यम् । यथा—‘धर्मेण
बुद्धिस्तत्र देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः । लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका

प्रभाः—प्रकरणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । सृष्टतद्योचौ चमत्काराभावात् । तथा

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो धीप्सया विशेषणभावेन यत्
स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते । क्रमेणो-
दाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गानि वराङ्गानां रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलाससमस्र विलासाः कुसुमायुधस्य ॥ १५७ ॥

(नवसाहस्राङ्कविरित १)

Gloss —Where in relation to each preceding thing, each succeeding thing is repeatedly established or denied as being an attribute (of the former) that figure, in two varieties, is called Ekavali by the learned

Instances in order —

Where (in Ujjain), the houses (पुर) have in them lovely women, the lovely women have their bodies exalted by beauty, the beauty is such as unfolds exquisite amours, the amours are the missile of Cupid ! (157)

प्रदीपः—स्थापन विधि । अपोद्गो निषेध । यथापूर्वमिति धीप्सयामव्ययीभावात् । तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधि, यत्र वा तथा निषेध, सा द्विधैरेकावली । विशेषणतया विनिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित् 'पूर्वकालविशेषणतया स्थित वस्तु पर विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोद्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह । तत्र पूर्वं प्रति यत्रोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविद्बन्धम् । तत्र विधौ यथा—पुराणीति । अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रिया-

उ०ः—लोकैश्च नीता भुम्नेषु कीर्ति ॥ इति । अत्रोत्तरोत्तरविशेषण पूर्णपूर्व प्रति विशेष्यम् । अत्रैव पूर्णपूर्व परस्य परस्योत्तर क्रियमाणो यद्येकरूपस्तदा मालादीपङ्गमुक्त प्राक् । स्थापनमिति । स्थापनत्व च स्वमन्त्रेण विशेष्य-

प्रभाः—बाहुल्ये तद्विशेषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधि सवन्धगोचनम् । तथा निषेधोऽभाव-
बोधनम् । तत्र विशेषणतयेति तृतीयया प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिनिषेधो
वेत्यर्थः स्यात् । न चासौ सम्भवति । प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्वोदाहरणेऽन्वभावात् ।
अत उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगमनिरित्याशयः । यश्चित्स्थिति ।
परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अथाद्विशेषणेन स्वधर्मवैशिष्ट्यमुपपाद्यत
इत्यर्थः । अथवा अपोद्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतवच्छेदनिषेधयुद्विधिययीक्रियत
इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शां हिन त तद्यत्र परानप-
क्रिया । परे च ते ये ध्रितसाधुभावा सा साधुना यत्र चरास्ति केराव ॥' अत्र

न तज्जल यत्र सुचारपङ्कजं
 न पङ्कजं तद्यदलीनपद्पदम् ।
 न पद्पदोऽसी फलगुञ्जितो न यो
 न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥ १५८ ॥ (मट्टिकाव्य. २ १९)

पूर्वत्र पुराणां वराहनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः,
 तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं
 योज्यम् ।

That ■ no water where does not grow the extremely charming
 lotus, that is no lotus in which the bee has not nestled, that is no bee
 which has not got the sweet hum, that is no hum that has not ravished
 the mind ! (158)

In the former instance, an attribute is established in the order, viz
 lovely women the attribute of the houses, beauty (attribute) of them (i e
 lovely women), through the former being the attribute of their bodies,
 of that the amours are the attribute, of those (amours) again (being) a
 missile is the attribute. In the latter instance which embodies a denial
 similar should be the way of construing

प्रदीपः—मुखेन रूप तस्य विलासास्तेषामङ्गत्वमिति क्रमेण विशेषणतया विधि ।
 निषेधे यथा—न तदिति । अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र पद्पदानां, तत्र गुञ्जितस्य,
 तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेध । यथेति । अत्रार्थस्य स्मृति स्मरणालङ्कार

उ०:—ताऽवच्छेदकनियामकत्वम् । अपोहकत्व च स्वव्यतिरेकेण विशेष्यताऽ-
 वच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वम् । बाहुल्येनेति । तत्रैव चमकारादिति भाव ।
 (पुराणीति ।) पुराणि गृहाणि । यस्या नगर्याम् । (रूपेण परिष्कृत मूषित अर्ग
 यासा ता । विलासा वृक्षुमायुधस्यास्त्रमिति रूपकम् । उपजातिश्छद्)
 न तदिति । मट्टिकाव्ये द्वितीयसर्गे शरत्कालवर्णनम् । न लीन पद्पदो अ-

प्रभाः—तच्छब्दार्थ विशेषण पण्डित पथात्स्वहितार्थदर्शित्व प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन
 पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जल यत्र सुचारपङ्कज' इति वक्ष्य
 माणम् । अत्र हि सुचारित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनि-
 पेधबुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाति सुजाक्षराननुसारतथेति दोष
 स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—प्रकाशेति । इत्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

(७५) यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

य. पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने चस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्—

- निम्ननामिषु हरेषु यदम्भः प्रवित् चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भयैः पुहुरतैः सुरनार्यैः स्मारिताः सुरतरुणदृशानाम् ॥ १५९ ॥ (—)

53 SMARANA

When there results the remembrance of a thing as it was experienced, on the sight of something similar to it, the figure is 'Smarana.'

Gloss — When a particular object, defined by some form, was at some time experienced, and when, at some other time, it happens to be remembered in the same form, at the sight of another object similar to it, which brings about an awakening of the memory, the figure is 'Smarana.' To illustrate —

By the gurgles produced by the water impinging on the hollows of the navels of the fickle-eyed ones, the divine damsels were put in mind of the trill in the throat at the time of dalliance' (159)

प्रदीपः— इति लक्षणम् । यथाऽनुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम् । दृष्टे तत्सदृश इति तद्धेतुसंकारोद्बोधहेतुर्निर्देशः । अदृष्टादेरप्युपलक्षणात् । यदा अन्यादृशस्मृतेश्चाख्यामावेनालंकारत्वाभावात्प्रदच्छब्दकतया लक्षणात्तर्गतमेवैतत् । तदयं वाक्यार्थं—केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित्केनचित्प्रमाणेनानुभूत् स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तस्मरणलक्षणम् । त द्विधा—एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृते । यमेणोदाहरणे । निम्नोक्ति ।

उ०:— मते यत्र । यत्र कस्मिन्स्मर्यते । वैशस्य वृत्तम् । इत्येकाग्रली । अन्यादृशस्मृतेरिति । अदृष्टोद्बुद्धजमान्तरीणानस्कारजन्यस्मृते, चिन्तायुद्बुद्धस्मरवरजन्यस्मृते, तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तत्र भुज इत्यादिभूतारण्यप्रज्ञानजन्यस्मृतेष्वेतेषु । अन्याया अपि स्मृते सचारितया भूमृद्विषयवर्तिमात्रांगत्या प्रयोऽदृशारवेनेन चमत्कारित्येनेतदलंकारत्वाभावात् । सादृश्यमूलस्मृतेरेव चमत्कारित-

प्रभाः— अन्यादृशोक्ति । सादृश्यमूलस्मृतेष्वेतेषु । 'स तथेति प्रविशाय विद्युज्य कथनपु-
मात् । ऋषीप्रोक्तिर्मयान्तात्तस्मात् स्मरणशयन ॥' इत्यादौ द्वि न स्मृतेष्वालम्बित्वात् नाने-

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।

संमरिअपञ्चजणस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चं ॥ १६० ॥ (—)

(७६) भ्रान्तिमानन्यसंचित्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिक निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकर-

Or as in

Do homage to the horripilation of Kṛṣṇa who remembered the Pāñchajanya as he applied his tight lower lip to the nipple of Yaśoda's breast which he held between his hands' (160)

54 BHRĀNTIMĀN

Where there is a cognition of something else, at the sight of one similar to it, the figure is 'Bhrantimān

Gloss—By तद् = signified अन्यः i. e. the thing other than the one under consideration as similar to it, is assumed, in the present case, of course, the matter under consideration. At the sight of it (i. e. matter under consideration) which is of that description (i. e. similar), when there arises a cognition of its being the thing other than the one under consideration, the figure

प्रदीपः—स्पष्टम् । भ्रान्तिमानिति । अप्राप्यन्यसविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमयादिह प्राकरणिकं लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति

उ० :—याऽलकारत्वमिति भावः । (निम्नेति । अप्सरसा जलक्रीडावर्णनम् ।) लहरीभिस्तरगैश्चलदृशा नायिकानां निम्ननाभिकुहरेषु यदम प्लावित तद्भवै सुरतकालिककृत्स्नानिसदृशै कुहकुडैति च्चनिविशैरित्यन्वयः । घटो यो- निरूपो गर्तः । 'कठान्दधभ्रगर्ता' इति कोशात् । रतानामिति कर्मणि पठ्यते । (स्वागता छन्दः ।) करेति । 'करयुग्मगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपु- टस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाचम् ॥' (आर्या जघनविपुला ।) इति स्मरणम् । दर्शने सतीति । प्राकरणिकवर्त्यदर्शनेदुस्तत्प्रजन्याप्राकर-

प्रभाः—कारत्वम् । करजुपति । 'करयुग्मगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपु- टस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाचम् ॥' इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

णिकृतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैव रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा ।
तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् । इह च (अर्थानुगमनेन सहायाः प्रवृत्तेः)
तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

फपाले मार्जारः पय इति फणेल्लेदि शशिन-
स्तरच्छिद्रप्रोतान्विसमिति फरी सफलयति
रतान्ते तल्पस्थान्दरति घनिताऽप्यशुकमिति
प्रभामत्तधन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ १६१ ॥

(Cited in सरस्वतीरुणभरण ३)

39 'Bhrantiman This is not the same as Rūpaka or Atīśayokti of the first variety Since there is no real error in them Here, on the other hand, it (real error) is obviously assumed as the name (of the figure) gets currency due to its being in agreement with the tenor (of the figure)

To illustrate —

The cat licks the rays of the moon (fallen) in the jug taking them for milk, the elephant grips them as they shoot through the interstices of trees thinking them to be lotus fibres, the woman, at the end of dalliance, snatches at them that are spread on the bed mistaking them for her silken garment Oh! the Moon maddened by his glory plunges this world in confusion! (161)

प्रदीपः—यदप्राकरणिस्त्वेन ज्ञान स.भ्रान्तिमानित्यर्थ । न च रूपके निगोर्थाभ्यवसा
नरुपायामतिशयोक्ती चातिव्याप्ति । तत्र वस्तुतो भ्रमामावैष्यव्यवसानमा-
श्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन सहाप्रवृत्तेभ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् ।

उ०:—णिरस्मृतिजन्यमित्यर्थ । अप्राकरणिकत्वेनेति । अप्राकरणिकतादा-
म्येनेत्यर्थ । ज्ञानम् । निश्चयामरम् । तेन 'काते तत्र मुख पद्म चद्रो वेति न
निर्णय ।' इति सिद्धे नातिव्याप्ति । तत्र सयतेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्य-
स्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदास । अप्राकरणिकतादाम्येनेत्युक्तेर्माछितसामान्य-
तद्रुणप्रारणम् । भ्रातिमात्रप्रालंकार । सा च कविप्रतिमानिमितैः । तेन
रगे रजतमिति बुद्धेर्नालंकारत्वम् । रूपकवित्तौ च नातिव्याप्ति । मर्मप्रहार-
वृत्तचित्तविक्षेपविरह्यादिवृत्तोन्मादादिजन्यभ्रान्तेश्च नालंकारत्वम् । सादृश्यप्रयो

प्रभाः—वस्तुत इति । अनाहार्यतयेत्यर्थ । अप्यवसानमात्रेति । मात्रेत्यना
हार्यत्वव्यवच्छेद । अर्थानुगमेनेति । अर्थानानाहाय एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र सहापठक
इति भावः । यत्र भ्रमादिभन्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिबन्धस्तत्र भ्रान्तिमानलंकार

(७७) आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनियन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

55. PRATĪPA.

(1) Where an exception is taken to the Upamāna, or (2) if to the same (i. e. Upamāna) is assigned the status of an Upameya, based on contempt, the figure is 'Pratīpa.'

Gloss :—(1) Where an exception is taken on the ground of futility to the Upamāna under the notion that the Upameya itself is capable of fulfilling the function of the former; (2) where again the same that has become established as an Upamāna is conceived to be Upameya as a matter of contempt, with a view to driving at another Upamāna, that is 'Pratīpa' in two forms, so called because therein the Upameya stands *putted against* the Upamāna. Instances in order :—

प्रतीपः—उदाहरणम्—कपाले इति । आक्षेप इति । अस्य प्रयोजन निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमित्यप्रयोजकतयोपमान यदाक्षिप्यते, यद्योपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने

उ० :—ज्यत्वाभावात् । वस्तुतो भ्रमाभावेऽपीति । स्वारसिऋत्रमाभावेऽपीत्यर्थः । अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिस्वारसिक्रमो विवक्षित इति भावः । तयोस्तु शब्दाधीनो व्यांजनिको भ्रम इति तात्पर्यम् । वस्तुतो यत्र 'इति' इत्यादिपदेन भ्रमत्वेन निबद्धो व्यंग्यो वा तत्रायमलकार इति नातिप्रसंगशंकेति बोध्यम् । कपाले इति । (भासकवेः पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) पय इति । पयोभ्रात्येत्यर्थः । (लेढि आस्वादयति । तरूणां छिद्रेषु प्रोतान्प्रविष्टान् । संकलयति गृह्णाति । प्रभया मत्तः तदतिशयशाली । विभ्रमयति भ्रममुत्पादयति । मत्तो हि स्वत एव भ्रमति न तु परस्य भ्रममुत्पादयतीत्याद्यर्थे अहोशब्देन बोध्यते । शिखरिणी छन्दः ।) इति भ्रान्तिमान् । अप्रयोजकतया । कैमर्थ्येन । तिरस्कारफलकोपमानव्यर्थतोक्तिरेकं प्रतीपमित्यर्थः ।

प्रभाः—इति नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥ प्रतीपपदप्रवृत्ति-

लावण्यैकसि सप्रतापगरिमप्यग्रेसरे त्यागिनां
 देव त्वय्यघनीभरसमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
 इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं
 चिन्तारत्नमदो मुधैव किममी सृष्ट्याः कुलश्माभृतः ॥ १६२ ॥ (—)
 ए एहि द्वाव सुन्दरि कर्णं दाऊण सुणसु वचणीजं ।
 तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्द्रो उअमिज्झइ जणेण ॥ १६३ ॥ (—)

When, O King, the Creator had created you, the sanctum of charm, endowed with the height of prowess, the foremost of the generous, with arms capable of sustaining the burden of the earth, why was the moon shaped? Why was this sun created? Why was that gem fulfilling longings produced? Why were the Kulaparvatas created in vain? (162)

O lovely woman! come along Lend your ear and listen to the scandal the people are comparing the moon with your face, O lady of slim waist! (163)

प्रदीपः—प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राय यथा—लावण्येति । अत्र यथासत्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारकारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु इच्छिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कार, घञित्तु निष्पत्त्या सैव तदेतु । क्रमेणोदाहरणम्—ए एहीति । अत्र मुक्षोपमानस्य शक्तिं स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्बलमिति पदेन व्यत्यते ।

उ० :—प्रतीपयोगार्थमाह—उपमेयस्येति । लावण्येति । लावण्या-
 थ्ये, प्रतापातिशयसहिते, दातृमुख्ये, भूभरणसमर्थभुजे । पूषा सूर्य । चिन्तारत्न
 चिन्तामणि । (कुलश्माभृत—'महेन्द्रो मृग्य सहा शक्तिमान् ऋक्षपरंत ।
 विष्यध पारियात्रध सर्तते कुलपरंता' ॥ शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र
 निदिध्यमानस्तुभ्रतसदृशगुणप्रतीतिर्व्यग्या प्रयोजनम् । द्वितीये त्विति ।
 तिरस्कारार्थमुपमानस्योपमेयत्वमल्पनरूपे इत्यर्थ । (ए एहीति ।) 'अपि एहि
 तावत् सुदरि कर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तत्र मुखेन वृशोदरि चन्द्र उपमीयते
 जनेन ॥' वचनीय निदाम् । (आर्या छन्द ।) उपमित्यनिष्पत्तिरिति ।
 अत एव व्यतिरेकाद्भेद । तत्रोपमित्यनिष्पत्त्याऽप्युपमेयाप्रियप्रतीते । अत्र कर्णमुख-

प्रभाः—निमित्तमाह—उपमेयस्येति । ए एहीति । 'अपि एहि तावत्सुन्दरि कर्णं
 दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तत्र मुखेन वृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥' इति । सौत्र
 चेति । व्यतिरेके तुपमित्यनिष्पत्तिरस्तीति वैलक्षण्यमिति भाव । न्यूनगुणत्वेति ।
 वस्तुतस्त्वरूपमाने साधारणधर्मसंबन्धोऽन्यत्वे उपमेये तु विधीयते । तेन प्रतिदग्गा-

अत्र मुपेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतर णत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्या
“वअणिज्जम्”—इति वचनीयपदाभिन्न्यङ्गयस्तिरस्कारः ।

कचिच्चु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिवन्धनम् । यथा—

गर्वमसंयाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं बहसि मुग्धे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४)

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् अस्मान्द्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूत-

Here the comparison does not materialise owing to the moon, that is being compared with the face, possessing lesser excellence. Thus there is contempt suggested by the word वअणिज्जम् (वचनीय)

In some cases, however, the comparison though it has materialised is the basis of contempt To illustrate —

Why do you cherish, O simple maid! so unbearable a vanity on the score of the pair of your eyes? Indeed on every side there do exist in the lakes blue lotuses similar to these! (164)

Here that the lotuses are reduced to the position of the Upameya is itself a contempt of them

Likewise, when an object, which on account of its possessing extraordinary qualities, has never before experienced so much as the

प्रदीपः—सैव च तिरस्कारहेतुः । गर्वमिति । अत्र नलिनाना लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थिते । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीप द्रष्टव्य यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्यालंकारताबीजत्वात् । तच्च द्विधा सभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया

उ० :— स्याधिक्य व्ययम् । (गर्वमिति । असंयाह्य सरहनायोम्यम् । अपरिमितमिति याक्त् । धार्या छन्द ।) अत्र नलिनानामिति । उपमानत्वेन प्रसिद्धानामित्यर्थः । अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्य फलति । अत्रोपमितिनिष्पत्ताऽप्युपमेयाधिक्याप्रतीतेर्व्यतिरेकतो भेदः । ‘त्वद्भ्रूलोचनसम पद्म त्वद्दक्त्रसदृशो विधुः ।’ इत्यप्यत्रोदाहरणम् । असदृशत्वेनेति । उपमेयान्मावितस्वनिष्ठासाधारण-

प्रभाः— दृश्यतयोपमानस्याधिक्य साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्व बोध्यम् । सामान्यगुणयोगाभावेनेति । स्वभिन्न इति श्लेषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतद्व्यम् । यथा—
अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात ह्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि मूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥१६५॥

(—)

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभ्राज्यमेवोपनिबद्धम् ।

(७८) प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं वध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

status of the Upamāna, comes to be so conceived, it should be recognised also as being 'Pratīpa.' To illustrate:—

O deadly poison, do not be conceited with the idea that you alone are the premier of the extremely dire things. Indeed there exist, in abundance, in this world, the words of the wicked that are like yourself! (165)

Here, though it was quite unlikely (before), the deadly poison has (now) been stated to be the Upamāna.

56. SĀMĀNYA.

Where, with a view to conveying the similarity of attributes, the matter under consideration is described as becoming one with another due to their coming together, the figure is 'Sāmānya.'

प्रदीपः—योज्यम् । उदाहरणम्—अहमेवेति । अत्र हालाहलस्य गुरुत्वोपमानत्वमसंभ्राज्यमानमेवोपनिबद्धं निरुद्धारहेतु । प्रस्तुतस्येति । अतारुण्येऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं वध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् । अप्रापरित्यक्तनिजगुणस्यैवपि विशेषणं विवक्षितम् । अन्यथा तद्गुणव्यतिरेकनिवृत्तेः ।

उ०:—धर्मयोगादसंभावितोपमानभारस्योपमानत्वप्रत्यनयेवर्थः । (अहमिति । तावेति सानुसंगनबोधनम् । मा स्म ह्यः । मयि मा कृपाः । माउमारिणी छन्दः ।) हालाहलस्येति । अत्युत्तदुःखहेतोरित्यर्थः । अस्योपमातो भेद उपमाप्रकरण एवोक्तः । इति प्रतीपम् । अतारुण्येऽपि । असमानगुणान्येऽपि ।

प्रमाः—वेदात्म्यमिति । अवेद इत्यर्थः । मीलिनेऽप्रहणमेव अत्र तु भिन्नवेदाप्येवमिति भेदः । तद्गुणैति । यद्यपि तद्गुणव्यतिरेकप्रहणमात्रं न तु धर्मिनोऽभेदोपनिबद्धं प्रतीपिण । 'विभिन्नवर्णा मरुत्प्रजेन—इत्यादावहणस्य गुणधरानां नाभेदवचनात् प्रतीप्येवमात्रं तपानि तद्गुणविरहणात् इह निमित्ते लक्षण्यं बोध्यम् । तद्गुण-

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्य-
क्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्)
सामान्यम्, उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयांति सुरमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥ १६६ ॥

(Cited in वामन's काव्यालंकारसूत्रश्रुति ४३.)

Gloss —Where a thing when it comes in contact with the matter not under consideration, though not similar to the latter, is sought to be described as similar, and is therefore described as being one with it, even when it has not abandoned its own attribute, the figure is 'Sāmānya', so called because it is based on similar attributes. To illustrate —

With their bodies besmeared with sandal paste, adorned with new pearl necklaces, with their faces lit up by ivory pendants extremely white, clad in gay immaculate silk, the Abhisārikās, who have become imperceptible, when the moon with lustre diffused is making the earth white, are proceeding at ease to the abodes of the beloveds, free from concern ! (166)

प्रश्नीपः — 'बध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शब्द प्रतिपादनम् । उदाहरणे 'अविभाव्यता गता' इत्यादावैकान्त्यस्याशब्दत्वात् । उदाहरणम्—मलयजेति । अत्राभिसारिका-

उ० :— प्रस्तुतस्य । प्राधान्येन वर्णनीयस्य । गुणसाम्यविचक्षया । गुणसाम्य प्रतिपादयितुम् । ऐकात्म्यम् । पृथक्त्वेनाप्रतीयमानत्वम् । तेन मीळिताद्भेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणवृत्ताग्रहणम्, अत्र तु पृथक्त्वेनाग्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रातिमता सकरः । तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपरूपप्रथमातिशयोक्तिम्याम् । उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीते रूपरूपभावात् । उपमानतानच्छेदकरूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः । (मलयजेति ।) दन्तपत्र दन्तनिर्मिततादृक्त्वम् । (वितत विस्तृत धाम तेजो यस्य तरिमन् शशश्रुति चद्रे धरा पृथ्वी धवलयति सति । अविभाव्यतां

प्रभा :— लकारे सति तल्लक्षणस्याप्रातिव्याप्तेरिति च प्रन्यार्यं । इति सामान्यप्रकरणम् ॥५५॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्ध घबलत्वमेकत्वताहेतुः,
अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेद्यत्वात् तुल्यत्वाच्च घघूना कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गा सहेल यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥ १६७ ॥

(—)

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युद्-
सितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च वाधायोगात् ।

Here the whiteness of the matter under consideration and of its
correlate, which is stated to be neither less nor more, is the occasion for
their becoming one : Hence they are not noticed to be distinct

Or as in

Who could have detected the fresh *campaka* flowers that had come
down to the surface of the cheeks, from above the tops of the ears of the
women, whose complexion was like the caneskin, if the bees had not gaily
alighted on them ! (167)

Here the apprehension of distinctness though produced by another
circumstance is not capable of making null and void the identity that
was felt earlier, since it was apprehended and since it is not possible to
repeal an apprehension

प्रदीपः— चन्द्रिकयोरेकत्वप्रतीतिः । इति प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुपरकागीनविवेकादिना
तदुपपन्नम् । यथा—वेद्येति । अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः ।
न तु भृङ्गपातन भेदप्रत्यया इत्येकत्वप्रतीतिरिति चत् अत्र तयावपि प्रायमिदमभेदप्र

उ० :— अलक्ष्यताम् । अभिसारिका — ' अन्तर्हिनी तु या यानि मरितं साऽभि-
सारिका ' इत्यम् । पादाकुट्टक छन्दः ।) तदुपपन्नम् । पूर्वप्राप्तजातैरभ्य-
प्रव्यपनिवेदनम् । वेद्येति । (वेद्यस्य त्वचा तुल्या रू यामाम् । गौरर्णाना
मिति यावत् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रतः । गण्डतले आगतानि ।) यदि भृङ्ग सहेल
नापतिष्यत् तदा नवचम्पकानि कोऽवेदयिष्यदित्यन्वयः । (इन्द्रजाल छन्दः ।)
अत्र गण्डचम्पकयोर्गौरव्याङ्गेशप्रतीतिः । अत्रे इति । एवं चाप्येन विरोधदर्श-
नजन्यभेदश्च ननुत्तरकादिकं न पूर्वोक्ततद्ग्रहं निमित्तमुत्सहते । उपलब्धत्वात्तस्ये-

(७९) विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपदृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमभ्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कथयो न ते धन्याः ॥१६८॥ (—)

57. VIŚEṢA.

(1) The presence of the abiding object, in the absence of the recognised abode; (2) the presence at one and the same time, of one and the same thing, in many (abodes), in the same form; and (3) the achievement, in the same stroke, of a different thing that is impossible, by one who is performing some other act: this is 'Viśeṣa' in three varieties.

Gloss —Where the peculiar presence of an abiding object in the absence of its recognised abode happens to be described, that is the first variety of Viśeṣa. To illustrate:—

How, in this world, can one help paying homage to the poets, whose words possessed of no small number of merits delight the worlds, till the time of world dissolution, even when the poets have passed away unto heaven? (168)

प्रदीपः—त्ययस्यानिरासात् । तस्य वृत्तत्वात् । विनेति । स एव त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टावस्थितिरभिधीयते स एवो विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धिमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—दिवमपीति । अत्र कविषु प्रसिद्धमाधारं विना गिरां

उ०:—त्यर्थः । तत्फलीभूतगंडचपक्योरत्यन्तसमानगुणत्वप्रत्ययस्यातिरस्कार इति तात्पर्यम् । एतेनेदृशे विषये विशेषालंकारः पृथगित्यपास्तम् । इति सामान्यम् । ननु गिरामाकाश आधारः प्रसिद्धो न कविरत आह—किं त्विति । सिद्धमिति । सिद्धमपीत्यर्थः । (दिवमिति । आकल्पं आपलयम् ।) गुण-

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः ।

उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्ज हियाए स च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु
अहारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पापाणं ॥ १६९ ॥ (—)

यद्यपि किञ्चिद्रमसेन आरम्भाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमार-
भते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलन त्वां सृजतानयद्यविद्या

That is the second variety where one and the same thing happens to be simultaneously in many places in one and the same form. To illustrate —

She dwells in your heart, the same in your eyes, and in your words, again, the same O beautiful one, how can there be room for wretches like ourselves? (169)

That is another variety of Viseṣa where one setting about doing a thing vehemently, achieves in the same effort another result though it be impossible To illustrate —

In creating you whose beauty is sparking and striking, whose fire

प्रदीपः— विशिष्टावस्थितिः । एतस्य वस्तुनो युगपदा एनात्मा अनेकवृत्ति स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषण 'एक-
त्रिधा वसति—' इत्यादियथासुख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पद्यानिवारणाय ।
उदाहरणम्—सा वसइ इति । स्पष्टम् । रमसेनान्यत्कार्यं कुर्वत कृत्यदशान्यस्या-
न्यस्यापि कार्यस्य तथैव वरण स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तैमेव प्रसारेणेत्यर्थः ।
एतच्च 'धुनोति नासि तनुते च कीर्तिम्' इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—स्फुर-

उ०:—गणा गिर । जगति कर्म (आर्या छन्दः ।) विशिष्टावस्थितिः ।
निराधारैः । एवमाधारातरगत वेनाऽवेयवर्णनेऽप्ययम् । यथा 'गतेऽपि सूर्ये
दीपस्थास्तमर्दिच्छदति तंकरा' इति । (सेति ।) 'सा वसति तत्र हृदये सैराक्ष्णो
सैव वचनेषु । अस्मादृशीना सुदर अरमशो नास्ति पापानाम् ॥' (आर्या छन्दः)
स्फुरदिति । स्फुरत् प्रकाशमान अद्भुत रूप यस्य । उद्भूत प्रनापाग्नि

प्रभाः—सेति । 'सा वसति तव हृदये सैराक्ष्णो सा च वचनेषु । अस्मादृशीना
सुन्दर भवकशो नास्ति पापानाम् ॥' इति । रमसेनेति । एतथैकेनैव यत्नेन

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्य सविता बृहस्पतिश्च ॥१७०॥(—)

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वा चद् किं न मे हतम् ॥ १७१ ॥

(रघुवंश ८ १७.)

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनायतिष्ठते, तां विना प्राये-
णालकारत्यायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैवा सर्वत्र घञोक्तिरनयाऽयौ विभाज्यते ।

of prowess is aglow, and whose learning is faultless, the Creator has created on earth, a new Cupid, a new sun, and a new Brhaspati, to be sure! (170)

Or as in

(You were to me) a wife, an adviser, a friend in confidence, a favourite pupil in the practice of fine arts Say, alas! what has not the unrelenting Death robbed me of when it has taken you away? (171)

Everywhere in matters like this, it is Atiśayokti that stands as the life, since, in its absence there could not be, generally speaking, the status of a figure Hence has it been said—

This ornate way of expression is found everywhere, an idea gets

प्रदीपः—दिति । अत्रान्यस्य करण शब्दम् । इचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—
गृहिणीति । अत्र किं न मे हतमिति सचिवादि सर्वहरणरूपकार्यकरण व्यज्यते ।
नन्वाधार विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुप-
पत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवविधे विषयेऽ-
तिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलकारत्वाभावात् । अत एवाहु-

उ०:—यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । एतादृश त्वा सृजता ब्रह्मणा नव
मनोभू मदन, सविता, बृहस्पतिश्च ससृजे उत्पादित इति सयम् । मालभारिणी
छन्द । गृहिणीति । (रघुवंशे अष्टमसर्गे इदुमतीं शोचत अजराजस्योक्ति ।
अपरवक्त्र छन्द ।) अतिशयोक्तिमिति । अतिशयेनोक्तिमित्यर्थ ।
आधुनिकोक्तेरपि वक्तुक्तिव्योपचारेण हृदयादौ भावनादेव सत्प्रोपचारेण राज-
स्ताद्रूप्येण मनोभूत्वाद्युपचारेण च तथोक्तिरिति भाव । न त्वतिशयोक्त्यलकारोऽत्र

प्रभाः—काव्यद्वय करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्त्यर्थम् । स्फुरदित्वादौ यथासदस्यत्त्वेऽपि

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया चिना ॥ इति ।

(भामह's काव्यालंकार. २८५)

(८०) स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

यस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥

यस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसपदो-

embellished with it A poet should strive after it What figure could there be in its absence ?

58 TADGUNA

That, however, is said to be 'Tadguna' where a thing giving up its own attribute, due to the contact of something else that possesses an extremely brilliant attribute, assumes the attribute of the other

Gloss.—That is 'Tadguna' where a thing whose own hue is obscured, assumes the likeness of something else which, as it comes close to the former,

प्रदीपः—सैषेति । विभाव्यत इति । विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषय कियत् इत्यर्थः । स्वमिति । अत्युत्सृज्यगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसपदुपरात्तास्त्वरीय रूप तिरस्कृत्य प्रस्तुत यस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽनेति व्युत्पत्तेः । मीलिते यस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुन प्रतीतिः, अत्र स्वनाच्छादि-

उ० :—विनक्षित । तस्याग्राममवात् । वक्रोक्तिः । वस्तुतया गौणतयोक्ति । त्रिविध इत्युपलक्षणम् । दोषेऽपि गुण दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । ' विपद सतु न शश्वद्यासु सकीर्यते हरि ' । एतेनानुज्ञा नामात्र पृथगलंकार इत्यपास्तम् । एव गुणे दोष दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । एव किञ्चिन्नोक्त्यै दृष्ट्वा दोषस्य गुणव्यकल्पन, गुणस्य वा दोषव्यकल्पनमपि स । यथा ' नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगोरवम् । शाक्विनोऽन्ये विराजन्ते लड्यन्ते चन्द्रनद्रुमा ॥ ' एतेनैतादृशविषये लेशनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम् । एव ' सूच्यार्थमूचन मुद्रा प्राकृतार्थपरं पदं । ' यथा—नाटकदौ, इत्युक्तमुद्रायास्त्वउक्तरत्नमेव न । प्रहनोपस्कारकत्वाभावात् । यत् ' क्रमिकं प्रहृतार्थानां न्यायं रत्नादर्ली विदुः । चतुरास्य पतिर्लक्ष्म्या सर्वज्ञस्यं महीपते ॥ ' इति । तत्र । रूपरेणौसत्र व्यर्थ-

प्रभा.—विशेषाकारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । अत्राहुरिति । काव्या दर्शकतो दग्गुणप्राप्त्या इत्यर्थः । इति विशेषप्रकरणम् ॥ ५१ ॥ स्वमुत्सृज्य गुणमिति ।

परक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः (तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।)

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रत्ना रत्नं स्वामानिन्यिरे वशकरीरनीले ॥ १७२ ॥

(विशुपालवध ४ १४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ।

tinges the former with its own rich attribute, on account of its possessing the attribute in a powerful form. It is so called because the attribute of 'that' i. e. of the matter not under consideration is (assumed) in this case (by the matter under consideration)

To illustrate —

Where (i. e. on the Ravataka) the couriers of the sun, whose hue was altered by Aruna, the elder brother of Garuda, with (his) splendour gleaming all around, were restored to their own hue by the jewels green like the shoots of the bamboo with (their) splendour gleaming all around' (172)

Here the elder brother of Garuda, in comparison with the sun's horses, and in comparison with it, the green jewels possess the colour in an intense form

प्रदीपः — तस्वरूपस्यैव वस्तुन्तरगुणपरिचितिततो भेदः । उदाहरणम्—विभिन्नेति । अत्र तद्गुणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृतगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम् 'स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुणः' इति, तदनादेयम् । तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिमधनप्रमाश-विरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात् । "आत्ते सीमन्तरत्ने—' इत्यादि

उ० — स्योपस्वारो न तु क्रमद्वतोऽपीति तस्यालकारत्वाभावात् । इति विशेषः । उत्सृज्येति । व्याचष्टे—तिरस्कृत्येति । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणत्यागा-भानादिति भावः । ततो भेद इति । नीलिते धर्मिण एवाग्रह, सामान्येऽप-रित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभास, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवं धर्मिण पृथक्

प्रभाः — स्यम् । इति तद्गुण ॥५०॥ स्व (तद्) रूपाननुद्धारश्चेदिति । धवलोऽ-

(८१) तद्गुणानुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीय वर्णं सभवन्त्यामपि योम्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णी-
यात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जह वि सुन्दर तह वि तुष मज्ज रज्जिअं द्विअअं ।
राअमरिण वि द्विअय सुहअ णिद्वित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥ । ३-
(इल'३ गाथासप्तशती ५१५)

59. ATADGUṆA

If there is non assumption of the colour of μ (i. e. the other), the figure is 'Atadguṇa'.

Gloss — If, however, this one (i. e. matter not under consideration) of inferior attribute does not assume its (i. e. of the other of superior attribute) colour even though there was a propriety in it, the figure would be 'Atadguṇa' in name To illustrate —

White as you are, O graceful one, you have rendered my heart passionate (by Śleṣa red) Though enshrined in (my) heart filled with passion (by Śleṣa redness), O lovely one, you have not grown passionate (by Śleṣa red) ! (173)

प्रदीपः— वक्ष्यमाणे सधरोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगश्च । न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यावृत्तिः । तद्गुणेति । तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृत प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः । उदाहरणम्—
धवलोऽसीति । अत्रानिरुक्ते मनसि धृतस्याप्यरचत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृत इदमम्, संशोष्यस्त्वप्रकृत । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वान् । किं वात्र सूत्रे तापदेन प्रकृतमियाप्रकृतमप्युच्यते । तथाऽस्त्वेत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते ।

उ०:— मास्येति भेद इत्यर्थः । भ्रान्तिमति स्पर्शमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाण-
स्येति भेदः । भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभावाच्च । विभिन्नेति । (माधव्याख्ये चतुर्थसर्गे रत्नर-
पन्तरणनम् । गुरुदाप्रज्ञेन अरण्येन विभिन्नर्णा । रथ्या अद्या ।) सुरत्या
रथा इति सर्गान्वयि । वशवर्तार कोमलरशाप्रभाग । (उपजातिः उन्द ।)
अत्र द्वितीय तद्गुण पूर्वरूपमिति व्यग्रहन्ति केचित् । ' पञ्चरागायने नासा-
मौक्तिके तंऽधरच्चिद्य ' इत्युदाहरणम् । एव परस्मिन्नेन प्राशंसिदस्व-

प्रमाः— सीति । ' धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रचितं इदमम् ।

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः । किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

गाङ्गाम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाममुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥ १७५ ॥

(—)

Here the figure is Atadguna since he, though connected with the extremely 'rakta' mind, did not become 'rakta'. Or again, 'tad' shows the matter not under consideration 'asya' the matter under consideration. Therefore, (the Definition) may be also taken to mean: That is 'Atadguna' where the colour of the matter not under consideration is not assumed by the matter under consideration, due to some circumstance. To illustrate —

The water of the Ganges is white, that of the Jumna collyrium like Your whiteness, O swan! continues to be the same (even) when you plunge in both Neither is it heightened nor lessened! (174)

प्रदीपः — सामान्यमुरप्रवृत्तत्वात् । तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽस्य प्रकारः । यथा—गांगमिति । अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणे क्व प्राकरणिकसत्सुरयोपमानतयोपपादनीयम् । वाच्यमात्रविधान्तां ॥ न काचिदनु-

उ० :— गुणोक्तमोऽपि तद्गुणविशेष एवेयपि बोध्यम् । यथा ' नीलोत्पलानि दधते कट्यक्षैरतिनीत्ताम् ' इति । एतेनात्रानुगुणनामा पृथगल्पर इत्यपास्तम् । इति तद्गुणः । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपीति । पूर्वास्यास्ययोगादित्यस्यानुपगादिदं लब्धम् । (घनलोऽमीति ।) ' धवत्रोऽसि यद्यपि सुदर तथापि स्वया मम रंजितं हृदयम् । रागभरितेऽपि हृदये मुमग निहितो न रक्तोऽसि ॥ ' निहित इत्यनेन रजनयोग्यता । (गाथा छन्दः ।) गांगमिति । यामुनं यमुनामन्वेधि । अमु जलम् । चीयते वर्धते । अपचीयते अपशीयते । (स्योद्धता छन्दः ।) न काचिदनुपपत्तिरिति । शंखापमुनयोत्प्रवृत्तयोर्गुणत्व दर्शयतया प्रवृत्तेन राजहंसेनाप्रहणादिति भावः । अमु विशेषोक्तमन्तर्भावयति परे । इत्यतद्गुणः ।

प्रमा :— रागभरितेऽपि हृदये मुमग निहितो न रक्तोऽसि ॥' इति । इत्यतद्गुणप्रकरणम् ॥१८॥

(८२) यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकैनापकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदु-
पायकमेव यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्)
व्याघातः । उदाहरणम्—

दशा दग्धं मनस्त्रिजं जीवयन्ति दशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १७५ ॥

(विद्वशालभषिक्ता. १.२.)

60 VYĀGHĀTA.

That is stated to be 'Vyāghāta' where whatever thing has been done by someone by whatever means, is undone by another by the same means.

Gloss —When what has been accomplished by one is upset by another by the same means, with a view to surpassing (the former), the figure is 'Vyāghāta,' so called because it is occasioned by the undoing of an accomplished thing. To illustrate —

I praise those women of charming eyes, the conquerors of Śiva, who restore to life, with but the glance, Love that was burnt down with a glance! (175)

प्रश्नीपः—पपत्ति । यद्यथेति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साप्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—दशेति । अत्र दशैव दाहो जीवनं च ।

उ०:—तेनैवोपायेनेति । तज्जातीयैर्नैवेत्यर्थः । (दशेति । विद्वशालभंजिज्ञाया प्रथमकिं मंगलाचरणम् । विरूपाक्षः शिवः ।) अत्र दशेति । तथा च कर्त्तव्यैर्जात्ये कारणैर्जात्य प्रयोजकमित्यस्य व्याघात इति भावः । इदमुपलक्ष-
णम् । अन्यकारण्येन प्रसिद्धात्तदन्यकार्येनित्यादनेऽप्ययम् । ' यैर्जगत्प्रियते ह-
न्ति तीरे कुमुमाशुभः ' इत्यत्र योगार्थसत्त्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरैकत्वा-
प्यसनापुर सुखनिबोध प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताभिर्मर्यादान्निवर्तते
इति बोध्यम् । यदा स्वाश्रयभेदेनैकैरेव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजननत्वं
निश्चयने तत्र नायम् । व्याहृतेरित्येवमर्था अभावात् । यथा एकैरेव पाण्डि-

प्रभाः—यद्यथा साधितमिति । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥५९॥ इति दशमोऽङ्क-

(८३) सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणां यथासंभवमन्योन्यनि-

61 SAMSRSTI

That is held to 'Samsrṣṭi' when here they stand exclusive'y

Gloss — Where these 1 a. the figures whose natures have just been stated occur together, according to the occasion, one independent of the

प्रदीपः—एव शुद्धालंकारा दर्शिता । अस्ति पुन कश्चिद्विषयो यत्राङ्गदादिसद्वक्ष-
पधरागप्रमुखमणिमेलकबत्प्रोक्तानामलंकाराणां सवलन एव चमत्कार । तस्मात्सोऽप्यलंकार ।
तत्र द्वयी गति । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च । तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते,
द्वितीया तु सकर । स च त्रिभेति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति—सेष्टेति । भेद स्वरूपतो
विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम् । यद्वा विषयभेदे सति परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्व्यवस्थिति ।

उ० :—त्यस्य खलवृत्तिमदजनकरश्च सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्व च । एवमेकेन
कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं निष्पिपादयिषितं तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन
तद्विरुद्धकार्यं निष्पिपादयिषितं चेत्तदाऽप्ययम् । यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रिया
प्रियतमेति मा मन्दिरे तदा सह नयस्व मा प्रणययत्रणायत्रित । अथ प्रवृत्ति-
भीरुरित्यखिलभीतिरक्षाक्षमात्रं जातु भुजमडलादवहितो बहिर्भास्य ॥' इति वन
प्रति प्रस्थितं राम प्रति जानक्या वाक्यमिदम् । यत्त 'निरक्त्यौगतो नाम्नामन्या-
र्थत्वप्रकल्पनम् । इदशैश्वरितैजनि सत्य दोषाकरो भवान् ॥' इति निरुक्तयड-
कार । स श्लेषविशेष एव । यदपि सिद्धस्यैव विधानं विध्यलंकार । 'पंचमो-
दचने काले कोकिल कोकिलोऽभवत् ।' अत्र द्वितीयकोकिलपद मधुरध्वनि-
शालित्वं लक्षयत् समलजनद्वयं व्यनक्ति । तदपि ध्वनिना गतार्थम् । पचि-
द्वुणीभूतव्यग्येन वा । न हि सर्वोऽपि गुणीभूतव्यंग्यप्रपञ्चोऽलंकारगोप्यदेऽन्तर्मा-
चयितुं शक्यते वेधसाऽपि । एव सिद्धनिरेमानुकीर्तनमपि । एवमष्टौ प्रमाणालंकार
अन्यैर्दर्शिता । तत्र प्रत्यक्ष भाविप्रतया निरुद्धम् । अन्यादृशं तु न चमत्कारि ।
अनुमानं तु साक्षादेवोक्तम् । अन्येषां तु नालंकारत्वम् । तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमि-
निकिपयचवृत्तचमत्काराभावात् । तत्तद्रूपेणोपस्कारकत्वाभावात् । उपमानं तु उपमयैव

प्रमाः—प्रदरणात् । विषय इति । काव्यविशेष इत्यर्थः । विषयत इति । विषयोऽ-
लंकारप्रतिपादक आश्रयो वा शब्दः । एव्याचाराप्रवेशेन संसृष्टे स्पष्टोऽप्यन्यादी

रपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभागे एव, अर्थत्रये एव, उभयत्रापि चा) अवस्थानम्, सा एकार्थसमन्वयस्वभावा ससृष्टिः ।

तत्र शब्दालंकारससृष्टिर्यथा—

यद्नसीरमलोमपरिधमद्भ्रमरसंघ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे ऋत्तमेखलाकलकलोऽलकलोल्लङ्घाऽन्यया ॥ १७६ ॥

(चिनुपाख्य ११४)

other, (either in the word portion or sense portion or in both), the figure is 'Samsrṣṭi,' so called because in essence it embodies a grouping (of figures) in (the frame of) the same idea

Of them, the Samsrṣṭi of figures of sound as in —

Another lady whose eyes were unsteady owing to the hair (falling on them) sent forth a tumult of the tinkling girdle as she moved, with her beauty heightened by the bustle of the bees that were hovering in their craving for the fragrance of the mouth! (176)

प्रदीपः — एतेषां समन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यस्तिपत्तिः सा ससृष्टिरिष्टा । संसर-भेदात् ननु । अत्रादिभावे स्वरूपत सापेक्षत्वात् । अनिधये व्यवस्थितैरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयत परापेक्षत्वाद्विषयाभेदात् । तेषां शब्दालंकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोर्वेति विप्रक्षात् । तत्राद्या यथा—यद्नेति । अत्रानुप्रासयमस्यो परस्परमन-

उ०: — गतार्थमियायूषाम् । चमत्कारः । अधिकश्चमत्कार । ननु ससृष्टिर्न पृथक् यथा षाभिनीशरिरे कुडङ्कारकेयूरकनकगङ्गादीनां सङ्गतिरिति शोभाजनने न विशेषार्थः । समुदायिभ्य समुदायस्य भेदाभावात् । अन्यथा लोकेऽपि भेदापत्तिः । तदृष्ट्या यद्यपि गुणालंकाररत्ननादिति चेत् । तत्र स्वाश्रयमित्त-भिन्नांगोकार्थानपुंसक शरिरेऽस्यपिनि आर्थं शोभानिश्चय, इह त्वेनगो-त्सवंतया ससृष्टिरेव । यथा तिपतीत्यादी उन्नेक्षया तमम प्रसूतने प्रति-पाद्योरमयाऽतिगन्धोपशाननेन ससृष्टिन्वहारात् । लोकेऽपि यन्नां कद्रम-रणानामेवोत्सवंतया तत्र संसृष्टिन्वर्षरंगीशसात् । परस्परमपेक्ष्येति । परस्परमपेक्ष्येण लभामविश्रतीनामित्यर्थः । एतेषामिति । चन्द्रमवि-श्रितम् । तेन द्वयोःपि ननु । भेदेनेति । अनेन ननु ननुद्राम । व्यवस्थित-भास्युत्सादपि—व्यवस्थितेति । यथा तिपतीत्यादी प्रेक्ष्य लपनमित्या ।

प्रमाः — एषा तुद्रामपि विदधेऽपि परस्परमेव विदधेऽपि ननुद्राम इव ससृष्टि-यद्वेति ।

अर्थालंकारसंस्ृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नमः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७ ॥ (मृच्छकटिक. १.३४.)

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संस्ृष्टिं प्रयोजयतः । उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालंकारयोस्तु संस्ृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।

तरुणाण ह्थिअत्तुड्ढिं परिसक्कन्ति निवारेइ ॥ १७८ ॥ (—)

That of figures of sense as in —

(See St. 26) (177)

In the former instance, Yamaka and Anuprāsa mutually independent bring about a Samsrṣṭi. In the latter, however, Upamā and Utprekṣā just like them (i. e. mutually independent) (bring about Samsrṣṭi.) As for the Samsrṣṭi of figures of sound and sense, it is as in

Such a person is not to be found in this place (ग्राम) as would restrain this (lady) gadding about, whose beauty is being made much of and who is the robber of the hearts of youths! (178)

प्रदीपः—पेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—लिम्पतीति । अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्पर-मनपेक्ष्य व्यवस्थिते संस्ृष्टिं प्रयोजयत । अन्त्या यथा—सो णत्थीति । अत्रानुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेतार्थसमवायलक्षणा संस्ृष्टिरिति चेत्,

उ०ः—उपमा असत्पुरुषसेवाविषया । विषयाभेदादिति । अनिधयेति शेषः । वदनेति । (माधवाख्ये पद्यसर्गे कस्याश्चिन्नायिकाया वर्णनम् ।) मुखसौगन्ध-लोभेन भ्रमता भृंगाणां यः सभ्रमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुंतलैश्चञ्चल-दृशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) लिम्पतीवेति । पूर्वार्द्धे उल्लेखा उत्तरार्धे उपमा । (सो णत्थीति ।) 'स नास्त्यत्र ग्रामे स एतां महमहत्प्रणय्याम् । तरुणानां हृदयकुंटलमीं परिष्कृतीं निवारय-ति ॥' महमहत्प्रणय्याम् नयनीमत्प्रणय्याम् । परिष्कृतीं स्वानुरूपरमणा-भावादितरस्ततो गच्छंतीम् । (गाथा छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे उत्तरानुप्रासः । उ-

ग्रामाः—एव च तत्र विषयभेदाभावाप्रतिव्याप्तिरिति भावः । सो णत्थीति । 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरलावण्याम् । तरुणानां हृदयकुण्डलीं परिष्कृतीं निवारयति ॥' अत्र पूर्वार्धे अनुप्रासः उत्तरार्धे हृदयकुण्डलीति रूपम् । इति संस्ृष्टिः ॥ १० ॥ चार-

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । ससर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

(८४) अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुप्राह्यानु-
प्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः । उदा-
हरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्रे
लुसायां मेरलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

Here the Anuprasa and the Rūpka are mutually independent
Their contact is due to their being embodied in one and the same
sentence or verse

62 SĀṆKARA

But 'Sankara consists in their being related as the Principal and
Subsidiary, when they (1 e figures) do not rest in themselves

Gloss.—When these very (figures), not having attained an
independent status, are mutually related as the Principal and Subservient,
that is the figure 'Sankara so called because their forms are intermingled
(therein) To illustrate —

When their crest jewel of emerald is appropriated and the golden
ear ring removed, when the girdle is pilfered and the pair of jewelled
anklets suddenly seized, the Śābaras do not so much as remove the pearl

प्रदीपः—एकवान्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् । अविश्रान्तीति । तेषामेवालकाराणा
चादत्त्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽऽवापेक्षणादहमन्यनासादितस्वतन्त्रभावानां परस्परमनुप्राह्या-
नुप्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् । उदाहरणम्—आत्ते इति । अत्र

उ०ः—चतुर्थे हृदयद्वयमीमिति रूपकम् । एकत्रान्येति । 'क्रिया वा कारका-
न्विता' इति उक्तेरर्थावच्छिन्नशब्दस्यैव वाक्यत्वम् । तथा चैक वाक्यमिति प्रतीति-
सिद्धमेकत्वमादाय तयोरेकार्यसमवाय इत्यर्थः । वाक्यभेदेऽप्याह—छन्दसि
वेति । चतुष्पादात्मके इत्यर्थः । अर्थाङ्काराणामप्यत्र परपरया स्थितिः ।
समवेतत्वम् । समद्वयत्वम् । आत्मनि । आभ्यन्तरे । परस्परमिति । क-

प्रमाः—त्वार्थमिति । समद्वयत्वमिदं रूपमादेरलङ्कारत्वम् । अन्यो विशेषणार्थे

शोण विम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिःमृगदशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शयरा नैव हारं हरन्ति ॥१७९॥ (—)

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रार्दुभूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः स-
प्रभूतचमलकृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिन्यापत्तेरिव कलितवेराग्यविशदः ।

necklace tinged red by the shade of the Bimba-like lips of the deer-eyed women of your foes, that were in flight in the forest, thinking them (1 = pearl necklaces), O king, to be strings of Guñja berries ! (179)

Here, the Bhrantimān manifests itself depending on the Tadguna, and Tadguna becomes the source of great charm to men of taste in so far as the Bhrantiman is based on it. Thus they are related as the Subsidiary and Principal Or as in

With splendour like matted hair, holding with the ray (by Śleṣa hand) the rosary of the spot, and white (by Śleṣa pure) due to the loss of redness (by Śleṣa due to dispassionateness) preferred, it seems, owing to the mishap to the separated lovers (by Śleṣa owing to the

प्रदीपः—विम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति भ्रान्तिमानात्मानं लभते । तद्गुणोऽप्यत्र ॥ स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति किं ॥ भ्रान्तिमदपेक्ष्यैवेति परस्परमनुप्राधानुप्राहृभावः । अत्र द्वयोरलकारयोः स्रजः । बहूनामपि यथा—जट्टेति । अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव भ्योम्नीति घोषमा । कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपम् । वियोगिन्यापत्तेरित्युपेक्षा । वैराग्यविशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोपेक्षा श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुषधानात् ।

उ०ः—स्यचिदनुप्राहृन्व कस्यचिदनुप्राहृत्वमित्यर्थः । योग्यमाह—संकीर्यमाणेति । (आत्ते इति ।) आत्ते गृहीते सीमतरले, प्रथमं तत्र दृष्टिपातात् । अत्रतिनीत्यनेन दृष्टिति विवेचनम् । शुद्धहेम्ना देहकान्त्याऽभिमन्ममतात् । ताडकपत्र वर्णालकारः । लुप्ताया उन्नायाम् । मणितुलाकोटियुग्मे नूपुरे । इत्यरीणा गतिशीलानाम् । विम्बोष्ठकान्त्येति । मुखस्य नम्रयात् । हारमु-

प्रभाः—विशेष्यादे वा न्यापेत्तेति भावः । संकीर्यमाणेति । परस्परतापेत्तेत्यर्थः ।

परिप्रेक्ष्यत्तारापरिकरकपालाङ्किततले

दशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥ (—)

उपमा रूपरुम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करघृतत्वमेव साधक-प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्ष-यलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सा-

perishability of the fleeting objects of sense—वियोगि), the moon who is white like ashes (otherwise white with ashes) is tramping in the sky as on the burial ground whose surface is dotted with the skulls in the shape of the host of stars that are hanging about! (180)

Here, the four viz Upamā, Rūpaka, Utprekṣā and Śleṣa are, as above, apprehended as being related as the Subservient and the Principal. The attribute of being held in the hand happens to be the probative ground favouring the assumption of the Rūpaka. Rosary in the form of the spot. For, if this be a Rūpaka, Rosary only is felt as being prominent, the aspect of spot being rendered obscure. And that is universally

प्रदीपः—श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगते । तारापरिग्रहणपारिणामेति रूपक पितृवन इत्युपमाया अङ्गम् । तद्विज्ञं हि सादृश्यम् । न च इमशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितरपालाधरत्वेनैवेति । सर्वत्र चात्राना चारुत्वार्यनङ्गपेक्षा पूर्ववदहनीया । सर्वथा चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरतिभूता च समासोक्तिः । चरगतत्वेन महामतिश्रुत्वान्तप्रतीते । सा च व्यक्तं चेति प्रकाशकृता नोक्तैक्यवधेयम् । ननु कलकाक्षवलयमिति वयमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि सम्भवेन सदेहस-करौचित्यादिति चेत्, न । रूपपरिग्रहे करघृतत्वमेव साधक प्रमाणमत संदेह-स्यान्मावात् । वयमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्यम्—करघृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के । अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूप-परिग्रहेणैव सम्भवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । मन्वेन्नमपि

उ०ः—कानिर्मितम् । (सङ्गरा छन्द) आत्मानं लभते इति । अधर-सान्निव्यासादितारण्यविशिष्टमुक्ताफलानां दर्शनेन गुजास्मरणाद् भ्रान्तिर्भवतीति भावः । भ्रान्तिमदपेक्षयेति । तन्निर्वाहकत्वेनेति भावः । एतच्च प्रकृताभिप्रा-येण । अन्यत्र तस्य स्वातन्त्र्येणापि चम्कारित्वात् । जटोति । जटातुल्याभि विगाभि

प्रभाः—एकान्तत इति । निश्चित इत्यर्थः । अमुस्योपचार पवेति । गुणे त्वन्याप्य-

वर्त्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात् । कलङ्कोऽक्षबलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्व तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । एवरूपश्च सकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

accepted as being fit for being held in the hand The spot being held in the *kara* though unreal, is made figuratively possible owing to proximity, by the shade of Ślesa Since, the moon holds the spot merely on its body

If, on the other hand, it were an *Upamā*—the Spot like the rosary—the spot would be apprehended as being prominent And the attribute of being held in the *kara* does not pertain to it in fact Thus in the matter of the prominent one itself a figurative mode shall have to be resorted to

Sankara like this could be seen even of two figures of sound
To illustrate —

प्रदीपः—विशेषणमिदमसम्बन्धेन । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् । मूर्त्यैव तेन तद्धारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नत योपचर्य योज्यते । तथा सत्युपमापरिमहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षबलयमिवेत्युपमाया कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्व मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपमेवाधीयते । शब्दालंकारयोरप्येव सकरो दृश्यत इति प्रायः । उदाहरन्ति च—

उ०:—कान्तिभिरपलक्षित । करो हस्त किरणश्च तेन धृत कलक एव वरुयाकररद्राक्षमाला येन । विरहिपीडयेनागीवृत्त यद्वैराग्य विगतरक्तता विषय व्यावृत्तिश्च । वियोकु शीठं येना ते वियोगिनो विषयास्तेषां व्यापत्तिर्नाशश्च । विशद पादुर शुद्धचित्तश्च । उदयमालिकलौहिययाग्नत्पात्वम् । प्रेक्षत्तारासमूहरूपकपालविहितस्वरूपे । भस्मना पादुर्भस्मेन पादुश्च । पितृन् श्मशानम् । (शिखरिणी छन्दः) घृत्तान्तप्रतीतेरिति । तदवृत्ताताप्यारोपे एव धृतकलङ्कप्रत्ययान्वयादिति भावः । शशिवर्णनस्यैव प्रकृतत्वाद्देव विभ्राति । प्राधान्येनेति । कलकत्वाच्छादनेनेत्यर्थः । मुख्यतयेति । रूपके धृत्यनाद्व्यस्योद्धृततया प्रतीतेरिति भावः । श्लेषच्छाययेति । करपदश्लेषेण किरणे पाप्यभेदाप्यसत्तायादित्यर्थः । उपचर्य प्रत्यासन्नतया इत्यन्वयः । सादृश्यनंनं—

राजति तटीयमभिहत-

दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।

गजता च युधमविरत-

दान-धरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥ १८१ ॥

(हरविजय. ५. ११५.)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगतो परस्परापेक्षे ।

Here looks splendid the slope that has got a noisy, rapidly flowing river that (i e river) has beaten the revels of the demons, while, supreme with unceasing chor, the powerful (सारा) group of bull—elephants, felling the tree, sedulously protects the herd ! (181)

Hers, Yamaka and Anulom-Pratiloma, varieties of the Striking, are mutually dependent

प्रदीपः - राजतीति । तत्र यद्यपि यमरानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुट परस्परापेक्षित्वं, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कचेरपृथक्प्रयत्ननिवृत्तवयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा, यमकस्य तु वास्ताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिमुन्दरतयाऽतिशयेन विद्वन्मनोऽदुरञ्जत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव क्विप्रवृत्तिरिति निश्चायनास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तद्व्यत्ययः । तस्मादेवाश्रया-

उ०: - मूलककक्षणापूर्वप्रमक्षरुच्यतादात्म्यप्राप्त्या । तथा सति । उपमायामप्यसदेव क्वरधृतत्वमुपचर्यतामिति भावः । प्रधानत्वेनेति । इतरतररूपानाच्छादित्वे सति विशेष्यतयेत्यर्थः । मुख्येति । विशेष्यभूतेत्यर्थः । अमु-रुच्यम् । विशेषणम् । उपमा पूर्वपदार्थप्रधाना रूपमनुत्तरपदार्थप्रधानमिति भावः । वस्तुतस्तु रूपके अक्षररुच्यतादात्म्यापन्ने कक्षके पाण्यभिन्नत्वेनाभ्यसित-विरणधृतत्वान्वययोग्यताऽस्ति उपमाया तु तसदृशत्वेन प्रतीतिवियये कक्षरुच्यवि-शिष्टे पाण्यभिन्नत्वेनाव्यवसितेनापि विरणेन धृतत्वान्वययोग्यता नास्तीति रूपमन्वेवारः । एव च रूपके पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि न दोष इत्यन्वयेयम् । राज-तीति । (हरविजयस्ये पञ्चमसर्गे परितर्जनम् ।) इयं तटी राजति । कीदृशी । अभिहतो दानवना रासः श्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रगामी साराव-

प्रमाः - त्यनेति न्यासादिति भावः । तद्वाश्रयेणेति । अनुगेमरिगेमाश्रयेणेत्यर्थः । न चित्रहेतुरिति । अनुगेमविलोमरूपशब्दात्कारहेतुरित्यर्थः । किं त्विति । यमकप्रय-

(८५) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्रयः ॥ ५४ ॥

द्वयोर्बहूनां वा अलकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र यु-
गपदवस्थानम्, न चेकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे
बाधकमस्ति, येनेकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयामात्ररूपो द्वितीयः सकरः ।
समुच्चयेन सकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—

And (Sankara occurs) where there is absence of determination,
owing to the lack of a favourable or unfavourable circumstance for the
assumption of one (figure)

Gloss —Where, though two or more figures are (felt to be) present
in one place, they could not be so present *simultaneously* owing to
conflict, and where neither a circumstance favourable for the acceptance
of one of the two, nor another unfavourable, tending to leave out the other
(figure) so that only one could be accepted is present, it is Sankara of
the second variety, which consists in the absence of determination. The
copulative (ca) suggests that Sankara itself (is being continued in
this definition) To illustrate —

प्रदीपः — नुप्रवेशेनैवाय सकरो न त्वनुमाहानुप्राहस्तयेत्येव युक्तम् । एकस्य चेति ।
न्याय साधकप्रमाणतया । दोषः प्रतिकूलतया । ग्रहो व्यवस्थिति । यत्र
द्वयोर्बहूना वाऽलकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधानैकदा व्यवस्थिति, न चेकतरपरिग्रहे
साधक तदितरपरिग्रहे बाधक येन तदेव व्यवतिष्ठेत, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीय सकरः ।
सूत्रस्थचकारेण सकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्— जहति । अत्र किं समुद्रे प्रसृते शिष्टविशे-

उ० : — सशब्दो नदो यस्यां सा । गजता गजयूथ अतिशयेन पाति रक्षति ।
किंभूता । अविरतेन दानेन भदेन वरा श्रेष्ठ । सारा स्थिरा । वनदा वनखडिका ।
(आर्यागीतिशब्द ।) चित्रभेदः । चित्रनामालकार । स चात्रानुलोमप्रतिलोम-
रूप । तेषामाशय इति । एव चानुमाहानुप्राहन्मन् इति भाव । एतेन
शब्दालकारयोरय नास्ति शब्दस्वरूपतयोपकार्योपकारत्वाभावात्, किं तु
ससृष्टिरेवेत्यलकारसंस्योक्तमपास्तम् । तस्मादेकेति । निषध्वास्तातिशये
परस्परापेक्ष नादनुमाहानुप्राहन्मानोऽपीत्यन्ये । एकस्य एवतरस्य ।

प्रमाः — नादि तदुत्पत्तिरिति नीत्यती यमरापेक्षेत्थम् । 'साधकप्रमाणतया' इति पाठः ।
'साधकप्रमाणता' इत्यपपाठ एव । एव 'प्रतिकूलतया' इत्येव पाठ इति हेयम् ।

जह गह्विरो जह रञ्जणनिम्बरो जह अणिम्मलच्छायो । -

तह किं विहिणा पसो सुरस्सत्राणीओ जलणिही ण फिओ ॥ १८२ ॥

अत्र समुद्रे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किं (अन्धेऽप्रस्तुतस्य भूमेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशसा इति संदेहः । यथा या—

नयनानन्ददायीन्द्रोर्निर्म्यमेतत्प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥ (—)

As it is deep, as it abounds in jewels, and as it is clear in hue, why did not the Creator likewise make the ocean sweet watered? (182)

Here arises the doubt Is it Samāsokti if there is the suggestion of the matter not under consideration, due to similarity of attributes, the matter under consideration being the sea or is this an Aprastutaprāsamsā, if there is the suggestion of some matter under consideration, through the sea, the matter not under consideration owing to similarity with the latter's attributes?

Or as in —

Here becomes clear the moon orb, giving delight to the eyes Even now the darkness that has enveloped the quarters remains undispelled! (183)

प्रदीपः—वग्महिप्राऽप्रस्तुतपुरयविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽन्धेऽप्रस्तुताप्रस्तुतस्य पुरयविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशानेति संदेहः । एकस्यैवदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोयुगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवात् । अयं द्वयो संहर । बहूना ययः—नयनेति । अत्र किं ब्रह्मोदीपरु ब्रह्मे वाँन इति भद्रपत्नरेणानिपनात्प्रदीपोपमम् । किं वा एतदित्यस्य विम्वरसामं वदतया वदनस्येन्दुविम्बेनाप्यवगनादतिशयोक्तिः । किं

अत्र किं (कामस्योद्दीपकः कालो घटते इति भङ्गघन्तरेणाभिधानात्) पर्यायोक्तम्, उत (चन्दनस्येन्दुविम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकम्, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां) दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ) समासोक्तिः, आहोस्वित् (मुखनैर्मल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां सदेहादयमेव संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न

Is this Paryāyokta if the idea "This time stimulates passion" is expressed in a different mode? Or, is it Atīśayokti owing to supersession of the 'face' by the idea of its being the moon-orb? Or, is it Rūpaka if mentioning the face with 'etad' there is superimposed on it the nature of that (i. e. moon-orb)? Or is it Dīpaka supposing that both are sought to be stated collectively? Or, is it Tulyayogitā? Or is it Samāsokti owing to the 'Face' being suggested by the similarity of attributes in eventide? Or, is it Aprastutaprasamsā, the matter under consideration being the clearness of the face? Owing to the doubt of many figures like these, it is this very Sankara

Where, however, either a favourable or an unfavourable circumstance presents itself, there can be no doubt since there is the determi-

प्रदीपः -- वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुविम्बरूपवशाद्रूपम् । अथ प्रसीदतीत्यस्योभय-
शान्दविवक्षायामेतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता
वा । किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रविम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः ।
आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति सदेहः । न्यायदोषयो-
रभावात् । यत्र ॥ तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं दितनोति
वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासपुति ।' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमानं हसितपुतिर्वक्त्र एवा
नुकूल्यं भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात् । वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरपमायामेवेत्युपमा
साधिका । शशिनि ॥ भानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासपुटेरभावान् । नापि प्रतिकूला । गौणत्वे-

उ० : -- मोहध्वं । अतिशयोक्तिः । निगीर्णोत्पन्नसंज्ञारूपा । रूपकमिति ।
निगणनाभागादियर्थं । दीपकमिति । चर्द्रात्र प्रसीदति एतन्मुखं च प्रसीदतीत्यन्व-
यादिति भावः । तुल्ययोगितेति । द्वयोरौभयस्यादोषप्रम्यत्वान् । मुख्यत्वे-
नेति । ज्योत्स्नासादस्याश्रयतयेयर्थं । वक्त्रे एवेति । इतररूपानाच्छादिते
वक्त्रे इयर्थं । प्राधान्येन । इतरानाच्छादितेन । शशिनि त्विति । श-

संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) दोषोऽपि वाचकत्वं (प्रतिकूलता) । तत्र

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेय हासद्युतिः । '

इत्यत्र मुह्यतया अधगम्यमाना हासद्युतिर्यत्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अवाचकता ।

' वक्त्रेन्दो तव सत्ययं यदपरु शीतांशुरभ्युद्यतः । ' (लावली, १, ११.)

इत्यत्रापस्त्यमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया वाचकताम् ।

nation of one of the two (figures). A favourable circumstance is one that proves or is agreeable to (the particular figure). An unfavourable circumstance is one that disproves or is disagreeable to (the particular figure). Thus, in

"The brilliance of smile like moon light heightens the beauty of the face moon."

"The brilliance of smile" which is being felt as the prominent thing is agreeable to the 'face' So it is favourable to Upamā; but then it is not so disagreeable to the 'moon,' and, therefore, it is not unfavourable to the Rūpaka.

In

"Since, when there was your face-moon, this other moon has arisen !"

the attribute 'other' is agreeable to 'the moon;' but not disagreeable to 'the face.' Therefore, it is favourable to the Rūpaka, but not unfavourable to the Upamā.

प्रदीपः - नायुषसोऽपि न रूपकं प्रति साधिका वाचिका वा । ' वक्त्रेन्दो तव सत्ययं यदपरु शीतांशुरभ्युद्यतः ' इत्यत्रापस्त्यमिन्दोरनुगुणम् । मुखास्तेन्दो एति विमारेपेन्दुनेति प्रतीतिः । तथाप्रतीतिष रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य

उ० :- शितादाभ्येन प्रतीने चिन्त्यं । रूपकम् । वक्त्रेण शशीयाकारम् । साधनापि न मदिहे निराम (सन्देहमंत्रः !) । दुनियस्य शोभास्त्वनुम्यायं-त्वापनौदिकरतिः अरुः । ज्योत्स्ना यथा शशिनः सौम्यायं वितनोति एव हासद्युतिः शशिमहाशयप्रतीभ्यं वितनोतीति वाच्यार्थः । इन्द्रापिति ।

प्रमाः - अर्थकथनं कृतः ॥ इति वाच्यम् । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति वक्त्रात्प्रतीति-

‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’ (—)

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्त-
स्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ।

‘पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः । (पद्मस्तवी ३१)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य
बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युप-

In

“Lakṣmī closely embraces you, the King-Narayana,”

however, ‘embraces leaves out Upamā, since it is unlikely that there
could be an embrace of one who is similar (to her husband) on the
part of the beloved of another

“May the foot lotus of Ambikā, which is charming with the
sweet tinkle of the anklets, lead to our success —

Here ‘the tinkle of the anklets’ is disagreeable to the lotus owing
to improbability so it is described as unfavourable to the Rūpaka, but
not as favourable to the Upama owing to its being agreeable to ‘the

प्रदीपः — प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्त्रे सति विमपर इन्दुशदित इति प्रतीतावत्रा
संगत्यभावात् । अतो नोपमाबाधकम् । ‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’ इत्यत्रा-
लिङ्गनमुपमाया बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके
साधकम् । ‘पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ।’ इत्यत्र
मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासम्भवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमा-
साधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपसाधकतामानन्वमस्योच्यते, न रूपमा-
साधकत्वमपीति । एवमन्यथापि यदेतन्प्राप्तुं तदाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यथैकत्र प्रति-
कूलं तत्तत्र एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तथात्वस्यैवासंभवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य

उ० :— इन्दुतादात्म्यप्रतीताकिन्यर्थं । साधकतामिति । अपरत्वस्य पूरपक्षित्वात्
प्रथमेन्द्रोराशयमन्वेन रूपकसाधकत्वम् । ननु उपमायां वक्त्रत्वेनैव मुखप्रत्यये
शीताशावपरत्वं व्याह्रन्त्येत् । इदतरस्याप्रतीतेरत आह—इन्दुसमानगुणे
इति । कश्चिदेवमर्थेऽष्टनामस्येन वक्त्रप्राधान्ये प्रातिकूल्यकारणात् उपमायां

प्रमा :— स्यानुपमा । न तु रूपके साधकमिति । उपमाबाधकमुपमेन साधकत्वं रूपमा
बाधकत्वं एव पर्यवस्यतीति भावः । विध्युपमदीति । स्वविरोधिनीत्युपमदीत्यर्थः ।

मर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोक्तत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः
परीक्ष्यम् ।

(८६) स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां
व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां
समासादयताः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

foot. ' Since in comparison with the latter, the unfavourable circumstance
that sets at naught the positive assertion, is felt to be more prominent. The
intelligent ones should scrutinise, in this way, in other cases also.

And where in one place are present two figures, one of sound and
the other of sense, (it = Saṅkara).

Gloss:—That again is another variety of Saṅkara where in one
and the same word, both figures, one of sound and the other of sense,
happen to be clearly present To illustrate:—

प्रदीपः—यथास्फुटप्रतीयते तत्र तस्य तयात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दि बाधक
साधकवैक्षयोक्तत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्त विध्युपमर्दिबाधकस्य
तदपेक्षयोक्तत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽनेनेति विधिः
साधकं, तदुपमर्दि तस्माद्बलीयः । एतदुक्त भवति—मधीरशिश्रितस्य पादे सभवनप्रेण न
तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति वावदम्बुजे तद्विरहो न निधीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव
प्रायमिज्यातन्मन्वेनैव व्यपदेश । एवमन्यत्रापि साधकबाधकत्व सुधीभिः परिभावनीयम् ।
स्फुटमिति । विषय. पदम् । तेनैकत्र पदे बहुभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुट व्यवस्थिता भवतः,

उ०:—न बाधकमित्यर्थः । एव चानयोश्चाहरणयोर्वचोऽटेः साधकमस्ति
तयोर्दशो मंशयस्योक्तत्वात्पत्रलक्षणे च तुभ्यस्त्रोटिकमंशयस्य विवक्षणाच्चान्न संसर
इत्याशयः । न तु रूपके इति । एतद्वीजमप्रे स्फुटम् । अंबुजे । तत्त्वेन प्रतीनेः ।
विध्युपमर्दिति । स्वविरोधिस्त्रोटिमृतविध्युपमर्दित्यर्थः । उपमासाधकमि-
त्युक्ते विविद्रूपस्यापि साधकं स्यादिति संदेहो नापैति, बाधके त्वमिहिते तद्वय-
यच्छेदप्रतीनेः संदेहोच्छेद इत्याशयः । एवमिति । ' यस्यानिशं दिविपदध्व-
णारविन्दमुत्तसपन्त्यनितभक्तिमरावनघ्राः । ' इत्यादीं उत्तंस्तनमुपमबाधकमिनि

प्रमाः—साधकपेक्षयेति । साधकं वि योपमाया तथा रूपकेऽपि विविद्रवेदिति

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
त्रिष्टुष्टुदिग्दलकलापमुखावतार-
वद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ १८४ ॥ (हरविजय १९१)

अत्र एकपदानुप्रविष्टो रूपकानुप्रासौ ।

Then closed the *lotus of day*, having the ample pericarp of the sun orb, with the filaments of rays shooting up conspicuously, that enclosed the swarm of bees in the form of darkness, on its (: e of the swarm) descent into its opening, and whose petal row of the eight quarters was close knit ! (184)

Here Rūpaka and Anuprasa are embodied in one word

प्रश्नीयः—सोऽप्यपर सक्तर । उदाहरणम्—स्पष्टोल्लसदिति । अत्र पादत्रये प्रत्येक रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालङ्घनीति प्रायोवाद । शब्दालकारयोरप्येतदर्थं नात् । यथा— 'कलकलोऽलकलोलदशाऽन्यया' इत्यादावनुप्रासयमक्यो । तेनेति । तस्मादनुप्रासानुप्रादङ्कतया सदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रसारोऽय सक्तर कथित । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् । इति प्रतिपादिता शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलकारा । ननु त्रिविधानामप्येषा काव्यशोभातिशय हेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एव प्रतिनियम यत्कश्चिच्छब्दस्य कथिदर्थस्य कथिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उक्तमत्र प्रागेव दोषगुणालकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायाम्

उ० :- बोध्यम् । तृतीयमकरमाह—स्फुटमिति । स्फुटमित्यनेनासुटालकार-
द्वयमसर्गस्य नालकारत्व वैचित्र्यानाधायकत्वादिति सूचितम् । (स्पष्टेति ।
हरविजये १९ सर्गे सध्याकालवर्णनम् ।) स्पष्टमुत्सत विरणा एव केसर यस्य तादृशी
सूर्यबिम्बमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य, मिथ सन्ना अष्टौ दिश एव दलसमूहा
यस्य तच्च सन्मुखं रात्रिरारभस्तदवतारेण बद्धा अधकारमधुपावलिर्न तत् ।
(यमततिलकं छन्द ।) प्रत्येकम् । समस्तपदे । विरणकेसरसूर्यबिम्बवि-
स्तीर्णकर्णिकदिग्दलकलापेत्यत्र । अनन्तत्वादिति । शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वे-
न शब्दार्थोभयगतत्वेन चानुगतीकृतम् । उपमारूपकद्वीन् विशिष्यो-
पादाय त्वनन्तत्वात्तन्मन्त्रे वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तदाह—शब्दार्थेत्यादि ।

प्रश्नाः—शब्दा नेतरभ्यवच्छेदसिद्धि शक्यत्वेन तु राद्यस्तत्तिदिति तदेव कल्पयित्वा-
शय । अन्ये त्विति मनमुक्थार्थम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाधितत्वेन गम्य
मानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दाच्छरे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रकारान्तरे-

(८७) तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तदयमनुप्राह्यानुप्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात् त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकुर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रमेदानाम् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलंकाराः ।

कुतः पुनरेव नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शब्दस्य, कश्चिदर्धस्य, कश्चिद्योभयस्येति चेत् । उक्तमथ, यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन द्वय-

Therefore it is declared to be threefold.

Gloss —Therefore this Sankara has been sub-divided as being only of three varieties owing to its presenting itself (I) either as based on figures related as the Principal and the Subservient, or (II) as based on figures that arouse a doubt, or (III) as based on figures that are conveyed by the same word It cannot be sub-divided any other way, since the varieties resulting therefrom would be infinite

Thus have been stated the figures of three kinds, according as they are present in the Sound, Sense or both.

If it be urged Why this restriction that even when these are equally responsible for heightening the charm of Poetry, a particular figure is stated to be of Sound, another of Sense, and some other of both?

We reply In this matter it has been said (already) that in Poetry, in the matter of the classification of Defects, Excellences and

प्रदीपः— न्वयस्यतिरेकावेव प्रभवत । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकानुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव, यच्छब्दपरिहृत्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासपरम्परितरुणं योभयभावाभावानुविधायि वेनोभयालंकारस्याऽर्थसन्देहेतुकार्यान्तरन्यास-

उ०:— पूर्वं 'व्यतिरेकान्वाद्य' इत्यस्याप्ययमेवार्थः । प्रागेवेति । नवमोऽङ्के इत्यर्थः । परिहृत्यमहत्वमिति । तत्त्वं शब्दगतत्वम्, शब्दस्य तसहचर्येऽर्थगतत्वम्,

प्रमाः— षेति । तत्तदलंकारणत्वेनेत्यर्थः । नन्वयेमिति । योऽलंकार इवापुष्परीत्या शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थानुपगम इत्यर्थः । तत्रपरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुद्यब्दस्य परिहृत्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेको षणुशब्दस्य परिहृत्यसहत्वात्

स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालंकारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति चाख्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः ।

योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्र-

Figures as being present in Sound, Sense or both, it is Presence and-Absence principle that carries weight. Consequently a figure is classified as belonging to that whose Presence or Absence it depends on. Thus just as Punaruktavadābhāsa and Paramparita Rūpaka are figures of both owing to their depending on the Presence or Absence of both, similarly, Arthāntaranyāsa based on Sound and others like it should be looked upon (as figures of both). But they have been defined, without regard for actual facts, among the figures of sense since in them the strikingness of Sense appeals as being more prominent.

Even in the matter of the assumption that a Figure belongs to that in which it abides, it is the Presence-Absence principle that one has to fall back upon. Since without resorting to it, there could not be the

प्रदीपः - प्रभृतयोऽप्युभयालंकारा मवेयुरिति चेत्, न । इयापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावमुद्दिष्यार्थमाश्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावान् । तस्मादलंका-

उ० :- वक्ष्यचिच्च तत्सहस्रे उभयगतत्वमिति भावः । अर्थशब्दहेतुकेति । क्षणदासानक्षणदेव्यादौ शब्दशक्तिमूलविरोधालंकारगंभूतार्थान्तरन्यास इत्यर्थः । प्रभृतिपदात् 'सकलकल पुरमेतत्' इति शब्दसाम्यनिबंधनोपमादयः । प्रकटतयेति । साम्यसाधनभावादीनामर्थधर्मत्वादिति भावः । अत एव शब्दवै-

प्रमाः - व्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानयेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य श्रुततया परिपूर्यसहत्वादसादिपदानां च तत्सहत्वाद्दुभयालंकारता । एवं क्षणदा सा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तार्थं स्वर्णस्येन्युभयान्तरत्व स्यादियर्थः । नेति । इदमनिष्टपादनं नेत्यर्थः । अलंकारसर्वस्वरूपमतमाशङ्कते-अथेति । इत्यर्थः-तथेति । तथा हि इति-

यिमावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव - परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

(८८) एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्धपभावो वैफल्यं घृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविद्वतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णनां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तस्यभावात् । क्रमेणोदाहरणम्—

particular Abode-Abiding principle. Therefore it is more cogent to hold that the mutual differentiation between figures is due to the circumstance as specified.

DEFECTS OF FIGURES.

Though there are possible certain defects of these, they have not been separately stated since each one of them comes, as the case may be, under those (already) stated

Gloss:—To explain:—The three defects of Anuprāsa, viz. Absence of established usage, Futility and Stylistic disharmony, do not respectively go beyond (a) Being in conflict with established usage, (b) Redundancy, and (c) Discordance of syllables, as they are identical with them in nature. Instances in order:—

प्रश्नीपः—रागान्दयव्यतिरेकनिबन्धन एव परस्परं भेद इयेव ज्यायः । नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्संभ्रिनोऽप्युपेक्षिताः । भाषेऽनुभवविरोधं भन्त्ये न्यूनतेत्यत आह—एषामिति । तथा हि अनुप्रासस्य तावत् त्रयो

उ०:—विश्वस्योच्यतया पुनरुक्तदाभासः शब्दालंकारमये गणितः । यस्मात् सिद्धातसिद्धं तु सर्वेषामुभयाटंशरत्वमिति बोध्यम् । अलंकार-सर्वस्वोक्तं युक्तिं शक्यते—अथेति । विशिष्टस्य । तत्तदाश्रयविशिष्टस्य । ज्याय इति । साक्षाच्छब्दाश्रितवस्य यमरूपद्वन्द्वधादौ साक्षादर्थाश्रितवस्योपदेशमासोक्तमाश्रयवन्मयात् कथञ्चित्तदाश्रितवस्यानिप्रसक्तत्वात्परि-श्रयसदृशशब्दाश्रितत्वे तसदृशशब्दाश्रितत्वं वाच्यम् । तथा च यथे-

प्रभाः—रूपे परे वा यदुपपन्नरतिरूपिणोऽभासो शब्दाश्रितत्वेन शब्दात्तद्व्यतिरेकः । न परेऽश्रितः । अश्रितव्यन्तरेण । एवमन्तरेणान्तराणां अपि शब्दाश्रितव्यन्तरेणान्तरा-श्रितव्यन्तरेण । विशिष्टस्येति । उच्यतेऽन्तराणां शब्दाश्रितव्यन्तरेण । अलंकाराणा-

चक्री चक्रारपङ्क्ति हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि चरणः कूबराम्र कुबेरः ।

रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽघतात्स्यन्दनो वः ॥ १८५ ॥

(मयूर's सूर्यशतक १७)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणे-
तिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

May that chariot of the sun of hot lustre grown propitious in
pleasure protect you the chariot ever ready to oblige the world, the series
of the spokes in whose wheels Viṣṇu, the bearer of the discs, praises,
whose bay steeds Indra (Har) himself (praises), the tops of whose yoke-
banners, Śiva (praises), whose axle the moon (praises), also Aruna
connected with which Varuna (praises), the end of whose pole Kubera
(praises), whose speed the host of gods (praises), day after day! (185)

Here the praise with a definite subject for a definite object, ■
effected only with an eye upon the Anuprāsa. It is not found to be so in
the Puranas, Itihasa etc Therefore the defect ■ Conflict-with-establi-
shed-usage

अधीपः - दोगा , प्रसिद्धपभावो वैफल्य वृत्तिविरोधः । ते च यथाक्रम प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थ-
त्वप्रतिकूलवर्णनेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्वभावत्वात् । तत्र प्रसिद्धपभावो यथा—चक्रीति ।
अत्र चकिप्रभृतीनां कर्तृणां चकारपङ्क्तीनां कर्मणा प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरो-

उ० :- चिदाश्रितत्वाशप्रवेशो विफल इत्याशय । वैफल्यम् ।
घमत्काराजनकत्वम् । वृत्तिविरोधः । उपनागरिकादिवृत्तिविरोध ।
प्रतिकूलेति । माधुर्यव्यजिक्तया वृत्तौ शब्दत एव टर्गदि-
रौजोव्यजिक्त्यामृद्धतगुम्फविधानमुखेन शिषिलत्रधस्यार्थन पर्युदासादिति
भात् । तत्स्वभावत्वादिति । तत्तद्गुणाऋन्तत्वादित्यर्थ । चक्रीति ।
(मयूरकविकृते सूर्यशतके सूर्यरथगर्जनम् ।) अहिमरुचे सूर्यस्य स रयदनो
घोऽरुतादिति समर्थ । जगदुपकारार्थं नियमवृत्तस्य यस्य चक्रीलकार्यंति चक्री

प्रभाः - मिति । शब्दार्थालंकाराणामित्यर्थ । इति संकरप्रहरणम् ॥ १९ ॥ चक्रीति ।
अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे ■ विविदिर्नाचित्यम् । अन्यत्र कथेरनुप्रासवृत्तइत्यभद्रादि-
त्याह—अप्रेति । चक्री कर्ता चकारपङ्क्तिमेव कर्मभृतां स्तौति नान्यत्र इत्येवरूपेण

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सहीलोल्लापिनि गच्छसि तर्कित्वदीयं मे ॥ १८६ ॥ (—)

अनपुरणन्मणिमेललमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् । Cited in रुद्रट's काव्य

परिसरणमरणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ १८७ ॥ (—) ^२ २२-

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारत्वं प्रतीयते इत्य-
पुष्टार्थत्वानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

अकुण्डोत्कण्डया पूर्णमाकण्डं कलकण्ठि माम् ।

कन्त्युकण्ठयाः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥ (—)

O youthful lady, whose face is like the moon shedding delight and lovely, whose eloquence possesses fine grace, if you proceed to your beloved's house, say, O red footed one, why your movement, with the jewelled girdle jingling in no small measure and the sweet anklets tinkling without a pause, occasions annoyance to me, for no reason ! (186-7)

Here no imaginable charm of the expressed sense could be felt and hence the Futility of Alliteration is the same as Redundancy.

O lady of sweet voice, put for a moment in (an embrace of) the neck of the lady with conch-like throat, me who am filled to the brim with an irresistible yearning ! Spare me this neck malaise ! (188)

प्रदीप - धेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रतिदेति प्रतिद्वेषभावः । सोऽयं प्रसिद्धि-
विरोध एव । वैफल्यं यथा—भणोति । अत्र वाच्यस्यार्थस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चार-
प्रतीयते इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—'अकुण्डोत्कण्डया' इ-

उ० :- विष्णुः, हरीनम्रान् हरिर्द्विः, धूर्णानमुखम् तत्रप्यष्यजानामग्रान्
धूर्जटिः शिवः, नञ्प्रनाथ. चन्द्रः अक्षम् युगम्, अरणं सारथिं वरुणः, कूचरात्र युग-
बंधनाम् कुवेरः, रंहो वेगं सुरणां समूहः, स्तौतीति सर्तान्वयि । (सधरा
छन्दः ।) भणोति । हे तरुणि आनन्दस्यरी सुंदरध्व यः इंदुस्तन्मुखि ।
सत्रीऽमुष्टासयुक्ते । उष्टासो गमनरचनादिप्रकारः । यदि रमणमंदिरं गच्छसि तदा

प्रभाः - ह्यतिरनुग्रहानुगोधेनैव कृता न पुराणानुरोधःप्राप्त्यर्थोऽपि न्यायतः प्रसिद्धिविरोधो
दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणोति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्या-
परिपोषे निष्ठति । तादृशानुप्रासप्रतिषेधवाचकनिवेदोऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाच्यार्था-
भूतस्य वाच्यत्वानिदेरित्याह—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अकु-

अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानु-
प्राप्तोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजगमस्येव मणिः सदम्मा ब्राह्मवकीर्णैव नदी सदम्माः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तो. कर्षन्ति चेतः प्रसम सदम्माः ॥ १८९ ॥

(—)

Here, in the manner stated above (Ullāsa VII), the pompous use of jarring syllables is inharmonious with Love Therefore jarring alliteration is, in this case, which is called Stylistic disharmony, the same as Discordance-of syllables.

The embodiment of Rhyme in three quarters is the same as Being out of vogue To illustrate—

Like a snake's jewel of the first water, like a clear-watered river infested by sharks, the wily ones irresistibly attract the heart of a creature even when he has ascertained them as being of sinister aims ! (189)

प्रदीपः— त्यादि । अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते । यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाऽप्रयोगात् । यथा—भुजगमेति । उपमाया तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगत प्रमाणगत वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथाक्रम न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगत न्यूनत्व यथा—

उ० :— त्वदीपमेकप्रयोजन भणेत्यर्थ । शोभाविगमना प्रति जारस्य यच्च । अन-
नुरणदिति । शब्दरहितमणिमेखलम् । तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुमचारात् । अविर-
तसिजानमजुमजीरम् इति च परिसरणविशेषणम् । परिसरण गमनम् ।
भूषणाना च शिञ्जितम् । रणरणकमुत्कठाम् । ईदृश तव परिसरण दृष्ट्वा मम
चेतोऽकारणमुत्कठ कुस्ते इत्यर्थ । तवोह्यसात् इत पर भर्तृगृहगमनाच्चेति
भाष । (आर्या छन्द ।) उच्यते इति । शब्दानुरूपाथविरहेणानुप्रासस-
त्वेऽपि नास्वादोत्तर्य । शब्दात्कारणाम्यर्थ्यतिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारि-

प्रभाः— ष्ठेति । अत्रोपनागरिका विमुच्य परुषाया अङ्गीकारायो वृत्तिविरोधः स वर्ण-
प्रातिकूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह—शृङ्गारे इति । यमकविषय दोष दोषप्रयुक्तत्वेऽन्त-

उपमायाम् उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता या ता-
दृशी अनुचितार्थत्व दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथात्रम हीनपदत्व
मधिकपदत्व च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’

(Cited in वामन's सूत्रश्रुति ४२)

‘बहिस्फुलिङ्ग इव मानुरयं चक्रास्ति’

(Cited in वामन's सूत्रश्रुति ४२)

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युमादौ भगवान्ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजा ॥ १९० ॥

(Cited in भाष्यकार's काव्यालंकार २५५)

In an Upamā, the inferiority, in the matter of the class or size, of
the Upamāna, or its superiority in the same is (the same as) the defect
Impropriety ^{So far as the excess or deficiency of attributes (व्यभिचर)}
~~Property is concerned~~, they respectively do not fall outside Being
deficient-in-(descriptive)-words, or Being-superfluous-in-descriptive-
words Instances in order

Like the Candalas you have performed an eminent act of daring !
Here shines the sun like a spark of fire !

Here looks splendid the Cakravaka perched on the seat of the
lotus, like the Lord, the Creator, intending to create the creatures, at the
beginning of the aeon (i. e. creation) ! (190)

प्रदीपः—‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालस्त्वजातेन्यूनतया
दुष्कर्मशरित्यस्य फेलेन चितार्थत्वम् । प्रमाणगत यथा—‘बहिस्फुलिङ्ग इव मानुरयं
चक्रास्ति’ इति । जानिगन्तमधिकत्व यथा—अयमिति ।

उ०:— त्वात् । शक्रदानां परिवृत्त्यसहस्रमात्रेण श दालकाव्यपदेश । (भुजंगम-
स्येति ।) सर्दम् दम्सहिता । दुरततां दुःखप्राप्तात् करणताम् । निर्णयतोऽपि
निधिन्यतोऽपि । प्रसभे बडात् । प्रमुखे इति पाठे आपातत । कर्षणि ।
सचक्रतिस्सर्वमणिरिव माहयुक्तसजला नदीम् । अन्तेरम-पदवाच्यत्वात् ।
(उपजातिः उद् ।) धर्मगतैः सागरणधर्मगने । अनुचितार्थत्वमिति ।
सदपत्तिविश्रयां तु न दोषमिति बोध्यम् । (अयमिति) पद्मेनसन् तत्र

प्रमाः—भाषयति—यमकस्य त्विति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीपमानेति ।
एवमेवोपेनेत्यर्थः । तथापीति । इवादिबोधेनोपमातीवादेऽपीत्यर्थः । एवमुपातधर्म

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ १९१ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनु-
चितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजशीलजीमूतमागच्छिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तद्विलक्षणो धर्मः केनापि पदेन न
प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

Your navel is like the Nether World, your breasts like mountains;
while this massive braid of your hair is like the cataract of the Jumna !
(191)

Here, owing to the Upamānas, Candāla etc., the matter under
consideration happens to be very much brought into contempt, therefore
it is Improprity.

That sage, marked by the girdle of Muñja grass and wearing the
hide of a black antelope for a garment, looked splendid like the sun
wrapped in a fragment of a dark cloud ! (192)

Here since the attribute of Lightning relating to the Upamāna and
corresponding to the Girdle of Muñja grass (relating to the Upameya)
has not been stated by any word, the defect is the same as Deficiency-
of-words

प्रदीपः - ब्रह्मण कल्पभेदेन भेदाद्ब्रह्मत्व जातिः । प्रमाणयतमधिकत्व यथा—पाता-
लमिति । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । तिन्दोपहासा-
दिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगत न्यूनत्व यथा—स मुनिरिति । अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानी-
यस्तद्विलक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न चाक्षेपादिनाऽपि स्पष्ट प्रतीयते

उ० :- आसीनः । विनिर्मित्युः विनिर्मातुमिच्छुः । सद्य ब्रह्मा । पातालमिति ।
कालिन्दीपातसन्निभः । यमुनाप्रवाहतुल्यः ।) उपहासेति । अत्युत्कृष्टब्रह्माद्युप-
मानकत्वम् अपकृष्टोपमेयस्य असत्यतापर्यन्तसायितयोपहासाय भवतीति भावः ।
स मुनिरिति । (मौञ्ज्या मुंजाख्यतृणनिर्मितमेखलया । लाञ्छितः चिह्नितः ।

प्रभाः - विशिष्टत्वमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रमभङ्ग इत्याह— न च

स पीतवासा. प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञमीम वपुःपुत्रं कृष्णः ।
शतहृदेन्द्रायुधवाग्निशायां ससृज्यमानः शशिनैव मेघः ॥ १९३ ॥
(Cited in रामहृ's काव्यालंकार २५८)

There Kṛṣṇa clad in a yellow garment and clutching the Śarṅga bow assumed a form both charming and awful, like a cloud, with a streak of lightning and rainbow across it, as it comes in contact with the moon, at night ! (193)

प्रदीपः—अविनाभावायमावादिति न्यूनपदत्वमेवैतत् । धर्मगतप्रधिकत्व यथा—स पीतेति । अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो प्रहृणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् । भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अयुपमादोषो नोच्यतेतिरेत्रिणी । तथा हि । लिङ्गवचनयोर्भेदे अयुपमानोपमेययो साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटितलिङ्गं कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तद्धर्मगमन्ययावपते कथमुपमानिर्वाह । अथ प्रतीयमान साधर्म्यमाश्रित्येय स्यात्, तन्मायुपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्व वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अत

उ०:—कृष्णाजिनरूप पट वस्त्रम् ।) जीमूतो मेघ । अशुमान्सूर्य । अविनेति । व्यास्यभावादित्यर्थः । त विना सादृश्याप्रतीतेर्दोषत्वम् । (स पीतेति । पीतवर्णं वासो वस्त्र यस्य, प्रगृहीत शार्ङ्गं धनु येन, स श्रीकृष्णो मनोज्ञ सुन्दर च तद्दीम वपु, आप प्राप । क इव । शतहृदा विष्णुं इन्द्रायुधं इन्द्रधनुश्च तद्वान् निशाया शशिना ससृज्यमानो मेघ इव । उपजातिश्छन्दः) अधिकपदत्वमेवैतदिति । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाभिरन्यूनधर्मत्वमिति पृथङ्गोक्तम् । प्रतीयमानमिति । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममित्यर्थः । न च तथेति । किं तु उपमाप्रस्तुतेरित्यर्थः । प्रक्रांतस्य । उपमान्तरस्य । अभावात् । अस्तमनात् । इवादिना धर्मरेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते तस्य निरक्तोभयनिष्ठे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः । अपरत्र लिङ्गविपरिणामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्पृष्टव्याभावेन क्षमचक्रापकर्ष इति तत्त्वम् । मात्रेणेति । पुस्त्वान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकविशिष्टोपमानधर्मन्वाभावादिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तसाधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कल्प्यमानस्य लिङ्गरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वान् ।

प्रमाः—तथेति । अन्यतरस्य एवविशेषणं प्रक्रान्तविच्छेदमित्यर्थः । पुल्लिङ्गत्वादिति । पुस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा चोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्यथादिनि भवः । न धेवशब्देनोपमाने साधारणधर्मबोधे बाधधर्मात् इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव

अधोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिक-
पदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं
कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योप-
मानत्वमुपमेयत्वं चा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रकान्तस्यार्थस्य
स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रकररूपत्वम् । यथा—

Here, when the conch etc as relating to the Upameya are not
stated, the mention of the moon is in excess so the defect is the same
as Superfluity-of words

If the divergence of Gender and Number tends to make what is a
common property otherwise, then the common property is found to be
in connection only with one of the two Therefore it (i. e. the other)
will be apprehended as an Upamāna or Upameya only in so far as
qualified by the attribute that is understood So the fault is the same
as Breach-of Motif since the matter sought to be stated is not clearly
brought out To illustrate —

प्रदीपः— प्रकान्तस्याभावाद्भग्नप्रकमत्वमेव दोषः । यथा—‘चिन्तारत्नमिव द्युतोऽसि
हरतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे’ । अत्र द्युत इत्युपमेयमानेणान्वीयते । पुल्लिङ्गत्वात् । वचन
भेदे यथा—‘सक्तवो भक्षिता देव शुद्धा कुलवधूरिव ।’ अत्र शुद्धा इत्युपमेयमाने-
णान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वय-
समवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदोऽपि सामान्याभिधायि पदमुपात्तरूपभेद नापद्यते, किं
तुपात्तेनैव रूपेणोभयान्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्रान्यस्यानुगमयोग्यस्वभावात्वात् ।

उ०:— एन यत्र लिङ्गहिताथोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोऽस्त्वितिस्तत्रापि
न दोषः । यथा ‘स्त्री न गच्छति पद्मोऽयम्’ इत्यादी । एन च ‘चन्द्र इव सुदर
मुखम्’ इत्यादी दोष एवेति बोध्यम् । अत्र शुद्धा इति बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वसाधा-
रणधर्मस्य बहुत्वान्तरुद्धसक्तुष्वेयान्वयो न त्वेकत्वावरुद्धवधूरूपे उपमाने इति
भानः । संभवादिति । उभयत्रापि उपात्तरूपामेदात् । तदाह—यत्र त्विति ।
रूपभेदम् । आनुपूर्वीभेदम् । उपात्तेनैव रूपेणेति । उपस्थितोऽर्थ इति शेषः ।
आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्रान्वयमभवादिति भानः । अनुगमः । अन्वयः । अत्र लिङ्गेति ।

प्रभाः— तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुस्त्वान्वितस्वोपमाने वापस्योक्तत्वात् ।
लिङ्गभेद इति । सक्तुशब्दस्य पुल्लिङ्गादित्यर्थः । लिङ्गभेदेऽपीति । पुस्त्वस्येव स्त्रीत्व-

'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे' (—)

'सक्तयो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।' (मेधाविन् ?)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्यामिधायि पदं स्वरूपभेदं
नापद्यते, न तत्रैतद्गुणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभाव-
त्वात् । यथा—

'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।' (—)

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इय ॥ १९४ ॥ (—)

You, like a talisman, have slipped from my hand! Fie upon me
who am hapless!

O king, barley-meal pure like a wife of good family, has been eaten!

Where, however, even with the divergence of Gender and Number
the word expressing the common property does not undergo a change of
form, this defect does not present itself, since that (i. e. the common
property) possesses the characteristic of agreeing both ways. To
illustrate:—

Made famous by priceless virtues, like the great ocean by priceless
jewels!

Her costume, full of elegance and unlike that of other women,
possessed an exquisite grace like her charms! (194)

प्रतीपः—तत्र लिङ्गभेदे यथा—'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः।' अत्र
लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्गोपन्याभावः । वचनभेदे यथा—तद्वेष इति ।
अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयविशेषात् शोषत्वम् । एष
कालपुरवपिष्पादिभेदेऽपि भङ्गाप्रथम एष शेषः । तथाऽप्रीतिरस्तिरूपतया

उ० :—गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि अनर्घ्यैरिति धर्मशचकस्य लिङ्गद्वयेऽपि
सुत्यरूपत्वात् दोष इति मायः । तद्वेष इति । तदीयो वेद उपमेयम् । विभ्रमा
उपमानम् । असदृश इति मधुरताभृत इति दधते इति च धर्मशचकान्युपमेयान्वय-
समर्थानि । असदृश इति कर्न्तंशतचन किवन्तवद्वचनं च । भृत इति
कर्न्तंशतचनं किवन्तवद्वचनं च । दधते इति दध धारणे इत्यस्यैकवचनं
धात्रो बहुवचनं च । अत्र शेषोऽप्युपमेयशब्दक एवेति बोध्यम् । अन्याभिः

प्रमाः—इयपि प्रतीति यथाशोभनत्वस्यैव इत्यर्थः । उभयत्राप्येति । विद्वेषमन्वेन
लिङ्गाभिरुक्तं इति । वचनभेदेऽप्येति । प्रथमं वचनं तद्वेषवचनस्योदन्तवद्वचन-

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्वलितरूपतया वि-
श्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भङ्गप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथि नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥ (रघुवश. १७.१.)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्तिः

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

वालप्रवालघिटपत्रमथा लतेव ॥ १९६ ॥ (रत्नावली. १. २०.)

Even in case of the divergence in Tense, Person, Mood etc. the apprehension does not so much as attain completeness as being free from abruptness. So the same also is comprehended by the Breach-of-Motif. To illustrate:—

Kumudvatī got a son named Atithi from Kākutstha as intellect gets vividness from the last watch of the night ! (195)

Here there is the divergence of Tense. Intellect gets—not got—clarity.

With your figure immaculate, thanks to the special bath taken recently, and with the skirt of your silken garment shining bright with the red hue of saffron, you while worshipping Cupid look splendid like a creeper from which shoot forth tendrils with tender leaves, whose form is clean with the special watering done recently and which is lovely with the petals (Anasa) glistening bright with the red hue like that of saffron ! (196)

प्रदीपः— विभ्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—अतिथिमिति । अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेद यथा—प्रत्यग्रेति । अत्र लता विभ्राजते इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजसे इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य

उ०ः— स्त्रीभिः अन्यस्त्रीवैपैः । कालः । वर्तमानादिः । पुरुषः । प्रथममध्य-
मोत्तमरूपः । विधिः । अप्रवृत्तप्रसन्नम् । स्वलितत्वम् । विजातीयविषय-
त्वम् । विश्रान्तिः । चमकणः । (अतिथिमिति ।) काकुत्स्थात् । कुशात् ।
कुमुद्वती । कुमुदनागकन्या । (पश्चिमात् चरमात् यामिन्याः निशयाः यामात्
चेतना चैतन्यं प्रसाद उद्बोधमिव ।) अत्रेति । यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रियामा-

प्रभाः—त्वाभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथि नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य पर-
भागस्य असंबोध्यमानविषयतया ध्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’ (—)

—इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः ।
एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासंभवाद्धिध्यादिभेदः ।

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसि-
तायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबंधान्न कश्चित्कालादि-

Here, it is the third person "looks splendid," not the second "look
splendid," which applies to the creeper. Therefore, since the latter part
(i. e. termination) applying to the thing addressed has to be modified so
as to apply to the thing not addressed, the defect is that of Divergence-
of-Person.

‘Let your glory ever flow forth like the Ganges!’

Here there is the divergence of mood in so far as it consists in making
an inactive thing active. Inasmuch as, (the Indicative mood in) "The
Ganges flows" (applies to the Ganges) but not (the Imperative) in
"Let the Ganges flow" Owing to other things like this not applying
to the Upamāna, there results the Divergence-of-Mood etc.

It might be urged. When an Upamā is concluded by admitting
another common property whether stated or implied, as the Upameya

प्रदीपः—भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतिः । विधिभेदे यथा—‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव
कीर्तिः ॥ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेभेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विरक्षितं न तु सा प्रवहन्वि-

उ०:—चेतना प्रसादमाप्तेति न फलभेदस्तथापि पधिमरात्रियामजातीयादद्यापि
प्रसादमाप्नोतीति फलभेद इति भावः । प्रत्यप्रेति । (रत्नान्यां प्रथमकिं वासनदत्ता
प्रति वसराजस्योक्तिः ।) अभिनवस्नानविशेषेण शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः ।
कौमुभराणेण रुचिरं स्वरुन् अंशुकप्राप्तो यस्याः । नूतनकिसलयुक्तशाखा-
प्रभया लनेव । (यसन्ततिर्यत्र छन्दः ।) अत्रेति । तस्मात् विभ्राजते इति
पाठो युक्तः । न च देवी संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्थानन्वयः । हे देवि मन-
ती भ्राजते इत्यन्वयसंभवात् । संबोध्यनिष्ठस्येति । मय्यमुत्पन्नस्यस्य

प्रसादः—तथा सा पुत्रमाप्तेति फलभेदस्तथापि । विध्यदीप्यादिरशार्थमाह—एवं-
विषयस्येति । अन्वयः प्रार्थनार्थस्येदर्थः । इन्द्रस्येव शिष्यो इन्द्रिय संज्ञाने

भेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा—
 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति'—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाच्यं सत्यं
 वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम्
 आशङ्कनीयम् । रैपोपं पुष्पातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्य-
 वाच्यमित्यथागमात् ।

gets connected with the attribute under consideration, there cannot be any divergence of tense etc. Even in cases where the Upamā is apprehended only on the basis of a common property that is stated, e. g. 'He speaks truth like Yudhisṭhira,' we get the idea: 'He, truth speaking like Yudhisṭhira, speaks the truth' Nor should it be suspected that it is tautology to say "Truth-speaking like Yudhisṭhira, he speaks the truth", for we get the (particular) sense "He, like Yudhisṭhira, is truth speaking by his habit of truth speaking", as we get it in "He preserves it as he would preserve wealth"

प्रदीपः— ति । एवविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानग्नस्यासम्बन्धादिभेदो द्रष्टव्यः । ननुदाहृतेषु क्व इत्युक्ता । भिन्नकालसम्भिन्नार्थमिति रिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा क्वचित्साधारण धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसम्भिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि—विभाजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना स्तानानाधिक्यैरुपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नाजस इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदासम्भिन्न एव, तत्र का गतिः । यथा—'युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी' इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीव, न तु वदतीति चेत् । उच्यते । तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मणैवोपमित्यव्याघातः । न च तथा सति सत्यवाच्यं सत्यं

उ०—सत्रोपार्थेनैवान्वयादिति भावः । भेद इति । आशीरिहितलोद्प्रत्ययस्यानागतेष्वप्ययार्थान्तरालकीर्तनेऽन्यो न तु विद्यमाने गगाप्रवाहे । एत यथा गगा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भावः । ननु प्रवहणस्य सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदनागतार्थस्य गगानिष्टस्य विधिविषयत्वस्यादत्त आह—
 एवंविधस्येति । असंभवादिति । उपमेयेऽसम्बन्धादित्यर्थः । वस्तुतस्तद्दशधर्मांतरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रवृत्त्यर्थत्वाभावात् तत्र विव्यर्थान्वयसम्भव इति बोध्यम् । विध्यादिभेद इति । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदस्तथाऽपि व्यत्यास एवात्र भेदपदार्थः । नन्विपदेन धर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यतामुपात्तधर्मस्तूपमेय एवान्वेति कथं लिङ्गादिभेदो दोष इति शक्ते—**नन्विति । अतिरिक्तम् ।**

प्रभा :—जने' इत्यादी प्रार्थ्यमानताविशिष्टा धीरुद्दिनोपमानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विधीयमानधर्मान्तरमेवोपमाने गङ्गाया स्यादत्त आह—**एवजातीयकस्येति । तथा च तदसम्भ**

सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा
निरवयम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः ।
यथा—

‘प्रक्षामि कान्यशशिनं विततार्थरश्मिम्’ (वामन’s सूत्रश्रुति २४.)

अत्र कान्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न
प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

(We reply) It is quite correct But this sort of explanation is with
regard to usages that have come to stay It is not, however, completely
faultless, as there does occur a marring of the understanding of the matter
under consideration Men of taste alone are the authority in this matter

Dissimilarity and Improbability also resolve into Impropriety
To illustrate

I compose this moon of the poem from which spread out the rays
of meaning !

Here as the similarity of poem to the moon, and that of meaning
to rays, is nowhere felt, the defect is Impropriety

प्रदीपः— वदतीति पर्योती सत्य वदतीति पुनरुचमिति वाच्यम् । ‘रूपेण पुष्पाति’
इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रूपेणमित्यप्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्य
प्रतीतेरिति । सत्यमात्रम् । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु इच्छितया पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु
सर्वथैव तन्निरवयम् । प्रस्तुतस्य रसादे प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसचे-

उ०:— कालविशेषाद्यनरुद्धम् । उपात्तम् । उच्चारितपददोष्यम् ।
प्रतीयमानम् । अध्याहारलभ्यम् । न दोष इति । एतं क्वम इनाय राजा
भातीत्यादौ सौंदर्यादिनाऽनुपात्तेन साम्यप्रतीतौ पश्चात् क्रियालभ्यमालभेदो
यथा क्वमोऽभात् एतन्नय भानीत्याकारो न दोष । क्वमसदृशसुदरोऽय भा-
तीति प्रतीते । यथेति । यथोपात्तसत्यमादित्वमेव साधर्म्यं, तच्च भिन्नरालभेन,
युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यनचनामात्रात्, धर्मोत्तरं तु नास्त्येवेत्यभिमान । सत्य-

प्रमाः— इति व्याचष्टु । उपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधनं प्रथममत्रं चानाहस्य इदं—
नन्यति । रूपेणमित्यनुप्रयोगेऽपि क्व पुनरुचताया अदोषत्वं तत्राह—अर्थव्ययेनेति ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्यल्पमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेपिणोऽर्कात् ॥१९७॥ (—)

(Cited in रामह's काव्यालंकार २ ४७)

अत्रापि ज्वलन्त्योऽभ्युधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्ती-
र्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ।

There seemed to pour forth from his mouth, as he stood amidst the circle of the bow, dazzling arrows like burning streams of water from the sun with the halo, at mid day ! (197)

Here burning streams of water as emerging from the sun are improbable Thus the matter which is being described fosters Improprity itself

प्रदीपः — एत्वात् । किं च उपात्तमनादस्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रियैव तद्विबक्षणात् । असादृश्यासम्भावप्युपमादूपणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यत । यथा—
'प्रप्रामि काव्यशशिन विततार्थरश्मिम् ।' अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्षाना च रश्मिभि साधर्म्यं न कापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । निपेतुरिति ।

उ०ः — वादीति । सत्यवदनशीलत्व धर्मांतरमिवार्थ इति भाव । अर्थव्ययेनेति । न तु कार्पण्येन यथाऋचिदित्यर्थं । धनकृत पोषणमित्यर्थलाभाय रैपोषमित्यु-
क्तेर्न वैपर्य्यम् । रैपोषमित्यत्र पुषे प्रयोग साधुत्वार्थ एव । आजानिकेति । स्वाभाविकेत्यर्थं । यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्य वक्ति किं तु ताच्छीत्यात्, तथाऽयमपीत्यर्थलाभात् वैपर्य्यमिति भाव । एव गगेवेत्यादावत्युज्ज्वलेत्या-
दिपदाप्याहारेण दोषोद्धार इत्याशय । एतादृशान्वयाप्याहारादिकल्पनमानुभविक-
मित्याशयानाह—सत्यमिति । स्थितेति । रैपोषमित्यादिषु साधुत्वार्थ नियमितेषु कथचित्समर्थनमित्यर्थं । उपात्तमिति । उपात्तधर्ममित्यर्थं । तुच्छमिति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाम्यामास्वादप्रकर्षप्रतिक्रधादिति भाव । तदाह—उपात्तेति ।
(निपेतुरिति ।) आस्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । तूणाद्वाणाकर्षणे विडम्ब स्यादिति

प्रमाः — पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणामेदबोधार्थतया जानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोष । एव सत्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसबन्धिसत्यवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसत्त्वात् पुनरुक्तदोष इत्यर्थं । असम्भवमुदाहरति—निपेतुरिति । दृशो वारिधारा उपमान-

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं घृषेवादय एव शब्दा वक्तुं सद्गन्ते, न यथा-
शब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य
चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ श्रीर्धिकागर्मान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासकुचितं यथा ॥ १९८ ॥ (—)

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रथ्यम्,

Even in *Utprekṣā*, it is only the words *dhrūva*, *iva* etc that are capable of expressing the fancying—not the word *yathā* also For the latter is adequate to express only similarity And as similarity is not sought to be expressed here (in *Utprekṣā*), its incapacity there is the Defect of Non-expressiveness To illustrate —

From inside the pond there shot forth a blue lotus that was (yet) a bud, as if due to its having shrunk in fear of the charm (चातुर्यं) of the eye of the lady ! (198)

Also a matter that is fancied is akin to things that are non-substantial owing to its being destitute of a real form When, for the

प्रदीपः—अत्रापि ज्वलदम्मुधारया सूर्यमण्डलाग्निपतनमसंभवीति तत्रिवन्धन
मनौचित्यं पुष्पाणि । उत्प्रेक्षायामपि घृषेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सद्गन्ते, न
यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् । अत उत्प्रेक्षया
यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—उद्ययाविति । निर्विषयत्वमनुप्रेक्षादूपण
मनुचित्यार्थत्वमेव । यत्तात्त्विकस्याभावात्त्रिरुपाख्यप्रथ्यं तन्ममर्चनाय यदर्पान्तर

उ०:—भाव । धनुर्मण्डलं परिवेद्य धिप्रनिधिनभापन्ने । (उपजातिरुद्ध ।)
अनौचित्यमिति । अप्रयुक्तत्वसाधर्म्यमप्येति बोध्यम् । (उद्यया-
विति । दीर्घिका वापी ।) मुकुले मुकुलभागापन्नम् । मेचक नीलम् । उत्प्रेक्षा-
दूपणम् । उत्प्रेक्षानियममर्थस्योत्तरन्यासदूपणम् । निरुपाख्यम् । अलीक-
शशविषाणादि । तत्रत्यं तच्चन्यम् । तत्र हेतुत्प्रेक्षानियमस्य तात्त्विकत्वा-

प्रमाः—तया नोपपद्यन्त इत्यनुचित्यार्थत्वोप इत्याह—अत्रापीति । उत्प्रेक्षानियमस्य
वाच्यत्वेऽन्तर्भावोऽपि—उत्प्रेक्षायामपीति । केवलस्येति । प्रायःपदापसमधि-
व्याप्त्यर्थत्वम् । उत्प्रेक्षानियममुदाहरति—यथेति । 'नारीलोचनचातुर्यशङ्कासकु-
चितं ध्रुवम्' इति मुक्त्वा पाठः । निरुपाख्येति । अगदित्यर्थः ।

तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगन-
तलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतेव दोषः ।
यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीन दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

धुद्रेपि नून शरण प्रपन्ने ममत्वमुच्चै शिरसामतीव ॥ १९९ ॥

(कुमारसम्भव ११२)

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् प्राप्त एव न सम्भवतीति कुत एव
तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम् । सभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य
न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणविशेषणशब्देन समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेष प्रका

substantiation thereof, an Arthantara nyasa is used, it is extremely ill
suited, like sketching in air Thus Absence-of-scope for it is the same
as Impropriety To illustrate —

Which (Himalaya) shelters from the Sun the Darkness lurking
in its caves by daytime, becoming frightened as though Indeed towards
one who howsoever petty takes refuge (with them), those with heads
aloft very much cherish a feeling of kinship! (199)

Here, as the fear itself of the Sun, on the part of the inanimate
Darkness is improbable, how at all could there be the sheltering by
the mountain! But when it is apprehended in its imaginary form, no
impropriety regarding it presents itself Thus an attempt to substantiate
it is nothing short of futile

A Samasokti suggests the particular Upamana verily in virtue of
the attributes applicable in common So when on its (i. e. of the
Upamana) being stated here (i. e. in Samasokti) over again, there
results the defect of Peing-ill-suited-for-statement, for want of

प्रदीपः—न्यासोपादानं तद्रूपं हि तत् यथा—दिवाकराद्रक्षति । अत्र तमसत्राण
एवासम्भवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम् । उ-
प्रक्षितत्राणवत्तया प्रतीतस्यस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थं एव तत्समर्थनायां यत्नः । यत्नः समासोक्ति

उ०:—भा० । तत् । निर्विषयत्वम् । अभित्तिचित्रदर्शभायात्तदुदाहरणम् ।
दिवाकरादिति । (कुमारसम्भवे प्रथममर्गे हिमाडयवर्णनम् ।) भीत प्रसन्नम् ।
(उपपत्तिरनुक्तम् ।) तत्परित्राणमिति । अद्रेख्यचेतनस्यदिदमन्युश्रेयाः ।
श्रास्य चित्तवृत्तिविशेषणस्य तत्परित्राणस्य च चेतनधर्मयत्नः तदाह—उत्प्रे-

शयतीति तस्याप्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता चा दोषः । यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रचिरया चिरयाऽपि दिनधिया ॥२००॥

(हरविजय ३.१७)

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेष-

purpose it is the same as Redundancy or Tautology To illustrate :-

As the sun touched the Quarters with the rays (by śleṣa with the hands), the Glory of Day, bright and of long standing, with the heat (by śleṣa torments) augmented, came to assume a size (by śleṣa : huffiness) none small, like a beloved ! (200)

Here, the Sun and the Quarters suggest themselves as being the Hero and the Heroines, due to the similarity of attributes and owing to

प्रदीपः - साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतिं प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता च दोषः । यथा—स्पृशतीति । अत्र सदृशविशेषणवशेन तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्ति । तथा श्रीमदिवमश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेव्युपाद्यम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिरुत्पद्यते पुनरुक्तत्व दोषः । नन्वस्यापुष्टरते

उ०ः - क्षितत्राणमचयेति । स्पृशतीति । तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति दिनधिया श्रीमदिवमश्रिया अतनुमानपरिग्रहया स्थितम् । करैर्दयितं दयितमिच्छा । तापो ज्याला खेदश्च । मानं परिमृणं क्लेषश्च । चिरया दीर्घया चिरकाशीनया च । (हरविजये तृतीयमङ्गे) श्रीमदिवमश्रियमिदम् । (दुत-विलम्बिता वृत्ताः) अत्रेति । सूर्यमन्त्रेण क्षीम्पर्शमन्त्रेण नायकोचित विशेषण-म्, दिशां च करेण पुष्टरुच्येव नायिकापोथं विशेषणम्, (तेन) सूर्ये पुष्टिमानं प्रष्ट दिशां क्षीम्परिग्रहः । तत एवेति । अतनुमानपरिग्रहमेति विशेषणम् । क्षीम्परिग्रहमर्थः । नन्वेति । यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति सति दयितान्तस्य तापस्तथा रौं यैर्दिशः स्पृशति श्रीमदिवमश्रियोऽपि ताप

प्रश्नाः - स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया । अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रचिरया चिरयाऽपि दिनधिया ॥२००॥ इति तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेव्युपाद्यम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिरुत्पद्यते पुनरुक्तत्व दोषः । नन्वस्यापुष्टरते

परिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिघसत्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्यायास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥ (—)

the use of the particular gender (i. e. Fem.). So would the Glory-of-Summer-day suggest itself as being the counter-heroine. Then where is the need of the specific mention of the word "Beloved" for it?

That is, however, the province of Upamā based on Ślesā, where, unless it (i. e. Upamāna) is stated, there cannot be a suggestion of the Upamāna, like that, even though the attributes are applicable in common. To illustrate:—

And as for herself, bright with her hands ruddy like leaves and lustrous, she fulfilled the desires of those who coveted the fruit not easy to attain (i. e. Mokṣa), like Morning Twilight which looks splendid with the rays of the sun ruddy like leaves, and fulfils the desires of those who longed for the fruit meant for such as are free from sleepiness! (201)

प्रदीपः—श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत् । न । स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्तिः । यथा—स्वयं चेति । अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः । अत्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदनुपादानत्वमेव दीपः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण

उ०ः—इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः । न स्फुटेति । अयमाशयः । यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निबन्धि उपमानपदोपादानं व्यर्थम् । यथा स्पृशतीत्यादौ । अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नापकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमानाप्रतीतिः उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतिः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम् । यथा—स्वयं चेत्यादौ । गौरीपक्षे पल्लववदाताम्रौ भास्वन्तौ च यौ करौ ताम्यां विराजिनी । मुखेनाप्यते इति स्वापं, खलु प्रत्ययः । न

प्रमाः—संभावनादयितयेत्यनुपादानं । श्लेषोपमेति । श्लेषमूलिकोपमेत्यर्थः । स्वयं चेति । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिरित्यशेयः । अनयैवेति ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनर्थैव रीत्या प्रतीत न पुनः प्रयोगेण क्वर्धतां नेयम् । यथा—

आहूतेषु विहगमेषु मशको नायान्तुरो वार्यते
मध्येचारिणि वा वसस्तृणमणिर्घत्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितु मध्येऽपि तेजस्विना
धिक्सामान्यमचतेन प्रभुमिमानामृष्टतत्वान्तरम् ॥ २०२ ॥

(महत्शतक ६९)

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणामिव्यक्तैरयुक्तमेव पुनः कथनम् ।

In Aprastuta prasamsa also, the Upameya which is suggested in this very manner, should not be rendered nugatory by being mentioned over again To illustrate —

The fly, if it comes forward on the winged creatures being summoned, cannot be resisted. The coral glistening amidst the ocean (pretends that it) possesses the splendour of jewels. Nor does the fire-fly tremble to parade in the very midst of the luminous bodies. Fie upon the dead Universal which is like the master by whom no cognizance is taken of the difference between one object and another! (202)

Here, since the indiscreet master is suggested by the Universal as qualified by the attributes, which is the matter not under consideration, its mention over again is surely improper

प्रश्नीयः—दुष्टता नेयम् । यथा—आहूतेष्विति । अत्राचेतस्य प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेणामिव्यक्तिसमवादायुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्व पुनरुक्ता वेति ।

उ०:—स्वापमस्वापं दुःखप्रापं तादृशं यफलं मोक्षादि तत्र ये लुब्धास्तेषामीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसन्ध्यापक्षे तु पल्लवताम्रैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी । अरवापो निद्राभाव तद्रूपफलस्य जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तिव्यागादिति । उपमेयस्य । प्रस्तुतस्य । (आहूतेष्विति । महत्शतके ६९, पद्यम् ।) विहगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अत्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणि कचादिमणि प्रवाल वा । मणीना

प्रभाः—रिष्टसाधारणादिविशेषणसामान्ये यथा । आहूतेषु विहगमेष्विति । अत्र तादृश सामान्य धिक्स्वित्वावैवाविवक्षितप्रभोरवगतिरसमवायुनस्तदुच्चिरयुषेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः । उपसहरति—तदेत इति । प्रोक्तजाल्यतमाश्रिता उच्यतेदसामान्यधर्मा

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोष-
जात्या अन्तर्भाविताः न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति ।

Thus these defects of figures and also others like these, occurring according to the nature of the case, are comprehended by the class of defects already specified Hence they require no separate mention

प्रदीपः — तदेतेऽलंकारदोषा यथासम्भवमन्येऽप्येवजातीयका प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति
पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ॥

सम्पूर्णं काव्यलक्षणम् ।

ज्येष्ठे सर्वगुणै कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धिया
मात्रेण स्मरगर्वस्वर्षणपरे निष्ठाप्रतिष्ठाश्रये ।

उ० : — मध्ये धुरि अते वा यस्मिन् मणीना रत्नाना रुच कर्न्ति धत्ते ।
स्वद्योतोऽपि तेजस्विनामग्निसूर्यादीना मध्ये अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितु गतु न कम्पते
न विभेति । एतत्सामान्य अचेतन अनिचारितपदार्थगतविशेष प्रसुमिव धिक् ।
(शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र । आद्यपादत्रयेऽपि । अप्रस्तुतनिष्ठसा-
मान्येति । अनाकलितविशेषत्वरूपेत्यर्थ । तत् तस्मात् । एते उक्ता ।
एवंजातीयका इति । यथा समासोक्तौ नपुसके नायकव्यवहारसमारोप ।
'दिलीप इति राजेंदुरिन्दु क्षीरनिधाविर ।' इत्यत्र राजनि इदुतादात्म्यारोप
उपमाविरुद्धस्तदेतदनुचितार्थमेव । यथा वा, भिन्नाश्रययोर्विरोधवर्णनम् । ययो-
ष्णभासस्तनयाया अपि जल शीतलमियादौ । एकाश्रयत्वेनैव विरोधस्योक्ते-
रिदमनमिहितवाच्यमेव । प्रोक्तजातीयति । सप्तमोक्तदोषजातीयर्थ ।
संपूर्णमिति । लेशतोऽपि न्यूनताविरहात् । काव्यलक्षणम् । काव्य लक्ष्यते
स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतप्रत्ययरूपमिति शिवम् ॥

प्रमाः — (न^२) त्रिकान्ता । एव च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण एवेति
तात्पर्यम् ॥

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येव मार्गो विदुषां विमिश्रोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता सघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उऽङ्काः ।

॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ॥

Thus is complete this Definition of Poetry

That this path of the learned, though varied, appears unvaried like this, is not to be wondered at Since the well-effected fusion is responsible for it.

Thus ends the Tenth Flash, named as "the Determination of the Figures of Sense" in the "Light of Poetry".

FINISHED IS THIS KĀVYA-PRAKĀSA.

प्रदीपः - श्रीहृष त्रिदिव गते मयि मनोहीने च क शोषये
दनाद्युद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपित ॥ १ ॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा सतोपशीलेन ।
इममद्भुत प्रदीपं प्रकाशयति य प्रकाशयति ॥ २ ॥
दीपिकाद्वितय कन्ये प्रदीपद्वितय सुती ।
स्वमती सम्यग्रूपाय गोविन्द शर्म विन्दति ॥ ३ ॥

उ०ः - ' शृगणैरपुराधीशरामप्रेरणया दृढम् ।
सद्युक्तिमुक्तामदर्भैर्नद्रुच्युतिमनोहरै ॥ १ ॥
सेतो नागेशन्देऽस्मिन्नलङ्कारमहोदधे ।
सता मति सचरता यास्वच्चद्रदिनावरौ ॥ २ ॥
काव्यप्रदीपज्ञोद्योत शिखयोरर्पितो मया ।
यनिर्मितौ सहायो मे जाता सा प्रतिभा सखी ॥ ३ ॥

प्रमाः - काव्यप्रकाशगम्भीरभावद्योयो न चान्यत्र ।
इति प्रदीपगम्भीरभावार्थद्योतन कृतम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो नृसिद्धो रमया युत ।
कुलदैवतमस्माक सर्वभूतात्मना स्थित ॥

प्रदीपः—इति श्रीमहामदोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्घालंकारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

उ०ः—इति श्रीमदुपाध्यायोपनामरुशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
लघुकाव्यप्रदीपोचोते दशम उल्लासः ।

प्रभाः—इति श्रीमत्पदवान्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाह्वयश्रीविठ्ठलसूरिसुनुरामभट्टात्मजवैद्य-
नायरवितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां समाप्तः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

॥ शुभं भूयात् ॥

APPENDIX A

स्वरूढते सङ्केते

॥ अथ दशम उल्लासः ॥

उपमानस्य चन्द्रादेर्विशेषणान्युपमानस्य विशेष(१व्य)रूपतया व्यवस्थापका । पृष्ठीयदिति । यथा पृष्ठी यदुत्तरा तद्देव विशिनष्टि । श्रुत्यैव च स्वघमुभयाधारमभिधते तथैवाय यथेवादि । सममेव साम्य साधारणो धर्म । तुल्यता द्विरूप सादृश्यम् । भुनक्तु कामुक अवररत्न सूय । अलंकारांतर चेति । तद्ध्यनुप्रासादि श्लिष्टतरमपि । काव्ये यद्यव्यभिचारितयैव तद्ब्यवहारो गण्यते तदा तेन सहोपमादीना सकरससृष्टी स्यातामिति केवलतयैया विषयो नावकल्पते । तदिति-स च स्फुटतरो रसादिरर्थं तथात्परातर मिति । नपुसकमनपुसकेनेति नपुसकशेष । अस्फुटश्च रसादिर्गुणाभूतव्ययं गृहीत इत्यस्फुटतरो न गृह्यते इति सस्पर्शपदेन ध्वनितम् । मनो विषयकल्प विषयसदृशमित्यर्थ । न तु विषयेचेति । प्रकृत्यर्थसदृशं कल्पवादीना स्मरणात् । उपमाना एव हीदमुदाहरण न तु रूपवस्य । प्रत्ययादमुत समारोपाप्रतिपत्ते । सकलरक्षणपरविभ्राम श्रीवितरण न सरसकाव्यस्य । दृश्यते अथवा श्रूयते सदृशमशाशमात्रेण ॥ सरसनाव्यस्य सदृशमित्रियाणा परनिर्देतिप्रद नोपलभ्यते न वा श्रूयत इत्यर्थ । असितेति-अनूपमानो पमेययोरेकपदानुप्रवेश । पूर्वत्र बतते पृथक् निदिष्ट इति विशेषापुनरुदाहरणम् । अतः पुर श्वाचरस्यत्त पुरीयति अधिकरणाच्चेति वक्तव्येमिति क्यच । क्यत्क्यज्वात्यमाचरणमत्र साधारणो धर्म । विधवति विधुरिवाचरति सर्वंप्रातिपदिकेभ्य क्विवित्याचारे इति क्विप् । क्वदुष्णन्तो परिभ्रमन्मरिष्यसि कण्ठककलितानि केतकीचनानि । मालतीकुसुमसदृश प्रमर भ्रमत्र प्राप्स्यसि ॥ यद्यपि तेन तुल्यमित्यादी तुल्यादिपदानामुपमेय एव विभ्राति रित्युक्त तथापीह कुसुमेन सदृशमिति सदृशशब्दाभिधेयस्योत्प्रेतरगुणात्वेनाप्राप्यता प्रतिपादनादुपमानत्व बलदायात् तस्य च साक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोप । मृगनयनेति । मृगनयने इव नयने यस्या । अत्र गुणयोतकोपमान शब्दाना त्रयाणा लोप । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना हि प्ररूपेण यदुत्तरपद लुप्यते तत् कठेकाल इत्यादाविव सर्वत्र प्रथमोत्पादितसमासस्यमेव समाससनि योगेनोत्तरपदलोपविधानात् । तदानीं च तस्यैवोत्तरपदत्वात् । बहुव्रीहौ तु विहिते द्वितीय स्योत्तरपदत्वमिति कुत तस्योपमेयभूतस्य लोप । यदातु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयनश्रुतिस्तदा मृग एव नयने यस्या इत्युत्प्रेतरपदस्यसमासस्यैव विषयो न त्वस्योपमा

समासस्येति नास्ति स्थानमुपमाया त्रिलोपिन्या । अतएवोक्तं यदेति । उपमेयेनोपमान
धुराधिरूढेन करणात्मना उपमा उपमानस्योपमेयतापादना उपमेयोपमा । सशथस्तु
ससदेहो यदि सशथ्यमानस्य तदितरस्मादुत्तरकाल भेदं प्रतिपादितं स्यात् । न वा ।
शुद्धस्यैव तस्य विच्छिद्यया प्रतिपादितत्वात् । अनपहुतेति । अनयोरपहुतभेदत्वे
अतिशयोक्तेर्भावात् । आरोपितधर्म एव तस्य प्रतिदत्तरत्वेनानुकूल्यात् । यस्य
रणान्तं पुरे करे कुर्वन्तो मङ्गलाप्रकृताम् । रससमुत्पत्तिं सहसा पराट्मुखीभवति रिपुसेना ।
सांगमिति । न यत्र तस्यैव रूपणमपि तु तदगस्यापि । अगमत्रोपकरणमात्रं न
त्वारंभमेव लक्ष्याव्याप्तिप्रसगात् । रहासि रहस्यानि । दक्ष प्रजापति । भीमो भीम
सेन । सन् यशोन्वय स एव सद्दश शोभनो वेषु । एवमिति यथा—विलसदमरना
रीनेत्रनीलाञ्जपण्डान्यधियसति सदा य सयमाध कृतानि । न तु ललितकलापे वर्तते यो
मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यधिय ब ॥ तथाचोक्तं—दृढं ते केनोक्तमित्यादि । श्लिष्टै
समानै । एष्व्वा तव बाहुस्पर्शं यस्या स कोप्युनास । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न भवतु
सा दुर्बला ननु सा ॥ साशब्दस्त्वत्र दौर्बलस्याविप्रतिपत्तिं व्यनक्ति । तत्सदृशीमित्यत्र बहुतीत्य
पेक्षणीयम् । यो लघु स पदमवाप्य पतेदिति स्वयं । शेरर शृगम् । राजशुक कविदुक्त
दृजातिशाली शुक । मुख्यादिति लोकप्रसिद्धम् । अत्र मुखमाकृति अपेक्षितक्रिय
चैतदपादानम् । जात्या वेदवभेतच्छरीरादेतदल्पतरं जातमित्यर्थं । प्रतियातन
सशोधनम् । ऋषे इति विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टता । समासोक्तिरिति
समानविशेषणत्वम् । सादृश्यमात्रमिति । प्रतीयमानेनापि केनचित्
धर्मणानुगुण्यम् । पुस्त्व पुस्त्वस्य भाव । तस्येव चारकृत्य च अध पाताल निवृद्धा गतिश्च ।
प्रणयने याच्यानिमित्तम् । न महानपि स्वल्पोपि । पुरुषोत्तमो विष्णु सत्पुष्टयश्च । एष न
शब्दस्त्रयोभिधाया एव नियमानियतत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे शब्दशक्तिमूल
ध्वनिर्भगवद्वृत्तान्तस्यात्र वाच्यत्वात् । तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थमुखेन यत्राप्रस्तुतो
र्थं विशेष्यद्वारेणवगम्यते स तस्य ध्वनेविषय इत्युक्तम् । सत्पुरुषचरितमेवान् वाच्य
प्रस्तुत च तन्मुखेन चेत्यर्थप्रतिपत्ति । तत शब्दशक्त्युद्भव एवायमिति चेत् । न ।
तस्य वाच्यत्वासंभवात् । ननुश्लिष्टतमस्यापि पुरुषस्य सत्यत एवास्ति शक्तिर्विश्वमभ्युद्धर्तुमा
क्षिप्यमाणस्य ॥ तस्य शुण्डत्वा तद्दर्शनमविरुद्धं शुण्भूत्वादित्यप्रस्तुतप्रशंसैवैधा । पादा
रमय पादौ चरणौ । जडधामता शीतलतेजस्त्व मूर्खांसदताच । अहो इति यद्यथ ।
कल्प प्रौढ । रसनाविपर्यय असत्यभाषित्वमपि । आपलमथोतव्यध्रवणमपि । मदी
गवोपि । शून्यकरत्वमदातुत्वमपि । अन्यल्लटभत्वमपि अन्या वापि वर्तनच्छाया । सामा शके
यदि वा श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥ श्यामा योषित् । रेखा मर्यादा ।
एवमिति यथा व्यतिरेके । तत्र हि एकस्य बहुभ्यो व्यतिरेकमाला । व्यतिरेकतो यथा
हरवत् विपमदृष्टिर्हरिवत् विभो विधूतविततवृष । रविवत् चातिदुःसहकरतापितभू
कदाचिदसीति ॥ साधारणधर्मादीनां साधारणधर्माणामुपमानोपमेयानाम् । साधारणधर्माणां

प्रतिबिंबत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मतेति चेत् न वस्तुतो हि तेषां धर्माणामभेद इति साधारणता शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् तु प्रतिबिंबन इति नास्ति कश्चिद्विरोधः । कृपणानां धनं नागानां फणमणिं केसराणि सिंहनाम् । कुलबालिकानां स्तनां कुत स्पृश्यन्ते अमृतानाम् ॥ श्लेषोपीति । यद्यपि श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्यागनिभावसम्भवं तथापीदं विषये श्लेषे व्यतिरेक इत्येषा प्रसिद्धिर्न तु सक्तर इति । ततस्तदनुसरणार्थं एवैष प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थायते । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टा इति अतः परम् । अलङ्कारमण्डलं श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपति । न निशाकरवन्वातु क्लवैरुत्पन्नमागतः ॥ अत्र तुल्यार्थं वृत्ति कलाशब्दः श्लिष्ट इति पाठः । ततो " नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः । भास्वतानेन भूपेन भास्वानेन विनिर्जितः ॥ अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमाः । भास्वतेति श्लिष्ट इति पाठः । तस्य च श्लिष्टत्वं भास्वरत्वस्य समारोपात् रवित्वस्य प्रतिपादनात् । निषेध इवेति न तु निषेध एव । प्रधानस्य निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यात् । अन्यत्र चोक्तम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सवेति । अर्थात् किमपि वस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यङ्गमथवा । अविचारितकार्यारंभिणीं प्रियता न भणिष्यामि ॥ तस्या परमस्य वाच्यस्य प्रनाशनं कविना प्रतिपादनं न तु भावनम् । कारणमन्तरेण कार्यात्पत्तरेसभावात् । प्रसिद्धतरकारणानुपलब्धेस्तु कार्यात्पत्तिरन्यहेतुकेति निबध्यते । तावन्मानसलक्षणत्वाद्भिभावनायाः । अस्याथ न विरोधरूपत्वम् । विरोधे द्वयोरपि परस्परं बाधत्वात् । अत्र तु कार्यात्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति । न तु विषयवेणापि बाधः । कारणप्रतिषेधस्य हि बाधः प्रतिभासमानोपि इत्यप्येक्षं इति श्लेषोपस्येक्षया दवीयसी न विभावना प्रयोजयति । भवतु वानापि सामान्येन परस्परं बाधः । तथापि न विरोधरूपत्वम् । हेतुफलभावविशेषमाश्रित्य प्रवर्तनादस्या तदपवादत्वात् । विशेषोक्तिरिति । लक्षणारम्भं प्रयोजयति-तिद्वेति । अत्र चलनाभावस्य निमित्तं मन्मथोत्थमाय । गुणानामित्यत्र सिद्धेति हेतुना नियोगे सहेतुसौ न सिद्ध इति तत्सिद्धयेऽधान्तरन्यासः । गन्त्री धर्मण्यनुशाली स्यन्तमलीमसः । पविर्वज्रम् । बलं जव सैन्यं च । घाराधरं खड्गः । अनुरज्यत इत्यनुरागशोणितकृतं शोणित्यमपि । स्नेहो रक्षित्वमपि । जडयति शीतलयति ध्यामोहयति च । कश्चिदिह प्रभेदः श्लेषवशादेव समासादितस्वभावः श्लेषात्मक एव । ततः श्लेषेण सदास्य सक्तरत्वशक्ता न कार्या भेदाभावात् । एवमन्यत्रापि परीक्ष्यम् । किंभो बालः । तद्विषया स्वभावोक्तिर्यथा-धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनाकृत्यतैकनृपाः । कृतमुखवाद्याविष्काराः कीदृन्ति सुनिर्भरं किंभा ॥ इति । द्राघयित्वा दीर्घाकृत्य । प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः । प्रोयोऽध्वस्य मुत्ताप्रं वृन्दं मुत्तम् । सह दिवसनिशाभिर्दीर्घां श्वासददा सह मणिवल्लयैर्वाप्यधारा गलति । तव शुभगं वियोगे तस्या उद्वेजनशीलाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशः ॥ अलङ्कार इत्यनेन परिश्रुतिशब्दो क्रियामात्रमभिधत्त इति शकं निराकरोति । विप्रलम्भो भ्रान्तिरपायो वा । घण्ट्यादुपरमादिति । अत्रानुमानसद्भावोपि न तेन सह वाक्यार्थाभूतस्य हेतोः संगृह्यव्यवहारः । उभयोरपि निप्रदेशत्वाभावात् । अनुमानं तु हेतोः प्रत्यापक

तयोपकारकमिति भवत्यंगागिसर । रिदु हेतुलक्षणमत्रास्तीत्येतावदभिसधाय
हेतोरिदमुदाहृतम् । प्रणयिन्य अस्वस्था । तदेवेति । पत्नीयस्त्वादानुभावस्य तदानारत
यैव तस्योत्पत्ते । अभिघ्नेति । निरशस्य वस्तुनो भेदससर्गयोरभावात् । तौ हि विकल्प
स्यैव व्यापार । ॥ ह्यभिघ्नमपि वस्तु गौ शुक्रश्चल इति एव भिनति । भिन्नमपि पदार्थजा
तमय गौरयमपि गौरित्येव सञ्जति । तस्येद्वांगत्वादिति-अगत्वेपि न रसवदलमार ।
अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात् । तस्मिन् हीति । यद्यपि समाधेरपि वक्ष्यमाणस्य विषयं
लक्षणमेतदास्त्वदयति तथापि समुच्चय इत्यन्वर्थसज्ञाविज्ञानादिहान्यस्य तु न्यक्षतयै
बोपादानमाश्रीयते न च सत्तनास्तीति भिन्न एवासौ । न पृथगिति । रुद्रटोपि-
त्रेधान्य सदसतोयाम इति सयोगादिना हपातरेणामु पृथगलक्षयत् । असत्ता-
मिति-तत्र नववय प्रभृते सत्यपि सत्त्वे सर्वेषामपि सत्त्वाकथनमसत्त्वेनैव विरहिष्या
भावितत्वात् । तत्रेति-तत्र शशिन शोभनत्व प्रकृतिसौंदर्यादशोभनत्व च धूसरत्वो
पादानात् । एव चास्य सदसद्रूपस्य तादृशेनैव व्यापारेण योगादिह सदसयोग ।
शशिनि धूसर इति च शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । शल्ये शल्यान्तराणीति शोभना
शोभनस्य तादृशेनैव योग । कमलवनेषु तुपारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा ।
रमणीयवतिबुधरित धालुलक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ इत्यत्रापि कमलवनस्यस्य तुपारस्य सदसतस्तादृश्यैव
तदृणीतरया समुच्चय न तु कमलवनाना सतामसता तुपारेण तेषा तुल्यकक्षताविरहात् ।
गुणाश्च क्रिये चेति । अत्र गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्तिमुदाहर्तुं पठनीयम् ।
कल्प्य च तदाहितेष्वकस्मात्सितपक्वैरहसुदरश्रि चक्षु । पतित च महीपतीन्द्र तेषा वपुषि
प्रस्फुटमापदा कटाक्षै ॥ इति । न याच्यमिति । रुद्रटेण लुक्त व्यधिकरणे वा
यस्मिन् गुणक्रिये चैकशालमेरस्मिन् । उपजायते देशे समुच्चय स्यात्तदन्योसाविति ॥ क्रमे
णेति प्रतीकादनन्तर-श्रोणीवधस्त्यनति तनुता सेवते मध्यभाग । पद्भ्या मुक्तास्तर
लगतय सश्रिता लोचनाभ्याम् ॥ धत्ते वक्ष कुचसचिबतामद्वितीयं तु वक्ष्ण तद्गानाणा
गुणविनिमय कल्पितो यौवनेन ॥ इति पाठ । आद्याधमेव श्लोकस्योदाहरणम् । तत्तेषा
श्रीसहोदररत्नभरणे हृदयमेकरसम् ॥ विवाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमवाणेन ॥ तेषा
मसुराणा श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभ । निवेशित चुबनैकसक श्रुतम् । पुन क्रमेणेत्या
दिप्रतीकात्पर-मधुरमरुचिर वच खलना अमृतमहो प्रथमं पृथु ध्यनक्ति । अथ
कथयति मोहहेतुमतर्गतमिष हालहल विष तदेव ॥ तद्देह नतभित्ति मदिरमिद लब्धावकाश
दिव । सा धेनुर्जर्ती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटा ॥ स क्षुद्रो मुसलध्वनि
कलमिद सगीतक योषितामश्वर्यं दिवसै द्विजोयमितौ भूमिं समारोपित ॥ अत्रैकस्यैव
हानोपादानयोरविवक्षितत्वान् परिवृत्तिरिति पाठ । अघित आकृष्ट । न दर्शितमिति-
रुद्रटेन तु दर्शितम् । प्रकृतेति । क्वचित्प्रकृतनिष्ठ साम्यं यथा-सदय बुभुजे
महामुज सहोसोद्वेगमित्य ब्रजेदिति । अचिरोपनता स मेदिनी नवपाणिप्रहणा वधूमिव ॥ इति ।
समुच्चितोपमायाम् । क्वचिदप्रकृतनिष्ठ यथा कस्याचित्तुल्ययोगितायाम् । क्वचि

तदुभयनिष्ठं यथापहृत्याम् । तवेह नास्ति प्रकृतस्यैव सद्भावात् । व्यासगो निरोध-
 स्तस्मात् भगो भयम् । अवगत प्रतिपादेन ज्ञातम् । आर्यचरित शिष्टैरुष्टितम् ।
 धिपणा प्रज्ञा । युवतिरेव कामस्याह्न आयुधम् । वैचित्र्यामावात् इति । गौणे ह्युपचारे
 सादृश्यसप्रत्ययार्द्धिचिश्च न तु शुद्धे तद्विपर्ययात् । कोमलेति । यद्यप्यव्यभिचरित-
 यैव विकाशादीना नैरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनव्यग्रं तदसुदरमपि गुणीभूत
 व्यग्रनिबन्धन भवतीति च प्रतिपादितमेव तथाप्यलंकारचिंताया प्रमान्तत्वात् तदपहु
 त्यैवावधारणगर्भमिदमभिहितमत एव तत्प्रत्ययैवोक्तम् । **सामान्नासिपुरिति**
उद्भटादयः प्रत्यपादयन्निति ह्यनार्यं । ह्यस्य सरोमि श्री सार्यते सारीक्रियते भय
 सरसा हसै अन्योन्यमेवैते आत्मान केवल गयन्ति गुरूर्बन्ति ॥ वाणिजक इस्तिदन्ता
 इतोस्माक व्याघ्रकृतयध । यावद्विलुलितालकमुष्ठी गृहे परिप्वस्वते विलसति स्तुपा ॥
 का विपमा दैवगति - किं लब्ध यन्नो गुणप्राही । किं सौख्य सुफल किं दुष्प्राप्त खलो
 लोक ॥ अतिदायेनेति । अतिशय कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता यस्यैव
 मणस्तर्यैव वेदना भणति तन्नोलीकम् । दन्तसुत कपोले वच्चा वेदना सपत्नीनाम् ॥
 उदीर्णमुद्गतम् । कुबूल तुपाग्नि । सिंहिसुत सिंहो राहुध । अत्र न परं शशेनातरक्षा
 समासादिता यावदेव स्वयमेवाधिगतमहाबाध स्वाधयबाधेनाध्रयणक्रियाप्यतात् । धिपु
 लेति । अत्र हीनेन गुरुकार्यं कृतमिति विपमत्वम् । एवमधिगोपि य स्वल्पमपि प्रयोजन
 न विदधाति तदपि विपम यथा - किं ददातु किमध्रातु भर्तव्यभरणकुल । उदारमतिरातोपि
 जगत्प्रतिपमानके ॥ इति । **माति** वर्तते । अनेनाधयस्य महीयस्त्वमुक्तमन्यथा
 मानस्यासभवात् । **सयधीति** । सयधि वक्त्र तेनेदो सयध समत्वात् । **अपांगेति** ।
 अत्रागवेन मदोदयस्य न धर्मसाम्पादैकाल्म्यमतिशयाय विवक्षितमिति त्वनासादि
 ततस्त्वभावमिद वस्तुत एव बलीयस्त्वात् तस्य तिरोधानहेतु । सामान्ये तु
 यदैनात्म्य तदसदेव प्रस्तुततिरोधानयातिशयोक्त्या विवक्षितमिति सिद्धोस्य
 ततो व्यतिरेन । **इष्ट इति** । इशिरगोपलब्धिमात्रवचन । स्मारिता इति घटादिपु
 पडितास्य स्मरतेर्मित्वेषि मिता ह्रस्व इति न ह्रस्व तद्विधी वेत्यस्यानुस्यस्य
 व्यवस्थितविभापात्वात् । करयुगच्छीतयशोदास्तनमुखाविनिवेशिताधरपुगस्य । सस्मृतपाच
 जन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाद्यम् । **अनयैव रीत्येति** । अनेन बहुप्रकार वैचिश्यमस्य
 दर्शितम् । तेनोपमानस्योपमेयतानुकल्प्यतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा वदनमिद
 समभिदो सुदरमपि ते क्रियधिर न भवेत् । मलिनावध कपोले लोचनसखिले हि
 कञ्जलवदिति ॥ गुरु प्रपानसुण शुभादिको धर्म । **अपरित्यजेति** । तद्गुणादस्य विशेष
 दशयति । तत्रैरस्य गुणपरिहारात् । **प्रतीतेश्चेति** । न हि मातमभात भवतीति । सा वसति
 तव हृदये सैवाङ्गो सा च श्रवणयो । अस्मादृशीना सुदर अवकाश कुत्र पापानाम् ॥
 गद्वामज अरण्य । करीरमकुर । धवलोसि यद्यपि सुदर तथापि त्वया मम रंजित हृदयम् ।
 रागमृतेपि हृदये सुभग निहितो न रत्नोसि ॥ धवल कामुकोपि रंजित जनिताभिपगमपि ।

राग प्रसक्तिरपि । अत्र पूर्वार्धे विरोधो न तत्रान्न भिन्नाधारतयैव रक्षा रक्तत्वयो प्रतीते । किंचेति । स्त्रीततमेपि गुणो गुणातरसपर्येण किंचिदन्यथात्व गतो दृष्ट । यदा तु न गच्छति तदाप्यतद्गुण इति प्रकारातराश्रयणम् । अंगेत्यभीष्टमत्रणे । सैवेनान्यादशी या न चीयत इत्यध्याहृतेन यदा समन्वय । यथासमवमिति । न सर्वेषामेव रक्षितानामपि तु केषांचित् । तत्रापि तेषा मध्ये क्वचिद्द्वयो क्वचित्त्रिचतुराणामिति यथा योगम् । समुद्रेष्व विषमभेदेन त्रिरूपाया अपि समुच्छ्वा चैकस्मभ्येति प्रागुक्तमभिधान न विहृष्यते नैरपेक्ष्यलक्षणस्य रूपस्याभिन्नत्वात् । सकरस्तु स्वहपेणैव नानात्वेनावभासत इति युक्तस्तत्र त्रिरूपतया व्यवहार । स नास्त्यत्र ग्रामे य एता सर्वत, प्रसरणव प्याम् । तरुणाना हृदयलुठि परिष्वस्क्रमाना निवारयति ॥ न विश्रातिजुष अविश्रातिजुष । ताटक कर्णाभरणभेद । तुलाकोटिर्नूपुरम् । लुप्तायामिति-लुप्ल छेदने । छिनायामित्यर्थ । गुजा रफिका । करा रद्मय करश्च पाणि । वैराग्य लौहित्यापगम विषयवैतृण्य च । पूर्ववदिति । तथाह्यत्रोपमा श्लेषस्योत्थापकतयोपकारिणी । श्लेषोपि तथैव । रूपकोत्प्रेक्षयो तैस्तु समस्तै साक्षात्सारस्पर्श च यथासम्भवमुपमोपकृता तदुपकृतत्वा एव तस्या सचेतस्या प्रचुर चमत्कृतिहेतुत्वात् । मुख्येपीति । उपमापक्षे कलके उपचार एवेति । न च तदाश्रयण युक्तम् । तस्यागतिकगतित्वात् । अतिपातिनो जवेन व्रजन्त सारावाः सशब्दा नदा यत्र तादृशीय तटी भ्राजते । अभिहतो दानवानां रास सिंहनादो येनेति शम्भो सुबोधनम् । सा चेष गजसहति यूथमतिपाति विशेषेण परित्रायते । अविरतेन सततेन दानेन मदेन वा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । यदा देह रक्षणे । अवन वा रक्षण ददाति या । परस्परपेक्षे इति इतरेतरविवेकेन द्वयोरिह धृतेरसमत्वात् । अपेक्षैव च परस्परमनुप्राप्तानुप्राहकभाव तद्वशेन तयोर्विदग्धाना चेतसि परं चमत्करणात् । द्वितीय सरुर इति न त्वनिधयाह्वय पृथगलकार । समुच्चयेन समुच्चययोतिना च शब्देन । यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छाय । तथा किं विधिना सरसपानीय सरसवाणीकश्च जलनिधिर्न कृत ॥ तद् इति तयैत्यस्यार्थे निपात । आशा दिश आस्थाश्च तमस्तिमिर मोहश्च । दीपकमिति-यद्येकस्य प्रकृतत्वमपरस्य चाप्रकृतत्वम् । तुल्ययोगितेति । यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकरणीकत्व वा । अभिधीयत इति । यद्यपि साधनत्व बाधकत्व चोभयमस्वास्ति तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्बाधकत्वेनैवास्य व्यपदेशो न्याय्यो बाधकस्य बलीयस्त्वेनेत्कटतया प्रतीते । प्राधान्यात् रूपक प्रति च बाधक यत्तदेवोपमाविषयमिह साधकत्वं पर्यवस्यति प्रकरणा न्तराभावात् । स्पष्टेति । यद्यपि सागमिद रूपकमरिलवात्रयव्यापि तथापि प्रत्यवयव रूपकस्य सद्भावात्तया व्यपदेश इत्येक पदानुप्रवेशोस्य न विहृष्यते । तत्रप्रभेदेति । तस्य प्रभेदा त्रय प्रकारा तेषा भेदा तत्तदलकारयोगेनावतरविशेषा उत्प्रेक्षावयवाद्य । विशिष्ट स्येति । यत्राश्रयस्य नित्यता नास्ति नित्यत्वेपि तस्य न तस्यान्वयव्यतिरेकी निवधन

नित्यस्य व्यतिरेकाभावात् । रमणमदिरं रतिवेत्सु । रमणस्य प्रेयसो मदिरमिति तु व्याख्यायामकारणमित्यसंगतं स्यात् । सदम्भा सत्प्रभ । ये च दमेन सह वर्तन्ते । पात प्रवाह एकतरस्येति । यदि तु विपरिणामेन लिंगवचसो परस्याभिसवध तदान्या सलक्षणो वान्यभेद स्यात् । एव चाव्यवधानेन प्रकृताया न प्रतीयते । असदृश इति वचनत्वदिकवचनान्तं लिंग विचिन्तत्वाद्बहुवचनान्तं च । मधुरतया मृतो घृत ता च विभ्रति । दधत इति दध धारणे इत्यस्य च दधातेश्च यथाक्रममात्मनेपदैकवचनबहुवचनरूपम् । मञ्जन स्नान मुञ्चन च । स्फुरन्शुक्लस्यान्तो यस्या स्फुरद्भि अशुभिक्ष वान्ता । मकर केतन काम समुद्रश्च । उच्चारितमिति । शब्दत प्रादुर्भूता यथा प्रत्ययेत्यत्र विधिक वान्तत्वादि । केवलस्येति असमासस्यस्य । समासत्वेऽपि योग्यताद्यपि प्रतिपादयति । करा पाणयोपि । ताप खेदोपि । मान परिमाणमभिमानश्च । चिरयायिदिनो दीर्घाहो निदाप । व्यक्तोऽङ्गस्य विशेष पुस्त्व स्त्रीत्व च । नायकनायिकतयेति नायकश्च नायिकाश्च त्पेकशेष । भास्वन्तौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा घृणय । अस्वाप दुर्लभ यत्कल तत्र लुब्धानामीहित प्रददाति । स्वापस्य फले विभ्रातौ यो न लुब्ध तत्र हित प्रदादाति च । कपते न विभेतीत्यर्थं । अन्येपीति । तद्यथा विरोधस्यासम्भव यथा । या धर्मभासस्तनयापि शीतलै स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनै । कृष्णापि शुद्धैरधिक विधानुभि विहङ्गुमहासि जलै पटीयसी ॥ इति । अत्र धर्मभासस्तनयात्वादीना शीतलत्वादीना च धर्माणा भिन्नाधारतया विरोध उक्त स च न समवतीत्येकाधयतयैव तस्यो पपते अन्यथातिप्रसंग स्यात् । यद्यपि च तस्या सरितो जलमा च तास्विकमेकत्व तथापि शब्दसमपितमेया नानात्वमनुभूयते । अयं च विरोध शब्द एवेष्यते । तथा च तेषा भिन्ना धयतया तदवस्थस्य एव तस्यासम्भावात् स चाभिहितवाच्यत्व एव पर्यवस्यति । एकाधयतया विवक्षिताना तेषाममुना वान्येनाभिधानादिति । इतीति । विदुषा ध्यनिष्टप्रभृतीना एवैव मार्गं स्वसिद्धान्तस्तत्तदग्रगणतत्त्वेन पृथक् पृथक्वस्थितोप्येकरूपतया प्रतिभाति तत्र सघटना एव निमित्तम् । विक्षिप्तस्य सुखावगोधार्यैकत्र सग्रहण या सघटना तद्गशादेवैकान्तताप्रतिभासात् । एतेन च महामतीना प्रसरणहेतुरेव प्रयो प्रयकृतानेन कथमप्यसमासत्वात् परेण च पुरितावशेषत्वाद्विषयसङ्घटतया यदवभासते तत्र सघटनैव साधो हेतु । न हि मुपदि तस्य संदिग्धत्वं कदाचिद्व्ययत इत्यर्थशक्त्या ध्वन्यते ॥ इति काव्यप्रकाशसकेते दशम उद्घासः ॥ समासश्चायं काव्यप्रकाशसकेतः ॥ तृती राजानश्चक्रस्य ॥ इति समासं काव्यप्रकाशसकेतम् ॥

* APPENDIX—B

बालचिन्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ

॥ दशम उल्लासः ॥

अथ शाब्दानलकारानुक्त्वा आर्यान्वक्तुमुपक्रमत इत्युल्लासयो सगतिमाह—अर्थेति । तत्रापि अनेनालकाराजभूतत्वात्पूर्वमुपमालकारलक्षणमिति भावः । ननु किं—सर्वधि विनेतस्ताधर्म्यमित्यपेक्षायामाह—उपमानेति । एवमारध्यावर्त्यमाह—नेति । साधर्म्यस्वभावादेव उपमानोपमेयभावयो सिद्धत्वादुपमानोपमेययो साधर्म्यमुपमेत्यर्थः । साधर्म्यस्य अनेकविषयत्वात् भेदग्रहणमतिरिच्यत इत्याशङ्क्याह—भेदेति । विभागमाह—पूर्णेति । उपमान उपमेय साधारणो धर्म उपमाप्रतिपादका इवाद्यथेति चतुर्णां कयोः पूर्णोपमा । तेषा एकद्वयादे शब्दाये स्वारसिके वा लोपे लुप्तोपमेत्यर्थः । पूर्णाया पुनरपि द्वैविध्यमाह—साप्रिमेति । ननु यथेववादिशब्दाना तुल्यादिशब्दाना च उपमानविशेषणत्वस्य अविशिष्टत्वादिय श्रौती इयमार्थीति श्यवस्या षधमित्याशङ्क्याह—यथेति । यथेववादिशब्दानमौभयिरसबधप्रत्यायनत्वे दृष्टातमाह—पष्ठीयदिति । यथा राज्ञ पुरुष इति राज्ञि तिष्ठती पृथी पुरुषमप्याक्षिपती तदुभयानेष्ठ सन्ध समर्पयति एव यथेववादयोपि । यथा च तत्र शब्दशक्तेर्महिमान पर्यनुयोगमहति एवमत्रापि त्यर्थः । एव वाक्ये श्रौतीमभिधाय तद्धितेपि ता योजयति तथैवेति । यथा इवप्रयोगे वाक्ये श्रौती उपमा तथैव इवाद्यर्थे तत्र तस्येकेत्यनेन सूत्रेण विहितस्य वतिप्रत्ययस्य तद्धितस्य उपादानेऽविशेषात् श्रौती उपमेत्यर्थः । तुल्यादिशब्दोपादाने आर्षी प्रतिपादयित्वाह—तेनेति । तुल्यादिशब्दाना तेन तुल्यमित्यादौ उपमेय एव विधाति तत्तुल्यमस्येत्यादौ उपमान एव इदं तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि विधातिरिति सबधः । इवादीनामेतन्न धूयमाणत्वेपि न तत्रैव विधाति किं तु प्रतियोगितसन्धामिधाने । तुल्यादीनां तु न तथा किं तु तुल्यत्वनिर्वाह्य साम्यमपेक्षणीयमित्यार्थी उपमेत्यर्थः । एव तद्धितेऽप्यार्थमाह तद्धदिति । स्थितावित्यत्र आर्षीत्यनुपज्यते । समामे श्रौतामाह—इवेनेति । अत्र आर्षी प्रतिष्ठा । तथा च वान्यग समासग तद्धितम् चति श्रौती त्रेधा । एवमार्थ्यपि त्रेधेति पूर्णा पञ्चधा भवति । तत्र वाक्ये श्रौतीमुद्राहरति—चकितेति । चरितहरिणलोरेलोचनायास्तस्या नायिकाया कुधि कोपे सति तरुणाण्यवत् तारा निर्मला हारिणी नातिर्यस्य तत् इदमानन सरोज च सममिति नायक समद विधत्ते । अत्र समशब्दप्रयोगाद्भान्य एवार्थी उपमा । समासे श्रौतीमुद्राहरति—अत्यायतेरिति । शौरि कृष्ण चतुर्भिर्भुजैरिव यो राजा अत्यायते उद्धताना नियममारिभि दिव्यै प्रभाभि अनपायमयै लक्ष्मीविलासस्यानै चतुर्भिरुषयै सामादिभि सदा भुवन यभार ।

अत्र भुजैरिवेति समासे श्रौती उपमा । विभक्त्यलोप इत्यनेन विशेषणविशेष्यभावस
 बधक्षमत्वस्य ज्ञापितत्वात् । समासे आर्यामुदाहरति—अवितथेति । हे क्षितीश्वर
 सफलमनोरथमागप्रसिद्धिषु गुणगिरिणा गीता श्री यस्य । नत्पृक्षसदृश स प्रसिद्धो भवान्
 नाभिलषणीय अपि तु सर्वस्य (अपि) । अत्र सुरतस्सदृश इति समासे आर्या
 उपमा । तद्धिते श्रौतीमार्था च उदाहरति—गांभीर्येति । तस्य राज्ञो गाभीर्यगिरिमा गगा
 भुजगवत् समुद्रवत् । सप्रामे निदापाचरत्नवत् श्रीष्मत्कारतरणिजत् दुरालोक । अत्र गगा
 भुजगवदिति श्रौती तद्धितगा । अवरत्नवदित्यत्रार्था तद्धितगा । नन्वेतत्पूर्वापरप्रथविषय
 यदुत पचमादौ व्यग्रस्योदाहृतमेव इदानीमलभारस्य उदाहियते । येन व्यजनभिधयोरलका
 र्यालभारयो व्यापार्यव्यापारयो ध्वनिवाच्यत्वात् शरिरेभ्योश्च स्पष्टो विरोधश्चमत्कारश्चान् ध्वनिना
 गुणीभूतव्यग्रेण वा प्रयुज्यते । तदधीनत्वादुक्तवैचित्र्यस्य तत्क्षणत्वाच्चाकाराणामित्या
 शक्याह—स्वाधीनेति । वैचित्र्य चेति । उचिर्वाचिश्चमत्कार इति निश्चयात् । तदुक्त
 “रसस्याग विभावाद्या साक्षात्प्रियादकृत्वत् । तद्वैचित्र्योक्तवपुषोत्कारास्तु तदाभया” इति ।
 ध्वनीति शृगारादिरसापेक्षया । गुणीभूतज्यग्येति अवातरवस्तुध्वन्यपेक्षया । न खलु इति ।
 निरलकारे व्यग्ये तस्य व्यग्यत्वादेव चास्ता । निर्व्यग्ये चालभारे चास्तु नास्ति । रसध्वनिर्न यत्रास्ति
 तत्र ध्वय विभूषणम् । मृतायामेणशावाक्ष्या किं फलं शरसपदेत्युक्तत्वात् । अत्र तु व्यग्यालकार
 युगलमलकारातराले व्यग्योच्छेत्तात् न चारत्वप्रतीक्षा । यावदुक्तिद्वारा वाच्यवैचित्र्यरूपस्यालकार
 स्यात्स्फुरणात् । नन्वत्र रसादिलक्षणो व्यग्य किमसत्कल्प नेत्याह—रसेति । सर्वत्राव्य-
 भिचारि सर्वकाव्यार्थांनुत्तम् । अलकारातर चेत्यनेन दृष्टात उत्यान्यते । यथा बहुलकारे
 काव्ये कस्यचिदलकारस्योद्रेक एव व्यग्यालकारोभयशालिनि अलभारस्योद्रेक इत्यर्थः ।
 तस्मान्न केवल एतद्व्यग्ये यावदलकारे समानपातायेपि क्वचित्कस्यचिदुद्विक्ततया विवक्षा
 यामन्यस्मिन्नन्यस्यानौत्वप्यात् । तर्हि तादृग्व्यग्यप्रयुक्तोप्यस्ति चमत्कार इत्यत्राह—अगण
 पिरवेति । अगणनमुपेक्षा न त्वनवधानम् । व्यग्यस्याप्यत्र सद्भावात् उदाहृता इति सामान्येन
 उदासार्थं सिद्धप्राय इत्याशयनोक्तम् । ननु व्यग्ररहिता उदाह्रियतामलकारा येन विषयविवेक
 इत्यत आह—तद्द्विहितस्वेनेति । विषयविभागमात्रलोभात् उदाह्रियमाण न चमत्काराय ।
 यथा गौरिव गवय इत्युपमा, खलेबाली द्वित्र (व । थूप) इति रूपक, स्वाद्यु पुरथो
 वेति सदेह, नेद रजतमित्यपहृति, पीनो दिवा न भुक्ते इति पर्यायोक्ति, समुद्रा (व । ३)
 कुडिकेत्यतिशयोक्ति, अद्रिरभिमानित्यनुमान, आद्यतौ टिचिंताविति यथासक्य, पुत्रेण सहागत
 पितेति सद्दोक्ति, श्वेतो धावतीति श्लेष इत्यादावित्यर्थः । यद्यपि पचमादावव्यग्य चित्रमि
 त्युक्त तथापि स्वाधीनभर्तृकेत्यादौ विद्यमानमपि व्यग्य उपेक्ष्य उदाहृत इति न पूर्वोत्तर
 विरोध इति पूर्वापरविद्वद्भाषिणामिति न शकनीयमित्युपसहरति—इतीति । एव पूर्वापमा
 मभिधाय लुप्तोपमा विभक्तये—तद्धदिति । तद्धत् पूर्णोपमावत् । वाक्यग्य समासगा तद्धितगा
 च । तत्र श्रौतार्थभेदेन द्वैविध्यम् । तद्धिते (आर्या) न सम्भवतीति पचग्रमारेत्याह—तद्धित इति ।
 आदिशब्देन देश्यदस्त्रीयवद्बोधात् । वाक्ये श्रौतीमुदाहरति—ध्वन्यस्येति । हे चेत,

धन्यस्य अनन्यसामान्यो य सौजन्योत्कर्षं तेन शालते तस्य राष्ट्र अमृतं यथा अमृत-
 वन्मधुरं सत्य वच करणीयम् । अत्र भाष्यस्य साधारण्यमेव लोपे यथाशुभ्या धर्मतत्त्वम् ।
 याक्ये आर्थासुदाहरति-आहृष्टकरवालेति । अर्णो प्रभु सपरये युद्धे आहृष्टकरवाल
 धर्मन् शत्रुसेनया दृष्ट सन् कृतान्तेन यमेन सम । कृतान्तेन गम इत्यत्र श्रीयाद साधारण
 धर्मस्थानुपादानात्प्रोपमा । तथा कृतान्तेन सम इत्यत्र प्रभुरूपे उपमेय एव सदृशत्वलक्षण
 स्यार्यस्य धृत्या विधातिरिति समसद्भावान् आर्था । न च कर्वालाहृष्टि समानधर्म इति
 वाच्यम् । गमस्य दृढसुधात्वेन कर्वालाख्युपगतभावान् । समामे धर्मोपादाहरति-करवाल
 इति । हे सखे, तस्य प्रकृतस्य आचार कर्वाल (इन्द्र) वारु अमृतोपमा मनो विपकस्य तदेतत्
 पेल्लि शदि जीवति । तत्समीपास्येने तव जीवनमेव दुर्भूमिति भाव । अत्र कर्वाल
 इवाचार इत्यत्र इवशब्दयोगे नित्यममासे इवधृत्या धर्मतत्त्वम् । अमृतोपमेति समासे आर्था ।
 विपकस्यमिति तद्विते आर्था । वाक्ये समासे च उपमितिस्वरणस्थानुपादाने धर्मो नास्तीत्याह-
 उपमानेति । यदेववादिशब्दना तदर्थं विहितस्य वतेश्च उपमानोपादानमन्तरेण प्रयोगा-
 भावात् धीती न सभञ्जति । आर्ष्येवेति भाव । वाक्यगामुदाहरति-सञ्जतेति । सरस
 कव्यस्त सरसज्ञाप्यस्य सञ्जत्वरणपरवीसामञ्जिरिविञ्जरेण सञ्जत्वरणपरमिधामधीवितरण
 सरसिअ सदृश वस्तु असासमेतेण जशाशमात्रेण ण दीसह न दृश्यते अहवा अथवा
 ण मुम्मइ न धूयते । सरसज्ञाप्यमेवैवविधि नान्यदित्यर्थ । अत्र उपमानस्य कस्यचिद्विशिष्ट
 स्थानुपादानाद्वाक्ये आर्था उपमा । एतदेव समान्गोदाहरणत्वेनोदाहरणमित्याह कव्यस्तेति ।
 कव्यस्तेत्यत्र कव्यस्तममिति पाठे आर्ष्येव समासगा । नन्वस्मिन् पाठे सरसिअमित्यनेन
 पीनएतथ स्यादित्यत आह-णूणमिति । सरसिअमिति षड् इरीकृत्य णूणवदप्रयोगान्न
 दोष इत्यर्थः । अत्रा षडप्रकारमाह-घादेरिति । सा ह्य इवादेवपमायोतस्त्व लोपे
 सा आर्था उपमा समासे । उपमानादाचारे अधिस्वराधेति कमाधिकरणयोर्विहिते
 क्यचि । क्तु क्यद् सरोपथति वस्तारि विहिते क्यचि । उपमाने कर्मणि
 च चगाएत्कारिचेति कर्मरोगावहिते णमुलिचति षट् प्रफरा भवतीति श्लोक
 ध्याचष्टे-घादेरिति । समास उदाहरति-तत इति । तत शुभुदप्रशाशकेन वामिनी
 कपोलवत्पाहुवर्णेन नेत्रानदकरेण चक्षेण एद्रा दिद् अलकृता । अत्र वामिनीगण्डपाद्
 नेत्यत्र उपमावोतरद्वशब्दगोपात् समासगा आर्था उपमा । तत्रैवोदाहरणात्तरमाह-
 अस्तितेति । प्रतिमन्विमदशनेऽथ एवन्विध आसीत् कृष्णसर्ववत् भीषणरथपत्र
 इहसहिकया उक्तया अहित स्यापित चित्ते तृणच्यार शीघ्रगमन यस्य ॥ रोमाञ्चितशरीर
 उद्गता कपोलकातिर्यस्य स । अत्र अहितसुखमीपणासिपत्र इत्यत्र इवशब्दलोपात् समासगा आर्था
 उपमा । कर्मोधिस्वराधे क्यचि कर्तारि कर्वाद् चार्थासुदाहरति-पीरमिति । अयं पीरजन
 मृतीयाति मृतमिनाचरति । कर्मणि क्यच् । विचित्रचरित्रेण प्रसिद्ध असी सप्रामे अत पुरीयाति
 अत पुर इवाचरति । अधिकरणे क्यच् । सपत्नसेना समामे उद्गहस्तस्य तस्य लसितानि विलोक्य
 नारीयते नारीव आचरति । वस्तारि क्यच् । कर्मणि कर्तारि च णमुलि आर्थासुदाहरति-मुध

इति । परे शत्रव त राजान युद्धे ग्रीष्मर्तुसूर्यमिव पश्यति । दर्शमिति कर्मणि णमुल् । स राजा पुन पार्थ अर्जुन इव सचरति अत्र कर्त्तरि णमुल् । उभयत्र क्यच्चादिषु यथाविध्यनु प्रयोग इत्यनुप्रयोग । पुनरपि द्वैविध्य पद्याशमुपादाय व्याकरोति-एतदिति । ऋषूणा समासगाचेति आर्था द्विधेत्यर्थ । तत्र धर्मलोपे ऋषूणामुदाहरति-सवितेति । सविता सूर्ये विधुवति चद्र इवाचरति चद्रोपि सवितरति सवितेवाचरति । तथा यामिन्यो दिनति दिनानी वाचरति दिनानि च यामिनयति यामिन्य इवाचरति । कस्मिन्सति । मनसि मुखदु खवशीकृते सति । अत्र सर्वत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्य ऋषू वा वक्तव्य इति आचारे ऋप् । अत्र शीतल्लादिरो न समानधर्म न च द्योतन् इति द्विलोप(क) । ननु आचारे ऋपो विधाना-दाचाररूपस्य समानधर्मस्य सद्भावात्क्य धर्मलोप इत्युच्यते इति चेन्नैवम् । लुप्तप्रत्यया प्रकृति प्रत्ययायंमपि यद्यपि झूते तथापि वाचकप्रत्ययलोपाद्वाच्यलोप इत्युच्यते । यद्वा प्रकृतिव्यतिरिक्तस्य धर्मवाचकस्याप्रयोगाद्धर्मलोप इत्युच्यते इत्यदोष । बादिलोपे समास गामुदाहरति परिपधीति । परिपधिना शत्रूणा मनोराज्यशतैरपि दुरतिक्रम युद्धप्रवृत्त-भसौ राजश्रेष्ठ राजते । अत्र राजा कुजर इव राजत इति उपमित व्याघ्रादिभि सामान्या प्रयोग इति समास । अत्र इवलोपे समासगा । अपमानसहत्वादिसाधर्म्यात् । पुनरपि द्वैविध्य प्रतिपादयति धर्मैति । रूतौ समासे । दृश्यते आर्थाति शेष । धर्मलोपवती उपमानस्य लोपवती चेति द्विविधा इत्यथ । धर्मलोपे उपमानलोपे च समासे उदाहरणमाह-दुदुल्लेति । पुष्पोपचये भ्रमरमालोक्य कस्यचिदुक्ति । भ्रमन्मरिष्यासि कटकफलितानि केतरीवनानि मालतीकुमुभसदृश भ्रमर भ्रमन प्राप्स्यसि । अत्र मालनीत्यादि-समासे सौरभादिधर्मस्य तदुपमानस्य अन्यस्योत्कृष्टतरस्य चाऽदर्शने आर्था उपमा । समासोदाहरणमेव पाठातरे वाच्योदाहरण स्यादित्याह कुसुमेन सममिति । प्रकारातरप्रतिपादक पद्याशमुपादाय अप्रसिद्ध व्याकरोति-क्यच्चीति । व्यजने(बि)-वादेद्योतकस्य उपमेयस्य च लोपे आर्था उपमेत्यर्थ । तामुदाहरति-अरा-तीति । शत्रुपराक्रमदर्शनेन विरसनशीले लोचने यस्य । कृपाणेन उदमौ दोर्दवी यस्य । स राजा सहस्रायुधीयति सहस्रायुज कात्तरीयांनुनमिव आत्मान आचरति । उपमानादाचार इति वा क्यच् । वादयो न सति । उपमेय आत्मापि नास्ति । आचारो नाम साधारणो धर्मास्ति इति आर्था उपमेयाह-अत्रेति । उपमानसाधारणधमपादीनां लोपे समासगा आर्थाति प्रकारातरमाह-त्रिलोपेति । तामुदाहरति-तरुणिमनीति । तरुणवधिपये कृतमसलोचन यस्या । लङ्तिविलासौ स्वीकृत विप्रदो यस्या । कामर्षे दूरीकृत तारतम्य यस्या । मृगनयना वाना मुनेमन हरति । ननु मृगनयनेन्यत्र अवयवावयविनोरेभेदविवक्षया यदा मृग एव नयनतया उपचयते तदा रूपरानुगुण रामासा-न्तरमिति क्यमिरेयं त्रिलोपेन्याह-अत्रेति । सप्तम्यन्तोपमानवाचिनी पूर्वपदे यस्य तस्य बहुनीदि उत्तरपदस्य च लोप इति येषां पदा तेषां मते मृगस्य नयने इव नयने यस्या इति निग्रह । तत्र नयने इव विशाङ्गे इति उपमानेकशब्दविशाङ्गशब्दानां लोप इति

त्रिलोपा उपमेत्यर्थः । अन्येषां मते त्रिलोपा माभूदित्यत्र तात्पर्यम् । वेचिदाय-
 श्लेष इत्युपमेयसाधारणधर्मवाचनगोपे त्रिलोपवतीमुपमासुदाहरति तन्मत
 इत्येतुमाह -**कूरस्येति** । अथ शूलेनान्विच्छतीत्यत्राथ अथ शूलदडाजिनीभ्या
 दृष्टंभाविति टक । अर्धाजनेषावहपस्य कूराचारस्य उपमेयस्य अथ शूलदक्षणेनोप-
 मानेन निर्गीर्याव्यवसनादतिशयोचिरत्कार । नतु कूराचारस्योपमेयस्य तदेष्यलक्षणस्य धर्मस्य
 मादेशे लोपे इति चिरंतनविवक्षित्वा त्रिलोपवती उपमेत्यर्थः । उक्तमुपमाप्रपञ्च सरलस्य
 दर्शयति-**एवमिति** । धर्मलोपे यत्र उपमानानुसन्धाने वाच्यता समासगा चेति द्वे इति
 त्त । शालेलेपे समासे र्मस्यचि आधारक्यचि क्वाद् इदं तुंगमुलि कर्मणमुल्लिचेति पद । इति
 प्रयोदश । धर्मवाद्योलेपे द्विच्चा समासगाचेति द्वे इति पञ्चदश । धर्मोपमानशोलेपे समासगा
 वाच्यता चेति सप्तदश । क्यचि वाद्युपमेयलोपे एचेत्यष्टदश । त्रिलोपे च समासगा एकेति
 एतेनविंशतिर्लताभेदाः । पूर्णभेदा पठिति पंचविंशतिरुपमाभेदा इत्यर्थः । मालोपमा वर्णयति-
 धनेयति । अनंतरा रात्रशीरेष दैन्येन मनस्वितेव हिमाभसा पद्मिनीव सा कामिनी विपादेन
 मम्ली । अत्र सर्वत्र प्रयत्निलक्षणो धर्मो न भिद्यत इत्यभिप्राय इति । धर्मभेदे मालोपमा-
 सुदाहरति-**उयोस्नेति** । नितत्रिनी नारी चद्रिकेव नयनाचदभूता । सुरेव मदकारणम् । प्रभु-
 तेव समाष्ट्ट सरलोको यया । अत्र नयनानन्दरस्वमदकारणत्वादिधर्म प्रत्येन भिद्यत इत्याह-
मिद्रे वा तस्मिन्निति । साधारणे धर्मः । मागोपमाया लक्षणमाह-**यक्षस्येति** । एवस्यै-
 धोपमेयस्य बहुपमेयोपादाने मागोपमेत्यर्थः । धर्मभेदे राजनोपमाया लक्षणमाह-**यथोत्तर-**
मिति । पूर्वपूर्वपर्यन्ते उपमेयभूतस्योत्तररोत्तरक्षया उपमानतया उपादाने पूर्वप्रत् मालोप-
 मावत् अभिन्नधर्मरे रानोपमा भवतीत्यर्थः । तामुदाहरति **अनघरतेति** । हे राजन् अनघरत
 पत्न्यचरमितरण सुवचंदां तत्र ये जलभेदव तेभृतो य कर तेन सतिपिता अर्धिततविर्न तस्य
 तव भगतिरिव मति मतिरेव चेष्टा चष्टेव कीर्तिरतिधिमला । अत्र वैमल्य सर्वत्र समानो धर्मः ।
 धर्मभेदेन चेमासुदाहरति-**मतिरिवेति** । तस्य नृपस्य मतिरिव मधुरा मूनि मूतिरिव प्रभाव-
 चिता तस्मात्तभेव जयधी परेषा जेतु क्षया न । अत्र प्रत्येन माधुवादिसो धर्मा भिद्यते ।
 शरिराया इत्यादिवा न लक्षितेत्वाह इत्यादिकेति । रिमिति न लक्षितेत्यत आह-
एयत्रियेति । दंडिभोजप्रतिप्रयामो अपरिमितस्य वैचिन्त्यस्य प्रमास्यितुमदा
 पयनारित्यर्थः । तर्हि कथं न व्युत्पन्नोपशब्देत्वाह-**उक्तभेदेति** । सामान्यलक्षणेन
 शोडीगारादिति भावः । एवमुपमात्कारं लक्षयित्वा अनन्वयात्कारं लक्षयति-**उपमानेति** ।
 एवस्येति उपादा उपमाया व्यसोह । एववाप्येन इति वक्ष्यमाणस्या उपमेयोपमाया व्यावृत्त ।
 व्यावृत्तेति-**उपमेति** । तथा चोप 'यत्र तेनैव तस्य स्थापुपयानोपमेयता । अथाहस्यविवक्षान
 तमित्याहुरनन्वयमिति' । उदाहरति-**न घेयलमिति** । नितांतर्धति सैव निविनी केचन
 निर्निनीव ॥ भाति मारु विष्णुमाधुष वाम तस्य रास्व नृत्य तस्य बाणा निमगभूता
 ते प्रविद्धा तस्मा मित्या ताद्रिणा इव भाति । निविनी निर्निनीव ताद्रिणास्तद्रिणा
 इयेति एवस्यैव द्वितीयतादृशानुवितारणार्थं चम-सरातिशयन्वबोधार्थमुपभयया विरता

यतो न विरुद्धधर्माशङ्का । श्रौतधायमनन्वय । गगन गगनाकारं सागर सागरोपम इत्यार्थो
 द्रष्टव्य । उपमेयोपमा लक्षयति-त्रिपर्यास इत्यादि । तयोरेत्यस्य व्याख्यान-उपमेति । विप
 र्यास इत्यस्य व्याख्यान परिवृत्तिरिति । अनन्वयत्वस्य व्यावृत्त्यर्थमाह-अर्थात्तिति । महत्या
 सज्ञाया फलमाह-इतरेति । अथाहु 'अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता । उपमेयोप
 मामाहुस्ता पक्षान्तरहानिगामिति । साधारणधर्मापादाने वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विप्रकारेयम् ।
 तत्राद्यामुदाहरति-कमलेति । हे रात्रन् यस्य त्वं मति कमला लक्ष्मीरिव सापि कमला मतिरिव
 भाति विभा काति तत्रुरिव तत्रुर्विभेव भाति । घृति धरणीव धरणी भृतिरिव सतत विभा-
 ति घत । द्वितीयोदाहरण यथा-सच्छायाभोजवदना स च्छायवदनाजुजो- वाप्योगना इवाभाति
 यत्र वाप्यगना इव इति । उत्प्रेक्षा लक्षयति-सभाषनमित्यादि । सभावन अध्यवसाय
 अभिमान तर्क ऊह उत्प्रेक्षेति नार्थांतरम् । प्रकृतस्य उपमेयस्य असतो ये धर्मा
 गुणक्रियारूपास्तेषां प्रत्येक भावाभावाभ्यां सभावनयोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा च मन्ये
 प्रकृतिना घोष्यते । तथा चोक्त मन्ये शक्ते घृव प्रायो-नूनमित्येवमादिभि । उत्प्रेक्षा
 व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृश । सा च वाच्या इवादिभि प्रहस्यते । प्रतीयमानार्था
 पुनरिवाद्यनुपयोग । सा च जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसायत्वेन चतुर्धा । प्रत्येक
 विधिनिषेधाध्यवसायरूपतयाष्टधा । भेदाष्टस्य च प्रत्येकनिमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे
 षोडश । तेषां च निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां ३२ भेदा । तेषु च प्रत्येक हेतुस्वरूपक
 लोत्प्रेक्षारूपत्वे (भेदा) पणवति वाच्योत्प्रेक्षाया । प्रतीयमानाया अपि भेदा ज्ञातव्या ।
 इति दिग्मानम् उदाहरति-उन्मेषमिति । हे ललिततनु सुदारि कमलशोभा इति हर्षात् ते
 पादयो लप्तेति मन्ये । इतीति रिम् । जातिवैरी य चद्र रात्री मम उन्मेष न सहते,
 तस्य इदो सौंदर्यदर्प इदोवरदलदृशा अनया प्रसभ शाति नीत । अत्र पादशोभाया उपमे
 यभूताया उपमानभूतपद्मसौंदर्यात्मना सभावनम् । सौंदर्यं च गुण । तत्र हर्षादित्युक्तो गुण एव
 निमित्तम् । क्रियामुदाहरति-लिपतीति । अत्र तमोविपयतया लेपन नभोवपंग च उत्प्रेक्ष्यत
 इत्याह-इयापनादीति । आयस्य श्लक्ष्णता द्वितीयस्य नीलिमाधिर्यं गुणो निमित्तम् । एवं
 जायुत्प्रेक्षादिस्मुदाहर्तव्यम् । सदेहाकारं लक्षयति-स स्वदेहस्तिरिति । भेदो ध्यावर्तनी
 धर्मं तत्साहितस्तदहितधेति द्विविध इत्यर्थ । आयमुदाहरति-अयमिति । अयं सूर्य किं स
 सूर्य खलु सप्तभि तुरगैरेव । एकेनाभेन युक्तत्वात्सूर्या न भवतीत्यर्थ ।
 तर्हि वृशानु रिम् । एष वृशानु सत्रा दिशो नियत न प्रसरति । सर्वदिप्रसरणशीलत्वादर्थ
 धर्मिर्न भवतीत्यर्थं तर्हि साम्नायम किम् । असौ यम महिषराहन । महिषराहनत्वाभावादर्थ
 यमोपि न भवति । इति प्रतिभना युद्धे त्वां चिरं समालोक्य विकल्पान् सशयान्
 कुर्वति । अत्र वर्णनीयस्य मार्तण्डीना च संशये सति सप्तसप्तप्रन्वादिर्भेद
 उत्कथ्यते । कविप्रभोत्यापितसशयग्रहणात् स्याणुन्वपुष्पन्वादिस्वारतिव संशयस्यानलमारतेति
 द्रष्टव्यम् । भेदोक्ताविन्यत्र विषदितमथनाह-भेदोक्तयिति । आद्यंतयो
 संशयग्रहण मध्ये निधय इत्येव कोटि । आदिमध्ययो संशय अते च निधय

इत्यन्या । तदुभयमपि विवक्षितमित्यर्थ । निधयात्मुदाहरति-यथेति । हे ह्रीणादि
एतत् ईदु किं कल्फ क । कल्फमावाचशो न भवतीत्यर्थ । सरसिन्
किं उदर पुत्र यत् । उदरमावाचन सरसिन्म् । र्णितानि मनोहराणि सखिलासानि वचनानि
तै परत पथात् सुप्रमिति निश्चितम् । अत्र कल्फदिशो भेदो धर्म । पर्यते
मुखमिति निश्चितमित्युक्तत्वाग्रिधयात्कत्वं च । रुद्रटेनोक्तोयं धिमाग कस्मादुद्रटेनोपेक्षित
इत्यसह-कित्त्विति । व्यञ्जमानव्यतिरेकादुच्यमाने निधये कथमत्परातिशय इत्युद्गटाभि
प्राय इति यावत् । भेदरभ्यांनुक्तामुदाहरति-तदिति । अस्या छिप्रिभिर्भो कातिप्रदधशो नु ।
प्रभूत्पुण्यैरवरस स्वय मदनो नु । पुण्याजरो मातो नु । वेदाभ्यासजड विषयव्यासुक्तौतुहल-
पुराणो मुनि इद मनोहरं रूप कथं नु निर्मातु प्रभवत् । न प्रभवेदित्यर्थ ।
अत्र नायिकारूपव्यष्टौ प्रकृत्य चद्रस्य मन्वयस्य मनुमासस्य चेति सदेहे भेदको न
कश्चिदुक्त । वेदाभ्यासशाब्दादिषु नु चद्रमदनमधुगामेभ्य प्रसिद्धमङ्गानो वैरक्ष्यम् ।
न पुनरेतेषामन्योन्यामिति प्रमितन्यम् । अतथ सदावावस्थैवान् वास्तामुत्थापयति ।
इतरथा नापिगारूपवर्णने कातिप्रभा(२^१)त्वादेरतमविषयासाशते । रूपमालारं लक्ष
यति-तद्रूपकमिति । मन्वपक्ष्यरुत्तारे अतिव्याप्तिरिवत् आह-अतीति । मुख चद्र
इति सङ्गप्रयुज्यमानयोरनपद्रुतगेदो साम्योत्कर्षात् अगेदो रूपमिति विवक्षितत्वात्काति-
व्याप्तिरित्यर्थ । एतन्निरवयव सावयव परपरिते चति त्रिधा ; आद्य केवल मालालकार चेति
द्विधा । द्वितीय च समस्तपक्ष्यविषय एवदेशविपरीताति द्विषैव । तृतीय च श्लिष्टभिनशब्द-
निबन्धनत्वेन द्विविध सत् केवलं मालालकारं चेति चतुर्विधम् । तद्वचनशब्दोदा । तत्र
द्वितीये आद्यभेदप्रतिपादक गेवमुपादाय म्भारोति-समस्तेति । समस्तवस्तुविषय
रूपमिति भेद (७ / श्लोप) । द्विवचनस्याप्यीशक्यत्वाद्बहुवचनमविवक्षितम् ।
तेन आरोपितौ आरोपिता इति च इष्टव्य इत्याह-आरोपितश्च इति । उदाहरति-यथेति ।
ज्योत्स्नैव भस्म तच्छुद्राण्यवत्तारका एवास्थीनि तानि त्रिभ्रती अन्तर्धानव्यसनानुरक्ता ।
मुद्राशब्द प्रशसार्थ । चद्रमुदैव कपाल तस्मिन् लाह्न म्याजेन म्यस्तम् ।
परिमलशब्द प्रशसार्थ । सिद्धाजनपरिमल दृष्टी इव रात्रिरेव कापालिनी
योगिनी द्वीपाद् द्वीपात्तर भ्रमति । अत्र आरोप्यमाणा भस्मादन आरोपयिषया
ज्योत्स्नादव लाह्ननच्छलेनेत्यपद्रुतेर्विद्यमानत्वात्प्रादन्त्यमेवोदाहरणमित्यह-अत्रेति । ननु
ज्योत्स्ना भस्मेवेत्युपमीयते उत ज्योत्स्नैव भस्मेति निरूप्यते । व्याघ्रादित्वेन वा
मयूरव्यसरादिद्येन वा समास उभयोरप्याहृतिगणत्वादिति सदेहसमर न दृढ रूपमिति
अत आह-अन्तर्धानेति । अन्तर्धानरक्षित्व चेतनवमत्वात्तन्नापलिक्यामेव मुख्य
न रात्रौ । रात्रावित्युपमासदेहमावान् शका कार्यति निगमयति-तदिति । अथवा
पादातराप्रयेण सर्वत्र रूपकेणैव निर्वाह कार्य इत्याह-अथयेति । द्वितीये द्वितीयभेदोपपादक
सूत्रमुपादाय म्भारोति-श्रीता इति । आरोप्यमाण । एकदेशे चलन्वत् । उदाहरति-
रिडस्तेणा रिपुसेना । रणतेवरे रणात्पुरे । मङ्गलम्भज मङ्गलापलता करे इणतस्त

कुर्वत । जस्स यस्य । रससमुद्गीवि रससामुप्येपि । सहसा परमुद्गी पराद्गुप्ती होइ भवति ।
 अत्र सर्वविषयत्वप्रतीतिरेवदेशवत्तित्व कथमित्यत आह—अत्रेति । सप्रामात पुररूपणेन
 नायिनात्वप्रतिनायिकात्वप्रतीतिरेकदेशवत्तित्वमित्यर्थ । इतोपि विभाग वक्तुकाम उक्तमेकत्र
 सकलयति—सांगमिति । व्याकरोति—उक्तमिति । द्विगेद समस्तवस्तुविषयैकदेशवर्तिरूपम् ।
 निरवयवमाह—निरंगं त्विति । अगविमल तावत् शुद्ध तदुदाहरति—कुरंगीति । अहो
 सखि यत् इय गीतध्वनिषु कुरगीव अगानि स्तिमितयति यच्च सखीश्रुतमपि कातोदत सखीं
 पुन प्रध्रयति । प्रध्रवत करोति । चिन्मतोर्लेगितिमतुपो इह । कृतपूर्वाकट इति न्यायेन
 द्वितीया । यच्च अनिद्र यथा भवति तथा अत स्वपिति तत् तस्मात्कारणात् अस्या हृदि
 अभिनवा प्रेमैव लतिकाता प्रेमलतिका सेफु मनसिज प्रवृत्त इति वेद्ये । अत्र लतिमालक्षण
 अवयवी निरूपितो नत्वन्यत्किमपि विशेषणमुक्तमिति निरवयवमिदं रूपकम् । आद्यस्य द्वितीय
 भेदमाह—माह्लेति । यद्यपि कारिकाकारेण मालोपमा पृथङ्नोक्ता तथापि कारिकाकृतयोरेककर्तृमत्तया
 भेदद्विवक्षया उक्त पूर्ववदिति । उदाहरति—सौदर्येति । सौदर्यस्य तरणिणी नदी ।
 तरणिमौल्यस्य हर्षोद्भूत धाते कामेणकर्म । नर्मरहसामुलासनावासभू । विद्या वक्रगिराम् ।
 विद्ये अनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया । पचशिलीमुखस्य वाणा । ललनाचूडामणि सा
 प्रिया वर्तत इत्यर्थ । अनैकस्या प्रियाया तरणिणीत्वादयो बहव आरोप्यते ।
 [अत्र मुत्ताद्यवयवानिरूपणानिरवयवत्वम् ।] तृतीयस्य लक्षणमाह—नियतेति ।
 नियत व्यवस्थितमारोपणमुपायो यस्यारोपस्य एवविध परस्य उत्तरस्य य आरोप
 सत्परपरित, तद्विविध वाचके श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा । तत्रायमुदाहरति—चिद्वन्मान-
 सेति । चिद्वन्मानसहस वैरिक्मलासरोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकार-
 वैधानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रमो । प्राग्भाव पूर्वभाव ।
 धरवीर वैरिच वत्तरशत उभे राज्य क्रिया । अत्र मानसमेव चित्तमेव सरोविशेष इत्यारोपो
 हसारोपे निमित्तम् । एवमुत्तरत्रापि वैरिणा कमलाया लक्ष्म्या सरोच एव पद्माना असरोच
 तत्र सूर्य । दुर्गाणा नगराणाममागण सिद्धत्वमेव दुर्गाया देव्या अन्वेषण तत्र महेश ।
 समिता युद्धानां स्वीकार एव समिधा ईधनाना स्वीकार तत्र बहे । सत्ये वचने प्रीतिरेव सत्या
 गौर्या अप्रीति तद्विधान दक्षप्रजापते । विजयस्य युद्धोत्तर्यस्य प्राग्भावं प्रायमिद्वमेव विजयात्
 अर्जुनान्पूर्वं च त्व तादृश । ननुभयात् सरोच श्लिष्टपरपरित नाम । कथमथमर्थात् सारेषु गण्यते इत्यत
 आह—यद्यपीति । मानसशब्दस्य पर्याये निक्षिप्ते न भवत्येव रूपप्रतीतिरिति शब्दालंकारता
 हसशब्दस्य पर्यायेपि क्षिप्ते भवति रूपमित्यर्थात् सारता । अत शब्दार्थालंकाररूपमिदं
 रूपं स्वाप्रत्ययालंकार इत्यत्र कथन उचित न भवति यद्यपि तथापि प्रतिष्यजुरोधादत्रो-
 क्तमिति भाव । अथ न केनचिदेतत्परपरितसहसमुक्तमित्यत आह—एकदेशेति । अन्यै-
 र्मुत्तादिभिरेकदेशविबर्त्तित्येतदभिधीयते । द्वितीयं प्रसारमुदाहरति—भेदभाजीति । हे
 राचन जय एत कुजर तस्य आलान गजवधनस्वानम् । विषदेव धारिणि तस्य दृपदां
 सेतु । सरवा एव चडमहा सूय तस्य पूर्वादि । प्रिय लालोपधानम् । समाम एवाभूत्सागर

तस्य प्रमथनमेव श्रीदाविधि तस्मिन्मदर । वीरवैरिनितावैषण्यद ते मुज राजति ।
 (जय एव कुजर) न्तु मानसशब्दवत् एकशब्दोऽत्र उभयायौस्तीति भेदभावत्वम् । तीलोप
 धानमित्यत्र उपधानपदे श्लिष्टो वाचक इत्यनंतरोक्तमेव रूपकमत्र न्तु यदिद प्रस्तुत
 धियो वनितात्वमपि निरूप्यत इत्याह-अत्रेति । श्लिष्टमालारूपकमुदाहरति-अलौकिकेति ।
 हे देव अलौकिक्यासौ महाधासावालोक्य ज्ञान तेन प्रसाधित जगत्प्रय येन । सद्गुरुस्य
 सुचारत्न भवान् केन स्तूयते । सर्वं स्तूयत इत्यर्थ । अत्र वशोऽन्वय एव वेणु तस्य मुक्ता
 रत्नमिति श्लेष । कुलस्य वेणुत्वारोप वर्णनीयस्य मुक्तामणित्वारोपे निमित्तम् । अश्लिष्ट
 मालारूपकमुदाहरति-निरवधीति । अनिवर्तित कौतुकप्रपञ्चो येन एवविधं यस्य स्थित स्थिति
 निरवधि निराश्रय च । इह प्रथम कूर्ममूर्ति चतुर्दशलोका एव वक्ष्य तासां कद, स भवान्
 जयाति । आदिक्रमठस्य कदस्ये लोफाना वागीत्व हेतु । वाचक्यात्र न श्लिष्ट । मालाप्रस्तावा
 द्रशानामुदाहरति-किसलयेति । मदन उक्ताना किसलयकरै कामिनीकरकमलै कमलिनीना
 कमलमुलै योयिता मुल्लेखुभि जगता स्रग्धि मनोजयति । किसल्यान्येव करा करा एव कमलानि
 कमलान्येव मुक्तानि मुखान्येव इदव इति सर्वेषा परस्परसघटनद्रशाना । कारिकायामेवैविधस्य
 लक्षण किमिति नोक्तमित्यत आह-नेति । उद्विक्तस्य वैचित्र्यस्याभावात् एवविध न कश्चितमि
 त्यर्थ । अपहृति लक्षयति-प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तस्य उपमेयताया अन्यत् उपमाने ।
 निषेधशब्दार्थमाह-उपमेयमसत्य वृत्तेति । अपहृतिद्विधा अपहृत्वपूर्वं आरोप आरोपपूर्वा
 पहव छलादिशब्दप्रयोगधेति । तत्राद्यमुदाहरति । हे शैलानये पार्वति । परिणतकाते
 ध्वस्य वपुषि प्राणलभ्यं अवाप्त अयं कलद्रो न विरसति । विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 अमुष्य उरति गाढ रतिभ्रान्ता यामिनीश्रमिनी जेते इति मन्ये । अथ वाक्यद्वयेन
 चांद्रमस कत्र मुख्यया निषेधप्रशया म्रिष्यात्वेनावस्थाप्य तत्रनिवस्तुभूता दृशयाधि-
 शायिनी निशीथिनी नितम्बिनी सत्यतया अवस्थाप्यते । अथ वापहृत्वपूर्वं आरोप ।
 पूर्वोऽपहृत्तो यथा-विरसदभरनारीनेत्रनीलाब्जराज्ञान्यधिवरति सदा य सयमाध कृतानि ।
 न तु एतितरलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचयधिय व -इति । अत्र
 ए-देनाथ क्रियमाणानि नाश्रनितम्बिनीनेत्रनीलोत्पलानि न पुनरौपवाद्यर्थाईबर्हाणि इति
 आरोपोत्तरवालौऽपहृत् । नशरध्रवणांनिषेधस्य मुख्यत्वम् । छलादिप्रयोग उदाहरत-धत्तेति ।
 हे सति प्रियधिरहृकृशो अस्मिन् रामिलोके स्मरस्व विषदेतत् वैरं पदय । पतेति दु रे ।
 तथाहि । उपवनेषु ये रसता तेषु उद्गातिनो ये मधुसरा तव्याना वामेन प्रतिगार्य
 बालहृत् वदितम् । अत्र छत्रप्रयोगस्य निषेधपर्यवसायितामाह-न सभृगाणिति ।
 एकनामं च स्पष्टम् । प्रतीतिरिति । नाभिधेति यावत् । वैविध्यान्तरप्रदर्शनाय
 पुनरुदाहरति-अमुष्मिन्निति । शिवदग्ध काम कुंरगाध्या शृयुतपनभागे अमुष्मिन्
 एतस्यामृतगरासि नूनं निपतित । यस्य वाचस्व अगाधारवर्णां ब्रह्मपिपुना नामिन्मन्ये
 रोमावन्विषु इयं धूनस्य शिवा परीणमति । अथ प्रकृतस्वररूपाभिधादिशब्द-
 विषयनोऽपहृत् इति पूर्वोऽसाह विशेष । अथ श्लेषे लक्षयति-श्लेषे इति । एतस्ययं-

स्योक्तौ सामान्यसिद्धाया सयोगादिव्यवस्थापकाभावात् उच्यते नित्यतयात् अनेन स्यार्थस्याभिधान
 अभिधासामर्थ्यं आर्थोपश्लेष इति व्याकरोति—**एकार्थेति** प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति मतमा-
 धित्य शब्दश्लेष उक्त । अयं तु एकस्यैव शब्दस्य बहुवचनमस्तीति मतमाधित्योच्यते
 इति भेद । उदाहरति—**उदयमिति** । विमाना कातीना अधिपो राजा उदयं समृद्धिं
 अयते प्राप्नोति । दिक् अन्यायमार्गस्तस्य भ्रान्त्य निराकुरुते । त्रिद्रामुद्रां आलस्यस्य प्रवर्ष
 निधनं नाशं प्रापयति । क्रिया घर्माक्रिया प्रवर्तयति । स्वैरा अनीतिकारिण । तेषामाचारप्र-
 कृते कर्तनं छेदनं रचयति । लसतेज पुञ्जे विभाति विभास्व सूर्ये । अयं पक्ष स्पष्ट ।
 नन्वेसस्य शब्दस्य अर्थद्वयवाचकत्वं कथमित्याशङ्क्य आह—**अत्रेति** । प्ररणादेर्नियामस्याना-
 भावात् उभयोर्वाच्यत्वमुचितमिति भावः । समासोक्तिं लभ्यति—**परोक्तिरिति** । श्लिष्टं समानै-
 र्भेदवैविशेषणै परस्य अप्रस्तुतस्योक्तिं प्रतिपादनं समासोक्तिरित्यर्थः । व्याकरोति—**प्रवृत्तेति** ।
 विशेष्यस्य उपमेयस्य । उदाहरति—**लह्वीति** । हे राजन् तुह त्वं । बाहुपस बाहुस्पर्शम् ।
 लह्वीकणं लब्ध्वा । जीये यस्याः । स कोऽप्युद्धारः । सा जयलक्ष्मी जयलक्ष्मी । तुह तव ।
 विरहे । ण होतु न भवेत् । सा दुर्बला ननु । बाहुस्पर्शेन पाणिपीडनेन वा दुर्बला निष्प्रभा
 पृश्ना च इत्येतानि विशेषणानि कातया समानानि । जयलक्ष्मीति विशेष्यं तु न सममित्याह—
अत्रेति । निदर्शनात्सारलक्षकं सूत्रमुपादाय व्याकरोति—**निदर्शनेति** । उपमाया
 पर्यवसितं सन् स्वार्थनिर्वाहकं असंभवद्वस्तुसम्बन्धं निदर्शनात्सारं । उदाहरति—**क
 सूर्येति** । अत्र वाक्ययो अनुपपद्यमान एव सम्बन्धः । उपमाया पर्यवसितत्वात्
 उद्बुधेन सागरतरणमिवेयमर्थो लभ्यते इत्याह—**अत्रेति** । उदाहरणात्तरमाह—**यथेति** ।
 वितनोर्ध्वरश्मिरज्ज्वावहिरश्चौ उदयति सति हिमधाप्रि चास्तं याति सति अयं गिरि
 विलंबिषटाद्रूपपरिवारितवारणेंद्रलीलां वहति । अत्र वारणेंद्रलीलां पर्यंतं पथं वहतीति
 अनुपपद्यमान एव संबन्ध इति उपमाया पर्यवसानमाह—**अत्रेति** । मालारूपा निदर्शानुद्रा
 हरति—**दोर्भ्यामिति** । भो देव यस्तव गुणान् गदितुमुद्यममादधानि एष पुरयं दोर्भ्यां
 तरणवतीभुजगं तिनीर्षति । वरेण हरिणावबिबम्बादातुमिच्छति । मेरुं त्रिलपयिपति । अप्रापि
 तत्र तत्रानुपपद्यमान एव संबन्ध इति उपमापर्यवसितत्वात्निदर्शनं मालायोगान्मालानिदर्शनात्तर
 इत्यर्थः । समस्तद्वस्तुसम्बन्धानिदर्शनमाह—**स्वस्येति** । व्याकरोति—**प्रिययैवेति** । अवगम्यन्
 इति यत् सा निदर्शनेन संबन्धः । उदाहरति—**उद्यतमिति** । यो लघु पुरयं स उद्यतं
 पदमनाय हेतुदेव पतेदिनि मुरन् पर्यन्ताभ्रगतं पायागवणं यायुना र्पितं सन् चायं अथ
 पतति । पततीति ऋ पतनक्रिया सा स्व तस्य हेतुलाभवे सति उद्यतपदमिति तयोरन्वय
 धनं पदमनाय यो लघु ग पतेदिनि विधिक्रियदेव शुद्धयागवाया इत्याह—**अत्रेति** ।
 ध्रुवमिति ॥ (१ ग) तस्यानन्यप्रदेशेऽस्ति यन्नुपबन्धः । एषाणं इव सता रोगं पतन्तीति
 उपमाविधायाः । उक्तं च—अनन्यस्तुपतन्तो मरन्त्या यत्र कल्पयेत् । उपमानोपमेयव
 च्छब्दे सा निदर्शना-इति । अप्राप्तुप्रगालरां स्पन्दति—**अप्रस्तुतेति** । व्याकरोति—
अप्राप्तुपणिस्येति । अस्या प्रथमं पंचशतं विभागमाह—**कार्यं इति** । कार्यं प्राप्ते तदन्वय

कारणस्य वच । निमित्ते प्रस्तुते तदन्यस्य कार्यस्य । सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य
वच । विशेषे प्रस्तुते तदन्यस्य सामान्यस्य वच । तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्तुल्यस्य वच इति
पंचधा विभाग इत्यर्थः । आद्यमुदाहरति—याता इति । हे मुदरी देशान्तगता पुरा पुन किं
न मिलन्ति । अत मत्ते त्वया चितान कार्या । मुदरा कृशासि । स्वभावत एव त्व कृशा चितया
तु मुदरा कृशा भविष्यसि । अतो मुख चितामित्यर्थः । एव समाप्ये मयि वचयति सति
एवामधरत्तारकेण निपतत्प्रोताशुणा चक्षुषा मा दृष्ट्वा तथा नायिन्या हसितेन भाविमरणोत्साह
सूचित । यदि मां त्यक्त्वा यास्यसि (गमिष्यसि) तदाह मरिष्य इति सूचितमित्यर्थः ।
प्रथमद्वारा कार्यप्रस्ताये प्रस्थानस्य निर्गतत्वात्कारण मरणोपक्रमसूचनास्यमभिहितमित्यर्थः ।
द्वितीयमु दाहरति—राजप्रति । राजन् राजमुना मा न पाठयति । देव्योपि तूष्णीं स्थिता ।
हे कुञ्जे मा भोनय । पुमारसन्धिवै अद्यापि किं ह्ययं न भुज्यते । इत्थ तवारिभरणे पञ्जरा-
दध्यगैर्मुक्त राजगुरु शून्यरुलभौ चित्रस्थानवगोस्य एरुठ आभाषते । शत्रुपलायनरूपकारणे
प्रस्तुते पञ्जरशुभ्रत्तातरक्षणं कायमुचमित्याह—अप्रेति । तृतीयमुदाहरति—एतदिति ।
तस्य पुरस्य एतत्स्त्रियमाह्वयं यत्स जड मुखात् वाङ्मारेणैव कमलिनीपत्रे धारिण कण
मुफामणित्यमस्त । अस्मात् अन्यदपि शृणु । ज्ञान् आदीयमाने तत्र अत्युल्यप्रत्युनियया
प्रविलिपिनि सति अय मणि च उदीय गत इति अत श्रुत्वा अनुदिन न निद्राति । अत्र
जडाना स्वल्पेपि महत्त्वसभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते मुचापकथातिमत्यलक्षणो
विशेष उक्त इत्याह—अप्रेति । चतुर्थमुदाहरति । विष्णुना नररागुरे हते कोपि तन्मन्त्री
कचन नरनामुरसुहृद प्रनीदमाह । यं बरनियातनेन सुहृदधृत्वाप्यत्प्रमार्जनं करोति स
एव पूज्य स पुमान् स एव नीतिमान् । तस्य सुनीवित स धियो भाननम् । विशेषे वक्तव्ये
सामान्यमुचमित्याह—अप्रेति । पचमस्य त्रिविष्यमाह—तुल्य इति । आद्यमुदाहरति—
पुंस्त्वेति । अयं पुरस्य यदि पुरुवादिपि प्रविचलेत् यदि अधोपि यायान् यदि प्रणयने साचने
सति महानपि न स्यात् एतदपि स्यादित्यर्थः । तदपि तथापि विश्वमुदरन् । केनापि पुरसप्रेष्टेन
इति ईदृशी इयं दिक् प्रगटिता । कृष्णपक्षे पौरपत्त प्रचलन अयुरैरसृतापह रे रैगायल्लभान्
आदिवमद्यकारेण अधोमान बन्धिसधनोपक्रमे धामनत्वम् । निधाभ्युदरण वराहादिना
शृपिभ्यापभ्युञ्जीवनम् । अत्र कस्मिंश्चित्पुरुषे प्रस्तुत तत्तुल्यस्वभास्येव भगवत परमपुरस्यस्य
प्रशगा रूपेण गृह्यते । विश्वे पुण्योत्तमवदपि श्लेषेण श्लेषः । द्वितीयमुदाहरति—
येनेति । हे चंद्र मा अभ्युदितेन ज्ञाति गमितासि तत्र रथं ते त्वया प्रतिश्रुमेव मुज्यते ।
तस्यैव पादप्रद पुनर्न मुज्यते । पादप्रद चरणेपदप्रद विरणप्रदो न । यदि
शीघ्रेनैवदुष्टा सप्रतितामानो गपनं मनागपि किं न लक्ष्ये इत्ययं । एवमुच्य
यस्यसात्कारात् भवत्ये उडधामनात् व्यभिन्न विस्मृतिः । उडधामना विरिणिरिणना
मंदापत्त्येव । इत्थं चतुर्मुदाहरति चंद्रमुदितेनैवैवभूतास्यपि श्लेषभासत् प्रमाणम् ।
विरामप्रदे तु श्लेषे श्लेषा भवति । तथा चतुर्गण्येव पुरतोत्तमपद । गृहं चतुर्गण्येव
आदायेति । रथिता मुनेन परित कार थादाय अनन दुःखेन विस्मृतं एवम् ।

वारि क्षारीकृत वडवानले हुत च पातालकुक्षिमध्ये विनिवेशितम् । आयव्ययकारिणि पुरुषे
 प्रस्तुते तत्सदृश समुद्रे वर्धते । एव सादृश्यमात्ररूपामुपमामुदाहृत्य वाच्यस्य समवासमवा-
 चुदाहरिष्यन् समव तावदाह-इय चेति । वाच्ये समवति प्रतीयमानस्यार्थस्यानप्यारोपेण
 अप्यारोपानपेक्षयेत्यर्थः । जलाच्छादितभुवनविस्तारपातालमध्यस्य समुद्रस्य लघनेपि इह
 हि लोके पोतसाधना बहव पुरुष क्रमन्ते प्रवर्तन्ते । आहो उत दैवात् एष कथमपि रिक्तो
 भवेत् तदानीं अस्य अवटकुहरालोकनेपि को नाम समर्थ स्यात् । अष्टपृथस्यापि प्रभो वरं
 पूर्णत्वमेव । रिक्तत्व महतो नर्थायेति तात्पर्यम् । अत्र वाच्ये समुद्रे सर्वाप्युक्तरूपा प्रक्रिया
 सगच्छते । वाच्यस्यासमवस्थानमुदाहरति-**कचिदिति** । भो कस्त्व कथयामि दैवहतक
 ना शाखोटक विद्धि । वैराग्यादिव वदसि । साधु ज्ञात इदम् । कस्मात् । कथ्यते । अत्र वामेन
 बटोस्ति । अध्वगजन सर्वात्मना त सेवते । मार्गस्थितस्यापि मे परोपकारकरणे छायापि न ।
 अत्र अचेतनेन सह प्रभोत्तरयोरसमवादाच्चस्यासमव । समवासमवमुदाहरति-**कचिदिति** ।
 अपूर्वं रसनाविपर्ययो जिह्वापरिवृत्ति तस्य विधि प्रसर । तस्य गजस्य कर्णयोश्चापल
 चपलता । सा दृष्टि विस्मृता स्वपरयो दिक् यया । अथवा भूयसा उक्तेन किम् । हे भ्रात
 भ्रमर सर्वं विस्मृतवानसि । अतः शून्यकर सर्पशुभार वारणो गज अद्यापि त्वया
 निवेद्यते इति यत् एष प्रह आग्रह क । अन्यत्र रसनाविपर्यय पैशून्यम् । कर्णचापल
 कर्णजापोपजापशुभ्रूपा । मद दप । वारयतीति वारणो निवेधक । अतः शून्यकर
 रिक्तहस्त । अत्र असमवतमशमाह-**अत्रेति** । रसनाविपर्यासादेरप्यारोपशरणत्वाद्वाच्यत्वा
 समवेन हेतुर्न भवतीत्यर्थः । समवतमशमाह-**कर्णेति** । कर्णचापलरूपो हेतुरनप्यारोपितः ।
 तत्र वाच्य समवतीति यावत् । प्रसगात्समवतीत्यशे अनौचित्यलेशमुक्तिगयति-**मद्**
 इति । मदविस्मृतेत्यादि विरुद्धमित्याकृतम् । उक्तवैपरीत्येन भ्रमरसेवने तस्य निमित्तत्वात् ।
 इदानीमतिशयोक्त्यलंकार लक्षयति-**निगीर्येति** । अत्र पचधा बधच्छाया । भेदे
 अभेद अभेदे भेद सत्रधे असत्रध असबधे सबध कायकारणपौनापर्यविपर्ययधेति ।
 तत्र निगीर्येत्यादिना प्रथमो लक्ष्यते । प्रस्तुत्येत्यादिना द्वितीय । तृतीयो बहिरनूहनीय ।
 यद्यथाचावित्यनेन चतुर्थो लक्ष्यते । कार्यकारणयोरित्यादिना पचम । तत्राप्य प्रसरं व्याकृ-
 रिति-**उपमानेति** । प्रकृतस्य तदन्येन उपमानेन विपर्यया क्वचित्स्य विपर्ययतया
 अप्यवसान एक अतिशयोक्तिरित्यर्थः । तामुदाहरति-**कमलमिति** । श्री बभ्यते । अनभिर्ति
 कमल कमले च कुवलये नीलोत्पले तानि कमलकुवल्यानि कमलतिशया सा च कमलतिशया
 मृदुमुभगा इतीय उत्पातपरपरा वा । अत्र मुरादीना कमलदिभिर्भेदेषु अभेदाध्यवसाय
 इत्याह-**अत्रेति** । द्वितीयमाह-**यद्येति** । तच्छब्देन प्रस्तुतमुच्यते । सापरा अभेद भेदस्या
 अनिशयोक्तिरित्यर्थः । तामुदाहरति-**अण्णमिति** । रामा श्यामा । रामण्ययावदणो रामाय
 प्रजापते रेहृष्विअ रेरेव न होद न भवति । यत अस्या अणं अयत् एहृत्ता एट(र)भत्यं
 विगत अणापिअ अन्वैव वक्ष्यमच्छया वत्तनच्छया । अत्र एट(र)भत्यादीनां अभेदेषु अयं
 नाप्यवसानाः भेद इत्यर्थः । संबंधेषुसंबधा बहिरूहनीयो यथा-अस्यास्तर्गविपी प्रजापतिरभू-

चद्रो नु कातिप्रद शृंगारकरस स्वय नु मदनो मासो नु पुण्याम् । वेदाभ्यासजड कथं नु
 विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातु प्रमवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनि ॥ अत्र पुराणत्रयानिर्मा-
 णसंबधेप्यसंबध उक्त इति पुरा (७ / चिर) तना । अस्य नु तदप्यभेद एवातर्भुनमित्याशय ।
 असंबधेपि संबधमाह—यदीति । अर्थात्सामर्प्यादसंभविनो यत्कल्पनामिति संबध । उदाहरति—
 राकेति । रामाया पूर्णिमाया अमृताशोचद्रस्य वपुरकल्कं चेत् तदा तस्या मुख साम्यपरा-
 भवमवामुयात् । अत्र वास्तवेष्यसंबधे संभावनया संबध । अतिभेदमाह—कारणस्येति । उदा-
 हरति—हृदयमिति । आदौ प्रथमं मालत्यां हृदयं कुसुमचापबाणेन अधिष्ठितम् । भो रमणी-
 बल्लभ चरमं पथालोचनाविषयं भजता त्वयाधिष्ठितम् । कारणस्य कारतेनाधिष्ठितत्वस्य शीघ्र-
 कारित्वं वक्तुं कार्यस्य कर्तृणाधिष्ठितत्वस्य प्रथममुक्तिरित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमात्कारं लक्षयति—
 प्रतीति । नैकं पदं द्वि- प्रयोच्यमिति वयितपदत्वस्य दुष्टतयाभिहितत्वात् शब्दभेदेन
 साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च उपादीयते । वस्तुनो वाच्यार्थस्य उपमान-
 त्वात् सा प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः । उदाहरति—यथेति । देवीभाव गमिता देवतात्व प्रापिता
 एषा परिवारपदं कुटुम्बत्वं कथं भजति रज्जु । यत् दैवतहर्षांकितं रत्नं परिभोगयोग्यं न
 भवति । अत्र परिवारपदयोग्यत्वानौचित्यं परिभोगयोग्यत्वाभावधेत्येकमेव सामान्यं वाच्यद्वयेपि
 पृथक् निर्दिश्यते । अस्यैव मालामुदाहरति—यदीति । अनलो यदि दहति अत्र क्रिमद्भूतम् ।
 अग्निपु यदि गौरव तत् किम् । महोदधेरंशु सदैव रवणम् । सता प्रकृतिरेवाविपादिता
 दुःखरहितता । अत्र पर्यायातरेण अद्भुताभाव एव प्रतिपाद्यत इति साधारणधर्मांक्तिरिति
 मालारूपत्वम् । एवमन्यत्रापि मालावैचित्र्यमूहमित्याह—एवमिति । दृष्टतालकारं लक्षयति—
 दृष्टांत इति । साधारणधर्मादीनामित्यत्रादिशब्देनोपमानोपमेययोर्महणम् । उदाहरति—स्वयीति ।
 मनोभवज्वलितं तस्या मन त्वयि दृष्ट एव निर्वाति निर्वृतं भवति । हि यत् कुसुद्वत्या कुसुद
 हिमाशो आलोके विनसति । अत्र निर्वाणस्य विनस्यात्मना प्रतिबिंबनम् । न केवलमेव
 साधर्म्येणैव यावद्वैधर्म्येणापीत्याह—वैधर्म्येणेति । उदाहरति—तथेति । साहसकर्मणि शर्मं सुख
 यस्य तस्य करं कृपाणातिक्रान्तिना निनीपत तव आहवे परेया शत्रूणा भया योदार विशरास्ता
 अहिंसकत्वं अगु । हि यत् । पासव अवाते स्थिरता दधति । उक्तदार्ष्टान्तिकबलस्येन
 दृष्टाताभिधानाद्वैधर्म्यादाहरणम् । शीपमालकारं लक्षयति—सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मना
 उपमानोपमेयानां धर्मस्य क्रियादे बहुषु कारकेषु सकृदुक्तिं क्रियादीपकम् । कारकस्य च बह्वीपु
 क्रियासु सैव सकृदुक्तिं कारकदीपकमित्यर्थः । क्रियादिरित्यादिशब्दाहुष्वस्वीकारः । तत्राप्यमुदा-
 हरति—यथेति । किवर्णाण कृपाणां घण घन गायार्णं जागाना फणासि सिंहाण सिंहाणा
 केसराइ केसरा । कुलवालिआण वुलपा (वा) लिक्काना च यण स्तना अमुआण अमृताना कुदो
 कुत छिप्पति स्पृशति । अस्या गायार्या छिप्पति इति क्रिया बहुषु कर्मकारकेषु घनमणिकेसरस्तन-
 लक्षणेपु वृत्ता दीप्यत इति क्रियादीपकम् । तत्रादिमप्यातभेदात् त्रिविधम् । तत्रातविषयमुदाहृतम् ।
 चरति चतुरभोधिचेलोयानेषु इत्यादिकमादिविषयम् । सचारपृतानि दिगतराणीत्यादिकं मध्यवि-

धय च स्वयमूहनीयम् । द्वितीयमुदाहरति—**स्विद्यतीति** । नवविवाहा वधू शयने स्विद्यति
 कूणति चेल्लति विचलति निमिपति तिर्यग्विलोकयति अतर्नदति चुम्बितुमिच्छति । एतासु
 चह्वीषु क्रियासु वधूलक्षणकर्तृकारस्यष्टितिरिति कारकदीपकमित्यर्थ । मालदीपक लक्षयति-
मालेति । गुणावहमुत्कर्षहेतु । व्याकरोति-**पूर्वेति** । उदाहरति-**संग्रामेति** । भो राजन्
 सग्रामागणमागतेन भवता चापे समारोपिते सति परिपथियोधनिवहे सामुख्य सप्राप्ते सति
 त्वया एतै एतत्समासादितम् । कै क्रिम् । कोदडेन शरा शरै अरिशिरस्तेनापि भूमडल
 तेन त्व त्वयापि यशोराशि तेनापि लोक्रयम् । अत्र कोदडादिना पूर्वेण क्रमात्
 शरादीनामुत्तरेषामुत्कर्षो विहित । सामुरथासादनक्रियानिवधन च दीपन द्वितीयपादस्य
 पृथक्क्रियायामनौचित्यात् । तुल्ययोगितामाह-**नियतानामिति** । प्रस्तुताप्रस्तुताना स-
 माप्ते दीपक व्याप्ते तुल्ययोगितेत्यभिप्रेत्य व्याकरोति-**नियतानामिति** । प्राकरणिज्ञानमेव
 तुल्ययोगितामुदाहरति-**पाङ्क्ति** । हे सखि तव पाङ्क्ति क्षाम वदन सरस हृदय अलस
 वपुश्च हृदयमध्ये नितात क्षेत्रियरोग आवेदयति । क्षेत्रे परशरीरे चिकित्स्य असाध्य इत्यर्थ ।
 अत्र वदनहृदयवपुषि प्राकरणिज्ञानि । नायिकावयवभूतत्वात् । तेषा रोगावेदनरूपो धर्म
 सकृदुपादीयत इति तुल्ययोगितालकार इत्यर्थ । अप्राकरणिज्ञाना तुल्ययोगितामुदाहरति-
कुमुदेति । तस्या कताया रलितविलासजुषो दृशो पुर कुमुदरुमलनीलौत्लावली वा ।
 तदाननस्य पुर अमृत चद्र कमल च युगपत्प्रतिहतम् । अत्र कुमुदादीन्यप्राकरणिज्ञानि नायिका-
 लोचनाद्युपमानत्वात्सर्वेषा तेषा च त्रिभूतेन क्षिप्यमाणत्व धर्म सकृदुपादीयते । कुमुदस्य
 लोचनोपमानत्वमनर्बुधितमपि प्रसिध्यनुरोधादुचम् । एवममृतादीना तन्मुत्तोपमानभूताना
 प्रतिहतत्व नाम धर्म सकृत्तिर्दिष्ट इत्येव तुल्ययोगितेत्यर्थ । व्यतिरेकालंकारं लक्षयति-
उपमानादिति । स एव इति व्यतिरेक इत्येव व्यरद्ध्यते । न्यूनताया अपि व्यतिरेकत्वात्
 तस्याऽप्यर्थमाह-**आधिक्यमिति** । चिरतना रत्न भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये
 विपर्यये वा व्यतिरेक इत्यसूनयन् । आधिक्यमधिगुण (त्व) लक्षण यथायोगमुदाहृत्य न्यूनगु-
 णत्वरूप विपर्यय क्षीण इत्यादावुदाजहु । व्याचक्षिण चद्रापेक्षया यौवनस्य क्षीणगुणत्वं शशिवै-
 लक्षणेन तस्य अपुनरागमनादिति । तत्र विप्रतिपद्यमान आह-**क्षीणक्षीण इति** । हे मुन्दरि
 क्षीण क्षीणधर भूयो भूयोभिवर्धत इति (सयान्) यात यौवन अनिभूति तु अतो विरम कोपं मुय
 प्रसीद । पेनचित् गवनिनीन्ताशास्त्रिनेत्यर्थ । वास्त्यर्थस्य यावत्तान्पर्यमपर्यालोचिनव्यादिन्याह-
तद्रयुक्तमिति । यतोऽपि उपमानादुपमेयस्याधिक्य न विपर्यय इत्याह-**यौवननेति** । चंदा-
 पेक्षया तारुण्यस्य गुणे यदस्यैवं तस्याधिक्य अन्यथा वाक्पथार्थशक्तिभ्याकोप स्यादिति भाव ।
 इयं विप्रतिपत्ति निराहृत्य विभागमाह-**द्वेत्योरिति** । द्विरप्येति चतुर्विंशति । उपमेयविपर्यय
 उन्वर्षनिमित्त न विपर्यय । उपमानविपर्यय ॥ निरुपसंभारण न विपर्यय । एषत्तरस्येति हेत्वो-
 रनुष्ठी द्वे हेतुद्रमस्य अपुनरेकेति अनुत्पन्नयम् । एतदुक्तं भवति । आधिक्यम्य हेतुद्रम-
 मेयगन्तु र्पनिमित्त उपननगर्णे निरुपसंभारण अनयोर्हेत्वोर्गुणयोर्भेद । द्वयोर्हेत्वोरनुष्ठीयेऽह ।
 उन्वर्षहेत्वोरनुष्ठी अपरुपहेत्वोरनुष्ठीयेऽह । उन्वर्षहेत्वोरनुष्ठी अपरुपहेत्वोरनुष्ठीयेऽह एवं चत्वातो

भेदा । एत एव शब्देन इवादिना अर्थेन तुल्यादिना आक्षेपेण च साम्ये प्रतिपादिते द्वादश भेदा । एते द्वादशभेदा श्लेषेणापि भवतीति चतुर्विंशति भेदा इति । आद्यमुदाहरति—अस्तीति । बहूनां शून्या निरास्त्रणे खद्वमात्रसहायस्य महाभूते अस्य रात्र् अन्यतुच्छजनस्येव (वि) स्मयो न । अत्र उपमाने तुच्छत्वमपर्यभिन्नित उपमेये महाभूतित्वमुत्कर्षहेतु अतो हेत्वोक्ति । अन्यदप्यनोदाहर्तुं शक्यमित्याह—अत्रैवेति । पर्यायेण व्यत्ययेन कदाचिदेकस्य अनुक्ति कदाचिदपरस्येत्यर्थः । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महाभूते—इति पाठे उपमानापर्य-हेतोरनुक्ति । अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे उपमेयोत्कर्षहेतोरनुक्ति । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे युगपद्वेतोरनुक्ति । उत्तरत्राप्येपारीति-रनुपसरणौयेत्याह—एवमिति । उक्तसाम्यस्य शाब्दत्वमाह—अत्रेति । एव श (? शा) श्चदेन साम्येन चतुरो भेदानिभिधाय पाठभेदेन आर्थेनापि चतुरो भेदानाह—अस्तीति । तेन तुल्य क्रिया चेद्वृत्तिरिति तुल्यार्थं वर्तेविधानादायमौपम्यमित्याह—तुल्येति । वृत्तिप्रयोगे हेत्वोक्तिरेक तुच्छपदानुपादानेऽपर भूतिपदानुपादानेऽन्य उभयानुपादाने एक इति चत्वारो भेदा इत्यर्थः । आक्षेपे अपरान् चतुरो भेदानुदाहरति—इयमिति । मुनयना इय दासीवृत्ततामरसत्रिया अकल-केन आननेन कलकिकमिदु जयति । अकलकेनेति उत्कर्षहेतु । कलकिकमित्यपकर्षहेतु । उभयोश्चौ एफ । आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दु कलकिन इति पाठे (?) उत्कर्षहेत्वनुचौ द्वितीय । आननेनाकलकेन जयत्यमृतदीधितिमिति पाठे उत्कर्षहेत्वनुचौ तृतीय । आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिमित्युभयानुचौ चतुर्थः । एव द्वादशभेदानुदाहृत्य शाब्देन श्लिष्टा-नपरान् चतुरो भेदानुदाहरति—जितेति जितेंद्रियतया सम्यक् विद्यारूढनिषेविण अतिगा-ढगुणस्यास्य गुणा अञ्जवद्गुरा न भवति । अत्र तत्र तस्येवेति इवार्थं वृत्तिविधानात् शाब्दमौ-पम्यम् । गुणा सीजन्यादय मृणालसूत्राणि येति गुणशब्द श्लिष्टः । विद्यारूढनिषेवण गाढगु-णोत्कर्षं हेतु । भगुरगुणनिकर्षहेतुर्नोपात्त इति उपमानगतनित्कर्षहेत्वनुपादाने शाब्दौपम्ये श्लेष-व्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दक्षितः । अवशिष्ट प्रथ स्वयमूह्यम् । तुल्यादिना अर्थेनापि चतुरो भेदानुदाहरति—अखंडेति । पश्य धीमानखडमंडल एष पृथिवीपति जातु कदा चित् निशावरवत् कलावैकल्य नागत । अत्र तुल्यार्थं वृत्ति तेनतुल्यक्रियाचेद्वृत्ति-रित्यनेन । कला विद्याभागवत् । अत्र उपमेये अखडमंडलत्वे धीमत्त्वं हेतु । कलावैकल्यहेतु-र्नोक्त इति उपमानगतनिकर्षांतरणानुपादाने आर्योपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दर्शितः । उभयानुपादानुदाहरणमाह—हरचिदिति । मो विमो त्व कदाचित् हरवत् विपमदृष्टि-चांसि । हरिवद्विधूतविततवृषधनासि । रविरिव तु सहरतापितभू कदापि नासि । हरेण तुल्य वर्तत इत्यादि तुल्यार्थं वर्तेविधानादायमौपम्यम् । विपमादय श्लिष्टा इति उपमानोपमेयगतात्पपापरपहेत्वोरुपादाने आर्योपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्थो भेदो दर्शितः । उत्कर्षापर्यहेत्वोरन्यतरस्यानुचौ उदाहरणद्वय स्वयमूह्यम् श्लेषव्यतिरेकस्याक्षेपे उभयोपादानस्य प्रथम भेदमाह—नित्योदितेति । नित्योदितप्रवापेन मास्वतानेन भूपेन रिन्यामामीलितप्रभ एष मास्वान्विनिर्दिष्टः । अत्र वर्णनीये मास्वत्त्वं परपरिभगासहत्वं अन्यत्र

सूर्यत्वमिति श्लिष्ट इति उपमेयोपमानोत्कर्षनिकर्षहेत्वोरुपादाने आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य प्रथमो भेदो दर्शितः । हेत्वोरुपादाने चतुर्थं भेदमुदाहरति—यथेति । यत्र नगर्यां स्वच्छात्मतागुणसमुद्घसितेदुर्विब विबप्रभाधर अकृत्रिमहृद्यगध अगनानामानन रजनीपु अतीव पिबता यूना तृष्णा जहार मधु न हार । अत्र मधुपक्षे आत्नशब्दे च समुत्सितशब्द प्रतिर्विबार्थः । अत्राक्षिप्तोपमात्व कथमित्यत्राह—अत्रेति । अत्र तृष्णाया हरणे हेतुर्नापात इति आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्था भेदो दर्शितः । द्वितीयतृतीयौ स्वयमूहनीयौ । एव श्लिष्टभेदेषु द्वादशेषु श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादाने अन्ये द्वादश भेदा भवति तेषुदाहार्या इत्याह—इत्येवमिति । या शैशिरी धीस्तपसा मासनैकेन विधुता । तपसा ता सुदीर्घं दुराद्विदधतीमथ ॥ एकत्र तपो माधमास अन्यत्र कृच्छ्रादि अभ्युद यहेतु । इवादयश्चातुपात्ता अपि सामर्थ्यमम्या । अत्र तप इति श्लिष्टोक्तियोग्य पद पृथगुपात्त अतोयमपि श्लेषव्यतिरेकः । आक्षिप्तौपम्ये उभयोपादाने सति एवमन्येष्येरादशोप्यूहनीया । आक्षेपालकार लक्षयति—निषेध इति । व्याकरोति—विषक्षितस्येति । वक्ष्यमाणविषयमुदाहरति—एषहीति । एषयि सति एहि गच्छाथ कीयेवि यस्या अपि कए कृते किं किमपि गिक्किं निष्कृष ण भणामि न भणामि । अहवा अथवा अल अयिआरिअकच्चारंभआरिणी अविचारित—कारारंभिणी मरउ च्रियता न भणिस्स न भणिष्यामि । अत्र नि कृष न भणामीत्युक्ते अर्थात्सम्यग्भणामीति प्रतिज्ञा । न भणिष्यामीति निषेधात् वक्ष्यमाणविषयोयमाक्षेप । उक्तविषय—मुदाहरति—ज्योरस्नेति । भो विभो । आ खेदे । तस्या अतर्मानस प्रभवता त्वया ज्योत्स्ना मोक्तिरदाम चदनरस झीतातुवातद्रव कर्पूर बदली मृणालबलयानि अमोजिनीपद्मवा स्फुलिगोत्तरव्यापाराय भवति । हत इति खेदे । अनेनोक्तेन किम् । न द्रूमहे । अत्र ज्योत्स्नादीनि तस्यास्तापाय भवतीति सामान्येन्योक्तस्य क्वचिदशे निषेध इति उक्तविषयो यमाक्षेप । विभावनालकारं लक्षयति—क्रियाया इति । व्याकरोति—हेत्विति । उदाहरति—यथेति । सा नलिनी कुमुमितल्लाभिरहतापि रुजमपत्त । अङ्गिकुम्भेददथापि परिवसत ॥ ३ ॥ लहरीभिरलेलिताप्यधूणत । अत्र ल्लाहननादिरूपे हेतुक्रिया—निषेधेपि स्यादिसार्यस्य विशेषेणाभिव्यक्तिर्विभारना । विशेषोक्तिं लक्षयति—विशेषोक्तिरिति । व्याकरोति—मिलितेष्विति । अजुक्तोपाधिव्यनिमित्तभेदान्ना त्रिविधेत्याह—अनुत्तेति । आशामुदाहरति—निट्टेति । निद्रानिरुनो धुरत्ने उदिते सर्तागने द्वारपदं पराप्ते भुजगे श्र्याष्टताशेषरमे सत्यपि सा स्वगत्या आश्रितनतो न चवात् । अत्र निद्रानाश्रादिवारणगामम्या सायामपि आश्रितपरित्यागशुणं कार्यं न लक्ष्यत इति विशेषोक्तिः । अत्र समोर्गालुस्यश्राणं निमित्तं नोक्षन्त्यर्थः । उक्तनिमित्तमुदाहरति—कर्पूर इत्येति । कर्पूर इव दग्धोपि य काम तत्र जने शक्तिमात् अत्रायतायाय तस्मै मरुत्वेतद नमोर्गु । दाहलक्षणं कारणे मन्थपि अशापमचस्य कादस्ताभावः । अवादीयने न त्रिदिग सुभं । धातियनिमित्तमुदाहरति—स एष इति । एष कुमुतगुप स प्रीति जगति ययी । सम्यस्तु हरतापि शंभुता वत् न हतम् । अत्र तजुत्तरे मन्थपि बतदस्त्व कादस्तापुक्तिः । तत्र

च निमित्तमचित्य पारमेधरस्य प्रभावस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् । यथासत्प्यालकार लक्षयति-
 यथासंप्रत्यमिति । प्रयमनिर्दिष्ट पथातिर्दिष्टयेति द्विविधा । तेषा मध्ये आद्ये पथातिर्दि-
 ष्टाना क्रमेणान्वयो यथासत्प्यालकार इत्यर्थः । तमुदाहरति-एक इति । हे देव एकस्त्व द्विधा
 विदुषा मृगीदृशा चेतसि क्रमेण शौर्यात्मणा ताप च त्रिनयेन समदरस्य च लीलया रति च पुष्पान्
 त्रिधा बससि । चित्रम् । अर्थान्तरन्यासात् पार लक्षयति-सामान्यमिति । यत्र सामान्य विशेषेण
 समर्प्यते विशेषो वा सामान्येनेति भेदद्वयम् । तदपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्या द्विविधमिति
 चत्वारो भेदा इत्याह-साधर्म्येणेति । साधर्म्येणाद्यमुदाहरति-निजेति । निजदोषेण
 आच्छादितचेनसां पुरुषाणा मुदरमेव वस्तु विपरीत भाति । पित्तोपहतं पुरुषं शशिमुद्रमपि
 शब्दं पीतं पश्यति । अत्र दुष्टचित्तलक्षण सामान्यं पित्तोपहतत्वेन विशेषेण समर्प्यते । सुखितेति ।
 सुखिते बौमुदीमहसि कदाचन सुखितवसनालकाराया स्वैर यात्या सुदृशि चक्षुः अस्तगतोभूत् ।
 तदनु भवत कीर्तिं केनापि अमीयत येन यशोगनेन मुक्ताशरा सतीं दृष्टं अगात् अतस्त्वं च
 शुभप्रदो नासि । अपि तु सर्वत्र । अभिसारिकाराणे विशेषेण इति सवाक्षेपिणा सामान्येन साधर्म्य-
 द्वारा समर्प्यते । वैधर्म्येणाद्यमुदाहरति-गुणानामिति । धुर्यं पुरुषं गुणानामेव दौरात्म्यात्
 धुरि नियुज्यते । अनुपजातविण्स्त्वयो गली कृत्सितो गलोस्यास्तीति गली यो बलीबदं गले
 बलादासजितं युगं पातयति स गली गौ सुखं स्वपिति । अत्र गुणानामिति सामान्यं
 गलीति विशेषेण सुरामिति वैधर्म्यद्वारा समर्प्यते । वैधर्म्येण द्वितीयमुदाहरति-अहो हि
 मे इति । कश्चिदप्रियं दैवोप्रत विवक्षन्नाह-म आयुषा बहुपरदां अहो यद्यस्मान्मया
 ईदृशमप्रियं वाच्यम् । ये पुरुषा मुहद पराभवमहश्चैव विनाशं गता त एव जगति
 धन्या । अत्र मुहद प्रति अप्रियं विवक्षन् विशेषरूपं धन्या इति सामान्येन अहमधन्य इति
 वैधर्म्येण समर्प्यते । विरोधालंकारं लक्षयति-विरोध इति । जातेर्जात्यादिभि
 साह चत्वारो विरोधाः । गुणस्य गुणादिभिन्नयः । क्रियाया क्रियाद्रव्याभ्या
 द्वौ । इव्यस्य द्रव्येणैकः । इति दश भेदा इत्याह-जातिरिति । जान्या विच्छा
 जातिमुदाहरति-अभिनयेति । हे सुमग विधिवस्तु त्वद्विरहाशतियाते अस्या रूग-
 रश नूतनराम्पिनीपश्वमृणालकलादिरे दावानलराशिः । अत्र मन्त्रिनीरिगल्यादि-
 जात्या दवदहनजातिर्विच्छा विच्छद्गुणध्वान् । सा च विरहवेदनया परिहियते । जाया विच्छद्
 गुणमुदाहरति-गिरय इति । हे नरनाथ तव समीपे विरयोपि नियतं अनुप्रतिदुषा ।
 मरुदपि च बलरहितः । अन्धयोपि अगभौरा । भूनिरप्यतित्तु । अत्र अनैजत्यादिगुणो गिदादि
 जान्या विरप्यते । ॥ वर्णनीयस्य महाप्रभावतया परिहियते । जान्या विच्छां क्रियामुदाहरति-
 येयामिति । हे राजन् तीक्ष्णं स प्रविद्धं यक्षोपि येषां राजां बटपरिमहद्वर्णयिनां प्रप्य
 अत्ररज्यते अनुराजो मर्वात संगरसंघस्यमनगां तेषां विपुलां वामुनां परत्वं तया प्रगापन
 विधिर्निष्पाद्यते वंशुम् । अत्र तीक्ष्णत्वात् सङ्गजात्या समनुराजनक्रिया विरप्यते । पांसुवर्णयत्या
 मंडनरिवा विरप्यते सान्धारिविनयेन समानीयते । ॥ येपच्छया वा (१) वा (१) म्यं चद्वारिणी ।
 जान्या विच्छद् द्रव्यमुदाहरति-सृजतीति । य इदं जगदेन्दैव एतन्नि अयनि च संदरति च

सोपि जनार्दन अवसरवशान्मत्स्यो जात इदं चित्रम् । अत्र शफरत्वजातेर्भगवता जनार्दनद्रव्येण सह विरोधः । स जगद्रक्षणेन परिद्वियते । गुणेन विरुद्धं गुणमुदाहरति-सततमिति । हे नृपते त्वयि सति द्विजपत्नीनां सरोजमुकुमारा करा सततं मुसलासम्पात् बहुतरंगहकार्यघटनया कठिना भवति । अत्र सौकुमार्यस्य गुणस्य काठिन्यगुणेन विरोधः । ॥ राजौदार्या- रसमाधीयते । गुणेन विरुद्धा क्रियामुदाहरति-पेशलमिति । कोमलमपि दुर्जनवचनं सतत्त्वविदा तत्त्वज्ञाना पुरुषाणां मानसं दहवितराम् । कर्कशमपि सुजनवाच्यं चदनरसव- स्प्रमोदयति । अत्र पेशलत्वस्य गुणस्य दाहलक्षणक्रियया पारुष्यस्य प्रमोदरूपया च विरोधः । स ग्वल्लवचनस्य दुःसहत्वात् सुजनवाच्यस्य हृद्यत्वाच्च परिहरणीयम् । गुणेन विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-क्रोञ्चेति । यन्मार्गणानर्गलशातपाते सति उद्दामदृष्टदृष्ट असौ श्रौवाद्रि नवामोजदलाभिजात अभूत् स भार्गव अपूर्वसृष्टि सत्यम् । शातो वज्रम् । अत्र कमलदलवत्सौकुमार्यस्य गुणस्य पर्वतविशेषरूपद्रव्येण विरोधः ॥ च भार्गवस्य ग्राहप्रहारितया समाधीयते । क्रियया विरुद्धा क्रियामुदाहरति-परिच्छेदेति । परिच्छेदरहितं सरलवचनानामगोचरम् । पुनः अस्मिन् जन्मनि च अनुभवपथं न गतवान् । विवेकनाशात् उपचितमहामोहगहनं कोपि विचारं अतर्जयति च तापं च कुरुते । अत्र जडीकरणतापकरणयोः क्रिययोर्विरोधः । औत्सुक्योत्कर्षात् परिद्वियते । क्रियाविरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-अयमिति । तृष्णातरलितमनोभिः अस्माभिरयमेको जलनिधिः क्वारा उद- कानां निलयः रत्नाग्र इति च श्रितम् । निजकस्पृटीकोटरगतं ताम्रयत् तिमयं मत्स्या मकराश्च यस्मिन् । एनं समुद्रं मुनिः अगस्त्यमुनिः आपास्यतीति क एषं जानीते । अत्र जलधिपानक्रियायां अगस्त्यरूपद्रव्येण सह विरोधः । स अगस्त्यमहिम्ना परिद्वियते । द्रव्येण विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-समदेति । हे क्षितितिलक राजन् त्वयि तटत्रुपि सति शकर- चूडापगापि समदमनगजमदजलनिष्यदतरंगिणीपरिष्वग्यात् कालिंदी भवति । अत्र गंगारालिंदीद्रव्ययोर्विरोधः मदजलवृत्तनीलिमत्त्वेन परिद्वियते । स्वभावोक्त्यल्लकारं लक्ष- यति-स्वभायोक्तिरिति । द्वयोः क्रियारूपयोर्वर्णनं स्वभावोक्तिः । रूपं च द्विधा वर्णं सत्पानं च । ननु ईभादेरिति पृथुवैव क्रियारूपयोस्तत्प्रथमित्वावगमात्किं स्वशब्दोपादानेनेत्याशस्याह-स्वयोरिति । उदाहरति-पञ्चादिति । शयनादुत्थितं अश्व पञ्चादमी प्रसार्यं त्रिभ्रतितिवित्तं अग्रे उच्यं द्राघयित्वा दीर्घाकृत्य आभुमकठं सन् उरसि मुरामासज्य धूर्धूर्ध्वां सगं विधूय चासप्रासाभिलायादनवरतचलत्रोषनुजे मंदं शब्दायमानं खुरेण स्मां रिणति । अत्राग्निप्रसरणमदीर्घाकरणमुत्तरश्लोत्सगानि सरथा- नोत्तय धूर्धूर्ध्वा इति वर्णस्योक्तिः चलत्रोषनुज इति सत्पानोक्तिः शब्दायमानो विलिख- तीति च पदद्वये क्रियाया उक्तिः । व्याजस्तुयत्तद्वारं लक्षयति-व्याजस्तुतिरिति । मुखे प्रारंभे निदा ध्रुयमाणं निदिश्यं । रुद्रि अन्यथा स्तुतीं वाक्यनान्तर्यमित्यर्थः । प्रारंभे स्तुति ध्रुयमाणा स्तुति रुद्रि अन्यथा निदायामेव तात्पर्यमित्यर्थः । यत्र स्तुतिरभि- धायमाना प्रमणातराद्वाधिसवरूपा निदायां पयस्यसति तत्र व्याजरूपा स्तुतिः । यत्र तु

निदा अभिधीयमाना पूर्ववद्वाधितस्वरूपा स्तुती पर्यवस्यति तत्र व्याजेन स्तुति ।
 व्याजनिदासुदाहरति—हृत्स्येति । उपरोपेन दाक्षिण्येन वच्य मनो येषां तेषां मौलि
 अप्रणी त्वा हित्वा पर अन्यो न । हे राजन् त्वद्विष वोपि निदादिभ्यो नास्तोत्यर्थ ।
 रुचावर्जनं रमामतरेणान्यत्र न दृश्यते । लक्ष्मीसदृश निर्मल निमपि नास्तीत्यर्थ । यो
 भवान्मुसशतैरेत्याधितायां प्रिय त्याग तनुते त्यागवृत्तावमान्न प्राप्यापि यस्या रमाया
 स्थितिस्त्वप्येव । व्याजस्तुतिमुदाहरति—हे इति । हेलाजितवोधिसत्व हे तोपधे वचसा
 निस्तारं निम् । परहिताधाने गृहीतवत् त्वत्सदृश परे नास्ति । यत् यस्मात्कारणात्
 तृप्यत पायस्य जनस्य या सत्पितृप्रदानरूपोपमरघटना तत्र वैमुक्त्यमनादात् तेन रुच्यस्य
 दुर्कीर्तिपुत्रस्य प्रोद्गहने मरुत्स्यस्य साहायक वशेषि क्षारोदम्बात्) सहोत्पलनार लक्ष्यति—
 सा सहोत्पलिरित्यादि । अर्थग्रहण पर्यायस्वीकृताय । यत्तद्विद्वानुच्यमाने कस्यचिदेव
 पाचनत्वादिवाचनत्वसिद्धे । वाचकत्वं च विविच्यमानं क्वचिदभिधायकत्वं क्वचिदवबोधकत्व-
 मित्याह—उभयस्येति । उदाहरति—सहेति हे मुहभ सुभग तुह तव विडप विगो
 ज्येरीए (p. 2 उच्चेविरीए) उद्देजनशीलत्या तीए तस्या सासददा धासदंवा
 दिअदृगिसाहि दिवसनिशामि सह दोहृता दीर्घा बहधारा वाप्यधारा मणिवल्एहि
 मणिरल्यै सह गृत्ति, तपुलदाए चसह तनुल्लवा च सह जीविदास्य जीरिताशा दुर्गला ।
 अत्र सासददादिविषयस्य दैर्घ्यादे शब्दत्वम् । यत्र 'सह युक्ते प्रधान' इति तृतीया
 सत्र नियमेन शुभभावादायैत्वमित्याह—श्यासेति । औपम्यविवक्षाव्यतिरेकेण सहोक्तिमान
 नालकार । यथा अनेन सार्धं विहायुताशोशीस्तारेषु तालोवनमर्मरेष्विति । अस्या माला
 वैचित्र्य यथा, उल्लिख्य सह वीशिस्तव पुलकै सार्धं मुदौर्नामित, भूपाना जनस्य सशय
 धिया साक समास्फालित, वैदेहा मनसा सम तदधुनाहृष्ट वतो भार्गवप्रौढाहृष्टित् इत्तेन
 च सम भ्रम तदैवा घनुरिति । अत्र वार्मुक (2 वर्य) साहित्यात् सहोक्ति पूर्वं कर्त्तव्य-
 हित्वादित्यपि भेद उच्येय ॥ विनोत्पलनार लक्ष्यति—विनोक्तिरिति । यत्र अन्येन विना
 अन्यं मन् न भवति अशोभन इत्यर्थ । इतर अशोभन इत्यर्थ । आद्यमुदाहरति—अरु-
 चिरिति । शशी निशक्य विना अरुचि रुचिरहित अशोभन इत्यर्थ । महत्तम इति रूपक
 शोभना सा निशक्य सापि शशिना विना अरुचि । उभयेन विना शानिनो मनो-
 भवस्फुरित नैव चरास्ति । द्वितीयमुदाहरति—मृगेति । अयं राजमुषु मृगलोचनया
 विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रकाशमन्त्र । पूर्वं स्त्रीमेहितो न्यवहारज्ञो नातीन् इदानीं
 तदा विना न्यवहारज्ञं शोभन इत्यर्थ । अयं तेन दुष्टमुहदा विना अमृतमुत्तिष्ठुरराशय ।
 पूर्वं दुष्टमुहदा दुष्टमुहदि इदानीं तद्विरहित (2 त्त) शोभनचित ॥ परिहायलकार लक्ष्यति—
 परिहृत्तिरिति । अर्थात् समैरसमैश्च वस्तुभिर्विनिमयं परिहृति । न्युनाधिकभावे
 द्विविधमसम एव द्विधा परिहृति । अत्र किं लक्ष्य किं रक्षणमिति सदेहे निर्णवायमाह—
 परिहृत्तिरिति । आद्य प्रसारद्वयमुदाहरति । अयं महत् उदितवृत्तमाना तासां व्ताना
 मत अभिमत तास्य नृत्य दत्ता असम अधिकं आनन्दं व्याश्रयति व्याश्रयते क्तास्तु

अध्वन्याना पायाना दश सहस्रा आदाय अधिव्याधिभ्रमिरदितमोहव्यतिकर ददति । अहह ।
 अत्र प्रसारद्वय कथमुच्यमित्यत आह—अत्रेति । समेन छास्येन समस्य परिमलस्यादान
 परिश्रुति । उत्तमेन दद्यादानलक्षणेन व्याध्यादे न्यूनस्य परिश्रुति । तृतीयमुदाहरति—
 नानेति । हे नृप सप्रहारे युद्धे दसशतसमूहेन कर्त्रा नानाविधै शक्यै कृतान्
 प्रहारान् स्वीकृत्यापीय भू निर्विप्रलम् विगतविरह परिरभविधिर्यस्या तथा वितीर्णा
 दत्ता । यथा भूमिस्त्वा न मुचति तथा दत्तेत्यर्थ । अत्र न्यूनानेन प्रहाररूपेण उत्तमभूताया
 वसुधराया परिश्रुतिरित्याह—अत्रेति ॥ भाविगालकार लक्षयति—प्रत्यक्षा इति ।
 लोकोत्तरतया अत्यद्भुततया वास्तवसन्नध्व्यतिरेकेण शब्दसम्बन्धसमर्थितत्वाच्च प्रत्यक्षा इवे-
 त्युक्तम् । समासात्तरव्याहृत्यर्थमाह—द्वन्द्वं इति । भावश्च भावना पुन पुन चेतसि
 निवेशनम् । उदाहरति—आसीदिति । कोऽपि पुरप स्वनायिका प्रति कथयति ।
 हे कामिनि अत्र ते लोचन अजनमासीत् इति पश्यामि स्वभावेनैव नीलयोस्तव
 लोचनयो किमजननेन । क्षिप्तजनेन इव लोचने प्रतिभासेते इत्यर्थ । तवाकृतिं भाविभूषण-
 संभारा साक्षात्कुरु । तवाकृतिरपि भूषणभावेपि रामणीयक पुष्पाति अतो भूषणमपि न
 धारणीयमिति भाव । अत्र पूर्वार्थे भूतस्य लोचनाजनस्य प्रत्यक्षतया प्रतिभास उत्तरत्र भवि-
 प्यतो भूषणसभारस्येत्याह—अत्रेति । काव्यलिंगलकारं लक्षयति—कान्येति । यत्र काव्य
 (७. १. व्योपाय)रूपो हेतु वाक्यार्थस्थित्या विशेषणद्वारेण पदार्थस्थित्या वा लिंगत्वेन निबध्यते
 तत्काव्यलिंगमित्यर्थ । वाक्यार्थता अनेकपदार्थता एकपदार्थता चेति त्रैविध्यम् । तत्राद्यमुदाहरति-
 यपुरिति । हे पुरारे पूर्वस्मिन् जन्मनि भवत क्षणमपि न प्रणतवानस्मि इतीदं वपु प्रादुर्भावात्मया
 अनुमितं अन्यथा शरीरोत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थ । सप्रति नमन्मुक्तः अतनुरह अत्रेप्यनतिभाक् । हे
 महेश तदिदमपरायद्वयमपि क्षतव्यम् । द्वितीयमुदाहरति—प्रणयीति । अघोरपटो माळ्तीं प्र-
 माद्यत्वेन संबोधित , हे दुरादमन् यद्वपु प्रियसखीसखीलपरिहासरसाधिगते लङ्गितशिरिषपुष्प
 हननैरपि ताम्यति तत्र वपुषि शक्यमुपक्षिपतस्तव शिरसि अर्वाङ्गमदण्ड इव मदीय एष भुज
 पतद्गु । तृतीयमुदाहरति—अस्मेति । समुत्पन्नशिखरप्रादस्य कस्यचिन्महापुरुषस्य
 वचनम् । हे भस्मोद्भूतन भवते भद्रमस्तु । हे द्यासमाले ते शुभमस्तु । महेशशृङ्खलवारभूतां
 शोपानपरंपरा हा कष्टम् । अमित इत्यादिना प्रयोगे द्वितीया । हे शोपानपरंपरे त्वमपि त्वत्स्यस
 इति कष्टम् । अथ आराधननोपिषेतेन विभुना महेशेन युष्मत्समर्पणसुरालोकोत्प्रेदिनि
 मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । वपु प्रादुर्भावादिनि प्रथम श्लोके पूर्वस्मिन्नप्ये च जन्मनि
 यदनमनलक्षणमपरायद्वयफलण तत्रेवापराधनया परिणत वाक्याया जान अतो (१५) नमन
 लक्षणे अपराधहेतुरेव वाक्यार्थ । प्रायि इत्यादिद्वितीयश्लोके शत्रोपक्षेपलक्षणे हेतु
 पततु भुज इत्येतत्पदद्वयार्थतया परिणत । भस्मोद्भूतेयद्वितीयश्लोके सुरागोत्रोत्प्रेदित्य
 लक्षणे हेतुर्नहामोहश्चात्रैकपदार्थतया परिणत इत्याह—अप्यनि । कारकोऽत्र हेतु । इन्द्र
 हेतु पुनरनुमन्नाश्रारे । अत्र हेतुर्नोपनिबद्धस्य हेतुर्न वर्तन्त्ये अन्यथाऽर्थान्तरवाग्यता
 पत्तेरिति इत्यर्थम् । पर्यायोक्तं लक्षयति—पर्यायेति । अभिप्रायश्चभिधेयभावन्यतिरेकरदशमन-

व्यापारेण यत्प्रतिपादनमभिधानरूपं तत्पर्यायोक्तमित्याह—**वाच्येति** । निर्वचि-तदिति ।
 उदाहरति—**यमिति** । य रावण प्रेक्ष्य मदेन रावणमुखे ऐश्विरास्त्वापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।
 अत्र कार्यमुखेन रावणस्य स्वर्गजगत्क्षणं प्रभावो वर्णितः । अत्र भग्यतरेण कथं कथमित्यत
 आह—**अत्रेति** । ननु व्यग्यमपि शब्देनोच्यत इति व्याहृतमित्यत आह—**तेनेति** । व्यग्यापेक्ष
 या प्रकारातरेणाभिधानसम्भवात् । न हि तस्यैव तदैव तथैव विच्छित्या भग्यत्व वा वाच्यत्व
 येत्याचक्षते । किं तर्हि कार्याद्विद्वारेण वाच्यत्व स्वसामान्या व्यग्यत्वमित्यभिधानान्न व्याहृतिरिति
 भावः । एतद्व्याहृतेन प्रतिपादयति—**यथेति** । दृष्ट इति निर्वच्यत्वकतयेति शेषः । अविकल्पकतया
 यदेव गवाक्षिक दृष्ट तदेव चैत्रादि प्रमाता विरल्पयति न पुनर्यथा दृष्ट तथैव विरल्पयितुमर्हति
 विकल्पाविरल्पयोरवैलक्षण्यप्रसंगादित्यर्थः । ननु विरल्पमानत्वमविरल्पमानत्व य कथमेकस्येत्यत
 आह—**अभिज्ञेति** । अविकल्पावस्थाया जातादिना यदभिज्ञमसृष्ट विरल्पानुप्रेक्षाद्विभ्रं च
 तस्मादेव तद्विकल्पवेलायामभेदेन सुसंगेण च विकल्पयतीति प्रारभेदात् तत्रापि न व्याहृतिरि-
 त्यर्थः । उदात्तालकार लक्षयति—**उदात्तमिति** । कविवर्णनोद्देशिता समृद्धिरस्य लक्षणमित्याह
संपदिति । उदाहरति—**मुक्तेति** । केलिसूत्रहरगलिता समाजनीभिर्हता प्रातः प्राणघीमि
 मयश्चलद्वालाघ्निलाक्षणा मुक्ता दूरादाडिमवीजशक्तिधिय केलीशुभा यत्कथंन्ति तत् भोजन-
 पते त्यागलीलायितम् । अत्रासमाभ्यमानविभूति लुप्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापित
 मनुभूयते । उदात्तस्यैव लक्षणान्तरमाह—**महतामिति** । उपलक्षणपद व्याकरोति—**उपलक्षण-**
मिति । विविचयमेतदुपलक्षणमित्यत आह—**अर्थादिति** । अथादिति अर्थप्राप्ती अनर्थपरिहारे च
 प्रवृत्ता पुरुषा महान्त तेषां रामादीना वर्णनीयेऽर्थे ह्यगभाव उदात्तालकार इत्यर्थः ।
 उदाहरति तद्विद्वमिति । इदं तदृष्टरारण्य यास्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी रामः बाहु
 सहाय एकाकी निवसन् रक्ष क्षय चरार । अत्र अरण्ये वर्णनीये राघवचरित अगतवेन
 वर्णितम् । नत्वन वीररसप्रयुक्तधमत्वारोस्तीत्यत आह—**न चेति** । अत्र वीररसाश्रयस्य रामस्या
 प्यगत्व किं पुन रसस्यात न चमत्कार इति भावः । न चास्यागत्यैपि रसवदलकारत्व अस्यो
 पात्तस्य तदपवादत्वात् । समुच्चयालकार लक्षयति—**तत्सिद्धिहेतायिति** । व्याकरोति—
तस्येति । उदाहरति—**दुर्वारा इति** । दुवारा स्मरमागणा । प्रियतमो दूरे । मन
 अत्युत्तुक्म् । गाढ प्रेम । नय वय । अतिकठिना प्राणा । निर्मल कुलम् । धैर्यैरिरोधि क्षीत्वम् ।
 मन्मथमुद्दत्काल वसतः । कृतातो यम अक्षम भारणे समर्थः । सत्य चतुरा नो भयति ।
 इत्थं एव सति विरह कथं नु सोढव्यः । अत्र अमोपात्ता स्मरमागणा एव विरहवैकृत्य
 उद्भावयितुं प्रगल्भते । तदुपरि वल्लभप्रवासादाय समुच्चयत इत्याह—**अत्रेति** । अत्रान्यै
 समुच्चयस्यैव सयोगे असयोगे सदसयोगे च अन्यदन्यालक्षणं कृतं तदसंगत एतदुपजीव
 नेनैव तत्संग्रहस्य कर्तुं शक्नोत्वात् इत्याह—**एष एवेति** । सयोगे उदाहरति—**सुलमिति** ।
 जमालिन् सुलं नद्रा-सूर्ति श्रुतशास्त्रिणी सति सुल सुजगल स्फुरिता स्फुरी अक्षदित प्रभुन्वत् ।
 एते उक्ता भावा प्रकृतिमुग्धा स्वभावसुदरा । अयं भवद्वेषणो जन अमीभिरेव
 भावै सुतरा दर्पं व्रजति । हे रात्रन् तव त एव अलुशा अपचप्रवृत्तिं न कारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र निष्कलकत्वेन शोभनस्य कुलस्य भद्रमूर्त्यादिभिः शोभनातरैर्योगः सद्योग इत्याह-
 अत्रेति । असद्योगस्य दुर्बारा इत्युक्तमेवोदाहरणमित्याह-उक्तेति । तत्र तु सहत्वादशोभ-
 नाना स्मरमार्गणानां अशोभनातरैः प्रियप्रवासादिभिर्योगः असद्योग इत्यर्थः । सदसद्योग
 उदाहरति-शाशीति । शशी दिवसधूसर गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिज
 स्वाकृतेर्मुग्धमनक्षर प्रमुर्धनपरायण सञ्चन सततदुर्गत नृपागणगत सख मे
 मनसि सप्त शल्यानि । अत्र शोभनस्य शदिन अशोभनेन दिवसधूसरत्वेन
 योगः । एव पदातराणां शोभनानां पदातरेणाशोभनेन योगो द्रष्टव्यः । नच
 दुर्बारा इत्यादावपि सदसद्योगत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शश्यादिवत् स्मरमार्गणादिना स्वतः
 शोभनत्वस्य प्रसिद्धभावात् । समुच्चयस्यैव लक्षणातरमाह-स त्वन्य इति । अत्र
 गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वे द्वे गुणयोः गुणानां क्रिययोः क्रियाणां च समुच्चयो न स्यादिति
 कृतैश्शेषाणां द्वे इत्याह-गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये चेति । तत्रेणोक्तिरिति
 यावत् । गुणयोर्योगपद्यमुदाहरति-घिदलितेति । भो राजन् विदलिनसम्भारिकुल
 इदं बल आशु विमल चाभवत् । तानि प्रपलानां मुखानि मलिनानि च जातानि ।
 अत्र वैमल्यमालिन्ययोर्गुणयोर्योगपद्यम् । क्रिययोर्योगपद्यमुदाहरति-अयमिति । एकपदे
 तथा प्रियया सुदुःसह अयं वियोगधोपन्नत नववारिधरोदयात् अहोभिध निरातपत्व-
 रम्यैर्भवितव्यम् । अत्र वियोगोपनतिक्रियाया अहामुक्तविशेषणतया भवनक्रियायाश्च
 योगः । गुणक्रियायोगमुदाहरति-कल्पमिति । भो महीपतीन्द्र खितपकेहह्नोदरश्चि
 तव चक्षुः अहितेषु अस्मान्प्रलुप्य च तेषां यपुषि आपदा कदापि पतितं च ।
 अत्र कल्पगुणस्य आपत्कटाक्षपातक्रियायाश्च योगपद्यम् । अत्र वैयधिररम्यैव एकस्मिन्नेव
 देशे समुच्चयो नान्यत्रेति कश्चिन् तदसंगतमित्याह-धुनोतीति । अत्र क्रिययोरेवाधिक-
 रणयोः समुच्चयदर्शनादसंगतमित्यर्थः । पर्यायात्तर लक्षयति-एकमिति । व्यासरोति-
 एकं घस्त्विति । स्वतः सिद्धिरिति भावः । अन्येन प्रयोजनेनोपादनं करणम् । एव च
 यदेकं तद्भवति क्रियते चेति द्विधा । तत्रायमुदाहरति-श्रोणीति । श्रोणीरथस्तनुना त्यजति
 मध्यभागं सेरवे, पदभ्यां तरलग्नतय मुक्ता लोचनाभ्यां सश्रिता, वक्षः कुचसचिरतां
 धत्ते वरुण ॥ अद्वितीयम् । यौनेन तद्वाजाणां गुणविनिमयं कल्पितं । अत्रैकैरस्य तनुनादे-
 रभयत्र भवनम् । एतस्य वरुणो भवनमुदाहरति-नन्विति । ननु भो बालूट उत्तरोत्तरं
 विशिष्टपद्मा इयं स्थित्तिस्तव वेनोपदिश । प्राह अर्णवस्य हृदये अथ अनन्तरं वृषलक्ष्मणे
 हरस्य वटे, अयुना पुनः खलानां बचति वसति । अत्र एतस्य बालूटस्य हृदादिष्वनेनेषु
 भवनम् । एतस्य पूर्वाश्रयमन्यजत एवानेनत्र भवनमुदाहरति-विचोष्ट इति । हे तन्न पूर्वं
 विचोष्ट एव रागं वदस्व । हे मृगशासि अयुना एष रागं हृदयेषु लक्ष्यते । अत्र एतस्य
 रागस्य पूर्वनाशय विचोष्टमन्यत एव हृदये भवनं प्रदर्शितम् । ननु राग एतदर्थमन्यत्र
 भावविशेष इति कथमेतन्नभियत आह-रागस्येति । एवंलक्षणं अथान्तरभेदमर्थस्य
 एतस्मान्नेनत्र भवने उदाहरणप्रयुक्तम् । इदानीं द्वितीयं उदाहरति-तंताणेति । तां

तेषां मुराणां तं तद् हिअअ हृदय सिरिसहोअररअणाहरणस्मि धोसहोदररत्नाभरणे श्रीकृष्णे
एकरस एकरस कुसुमबाणेण कुसुमबाणेण पिआण प्रियाणा विवाघरे णिवेसिअ निवेशितम् ।
अत्र एकस्य हृदयस्य यथोक्तत्नाभरणविवाघरयो असहृतयो वित्ते कुसुमबाणेनेत्युक्तत्वा-
त्करणरूपत्वम् । पर्यायस्यैव लक्षणातरमाह-अन्य इति । व्याकरोति-अनेकमिति । तत्राय-
मुदाहरति-मधुरिमेति । अहो आथय चलना मधुरिमधुरि वच प्रथमं पृथु अमृत
व्यनक्ति । अथ मोहहेतु तदेव अतगतं हलाहलं विषमिव कथयति । अत्रानेकममृतं विषं च
एकस्मिन्नाधारभूते रत्नवचसि भवति । द्वितीयमुदाहरति-तद्रेहमिति । नतमिति
तद्रेहं दिव हेतोर्लब्धावकाश इदं मंदिरं, जरती सा धेनु एता घनामा वरिणा घटाधरति ।
क्षुद्रं स मुसलध्वनि इह योपिता कलं सगीतकम् । आश्चर्यं अयं द्विजं दिवसै
इयतीं परा भूमिं प्रापित । अत्र एकस्मिन् द्विजे दिवसै अनेकं गेहादिकं कृतम् । अस्य
परिवृत्त्यलंकारमनिरस्यस्यति-अप्रेति । एकस्यैव क्तुरिति यावत् ।
अनुमानालंकारं लक्षयति-अनुमानमिति । व्याकरोति-पक्षेति । पक्षधर्मत्वं पक्षे
व्याप्यवृत्तित्वं अन्वयं संप्रसंगे सत्त्वं व्यतिरेकेण विपक्षादप्याहति । अवाधतविषयवादे
पक्षधर्मत्वादावतर्भावत् नैरूप्यमुक्तम् । अयोगव्यवच्छेद इति अन्यव्यवच्छेदे पक्षादपि
व्याप्यवृत्तित्वं कथयति । उदाहरति-यप्रेति । यत् उहरीचलाचलदृश एता यत्र
भुव व्यापारयति तत्रैव मर्मस्पृश अमी मार्गणा सततं पतति तत्तस्मात्कारणात्
चक्रीकृतचापं यथा तथा अचितशरप्रेषत्परं क्रोधनं आसा शासनधरं स्मर
सत्यं सदा अमृत एव धावति । अत्र मागणपतनं साधनं स्मरस्य शासनधरत्वं
साध्यं भ्रूव्यापारो वा साधनं स्मरशासनधरत्वं साध्यम् । एतदुभयमेतन्नैव धर्मिणि योषि-
क्षणे वक्तव्यं । अत्र साध्यसाधननिर्देशादेवालंकारत्वम् । ननु क्रमोच्चारणे व्युत्क्रमोच्चारणे
वैचित्र्याभावादित्याह-साध्येति । परिकरालंकारं लक्षयति विशेषणरिति ।
व्याकरोति-अर्थदिति । उदाहरति-महीजस इति । महीजसं मानधना धनार्चितं
सयति लब्धरीतयं न सत्ता न भित्तवृत्तयं धनुभूतं अमुभं तस्य प्रियाणि समीहितं
वाच्छति । महीजसं बलिष्ठत्वे सति प्रभोर्वाच्छतं पूर्यति शक्यमिति आकृतमस्य विशेषणस्य ।
एवमन्यविशेषणेष्वपि साकृतत्वं विचार्यम् । विशेष्यपदं तत्र धनुभूतं इति । नत्वपुष्टार्थं पदं
प्रयोक्तव्यं इति वचनात् अत्र पुष्टार्थानि विशेषणान्युपात्तानि अतो दोषयत्तमात्रमेतत् कथं
मलंकारत्वमिच्छाशक्याह-यद्यपीति । व्यापोकं यत्रारं लक्षयति-व्याजोक्तिरिति । व्यान-
रोति-निगूढमिति । अस्यापह्लातवमाशक्यं परिहरात्-न चैवेति । अपह्लाती हि उभयनिष्ठ
साम्यं न तथाप्रेति भद इति भावः । उदाहरति-शैलेन्द्रेति । शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानमि
रिजाहस्तोपगुणैराद्रोमाचादिविसृष्टलास्रलविधिव्यासगमगाधुरं हा तुहिनाचलस्य करयो
शैत्यं इत्युचिवात् शैलात् पुरमात्तुमडल्यणै रस्मितं दृष्टं शिवं न अवतात् । तस्य
व्यापोचित्वं प्रकटयति-अप्रेति । परिसंख्यां लक्षयति-किंचिदिति । अनुधा
परिसंख्या प्रशस्यं वाच्यत्वमुच्चीयमानत्वं च अपोहस्य वाच्यत्वमुच्चीयमानत्वं चिति । ननु

शब्दानां स्वार्थाभिधानमात्रव्यापृतानां कथमन्यव्यपोहे तात्पर्यमित्यत आह—प्रमाणा-
तरति । प्रयोजनातराभावात् सदृशवस्त्वतरव्यवच्छेदलक्षणं यत्प्रयोजनं तद्विहाय
यत्प्रयोजनातरं तदभावादित्यर्थः । अस्याश्चातुर्विध्यमाह—अत्रचेति । अत्रपूर्वकथनं अत्रप्रपूर्वक
चेति द्वौ भेदौ । उभयत्र वर्जनीयस्य प्रतीयमानता वाच्यता चेति द्वे इति चत्वारो भेदाः । तत्र
अत्रपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति—किमिति । पुत्रामासेव्यं किं इति पृष्ठे उत्तरं
गयासरिक्तं, एकाते किं ध्येयं विष्णोश्चरणयुगलं, आराध्यं किं पुण्यं, अभिलषणीयं किं कृष्णम् ।
तेषु सरिक्तदादिषु आसक्त्या चेतो निरवधि यथा तथा मुक्तयै प्रभवति । अत्र किमिति प्रधान-
तर आगमप्रमाणावगतं गगतत्वं सेव्यमित्युपनिबद्धं तेन कामिनी न सेव्येत्यर्थं प्रतीयते ।
चरणयुगलमिति नत्वगनेति । पुण्यमिति न पापमिति प्रतीयते । कृष्णेति न हिलेति
प्रतीयते । अत्रपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति—कौटिल्यमिति । कुचनिचये
कौटिल्यं वसति परचरणाधरपङ्क्तयेषु रागं स्तनयुगले कौटिल्यं चपलत्वं लोचनयोर्वसति ।
अत्र कुचनिचय इति ननु वाचि हृदये वा कौटिल्यमिति प्रतीयते परचरणाधरदले
ष्विति न नु परपुरुषे । कुचयुगले इति नावयवातरे मानसे च । नयनयोरिति न नु
स्वभावे इति वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्वम् । प्रथम्यतिरेके वर्जनीयस्य वाच्यतामुदाहरति—
भक्तिरिति । भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे युवतिरेव काम(शा)स्त्रे यथापि विता । व
पुत्रि न । महता प्रायः परिहृत्यते । अत्र अपोचमानस्य वाच्यत्वं न भद्र इत्याद्युक्त्यात् । कार-
णमालाल्यारं लक्षयति—यथोत्तरमिति । उदाहरति—जितेति । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
विनयान् गुणप्रकर्षं अवाप्यते । गुणप्रकर्षेण जन अनुरज्यते सपदं जनानुरागप्रभया हि ।
अत्र इन्द्रियनयान्नयनं विनयाहुणोत्पन्नं तस्मात् जनानुरागं तस्मात्सपदागं इति हेतुमागं ।
हेतुहेतुमतो अभेदाभिधानं हेत्वलक्ष्यं इति रुद्रदादिभिरुक्तं किमिति त्वया
न रुक्षितमित्यत आह—हेतुमतोति । कारणं सह कारणस्य अभेदाभिधानं हि हेतु
मागं चायुर्धृतमित्यादिवत् उपचारव्यतिरेकेण वैचित्र्याय न कल्पते अतो नांतरातरता
लक्षित इति भावः । ननु हेतोरन्तरातरत्वे अविरत्वेत्यादीं कथं कान्यस्य
त्वमित्यत आह—अविरत्तेति । अविरत्त्वं कमलविद्यमानो यत्र सारता ये अत्र
सैषां भद्रो यत्र (१५) कोटिद्वानेदंकरं शेरानेत्राच्चरं तस्योऽयं यत्र संप्रति एतः ।
समाप्ताऽपि प्रत्यपादयन् आवासा इति शेषः । केचन गुणप्रभासः अत्र कथ्यन्ते
नत्वंलक्ष्यारिति भावः । नन्वेव तर्हि हेतुं गुणान्तरातरत्वं न स्यादित्या आह—पूर्वोक्त-
मिति । अन्योपासकारं लक्षयति—प्रिययेति । क्रिययेत्येवमन्वयं विवक्षितमित्यभिप्रेय
व्यासरोति—अर्पयोरिति । उदाहरति—हृसेति । मरेर्हि मरेभिर्हृगणां हृगणां गिरां
धीं सारिचिह्नं गयते क्रियते अहं अयं मरुं मरुं हृगेर्हि हृगे । अन्तर्गतं विभ्रं अन्योन्मये
एत एतं एतं केचनं अन्तर्गतं आन्तर्गतं गुणान्तरातरत्वं । नन्वेव हृगणानां विधौ जन्मकार
माणान्तरमन्योन्मात्रं एतं इत्या आह—अत्रेति । हृगा धीमन्तं सारोभिर्चिह्नं तेष
ग्राही—अन्योन्मन्तं एतं भागीति भावः । उदाहरति—लक्षयति—उत्तरेति । व्यासरोति—

प्रतीति । अत्र प्रथमे असति उत्तरश्रुतिमात्रेण प्रतिबन्धनोपलभेनैव यत्र प्रथोप्यन पूर्ववास्य परिकल्पन तदेवमुत्तरं एक उत्तरालम्बर प्रथमार्थे उक्त । तमुदाहरति-वाणिनेति । हे वाणिज अ हे वाणिजक हस्तिदत्ता वयस्कित्तीअ व्याघ्रट्टत्यथ आघ्राण अस्माकं कुतो कुत , जायि यावत् तुल्लिआलभमुही तुल्लिताल्लमुही मुष्हा स्तुपा धरमि गृहे परिसमए परिसका मति । जरदव्यापस्वोक्तिरेषा । जरद्व्यापपुनस्य स्वरातायाभातिसचनया क्षीणत्वेन हस्तिव्याघ्र-इनने शक्यभावान्स्वगृहे दत्तवृत्त्यमार इति भाव । अत्र हस्तिदत्तादेरसपत्त्यभिधानेन तदार्थिनो वणिज तत्सद्भावप्रश्न परिकल्प्यते इत्याह-हस्तीति । न वेतत्ताभ्यर्त्तियमस्त्वित्यत आह-न चेति । ताद्रूप्य प्रभरूपत्व प्रथोप्रायकस्य ताद्रूप्य काव्यलिंगररण (७ / लक्षण) नैतत्तादृश मिति भेद इति भाव । भेदे हेत्वतरमाह-नहीति । जनरो हि हेतु काव्यलिंग नैवमुत्तरालकार शापकत्वादिति भाव । तर्हि अनुमानालारोऽस्तव आह-नापीति । अनुमानलक्षणाभारादिति भाव । उपसहरति-हतीति । उत्तरालकारभेदप्रतिपादन द्वितीयमर्थं व्याकरोति-प्रश्नादिति । तत्र प्रथमे सति प्रस्तुताभिप्रायानुगुण्येन लोकातिशायितया वदनम्यसभाभ्य प्रतिबचन तद् द्वितीयमुत्तरमित्यर्थं) असकृदग्रहणस्य प्रयोजनमाह-अनयोश्चेति । उदाहरति-येति । का विसमा का विपमा, दिव्यगद्दैवगति किं लृक् किं लृथं जणो जन गुणग्राही गुणप्राही किं सोक्ल किं सौख्य सुस्लत्त मुक्लत्त किं दुःखं ज यत् रलो खल रोरो लोक । अस्य प्रश्न परिसान्या-अभेदमाशस्याह-प्रश्नेति । अत्र (७ / अ) सभाभ्योत्तरे वाच्य एव तात्पर्यात् नान्यव्यपोह इति ततोस्य भेद इति भाव । सूक्ष्मालकारलक्षयति-कुतोपीति । कुतोपीत्यस्या-र्थमाह-आकारादिति । सूक्ष्मशब्दार्थमाह-तीक्ष्णेति । तीक्ष्णमतिभि कुशाग्रमतिभि सलक्ष्य स्थूलबुद्धिभिरसलक्ष्यथ । उदाहरति-वक्त्रेति । कापि वयस्या तन्व्या वटे वक्रनस्यदिवेद-विदुप्रप्रैर्मिभं वुदुम दृष्टा तस्या पुस्त्य व्यजयती सती स्थित्वा पाणौ सन्नलेखा ग्लिखेख । लिंगेन उपरिसुरतमनया कृतमिति ज्ञात्वा तज्ज्ञापनार्थं पुरुषयोग्यरत्नलेखा लिलेलेत्यभिप्राय । अत्र वदनस्वेदप्रवृत्तदृक्कुमभेदलक्षणामाकृतिमवलोक्य सत्या परिघात पुरुषादित पाणौ पुरुषैकयोग्यखत्रलेखनलक्षणेन धर्मेण प्रमाशितमित्याह-अत्रेति । अत्रैरोदाहरणातरमाह स्वकेतेति । विदग्धया कयाचित् सकेतकाले ज्ञातव्ये मनो यस्य विमसद्गुधा नेत्राभ्यामर्पितमाकृत येन, तादृश विट ज्ञात्वा लीलापत्र निमीलितम् । अत्र विटस्य सकेतकालजिज्ञासा तदीयभ्रूभगादिना इगितेनोपलक्ष्य प्रगल्भया कयाचित् सायसमप्रोचितेन लीलामलनिमीलनेन सकेतसमयोगिव्यज्यत इत्याह-अत्रेति । सारालम्बर लक्षयति-उत्तरति । पूर्वापूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य प्रवर्धकल्पन सार इत्यर्थं । उदाहरति-राज्य इति । राज्ये भूमि सारभूता भूमौ पुर पुरे सौधं सौधे तल्प तल्पे अनगसर्पस्व वरागना । अत्र राज्यापेक्षया भूमे साधुत्व तदपेक्षया पुरस्येत्यादि परिपाठ्या वरागनायामुत्कर्षा विधायति । असगत्यलकार लक्षयति-भिन्नेति । व्याकरोति-इहेति । उदाहरति-जस्सेति । जस्सेअ अस्वैव वणो मण तस्सेअ तस्वैव वेअणा वेदना तत् जणो जन अलिअ अलीर भणइ भणति । बहुये वध्वा वधोले वपोले दत्तखद दत्तहत सवत्तीण सपत्नीना वेअणा वेदना । अत्र

अणनिमित्तसापत्न्यनिमित्तत्रेदनयोध (७ / अ) भेदाध्यवसाय । नन्विय विरोधभेदेषु कश्चिदित्या-
 शक्याह-एवेति । इय विरोधस्यापवादिना न विरोध इत्यत्र हेतुमाह-भिन्नेति । एतदेतत्त्व
 भिन्नदेशत्व च विरोधात्कारस्य विषय आसीत् सामान्येनोचत्वान् । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतये
 त्युक्तत्वात् असंगतिर्विरोधस्यापवादिना अतोस्या विरोधाद्भेद इत्यर्थ । समाध्यत्कारं लक्षयति-
 समाधिरिति । हेत्वतरानुदये सौकर्याभाव तदुदये तु कर्तुं कार्यं प्रति सौकर्यमित्याह-साधनां
 तरेति । उदाहरानि-मानमिति । अस्या मान निरास्तुं पादयो पतिष्यत मे उपकाराय दिष्ट्या
 इद धनगर्जित उदीर्णम् । अत्रापराद्धेन यूना माननिराकरणलक्षणे कार्ये पादाननतमानाशारब्धे
 दैवयोगात् धनगर्जितप्रक्षेपस्तत्सौकर्यायोपस्त्वते । समालकार लक्षयति-सममिति ।
 व्याकरोति-इदमनयोरिति । इदं सवधिरूप वस्तु उत्तमविषय सम अधमविषय चेति सम
 द्विविधम् । तत्रायमुदाहरति-धातुरिति । एषा मृगाक्षी धातु खिल्पातिशयनिकपस्थानम् । अनुप
 मे रूपे अय देवोपि स्मरस्य दत्तपत्र । अनयो दैवात् यत्सदृश संगत मेलन जात तदेतत्
 अधुना शृंगारस्य एकातपत्र राज्यमुपनतम् । द्वितीयमुदाहरति-चित्रमिति । विधाता उचितरचना
 सविधाता दैवाच्चात् यत् निधाना परेणतफलस्तीति आस्वादनीया चित्र चित्र भत ।
 एतस्याश्च कवलनमलाकोविद कक्लोर् एतन्महच्चित्रम् । विषमालकार लक्षयति-हृच्चि
 द्विति । अतिवैधर्म्यात् विस्पष्टाद्दृष्टव्यात् श्रेयो घटना न गत तदेक विषमम् क्रियाया
 सत्यामपि तत्फलानवाप्तौ वैषम्यमानस्य प्रादुर्भावं उपर्यनर्थातिपाते तस्योत्कर्ष इति द्वितीयम् ।
 कारणगुणरुमेण कार्यारम्भ इति स्थित्या कार्यस्य कारणस्वभावानुकार शास्त्रसिद्ध अथापि
 हेतुनिष्ठान्या गुणक्रियाभ्या हेतुमनिष्ठयोस्तयोर्विरोध इति तृतीयम् । तस्यैव गुणक्रियाभेदात्
 तृतीयस्य द्वेविध्याच्चातुरूप्यमित्याह-द्वयोरित्यादिना । आद्यमुदाहरति-शिरीषादिति ।
 शिरीषादपि सुकुमारागी इमायतलोचना क । कुकूलामिकर्कशोऽय मदनानलध क । अत्राल्यत-
 कोमलाग्या अतिक्रूर कामानले नोपपद्यते । द्वितीयमुदाहरति । सिंहीनासुतसन्नस्त शश
 शीताद्यु आधित । तत्र अन्य सिंहीनासुत साधय त प्रसते । सिंही राहुनाता च तदपत्ययो
 मध्ये पूर्वस्मात् सन्नस्तस्य प्रतीयमानोत्प्रेक्षास्पर्शेन शीतकिरणप्रथये क्रियाफलस्य निरपद्रव
 त्वस्य प्राप्तावतरायभूतेन राहुणा तस्य स्वाश्रयेण चद्रेण सह यदप्रसन्न तन्महदनर्थरूप सपद्यते ।
 तृतीयमुदाहरति-सद्य इति । यस्य कृपाणलेखा रणेरेणे यस्य करस्पर्शं अवाप्य तमालनी
 ल्पि सती त्रिलोकामरण शरद्विदुषाद् यश प्रसूत इति चित्रम् । अत्र करस्पर्शसंभोगस्था
 ग्राम्यतया उपलक्षणम् । नीलस्तरणात् धवलमयोदयोऽपि विह्वयत इति गुणविरोध ।
 चतुर्थमुदाहरति-मानदेति । हे कुवल्यदललोचने त्व अमदमिम आनद ददाति । तस्यैव
 जनित विरह मे शरीर तापयतितराम् । अत्र कारणनिष्ठानदनक्रियया कार्यनिष्ठविरहक्रियाया
 विरोध इति क्रियाविरोध । अय कर्तृकर्मभावोपि इदमुदाहर्तव्यमित्याह-एवमिति ।
 यस्य सागरशायस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि स पुन एकतमया
 क्रिया मदविभ्रमासकल्या एकया दशा पये । सादरमवलोकित इत्यर्थ । एकस्या
 क्रिया एकत्वादेव परिमितत्वयोगिन्या कर्तृभूताया दृष्ट्या सकलभुवनपानक्षमकुक्षि

बुद्धस्य हरे कर्मभूतस्य पीयमानताया पारिमित्यपारिमित्यलक्षणौ गुणौ विरुद्धाविति
 विषमत्वम् । यथायोग योगो युक्ति कार्यकारणभावस्य कर्मकर्तृभावपर्ययसानलक्षण-
 तामनतिक्रम्येत्यर्थः । अधिफलकार लक्षयति-महत्तोरिति । व्याकरोति-आश्रयमिति ।
 अनन्यत्रभावो विपर्ययार्थः (?) । महत् कस्यचिदाधेयस्य विषयेषु तदपेक्षया तनुरपि
 आधारो महत्त्वमभ्यास्ते यत् तदेक अधिकम् । महत् कस्याचिदाधारस्य विषये तदपेक्षया
 तनुरपि आधेय महत्त्वमभ्यास्ते तद्वितीयमधिकम् । तत्राद्यमुदाहरति-अहो इति । अहो
 आश्चर्यं भूपाल भुवनत्रितयोदरं विशाल यत् मातुमशक्योपि ते यशोराशिरत्र माति अत्र
 यशोलक्षणस्य महत् आधेयस्यापेक्षया अतन्वपि भुवनत्रितयोदरं यत्र प्रत्यविषयलक्षणादाधिक्यो-
 र्पर्ययमनुप्राप्यते । द्वितीयमुदाहरति-युगांतिति । युगात्कालप्रतिसंहतात्मन कैटभद्विपो
 यस्या तनौ जगति सविकाशम्भासत तत्र तनौ तपोधनाभ्यागमसभवा नारदागमनसभूता
 मुदो न ममु । अत्र महती भगवत्तु आधार प्रति नारदागमप्रभोदलक्षणस्याधेयस्य
 तनोरपि आधिक्योत्कर्षः । प्रत्यनीफलकारं लक्षयति-प्रतिपक्षेति । व्याकरोति-
 न्यकृतीति । अनीकस्य कटकस्य प्रतिनिधि प्रत्यनीक तत्सादृश्यादलक्षारोपि प्रतिपक्ष
 सवधिविषय प्रत्यनीकम् । उदाहरति-यस्येति । कानिप्रहृष्टहीतविग्रह कृती राहुस्य
 विष्णो त्रिचिदपकर्तृमक्षम कातकृन्सदशाकृतिमिदुमधुनापि बाधते । अत्र भगवान्प्रति
 पक्ष तमपहर्तुमधमेण राहुणा तदीयध्वं तिरस्क्रियते तत्त्व इदोभगवत्सवधित्वमित्यत
 आह-इदोरिति । भगवत्सवद्ध मुख तत्त्वबद्ध सादृश्याच्च यदुक्त कातकृन्-
 सदशाहृतीति । मीलितालकारं लक्षयति-समेनेति । समेन निगूहसाधारणेन लक्षणेन
 कृत्वा कस्यचिद्वस्तुनो निगूहस्य केनचिद्वस्तुवन्तरेण निगूहने मीलितम् । तच्च साधारण
 लक्षण सहजमागनुषमिति द्विधेत्याह-सहजमिति । आद्यमुदाहरति-अपांगेति । लोचने
 अपागचंचले गिरो मधुरवक्रवर्णा गति विलासभरमथरा मुख अतीव कान्त इति मृगदशा
 अगके लीलया स्वत स्फुरित तत्तस्मात्कारणाच्च अत्र कृतपदोपि मदोदयो न सलक्ष्यते । अत्र
 अगनया कर्म्या सहजेन दृष्टितारल्यादिना लिंगभूतेन करणेन स (?) स्व मदोदयो निगूह्यते ।
 केचित्तु समेन लक्षणा वस्तुनेति सामानाधिकरण्यात् अन्वयमचक्षणा अगनालक्षणा दृष्टि
 तारल्यादिना मदोदयसाधारणेन मदोदयवर्ति तदेव तिरस्क्रियत इत्याहु । द्वितीयमुदाहरति-
 यदिति । हे राजन् त्वयात शरितथिय विवशा ये ते द्विप सदा हिमाद्रे कदरामु निवसति
 अहो वत आश्चर्यं सपुलक सक्थं अथ उद्धृतामपि तेषा संरक्षिनीनां भिया अभिज्ञ युषोपि
 न । अत्र वर्गनीयविद्विषा हिमवत्वंदरानिवाससंश्लथसमुद्भाविताभ्या उभयसाधारणाभ्या
 आगन्तुमाभ्यां कपरोमाद्याभ्या तिरोपीयते । एवमुत्तरे हिमवति वा संप्रयुक्ताभ्यां कपरो
 माद्याभ्या भयसाधारणाभ्या तावेव भयवर्तिनौ कपरोमाचौ तिरस्क्रियेते । एवावलीमल्लकार
 लक्षयति-स्थाप्यत इति । व्याकरोति-पूर्वामिति । स्थापना विधि अपाहे निषेधः ।
 तत्राद्यमुदाहरति-पुराणीति । यस्या पुराणि सवराम्नानि वरांगना रूपपुरस्वृतांग्य रूपं
 समुन्मीलितसद्विहासं विलासा बुमुमायुषस्य अक्षम् । द्वितीयमुदाहरति-नतदिति । तत्त्वं

न यत् चारुपञ्ज न । तत्पञ्ज न यत् अलीनपट्टपदम् । असी पट्टपदो न यं कल्पयुजितो न । तद्भुजित न यन्मनो न जहार । क्रमेण विधायकत्व निषेधकत्व चा-पूर्ध्वन्नेति । स्मरणालम्भं लक्षयति यथेति । व्याकरोति य इति । उदाहरति-निम्नेति । लहरीमि चल्दशा निम्ननाभिविधरेषु यदम् श्रवित्त सुरनायं तद्भवे बुद्धयै बुद्धुदहशब्दै सुरतर्क टस्ताना स्मारिता । अत्र तत्सदृश इत्युक्तत्वात् सादृश्यनिर्गधना स्मृतिरल्कार न स्मरणमात्रम् । अत पूर्वानुभूतसुरतशब्दाना तत्सदृशशब्दस्मरणेन स्मृतिरल्कार । अत्रैवोदाहर णातरमाह-करेति । करजुअगहिअजसोआयणमुहविणिवेसिआहरपुडस्य करयुग गृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । समरिअपधजण्णसस सस्मृतपाचजन्यस्य षण्हसस कृष्णस्य रोमच रोमाच णमह नमत । पूर्वत्र धावण हान अत्र चाहुप इति भेद । भ्रातिमदल्कार लक्षयति-भ्रातीति । व्याकरोति तदिति । तस्याल्कारातरा व्याकुत्तिमाशक्य परिहरति-न चेति । भ्रातिधित्तधर्म स चमत्काराय विद्यते यत्र स भ्रातिमद ल्कार इति स्फुटत्वेन प्रतीतेस्ततो भेद स्फुट इत्यर्थं । उदाहरति-कपाल इति । मार्जार कपाले पतितान् शशिरान् पय इति लेडि । करी वृक्षातरस्थितान् मृणालमिति आस्वाद-यति । वनिता रतान्ते तल्पस्थान् तान् अशुकमिति हरति । प्रभामत्तध्व इद जगत् विह्व यति अहो आथर्मम् । अत्र शशिकराणा प्राकरणिकानामुपलभे तत्सदृशपय प्रभृत्यप्राकरणिक प्रतीयते । इतिशब्दस्तु तत्सदृशपारमाध्ययोनय । एष च मालारूप । अमालारूपस्तु-अवतसप्र वालानामादाने यत्र सुभ्रुव । पाणीनपि मिथ सृष्ट्वा ऋपते धवलै स्मितै ॥ अयमपि सादृश्यव्यातिरिक्तो मालार यथा-दामोदरकराघातविक्ल्लीकृतचेतसा । इष्ट चाणूरमन्त्रेन शतचद्र नमस्तलम् । प्रतीपाल्कार लक्षयति-आक्षेप इति । व्याकरोति-अस्येति । उपमेयमेव उपमा नकार्यं कर्तुं क्षम किमुपमानेनेति एक उपमानस्याक्षेप । उपमानतया प्रसिद्धस्यापि उपमे यतया परिकल्पन द्वितीय । तत्रायमुदाहरति-ल्लावण्येति । भो देव लावण्यौकसि सप्रतापगारिमणि त्याग्निनामग्रेसरे अवनीभरक्षमभुजे त्वयि निष्पादिते सति वेधसा इवु किं घटित एष पूषा सूय किं विहित चिन्तास्त्न किं उत्पादित अमी कुलक्ष्माश्रुत मुर्धेष किं सृष्टा । अत्रोपमानानामिन्द्रादीना कायमाहादनादिक उपमेयभूतो राजैव कर्तुं क्षम इति तेषा नैरर्धक्येन विधानमाक्षिप्यते । द्वितीयमुदाहरति-ए पृहीति । ए अयि सुदरि एहि दाव तावत् कण (२ ण्ण) दाउण कर्णं दत्त्वा ववणिच्च वचनीय श (२ सु) णु शण्ण । किसोअरि कृशोदरि जणेण जनेन तुह मुहेण तव मुखेन चद्रो चद्र उपमिच्चइ उपमीयते । अत्र चद्रस्योपमानस्य उपमेयतया परिकल्पनमाक्षेप इत्याह-अत्रेति । क्वचित्तु उपमितौ निष्पन्नयामप्यनादर समतीत्याह-क्वचिदिति । उदाहरति-गर्धमिति हे मुग्धे पराजिते लोचनयुगलेन असवाद्यमपरिमितमिम गर्वं किं वहसि । दिशि दिशि सरस्सु ईदृशानि नलिनानि सति ननु । अत्र लोचनयुग प्रति उत्पलना उपमेयीकरणमेव तिरस्कार इत्याह-इहेति । अस्तु उपमितेर्निष्पत्तिरनिष्पत्तिर्वा यत्र पुनरुपमानत्वसम्भवनैव नास्ति तत्राप्यनादरगो चरतया प्रतीपमेवेत्याह-अनयैवेति । रीति तिस्कारनिबधनत्वकल्पनाकारिणी युक्ति

तया । यदसामान्यगुणयोगात् अन्यसदृशगुणसवधाभावात् उपमानत्वभावमपि नानुभूतचरं
 वस्तु (१ तस्य) तत्कल्पनायामपि अलङ्कार प्रतीपपमेवेत्यर्थः । उदाहरति-अहमिति ।
 हे तात हालाहल अहमेव सुदारुणाणां गुरु इति मास्म ह्यप्यं गर्वं मा कृया । अस्मिन् भुवने
 भवादृशानि दुर्जनानां वचनानि भूय सति ननु । अत्र दुर्जनवचनानि प्रति हालाहलस्य
 उपमानत्व असंभवदेवोपनिबद्धमित्याक्षेप इत्याह-अत्रेति । उपमानत्वस्य कथंचिन्निष्पत्तौ
 तदनिष्पत्तौ च द्विधा द्वितीय प्रतीपमुत्पाद्यत इति भावः । सामान्यालङ्कारमाह-प्रस्तुतेति ।
 प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन वस्तुनासाधारण गुणयोगात् ऐक्यस्य सामान्यमित्याह-अतादृश-
 भपीति । न्यूनगुणमपि उत्कृष्टगुणेनैव ततया विवक्षितम् । पश्यमाणतद्गुणनिराकरणाधर्माह-
 अपरित्यजेति । तदेकारतया अप्रस्तुतैकरूपेणापि । व्युत्पादयति-सदिति । उदाहरति
 -मलयजेति । मलयजरसविलिप्ततनव नवहारलताविभूषिता सिततरदतपनदृत्वच्छ
 प्ररुच रुचिरामलांशुका । विततधाम्नि शशमृति घरा धवल्यति अविभाष्यता गता ।
 अत एव निरस्ताभय अभिसारिका सुखमेव प्रियवसति प्रयाति । अत्र प्रस्तुतस्य
 चदनलैपादे अप्रस्तुतया चद्रिकया समं अविभाष्यता गता इति अभेदप्रतीतिरलङ्कारस्य
 मूलमित्याह-अत्र प्रस्तुतेति । अभिसारिकाणां भयनिरासार्यं उच्यते नेत्युक्तम् ।
 अर्थवैचित्र्यार्थमुदाहरणांतरमाह-वेत्रेति । वेत्रत्वात् तुल्यत्वात् बधूनां कर्णाप्रती
 गडतलागतानि नयचपकानि मृगा सहेल यदि नापतिष्यन् तर्हि तानि क अवेदयिष्यत् ।
 अत्र प्रस्तुततदन्वयो चपमगण्डस्थस्यो अन्यूनानतिरिक्त गौरत्वमैकहम्ये हेतुः । ननु
 चपकादीनां समुद्यतया भेदप्रतीतिः कथमेकारम्यमित्याह-अत्रेति । निमित्तांतरं घृगपतनम् ।
 ऐक्यस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यत्वात् । भृगपतनेनानुमितभेदज्ञानेन बाधः । दिह्मोहादौ
 तथा दर्शनादिति भावः । विशेषालङ्कारं लक्षयति-चिनेति । व्याकरोति-प्रसिद्धेति ।
 आधेयोपस्थितिरनाधारतया निवर्ष्यमाना प्रथमो विशेषः । एक स्वलक्षणकमेव वस्तु युग-
 पदनेकत्र वतमान द्वितीयो विशेषः । कस्यचिदुत्साहोत्पत्तात्वात्कारभमाणस्य तेनैवारभेण
 पृथक् प्रवृत्तावशस्यमपि कयान्तरमारभ्यमाणं तृतीयो विशेषः । तत्रायमुद्भाव्य उदाहरति-
 द्वियमिति । दिवमुपयातानामपि येषां अनल्पगुणा गिर आकल्पं जगति रमयन्ति ते
 कस्य केषां न वशाः । अत्र कवीनां वाग्माधारभूतानामभावेपि आधेयानां वाचां
 ऐदिष्टी वृत्तिविशेषः । द्वितीयमुदाहृत्य उदाहरति-सेति । सपत्न्यनुरक्तार्थं स्वचनोपा-
 लभते । सा वसति नुजस ह्यिए सा वसति तव हृदये स चिअ अच्छीसु सैव अश्लो
 सा अ वअणेयु सा च वचनेयु । भो मुदर अद्धारिसाणं अस्मात्प्रज्ञां पावाणं पारानां
 ओआसो अववादा कुत कुत्र । अत्र एकस्या एव तस्या युगपदनेकत्र हृदयात्पि वास विशेषः ।
 तृतीयमुदाहृत्य उदाहरति-स्फुरदिति । नव सविता च समजे नव बृहस्पतिश्च सधृजे ।
 अत्र वर्णान्धिमोघनापि तावाः (१ शक्यं) भुरदि इत्युत्सुपुदस्य इत्युत्तेनेत्तरभेण अष्टकृ-
 सामप्रीत्याप्यजन्मनां अशक्यमभिज्ञानानां मनोमवादीनां सृष्टिविशेषः । सृष्टिसंहाद्वारा विधिनेषे-
 पप्रदर्शनार्थमुदाहरणांतरमाह-गृह्णीति । हे इदमनि त्वं सृष्टिं सचिब मिय एरी सृष्टि

क्लाविधौ प्रियशिष्या एवधिधा त्वा हरता कृणा विमुखेनमृत्युना मे किं न हत वद । अत्र
 एकस्या इदुमत्या सहारादेव गृहिणीसचिवादिक्रमेण हतम् । ननु भामहादिप्रक्रियाया सर्वमि
 दमतिशयोक्तावत पातीत्याशक्य तदभ्युपगतप्रायमित्याह-**सर्वत्र** चेति । प्राणत्वेन जीविततया
 सारभावेनेत्यर्थं । अत्र **भामंह**प्रथ सवादयति-**सैपेति** । वक्रोक्ति अतिशयोक्ति वक्रिमातिश-
 ययोरेकत्वात् । अनया वक्रोक्त्या विभाव्यते विचित्रतया प्राप्यते । तद्गुणालंकारं लक्षयति-
स्वमिति । अत्युज्ज्वलगुणस्य वस्तुन इति शेष । योगात्संप्रदात् । तस्य गुणो यत्र ॥
 तद्गुण । व्याकरोति-**वस्त्विति** । स्वगुणसंपदेत्यत्र स्वपदेन समीपगतपरामर्शप्रतियागित्व प्रका
 श्यते । तस्य गुणस्यापरव्यञ्जकस्य प्रतिभासत्व (? प्रतिभान) अल्पगुणस्य प्रचुरगुणेन क्वली
 कारात् । तद्गुणशब्द व्युत्पादयति-**तस्येति** । उदाहरति-**विमिश्रेति** । यत्र रैवतकपर्वते
 षशकरीरनीलै रत्नै परित स्फुरत्या ह्वा गदडाप्रजेन विभिन्नवर्णा सूर्यस्य रम्या पुन
 स्वां हृदिमानिन्यिरे) अत्र सूर्यस्यदनाद्वाना अरुणवर्णस्वीकार तस्यापि
 गदडाप्रजकिरणक्वलीकरणमिति तद्गुणद्वयम् । यत उक्त स्वा ह्च पुनरानिन्यिरे
 इत्याह-**अत्रेति** । न चेद मीलितमेवेति वाच्यम् । मीलिते प्रकृत वस्तु वस्त्वतरेणाच्छादि
 तत्वेन प्रतीयते । इह तु अनपहृतस्वरूपमेव प्रकृत वस्तु वस्त्वतरगुणाकाततया प्रतीयते
 इत्यनयोर्भेदात् । अतद्गुण लक्षयति-**तद्रूपेति** । रूप वर्ण अननुहार अननुवत्तन अप्रहण
 मिति यावत् । व्याकरोति-**यदि त्विति** । तदीय उल्लेखगुणसर्वाधि । न्यूनगुणस्य
 प्रगुणगुणस्वीकारो न्याय्य । अन्यथाभावधेत्तदानीमतद्गुण तस्य उल्लेखस्य गुणा न सर्ताति
 ग्रहणम् । अतद्गुण उदाहरति-**धवल इति** । हे सुदर प्रिय जहवि यद्यपि धवलोसि
 तहवि तथापि तुष्ट त्वया मञ्ज मम हिअअ हृदय रजिअ रजितम् । राअभरिए वि राग-
 भरितेपि हिअए हृदये सुष्टअ सुभग णिहितो निहित ण रत्तोसि न रपोसि । अत्र पूर्वार्धे
 धवलमारुणिमारुणयोर्विरोध उत्तरार्धे त्वतद्गुण इत्याह-**अतिरिक्तेनापीति** । अतद्गुण इत्ये-
 तत्प्रकारातरेण व्याकरोति-**किञ्चेति** । अस्मिन्नपि व्याख्याने उदाहरणमाह-**गांगमिति** ।
 गगात्क सितम् । यामुन कञ्जलाभम् । हे राजहस उभयत्र मञ्जस्तव सैव शुभ्रता न चीयते
 नाप्यपचीयते । अत्र प्रकृतस्य हसस्य शुभ्रता सत्यामपि योग्यताया गगाया
 मुनोदकगुणौ नानुविधत्ते । व्याघातालंकार लक्षयति-**यद्यथेति** । व्याकरोति-**येनेति** । कत्र
 केनचिदुपायविशेषेण निष्पादित वस्तु अन्येन प्रतिद्वन्द्विना तस्माद्वोपायविशेषादन्यथा
 क्रियते यत्र स व्याघात इत्यर्थं । व्याघात निर्वकि-**स इति** । उदाहरति-**दृशेति** । या दृशा
 दग्ध मनसिज दृशैव जीवयन्ति विरुपाक्षस्य जयिनीस्ता वामलोचना स्तुवे । अत्र विरुपाक्षेण
 कर्ता दृष्टिरूपेणोपायेन स्मरस्य दाह साधित । तज्जिगीषुभि स्त्रीभिस्तेनैव दृष्टिरूपेण तस्य जी-
 वित साधितम् । ससृष्ट्यलंकारं लक्षयति-**सेति** । व्याकरोति-**पतेयामिति** । तिलत्तद्गुलन्यायेन
 मिश्रत्वे ससृष्टि । क्षीरनीरन्यायेन मिश्रत्वे तु सवर । तत्र ससृष्टि शब्दालंकारससृष्टि अथाल
 कारससृष्टि उभयालंकारससृष्टियेति त्रिविधा । तत्राद्यामुदाहरति-**कुसुमेति** । कुसुमसौरभ
 लोभपरिभ्रमद्भ्रमरस्रभ्रमस्रभ्रतशोभया चलितया अलकलोल्लेखा अन्यया वनितया कलमेखला

कलमत् विदधे । अत्र पूर्वार्द्धे अनुप्रासालङ्कार उत्तरार्धे यमशालङ्कार उभयो शब्दालङ्कारयो
समृष्टि । द्वितीयमुदाहरति-**लिपतीति** । तम अगानि लिपतीव नम अजन वपंतीव
असत्पुरमेवेव सति निष्फला गता । अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षांशं असत्पुरपसेवेत्युत्तरार्धे
उपमालङ्कार अनयोरसंलक्षणयो समृष्टि । पूर्वोत्तरश्लोकयो कथ समृष्टिरित्या-
काश्याय कमेणाह-**पृथत्रेत्यादिना** । पूर्वत्र कुमुमेत्यादी यमशानुप्रासा छन्दोदृशैर्कार्यसमवाय
व्यतिरेकेण मियो निरपेदां समृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत उत्तरत्र तु लिपतीत्यादी
परस्परानिरपेक्षे उपमेप्रेक्षे अर्थात्कारौ समृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत ।
तृतीयमुदाहरति-**सो गेति** । हे सति एत्य अत्र गामे प्रामे सो गत्य स नास्ति जो य
तस्याहिलभलुडि तरुणाना हृदयोस्मुक् महमहन्तलाअण मह सवष्य (?) शिवाह
निवारयति । स्वायतीकृत्य पुदपातप्रसगादव्यावर्त्तयति । अत्र गत्य एत्यन्यादावनु
प्रामशब्दालङ्कार । हिलभलुडिमिति तु रूपकालङ्कार अनयो समृष्टिरित्याह अत्रेति ।
नन्वनालङ्कारयोर्भिन्नविषयत्वान्मथ समृष्टिरित्यत आह-**संसर्गस्येति** । गद्यविनशायां
वाक्ये पद्यविनशाया छदसि । सकरालङ्कार सक्षयति-**अधिधांतीति** । व्याकरोति-**एत इति** ।
अगमनुमाहक अनुप्रासमणि । संरीर्यमाणेत्यादि सामान्यलक्षण उदाहरति-**आत्ते सीमंतचिह्न**
इति । हे राजन् अरण्ये इत्वीरणा त्वदरिमृगदृशां सीमन्चिह्ने मरकतिनि हेमतादृकपत्रे हते
मेखलाया लताया मणितुलाकीटियुग्मे झटिति गृहीते सति विबोष्टकाल्या शोण हार गुजाफलाना
एन इनि भ्रात्या नैव हरति । अत्र हारस्य शुक्तिमपरित्यागात् शोणिसस्वीकारात् तद्गुणालङ्कार
राद्वा गुजाफलानां स्रज इति वाक्ये भ्रातिमानलङ्कार । अत्र तद्गुणमगमपेक्ष्य भ्रातिमानगी
श्रादुरभूत् तदाश्रयेण च तद्गुण सचेतसा समत्वरनिमित्तमिति तयोरप्यागिभाव इत्याह-**अत्रेति** ।
उदाहरणात्तरमाह-**जटेति** । जटाभाभि जटानुर्त्यर्भाभि निरणी उपभृता करभूतम्लकाक्षवलय
करो रस पाणिश्च वियोगिव्यापतेरिव कल्पितवैराग्यविषय विषयव्यावृत्तता विरागताशच भस्मा
पाङ्क शशी पितृवन इव परिप्रेक्ष्यत्पारपरिकरकपालाकिततले व्योम्नि चलति । अत्र जटाभाभि
रित्यार्थो उपमा करवैराग्यशब्दश्लेषस्यागता भजते । अयं श्लेषालंकारोपि कलक एवाक्षवलय
इति रूपकस्यागता भजते । अयं रूपकालङ्कार वियोगिव्यापतेरित्युत्प्रेक्षायाश्चागाम् । पितृवन इवेति
तु शाब्दी उपमा सर्वत्रोपकरोति इति चतुर्णामप्यागिभाव इत्याह-**उपमेति** । ननु कलकोक्षवलय
इवेत्युपमितसमास किमिति न भवति व्याप्रादीनामाकृतिगणत्वादित्याशङ्क्याह-**कलंफोक्ष**
वलय इवेति । समासोपमाया बलयस्य प्राधान्येन प्रतीयमानत्वात् तस्य करभूतत्वयोग्यता न
स्यात् रूपके ॥ अक्षवलयस्य प्राधान्यात्तस्य करभूतत्व घटत इति रूपकमेवागीकर्त्तव्यमिति
भाव । ननु करै रक्षिमि घूतम्लकश्च इति श्लेषच्छायासमाश्रयेण कलकस्य
करधारण भवद्भिरपि स्वीकृतमेवेत्याशङ्क्याह-**अत्रेति** । श्यावतनौ करा कलकश्चेति
प्रत्यासत्ते करचरणोपचार इति भाव । उपमितसमासे तु उपचार एव शरणमिति प्रतिपा
दयितुमाह-**कलंक इति** । न केवलमार्थेष्वेवालङ्कारेष्वयं सकर यावत् । अर्थशाब्देष्वपीत्याह
पयमिति । उदाहरति-**राजतीति** । अभिहत दानवाना रास सिंहनादो येन शमुना तस्य

सयोधन हे अभिहतदानवराग भतिपातिन जवेन व्रजत सारावा सशब्दा नदा यत्र सा इयं तटी राजते । अखिरतेन सततेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । वनदा सा च गजता गजसमूहश्च यूयमतिपाति रक्षतिअत्र । यमक अनुलोम-प्रतिलोमलक्षणधिप्रभेदधेति द्वावलकारौ मिथ सापेक्षौ अगागिभावरूप सकरमनुभवत इत्याह अत्रेति । अवकारयो परस्परापेक्षां क्यामित्यागाम्याह-पदद्वयेति अपेक्षा परस्परानुप्राथ्यानुप्राहकभाव इत्यर्थः । नच शब्दालकारयो शब्दवत् परस्परोपकार्योपकारकभावाभावेन नागा गिभाव इति वाच्यम् । शब्दालकारसमष्टिस्तत्र धेयसीति अलंकारस्वकारेणोक्तत्वात् । शब्दालकारसकरभेदातरमाह-एकेति । व्याकरोति-द्वयोरिति । एकस्यालकारस्य प्रहे स्वीकारे न्यायस्य साधकप्रमाणस्याभावात् तदितरस्यालकारस्य वा परिग्रहे दोषस्य बाधकप्रमाणस्याभावा दित्यर्थः । तद्व्यंकारद्वय निश्चितमेवास्त्वित्याह-द्वयोर्यद्बहूनामित्यादि । नन्वेकस्य च प्रहे इत्यादिनापि कथं सकर एव प्रतिपाद्यत इत्याशक्याह-समुच्चयेनेत्यादि । एकस्य च प्रहे इत्यादिसूत्रे सकरसमुच्चयार्थधकार कियते तेन समुच्चयेन समुच्चयद्योतकेन चशब्देन सकर आक्षिप्यते । उदाहरति-जह्वेति । जह गभीरो यया गभीर जह अरण्यिचमरो यया रत्ननिर्भरो जह अणिम्मलच्छाओ यया च निर्मलच्छाय ता किं तर्कि विहिणा विधिना स जलणिही स जलनिधि सरसवाणीओ सरसपानीयो ण किओ न कृत । अत्र समासोक्तिरप्रस्तुतप्रशसा चेत्याह-अत्रेति । विदोषणसाम्यादित्यनेन समासोक्तेर्लक्षणमनुस्मार्यते तत्समानगुणतये त्यनेन अप्रस्तुतप्रशसाया एव द्वयोः सदेहमुदाहृत्य बहूनामुदाहरति-यथा चेति । नयनानवदामि इदो एतद्विच प्रसीदति । अधुना निरुद्धाश्मपि इदं तम शीर्षम् । अत्र पर्यायोक्तयत्यतिशयोक्तिरूपन्दीपकतुल्ययोगितासमत्सोक्त्यप्रस्तुतप्रशसोक्तीना शक्या सदेहलक्षण सकर इत्याह-किमितीति । भङ्ग्यंतरेण प्रकारातरेण अथैतयोपिति मुखेदु विन्बयो समुच्चयविवक्षाया निच प्रसीदति एतच्च मुख प्रसीदति इति गामश्च च पुरुषपशुवत् समुच्चयप्रतीतिसद्भावात् प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चद्विमुखयोर्दीपकम् । मुखनैर्मल्यप्रस्ताद्यादिति । मुखनैर्मल्ये प्रस्तुते चद्रप्रशसेति अप्रस्तुतप्रशसेत्यर्थः । अयमेवति । अनिधयात्मक इत्यर्थः । न्यायदोषयो सभवे अयं सकरो न सभवतीत्याह-यत्र त्विति । न्यायशब्दार्थमाह-न्यायश्चेति । मुख्यतया धटितत्वमनुकूलता साधक प्रमाण बाधक तु दोष इति भावः । तत्रोपमाहूपकयो प्रत्येक साधनदूषणद्वारा चत्वारो दोषा उपमाया साधन न रूपकस्य दूषण किं तु ताटस्थ्यमित्येक रूपकस्य साधन नोपमाया दूषण किं तु ताटस्थ्यमिति द्वितीय उपमाया दूषण रूपकताटस्थ्यमिति तृतीय रूपकस्य दूषण उपमाया ताटस्थ्यमिति तुरीय । हासद्युतेर्मुर्त्यया धृत्या वक्त्र एवावस्थानात् शशिनिस्तिरोधान वक्त्रस्याविर्भाव इति तस्य आलुकूल्य भजत इत्युपमाया साधनमित्यर्थः । ननु शशिनि तस्या प्रातिकूल्यात्कोव्यतरस्य रूपकलक्षणस्य दूषणमेवास्तीत्यत आह-शशिनि त्विति । तथेति गुणधृत्या । द्वितीयमुदाहरति-चफत्रेदाविति । अत्र चद्रस्यानुकूलमपरत्व न वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपक साध्यते नोपमा दूष्यत इत्यर्थः । तृतीयमुदाहरति-राजेति । अत्रालिङ्गनमुपमाया प्रतिकूलम् । तदेवोपपाद्यति-सदृशमिति ।

चतुर्थमुदाहरति-पादानुजमिति । पादानुजमिकेव्युपमा । अत्र मनीरसिजित अत्रुजे प्रतिकूलमिति रूपक दृश्यत इत्यर्थः । ननु यत्र रूपस्य दूषणं तत्र तत् एवोपमासिद्धिरिति कथं नोपमा साध्यत इत्यत आह-विध्युपमार्दिन इति । विधिवाधयोर्व्यपदेशमिन्त्ये वाध एव प्रगल्भत इति न्यायेन रूपविध्युपमार्दिनो मजीरसिजितप्रतिकूलक्षणस्य वाधस्य तदपेक्षया तदनुकूलताक्षणसाधकापेक्षया उत्कटत्वेन विध्युपमदितत्त्वं नित्याधिक्येन पारङ्गानादित्यर्थः । साधकवाधकविषये अतिदेशमाह-एवमिति । शरदीव प्रसर्पत्या तस्य कोदससहृती । विनिद्रनृभितहरिर्विध्योदाघरजायतत्यत्र विनिद्रनृभितहरिरिति नरसिंहद्वयविषय यत्साधारण्येन विशेषणं तत्तर्विध्य उदाधिरिवत्युपमा बाधितेन (१ त्वा) रूपक साधयति । सामान्याप्रयोग इत्युक्तवान् इत्यादि स्वयमेवोपमित्यर्थः । एरुपादानुप्रवेशस्वभाव वृत्तायसरमाह-स्फुटमिति । य वामारहर इत्यादां विभावनाविशेषोक्तयो अस्फुटतया सकर इति तदपोहार्यं स्फुटमित्युक्तम् । अभिन्नपदताभावात्स्फुट निश्चितमित्यर्थः । व्याकरोति-अभिधेति । उदाहरति-स्पष्टेति । अथो स्पष्टमुत्सत्किरणा एव कैसरा यस्य तच्च तत् सूयविक्रमेव विस्तीर्णां कणिका यस्य तस्मान्शिष्टप्रदेश एव दलानि तेषा कल्पं मुच्य अक्षरारो यस्य ॥ चासौ बद्धाक्षरार्थ ॥ एष मधुपार्वत्रियत्र एवविधं दिवस एव अरविं च सचुकोच सफुचितवान् । अत्र कयो सारयमित्यत आह-अत्रेति । निगमयति-तेनेति । तयानरोति-तदिति । सवालवारोदाहरणानि सररे दार्शयित्तु न शक्यत इत्याह प्रकारातरेण त्विति । तत्र हेतुमाह-आनत्यादिति । तस्य सररस्य प्रभेदा अगागिभाव संबद्धैरन्वाचकानुप्रवेशरूपा तेषा भेदा तदलनारसररूपा तेषामानत्यात् त्रिप्रसारतैव न्याय्येति भावः । नवनदशमोहासद्वयसमर्थितं परम प्ररन्णार्थमुपसहरति-इति प्रतिपादिता इति । अलकाराणां शब्दार्थनैयत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिसमाधातुमाक्षिपति-कुत इति । प्रतिष्ठिते नियम प्रतिनियम आधयाधयिभारस्वीकारधेदभ्युपगम्यत इति भावः । समाधत्ते-उक्तमत्रेति । प्रागप्युक्तप्रायमेतत्प्रतिपातसौकर्यात्प्रपच्यत इत्यर्थः । शब्द आथ औभयिक इति अलकारविवेके प्रमाणमन्वयव्यतिरेकावित्याह-यथेति । किमलसारेकचित्त्वा दोषगुणावप्येव मित्याह-दोषेति । आधयाधयिभावस्य निमित्तातरस्य नियामरतायामनुपपत्तेरित्यर्थः । कलितमाह-ततश्चेति । उभयालनारान् दशयति-एव चैति । एवमेव अन्यान्युभयाल कारानाह-तथेति । नन्वान्तरन्यासादयो यदुभयालकारा तर्हि ते अयालनारेषु कथं लक्षिता इत्याशक्याह-अर्थस्य इति । वाच्यालकार अयालनार । तर्हि कथं विवेचनरवगव तत्राह-धस्त्विति । तदनुसारणे पुन उभयिका एवेति भावः । आधयाधयिभावेन शब्दार्था भयालकारस्य व्यवस्थानात्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यलकारसर्वस्वकारादीनां मत दूषयि तुमनुवदति-योलकार इति । आधयाधयिभावस्य अव्यभिचारे प्रमाणमन्वेषणीयं तस्मान्वय व्यतिरेकरूपमेव प्रमाणमस्तीवत्यमिति भावः । विदिष्टस्य व्यवस्थितरूपस्य । यथोक्तान्वयव्य तिरेकौ निमित्तं यत्वेति विग्रहः । एषामलकाराणां दोषा उक्तेष्वेव दोषेषु अतर्भूतत्वात्पृथङ्गोच्यत इत्याह-एवमिति । तत्रादां शब्दालनारेषु अनुप्राणदोषान् आवाकेषु दापेप्यतभाव-

यति-अनुप्रासस्येति । अनया दोषा (१ अनुप्रासदोषा) तत्र प्रसिध्यभाव प्रसिद्धिविरोधे
 अतभवति । वैफल्यमपुष्टार्यताया वृत्तिविरोधो वर्णप्रतिकूल्य इत्यर्थः । तत्स्वभावात्वात् तेषां प्रसि
 ध्यमावादीनां प्रसिद्धिविरोधादिलक्षणत्वादित्यर्थः । आद्यमुदाहरति-चक्रीति । जगदुपकृतये नित्य
 युक्तस्य अहिमद्य सूर्यस्य यस्य स्यदनस्य चकारपक्षिं चकी स्तौति । हरिर्दिदोपि हरीन् अश्वात्
 स्तौति । धूर्जटि शिव रथस्य घू अगविशेष तद्भजातान् स्तौति । नक्षत्रनाथश्चदोपि अरण्य
 अनूह स्तौति कुबेर वृचरात्र स्तौति प्रसन्न स स्यदन च अवतात् । अत्र स्तोत्रस्तुत्यु
 (१ त्यो) पन्यासेपि किञ्चिदौचित्य अन्यत्र (१ था) कवेरनुप्रासस्तुतहलभगादित्याह-अत्रैति ।
 चर्का कर्ता चकारपक्षिमेव कर्मभूता स्तौति नान्यत इत्येवरूपेण स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव
 कृता न पुराणाद्यनुरोधात् नाप्यर्थोचित्यादत प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति-
 भणेति । आनदस्यदिसुदेरदुमुखि सन्निखेष्पिनि अरण्यचरणे तरुणि यदि मे
 रमणमदिरं रतिवेदम गच्छसि तर्त्तहि अनणुरन्मणिमेखल अखिरतसिजानमजुमजीर
 ते परिसरण अकारण रणरणर किं बुरुते, इत्यत्र यदनुप्रासस्य वैफल्य तत् अर्थस्थापरिपोषे
 पातस्यति । तादगलुप्रासप्रसाधतवाचननिवेशेपि वाच्यस्य तद्द्वारा वाक्यार्थभूतपरस्य
 वाच्यत्वासिद्धेरित्याह-वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति अकुठेति-अकुठोत्कठया आकठ पूर्ण
 मा हे कलङ्कुकट्यास्तथ कठे धण कुह । कटातिमुद्धर । अत्र उपनागरिका विमुच्य पदपाया
 अगीकारात् यो वृत्तिविरोध स वर्णप्रतिकूल्यानातिरिच्यत इत्याह-शुगार इति । यमकविषय
 दोषमप्रयुक्तवेन्तभायति यमकस्येति । उदाहरति यथेति । सदम सदाभा कान्ति
 र्यस्या सा भुपगमस्य मणिरिव प्राहैवलप्राहै अवकीर्णा व्याप्ता सत् अभो यस्या स नदीव
 प्रमुखे आदौ दमेन सह वर्त्तत इति सदभा खल्व जतोथेत निष्पद्यतेपि दुरतता कर्पति । पादद्वये
 पादचतुष्टये ऋचिदेकत्र पादे वा यमकस्य प्रयोगः । ननु पादनये पादनयमनत्वप्रयुक्तानाम्यद्
 दृष्टममित्यर्थः । लिंगवचनभेदलक्षण उपमादोषोपि अत्रान्तर्भवतीति अधालकारेषु भट्टघामना
 शुशङ्कतानुपमादोषानन्यत्र सकामयति-उपमायामिति । जातित्राहणत्वादि प्रमाण परिणाहादि
 प्रमाणवैशिष्ट्य तद्वर्ति न्यूनत्व आधिक्यता वा तादृशी अनुचितार्थान् पृथग्दोषादित्यर्थः । उपमा
 नस्य धर्म साधारण तद्गतन्यूनत्व आधिक्यं च पृथग्दोषतया अन्यैरभिनन्यमान इमेण
 न्यूनपदत्वमधिकपदत्व च ॥ व्यभिचरत किं ॥ तदतरनुप्रविशत इत्याह-धर्माथये तिष्ठति ।
 जातिन्यूनत्वमुदाहरति-चंडालैरिति । युष्मद्वृत्तिसमाख्या पुरुषान् प्रति चंडालानामुपमानी
 वरणे जातिन्यूनत्वम् । परिमाणन्यूनमुदाहरति-वह्नीति । भगवत सहस्रधाम्नो ज्वलन
 स्फुलिगलक्षणमुपमान परिमाणन्यूनम् । जात्यधिकमुदाहरति-अयमिति । चक्रवानो भगवान्
 पितामहो जायधिक उपमानम् । परिमाणाधिकमुदाहरति-पातालमिति । अत्र नायिकाया
 नाभिस्तनवेणीदधाना पातालक्षितिधरकालिंदीप्रवाल परिमाणाधिरा । अत्र एषामनुचितार्थ
 त्वमाह-अत्रेति । प्रस्तुत इति साधर्म्येण चमत्काराय विवक्षितोर्थ इत्यर्थः । कदर्थित
 इति प्रतिपत्तिपरिहारक्षेमेण खलीकृत अत्यर्थमेवति यथा यत्रोद्रेगे ॥ धीमतामिति न्यायेन
 स्वीरुतुमनौचित्यं तथा विरचीकृत इत्यर्थः । धमाथयन्यूनत्वमुदाहरति-स इति । अत्र मौजीला

छित्तस्य वृष्णाजिनधारिणो मुने उपमेयस्य नीलनीमूतभागाश्चेपिणि सूर्ये उपमाने मौनीस-
 दशविद्युतो नोत्तिरस्तीति धर्मन्यूनत्वमित्याह—अत्रेति । धर्माश्रयाधिक्यमुदाहरति—स इति ।
 पीतवासस शार्ङ्गधरस्य चोपमेयीकरणे शतद्वन्द्वद्रायुधत्वमत्र समुचितं न पुन शशिने ग्रहण
 पाचजन्मानिर्देशादतो धर्माधिक्यमित्याह—अत्रेति । इदानीं लिङ्गवचनभेदस्वप्राद्यो दोष
 क्रमभगेन्तर्भवतीत्याह—लिङ्गवचनेति । लिङ्गभेदेन वा वचनभेदेन वा अन्यरूपमित्यर्थः । सवि
 श्लेषणस्यैवेति बक्ष्यमाणच्युतादिविशेषणकस्येत्यर्थः । आद्यमुदाहरति—चित्तेति । अनोपमेये
 पुति च्युत इति उपमाने तु चित्तारत्ने च्युतमिति लिङ्गविकारेण पुस चिन्तारत्नस्य वा कस्य-
 चिदेव च्युतलक्षणधर्ममयागतं च्युतत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमानत्व उपमेयत्व वा न घटत
 इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्य तच्च क्वचिदुच्यते पुषि चित्तारत्ने तु केवल प्रतीयत इति लिङ्ग
 वैषम्यं यत् तत्क्रमभगेन्तर्भवतीति भावः । (वचनभिन)तामुदाहरति—सक्तव इति । अनोपमेयेपु
 सक्तपु शुद्धा इति बहुवचन उपमाने कुलवधा शुद्धेति एकवचनमिति कथमवैकृतेन सक्तूना
 कुलवधा वा कस्यचिदेव शुद्धिलक्षणधर्मसमन्वयावगते शुद्धत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमेयत्व
 सुपमानत्व वा न घटत इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्य तच्च क्वचिदुच्यते सक्तुलवधा तु
 प्रतीतिपरिस्फलनात् वचनभेद क्रमभग एवांतर्भवतीति भावः । असाधारणधर्मस्य
 अनन्यथाकरणे निर्दापत्वमाह—यत्र त्विति । उपमानोपमेययोरवैषम्यप्रतीत्या प्रवर्तमानत्वादिति
 हेतुमाह—उभयथेति । उदाहरति—यथेति । अत्र गुणाना रत्नाना च तत्त्वतो लिङ्गभेदेषु तृती
 याततया तिरोधानात् लिङ्गभेदस्य प्रक्रमभगो न भवतीति भावः । वचनभेदस्यादोषत्वमुदाहरति—
 तद्वेप इति । तस्या वैप आकार असदृश इति कश्चिप्रत्ययांतमैकवचन कित्प्रत्ययात
 बहुवचनम् मधुरतया भूत युक्त इत्येकवचनात् मधुरता विप्रतीति बहुवचनम् दधुधारणे
 इत्यस्मादेकवचनं दधत इति दधातेर्बहुवचनम् । अत्र वैपस्य विभ्रमाणा वचनभेदेपि श्लेषवलात्
 प्रतीति (२)स्यगते तद्वेदरूपो न प्रक्रमभग इति भावः । अन्यान्युपमादोषान् प्रक्रमभगेन्तर्भाव
 मति—कालेति । आदिशब्दादामरणश्रमभेदमुदाहरति—यथेति । सर्वेषा चेतना अद्यापि प्रसाद
 माप्नोतीति वर्तमानकाल एव न्याय्य इति कालभेद इत्याह—अत्रेति । विधिभेदमुदाहरति—
 गगोति । गगा प्रवहति ति लोभत एव भवतु को दोष इत्यत्राह—अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तवर्तनात्मा
 विधि विधिरत्यंतमप्राप्तौ इत्युक्तत्वात् गगाया न सम्भवति नित्यप्राप्तत्वात्तस्या । एवञ्च कालपुरुष
 विध्यादीनामुपमेये केवलमौचित्य नोपमाने इति तद्वेदस्य प्रक्रमभगेन्तर्भाव इति भावः ।
 नन्वेव सर्वेषु सगंधादिव्यवहार उत्सन्न स्यादित्यालम्कारिक प्रति कविराक्षिपति—नन्विति ।
 साक्षादुच्चरितस्य प्रतीयमानस्य वा धर्मस्य न वैषम्य तन्मात्रोपादानेषु उपमाया
 प्रसपणात् । ततश्च सामान्येनोपमाया परिपूर्णाया यथोचितमत्यन्वय इति कोय कालभेद
 इत्याक्षेपार्थः । साक्षादुच्चरितेषु धर्मे तदभिसवध उपमेये पार्श्विस्मृत्तधरुक्षणाल्प्रयत्नभेदा
 देवेति सर्वत्र उपमाया स्वभाव इत्याह—यत्रापीति । उपातेन साक्षादुच्चरितेन
 युधिष्ठिर इवाय पुरुष सत्य वदतीत्यत्रापि प्रयत्नगत्सत्यवादीव सय
 वदतीत्यर्थः पर्यवस्यति । सामान्यविशेषभावसमिधोयमन्वय उपमाया सार्वत्रिक

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

Notes. Exegetical and Critical

अध्यायलंकारानाहः—मम्मट has defined and illustrated शब्दालंकारः in उल्लाम IX. Now he proceeds to define and illustrate अर्थालंकारः—61 or 62 (if मालादीपक is regarded as an independent figure) in number. They are called अर्थालंकारः because they depend for their विच्छित्ति (also termed वैचित्र्य or चमत्कारित्व) on the अर्थ i. e. the sense of the वाक्य. The वाक्य again which depends on अलंकारः for its charm is the lowest type of वाक्य (अक्षर or अक्षम)

According to a tradition vouched for by the author of the commentary निदर्शना, मम्मट's contribution to this उल्लास extends up to the figure परिवार, the remaining portion beginning with ध्वानोक्ति is, they say, the work of one अलंकार also styled as अलंकार or अलंकार. The closing stanza of this उल्लास, इत्येव मार्गो etc, it may be noted, has been interpreted by माणिक्यचन्द्र in the light of this tradition. After dealing with अर्थालंकारः, and after cursorily dealing with उपवाचालंकारः, अलंकार (not मम्मट) will deal with the question of अलंकारदोषः, in his own way

The text, which we shall have to deal with, consists of three parts कारिकाः—split into सूत्रः, वृत्ति and उदाहरणः, all the work of one writer, मम्मट possibly. The closing portion, from ध्वानोक्ति onwards, with the कारिकाः, वृत्ति and उदाहरणः may similarly be taken to be the work of अलंकार

१—उपमा

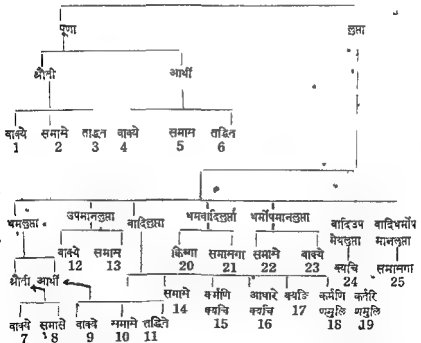
The आलंकारिकः are generally unanimous in commencing the treatment of अर्थालंकारः with उपमा which, they say, deserves this pride of place due to its being the basis of several other figures. अपहृति, ससन्देह, उन्प्रेक्षा, रूपक—not to mention others—are essentially based on औपम्य, albeit with specific modifications

इति प्रतिपत्स्यामह इति प्रथमभेदमवलम्बमानानस्मान् प्रति न कालादिभेदोद्भावनाचित्यमिति भाव । सत्यवादी सत्य वदतीति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह-सत्येति । अर्थाङ्गीकारेण परिहरति-सत्यमिति । यद्यपि चिरन्तनप्रयोगेषु कालभेदादि दृश्यते तथापि तन्मात्रमेव समर्थनीय नतु तद्वदन्येन प्रयोक्तव्य प्रस्तुतप्रतीतिविधातात् । तथा चोक्त-पूर्वे विश्वरूपनिर्णय प्राप्तकीर्तय । तत्समाश्रित्य न त्याज्या इति रेफा (? रीतिरेफा) मनीषिणामिति । दोषा इति श्लेष । इति परिहारप्रथमार्थ । असादृश्यमसम्भवधेति उपमादोषावनुचितार्थताग्रामतर्भूतावित्याह-असादृश्येति । असादृश्यमुदाहरति-यथेति । असादृश्यस्यानुचितार्थत्वमाह-अत्रेति । ननु अर्था रश्मय इव प्रीतिदायिन इति साधर्म्यसिद्धे काव्यशशिनोऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् भव इतरेतराश्रयपराहतत्वात् । तथा च चामनः-तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति । असम्भवमुदाहरति-निपेतुरिति । तादृशो वारिधारा उपमानतया नोपपद्यत इत्यनुचितार्थत्व दोष इत्याह-अत्रापीति । उत्प्रेक्षा दोषानव्यवाचनत्वेन्तर्भावयति-उत्प्रेक्षायामपीति । इवाद्य इव यथाशब्दोपि सभावनाया द्योतयितुमयुक्त तस्य तथाशक्त्यभावात् क्वचित्समर्थस्यापि अन्यत्र सामर्थ्यदर्शनात् । यथा उत्प्रेक्षाया द्योतयितु समर्थस्यापि मन्ये शक्ते इत्यादेरुपमायामसामर्थ्यम् । देवलस्य समासरहितस्येत्यर्थ । अस्यामित्युत्प्रेक्षायाम् । अत्रेति सामर्थ्यप्रतिपादने । शक्ति सामर्थ्यम् । अत्रेत्युत्प्रेक्षाया अवाचकत्व दोष इव-शब्दस्य साधर्म्य सभावना च प्रनटयितु पाटवमस्ति यथाशब्दस्य तु साधर्म्यमेवेति भाव । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति-यथेति । नारीलोचनचतुर्गणशकसकुचित ध्रुवमिति युक्त पाठ । इदानीमुत्प्रेक्षामूलस्य अयान्तरन्यासस्यापि अनुचितार्थत्वमेवेत्याह-उत्प्रेक्षितमिति । निरुपाख्यप्रत्यमित्यसत्यप्रायत्वात्समर्थनाय उत्प्रेक्षितस्यार्थस्य समर्थनाय । गगनतल इति । समर्थनीयस्य वास्तवस्याभावादित्यर्थ । उदाहरति-यथेति । अत्रासम्भवनैरशरणत्व परिशेषयति-अत्राचेतनस्येति । तदेकशरणताया नार्थान्तरन्यासापेक्षा निर्विपर्ययत्वात् । एव चोत्प्रेक्षेवे दुर्लभ्येत्याह-संभाधितेनेति । अथ समासोक्तावुपमानविशेषप्रकाशनप्रभवमपुष्टार्थत्व पुनरुक्तत्व वा स्यादिति समर्थयते-साधारणेति । एवकार उपमापेक्षामपहस्तयति । अनुक्तमपीति । तादृक्स्वभाववत्त्वात्तस्या तस्योपमानस्य प्रयोजनाभावाद्पुष्टार्थता अनुपादेयत्वात्पौनरुक्त्य वा दोष इत्यर्थ । उदाहरति-यथेति । तिग्मरुचौ मूर्धे करै रिरुणै ऋकुभ दिश सृष्टति सति दयितयेव जूभिन्तापया अतनुमानपरिग्रहया रुचिरयापि दिन प्रीप्मादिन तस्य ध्रिया स्थितम् । करा रश्मय पाणयोपि ताप उष्णानुभूतिरनुतापश्च मान अभिमान मान नाडिकाधिक्यम् । अत्र समासोक्तेरपुष्टार्थत्वात्माह-अत्रेति । सदृशविशेषण अनुकूलविशेषण तच्च रवौ करै सृष्टतीति दिनध्रिया विजृम्भितापयेति विशेषणम् । व्यक्ति-विशेषेति । व्यक्तिर्लिंग तिग्मरुचावित्यत्र पुल्लिङ्ग ऋकुभ इति दिनध्रियेति स्त्रीलिङ्गम् । नायकतयेति । नायकश्च नायिका चेति पुमास्त्रियेति कृतकशेषो नायकशब्द । अन्यथा तिग्मरुचे ऋकुभा चेति ऋकुभयुक्तत्वात् । अतः किमिति । कृत अपुष्टार्थेन पुनरु-

चेन दयितयेति स्वञ्जदप्रयोगेनेत्यर्थः । ननु यथा दयिते दयिता करैः सृष्टति
दयितान्तरस्य तापो भवति तथा रवौ करैः ककुभ सृष्टति तथाविधसमये
दिनत्रियोपि ताप इति श्रेयोयमित्युपादेयमेव दयितेति षडमित्याशङ्क्याह-श्रेयेति ।
उदाहरति-यथेति । भास्वतौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा रमय । अस्वाप
दुर्लभ यत्कृत् तत्र लुपाना इहत् प्रददाति । स्वापस्य फले विप्रातौ यो ह्यन्ध तत्र
हित न प्रददाति च । अत्र गौर्या उपमेयत्वम् । अप्रस्तुतप्रशसायामुपमेयस्य उपमानीकरण
अपुश्रयत्वं पानुदत्तय वा दोष इत्याह-प्रस्तुतेति । अनयैव च समासोत्पत्तौ क्रीत्यैव
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोस्तुल्यनिबन्धनत्वादुपमानाना तदा उपमेयप्रतीतौ किं तत्प्रयोगेण पुनरुप
मेयस्योपमानीकरणेनेत्यर्थः । उदाहरति-यथेति । विहगमेपु आहूतेषु पुर आयागशने न
वायते । तुणमणि अप्रघातमणि वाचादि मणीना मय्य धुरि वा विशन् स्व धत्ते ।
तैः स्वना मय्य खद्योतोपि प्रचञ्चि न कपते न विभेति । तत्त्वाना क्षुद्रमहता यदतर
विशेष अनामृष्ट अपरामृष्ट येन त अचतन प्रभुमिव सामान्य धिक् । अस्याप्युपश्रयत्व
पुनरुक्त्य चेत्याह-अत्रेति । अचेतनत्वेन विशिष्ट सामान्यम् । अवान्तरप्रकरणमुपसहरति-
तदिति । यथासमधि न इति । उद्भटादिभिरामर्शौ लक्षितपरीक्षिता । अन्य इति ।
व्यक्तिविधेः सादियुक्त्या समासोत्पत्त्यादौ परिहात्यन्ताश्च । एव जातीयका इति । तत्तुल्योह
तदीय च योऽन विषयातरे यथा ते सप्राह्या । पूर्वाचयैव सप्तमसमर्थितयैव दोष
प्रात्या अतभावयोग्यताया पृथक् प्रपचनप्रतीक्यायेति भावः । उक्तमग्न्य प्रकरणाधमुप
सहरति-इति सपूर्णमिति । ननु प्राचीनाचार्यमतोऽप्यनेन विरचितमिदमप्रमाणमेव
स्यादित्याशङ्क्याह-इत्येव इति । तदुपा च्चनिकारादीना य एष मार्ग स्वसिद्धात्
विभिन्न विप्रकीर्णोपि अभिन्नस्य एकत्र संकलित प्रतिभासत इति यत् तत् न विचित्र यत्
यस्मात्प्रारम्भसुत्र प्रथे सम्यग्विनिर्मिता सपत्नैव हेतुः । येन प्रथसदर्भेण विकीर्ण प्रमेयज्ञान
सङ्गत्य प्रतिपद्यते स प्रथसदर्भ कृत इति नाप्रामाणिक इति भावः । एव सरस्यतीतीर्थ
पतिनाश्रेण निर्मिता टीर का यप्रकाशस्य मुदे स्याद्विदुपा चिरम् । पचकेशान-
जैपुर्जगति मुहूर्तिनो दुधरैर्वै तपोभयैषा अतोरविद स निल पुरहरो वासभगीचकार । येषा
पादारविदस्मृतिरपि जटताहारिणी देहभाजा तैथीकेय सरस्वत्युपपदविस्सतीथसङ्गैरकारि ॥ ३ ॥
कार्यमुद्रानन निद्राविद्राणयामिनीनाया । काव्यप्रकाशनीका व्यतीरचस्त सरस्यती
तीर्था ॥ ३ ॥ इत श्रीमत्परमहंस (परिव्याजराचार्य) श्रीसरस्यतीतीर्थ
विरचिताया कायप्रकाशटीकायामर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उहास ।

उपमा is possibly the oldest figure. The different वेदs made use of the word उपमा to convey an idea of similarity. But the earliest recognition of its status as an अल्कार is possibly the one in मैत्रुपनिषद् where different varieties of उपमा are referred to. It may be noted in passing that, as in several other matters here also the आल्कारिक was indebted to the वैयाकरणs for the word उपमा. And the boringly minute divisions and sub-divisions of उपमा are a standing testimony to the influence that the वैयाकरणs exercised on the आल्कारिकs. वाल्क, भरत, अश्विपुराण, भास्कर and दण्डिन्, उद्भट, वामन all recognised उपमा as an अल्कार. मम्मट recognised 25 divisions of उपमा —

उपमा (25 divisions in all)

These divisions and sub-divisions which have been admitted by others besides मम्मट e.g. विश्वनाथ (with certain modifications) and जगन्नाथ, are essentially grammatical in their significance. So grammatical are they in their bearing that उपोत्त was tempted to remark

वस्तुनोऽथ पूर्णांनुहाविभागो वाक्यममामविशेषगोचरेषा इन्द्रशान्भ्युपतिप्रदर्शनपरत्वाद्य शास्त्रे न व्युपायनामहि । There are others like रम्यक who make no scruples to ignore these divisions

An उपमा to be complete requires four constituents (1) उपमेय, (2) उपमान, (3) साधारणधर्म (sometimes simply called धर्म), & (4) उपमाप्रतिपादके शब्द also called चोक्त or वादि (1 e words like वा = इव) In some उपमास all of these are stated, giving rise to पूर्णा उपमा In others some of these constituents may be dropped—1, 2, 3—not 4 of course since that would mean the total elimination of the figure Where one or more constituents are dropped, the उपमा is called सुक्षोपमा

Essentials of the figure —In उपमा [उप (उपमानस्य) समीपे मीत्येते उपमेय यत्र], the central interest lies in comparing one object with another due to both possessing a common characteristic Such a comparison may tend to exalt or degrade an object To compare the सुग्न with the चद्र may be a compliment to compare दुर्जनवग्न with हान्गहल is a way of degrading the former

In साधर्म्यं, i e connection with the same property, of two objects, lies the charm (विष्टिति or वैचित्र्य) of the figure The object which the poet by association of ideas compares with another is called the उपमेय or object of comparison, the object with which it is compared is called the उपमान, the standard of comparison, the word expressive of the similitude such as इव, यथा, वा (= इव), सद्गुण, तुल्य and the affix च् are called उपमाप्रतिपादक, the common property is called साधारणधर्म In मुख चद्र इव रम्यम्, मुखे उपमेय, चद्र उपमान, रम्यम् साधारणधर्म and इव उपमाप्रतिपादक

When I compare मुख with चद्र, I am as much conscious of the difference between the two as of their similarity That is why उपमा is based on भेदाभेद unlike other figures Then when I compare मुख with चद्र, मुख is in my mind the प्रधान theme चद्र is गौण How there is प्राधान्य of उपमेय in उपमा is well borne out by the grammatical phenomenon of उपनितामास standing in sharp contrast to the रूपकमास (otherwise called ययूरुव्यसव नमान) [See below] It is further evidenced by the well known rule of the वैधान्तरण्य that there should be सामानाधिकरण्य (the sameness of case relation or grammatical co ordination) between the उपमेय and उपमान in other words that the case of the उपमान should be determined by that of the उपमेय

When I say मुख चद्र इव रमणीयम्, I acknowledge perfect equality between चद्र and मुख so far as रमणीयत्व is concerned If there is the

slightest consciousness of inequality in respect of रमणीयत्व, there cannot be उपमा चन्द्र may surpass मुख in other respects but it must be on all fours with the उपमेय so far as रमणीयत्व is concerned. The figures व्यतिरेक and प्रतीप are cases where this balance between the उपमान and उपमेय is disturbed.

सूत्र १ साधर्म्यमुपमा भेदे — This embodies मम्मट's definition of उपमा. To make the सूत्र quite explicit construe (उपमानोपमेययो) भेदे (सति) साधर्म्यं उपमा. उपमा consists in the similarity of attributes between the उपमान and the उपमेय, provided they (i.e. the उपमान and the उपमेय) are distinct. This definition lays down two essentials of उपमा (1) that there should be साधर्म्य and (2) that it should be between two distinct entities.

साधर्म्य is समानेन धर्मेण सम्बन्ध. As such it conveys the similarity between two things. Why then talk of the things being भिन्न (भेदे सति) when साधर्म्य itself presupposes भेद? मम्मट himself will say later that भेदे has been inserted in the definition to exclude अनन्वय.

गणनाथ in his रसगणधर (162) criticises the definition for failing to embody दृष्यत्व or charmingness as an essential of a good उपमा, मम्मट it may be seen does not specify दृष्यत्व in the definition of any अन्वयार indicating thereby that he tacitly admits it as a necessary prerequisite of all figures whatsoever.

उपमानोपमेययो न इति etc. As seen above, to make the definition explicit we have to amplify it as उपमानोपमेययो भेदे सति साधर्म्यं उपमा (by adding उपमानोपमेययो) साधर्म्यं is समानेन धर्मेण सम्बन्ध. सम्बन्ध requires सम्बन्धिभूत or correlates and मम्मट does not mention them. So one might just find fault with the definition for being incomplete.

मम्मट says. Though it is true that there are so many correlates like कर्ष्य and कर्षण, श्लथ्य and दापर, साधर्म्य subsists only between one pair of correlates viz. उपमान and उपमेय. Hence when one speaks of साधर्म्य, the correlates concerned can be none else than उपमान and उपमेय. Therefore the bare mention of साधर्म्य is enough to make one conscious of its subsisting between उपमानोपमेय only and no other pair. The definition by using the word साधर्म्य does though tacitly refer to उपमानोपमेय only and as such does not drop the vital constituents as one is likely to think. So सम्बन्ध is the connection of no other pair but उपमानोपमेय with the same common property.

भेदप्रदणननन्वयस्यवच्छेदण — Why is the word भेदे inserted in the definition? In order to exclude (व्यतिरेक) the figure अनन्वय, says मम्मट. In अनन्वय as we shall see later a thing is compared with itself. In

उपमा, however, one thing is compared with another; in other words, the उपमान and उपमेय are अभिन्न in अनन्वय, while they are भिन्न in उपमा. तस्याः सुखं तस्या सुखमिव is अनन्वय; तस्याः सुखं चन्द्र इव is उपमा.

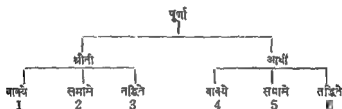
§ सूत्र २

पूर्णा and लुप्ता उपमा

Where all the four constituents of an उपमा—उपमान, उपमेय, साधारणधर्म and उपमाप्रतिपादक—are stated the उपमा is called पूर्णा. Where one or two or three happen to be dropped it is called लुप्ता उपमा.

मम्मट recognises 6 sub-divisions of पूर्णा and 19 of लुप्ता.

The six sub-divisions of पूर्णा are as follows:

उपमानोपमेय... .. लुप्ता:—The वृत्ति supplements the 2nd सूत्र: पूर्णा लुप्ता च. For it is the वृत्ति which explains पूर्णा and लुप्ता that the सूत्र leaves undefined.

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा छोड़े लुप्ता:—For reasons too obvious, all the four could not be dropped, for then there will be no constituent of the उपमा which hence would cease to exist. The आलम्कारिक did not regard the उपमा as defective though it lacked one or more constituents. एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लुप्ता:—लुप्ता is possible only in three cases viz., धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, and वादिलुप्ता (वादि=उपमाप्रतिपादक). उपमेयलुप्ता is not possible, for the absence of उपमेय knocks out the bottom of the figure itself.

दिलुप्ता is possible only in three cases viz. धर्मवादिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता and वादि-उपमेयलुप्ता. No धर्म-उपमेयलुप्ता, वादि-उपमानलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible. No धर्म-उपमेयलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible, for only in one case of doubtful rhetorical value, can उपमेय be eliminated. No वादि-उपमानलुप्ता is possible, (though त्रिलोपा, वाद-धर्म उपमानलुप्ता is possible due to grammatical technicalities) as absence of वादि-उपमान means the elimination of a vital constituent of उपमा viz. उपमान.

त्रिलुप्ता is possible only in one case viz. वादि-धर्मोपमानलुप्ता, due to certain grammatical technicality.

comprehend the उपमेय also In गुरु चद्र इव, though इव appears to go with the उपमान चद्र alone, still it has a peculiar power, due to which it comprehends मुख also And thus comprehending both, it becomes expressive of the connection of साधर्म्य *between two* It is just like the genitive In राज्ञ पुत्र, though the genitive is affixed to the word राजन्, still it is comprehensive enough to convey the connection of राजन् to पुत्र

As opposed to these, words like तुल्य, सदृश and the affix वद् (तेन तुल्य क्रिया चद् वभे) are regarded as merely *implying* साधर्म्य. When I say चन्द्रेण तुल्य or चन्द्रसदृश मुखम्, the word तुल्य goes only with the उपमेय, it fails to comprehend the उपमान In चन्द्र मुखस्य तुल्य, तुल्य goes only with उपमान, and does not comprehend the उपमेय In चन्द्र मुख च तुल्य, तुल्य alternately (क्रमेण adds मा च) goes with the उपमान and उपमेय, but does not simultaneously comprehend both Thus these words and the affix are supposed to imply साधर्म्य, as they fail to comprehend both the उपमान and उपमेय

There are some who explain away this fact as being due to the fundamental difference between साधर्म्य and सादृश्य सादृश्य, they say, is a धर्माविशेष, produced by साधर्म्य and as such distinct from the latter Thus इव, यथा etc though they express साधर्म्य, yet imply सादृश्य, while तुल्य etc though they express सादृश्य, imply साधर्म्य And as उपमा is साधर्म्य, इव etc are supposed to be expressive of it, while तुल्य etc are said to imply it, according to this view

This view is not shared by others who look upon साधर्म्य and सादृश्य as identical मम्मट, in all probability did not share it for he is found using साम्य, साधर्म्य सादृश्य etc as if they were synonyms.

To judge from मम्मट's वृत्ति, he seems to distinguish between the powers of इव etc, on the one hand and सदृश etc, on the other, on a different principle: When we convey साधर्म्य by the use of इव etc, we can do it only in *one* way We can have no alternative to मुख चद्र इव, since इव follows the उपमान only In other words, इव etc are only उपमानविशेषणस and nothing else In contrast to this तुल्य, सदृश etc, are sometimes उपमानविशेषणस, sometimes उपमेयविशेषणस and sometimes उभयावशेषणस Thus we see that in the case of इव the idea is conveyed only in one way which therefore, must be the *direct* way In the case of सदृश etc, on the other hand, the idea, if it were directly conveyed, would have left no scope for alternative syntactical positions of सदृश etc Therefore we have to conclude that with सदृश etc. साधर्म्य is not directly conveyed but is *implied* only मुख

चद्रेण तुल्य, चद्र मुखस्य तुल्य' and चद्र मुख च तुल्य are all variations that imply a particular idea. Read स प्र —अनो नियमनैकरविशेषणत्वाभावात् साम्यपर्यालेचनमुल्लेख तुल्यप्रतीतिव्यवधिष्ठे ।

सा द which in this matter, almost reproduces मम्मट's वृत्ति, seems also to hold the same view

§ सूत्र ४. श्रौत्वार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।

पूर्णा is subdivided into श्रौती and आर्थी. Both are possible in a वाक्य समास or तद्धित. मम्मट will illustrate all these cases.

वाक्यगा उपमा —Where the उपमा is embodied in a वाक्य, it is called वाक्यगा. A clearer way to understand वाक्यगा would be to note that it is one which is neither embodied in a compound nor in a तद्धित derivative. वाक्यगा should not be mistaken for वाक्यार्थोपमा such as is implied in प्रतिबन्धोपमा, इष्टान्त or निदर्शना where two वाक्यस्य are related by औपम्य. In वाक्यगा उपमा the औपम्य is in the body of one sentence only. In वाक्यार्थोपमा two वाक्यार्थस्य are related by साधर्म्य, in वाक्यगा two पदार्थस्य are so related.

A श्रौती वाक्यगा उपमा is always one in which the word यथा is used. An आर्थी वाक्यगा उपमा is one in which सद्दृश, तुल्य etc are used, but without being compounded. मुख चद्रेण यथा रमणीयम् is श्रौती वाक्यगा पूर्णा, मुखं चद्रेण सद्दृशम् रम्यम् is आर्थी वाक्यगा पूर्णा.

समासगा उपमा —Had it not been for a particular technicality of grammar, समासगा श्रौती would not have been there. By a वाक्यिक of वाक्यायन, समासगा is supposed to form a compound with the word which precedes it. Thus in मुख चद्र इव, चद्र इव is a compound—though to us it appears not to be so. And श्रौती समासगा is always one where इव is used. It should not be taken for a वाक्यगा, as one is apt to do.

समासगा आर्थी —How their tendency to follow the Grammarians has made the Rhetoricians admit divisions that have no rhetorical value will be clear by comparing समासगा आर्थी with वाक्यगा आर्थी. चद्रसद्दृश मुख becomes आर्थी समासगा, while चद्रेण सद्दृश becomes आर्थी वाक्यगा.

तद्धितगा श्रौती —तद्धित—Sanskrit Grammar recognises two kinds of affixes इत् and णिच्—affixes are those which are added to verbs to form what are called कृत्तन्त्रि or primary nominal bases e.g. कर्त्तुं, कुर्वन्, वरुण, कारक. तद्धितस्य, with which we are concerned in उपमा, are secondary affixes that are added to substantives, thus रामवत्, अयोध्यावत्, देवायुष्यैश्च etc. are all formed by णिच् affixes from different substantives, and are themselves called तद्धितस्य or nominal derivatives. When मम्मट uses the word तद्धितगा, he does not so much refer to the affix as to the derivative formed by the affix.

तद्धितगा श्रौती पूर्णा occurs when the affix क् is added to nouns according to the सूत्र, तत्र तस्येव तद्धितगा अर्थी occurs when the affix क् is added to nouns acc to the सूत्र, तेन तुल्य क्रिया चेदिति (See below)

Note that श्रौती तद्धितगा is possible only in पूर्णा variety and only with the affix क् अर्थी तद्धितगा is possible in पूर्णा and लुप्त both. But in पूर्णा it is only with the affix क्, in लुप्त, other affixes such as कल्प, देशीव etc are possible (See below)

यथेववादिशब्दाः श्रौती उपमा—सम्मत shows how यथा, इव etc give rise to श्रौती or Direct or Explicit उपमा. That उपमा will be explicit which directly states the connection of साधर्म्यं, between the उपमान and उपमेय. The words यथा, इव, वा etc are admitted to directly state this connection.

One might urge यथा etc follow only the उपमान, in fact, those words are decided to be उपमानः which are followed by (यत्परा) यथा, इव, वा etc. To that extent, यथा etc are उपमानविशेषणानि (उपमान उपमाननया विशिष्यन्ति व्यवच्छिन्नानि—साहित्यचूडामणि) or words which mark off the उपमान by their presence. How could such words be looked upon as conveying the connection with the उपमेय also? In short, an objector might say that इव etc comprehend the उपमान which they follow and mark off, they do not comprehend the उपमेय, and therefore they cannot express the connection of साधर्म्यं between them.

The objection is refuted in this way. Though इव, यथा etc follow only the उपमान, still, due to a peculiar power present in words (शब्दशक्तिमहिम्ना) they are in a position to convey the connection of the उपमान with the उपमेय. An analogous case is that of the Genitive termination. In राज्ञः पुरुषः, the Genitive termination is applied to the word राजन्. But then is not the Genitive comprehensive enough to bring पुरुषः within its scope and express the relation between राजन् and पुरुषः? Similarly though following the उपमान only, इव, यथा etc possess a power to convey its connection with the उपमेय also.

Therefore wherever इव, यथा, वा are used, we get श्रौती or शब्दाः or direct or expressed (श्रुति-शब्द) उपमा, due to साधर्म्यं or the relation between the उपमान and उपमेय being expressed—Read साहित्यचूडामणि—यथा राजपुरुष इति राजनिष्ठा यथा पुरुषमप्याश्रितान्, तदुपमयिष्ठ सम्बन्ध समपयति।

यथेववादि यथा इव वा (or according to some व) The अदि has no force. For these are the only three particles that express साधर्म्यं. In fact, the त्रिवेदम् edition reads यथेववादिशब्दाः dropping आदि altogether.

With आदि, वादे may be split up as व आदि or वा आदि. वा in the sense of इव is used by साहित्यम्, for instance, in मालविकाग्निमित्रं प्रेम्भवावेन.

नामेय देवीशब्दश्चमा सता । खानाववक्रत्रियया पत्रोर्ण चोपयुज्यते । व in the sense of इव is illustrated in नाखिलसव योधा शत्रव व (७ १ च) पपुर्यश । रघुवश IV 42 आदि is explained by some commentators as including वत् used according to the सूत्र, नत्र तस्येव । But वत् is *not* a शब्द to be included among यथेववादिशब्दा

तथैव etc मम्मट here states तद्धितगा श्रौती पूर्णा which is formed when the affix वत् is used according to पाणिनि's सूत्र, तत्र तस्येव । The सूत्र means that वत् is sometimes affixed to nouns which without it would have been in the Locative or Genitive with इव, in other words वत् conveys the idea of Locative (तत्र)+इव or Genitive (तस्य)+इव e.g. ॥ मधुरावत् क्षुभ्रे प्रानाद, मधुरावत् = मधुरा (वा इव) । In रामवत् गोपालस्य गाव, रामवत् = रामा (स्य इव)

इति विहितस्य घतेरपादाने श्रौती उपमा So also श्रौती उपमा (of course in तद्धित) results when वत् is used (उपादाने = सद्भावे) as equal to तत्र इव or तस्य इव as laid down (विहित) in पाणिनि's सूत्र । Since वत् according to this सूत्र possesses the sense of इव, it gives rise to तद्धितगा श्रौती, as इव gives rise to श्रौती उपमा

आर्या उपमा

तेन तुल्य मुखं आर्या — This portion of the कृति may be interpreted in two ways, so as to account for तुल्य etc. giving rise to आर्या उपमा

(1) One may suppose, that herein मम्मट wants to show that with तुल्य etc we do not get the direct way to convey औपम्य । For if it were the way, we would not have got the varying positions of तुल्य etc, all yielding the same sense viz. औपम्य between the उपमान and उपमेय । Of इव, यथा etc, for instance, the syntactical position is one and one only proving that they convey औपम्य in the most direct way

(11) Or one may suppose that herein मम्मट wants to show how तुल्यवत् is विभ्रान्त with the उपमान only, or उपाव only and thus is incapable of comprehending both उपमान and उपमेय as वत् etc. do । Therefore तुल्य etc, are to be taken as giving rise to implied उपमा only

There is one difficulty if the second way of interpretation were admitted. It becomes difficult to account for how तुल्य being विभ्रान्त or both (इव च तस्य तुल्य) in some cases still gives rise to आर्य औपम्य ना च attempts to get over this hurdle by inserting a very vital word viz. मना । c in इव च तस्य तुल्य, the word is विभ्रान्त on इव and तत् in turn रामदरण नखर्यश (on सद्भावेरुपादाने), on the other hand waxes a bit apologetic and says that though there is उन्वयेरुपादाने here, still तुल्य etc are said to give rise to आर्या because generally they do so ! Read

तुल्यादिपदानामपि क्वचित् षष्ठ्यर्थानुष्ठानं विनाप्युभयसंबन्धमाभ्यवोधकत्वस्य सम्बन्धेऽपीवादिबन्धसंबन्ध
तदभावात्तत्सङ्गत्वेन श्रौता उपमेति भावः ।

The explanation, according to the first view, will be in तेन (कमलेन) तुल्यं मुखं the word तुल्यं comprehends only मुखं the उपमेय, in तत् (कमले) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्यं comprehends the उपमान only; in इदं (मुखं) तच्च (कमलं च) तुल्यं, तुल्यं comprehends both. But all these variations convey one idea of साधर्म्यं. Since all of them vary from each other, and yet convey the same idea of साधर्म्यं, साधर्म्यं is implied by them. To put it in मम्मट's way, the तुल्यत्वं in whatever form it may be put is felt in the same way due to our recalling (पर्यालोचनया) साम्यं or साधर्म्यं which therefore is implicit in such cases सम्प्रदायप्रकाशिनी—अगो निवर्तनेकत्र विशेषणत्वाभावात् साम्यपर्यालोचनमुत्प्रेनेन तुल्यप्रतीतिर्भ्यवतिष्ठते । अतः साधर्म्यमर्थादायात्तमिति तुल्यादिपदोपादाने आर्थ्येन ।

The explanation, according to the second view, will be In तेन तुल्यं मुखं the word तुल्यं comprehends the उपमेय, मुखं (not तुल्यं), in तत् (कमले) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्यं comprehends the उपमान तत् (कमलं) and in इदं तच्च तुल्यं, तुल्यं comprehends both in turn (कमेणेति शेष—मा च) In all these variations therefore तुल्यं is विश्रान्त on only one of the two correlates उपमान and उपमेय. And yet in effect, तुल्यं comprehends both. How then to reconcile the एकत्रविश्रान्ति with उभयसम्बन्धप्रतीति? The gulf is bridged by assuming साधर्म्यं as implied by तुल्यं.

What is meant is तुल्यत्वं is used to convey साधर्म्यं between two उपमान and उपमेय, but the word तुल्यं is विश्रान्त on one only. How then can the other correlate be comprehended unless on an assumption that तुल्यं implies साधर्म्यं and this in effect comprehends both?

Well might one ask does not शब्दशक्तिमहिमा operate here as it did in the case of इत्थं etc? (See above) The reply seems to be some thing like this if we guess were to be ventured इत्थं, यथा वा are all undeclinables whose contribution to the sentence is unrestricted while सद्गद्ग तुल्यं etc are adjectives and hence their scope cannot extend further than the विशेष्य which they qualify.

तद्वत् तेन तुल्यं etc This accounts for आर्षीं तद्वत्त्वा पूर्णा which as seen above, only takes the form of a तद्वत् in वत्, used according to the सूत्र तेन तुल्यं क्त्वा च्छेति (and not तत्र तस्येव as above) वत् is affixed to nouns whose action क्रिया is similar (तुल्यं adverb) to that of the उपमेय. Thus ब्राह्मणवत् अर्षीने क्षत्रियः । ब्राह्मणतुल्यं अर्षीने क्षत्रियः. Since here वत् has the sense of तुल्यं the resulting उपमा is आर्षीं तद्वत्त्वा.

It is easy to distinguish between the two uses of वत्. शब्दः अर्षीं । Where the उपमेय is in the Locative or Genitive and वत् is affixed

to the उपमान, the वद् शब्द, where the उपमेव is in the Nominative and वद् is affixed to the उपमान, the वद् is आर्थ Thus,—

रामवद् गोपालस्य गावः	} are श्रौत	
and मोहमयीवद् कर्वीरे महाविद्याभ्यानि		} or शब्द
महाविद्याभ्यां ब्राह्मणवद् सूक्तोऽर्षेणे		

इवेन समासगा—मन्म citing a वार्तिक of कात्यायन, gives the circumstance under which we can get श्रौती समासगा. As seen above, this is possible only on account of इव being supposed to form a compound with the preceding member. Thus च्च इव is supposed to be a compound.

According to the वार्तिक of कात्यायन (*circa* 500-350 B. C.), a वैयाकरण, इव forms a compound with the word which precedes it. But when it does so, it allows the preceding word to retain all the features of a non-compounded word.

Firstly, in the case of a compounded word, normally, the case-termination is dropped. ब्रह्मणि विद्याना becomes ब्रह्मविद्याना. But in the case of a compound with इव, the case-termination is not dropped. Thus in रामस्त्विव the case-termination in रामस्य is retained.

The second feature in a compound, which is present in Vedic words only, is that the original accent (प्रहृलित्कर) of the word normally undergoes a change as it (word) comes to be compounded with another word. [Every Vedic word is, as a rule, accented. This is called its प्रहृलित्कर. Three types of accents are recognised उदात्त, अनुदात्त and स्वरित.] Thus निहा has its accent changed in हिरण्यनिहा. But in the case of a compound with इव, the original accent is retained.

It seems anomalous that when both the features that characterize a compound are absent we should look upon the word with इव following as a compound. But the पदपठ it should be noted, always treats a word with इव as if it were a compound word, only splitting it with an अवग्रह (ऽ) as in other compounds. Further, grammarians say that अदि इव राजा will be अदिरिवराज due to the word being looked upon as a compound at the end of which राजन् becomes राज.

It is noteworthy that all are not unanimous in accepting the compound with इव. The बह्वृच (Vedic school of the ऋग्वेद) admit it, the वैश्विषय्य do not admit it.

Further, the compound is not अनव as stated by मन्म. It is optional. So उद्योत says that the insertion of the adjective निय is unauthorized. व्याकरणे वैश्विषय्यकागीकरादिति तत्रोपास्यच्च नित्यपदप्रवेशोऽप्यामानकः ।

Again, माणिक्यचन्द्र in his सूत्रे (on the stanza अत्यायते etc) says इवेन समासपक्षे समासे श्रीती पूर्णोपमेयम्, ये तु इवेन समास नेच्छन्ति तन्मते वाक्योपमेयम् । क्रमेणोदाहरणानि ।

N B—For a detailed elucidation of the stanzas given as उदाहरण, see the commentaries, particularly उच्यते

St. 1 स्वमेऽपि etc. Illustrates पूर्ण वाक्यया श्रीती Glorification of a king who is ever victorious स्वमेऽपि विजयश्रीस्त्वां न मुञ्चति उच्यते says वैरिभिः स्वमेऽपि तव विन्यानुभवदित्यर्थं प्रभावप्रभव (1) The source of prowess as applied to the king, (2) the inspirer of powerful love (प्रभाव प्रवृष्ट भाव) स्वाधीनपतिव्या is a type of जायिका defined in सरस्वतीवण्डाभरण as स्वाधीनपतिव्या सा तु यस्या पार्श्वे न मुञ्चति । पतिश्चित्रतर्काचारसास्वादनरोत्तुप ॥

Here विजयश्री is उपमेय, स्वाधीनपतिव्या उपमान, न मुञ्चति the साधारणधर्म, and यथा उपमाप्रतिपादक Due to all the four constituents being stated the उपमा is पूर्णा, because स्वाधीनपतिव्या यथा विजयश्रीस्त्वा न मुञ्चति is not in a compound or तद्धित, it is वाक्यया, due to यथा being used it is श्रीती

St 2 चकितहरिण etc. Illustrates पूर्ण वाक्यया आर्षी. The description of the face of a lady, which grows red like a lotus in a fit of anger, causing joy to the नायक Construe (स) चकितहरिणलोलोचनाया मस्या कुक्षि तरुणाक्षतारहारिकान्ति आनन मुख च सममिति चेतसि समद बिभत्ते तरुण य अक्षर तद्वत् तारा (bright) हरिणी च वान्तिर्वस्य

Here तस्या आनन is उपमेय, सरसिज उपमान, तरुणाक्षतारहारिकान्ति साधारणधर्म, सम उपमाप्रतिपादक The उपमा is पूर्णा since all four are stated, it is वाक्यया since no समास or तद्धित is involved in it, and आर्षी because सम is the उपमाप्रतिपादक

St 3 अत्यायते etc Illustrates पूर्ण समासया श्रीती Description of a king who governed his kingdom by the application of the five expedients of statecraft (साम, दान, दण्ड, भेद) which are compared to विष्णु's four arms अत्यायते far reaching in their effects, as applied to the उपाय, very long, as applied to the मुञ्ज उद्धत as applied to the king, are the unruly elements in the kingdom, as applied to विष्णु, the turbulent demons etc नियमकारिभिः that bring the उद्धत under control दिव्ये miraculous, as applied to the उपाय, divine as applied to the arms प्रमामि sc उपेतै possessed of glory Some construe प्रमामि दिव्ये . अनपापमयै unimpaired as applied to उपाय, uninjured as applied to मुञ्जे उपायै श्च साम दान, दण्ड, भेद the four expedients of statecraft. शौरि कृष्ण = विष्णु अद् adj of मुञ्ज thus world य नृप . लक्ष्मीविलासमभवने लक्ष्मीविलास the amours of लक्ष्मी, as applied to मुञ्ज विष्णु's

arms are the place where स्कन्धी's amours show themselves As applied to the उपायै, they are the abode of the free play of wealth । = bringing about a rise in wealth

Here उपायै, is the उपमेय, भुवै उपमान, अत्यायनै, उद्वहाना नियमवारिभि, प्रभाभिर्दिव्यै, अनपायमयै are साधारणधर्म, इव the उपमाप्रतिपादक Since all the four are stated it is पूर्णा, since इव is used it = श्रेणी समासगा.

St 4 अवितथ etc. Illustrates पूर्णा समासगा अर्थी Description of the generosity of a king अवितथ . श्री whose wealth' = praised (गीत) owing to its greatness of capacity (प्रयुगगरिम) to enlarge (प्रधन) the range of expectations (मनोरथपथ) which never remain unfulfilled । e whose wealth is utilised in gifts that always raise the expectations of the needy persons अवितथ etc is as much an adjective of सुरतर as of the king

Here भवान् is the उपमेय, सुरतर the उपमान, अवितथमनोरथपथप्रयत्नेषु प्रयुगगरिमगीतधर्मं क्व or अभिलषणीयत्व is the साधारणधर्म, सद्गुण is the उपमाप्रतिपादक

Since all the the four are mentioned it is पूर्णा, since सुरतरमद्गुण is a compound, it is समासगा, since सद्गुण = the उपमाप्रतिपादक, it is अर्थी

St 5 गान्धर्व्यगरिमा etc The first half illustrates पूर्णा तद्धिताग श्रेणी, the second half पूर्णा तद्धिताग अर्थी Description of the depth and prowess of a king सत्य (adv) indeed गङ्गाभुजङ्ग = the ocean भुजङ्ग = उपपत्ति paramour निदाघाम्बररत्न=निदाघसूर्य summer sun

Here in the first half, स (तस्य) is उपमेय, गङ्गाभुजङ्ग उपमान, गान्धर्व्यगरिमा साधारणधर्म, क्व उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned it = पूर्णा, since गङ्गाभुजङ्गवत् = तद्धित it is तद्धिताग, since क्व is used according to तस्य (here गङ्गाभुजङ्गस्य) इव it is श्रेणी,

In the second half, स is the उपमेय, निदाघाम्बररत्न the उपमान, दुरालोक the साधारणधर्म, क्व the उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned, it = पूर्णा, since निदाघाम्बररत्नवत् = तद्धित, it is तद्धिताग, since क्व is used according to तेन तुल्य किय च्छेदति, it is अर्थी [That क्व = used according to thus सद्गुण = clear by the उपमेय, स being in the nominative and not genitive or locative.]

स्वाधीनपतिका etc मम्मट here clarifies his standpoint in the matter of his choice of the illustrations

An objector might urge —In उद्गास X, we deal with अर्थचित्र काव्य or poetry that is striking due to figures of sense अर्थचित्र, like शब्दचित्र, belongs to the अवर or अर्धम class of poetry, (शब्दचित्र वाच्यचित्र अव्यङ्ग्य त्वर सृष्टम्—मम्मट in उ I) which must be without a व्यङ्ग्य or suggestion

In the instance स्वप्नेऽपि etc whose वाच्यार्थ² is that जयश्री does not leave you even in dream, however, we do not get a striking sense, says the objector, unless we call to our mind the *suggestion viz* * that जयश्री is ■ source of extraordinary wonder, since even when you are obedient to her wishes, "still she dances attendance on you, just as a स्वाधीनपत्निका ■ ■ source of astonishment when she is found to dote upon her lover. And what embellishes (मल्लकार) a poem is strikingness (वैचित्र्य) of sense. The objector might urge, therefore, that here the वाच्य is not अथम but ध्वनि (or उत्तम वाच्य where suggestion is more prominent) or at least गुणीभूतवाच्यद्वय (मध्यम-वाच्य where suggestion is subservient to the वाच्य)

मम्मट says No. The कव्य should not be styled (व्यवहार) as ध्वनि or गुणीभूतवाच्यद्वय. For, it does not depend for its charm on the touch (सुस्पृश) of the suggested sense, as alleged by the objector, but on the perception of the strikingness of the expressed sense itself (वाच्यवैचित्र्यप्रतिभामादेव)

But that does not mean, मम्मट continues, that in his choice of instances he will give such as rigorously banish suggestion say, of a sentiment or that he will give instances illustrative *exclusively* of the figure in question. For suggestions and figures other than the one it is intended to illustrate, are bound to be there in all cases of अवरकाव्य. He has ignored says मम्मट, their presence though strictly speaking अथमकाव्य ought to be void of व्यङ्ग्य and an instance must illustrate only the figure in question. For if he were to be meticulously strict in his choice of instances, he would have to give only such as are insipid due to the restricted scope. Thus though he has given instances that *do have* some sort of व्यङ्ग्य in them and those that also embody other figures besides मम्मट pleads that he should not be supposed as indulging in contradictions, for in his choice he has taken certain liberties lest his instances should be insipid pieces of poetry.

प्रतीयमानेन विना न वैचित्र्यवैचित्र्य चालङ्कार. The प्रतीयमान or suggested sense lends charm. And charm is what embellishes a poem as it does here. The objector possibly alludes to the suggestion of निरोध involved in स्वाधीनपत्निकापि क्वल मञ्जमाना

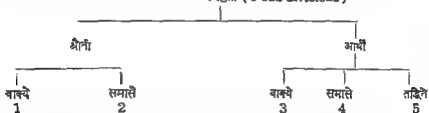
पूर्वापरविरुद्धाभिधान in so far as अथमकाव्य is अन्वयद्वय as defined before (पूर्व) while his instances now (अपर) are सन्वयद्वय, and in so far as the stanza was intended to illustrate a particular figure, but embodied another too न चोदनीयम्. An objector should not urge against him (मम्मट)

सुप्ता उपमा

Now the author proceeds to divide the सुप्ता 19 in all. Though in सुप्ता, one or more constituents of the उपमा are dropped still the उपमा does not become defective due to it. Thus in धर्मसुप्ता for instance though apparently the धर्म is सुप्ता or not stated still it is too well known or प्रसिद्ध and as such even when unmentioned it can be easily guessed. We merely say मुख चन्द्र इव but the साधारणधर्म viz रन्ध्रत्व is easily made out.

§ सूत्र ४ In this सूत्र धर्मसुप्ता which is subdivided into 5 varieties is stated to have the same sub-divisions (तद्वत्) as पूर्णा excepting one viz तद्धितगा श्रौती. तद्धितगा श्रौती is not possible in धर्मसुप्ता for the affix वच् (here used according to तत्र तस्येव) necessarily requires the statement of the साधारणधर्म e.g. रामवच् गणपतस्य makes no sense as the धर्म गणव is dropped. आधी तद्धितगा धर्मसुप्ता also would have been impossible had it not been for certain affixes (but not वच्) which can be used even without धर्म e.g. विषकल्प मन् ।

धर्मसुप्ता (5 sub-divisions)

तद्धिते कल्पबाद्री etc With वच् (grammatically termed कल्प) देश्य देशाय we get तद्धिते that give rise to आधी उपमा for they do not possess the sense of इव and yet convey साधारणधर्म of course by implication.

St 6 धन्यस्या etc Illustrates धर्मसुप्ता वाक्यग्या श्रौती. A piece of advice to the heart to do whatever is said by some blessed or exalted person. चेत voc सत्य adv indeed.

Here वच् is उपमेय अमृत उपमान, साधारणधर्म viz हितत्व, स्वादुत्व etc is not mentioned because it is too well known. यथा is the उपमाप्रतिपात्क. Not being in a compound or तद्धित the उपमा is वाक्यग्या.

St. 7 आहृष्टकरवाल etc Illustrates धर्मसुप्ता वस्तुग्या आधी. Description of the appearance of a king on the battlefield. करवाल sword सपरस्य battle प्रत्यर्षिसेना hostile army कृतान्त = यम.

Here प्रभु is the उपमेय, कृतान्त उपमान, सम उपमाप्रतिपात्क, धर्म, कूरत्व is well known and hence dropped. Note that आहृष्टकरवाल cannot be a

साधारण धर्म since यम् is known to carry a दृष्ट, not a करवाल. It is neither समासगा (कृतान्तसम- would be समासगा) nor तद्धितगा, hence it is वाक्यगा. Due to यम् being used, it is आधी.

St. 8. करवालहृत् *etc.*, Illustrates (1) धर्मलुता समासगा शीनी; (2) धर्म-
लुता समासगा आधी; and (3) धर्मलुता तद्धितगा आधी. Description of the
behaviour, speech and mind of a person, against whom one is
warned, on peril of losing one's life. Construe: इति यदि वेत्सि तर्हि सरे
जीवसि: If you know this then you will survive. तस्य goes with 'आचार',
वाक् and मन.

In करवाल इवाचार. we have धर्मलुता समासगा शीनी. आचार is उपमेय; करवाल:
उपमान; इव उपमाप्रतिपादक The साधारणधर्म, तीक्ष्णत्व being too well-known, is
dropped. It is धर्मलुता and, due to इव being used, समासगा शीनी.

In तस्य वाक् अमृतोपमा we have धर्मलुता समासगा आधी. वाक् is उपमेय; अमृत:
उपमान, उपमा उपमाप्रतिपादक, (अमृत उपमा यस्याः), साधारणधर्म, स्वादुत्व being too
well known, is dropped. Because अमृतोपमा is a समास, therefore समासगा;
due to उपमा being used, it is आधी.

विषयव्यपन मन illustrates धर्मलुता तद्धितगा आधी. मन is उपमेय; विष उपमान, कल्प
(almost like) उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म *viz.* दास्यत्व being too well-
known is not mentioned. Due to विषयव्यपन being a तद्धित, it is तद्धितगा आधी.

§ सूत्र ५. Gives उपमानलुता. It appears very anomalous, that we
should get an उपमा even without an उपमान. And to say the least, the
instances given here and elsewhere (in the case of धर्मोपमानलुता) leave a
strong impression that they are cases of उपमानान्तर. जगन्नाथ, in his
रसगणधर, while discussing the figure अक्षम does draw attention to this
view on the part of some, though along with सम्प्रद, he holds that
what is meant in these instances is not that the उपमान is not there;
but that it may be somewhere, though unknown to us!

उपमानलुता can only be आधी. Since इव, यथा *etc.* can be used only
with उपमान, they cannot find room in उपमानलुता. तद्धितगा also is im-
possible for तद्धित affixes are applied to the उपमानस.

उपमानलुता (2) [only आधी]

St. 9. सञ्जल *etc.* Illustrates उपमानलुता वाक्यगा which can be आधी
only for reasons given above. Exaltation of कर्म्य as being a supreme
source of joy. सञ्जल छाया —सकलकरणपरविश्रामशीतिरक्षण न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमज्ञाशमात्रेण ॥ सकलकरण वितरण that which imparts (वितरण) wealth of supreme relief (परविश्राम) to all senses (सकलकरण)

The sentence is सरसकाव्यस्य अज्ञाशमात्रेण सदृश न दृश्यते न वा निशम्यते । सरस काव्य is उपमेय, सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण —साधारणभर्म, सदृश उपमाप्रतिपादक The उपमान, *which may be somewhere* is not mentioned Hence उपमानलुप्ता Since काव्यस्य सदृश is neither समासगा nor तद्विना, it is वाक्यगा

काव्यस्तेत्यत्र *etc* मम्मट shows how the same instance can with slight modifications be turned into one of उपमानलुप्ता समासगा (आर्षी, of course) The modifications suggested are to substitute काव्यमम for काव्यस्य and नून for सदृश सम takes the place of मदृश of the second line नून is substituted for सदृश there to leave the metre intact

Thus the st would read

सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण न सरसकाव्यसमम् । दृश्यतेऽथवा निशम्यते नूनमज्ञाशमात्रेण ॥

Here only in place of काव्यस्य सदृश we get काव्यमम which therefore gives rise to उपमानलुप्ता समासगा, since काव्यसमम् is a समास This once more shows how there is no rhetorical difference involved in समासगा and वाक्यगा

§ सूत्र ६ वादेलापे *etc*

It will be convenient to take note of the following grammatical forms which figure in वादिलुप्ता and the following sub-divisions —

३	{	कर्मणि क्यच्—e g सुनायति = सुत इव आचरति
		आधारे (= अभिकरणे) क्यच्—e g अन्तपुरायति = अन्तपुरे इव आचरति
		क्यङ्—e g नारीयत = नारी इव आचरति
		क्यिप्—e g विधवति = विधु इव आचरति
		कर्मणि णमुल्—e g धर्माशुचरी = धर्मांशु पश्यन्ति यथा
		कर्तरी णमुल्—e g पार्यमचार = पार्यं सचरति यथा

क्यच्, क्यङ् and क्यिप् are affixes applied to nouns to form denominatives or nominal verbs क्यच्—When य is affixed to a nominal stem we get क्यच् form to be conjugated in परस्मैपद only e g सुतीयति अन्तपुरीयति *etc*.

क्यङ्—When य is affixed to a nominal stem we get a क्यङ् form to be conjugated in आत्मनेपद only e g नारीयते

क्यिप्—When nominal bases are formed without the addition of any affix Grammarians put it thus क्यिप् is affixed and dropped Conjugated in परस्मैपद e g विधवति सवितरति *etc* from विधु सवितृ *etc*

णमुल्—It is an Indeclinable Participle formed with the affix अच् having the same sense as that with वा This Participle is generally used at the end of a compound e g पार्ष्णचार कर्माशुद्धम् etc.

वादेलोपे etc वादिभूता ॥ again आर्षी in the broader sense, since here neither of the two kinds (मौन and आर्ष) of उपमाचोक्त is stated, the उपमा is implied only It is possible only in a समास, कर्मणि क्यच्, आधारे क्यच्, क्यच्, कर्मणि णमुल्, कर्त्तरि णमुल् In मग्न and णमुल् there is real वादिलोप But as regards वादिलोप in क्यच् and क्यच्, there is a difference of opinion among अल्परिवासा e g साहित्यदर्पणे -इह च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्री स्वादि विशेषिकिन्ता नास्ति । इह च चेचिदौपम्यप्रतिपादकत्वेवादेर्लोपमुदाहरन्ति । तदनुत्तम् । क्यच्दित्वात् तदर्थविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यच्दित्वात् सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति । प्रत्ययेन अस्त्वन्त्रात्वा दिवादिप्रयोगान्वाच्य, इति न वाच्यम् । क्यच्वादावपि तथा प्रमगात् ।

वादिभूता (6) [आर्षी only]

समास	कर्मणि क्यचि	आधारे क्यचि	क्यचि	कर्मणि णमुलि	कर्त्तरि णमुलि
1	2	3	4	5	6

वादे gen sing वादि : e उपमाप्रतिपादकस like वा (= इव), यथा, इव, मृश etc

वाशब्द etc वाशब्द उपमाचोक्त We have already given an instance of वा used as उपमाचोक्त Another instance from the रामायणे सिंह कुञ्जरद्वयो वा आस्थित (उत्तरकाण्ड 36 42)

वादे = उपमाप्रतिपादकस्य पद शब्द (1) समासेन, (2-3) कर्मण उपपन्नेन क्यच्चा and अधिवरणत् उपपन्नेन क्यच्चा, (4) कर्तुं क्यच्चा, (5-6) कर्मण उपपदस्य णमुला and कर्त्तुं उपपदस्य णमुला क्यच्चा, क्यच्चा, णमुला are instr. sings of क्यच्, क्यच् and णमुल्, कर्मण अधिवरणत्वात् उपपन्नेन क्यच्चा —The सूत्र in question is उपमानादाचारे, (३-५-५०) उपमानात्कर्मण सुबन्तादाचाराय क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छत्रम्, (३) क्यच् is affixed to a noun which is an उपमान in the accusative, like which the उपमान is treated अधिवरणत्वेति धत्तन्त्यम्, 2^a कर्त्तव्य which means क्यच् is also affixed to a noun which is an उपमान in the locative, like which the उपमेय is treated ॥ g मासादीयति वृष्यामिषु (३) कर्त्तुं क्यच्चा —The सूत्र in question कर्त्तुं क्यच् (सुपेपश्च) (३-२-२२) उपमानात्कर्त्तुं सुबन्तादाचारे क्यच् (वा) स्यात् (३) क्यच् is applied to a noun which is an उपमान, like which the उपमेय (in the nom.) behaves e g वृष्ण ॥ आचरति वृष्णायते [Nouns ending in वृ like वराय drop their final वृ before it., ॥ g वरायते, ओनायते] कर्मकर्त्तरि उपपदयोर्णमुला The सूत्र in question is उपमाने कर्मणि च (३-४-४५) चाकर्त्तरि । धृतिनाथ निहित जलम् ।

धृत्विव सुरक्षितमित्यर्थ । अजकनाश नष्टः अजक इव नष्ट इत्यर्थ । णमुल is added to an उपमान, in the accu or nom which therefore is the object or subject of the action embodied in the णमुल, कर्मवर्त्रो उपपद्यो Loc Absolute कर्मवर्त्रो उपपद्यो सते when वर्मन् and वर्तु are the उपपद्यो or the words prefixed to the णमुल,

St. 10 तत कुमुदनाथेन etc Illustrates वादिलुता समासगा (आधी, of course) where the साधारणधर्म and उपमान are compounded Description of moon rise कुमुदनाथेन in apposition to चन्द्रेण (कुमुद = the moon lotus.) माहेन्द्री दिक् = the East. कामिनीगण्ड the cheek of a lovely lady चन्द्रेण कामिनीगण्डपाण्डुना embodies the उपमा

Here चन्द्र is the उपमेय, कामिनीगण्ड the उपमान, पाण्डुना the साधारणधर्म The वादि is dropped Since कामिनीगण्डपाण्डु is a समास, [formed according to the सूत्र — उपमानानि सामान्यवचने २-१-७५], therefore वादिलुता समासगा Note that in नैत्रानन्देन we have अतिशयोक्ति.

St. 11 असित etc Illustrates again वादिलुता समासगा but where the उपमान and उपमेय along with the साधारणधर्म are compounded Description of a king getting fierce when confronted by enemies असित पत्र whose sword (असिपत्र) became fierce like a black (असित) cobra The black sword resembles the black cobra रूद्रसहिका etc रूद्रसहिका (cf मराठी — रूद्रसह) उत्पठ्या आहित (seized) विच तेन तूर्ण (quick) चार (movements) मत्स्य उल्कायोलकान्ति—उद्गता कपोलव्यो कान्ति यस्य प्रति भद्रविक्रम Valour of the hostile warriors

Here असिपत्र is उपमेय, असितमुजग उपमान, भीषणस्य साधारणधर्म उपमाप्रतिपादक is dropped उपमेय, उपमान and साधारणधर्म being in a compound the उपमा is वादिलुता समासगा

St 12 पौर सुतीयति etc Illustrates वादिलुता कर्मणि क्यचि in the first पाद वादिलुता आधारे क्यचि in the second पाद and वादिलुता क्यचि in the third पाद Description of the love of a king for his subjects, his bravery and its effect on his enemies पौर सुतीयति — He treats the citizen(s) as if they were his sons [सुत इव आचरति]

Here पौर is उपमेय सुत उपमान, आचार (expressed by क्यच्) साधारणधर्म, the उपमाप्रतिपादक is dropped Since सुतीयति is a क्यच् formation with सुत as उपमान in the accusative (सुत इव आचरति) it is वादिलुता कर्मणि क्यचि उपमा

अन्तपुरीयति—Construe असी समरान्तरे अन्तपुरीयति He behaves in the midst of a battle as in a marem Here समरान्तर is उपमेय अन्तपुर the उपमान आचार expressed by क्यच् (=freedom of movement) साधारणधर्म वादि is dropped अन्तपुरीयति is अधिकरणे क्यच् from अन्तपुर अन्तपुरे आचरति इति अन्तपुरीयति; therefore वादिलुता अधिकरणे क्यचि विचित्रपरिवर्तु (v I)

विविधचरित्रचर्चं चुञ्चु an affix conveying the sense of ' well known for, reputed for. नारीयते etc Construe तस्य कृपाणपणे समरसंनि चरितानि आलोक्य सपत्नसेना नारीयते सफलमेना नारीयते—the hostile army becomes (as nervous) as a woman. नारीयते = नारी इव आचरति is क्यच् from नारी. The उपमेय is सपत्नसेना; उपमान नारी, साधारणधर्म आचार (मीतल) वादि is dropped
* Therefore वादिलुप्त कर्त्तरि क्यच्ि. चरितानि च / लसितानि

St 13 मृधे निदाघ etc Illustrates वादिलुप्त कर्मणि उपपदे णमुलि, and वादिलुप्त कर्त्तरि उपपदे णमुलि Description of the terrifying influence of a king on the battle-field and his free movements there. मृधे (मृध n) in the battle परे enemies . निदाघकर्मोद्देशे is णमुल्, gerund As they would look at the sun (पर्मो) in summer

Here न is उपमेय, निदाघकर्मोद्देशे उपमान, दहन साधारणधर्म, both embodied in णमुल्, वादि is dropped Therefore वादिलुप्त कर्मणि उपपदे णमुलि (णमुल् with the object निदाघकर्मोद्देशे as the prefixed word) स पुन पार्थसचारं सचरति— Illustrates वादिलुप्त कर्त्तरि उपपदे णमुलि पार्थसचार—पार्थ सचरति तथा is णमुल् with कर्त्तुं prefixed in other words कर्त्तरि उपपदे णमुल्, Here स is उपमेय, पार्थ उपमान, सचार साधारणधर्म, वादि is dropped Therefore वादिलुप्त कर्त्तरि उपपदे णमुलि

As said above, there is a controversy among rhetoricians as to whether in such cases we have real वादिलोप Are not these affixes by themselves taking the place, partly at least of the वादि? सा द fully recapitulates the position in इह च etc cited above

Really speaking वादिलोप takes place only in the compound and the णमुल् which also practically amounts to being a compound.

धर्मवादिलुप्ता (२)

वि/ § सूत्र ७ एतद्विलोपे etc This gives धर्मवादिलुप्ता which is of 2 kinds एतयो द्वयो लोपे एतयो according to वृत्ति, धर्मवाचो Note, however, that if एतयो were to refer to the two that have immediately preceded they are उपमान and वादि of सूत्र ५ and ६ But we are to take them as the वृत्ति explains The fault lies not in the वृत्ति but in the करिका

धर्मवादिलुप्ता is possible in किप् and समासे किप् is just like क्यच्, क्यच् But, by a technicality of grammar, this affix is supposed to be elided according to the सूत्र—नेरपृक्तस्य—(६-२-६७) The simple fact is that किप् represents those denominative forms where the usual आय is absent. e.g. विधवति etc Read रामसरण तर्कवागीश,—यत्र वाग्वादिभि-

उपमितसमास and रूपकसमास—This leads us to the question of उपमितसमास and रूपकसमास मुद्रा may be dissolved in two ways (1) as an उपमा, (2) as a रूपक. As an उपमा, it will be dissolved as मुद्रा चन्द्र in which मुद्रा : e उपमेय is प्रधान. As a रूपक, it will be dissolved as मुद्रा एव चन्द्र where चन्द्र : e उपमान is प्रधान. उपमानसमास is formed as seen above, according to the सूत्र 'उपमित व्यापारिणि सामान्याप्रयोगे' (२-१-५५). A noun denoting the उपमेय is compounded with the उपमान such as व्याघ्र, सिंह etc the common property not being stated.

रूपकसमास also called मयूरव्यमरादिसमास is formed according to the सूत्र 'मयूरव्यमरादयश्च' २-१-७२ (मयूरो व्यमव = पूर्वा) which gives us some irregular वर्णभारव्य. Whether a compound like मुद्राचन्द्र should be dissolved as उपमा or रूपक depends on context. If the context does not decide either way, then the आचार्यरिषयः would give it as an instance of सदेहसत्त्व of उपमा and रूपक. [See further.]

§ सूत्र ८ Gives धर्मोपनाननुज्ञा. It is possible in two sub-divisions (1) in a compound (वृत्तौ), (2) and in a sentence. It will be अपूर्ण since in the absence of the उपना इव, यथा etc cannot be used. We can understand the dropping of धर्म, which when it is well known can be dropped. But the remarks made above in relation to उपमाननुज्ञा apply equally to this present case.

वृत्तौ मयूर uses the word here in the sense of 'compound' though compound is only one of the five वृत्तिस or complex formations. [सिद्धिः वृद्धिः, अक्षिप्तवृत्तिः, धातुवृत्तिः सनापवृत्तिः and पर्ययोवृत्तिः.]

धर्मोपनाननुज्ञा (2) (अपूर्ण)

समाने

बाधने

St 16 द्रुणद्रुणान्तो etc. Illustrates धर्मोपनाननुज्ञा समासगा. सं छाया—द्रुणद्रुणान्तो इति स्थितिः अण्डकवृत्तौ धर्मोपनान्तो । मन्थीतुमुत्सृज्य भ्रमरं ध्रुववृत्तौ न मन्थयामि ॥ A piece of advice to the Bee, not to hover about the धर्मोपनान्तो, leaving the मन्थी blossom. द्रुणद्रुणान्तो or द्रुणद्रुणान्तो may refer to the sound of the bee or mean merely धर्मोपनान्तो धर्मोपनान्तो's bristle with thorns. The मन्थी may also be an अर्थोक्ति for a lover, not to carry on with one who may land him into trouble. He should lavish his love on मन्थी (possibly) a मन्थिनी.

and wherever it may be—are not stated Hence धर्मोपमानलुप्ता समासगा
[See उपमानलुप्ता above]

मालता कुसुमेन सम (सदृश) will give धर्मोपमानलुप्ता वाक्यगा So the वृत्ति
कुसुमेण सममिति etc The author suggests सम which is as good as सदृश
(सरिच्छ) only for keeping the metre unimpaired

‡ सूत्र ९ क्वचि etc जाने = निरासे = लोपे This gives वादि-उपमेयलुप्ता
which is possible only in क्वच् We saw above that had it not been
for a grammatical technicality this sub division had no justification
To drop the उपमेय in an उपमा is to knock out the very bottom of an
उपमा

St 17 अराति etc Illustrates क्वचि वापुपमेयलुप्ता Description of
the bravery of a king in the battle अराति विलोचन whose eyes
are dilated (विकस्वर) at the sight (आलोक) of the valour of the
enemies दृष्यागेन उदम्र भीषण दौर्दण्ड दण्डसदृशो वादुर्यस्य सहस्रायुधीयति—
सहस्रायुध इव आमान आचरति । सहस्रायुध is कार्तवीर्य अर्जुन of a thousand (arms-
and) weapons

Here सहस्रायुध is the उपमान, आचार, as in वादिलुप्ता, is the साधारणधर्म
वादि is dropped, and the उपमेय too स cannot be grammatically the
उपमेय For सहस्रायुधीयति is a क्वच् which has to be dissolved as सहस्रायुध इव
आचरति (not सहस्रायुध इव आचरति when it will be सहस्रायुधायने a क्वच्)
सहस्रायुध, the उपमान, has no उपमेय mentioned स cannot be उपमेय,
because स is in the nom while सहस्रायुध is in the accu—the rule being
that उपमान and उपमेय must be in the same case : (मानानाधिकरण्य)
Therefore we have to fill in the gap by inserting आमानन् स (आमान)
सहस्रायुध (इव) आचरति Thus we get वादि-उपमेयलुप्ता

वृत्ति—अत्रात्मा उपमेय As seen above आमान has to be supplied
to ensure सामानाधिकरण्य between स and सहस्रायुधम् Thus आमा (आमान)
is the उपमेय, not स ; Grammatically स may be different from आ मा
But from a practical stand point are they not the same? Some
read सहस्रायुधीयति and thus explain it as वापुपमेयलुप्ता, since the उपमेय is
dropped Read however सा द —अत्र सहस्रायुधमिवामानमाचरति इति वाक्ये
उपमेयस्यामनो लोप । अत्र नेचिदात् । सहस्रायुधेन सह वर्तते इति सहस्रायुध स इव
आचरति इति वाक्याससहस्रायुधीयतीति पञ्चसिद्धी विदोष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिदोषमेयलोप इति
तत्र विचारासहम् । वर्तार क्वच अत्रात्मानविरुद्धत्वात् ।

‡ सूत्र १० त्रिलोपे च etc When three viz वादि, धर्म and उपमान are
dropped there can be समासगा उपमा only Note that this is also a gram
matical possibility, not a rhetorical one The लोप of वादि and धर्म can

be well imagined as taking place in a compound; but the लोप of उपमान is a grammatical fiction, pure and simple. In fact, the उपमान—at least a trace of it—is present in this variety.

St. 18. तरुणिमनि *etc.* Illustrates वारिधर्मोपमानलुप्त. Description of a youthful maiden that ravished the mind of a sage. तरुणिमनि कृतावलोकना who had just glanced at youth *i. e.* was on the threshold of youth. ललित.....विग्रहा who had given (विनीर्ण) her person (विग्रह) to graceful charms *i. e.* who exhibited graceful charms in her person, स्मर.....अमतरा whose heart was bristling with showers of arrows of Cupid.

Here the word मृगनयना illustrates वारिधर्मोपमानलुप्ता नयन is the उपमेय; मृगनयन the उपमान, but it is dropped—though in part—(मृगनयन being reduced to मृग in the compound). The वारि is dropped; the साधारणधर्म *viz.* चन्द्रस्त्व is also dropped being well known. Thus it is वारिधर्मोपमानलुप्ता.

अथ सप्तम्युपमान *etc.* मृगनयना has to be dissolved as मृगनयने इव नयने यस्याः सा. Normally we would have expected मृगनयननयना. But due to a वार्तिक of कात्यायनः—सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसत्त्वरूपदोषश्च, मृगनयना is reduced to मृग and thus we get the compound मृगनयना.

But there are some, who explain मृगनयना in another way. They say, मृग stands for मृगनयन by the process of लक्षणा. Therefore we have no उपमानलोप, they argue. According to them this will be merely an instance of वारिधर्मलुप्ता. ईं नं thinks otherwise. He maintains that even supposing that मृग by लक्षणा stands for मृगनयन the compound मृगनयना continues to be त्रिलोपा उपमा—मृगवदस्य मृगवत्पुनरुदात्ताशुणित्त्वपक्षे कृतेर्निश्चिद्यर्थकाचरूपक्षेत्रि स्वस्वमात्रसौषडपदाभावात् प्रवर्णा लोपः।

मृगनयना will be an instance of वारिधर्मोपमानलुप्ता only if we looked at it as compound formed according to the वार्तिक—सप्तम्युपमान *etc.* That is why मम्मट says ' तदा इव उदाहरणम्, not if we explain मृग as मृगनयन by लक्षणा, the whole standing for a part.

The वार्तिक means, a compound word, the first member of which is a noun in the locative or an उपमान, forms a बहुव्रीहि with another compound word. But in doing so, its (of the compound word) latter constituent is dropped.

काटेरव' कानः (नीलकण्ठः) यस्य becomes काटेरवः (= शिव), एव which is the latter part of काटेरव' being dropped, since काटे is locative. This illustrates सप्तमीपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसत्त्वरूपदोषश्च.

मृगनयने इव नयने यस्या becomes मृगनयना Of मृगनयने, नयने which is the latter part is dropped, since मृग (though roughly speaking) is the उपमान This illustrates उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च

क्रूरस्याचारस्य etc We have seen one variety of त्रिलोपा, where उपमान, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट refers to and refutes the view of some who give another त्रिलोप wherein the उपमेय, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट shows that what they give as वादि धर्म उपमेयलुप्ता is no more than अतिशयोक्ति There is a word आय शूलिक (one who is cruel in his behaviour) which is explained as अय शूलेन अन्विच्छति (स्वीय) हितम् असौ Here अय शूल is recognised to stand for cruel conduct Therefore some look upon अय शूल—from which आय शूलिक is derived as an instance of उपमेय साधारणधर्म-वादिलुप्ता उपमा अय शूल which is उपमान is stated while क्रूर आचार the उपमेय, तैक्ष्ण्य the साधारणधर्म and वादि are dropped they argue

मम्मट says that here we have no उपमा as such It is a case of अभ्यवसान (=अभ्यवनाय) i.e. supersession of the उपमेय by the उपमान which gives rise to अतिशयोक्ति To put it technically क्रूर आचार is अभ्यवसित as अय-शूल, in this case In fact मम्मट seems to say that if this त्रिलोपा were admitted, no field will be left for the figure अतिशयोक्ति

As we saw earlier, to deny उपमेय in an उपमा is self contradictory Whatever pseudo instance is given has only a grammatical value not rhetorical Where the उपमेय is not there, but the उपमान is there, as in चन्द्रोऽप्यन्, we get अतिशयोक्ति due to the उपमेय being अभ्यवसित as the उपमान

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ता पूर्णाभि सह षड्विंशति ।

- पूर्णा ३ { 3 श्रौती पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तदिन्या)
 ३ आर्थी पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्विन्ना)
- लुप्ता 19 { 2 श्रौती धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)
 ३ आर्थी धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा, तदिन्या)
 ३ उपमानलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)—आर्थी only
 6 वादिलुप्ता (1 समासे, ३ क्वचि, 1 क्वचि, 2 णसुति)—आर्थी only
- 2 धर्मवादिलुप्ता (विधि, समाने)—आर्थी only
 2 धर्मोपमानलुप्ता (समाने, वाक्ये)—आर्थी only
 1 बाह्युपमेयलुप्ता (क्वचि)—आर्थी only
 1 विलोपा : ३ वादिधर्मोपमानलुप्ता (समासे)—आर्थी only.

मम्मट now proceeds to draw attention to मालोपमा and रश्नोपमा. In मालोपमा, one उपमेय comes to be compared with several उपमानस (एकस्मैव बहुपमानोपादाने); while in रश्नोपमा, we have a string of उपमास, wherein the उपमेय in each preceding उपमा becomes the उपमान in the following one, the scheme being a: b; b: c; c: d; and so on. Each उपमा here is thus like a link interconnected with another in a chain or girdle, hence the name रश्नोपमा. [आलंकारिकः do not admit a रश्नोपमा where the उपमान of each preceding उपमा becomes उपमेय of each succeeding one, presumably because to turn an उपमान into उपमेय means lowering its status. Otherwise there is no reason why such a रश्नोपमा should not be admitted.]

मालोपमा is possible in two ways. When the साधारणधर्म between the उपमेय and the different उपमानस is the same, or when the साधारणधर्मस are भिन्न, in the case of the different उपमानस. Similarly, रश्नोपमा is possible when the साधारणधर्म is the same or different in the different constituent उपमास.

मम्मट says he has not taken the trouble to define (न शब्दिता) these, because it is possible to have a thousand and one variations (वैविध्यसहस्र) like these, though fundamentally they do not go beyond the varieties specified (उक्तभेदानतिक्रमाद्य)

St. 19. अनयेनेव अभिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a maiden who grew pale in sadness. दैव्येनेव मनस्विता—as high spirit gets cooled by poverty or helplessness. Here the same उपमेय viz. मा comes to be compared with several उपमानस viz. राम्यधी, मनस्विता and पद्मिनी; hence मालोपमा. The साधारणधर्म is स्थिति which is अभिन्न in the different उपमास.

St. 20. उयोस्नेह etc. Illustrates भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a charming lady. प्रमुक्तेव समाहृतसर्गलोका who has drawn the whole world towards herself as sovereignty takes the whole world under its sway. नितम्बिनी beautiful lady. Here नितम्बिनी is उपमेय; श्योतना, सुत, प्रभुता: the उपमानस. The साधारणधर्मस are different for the different उपमानस. viz. नवनानन्दल, मदव्यजल, and समाहृतसर्गलोकस्व respectively.

पयोत्तरमुपमानस्य etc. This explains रश्नोपमा where the उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान of the following one (पयोत्तरं = उत्तरोत्तरम्). पूर्ववद्भिन्नभिन्नधर्मधर्मे = पूर्ववत् i. e. as in मालोपमा, here also the धर्म i. e. साधारणधर्म may be भिन्न or निन्न.

St. 21. अनवरत etc. Illustrates भिन्ने साधारणधर्मे रश्नोपमा. Description of a king who is distinguished by his generosity, eloquence, intelli-

gence etc अनवरत यद् कनकवितरण सुवर्गदान तदर्थं जलज्वभृते जलविन्दुपूर्णं करे हस्ते तरङ्गिता तरङ्गवामिलिता अर्धिनति पाचकमण यस्य नृपस्य Note the रक्षना—मणति—मति—मनि—चेष्टा—चेष्टा—कीर्ति Each उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान in the following उपमा The साधारणधर्म अनिविमल is the same for all उपमास : ॥ मणतिरिव मतिरतिविमला, मतिरिव चेष्टा अनिविमला, चेष्टेव कीर्तिरतिविमला

St 22 मतिरिव etc Illustrates भिन्ने साधारणधर्मे रक्षानोपमा Description of the king continued तस्य नृपस्य goes with मति, मूर्ति, मया and जयश्री . Note the रक्षना—मति—मूर्ति—मूर्ति—समा—मया—जयश्री The साधारणधर्म for the different उपमास are respectively मधुरत्व प्रभावचित्तत्व and परेषां जेतुमशक्यत्व

इत्यादिका रक्षानोपमा च — Note how the श्रुति reads

अनयेन इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे, योस्त्वेव इति भिन्ने च तस्मिन् (: e

साधारणधर्मे), एकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा, यथोचरं उपमेयस्योपमानत्वे पूर्वपदभिन्नभिन्नधर्मत्वे अनवरत इत्यादिका रक्षानोपमा च न लक्षिता

एवाविधवैचित्र्य etc One may just take note of परदेशविवर्ति उपमा In this, we have the उपमा explicit in some parts, implicit in others. Read मा च and also ह्य्यक् (अल्कारसर्वांश्च P 92) मा च—एवविधेति मणनात् एकदेश-विवर्तिनी उपमा । यथा—जैत्रेयबोत्पले एषी मुखीरिव सरःश्रिय । एदे एदे विमान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ अत्र सरःश्रीणा नाधिवात् न समासोक्त्या विशेषणसाम्याभावात् । तस्मात् उपमैकदेशविवर्तिनी वाध्यैव । यथा अन्यै उक्ता ।

Regarding these माला and रक्षना forms मम्मट seems to have scant respect. He relegates them to the श्रुति (e g मालारूपक, मालाप्रतिबलूपमा, मालानिदर्शना, मालावृष्टान्त) and does not define them except in the case of मालादीपक which, as we shall see, is not दीपक in माला form but a separate figure altogether Note how he brusquely brushes aside रक्षनारूपक (under रूपक) as having no charm भामह also says once —मालोपमादि सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरो मुषा । वा (२ ३८)

उक्तभेदानतिश्रमाद्य—मम्मट is right in holding that in मालोपमा or रक्षानोपमा we have merely a combination of different उपमास already dealt with Therefore, there is no point in separately defining मालोपमा and रक्षानोपमा, he argues

२—अनन्वय

The name अनन्वय—absence of connection—gives but remotely an idea of the figure The figure consists in comparing a thing with itself, it is Self comparison. One thing can be compared with another To compare a thing with itself appears, therefore, anomalous. But it is exactly in this anomaly that the essence of the figure lies When a thing is compared with itself, the natural conclusion one draws is that there is nothing else with which it can be compared In other words it is unparalleled. The name अनन्वय is

explained in two slightly different ways मम्मट himself in the वृत्ति says that it is so called because it involves the negation of connection (सम्बन्धभावः) with any उपमान excepting itself Others like रुय्यक (अलंकारसर्वत), अप्पय्य दौक्षित (कुवल्यानन्द) explain the name as referring to the incongruity (अनन्वितत्व) inherent in comparing a thing with itself The word अनन्वि, in Marathi, does still convey this idea of 'unmatched,' 'unequaled' (e g अनन्वित छळ, अनन्विन कृले)

भरत and दण्डिन् admitted the figure in substance, if not in name, when they respectively recognised सदृशी उपमा and अज्ञाधारणोपमा मामह was the first to recognise the name उद्धट admitted it while उद्धट listed it as a variety of उपमा Later आल्बनरिकस uniformly admit it.

Essentials — अनन्वय requires the following things (1) The उपमान and उपमेय will be one and the same, (2) and that too in the same sentence e g रामराज्ययोर्बुद्ध रामराज्ययोरिव In उपमेयोपमा, which follows this figure we have the same thing as उपमान and उपमेय but not in *one* वाक्य as here but in *two* (3) Again the उपमान and उपमेय should be in the same words, as far as possible. Synonyms, though not forbidden, detract from the charm of the figure Cf सार इ किन्तु अत्र उचितत्वाद् एकशब्दप्रयोग एव भवेत् । He cites अनन्वये च शब्दैक्यमीचिष्या दानुषगिकम् ।

It would thus seem that अनन्वय which, in fact, was a development of the उपमा, (See अग्राय's treatment of the classified figure), must be put in the form of an उपमा — तस्या मुख तस्या मुखमिव This औपम्य may be आर्य also as in मुख आत्मनैव तुल्यमभवत्. But it should not be put as स न केनापि अन्येन तुल्य Though in essence अनन्वय, implies the status without parallel, of a thing, स न केनापि तुल्य will be relegated to the figure असम by some (मम्मट does not admit it), while others will bring it under उपमानरुपा उपमा

अनन्वय and उपमा — Though in both of them comparison is there, in उपमा, there is real comparison, for one thing is compared with other e g मुख चन्द्र इव In अनन्वय on the other hand, मुख मुख इव, there is merely a semblance of comparison for to compare a thing with itself is unnatural in the extreme Thus in उपमा is admitted the comparability of a thing with another, while in अनन्वय is implied the incomparability of the thing in question

अनन्वय and उपमेयोपमा—See under उपमेयोपमा

वृत्ति—उपमानान्तर etc This explains the name of the figure. अन् + अन्वय implies the negation (अभाव) of connection (अन्वय = सम्बन्ध)

with any other उपमान, excepting itself. We have already seen how रूप्यक and अपप्य दीक्षित explain the name in a slightly different manner.

§ सूत्र ११ Construe एकस्यैव एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे अनन्वय भवति ।

एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be taken as Loc Sing meaning when the same thing is उपमान and उपमेय both, in one sentence the figure is अनन्वय. Or एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be Nom Dual standing in apposition to अनन्वय. अनन्वय consists in the उपमानत्व and उपमेयत्व of one and the same thing in a sentence. In whatever way we construe, the sense is the same.

St 23 न केवल etc Illustrates अनन्वय. Description of a lady of unrivalled beauty and grace. The अनन्वय consists in नितम्बिनी नितम्बिनीव मति । तद्विलासा तद्विलासा इव (मति) Here the same thing नितम्बिनी is उपमान and उपमेय both. Also the same thing तद्विलासा is उपमान and उपमेय both. This naturally results in conveying the idea that the नितम्बिनी is matchless and so the विलासा also. Cf मा च—अत्र नितम्बिनी नितम्बिनीव इति विलासा विलासा इव इति भेदाभावात् उपमानतया अनुपपद्यमान अयमव्यावृत्ती लक्षणया अवगच्छते ।

३-उपमेयोपमा

In उपमेयोपमा, we have two things compared one with the other, each in turn being उपमान and उपमेय like कमलेव मति मति इव कमला, with the ultimate purpose of showing that they cannot be compared with any third thing. If I say तस्या मुगं तद्र इव चन्द्रस्तस्या मुग इव, I imply thereby, generally speaking, that there is no third thing with which they can be compared.—Read मा च अत्र पूर्वोक्तवात्मादृश्याकगी पुनरिह सादृश्यमुप्यमाना अनन्वयार्थमे सति अन्यव्यावृत्ति स्थपति । अत्र पूर्वव च प्तयो सादृश नान्यदर्शनं नि भाव ।

In a normal उपमा we have उपमानेन उपमा. Here we have उपमेयेन उपमा, as मम्मन् himself says in the इति. Due to this extraordinary feature it is called उपमेयोपमा. In कमलेव मति मति इव कमला, what was उपमेय in the first उपमा एव मति becomes उपमान in the following.

दण्डिन् accepted a division of उपमा called अदो-योपमा which approximates to उपमेयोपमा. मम्मन् admitted उपमेयोपमा for the first time in name and substance. उद्भट, कम्मन् and हरट have all admitted it.

Essentials —(उपमेयेन उपमा) In उपमेयोपमा, (1) there are two उपमा's, (2) in these two the उपमान and उपमेय exchange places, the उपमा is one being the उपमेय in the other and vice versa, (3) the purpose underlying this exchange of places of the उपमान and उपमेय

is to exclude any third thing as being similar to them अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम्, says जयरथ This requirement results in excluding सविता विधुवति विधुरपि सवितरति from the scope of this figure For there though उपमान and उपमेय exchange places, it is not to exclude a third उपमान but only to show the perverse effect of सवितृ and विधु on one who is सुखदुःखतृणीकृतमनसः (4) Since there are two उपमास two वाक्यस are necessary But the two वाक्यस may be explicit or implicit Read जयरथ ।

स च वाक्यभेदः शाब्द आर्थश्च । तत्र शाब्दो यथा—रनैमि स्य दनोद्भूते गजैश्च वृजसनिभै । सुवत्तलमिव योम कुर्वन्व्योमेष भूतलम् ॥ आर्थो यथा—मवपादाश्रयादेव गवा भक्तिश्च शाश्वता । शनैरतरसादृश्यमुभयानेति बन्धताम् ॥ अत्र सुद्रेऽपि शाब्दे एकतावयवे गवा भक्तिवत् भक्तिश्च गवावत् बन्धा इति अस्ति एव आर्थो वाक्यभेदः । अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम् । अत एव उपमेयेन उपमा इति अस्या अनन्वयभिवानम् । यत्र पुन उपमानान्तरतिरस्कारो न प्रतीयते तत्र नायमल्यार यथा सविता विधुवति विधुरपि सवितरति इत्यत्र । रं ग illustrates आर्थे वाक्यद्वय with नयनद्वय परस्परमना तुलनामुदञ्जति ।

(5) The *sameness* of words will indeed heighten its charm तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव is better than तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुख इव or तस्या मति तस्या वदनमिव (6) The figure must tend to exalt an object Read रं ग—इयं च उपमेयोपमा यदि वत्सापि अर्थस्य उत्कर्षाधिक्या तदा अल्यार ।

उपमेयोपमा and अनन्वय

अनन्वय—तस्या मुखं तस्या मुख इव ।

उपमेयोपमा—तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव ।

In both no doubt the same thing is उपमान and उपमेय But while in अनन्वय, the same thing is उपमान and उपमेय in *one* वाक्य in उपमेयोपमा the same thing is उपमान and उपमेय in turn in *two* वाक्यस In अनन्वय the effect is द्वितीयसदृशव्यवच्छेदः In उपमेयोपमा the effect is तृतीयसदृशव्यवच्छेदः

१ सूत्र १२ विपर्यास etc Construe तयो (उपमानोपमेययो) विपर्यास उपमेयोपमा विपर्यास is परिवृत्ति exchange of places The same thing becomes उपमान and उपमेय both

वृत्ति—परिवृत्ति अयात् वाक्यद्वये —The exchange of places of उपमान and उपमेय naturally presupposes *two* वाक्यस. In one and the same वाक्य, भिन्न उपमान and उपमेय cannot exchange places जयरथ (and अगत्राय also) say that the वाक्यद्वय may be explicit or implicit

इतरोपमानव्यवच्छेदपरः—This is the very life of the figure As we saw above, mere exchange of places will not suffice as in मविना विधुवति etc The exchange of places must be with the intent of excluding a third thing as उपमान Read मा च cited above

रं वा says एकेन धर्मेण एतन्नियोगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपिते अपरप्रतियोगि-
कस्य एतन्नियोगिवत्स्यापि तेन धर्मेण सादृश्यस्य अर्थेन सिद्धतया शब्देन पुन तदुक्तिः स्वतैरर्थव्य-
परिहाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ।

उपमेयेन उपमा—As seen above, this is the distinctive feature of
this figure

St 24 कमलेव *etc* Illustrates उपमेयोपमा Description of the
wealth *etc* of a king (यस्य) यस्य to be construed with all कमला
wealth. विभा splendour कमला comes to be compared with मति and
vice versa Similarly and with similar effect, तनु comes to be
compared with विभा and *vice versa* धरणी with वृत्ति and *vice versa*
This tends to show that they cannot be compared with a third
thing. Construe यस्य कमलेव मति मतिरिव कमला, and so on.

४-उल्लेखा

All the three figures dealt with until now were उपमास, if not
in substance at least in form In fact, as we said earlier, Rhetoricians
like दण्डिन् looked upon them as varieties of उपमा With उल्लेखा, we
pass on to a figure which has the element of उपमा in it, no doubt, but
which is highly more poetical than उपमा.

Its higher poetical effect is to be explained thus उपमा, अनन्वय
and उपमेयोपमा are all भेदभेदप्रधान. We have seen how उपमा is such,
and as the other two also are उपमास in form, they too show the same
feature In उल्लेखा, we get a figure which is भेदप्रधान and if अतिशयोक्ति,
in which the उपमेय is swallowed up by the उपमान, be taken to be the
height of poetical effect in the direction of भेद, then उल्लेखा is indeed,
a milestone on the way and, therefore, is to be assessed at a higher
poetical value than उपमा In fact स्वयंक says that in उल्लेखा we have साध्य
अभ्यवसाय, while in अतिशयोक्ति it is सिद्ध.

Rhetoricians say that in उल्लेखा, the poet makes a headway
towards भेद, in so far as उल्लेखा is based on सम्भावना : is poetical fancy
In सम्भावना, say the आलम्बारिक्तस, the poet's mind is in a state of suspense
or incertitude of course आह्वय or intentional and not स्वारनिक (or
वास्तविक or actual) wavering between the उपमान and the उपमेय but
with a greater bias towards the उपमान In other words in उल्लेखा the
poet seems to say It may be the उपमान मुख चन्द्र मन्वे This state of
incertitude of the mind may be conveyed by नून, मन्वे, शक्ये, भुव, प्राय
etc The majority of such words are given by दण्डिन् and others —

मन्ये-राङ्गे-भुव-प्रायो-नूतमित्येवमादिभि । उल्लेखा व्यवहृते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ The name is explained as उल्लेखा प्रकृतस्य (= उपमानस्य) ईक्षा शान्मुल्लेखा

Rhetoricians generally classify उल्लेखा as —

In स्वरूपोल्लेखा, as in मुख चन्द्र मन्ये, one thing comes to be fancied as another, in हेतुल्लेखा, the cause of a particular fact comes to be fancied as something other than the real one, in फोल्लेखा, the effect of some thing comes to be fancied as other than the real one. So many rhetoricians multiply these divisions by basing them on the classification into जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य सा ९ gives 96

स्वरूपोल्लेखा ॥ illustrated by लिम्पनीव etc., हेतुल्लेखा by उन्मेषं यो etc फोल्लेखा may be illustrated by प्रायोऽञ्ज त्वत्पदेनैक्य प्राप्तु तोये तपस्यति । where the फल, चाग्निनीचरणप्राप्ति 19 उल्लेखित

But, as १ ११ says, the charm lies only in these three divisions पदकारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरूपामनाया प्रयाणा प्रवाराणामेवेति । मम्मट does not enter into these divisions at all. Nonetheless his definition प्रकृतस्य समेन सम्भावन is comprehensive and yet precise enough to include all these divisions. For, is it not सम्भावन or poetical fancy that plays part in all of these ?

उल्लेखा and उपमा —As we saw above, उपमा is भेदाभेदप्रधान, while उल्लेखा is भेदेदप्रधान. In one resides शीघ्रम्, in the other सम्भावन. In उपमा like मुखं चन्द्र ११ we have a certain knowledge that मुख and चन्द्र are भिन्न, while in उल्लेखा there ॥ a certain incertitude (of course, intentional or भावार्थ) This incertitude might be conveyed by the use of verbs like मन्ये, उद्दे, तर्जयामि, राङ्गे, or particles like भुव, नूतं, प्राय. It may also be conveyed by इव used after verbs. For, the Grammarians have laid it down that इव used after verbs ॥ ११ लिम्पिणि इव conveys सम्भावन and not शीघ्रम्. नोक्तानं निङ्गनेन they say. Read दृग्दिन् ११ II 227 ff

But there are so many उल्लेखा's where इव ॥ used after nouns. How are such cases to be distinguished from उपमा ? There is a safe criterion. When the उपमान is such as subsists only in the poet's fancy, in other words, ॥ श्लेषापीकान्तगोचर, we should decide the figure to be उल्लेखा. When दृग्दिनात् describes the दिग्दण्ड as दृग्दिग्धा इव मानदण्ड १. १ 'measuring rod of the earth, as though,' we can see that he refers to

a possibility of the poetic realm, when अशिमित्र, at the end of Act I of the मालविकाग्निमित्र, describes the मुरजवाचनाद as स्वमनोरथस्य शब्द इव, we have again an instance of उल्लेखा. For, none but a poet can fancy a measuring rod of earth, and none but a poet can fancy a 'call' of aspirations. We know of measuring rods but not of earth, we know of calls but not of aspirations. To put it otherwise, when इव has to be interpreted as 'as if' and not 'like' the figure is उल्लेखा. So पादशामन इव उपमा, but अपर पादशासन इव is उल्लेखा, for अपर पादशासन- is possible only in कविसृष्टि.

Like उपमा, उल्लेखा has been recognised by all ancient Rhetoricians, except भरत भास and दण्डि admitted it and so did the rhetoricians that followed them. मास, possibly by the presence of इव etc in उल्लेखा, was led to describe it as 'उपमया सह'. It may be stated in passing that the word सम्भावन which मम्मट uses was first used in that sense by उद्भट (circa 800 A D) 'सम्भावनेयमुल्लेखा'.

For उल्लेखा vs भ्रान्तिमत् see under भ्रान्तिमत्. For उल्लेखा vs ससन्देह see under ससन्देह. For उल्लेखा vs अतिशयोक्ति see under अतिशयोक्ति. For उल्लेखा vs अनुमान see under अनुमान.

Essentials — [उल्लेखा प्रकृत्य (उपमानस्य) ईंशु ज्ञानमुल्लेखा] (1) As we saw above, in उल्लेखा, the स्वरूप, हेतु or शय्ये may be *fancied* to be other than the actual one, (2) being a fancy the idea is आशय or intentional. (3) The fancy may be expressed by इव used after verbs, by इव used after उपमान that are possible in the realm of the poet, by words like मन्थे, शङ्के, उद्दे, तर्कयामि. In the case of these words मन्थे etc however, one must be cautious. Read दृश्यक — किन्तु उल्लेखासामान्यभावे मन्थेशब्दप्रयोगो विनर्कमेव प्रतिपादयति । : : मन्थे must be used to convey poetical fancy and not mere conjecture. (4) In some cases e.g स्वकीतिर्भ्रमण आन्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् । none of the words may be there, and yet we get उल्लेखा which is, therefore, गम्या as distinct from the वाच्या where these words are used. See below.

§ सूत्र १३. Construe अथ प्रकृतस्य समेन यन् सम्भावन सा उल्लेखा

In उल्लेखा, प्रकृत or matter under description is fancied as being something else similar to it.

अथ—Until now the three figures dealt with were based on साधर्म्य which is भेदाभेदप्रधान. Now the author proceeds to deal with figures that are अभेदप्रधान. Hence the use of अथ समेन : : अपकृत.

सम्भावन—As we saw above, it involves a state of suspense, with a greater bias towards the उपमान. जयरथ in his gloss on दृश्यक's

अल्कारसर्वेषु explains it as follows: समावना हि पक्वत्पक्षशिथिलीकारेण पद्मान्तरदादयेन च प्रादुर्भवतोऽस्य साध्याभ्यवसायतुल्यवक्ष्यत्वम् ।

St. 25 उन्मेषं *etc.* Illustrates उन्मेषा (हेतुप्रेक्षा). A poetical fancy about the lotus like grace of the feet of a maiden. The poet imagines that पद्मश्रीः clinging to the feet of the नायिका, because the नायिका has vanquished the moon—a born enemy of the day lotus—by the beauty of her face. Construe: य (इन्दुः) मय (वामस्य) जानिवीरी (मन्) निद्राया उन्मेषं (= विरामं) न सहते, तस्य (इन्दोः) क्षीन्त्यदर्यः इन्दीवरदलश्रीः (पक्वत्पद्मदा) भनया (नायिकया) क्वचवान्त्या प्रसम शान्ति नीन इति हर्षात् ते (नायिकया) पदयोः पद्मश्रीः एषा इति मन्ये । उन्मेषं bloom. प्रमर्म शान्ति नीनः was at once quelled, or suppressed.

This is an उन्मेषा (to be more precise हेतुप्रेक्षा) where the lotus-like beauty of the feet of the lady, though due to nature, comes to be fancied as being due to joy on the part of the lotus. The real हेतु for the beauty is Nature. The poet fancies (*cp.* the word मन्वे) it to be joy of the lotus due to the नायिका defeating the moon.

St 26 लिम्पनीय *etc.* Another illustration of उन्मेषा (स्वरूपोपप्रेक्षा)—in the second line, however, we have an उपमा. One fails to see why मम्मट, who does not bother about the divisions of उन्मेषा, should give one more instance. Possibly, the instance that received so much attention at the hands of earlier Rhetoricians—particularly इण्डिन्—could not be well ignored by मम्मट.

Description from the गृह्यसूत्रिक, of the dark night when बन्धनेन was, as an अभिगतिरिवा, moving towards बन्धुस्य's abode. एतः अज्ञानि लिम्पनीयः—So pitchy dark it was that the limbs seemed to get coated with it मम अज्ञानं वर्षतीव—the sky seemed to shower collyrium—such was the all pervading darkness. दृष्टिर्विकल्पता गता *i. e.* one cannot see with one's eyes due to darkness.

The उन्मेषा is present in the first half; in the second, we have उपमा. Following a verb, as we have already seen, gives rise to उन्मेषा. Here ध्यान and अध्यासना of एतत् come to be fancied as अज्ञानेन or अज्ञानता. This seems to be the उन्मेषा, according to मम्मट, to judge from his इति.

But there are others who say that the उन्मेषा lies, not in looking upon ध्यान *etc.* as ध्यान and so on, but in attributing बन्धुस्य to the inanimate एतत् and एतत्. They say एतत् and एतत् being inanimate cannot be कर्ता of acts. Here they are so described, and

there lies the उत्प्रेक्षा मा च seems to be of this view, which he justifies But कुवलयानन्दकार seems to favour the former view, though he refers to the latter in passing

अत्र व्यापनादि *etc* आदि includes अधप्रसरण व्यापन comes to be looked upon as लेपन, अधप्रसरण as (अञ्जन) वर्णन But कुवलयानन्द seems to take व्यापन *alone* fancied in two ways as लेपन and वर्णन As we saw above, मा च does not agree with मम्मट in his estimate of the उत्प्रेक्षा in this stanza

Here it may be noted that in both these instances the matter under consideration, the प्रकृत thing, is not stated स्वभावलक्षण and तमोन्व्यापन both of which are प्रकृत are not stated in these particular stanzas Later we shall come to the figure अतिशयोक्ति of the first variety where also the प्रकृत thing is अन्तर्निर्गम by the अप्रकृत What then, is the difference between the two ?

We have already seen that in उल्लेख and अनिशयोक्ति (I), we have अध्यवसान, but whereas in अतिशयोक्ति it is accomplished (सिद्ध), in उत्प्रेक्षा it is in the making (साध्य) This साध्यत्व is conveyed by words like इव, मन्ये, भ्रुव *etc* all of which equally hint at the hesitating tone of the poet which, is conspicuously absent in अतिशयोक्ति (I) Thus even where the प्रकृत is not mentioned the bare presence of words like इव *etc* is enough to distinguish the figure in question from अतिशयोक्ति

Thus though in the norm मुख चन्द्र मन्ये, the प्रकृत is mentioned it may be dropped in cases where it can be easily imagined To be more categorical, in स्वरूपोल्लेख, the प्रकृत may or may not be stated, as in मुख चन्द्र मन्ये and लिम्पतीव तमोन्व्यापन respectively In हेतुल्लेख and फलोल्लेख the प्रकृत is not stated at all To state the real हेतु or फल will detract from the poetical effect But then the words like इव *etc* are enough to convey the उल्लेख

This brings us to the so-called गन्या उल्लेख admitted by र ग and कुवलयानन्द *e g* स्वकीर्तिर्भ्रमगशान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् When इव *etc* are not there when the प्रकृत is not there, one may venture to say that here we have, for all practical purposes cases of अतिशयोक्ति, for the case becomes one of अध्यवसान and not सम्बन्ध

५-ससन्देह

We have already seen that in मालोपमा one and the same उपमेय comes to be compared with several उपमानस ससन्देह is, in essence, मालोपमा Therein the उपमेय comes to be compared with several उपमानस But whereas in मालोपमा the poet straightway compares the

उपमेय with several उपमानs, in समन्देह the transition from one उपमान to another is rendered more poetical by being put in the form of a doubt, the different उपमानs being merely the various alternatives between which and the उपमेय the poet's mind wavers

It is true that मुख वा चन्द्रो वा is an instance of समन्देह But an effective समन्देह arises only when we have the उपमेय doubted as being one उपमान after another Note that the आल्बारिक्स do not, as a rule, recognise मालम्सन्देह indicating thereby, that several उपमानs form but the essence of समन्देह

But it is to भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा, that समन्देह bears close affinity and for obvious reasons. The very purpose of समन्देह is to focus our attention to the different facets of the उपमेय The उपमेय may be exalted from various angles. From each angle it comes to be compared with a different उपमान The comparisons are set forth in the form of doubts with the sole purpose of facilitating transition from one उपमान to another, र ग however, admits समन्देह where the same साधारणधर्म may be present in the different alternatives, Read र ग — अस्मिन् सद्ये नानावोटियु क्वचिदेक एव समानो धर्मः ।

Thus the instance of भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा —

ज्योत्स्नेव जयमानन्द सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुदेव सयाहृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

may be put in the समन्देह form as —

इव ज्योत्स्ना किम् इव सुरा किम्, इव प्रभुता किम्

When विक्रम (विक्रमोर्वशीय IV 62) finds the सवसनीयमणि what arrests his attention is the extreme red colour and extreme refulgence So he doubts in his mind as to whether it is a morsel of flesh (well known for its redness) or a spark of fire (well known for its refulgence) प्रमलेषी नाथ हरिहतमृगस्यामिषन्त्र, सुप्रभेय स्वाद्भोगेगनमभिवृष्ट पुनरिदम् । In this way an effective समन्देह aims at drawing our attention to the different traits present in the प्रकृत thing

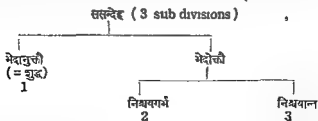
We see that there is doubt in समन्देह But the question arises is the doubt genuine or simulated? To put it in आल्बारिक्स terminology is it आहार्य or स्वास्तिक (=वाल्बिक)? र ग is specific when he says अयं क्वचिन्नाहार्य क्वचिन्नाहार्य । यत्र हि क्वचिन्ना परनिष्ठमप्यो निबन्धते प्रायस्त्रानाहार्य ।

यत्र च स्वल्प एव तत्राहार्य । What is meant is that the poet may pretend that he is in doubt, or he may describe another party like विक्रम, in the above instance as being in genuine doubt. In both

cases the result secured is the same, viz. drawing the reader's attention to the various facets of the उपमेय

Essentials —(सन्देहेन = संशयेन सह कते इति) (1) There must be a doubt, genuine (स्वारसिक) or simulated (आहार्य), with the mind wavering between the different alternatives (2) It must be poetical; mere स्थाणुर्वा पुरपो वा cannot enjoy the status of an अल्हार (3) The प्रकृत or उपमेय must, as far as possible, be one as possesses different angles on account of which it is suspected to be this उपमान and that. (4) While passing from one उपमान to another, the reason why the उपमेय is not the उपमान as it was suspected to be (or differentiating circumstance) may or may not be given. Thus in the above instance प्रमालेयी etc., प्रमालेयी gives the reason why the प्रकृत is not आमिषलव (Flesh is always dull red) अभिवृष वनमिद gives the reason why it is not बहे सुर्भा, (which cannot burn when it is raining) In बस्या सर्गविधौ etc., no reason is given, the poet's mind only 'wavering between one possibility and another चन्द्र, मदन and पुष्पकरमास'

Divisions of ससन्देह —This brings us to the divisions of समन्देह In some cases there may be mere transition from one उपमान to another without a statement of the difference (भेद), this is शुद्ध variety where no निश्चय as to the identity of the प्रकृत is arrived at In this absence of निश्चय, शुद्ध resembles निश्चयगर्भ In some cases the transition may be accompanied and accounted for by the difference (भेद) between उपमेय and उपमान (भेदोक्तौ) When this भेद is stated, sometimes the poet may go on indulging in doubts one after another, without coming to a final decision as to the identity of the उपमेय (निश्चयगर्भ) Sometimes, he may come to such a decision as to the identity (निश्चयान्त) This gives us the following scheme —

रुच्यक, in his अल्हारसर्वस्व, is explicit on these divisions Read —स च त्रिविध । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । शुद्धो यस्य सशये एव पर्यवसानम् । निश्चयगर्भे य सशयोपक्रम निश्चयमभ्य सशयान्तश्च ।

मम्मट, unlike उद्भट, seems to be for admitting निश्चयान्त उद्भट holds, according to the वृत्ति, that in निश्चयान्त the identity of the उपमेय being established, nothing is left to our suggestion निश्चयान्त, therefore, is less poetical than निश्चयगर्भे, argues उद्भट—so the वृत्ति says

The term निश्चयगर्भे requires elucidation निश्चय गर्भे मध्ये यस्य सा ह् calls it निश्चयमध्य When passing from one उपमान to another, the poet arrives at a निश्चय, that the, उपमेय is not the first उपमान and so proceeds to a second and so on In this way, निश्चय—negative though it be that it is not the first उपमान second उपमान and so on—lies sandwiched between two सद्भाव्य Hence it is called निश्चयगर्भे Read सा ह्—यत्र आदी अन्ते च सद्भाव्य एव, मध्ये निश्चय स निश्चयमध्य । Really speaking, निश्चयगर्भे, if interpreted in this way, is not exclusive of निश्चयान्त For in निश्चयान्त also do we not get निश्चय sandwiched between two सद्भाव्य? Thus just as in अय मार्तण्ड etc there is निश्चय between the two सद्भाव्य शिखर अय मार्तण्ड किं and अय इन्द्रानु किम्, so in इन्दु किं etc there is निश्चय between इन्दु ॥ and सरसिजे किम् Will it not be proper, therefore to take—though against accepted tradition—निश्चयगर्भे ॥ व्यङ्ग्यनिश्चय and निश्चयान्त as वाच्यनिश्चय, निश्चय being final decision?

ससन्देह and उत्प्रेक्षा—We have seen that in संभावन which forms the basis of उत्प्रेक्षा, there is a state of uncertainty with a greater leaning towards the उपमान To put it in तार्किक terminology, we have there an उह which is described as उल्लेखिक (wherein one extremity is felt more prominently) In ससन्देह, on the other hand, we have a state of uncertainty wherein the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय, without a special leaning towards either If the poet were imagined as marching towards अ वत्साय (or अन्वयमान) that is reached in the figure अनिश्चयिक, then ससन्देह marks a stage earlier than उत्प्रेक्षा Since the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय in ससन्देह, whereas ॥ leans more towards the उपमान in उत्प्रेक्षा, ससन्देह is one stage earlier than उत्प्रेक्षा This difference manifests itself in the different modes of expression While in ससन्देह, the suspense is expressed in the form of a doubt इह किं, इह किं, in उत्प्रेक्षा it is put in the form of a fancy expressed by means of words like इव, भुव, तु etc It must be confessed, however that in certain cases—even with these words we get ससन्देह e g अस्या सर्वविधौ etc where we find तु is used to express doubt रचयक does refer to a view according to which these also are taken as instances of उत्प्रेक्षा—अन्ये तु सुशब्दस्य संभावनाद्योतकमज्ञानदुष्टेष्टाप्रकारमिमामाचक्षते ।

ससन्देह and उपमा—As we saw at the outset, ससन्देह is its essence मालोपमा itself. But whereas in मालोपमा, there is no element of incertitude or doubt, in ससन्देह we have doubt मुख चन्द्र इव has no element of doubt therein, while in मुख वा चन्द्रो वा we have doubt. Again ससन्देह is अभेदप्रधान for संशय itself is an outcome of अभेदबुद्धि, while उपमा is भेदाभेदप्रधान.

भामह first recognised the figure ससन्देह दण्डिन् has no figure ससन्देह, but has सशयोपमा instead उद्भट, रुद्र, रुच्यरु, विषनाथ, जगन्नाथ, and others recognise the figure some styling it ससन्देह, others सन्देह रुद्र alone names it संशय. According to the Trivendrum edition which reads ससन्देहस्तु etc, मम्मट himself, it seems, recognised the figure under the name सन्देह.

§ सूत्र १४—ससन्देहस्तु . संशय । (Trivendrum edition reads ससन्देहस्तु etc) ससन्देह means doubt with or without the statement of difference तु—merely introduces a new figure भेदोक्तौ तदनुक्तौ—the भेद between the उपमान and उपमेय is mentioned in some cases while in others it is not stated. It must be borne in mind that if the poet once gives भेद while passing from one उपमान to another, it is necessary that he should consistently do so in the case of all the different उपमान. If he does not give the भेद in one case, he should not give it in others.*

भेद e.g. in इन्दु किं क कळङ्क, कळङ्क is the भेद between इन्दु and मुख. In अयं मार्तण्ड किं स खलु तुरगौ सप्तभिरित, स खलु तुरगौ सप्तभिरित gives the भेद between मार्तण्ड and प्रस्तुत नायक.

St 27 अयं मार्तण्ड किं etc Illustrates निश्चयवर्धनं ससन्देह. It describes the doubts on the part of the enemy at the sight of the prowess lustre and deadliness of a king on the battlefield. मार्तण्ड or मार्तण्ड the sun स खलु etc. The sun is possessed (इत) of seven horses, whereas the प्रकृत नायक possesses one horse only. Thus the sun's dependence on the horse is more than that of the king who therefore, is superior to the sun. Some commentators interpret in a different way the sun possesses seven horses only whereas this king possesses innumerable horses—hardly convincing कृशानु fire प्रसरति etc—The fire does not advance in all directions since it flares up only in the direction of the wind. The king, on the other hand, advances in all directions. कृतान्त God of Death Yama. Construe साक्षात् कृतान्त किम् महिषवहनोऽसा—Buffalo is the mount of यम, whereas the प्रकृत नायक has a horse a superior animal, for his mount. Con

strue. त्वो आजौ (समरे) समालोक्य प्रतिभया चिर इति विकल्पान् विदधति । विकल्प
doubt इति thus, as described in the earlier lines.

Herein we have different doubts regarding the particular नायक, viz whether he is the Sun, or Fire, or Yama. Each doubt is set aside by the statement of a distinguishing circumstance. Thus that he is not the Sun is decided by his not having the seven horses, that he is not the Fire is decided by his flaring in all directions, that he is not Yama is decided by his mount being other than a buffalo. In this way, one doubt after another is dispelled, but the question of his identity is left to our suggestion. Thus it is निश्चयगर्भ भेदोक्तौ सन्देह, मत्त, तेजः, and मूरख are the three aspects of the king that the poet wants to bring out.

Though undeniably there is a vein of व्यतिरेक running through the stanza in so far as the उपमेय is described as being superior to the several उपमानस, the statement is yet in the form of doubts and hence the figure is सन्देह.

भेदोक्तवित्यनेन *etc* In the सूत्र, सम्बन्धस्तु भेदोक्तौ तदनुक्ती च मत्त, the word भेदोक्तौ indicates that the author admits (स्वीकृत) not only the निश्चयगर्भ but also the निश्चयान्त variety of the figure. For, भेदोक्ति or statement of the differentiating circumstance is present in both. We have already seen how भेदोक्ति is present in निश्चयगर्भ variety illustrated by अय मारुण्ड किम् *etc*. That भेदोक्ति can be present in निश्चयान्त also is borne out by the instance इन्दु किं क कलङ्क *etc*.

The इति wants to lay emphasis on मत्त's admitting the निश्चयान्त variety which उद्भट, as the वृत्तिकार (मत्त?) says later, did not admit. Thus threefold division it may be noted, has been admitted by उद्भट's व्याख्यान, इत्यक s अन्वारासर्गस्य, साहित्यदर्पण, रत्नगङ्गाधर. As to उद्भट's own view point see further.

St 28 इन्दु किं *etc* Illustrates निश्चयान्त सम्बन्ध. Different doubts regarding the face of a नायिका, whose real identity is ultimately ascertained. इन्दु किम् means अय इन्दु किम् अयु कुत्र गतम् where is water, a necessary circumstance for lotus. Construe इरिणाधि पत्न (अन्तत) इति तमविलासवचनैर्मुग्धमिति निश्चितम् ।

Here the नायिकामुख is doubted, in turn to be इन्दु and सरसिन, both these doubts are discarded, in turn, owing to the distinguishing circumstances viz the absence of अयु and अयु which are invariably associated with इन्दु and सरसिन respectively, but are conspicuously absent in the case of the मूत. In fine, the मूत is ascertained to be

मुस due to the elegant and amorous words proceeding therefrom. Thus here we have निश्चयान्त ससन्देह

किन्तु निश्चयगर्भ इव *etc* —The श्रुतिगर (मम्मट?) claims to give the attitude of उद्भट (*circa* 800 A D) towards निश्चयान्त ससन्देह. In निश्चयान्त ससन्देह the identity of the प्रकृत thing is ascertained at the close. As this identity is *stated* in this variety and not left to be *guessed* (प्रतीयमान) as in निश्चयगर्भ, निश्चयान्त variety appears less poetical than निश्चयगर्भ and hence, says मम्मट, it has been ignored by उद्भट. Poetical taste values suggestion more than expression.

Does उद्भट really assume this attitude? Looking to his extant work, काव्यालंकारसारसमग्र, it may be said that therein he does not *specifically* condemn निश्चयान्त Nay, his definition of ससन्देह does refer to भेदोक्ति, just like मम्मट's, and as such might comprehend निश्चयान्त variety also. He defines ॥ as उपमानेन तत्र च भेद च वदत पुन । ससन्देह वच स्तुत्यै ससन्देह विदुर्मुधा ॥ Only the instance that उद्भट gives is of निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. To that extent only, मम्मट's statement may be said to correctly set forth उद्भट's view. It is significant that there are views attributed to उद्भट by आलंकारिक, like आनन्दवर्धन and हयक which find no place in his काव्यालंकारसारसमग्र. There is a possibility, therefore, of some other work of उद्भट on अलंकार which is no more extant and on which मम्मट and others base their views (read Prof Banhatti's Introduction to क्व सा सं p, xiii)

तदनुक्तौ यथा तदनुक्तौ = भेदानुक्तौ अस्या *etc* Illustrates शुद्ध or भेदानुक्तौ ससन्देह. Poetical doubts regarding the identity of the creator of उर्वशी, the heroine of the विक्रमोर्वशीय अस्या सर्गविधौ चन्द्र प्रजापति अभूत् तु : *e* was it the moon that played the creator's rôle in creating उर्वशी? कान्तिप्रद चन्द्र hunts at उर्वशी's कान्ति or elegance. शृंगारकरस मदन तु : *e* was it Cupid who takes delight solely in romance who created her? This hints at उर्वशी's fitness for शृंगार. पुष्पाकर मास तु was it the Vernal Season who played the part of the creator? This hints at उर्वशी being as delicate as a flower. वेदान्यासजड विषयन्यावृत्तकौतूहल adj of पुराणो मुनि : *e* नारायण, the creator of उर्वशी. ^०जड grown cold (नड) owing to the study of the Vedas. The study of the Vedas makes one staid unemotional, unimpulsive. विषयन्यावृत्तकौतूहल whose curiosity has turned away from objects of sense. Construe पुराण मुनि ^०जट ^०कौतूहल सन् इद मनोहर रूप निर्मातु कव प्रभेत्

In the first two lines alone is the figure शुद्धससन्देह present. Is the creator of उर्वशी the Moon, or is it Cupid, or is it the Vernal

Season? Such are the different doubts raised, in view of उर्वरी being exquisitely elegant (like the moon), suited for romance (like Cupid), beautiful (like the vernal season). While passing from one उपमान to another, no भेद is mentioned as in the instances अयं मर्तण्ड *etc.* and इन्दु किं *etc.* Thus the first half of the stanza illustrates भेदानुक्तौ समन्वेह otherwise called शुद्ध. In शुद्ध समन्वेह as in निश्चयगर्भ, no निश्चय is arrived at. Read स्वयं's quotation given above. The second half of the stanza embodies अतिशयोक्ति. Hence स्वयं cites the stanza to illustrate अनिशयोक्ति (सम्बन्धेऽप्यतस्वयं) स्वयं adverts to a view already cited, according to which, due to the use of तु (surely) these instances will come under उत्प्रेक्षा.

६-रूपक

In उद्दान II we have dealt with a division of लक्षणा, viz गौणी सारोपा illustrated by गौर्वाहीकः Vāhika, the bull. Here वाहीक (some person) is identified with गौ on account of the सादृश्य, in point of stupidity *etc.* between the two - वाहीक being dull like the bull. It is this variety of लक्षणा based on सादृश्य, that lies at the bottom of रूपक. But not each and every गौणी सारोपा can be रूपक - रूपक, enjoying the status of an अलकार, demands that गौणी सारोपा must also be वैविच्यवद्.

What about शुद्धा सारोपा लक्षणा of the type आयुर्धनम् wherein there is सारोप based on सम्बन्ध other than सादृश्य? In आयुर्धनम्, for instance, it is based on कार्यकारणभाव, आयु being the कार्य of धन. It is easy to lapse into the error of looking upon it as a case of रूपक. But मम्मट categorically repudiates its claim to be looked upon as an अलकार while discussing the impropriety of accepting हेत्वलकार, in the course of his वृत्ति on कारणमाणा (p. १६४)

Like उत्प्रेक्षा and समन्वेह, रूपक is अभेदप्रधान. For the poet, when he remarks गुण चन्द्र, wants to drive at the अभेद or identity between the two. In उपमा *e g* सुख चन्द्र इव, on the other hand, the poet while showing the अभेद is also conscious of the भेद, as we have already seen. माणिक्यचन्द्र says साम्यमाये उपमा। अतिमाये ॥ रूपकम्। What is the exact stage that रूपक represents in the poet's progress towards अयकमान, the last stage of अभेद? We have seen how समन्वेह and उत्प्रेक्षा mark two successive stages leading to अयकमान. रूपक marks a stage further. Inasmuch as, in समन्वेह and उत्प्रेक्षा there is an element of uncertainty, while, in रूपक, that element is conspicuously absent. There is a definiteness in रूपक.

It is equally easy to mistake what are acknowledged to be

cases of अतिशयोक्ति for रूपक Note the following description of श्रीकृष्ण:—
 महानामशनिर्नृणां नरवरं स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्, गोपानां स्वजनोऽसता क्षितिमुजां शास्ता स्वपित्रोः
 शिशु । मृत्युर्भोजपतेर्विराट् विदुषा तत्र परं योगिनां वृष्णीनां परदेवोति विदितो रङ्ग गतं साम्रज्यम् ।
 Here, to take one unit from the series, साम्रज्यम् (= बलरामसहितं श्रीकृष्ण)
 महानामशनि इति विदितः । e. श्रीकृष्ण who was regarded as 'thunderbolt'
 to themselves by the wrestlers, we have a case of अतिशयोक्ति,
 for महानामशनि. इति विदित makes this a case of अभ्यवसान, so far
 as the मङ्ग's are concerned The मङ्गs think अशनिरय (अयं नोऽन्यथा
 अयं नोऽन्यथा) where the उपमेय is निर्गोर्ण by the उपमान It may be noted,
 however, that with a slight modification, this itself will be a case of
 रूपक. Let the poet himself think : श्रीकृष्ण महानामशनि and it becomes
 a case of रूपक, for here there is आरोप on श्रीकृष्ण of being महानामशनि,
 the उपमेय is not निर्गोर्ण and hence there is no अभ्यवसान

There is another case of अतिशयोक्ति—likely to be mistaken for
 रूपक Describing the रूप of a king, a poet says सदीय रूपं शत्रूणां वित्रासनम्,
 रूपं वित्रासनम्, one might suggest, is a case of रूपक, since here is आरोप,
 he might urge, of वित्रासन on रूप But, on a closer scrutiny, it will
 be seen that the case is of अभ्यवसान and not of आरोप The रूप is
 really speaking वित्रासनहेतु (the source of terror) not वित्रासन. So the
 हेतु is, in effect, निर्गोर्ण by the कार्य Instead of saying रूपं वित्रासनम्
 the poet says रूपं वित्रासनम् That the अभ्यवसान is based on सादृश्येऽस्त्वन्वय
 (here कार्यकारणभाव) is another circumstance to mark the case off
 from a रूपक based on सादृश्य only.

While discussing उपमित्यमास, we have already drawn attention
 to the point of contact between उपमा and रूपक It is too easy to
 mistake मुखं चन्द्रं as a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा But, fortunately for us,
 the Grammarians have laid down that where the साधारणधर्म is dropped
 in an उपमा, the उपमान and उपमेय are necessarily compounded (उपमितं
 नामान्याप्रयोगे) If it were a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा, we would have got
 मुखचन्द्रं and not मुखं चन्द्रं That मुखचन्द्रं may be, according to the particular
 circumstances, रूपक or उपमा is a different matter. One thing is certain
 and that is मुखं चन्द्रं can never be an उपमा

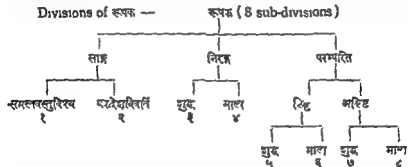
It is interesting to note that रूपक is confined to the आरोप of one
 शब्दार्थ over another In मुखं चन्द्रं, the शब्दार्थ of चन्द्र is आरोपित on the शब्दार्थ
 of मुख What about the आरोप of one वाक्यार्थ over another? It has
 crystallised into a separate figure शब्द वाक्यार्थनिदर्शना यं ते युगान्
 यदित्युच्यमानादपि स मेरुः लिङ्गविपत्तिः 13, essentially, वाक्यार्थ रूपक, one वाक्यार्थ
 being आरोपित on another But now who dare call it रूपक? वाक्यार्थ

निदर्शना, though a scion of रूपक, has carved out a separate kingdom for itself! Incidentally, it may be noticed that there is an analogous case of वाक्यार्थमास crystallising into independent figures like दृष्टान्त, प्रतिबन्धमा, अर्थान्वयास

रूपक is a figure of great antiquity. भरत includes it in the four figures he recognised. After him भास, दण्डि, उद्भट, वामन, हरट all recognised the figure. दण्डि understands the figure in a far wider sense than other rhetoricians, bringing figures like व्यङ्ग्य, अक्षेप, and व्यतिरेक within its scope

Divisions of रूपक —

A रूपक may be detached (निरङ्ग) or sustained. A sustained रूपक again may be such as is made up of constituent रूपकs either inter related as cause and effect (परम्परित) or not so related (साङ्ग). In the case of साङ्गरूपक all the constituent units may be expressly stated (समस्तवस्तुविवक्ष्य) or one alone might be so stated, the others being implied (एवदेशविवर्ति). The परम्परित may or may not be based on श्रेय (शिष्ट or अशिष्ट). The शुद्ध subdivision occurs where the प्रकृत or उपमेय is identified with one उपमान only. In माला one उपमेय comes to be identified with several उपमानs.

Essentials — [विविध विधयः रूपकं कथञ्च रूपकम्—स्वक, अन्यरूपेण रूपका कथञ्च—वृत्तान्त रूपके उपमानोपमेयबोधेऽपरोपेयता नयति रूपकम्]

(1) There must be the बोध of the उपमान on the उपमेय, based on सादृश्य and no other सम्बन्ध. In other words, there must be गौरी सादृश्य of the type शुभ चंद्र. (2) The अन्वयेण must be अहर्ष intentional or simulated and not स्वस्मिन् or genuine. The poet must indulge therein with a full consciousness that really शुभ is निवृत्त from चंद्र. (3) The बोध of course must be striking (वेदितव्य) enough to be poetical. शैब्य, (शैब्य is a bull) though सादृश्य गौरी cannot

enjoy the status of ■ रूपक as it lacks वैचित्र्य (4) The आरोप must be शब्दगत and not वाक्यगत In मुख चंद्र the आरोपित and आरोपविषय are शब्दs only आरोप of one वाक्यार्थ over another will be निदर्शना (5) As there is आरोप, no उपमाप्रतिपादकs like इव, यथा, वा are present (6) The साधारणधर्म between the प्रकृत and अदृष्ट must be obvious enough making it unnecessary to mention it In मुख चन्द्र the साम्य in point of रम्यत्व, etc is too obvious Sometimes however the साधारणधर्म may be mentioned as in नरानन्व प्रातु त्वमिह परम भयजमसि 'O Mother Ganges you are a supreme remedy to save men' Here नरान् प्रातु is the साधारणधर्म

रूपक and उपमा—As seen above, माणिक्यचन्द्र says that if in उपमा we have साम्य, in रूपक we have अतिसाम्य This former is based on अभेदान्भेद, the latter on अभेद If in उपमा it is the साधर्म्य that charms us, in रूपक it is अभेदारोप, one step further than साधर्म्य, that becomes the source of charm If उपमा becomes the starting point of the poet's march towards अभ्यवसान, in अतिशयोक्ति, to wit, चन्द्रोऽप्यन्, रूपक, aiming at अभेदारोप, marks an advanced stage in that march This eventually results in the distinct forms assumed by the two In मुख चन्द्र इव we have the उपमाप्रतिपादक mentioned, in मुख चन्द्र as there is अभेदारोप, no room is left for an उपमाप्रतिपादक That रूपक cannot be mistaken for वादिधर्मलुता we have already seen

रूपक and ससन्देह and उत्प्रेक्षा—We have seen that in ससन्देह there is सशय, the mind wavering equally between the different alternatives In उत्प्रेक्षा, there is उह, the mind wavering with a greater bias towards the उपमान In the case of रूपक, on the other hand, such an incertitude and wavering of the mind is conspicuously absent There is no अनिश्चितता whatsoever

रूपक and स्मरण—See under स्मरण

§ सूत्र १५. Construe उपमानोपमेययो य अभेद तद्रूपकम्. As we have already seen, उपमा is based on भेदान्भेद रूपक, however, is based on अभेद between the उपमान and उपमेय In मुख चन्द्र इव we take the उपमान and उपमेय to be भिन्न in so far as there is comparison which requires two objects while we look upon them as अभिन्न in so far as they have the same common property In a रूपक like मुख चन्द्र, on the other hand there is no consciousness of भेद due to the absence of comparison. For here we progress to superimposition (आरोप), a step further than comparison But there is still a consciousness of distinctness as is presupposed by superimposition itself Superimposition re-

quires two objects a thing superimposed and another superimposed upon To that extent, in रूप, there is a consciousness of distinctness Even this distinctness vanishes in अनिश्चयक चन्द्रोपमम् In short, in रूप we have not the extreme भेद of an उपमा nor the extreme अभेद of अनिश्चयक [See the वृत्ति].

अतिसाम्यात् अभेदं अनियाम्यात् goes with अभेदं The अभेदं is due to extreme similarity. अनियाम्य —अनि is inserted to show that the साम्य in रूप is more than that in उपमा

अनपह्नुनभेदयो उपमान and उपमेव whose distinctness is not disguised (अपह्नुन) Though there is अभेद it is not of that absolute type which presents itself in अनिश्चयक चन्द्रोपमम् In अनिश्चयक चन्द्रोपमम्, the उपमान swallows up the उपमेव, in रूपं मुरं चन्द्रं both are intact Read मा च :—अपह्नुनभेदयोपमानोपमेवयोस्तु अनपह्नुनप्रत्ययनिश्चयोतीत्यात्मान् । Further, तथा मुरं चन्द्रं हृदयरूपकं चन्द्रेण स्वयुगा हृदये न । तैमुरयुगा । तैरपि युगम् । तथा साताभिपरत्तयं मुक्तचन्द्रयोयुगादरेण चन्द्रोप्यादिप्रतीत्योपरतये । अन एव च भेदोपमेवभेदप्रतीति

सूत्र १६ & १७ define समन्तरसुविरत and स्वदेरुचि, two sub-divisions of साह रूप

सूत्र १६ समन्तरसुविरतं यदा Construe यदा आरादिना भेदा (सा) समन्तरसुविरतं रूपं (सा) । Wherever in a complex रूप, all the उपमानस (= अरादि) are explicitly stated (भेदा) like the उपमेवस, we get समन्तरसुविरत रूप This is the definition of समन्तरसुविरत रूप which, as we saw above forms a sub-division of साह रूप, साह रूप is one which consists of parts, all together forming a complex or sustained रूप Here we have a set of उपमेवस and a corresponding set of उपमानस In समन्तरसुविरत all the उपमानस are explicitly mentioned This is in contrast to स्वदेरुचि where only some उपमान or उपमेवस are directly stated the others being inferable That all the उपमेवस are directly stated in both the varieties goes without saying

ed (विषय) : e expressly stated in this variety . All वस्तु : e components उपमानs & उपमेयs of the रूपक are expressly stated.

वृत्ति —आरोपविषया समस्तवस्तुविषयम् । This elucidates the सूत्र समस्तवस्तुविषय etc आरोपविषया इव शब्दोपात्ता when the उपमानs (आरोप्यमाणा) are explicitly stated (शब्दोपात्ता) like the उपमेयs (आरोपविषया) शब्दोपात्त explains श्रैता of the सूत्र आरोप्यमाणा the आरोपिना of the सूत्र समस्तानि यस्तूनि .समस्तवस्तुविषयम् । This explains the name समस्तवस्तुविषय It is so called because all constituents (वस्तु) are encompassed by it (विषय) . Encompassed in so far as they are directly stated In this variety no उपमान nor उपमेय is left unexpressed In एकदेशविधि, on the other hand some उपमान or उपमानs are implied and not expressed आरोपिता इति etc This defines the scope of the word आरोपिना in the सूत्र If the सूत्र were rigorously interpreted it would mean 'where three or more than three आरोपिनाs are expressly stated the रूपक is समस्तवस्तुविषय' For the plural of आरोपिना stands for 'three or more than three' as all plurals do If the plural were rigorously interpreted it will result in excluding cases of two आरोपिनाs or उपमानs It may just happen that in a complex रूपक only two component रूपकs may exist with two उपमान and two उपमेयs Such cases might not be embraced by the definition with the आरोपिना in plural To avert such a contingency the वृत्ति says that the plural number of आरोपिना should not be taken too rigorously, it is of no consequence it is not meant (अविवक्षित) to be taken too strictly . It comprehends dual also

St 30 Illustrates समस्तवस्तुविषयरूपक Description of रात्रि with its attendant circumstances as a कापालिकी with the appurtenances peculiar to the sect कापालिक a kind of Śaiva ascetic who carries a human skull and uses it as a receptacle for his food Here रात्रि is conceived as a nun belonging to this order Construe इय रात्रिकापालिकी ज्योत्स्ना धवला तारकास्थीनि विभ्रती अन्तर्धानव्यसनरसिका, चन्द्रमुद्राकपाले लालनस्य छेदेन न्यस्ता सिद्धाजनपरिमल दपती, द्वापाद् द्वीप भ्रमति । ज्योत्स्ना etc White as she is besmeared with the ashes in the form of moonlight The कापालिकs smear their bodies with ashes तारका etc The stars are thought to be the bones (अस्थीनि) that the कापालिकs carry for purposes of magic अन्तर्धानव्यसनरसिका The कापालिकs were credited with powers to conceal themselves it had become a hobby with them (व्यसन) The night also was अन्त रसिका in so far as it concealed other objects Objects become invisible during night time . Acc to सम्प्रदायप्रकाशिनी, अन्तर्धान as applied to कापालिकी means 'death (अवसान) The कापालिकs

indulged in the pastime of bringing about (?) deaths द्वीपाद्वीप
 भ्रमति Ref to the night passing swiftly from one territory to
 another. The वापस्वि's also were notorious tramps. चन्द्रमुद्रा etc
 The spot on the moon is conceived to be the magic collyrium
 (निद्राजन) carried by the वापस्वि in the skull bowl (मुद्रापात्र) in the
 shape of the moon The चन्द्र is the मुद्रापात्र वाच्य or spot is the
 निद्राजन यस्य चक्षुषेण in the form of, in the guise of. मुद्रापात्र has been
 differently explained.. मुद्रा हस्तमाद्यमित्यर्थ (स प्र) skull as handy as a
 seal Some take the word मुद्रा, as signifying objects assumed
 after the initiation of the heretics Thus मुद्राबुद्धौ means बुद्ध
 assumed on initiation निद्राजनपरिमल परिष्क only signifies the
 scent of the अभन Acc. to प्र it signified 'sign' (चिह्न),
 the mark of collyrium * निद्राजन Collyrium with magic (निद्रा)
 powers.

One is reminded of the वचन of विवगुप्त in दशकुमारचरिते उ VI. where
 an अभन makes a beautiful lady look like a monkey.

Here (1) जीलना एव भ्रमः; (2) तारका एव अस्थीनि, (3) एषि एव वापस्विनि,
 and चन्द्र एव मुद्रापात्र are the different रूपस Since in each one of
 them the उपमान and उपमेव are explicitly stated, together, they form
 a complex or भाद्र रूप of the समन्वयबहुविध variety. वाच्यमात्र चक्षुषेण,
 it may be noted, embodies an अवहृति to which we shall come later.
 In fact this stanza is given to illustrate भागोत्सृष्ट अवहृति by स्वयम्, the
 मन्वन्तारमर्षम्भार

One question presents itself to our minds as we think of
 complex रूपस like these. We easily lapse into a belief that there
 is a central रूप of which the other different रूपस are limbs or भाग
 Is this belief justified? In other words, can we look upon one
 of these रूपस as प्रधान and the other भाग, or subservient to it?
 To revert to our instance, the temptation is too strong to
 look upon एषि एव वापस्विनि as the प्रधान रूप to which all the
 other three are subservient for, is it not the वापस्विनि that possesses
 अभन, मति etc?

But, on a closer scrutiny, it will be realised that in a complex
 रूप like this, all the component भागस enjoy the same status.
 Together they form the total रूप which, therefore, is no more than

an aggregate of the different components : Thus रात्रि एव वापालिनी is on no higher level than ज्योत्स्ना एव भ्रम or other रूपः. That वापालिनी possesses भ्रम etc. has nothing to do with its status. Even without रात्रिवापालिनी, the other रूपः could have remained—giving rise to एकदशविंशति रूपः.

अत्र पादत्रये ..... नै कार्या —We have already seen how a compound like मुत्तच्छ्र can be dissolved in two ways मुत्त च्छ्र इव or मुत्तमेव च्छ्र, the former being an उपमा, the latter रूपः. Unless there is some conclusive circumstance (साधक), confining us definitely either to रूपक or उपमा, a compound like मुत्तच्छ्र may, with equal justice, be interpreted alternately as उपमा, or रूपः. This gives rise to मद्देशकर, a complex figure dealt with at the close of the Ullasa, which arises when there is absence of certainty of one figure due to the absence of a circumstance favourable (न्याय, साधक), for the acceptance of one figure, or unfavourable, (बाधक) for another figure, leading to its rejection (एकत्रयं च ग्रहे न्यायदायान्वादादिनिश्चयः)

One might just suspect that in the stanza ज्योत्स्नाभ्रम etc. which is given to illustrate समस्तवस्तुविषयरूपक, we have a case of मन्देशकर rather than of रूपक exclusively. The four compounds embodied in the first three quarters (पादत्रये) of the stanza,—ज्योत्स्नाभ्रम, तारकारथीनि, रात्रिवापालिनी and च्छ्रमुद्रारपाल—may be dissolved either as उपमाः or रूपः and not exclusively as रूपः. Thus, to take one instance, ज्योत्स्नाभ्रम may be dissolved either as ज्योत्स्ना एव भ्रम (रूपः) or ज्योत्स्ना भ्रम इव (उपमा) [Trivm Edition reads अत्र पादत्रयम् । sc. रूपवात्मनम्]

मन्देश, however, justifies the instance as one exclusively of रूपक and not उपमा. There is a circumstance, he argues, which makes out a case (साधक) for रूपक, ruling out thereby the possibility of उपमा. That circumstance is the epithet अन्तर्धानव्यमनरमिव, taking delight in अन्तर्धान-रमिकत्व pertains more appropriately to the वापालिनी, whose hobby it is to vanish, who is the आरोपित or उपमान in the present case. So, to suit the धर्म of अन्तर्धानव्यमनरमिवत्व, वापालिनी becomes the प्रधान member in the compound. अन्तर्धानव्यमनरमिवत्व is the प्रधान member of the compound it is a रूपः, रात्रिरेव वापालिनी, and not an उपमा. There is no room, therefore, for a doubt that herein we have a case of मन्देश of रूपक (त्रय) with उपमा.

Since in रात्रिःरात्रिः वायुः is the प्रधान member, it naturally follows that in ज्योत्स्नाभ्रम्, तारावर्षाणि and अक्षुद्रमुद्रावपः, the 2nd member of each ॥ पदात्, for मन्त्र, अग्नि and मुद्रावपः pertain to a वायुः. All these compounds also therefore become रूपक

One might just pose मय्यत with the question Is not अन्वयानव्यसने-रहितं रात्रिः also? Because, रात्रि covers up or obscures things. There are two objections to this view: First, अन्वयान् stands primarily for mysterious disappearance which is solely the feature of ॥ वायुः, and secondly, रात्रिः is -अ वेदान्त, more properly connected with the वेदान्त वायुः than the अवेदान्त रात्रिः

एकदेशविधि रूपक

एकदेशविधि which dates back from भागवत is another sub-division of the सादृश्य रूपक. Whereas in समस्तसंज्ञितय the उपमानस one and all, are expressly stated in एकदेशविधि, some उपमानस are merely suggested on the strength of others that are expressed. That is to say, the उपमान or उपमानस that are expressed may just hint at others, which thus are suggested and as such poetically, more effective. Thus in एकदेशविधि रूपक, which like समस्तसंज्ञितय consists of several रूपकस, all the उपमानस are expressed and so some उपमान or उपमानस. Other उपमानस are left to our suggestion. The name एकदेशविधि is explained by मय्यत as एकदेश-विधिः which subsists more apparently in one portion (where the उपमान or उपमानस are expressed) than in others.

For एकदेशविधि रूपक rs परिचय रूपक see below

§ १०. Construe ते (अरोच्यमान) परिचय इति अर्थश्च तत्र एकदेशविधिः. That is एकदेशविधि where the उपमानस (अरोच्यमान = अरोचि) are some of them expressed (अर्थ) others implied (अर्थ) ते refers to the अरोच्यमान mentioned in the preceding वाक्य समस्तसंज्ञितय इति अर्थश्च तत्र।

pedantry than accuracy: एकंदा एवमिन् काले ईश शब्दत्वात् सम्यं विवर्त-
रूपविधयेति व्युत्पत्ति Compare प्रतीहारन्दुराज on काव्यालकारसंग्रह. १. १५.
for a similar derivation.

St 31. जस्य *etc* Illustrates एवदेशविवर्ति रूपक Description of a
king whose enemies used to take to their heels when he put his
hand on his sword. सः घृया — यस्य रणान्तपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।
रसनमुरयति सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ यस्य *sc* राज रणान्तपुरे In the
harem of battle मण्डलाग्रलता करे कुर्वत as soon as he handled the
sword (मण्डल गोलाकार अग्र यस्य मण्डलम, a kind of sword with arched
tip) छत्ता only hints at the length रसनमुखी : वीररसनमुखी *adj* of
रिपुसेना that was prone to the heroic sentiment पराङ्मुखीभवति flees
away.

Here रणान्तपुर is a रूपक wherein रण comes to be identified with
अन्तपुर. In this रूपक, the आरोपित (अन्तपुर) is expressed and enables us
to *guess* other आरोपितः *viz* नायिका in relation to मण्डलाग्रलता and प्रति
नायिका in relation to रिपुसेना What is meant is As soon as we
find रण identified with अन्तपुर, by an easy surmise we identify
मण्डलाग्रलता with नायिका and रिपुसेना with प्रतिनायिका For is it not usual
with a king, in the harem, to take up the hand of one consort,
the sight of which becomes repugnant to another? This understanding
is facilitated by the feminine gender of रिपुसेना and मण्डलाग्रलता as also by
the word रसनमुखी hinting at नृगारसनमुख

Thus in this complex रूपक, the आरोपित *viz* अन्तपुर is expressed
The others *viz* नायिका and प्रतिनायिका are implied Hence it is
एवदेशविवर्ति. Note that, viewed from a different angle, this instance
can, with justice, be one of समासोक्ति See under समासोक्ति.

वृत्ति — अत्र *etc* शब्दोपात्तम् : *e* explicitly mentioned in the com-
pound रणान्तपुर अर्थसामर्थ्याद्वस्रीयते Because, the आरोप of अन्तपुर on रण
at once puts us in mind of the scene in a royal harem, where the king
takes (करेक) the नायिका by the hand, thereby making the प्रतिनायिका turn
away in huff! एकदेशे विशेषेण *etc* Explanation of the name एकदेशविवर्ति
विशेषेण वचन is, in रसनमुरयति's words, सुदृश्या, because the उपमान *viz*
अन्तपुर is expressly stated.

§ सू १८ साङ्गभेद एतत् : *e* the one of which समस्तवस्तुविषय and
एवदेशविवर्ति are sub-divisions

Here an interesting question presents itself to our minds We
have seen above that what is साङ्ग रूपक is no more than an *aggregate*

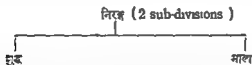
of several constituent रूपक. If it is an 'aggregate, are we justified in looking upon साङ्ग रूपक as a sub-division of रूपक? For, sub-divisions of figures must be based on a higher principle than mere aggregation जगन्नाथ, in his र गं, does refer to such a view. But he takes pains to contradict it by saying that aggregation also is sometimes charming Read. अत्र च चमत्कारविशेषजनकतया रूपकमयातात्मकमपि सावयवरूपक रूपकाल्लट्टिभिर्देगणनायां गण्यन्ते । यथा मौक्तिकाल्लट्टिभिर्देगणनायामेक नासामीक्तिकमिव सवातात्मक-मौक्तिकमश्रयादयोऽपि गण्यन्ते । अन्य (था ?) मालरूपस्योपमादेस्ताद्रेदगणनेऽगणनप्रसङ्गात् । एतेन गवा सथातो बोधेदाना कफिलादीना गणनाया यथा न गण्यते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुती न वत्सवातात्मक सावयव गणनीय इति परास्तम् ।

We have already seen how आल्कारिण like रूपक and the commentator माणिक्यचन्द्र are inclined to admit एकदेशविवर्तिनी रूपमा, a counterpart of एकदेशविवर्ति रूपक.

* द्युतिः उक्तद्विभेद सावयवम् । साङ्ग is सावयव रमंगनाथर calls it such उक्तद्विभेद The two sub-divisions of which (समस्तवस्तुवियय and एकदेशविवर्ति) are stated just now.

निरङ्ग रूपक

निरङ्ग रूपक is one which, unlike साङ्ग, does not consist of parts or constituent रूपक. It has two sub-divisions शुद्ध and माला शुद्ध occurs where there is one रूपक, absolute and unrelated to another माला occurs where on one आरोपवियय several आरोपित्स are superimposed Note that माला is consistent with निरङ्गत्व Because, in माला, though we have several रूपक, yet the रूपमेव or आरोपवियय is the same in all

§ १२. निरङ्गं तु शुद्धं Correct Translation — "What is known as शुद्ध is a sub-division of the निरङ्ग रूपक 'शुद्ध रूपक' is one where we have one simple रूपक, not forming part of an aggregate It is an absolute unit The epithet शुद्ध (opposed to माला) as applied to figures (cp शुद्धा निदर्शना, शुद्धा प्रतिवस्तूपमा, शुद्ध इष्टान्त, शुद्ध दीपक, शुद्ध व्यतिरेक) conveys the idea of an absolute unit, not related to another.

Let us not forget that it is an easy transition from शुद्ध to साङ्ग शुद्धरूपक may be शुद्ध. But मुखचन्द्र हामन्योस्तना तनोति will be साङ्ग (समस्तवस्तु-वियय).

सा भिया सौन्दर्यस्य तदङ्गिणी *etc* कल्पनाचूडामणि The crest jewel of women
: *e* pre-eminent amongst them

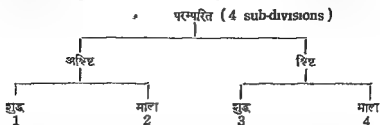
Here the उपमेय or आरोपविषय is सा भिया She comes to be identified with the eight उपमानऽ or आरोपितऽ *viz* °तदङ्गिणी, °हर्षोद्गम, °कार्मणकर्म, °उद्दाम नावात्मन्, °दिग, °प्राचीण्यमाद्याङ्गिया, °नागा and कल्पनाचूडामणि

परम्परित रूपक

After having dealt with साङ्ग and निरङ्ग रूपक, मम्मट now proceeds to another sub-division of रूपक *viz* परम्परित The term परम्परित is given to this sub-division owing to the presence here of the परम्परा of कार्यरूपक and कारणरूपक In other words here the superimposition of one thing upon another becomes the occasion for the superimposition of some thing else on a third thing Thus we have here two or more रूपक's one of which is responsible for others Thus परम्परित रूपक is made up of a set of रूपक's related as कार्यरूपक and कारणरूपक's While describing a king's powerful arm I say तव भुज जयकुण्डलस्य आश्रयन् Your arm is the tying post of the elephant of triumph Here I could identify भुज with आश्रयन् only because I had identified जय (Victory or triumph) with कुण्डर For an आश्रयन् cannot be thought of unless there is an elephant to be tied thereto That is why the name परम्परित, which as explained by प्रदीप means कार्यकारणभावरूपा परम्परा सञ्जाता अव is given to this variety काल्याणकारकार हदट (*circa* 850 A D) seems to have been the first to give the name परम्परित to this variety उद्धट the author of काल्याणकारकारसमह (*circa* 800 A D) recognised the variety for the first time but had given the name प्लदेशवृत्ति (different from प्लदेशविवर्ति)

Above we saw that the आरोप of कुण्डर on जय was the cause of the आरोप of आश्रयन् on भुज Here in the कारणरूपक कुण्डर and जय are two distinct words But there can be cases where instead of two words in the कारणरूपक we may have one word with a double significance so that one sense of it can be आरोपित on another Thus if I use मानस with a double significance (1) mind and (2) the मानस lake it will enable me to identify a king with a swan the king enshrined in the mind being identified with the swan in the मानस lake I can then talk of मिदमानसे हस नृप Here the आरोप on मानस the mind of मानस in the sense of the lake मानस is the cause which has made possible the आरोप of हस on the नृप Thus परम्परित रूपक can be possible with शेष in the कारणरूपक Thus means that परम्परित रूपक can be one which is not based on शेष or one which is based on शेष In other

words it may be अक्षिप्त or क्षिप्त It is easy to imagine how each one of these can be शुद्ध or मालारूप So we get the following scheme —

In a परम्परितरूपक how are we to decide a रूपक as कारणरूपक or कार्यरूपक ? It is easy to do so The poet's intention is to exalt (maybe, also to run down in some cases) a particular object which is the प्रकृत thing In order to exalt it he identifies it with some उपमान This is the कार्यरूपक to justify which कारणरूपक are resorted to In भास's (?) प्रतिमानाटक (१२८) राम wants to exalt बल्लभ's in the eyes of लक्ष्मण with the words तपसप्रामाण्यवच नियमद्विरदाकुश । खलीनमिन्द्रियाशानां गृह्णता धर्मसारणि ॥ Here since बल्लभ is the प्रकृत thing बल्लभ इवच, बल्लभ अकुश, बल्लभ खलीन, बल्लभ सारणि are कार्यरूपक to justify which the poet resorts to the कारणरूपक viz तप एव सप्राम, नियम एव द्विरदा, इन्द्रियाणि एव अशाना and धर्म एव (रथी)—the last being also एषदेशविवादि

§ सू २१ नियतारोपणो etc Defines and divides परम्परित रूपक Con-
strue य परस्य आरोप नियतारोपणोपाय त्व्यात् तत् परम्परितम् । (तत्) वाचके क्षिप्त
भेदनामि वा (भवेत्) । Where the आरोप (on one thing) of something else
is occasioned by a specific superimposition the figure is परम्परित रूपक
It may occur either when the word expressive (of the thing super-
imposed in the कारणरूपक) is distinct or paronomastic (क्षिप्त)

To apply the definition to the above instances the आरोप of अणु
नव on बाहु is caused by the नियतारोपण viz of कुञ्जत्व on जव So the
आरोप of हस्तल on the king is caused by the नियतारोपण viz. of मानस the
lake, on मानस the mind In the former the वाक्य of the thing super-
imposed viz. कुञ्ज in the कारणरूपक is भिन्न In the latter मानस the वाक्य
of the thing superimposed in the कारणरूपक is क्षिप्त ; e. punningly used

Thus—

	कारणरूपक	कार्यरूपक
(कुञ्जल is अक्षिप्त)	नव एव कुञ्जल	जव एव अणुनव
(मानस is क्षिप्त)	मानस (mind) एव मानस (lake)	राम एव हस्त

नियतारोपणोपायः, to judge from मम्मट's वृत्ति is a बहुव्रीहि compound
नियत आरोपण उपायः मत्स्य of एवमरोपणमित्त हस्तारोपण of the वृत्ति on p. ५४

which makes out a case for बहुव्रीहि. What is meant is that some specific (नियन) आरोप like that of कुञ्जरत्न on जय becomes the उपाय or cause of the आरोप of something else (परस्य) like आलानत्न on भुज In plain words, where a certain superimposition is responsible for some other superimposition प्रदीप refers to an explanation of नियनारोपयोगाय as a वर्धनत्वस्य [नियनस्य मुख्यस्य आरोपस्य उपाय (e.g. of आलानत्न on भुज) य परस्य अमुख्यस्य आरोप (e.g. of कुञ्जरत्न on जय) तत् परम्परितम्] which is far fetched, unnatural and not in keeping with the वृत्ति Though the resultant sense is the same, the interpretation that is put on नियन and पर seems to be unnatural नियनारोप is taken to refer to the वाचक रूपक and परस्य आरोप to वारण रूपक प्रदीप rightly ignores this view वाचके Read प्रदीप उपायभूतरूपे आरोप्यारोपविषययो वाचकस्य शिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थे । वाचके, in plain words, means शब्दे When the शब्द expressive of the उपायान् and उपाये in the वारण रूपक is शिष्ट or when the शब्दस्य are भिन्न भेदभाजि Loc. sing भेदभाज् (= भिन्न) Note that प्रदीप takes वाचके as आरोप्यस्य वाचक and आरोपविषयस्य वाचक We have taken it as आरोप्यस्य वाचक only For, firstly, in the preceding line of the वारिका, we have परस्य (आरोप्यस्य) आरोप and secondly, वाचके (singular) can with propriety be taken with this आरोप्य

परम्परित रूपक and एकदेशविवर्ति रूपक —The question arises As in परम्परित रूपक one आरोप is responsible for another so in एकदेशविवर्ति also one आरोप is responsible for another Thus, to revert to our instance of रणान्तपुर, the आरोप of अन्तपुरत्वं on रण is responsible for the आरोप of नायिकात्वं and प्रतिनायिकात्वं on मण्डलाग्रत्वात्वं and त्रिपुरेणा respectively What, then is the dividing line between the two varieties of रूपक ?

Firstly in परम्परित रूपक the आरोपित्स्य are all expressed, while in एकदेशविवर्ति some are expressed and others implied Thus कुञ्जरत्न is as much expressed as आलानत्न in बालान जयकुञ्जरत्न Whereas in यस्य रणान्तपुरे etc, अन्तपुरत्वं alone is expressed while नायिकात्वं and प्रतिनायिकात्वं are implied Secondly, in परम्परित रूपक, one रूपक is exclusively the cause of another So much so that in the absence of one, the other could not be there If there were not the आरोप of कुञ्जरत्न on जय, there could not have been the आरोप of आलानत्न on भुज Whereas in यस्य रणान्तपुरे etc even supposing there were not the आरोप of अन्तपुरत्वं on रण, we could have guessed that there is the आरोप of नायिकात्वं etc, on the strength of the feminine gender and the words रत्नमुखी and पद्ममुखी Only the figure would have turned into समासोक्ति Thus in यस्य रणे करे कुर्वतो मण्डलाग्रत्वात् । रत्नमुख्यस्य सहाय्ये पद्ममुखीस्य त्रिपुरेणा even in the absence of the आरोप of अन्तपुर we get the idea of नायिका and प्रतिनायिका Read जगन्नाथ (रसगण

धर) :—यद्यपि साक्यवेऽप्यारोपे (प ?) आरोपान्तरस्योपायस्तथापि तत्रारोपानिरिक्तेन कविममय निदसाद्भयेनाप्यारोपान्तरमिदं सम्भवति ।

परस्परिरूपक and समस्तवस्तुविषय —It is not so easy to distinguish between the two. For in both, all the आरोपितs are expressed. But whereas in परस्परिरूपक one रूपक is necessarily the cause of another, in समस्तवस्तुविषय it may not be necessarily so. The आरोप of कुम्भरत्न is necessarily the cause of the आरोप of आलम्बनत्व on भुज, but the आरोप of कापालिकात्व on रात्रि is not the exclusive cause of the आरोप of मरुत्व on ज्योत्स्ना etc. For who knows that also the white colour of the moon light was not responsible for the आरोप of मरुत्व or that the round shape of the moon was also not responsible for the आरोप of मुद्राकपालत्व on it? Read र ग cited above.

This gives us a clue to a further point of distinction. Whereas in परस्परिरूपक, the कार्यरूपक enjoys a comparatively higher status than the कारणरूपक, in समस्तवस्तुविषय all constituents of the aggregate enjoy the same status.

It cannot be gainsaid, however, that the line of demarcation between the two varieties is too faint. For instance, one might, without fear of serious contradiction, say that the आरोप of कापालिकात्व on रात्रि is responsible for the आरोप of अस्थित्व on तारका etc. And one cannot resist the temptation to look upon समस्तवस्तुविषय as the broader class, from which परस्परिरूपक, though a sub-division of it, has developed into a separate figure. That आमह has समस्तवस्तुविषय but no परस्परिरूपक is a case in point.

St 34 विद्वन्मानसहस्र etc. Illustrates श्लिष्ट परस्परिरूपक. Voca-
tives addressed to a king. Description of the different excellences of
a king. विद्वन्मानसहस्र. विदुषा मानस (mind) एव मानस (Lake) तस्मिन् हस
वैरि etc. वैरिण कमलाया (wealth) सक्रीच (shrunk) एव कमलाना असक्रीच
(blooming) तस्मिन् दीप्त्युति (Sun). He makes enemy's wealth shrink,
the sun makes the lotuses bloom. कमलानक्रीच = split in two ways -
कमलाया सक्रीच as applied to the king, कमलाना अमक्रीच as applied to the sun
(दातयुति). So in the following epithets. दुर्गामार्गणीललोहित दुर्गाया
अमार्गणेव दुर्गाया मार्गण तस्मिन् नीललोहित (= शिव). The king was so power-
ful that he never sought refuge (अमार्गण) behind forts. शिव has
occasions to go in quest (मार्गण) of दुर्गा or पर्वती. नीललोहित = शिव is नील
at his वृष्ट due to हालाल and लोहित with his hair. समिन्स्वीकारवेधानर
समिना (सप्रमाण) स्वीकार एव समिधा (इधनस्व) स्वीकार तस्मिन् वैधानर (अग्नि)
The king had no difficulty in accepting a challenge for battle. The

fire also eats up the fuel सत्यप्रीतिविधानदक्ष सत्ये प्रीति एव सत्या (पार्वत्या) अप्रीति तस्य विधाने दक्ष (प्रजापति) The king inculcated a love for truth (among his subjects?) दक्ष, as the पुराणस्य aver, treated his daughter पार्वती (the same as सती) with disfavour (अप्रीति) विजयप्राम्भावभीम विजय परपराभव एव विजयो अर्जुन तस्य प्राम्भाव तरिभन् भीम The king is the prime origin of victory भीम was born earlier (प्राम्भार) than अर्जुन साम्राज्यं etc construe बरवीर वैरिञ्च बल्मरञ्जतं साम्राज्य उच्ये क्रिया O pre eminent, hero! May you rule sublimely for a hundred years of ब्रह्मा (विरिधि) A day of ब्रह्मा = 1000 युगसु! Note that दक्ष and भीम are not to be interpreted as 'clever' and 'fierce' but as proper nouns

Here (1) मानसमेव मानसं, (2) कमलाया संकोच एव कमलाना असकोच, (3) दुर्गाणाम मार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्, (4) समिता स्वीकार एव समिधा स्वीकार, (5) सत्ये प्रीतिरेव सत्या अप्रीति, (6) विजय (victory) एव विजय (अर्जुन) are the कारणरूपकसु responsible for the वार्यरूपकसु viz राजा एव हस, राजा एव दीतपुति, राजा एव नौक-होदित, राजा एव वैश्वानर, राजा एव दक्ष and राजा एव भीम respectively Since there is श्लेष in the कारणरूपकसु viz in मानस, कमलामकोच, दुर्गामार्गण समित्स्वीकार, सत्यप्रीति and विजयप्राम्भाव, it is श्लिष्ट परपरित Since there is आरोप of many & हस, दीतपुति etc on one viz. the king it is मालारूपक So the figure here is श्लिष्ट परपरित मालारूपक

वृत्ति Thus requires no further elucidation एव आरोपनिमित्त = एव आरोपण निमित्त वस्य Paraphrase of नियतारोपणोपाय which thus is a बहुव्रीहि The आरोप of हस etc on the king is rendered possible by the आरोप of मानस (the lake) on मानस (the mind) and so on

यद्यपि etc मम्मट is explaining why श्लिष्ट परपरित is finding a place in the midst of अर्थव्यवहार In so far as this variety is based on एव, it is a शब्दात्कार For, the charm depends on the presence of particular words like मानस, दुर्गामार्गण etc How vitally necessary these words are becomes clear from the fact that we could not replace them by their synonyms (परिशुद्धसह) For instance if we were to use विस instead of मानस, the कारणरूपक, viz मानसमेव मानस, will disappear altogether Thus these words are vital to the figure To that extent it is शब्दा-व्यवहार It is also अर्थव्यवहार in so far as there is आरोप of one अर्थ over another In the वार्यरूपक राजा एव हस, we have आरोप of हस on राजन् This depends on अर्थ, for one अर्थ is आरोपित on another To that extent we have in परपरित रूपक an अर्थव्यवहार also Taken together therefore, परपरितरूपक embodies in it a शब्दाव्यवहार & it is an उभयाव्यवहार

मम्मट had occasion to discuss in general the question of उभयाव्यवहार in the 9th Ullāsa in the course of his treatment of उच्छ्रय [It

must be admitted, however, that he does not specifically refer to श्लिष्ट परंपरिरूपक there, as one is likely to believe, due to his words, शब्दार्थालंकारोऽप्यमित्युक्तम्] मम्मट will again revert (वक्ष्यते च) to the topic of उभयालंकार at the close of this उद्घाट (see p २२२) where he, will state that (श्लिष्ट) परंपरिरूपक is an उभयालंकार. If श्लिष्ट परंपरिरूपक is thus an उभयालंकार, it ought not to have found a place here in the midst of अर्थालंकार, one might argue मम्मट replies —Though its right place should have been in the midst of उभयालंकार, it comes to be dealt with here, owing to the usage (प्रसिद्धि) of Rhetoricians to assign it a place among अर्थालंकार. For श्लिष्ट परंपरि of ours is none else than what is styled as एकदेशवृत्ति (not एकदेशविवर्ति) by others like उद्भट who assign it a place among अर्थालंकार

It is difficult to say whether it is corrupt mss tradition or inaccuracy on the part of मम्मट that is responsible for the reading एकदेशविवर्ति. But one thing is certain that उद्भट was the first to refer to एकदेशवृत्ति which is the same as परंपरि रूपक. He defines it with the words एकदेशवृत्ति स्थात्यरूपेण रूपान् where पररूपेण रूपान् refers to one रूपक being responsible for another. मम्मट seems to argue that श्लिष्ट variety, pertaining as it does to परंपरि class, will come under its prototype viz the एकदेशवृत्ति of उद्भट. And since एकदेशवृत्ति is assigned a place among अर्थालंकार, to श्लिष्ट परंपरि also has been conceded a like position.

There is also another inaccuracy in the statement. To judge from उद्भट's उदाहरण आसारपाराविशितैः etc, which is an अश्लिष्ट परंपरि, it is evident that श्लिष्ट परंपरि was not being considered by him under एकदेशवृत्ति. So मम्मट's 'इदं अन्ये अभिधीयते' does not give us a correct picture of उद्भट's view point, if अन्ये refers to उद्भट as in all probability it does.

It may be noted that एकदेशविवर्ति of others like उद्भट is the same as मम्मट's एकदेशविवर्ति and, therefore, the reading एकदेशविवर्ति is incorrect.

अन्ये. It is उद्भट only, so far as we know, who first recognised the परंपरि variety though under the style of एकदेशवृत्ति. अद्भुतमिति यथा अद्भुतमिति वाचके ; ॥ भिन्ने वाचके

St. 35 आलान etc Illustrates अश्लिष्ट परंपरि मालारूपक. Eulogy of the arm of a powerful king अजयकुलस्य आलान Victory never slips from the arm as an elephant can never slip away from the tying post विपद्धारिणे एषदा सेतु. A stone embankment to hold back the ocean of adversity करवालचण्डमहसः पूर्वादि. The rising mountain of the Sun (चण्डमहसः) in the form of sword (करवाल) The sword grows more

and more triumphant as it comes into the hand धिय लीलोपधान The pleasure-cushion of Wealth The royal glory of the king derives comfort from the arm समाम मन्दर the मन्दर mountain in the अमृतमयन in the form of battle मन्दर played a prominent part in the अमृतमयन The arm plays a prominent part in the battle. व्रीडाविधि hints at the ease and faculty with which the king fights. धीरवैरिवनिता विधन्यद् The arm reduces to widow-hood the wives of the heroic enemies who are slain on the battle field

Here the आरोप of कुञ्जर on जय of बरिषत् on विद् of षण्डमहत्त्व on वरत्त्व and of सगरमथनत्त्व on समाम is responsible for the आरोप of आलानत्त्व, भेतुव पूर्वाद्रित्त्व and मन्दरत्त्व on the भुज Since some रूपकs are कारणs of certain others thus परपरित रूपक Since there is no शेष जय being भिन्न from कुञ्जर, विद् from बरिषि etc it is अश्लिष्ट Since the same भुज is आरोपविषय of आलानत्त्व भेतुत्त्व etc the रूपक is मालारूपक Thus we have अश्लिष्ट परपरित मालारूपक Note that लीलोपधान श्रिय is rather पक्षेऽविवर्ति रूपक Read मा चं लीलोपधान श्रिय इति परपरितमप्येकतेऽविवर्ति । श्रिय स्त्रीत्वानुक्ते ।

अग्र etc जय etc are भिन्नद्वन्द्ववाच्य from कुञ्जर etc They are not अभिन्नद्वन्द्ववाच्य or श्लिष्टद्वन्द्ववाच्य as in मानस दुर्गोमर्षण etc Only when on जय etc कुञ्जरत्त्व etc are superimposed does the superimposition of आलानत्त्व etc on भुज become plausible In plain words the आरोप of कुञ्जरत्त्व etc on जय etc is the कारण of the आरोप of आलानत्त्व etc on भुज

St 36 अलीकिक etc Illustrates श्लिष्ट परपरित तुद रूपक Pra se of a king अलीकिक etc अनीकेन य महान् आलोक (प्रसाद) तेन प्रसादित जगत्प्रय वेन ad) of रत्न स्तूपते etc Construe कैर्मवान् न स्तूपते, सद्ब्रह्ममुद्गा इति in apposition to मवान् Pearl of the excellent bamboo in the form of eminent family Bamboos are supposed to have pearls in them

Here the रूपक सद्ब्रह्म (eminent family) एव सद्ब्रह्म (excellent bamboo) is responsible for the रूपकरूपक देव एव मुक्तारत्नम् Both form परपरित रूपक Since सद्ब्रह्म is श्लिष्ट is श्लिष्ट परपरित रूपक Since there is आरोप of one thing only एव मुक्तारत्न on देव it is तुद Thus this illustrates श्लिष्ट परपरित तुदरूपक.

St. 37 निरवधि etc Illustrates अश्लिष्ट परपरित तुद रूपक विष्णु praised as the origin of the world Construe निरवधि निराश्रय एव यस्य शिवं अनिर्वाणं प्रसादात् न कर्ममूर्ति पुरुषोत्तम इति इह प्रथमं मनन् जयति । निरवधि निराश्रयं एव स्थितं whose presence is (शिव) infinite and unsupported विष्णु the अश्रय of all does not require the support of anything else. अनिर्वाणित etc. अनिर्वाणं कौतुहल्य प्रसन्न देव who has not ceased causing a

maze of wonder or continued surprise. इह प्रथमं The first in this world, chronologically or influentially कूर्ममूर्ति ref to कूर्मविर. चतुर्दशलोक etc चतुर्दशलका (भृगुवरादय) एव वलि (ला) तस्या कन्द (मूल्य) For चतुर्दशलोक read उद्योत The bulbous root of the creeper in the form of the fourteen worlds, s = the origin of the fourteen worlds

Here चतुर्दशलोक एव वलि is the कारणरूपक which accounts for the आरोप of कन्दत्व on विष्णु For विष्णु could not be identified with a कन्द unless there were the आरोप of वलित्व on लोकस This illustrates परम्परित रूपक It is अष्टिष्ट for लोक एव वलि has got no रूप It is दृढ for on विष्णु is superimposed only one thing viz कन्दत्व Thus here we have अष्टिष्ट परम्परित दृढ रूपक.

इति च etc अनालारूपक : e दृढ रूपक

St. 38 किसलय etc Illustrates रचनारूपक which variety मम्मट condemns as void of वैचित्र्य Description of the different agencies that मदन employs to win the hearts of lovers. They are ललाटा किमलयकर, (योविना) ककमलस नखिनाना कमलमुखा and योविना मुत्तेन्दुस Construe योविना with ककमलै and मुत्तेन्दुभि both

Here there is रचना थः किमलया एव करा—करा एव कमलानि—कमलानि एव मुत्तेजानि—मुत्तेजानि एव इन्दव Thus here we have s of रूपकस knit together like a girdle the आरोप of each preceding रूपक becoming the आरोपविषय of each following one

इत्यादि रचनारूपक न वैचित्र्यवत् We have already seen at the close of उपमा, that मम्मट is intolerant of figures in रचना forms One fails to see what consideration weighed with मम्मट in his condemnation of रचनास Is it, as s suggested, the lowering of the उपमान to the status of उपमेय that he disliked or is he perturbed over the inability of poets to give as रचनास anything more than a clumsy patch work? That the very form of रचना imposed handicaps on the free play of the poet's genius goes without saying It is again significant that किमलयकरे etc s given in the काव्यालंकार of दृढ from whom मम्मट has the honour to differ sometimes [Cp pp १०० १६४] सम्प्रदायप्रकाशिनी finds fault with किमलय etc because here we have a series of things rather hanging loose—अत्र किमलयादय भिन्नमन्दाकिन करत्तरदिरूपेण स्थितिप्रीतिवश इति रचनात्वेनोपनिबद्धा अपि न वैचित्र्याय कल्पने But this is finding fault with the particular stanza, not the figure! विषयाथ and चक्राथ, it may be noted have not recognised रचनारूपक See भागवत cited at p 28 on मालोपमा इति न लक्षितम् So a separate definition of रचनारूपक is not given

७—अपहृति

Like रूप which we have just dealt with, अपहृति is a figure based on अन्वेषण. In fact, it is रूपक supplemented by an अपहृति or denial. मुद्रा चंद्र is रूपक, नेत्र मुद्रा, चन्द्रोऽयम् becomes अपहृति. If in रूपक we have आरोप of one thing over another, in अपहृति we have आरोप backed by अपहृति to the effect that the प्रकृत is not what it is. To adopt मार्गमा terminology here we have विधि supported by प्रतिषेध. Needless to say that such a प्रतिषेध gives emphasis to the विधि चन्द्रोऽयम् is not as emphatic as नद मुद्रा चन्द्रोऽयम्. That way, it could be said that, in अपहृति the poet goes one step farther, in his progress towards the goal of अन्वेषणतान reached in the figure अनिश्चयकति.

Scope of the figure —(1) Primarily the figure is based on सादृश्य and सम्यक्, to judge from his वृत्ति उपमेय भ्रमत्य दृष्ट्वा etc (p 49), seems to recognise the figure only as सादृश्यमूलक. In नेत्र मुद्रा, चन्द्रोऽयम् the सादृश्य between मुद्रा and चंद्र is निश्चित. In fact the earliest concept of the figure as given by मार्गमा is based on सादृश्य or औपम्य (cp अपहृतिरिति च विविचयन्मार्गमा)

(2) But rhetoricians were not to remain contented with such a restricted scope of the figure. In शिष्ट परंपरित रूपक typified by चिद्रन्मानस हस (p 49) we saw how the poet superimposed मानस (the lake) on मानस (the mind) even when strictly speaking there is no सादृश्य between the lake and the mind. That both are conveyed by the same word मानस was enough for the poet to superimpose one on the other. In other words एकवचनप्रतिषेधत्व was the bare modicum of सादृश्य between मानस (the lake) and मानस (the mind) with which the poet was satisfied and which he appreciated as highly as the सादृश्य between मुद्रा and चंद्र. It mattered very little if in the former pair the सादृश्य was दृष्टव्यता : c शून्यत्व while in the latter it was अन्वेषण

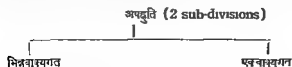
different senses] Similarly, ताप क्वाणि सोत्कप, ज्वर किं, न सखि स्मर ["It causes me fever with shiver" "Is it fever?" "No, it is love, O friend!"] is another case of अपहृति, for ताप करोति सोत्कप is denied of fever, but asserted of love, though in a different sense

(3) Another extension of the figure is found illustrated by नय सुधाशु, किं तर्हि सुधाशु प्रेयसीमुखम् [This is not the moon; rather the face of my beloved is the moon!] where the उपमान (सुधाशु) is denied as being what it in fact is and the उपमेय (प्रेयसीमुख) is looked upon as being the same as उपमान (सुधाशु) This does hunt at सादृश्य

दण्डिन् has a definition comprehensive enough to include all such cases He defines the figure as अपहृतिरपहृत्य किञ्चिदन्यार्थवचनम् । 'न पञ्चेषु स्मरलास्य सहस्र पविणामिति' [Cupid is not five arrowed, his arrows number a thousand'] is an अपहृति according to him.

मम्मट's definition of the figure is strictly confined to (1) viz to those cases of सादृश्य, where the उपमेय is denied and उपमान is established instead The वृत्ति उपमेय अस्तित्वद्वत्वा उपमान सत्यतया यत् स्थाप्यते bears this out Case (3) though based on सादृश्य falls outside the scope of मम्मट's definition Case (2) based on शब्दसादृश्य only cannot be embraced by the definition in the light of मम्मट's वृत्ति

Divisions —To judge from मम्मट's वृत्ति and उदाहरण, he seems to have adopted divisions of अपहृति as follows —The निषेध and आरोप may be embodied in *two* वाक्यसु नैद मुख चन्द्रोऽयम् (or even more than two when the denial assumes the form of opinions of others from whom the poet differs as in अत्र वेपि शत्रुद्विरे etc) This results in भिन्नवाक्यगत अपहृति Sometimes the निषेध and आरोप may be put in nutshell by the use of words like छल, छद्म, कपट, व्याज, रूप, परिणाम, कृतब, मिय, आत्मा, नाम, which are embodied in *one* वाक्य only. मुस्तच्छम चन्द्रोऽयम् means, in effect नैद मुख चन्द्रोऽयम्, भृशच्छलेन कालवृटमिदं means नेमे भृशा कालवृटमिदम्. This gives rise to एकवाक्यगता अपहृति Thus we get the following scheme —

Read चित्रमीमासा —इय च साक्षात्निषेधकनआदियोगे परपक्षत्वापुन्यासे निषेधताम
 श्यांदगम्यते च वाक्यभेदेन प्रेवन्त, विषयासत्यत्वप्रतिपादव छल-निभ-कपट-व्याजादिशब्दप्रयोगे

विषयास्तत्पर्यवर्तमानादिरूप-वपु-नाम-आहवादिनाम्प्रयोगे च तदभेदेन । Again १३३.—अस्यां च नमादिभिः साक्षात्परमसिद्धत्वात्पुन्यामीश्वरं विन्दुं व्यवधानेन विषयस्य निषेधे बोध्यमाने प्रायशो वाच्यस्य भेदः । मिय-छल-छल-कपट-व्याज-वपु-आहवादिनाम्प्रैस्तु तस्मिन्सात्यैक्यम् ।

बुचलयानद् gives as many as six sub-divisions of the figure — (1) शुद्धा where the उपमेय is denied or उपमान established instead. नाय सुधांशु, किं तर्हि व्यामग्न्यामरोरुहम् [This is not the moon, but it is a lotus in the heavenly Ganges!] (2) हेत्वपद्धति where the reason is given for denying the उपमेय 'नेन्दुर्लालो न निर्याकं मिश्रोतीर्वैयमुक्तिः [It is not the moon, for it is not hot, nor is it the sun, for it is not found at night time, it is the sub-marine fire (भीरुं) that has shot up from the ocean!—said about the moon by a विरहिन्] (3) पर्यस्तापद्धति where उपमान is denied as उपमान and the उपमेय is established as उपमान. नाय सुधांशु किं तर्हि सुधांशु मेयनीमुग्रम् । (4) भ्रान्तापद्धति where delusion of another party is removed ताप करोति सोत्पन्नम् अत्र किं न भवति रमत् । Here a विरहिणी नायिका says, ताप करोति सोत्पन्नम्. Another is misled into thinking that it is अत्र that does it. The first speaker corrects saying that it is रमत्, not अत्र that is responsible! (5) छेरापद्धति (छेरा = विरथा an astute person) is the exact reverse of भ्रान्तापद्धति. Here in order to put a person off the scent, an irrelevant thing is asserted and the relevant thing denied प्रसन्नम् मन्त्रदे हम्, बाल किं न हि नूरत् । Here नायिका says to her friend प्रसन्नम् मन्त्रदे हम्. The सती asks बाल किम्. The नायिका replies न हि नूरत्. Here बाल was relevant to the mind of the नायिका, but to put her friend off the scent, she referred to नूरत् the irrelevant. (6) रीतवापद्धति where words like व्याज, व्यञ्ज, निव, वद etc are used सुखदम् वयमिदं is रीतवापद्धति.

अपद्धति was first recognised by मन्त्र. As said above, मन्त्र looked upon it as a मन्त्रदम् अन्वयः दृष्टिम् widened its scope to include all cases of denial with assertion, irrespective of सद्दय उक्त, वयम्, मन्त्र understood the figure to be मन्त्रदम्. That मन्त्र also held the same view has been made clear मन्त्र, विद्याय, मन्त्रदम् (वृत्तान्तम्) seemed like दृष्टिम् to take a broader view of the figure. मन्त्रदम् based it on सद्दय.

अपहृति and व्याजोक्ति See व्याजोक्ति

Essentials — [विचित्रपद्धते अत्र] In अपहृति (1) one thing must be denied and another established instead. In other words there must be निषेध and आरोप. (2) The denial must be आहर्ष्य or intentional and not स्वारसिक. In नेदं मुखं चन्द्रोऽयं, the poet *purposely* denies that it is not मुखं when he is fully conscious that it is मुखं. (3) The aim of the denial and assertion may be to convey सादृश्य. The सादृश्य may be अर्थात् or even शब्दगत as we saw above. (4) The निषेध may be (a) in the form of a simple negation नेदं मुखं, or (b) may be given in the form of an opinion of some, which the poet finds unacceptable, as in अहं केऽपि शशाङ्गिरे, जलनिधं पङ्क परे मोनरे wherein the different views re the spot on the moon are given by the poet only to refute them with his own view तस्मान्द्र निशि पीतमभनमम कुक्षित्वमाचक्ष्महे ॥, or (c) may be expressed by words like छल, छम, कैतव, वपट, व्यास which are विषयानत्यन्त प्रतिपादकः & which directly convey the असत्यत्व of the प्रकृत thing, e.g. मुखच्छमा चन्द्रोऽयम्, or it may be indicated by words like रूप, वयु, नाम, परिणाम etc. which are, in the words of चित्रमीमांसा, विषयाहृत्यत्वपर्यवसायैः & whose upshot is that the प्रकृत is असत्य. (5) This results in the अपहृति being embodied in two वाक्य if the निषेध and आरोप are explicitly given as in नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम्, or in वाक्य two or more than two, if the निषेध is given in the form of different views as in अहं केऽपि etc. [If only one view is given, one वाक्य for निषेध, one for आरोप, if more than one view are given, as many वाक्य for निषेध as the views, and one वाक्य for आरोप], or in one वाक्य like रामाभिधानं शशाङ्ग प्रतिमानाटक I. 4 where words like रूप, वयु etc. are used. (6) The निषेध may precede the आरोप or vice versa. Read शर्यङ्ग —अपहृत्पूर्व आरोप, आरोपपूर्वोऽपहृत् छमादिवाच्यैरेतत्प्रतिपादकैतांशद्वयनिर्देशः । पूर्वोक्तभेदद्वये वाक्यभेदः । एतौभेदे भेदतास्यम् ।

§ सू २२ Construe. प्रकृत निषिध्य अन्यत् यद् साधये सा तु अपहृति..

प्रकृत is the उपमेय, as the शृति says. It is significant that the सूत्र is sufficiently vague to comprehend अपहृति whether सादृश्यम् or otherwise. And had it not been for the शृति and उदाहरण one could have claimed मम्मट as one among the followers of दण्डि's wider view on अपहृति निषिध्य after denying. But as we saw above (Essential 6), the denial may either follow or precede. So निषिध्य need not be taken too strictly as implying that it precedes आरोप. Read माहित्यपूर्वम् for a justification of मम्मट's indifference on this point. —अपहृत्पूर्वम्

मारोपस्य आरोपपूर्वकत्वं चापह्नवस्येति दैविष्यं चमत्कारविशेषासिद्धेरवकीरितं ग्रन्थकारेण । निषेधं also called निह्वं or अपह्नवं in the form नेदं मुखं is आहार्यं अन्यत् - प्रकृतत्वं अन्यत् = अपह्नवत् = उपमानं as the वृत्ति says साध्यते = established in the form चन्द्रोऽयम् तु marks the transition to a new figure from the one preceding

वृत्ति — उपमेयं असत्यं कृत्वा etc Note how the वृत्ति has narrowed down the scope of the सूत्र by making it refer to सादृश्यमूलं figure only असत्यं कृत्वा explains निषेधं of the सूत्र The उपमेयं = denied (intentionally of course)

उपमानं सत्यतया स्थाप्यते eg चन्द्रोऽयं where the उपमानं is established as the real thing i.e. there is आरोप of उपमानं on the उपमेयं which also is आहार्यं intentional Note that चन्द्रोऽयं is a case of आरोप it should not be mistaken for अव्यवस्थानं of अनिश्चयोक्तिं which also assumes the form चन्द्रोऽयं but is different from the former In चन्द्रोऽयं in the अपह्नवति, the उपमेयं is not lost sight of it is not निर्गोणं In चन्द्रोऽयं in the अनिश्चयोक्तिं the उपमेयं is lost sight of, it is निर्गोणं by the उपमानं Note that मन्मथ does not refer to the divisions of अपह्नवति though his उदाहरणं take note of them

St 39 अवाप्तं etc Illustrates मित्रवाक्यगतं अपह्नवं The चन्द्रः on the moon is denied as being चन्द्रः and established as रजनिरमणी resting on the person of her lover the Moon after dalliance Addressed by दाम्पत्ये, in one of his happy moments to पार्वती Construe — शैलतनये परिगतं च चन्द्रोऽयं त्वयि प्राणवन्म अवाप्तं नायं चन्द्रः क्वचनिति । अमुष्य (चन्द्रस्य) विगल्बदमृतस्य च शिथिले उरसि रनिश्रान्ता रजनिरमणी गच्छेत् शैले (शनि) मन्थे । परिगतस्य चन्द्रोऽयं त्वयि प्राणवन्म अवाप्तं that has attained such prominence or conspicuousness शिथिले उरसि on the bosom cool with the trickle of ambrosia that is dripping रजनि after her fatigue due to dalliance derives comfort from the cool touch of the bosom The Moon is अमृतमयः, hence the coolness रजनिरमणी रजनि एव रमणी (a case of रूपकः)

Here there is अपह्नवं of the उपमेयं i.e. नायं चन्द्रः and आरोप of the उपमानं i.e. रजनिरमणी The अपह्नवं and आरोप are embodied in different वाक्येषु Hence मित्रवाक्यगता अपह्नवति Is चन्द्रोऽयं a case of उदाहरणं? The word मन्थे points to its presence. But the उदाहरणं is only confined to रनिश्रान्ता शैले शनि मन्थे It is not रजनिरमणी शनि मन्थे If it were so it would be a case of सम्भावनं and not आरोपं that is necessary for अपह्नवति So the आरोप is रजनिरमणी इयम्.

St 40 यत्त सखि *etc* Illustrates एकवाक्यगा अपहृति The grievance that a विराहिणी makes of the tantalizing effects of the sight of a mango blossom and bees Construe — स्मरस्य अस्मिन् रागिलोके कियद् वैर पश्य । अमुष्मिन् रागिलोके typified by herself वत् Alas! *ad* Construe अनेन °छलेन प्रतिविशिल कालकूट उद्विक्तम् । उपवने यानि सहकाराणि तेषु उद्गासन ये भृङ्गा तेषां छलेन In the deceptive form (छल) of the glistening bees on the mango blossoms in the garden प्रतिविशिल on every arrow (in the form of the mango blossom) सहकार or चूत is one of the five arrows of स्मर उद्विक्तम् - विनिहितम् टक् (10th *conj*) to cover The idea is Not only has Cupid kept his arrows ready he has also made them deadly by tipping them with poison in the form of the black bees!

Here उपवनसहकारोद्गासिभृङ्गच्छलेन pithily conveys the double idea of अपहृत् and आरोप For it means न श्मानि सहकाराणि विशिष्टा इमे । न इमे भृङ्गा कालकूटमिदम् । The word छल (like छत्र व्याज *etc*) can concentrate so much meaning in itself As the अपहृति is thus in one वाक्य (*viz* उपवनसहकारोद्गासिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिल कालकूट उद्विक्तम्) this is एकवाक्यगा अपहृति As seen above चित्रमीमानाकार looks upon छल and similar words as विषयान्त्वत्प्रतिपादक because by them is expressed the idea of निरप owing to the shade of deception implicit in their meaning वपु अभिधान रूप *etc* on the other hand are विषयान्त्वत्पर्यवन्मायिः *e* they do not express अपहृत् but imply it, as there is no shade of deception in their meaning

वृत्ति अत्र हि *etc* unfolds the अपहृति that is tersely condensed in the word छल

St 41 अमुष्मिन् *etc* Gives another instance of एकवाक्यगा अपहृति The line of hair at the navel of a lovely lady is denied as being such and established as a line of smoke coming out of the charred remains of Cupid who when burnt by Śiva must have in utter agony taken a plunge in the region of her hips Construe नून शर्वदुष्म स्मर शृगदृश अमुष्मिन् शक्य्यामृतसरामि पृथुजघनभागे निपतिन (भवेद्) यद् (अस्या) नाभिकुशरे अद्गाहाराणां प्रस्रमपिशुना ह्य भूमस्य शिरसा रोमाकविवपु परिणयति । शवदुष्ट burnt by शिव (= उव) °सरसि पृथुजघनभागे A compliment to the beauty of the hips which are in fact a lake of ambrosia of beauty स्मर must have taken a plunge therein to get relief from the acute agony of his burning body अद्गाहाराणां प्रस्रमपिशुना *adj* of भूमस्य शिरसा Indicating (निगुन) the extinction of the embers of the charred body The embers got extinguished as मदन plunged in the lake. When

embers are extinguished they send forth a line of smoke रोमावलिबु
परिणमति assumes the form of the line of hair at the navel (नाभिकुहरे)

Here धूमस्य शिखा रोमावलिबु परिणमति embodies अणुनि. For, it means, as the वृत्ति says न रोमावलि, धूमशिरस इवम्. As the अणुनि is in the body of a वाक्य, it is एकात्म्यम् वायु condenses in itself both निषेध and आरोप. Acc to चित्रमीमासा, it belongs to the असत्यत्वपर्यवगावि class

सम्प्रदायप्रकाशिनी calls अणुनि that are condensed in words like छम, वयु etc as प्रतीयमान as distinct from वाच्य अणुनि where denial and assertion are explicitly stated. अणुनि assuming the form of opinions of others may come under प्रतीयमान division, though the Com. does not specifically say so

एवमिय etc On these very lines (एव), this figure (इय = अणुनि) is conceivable (उज्ज्वल = तवदां/उज्ज्वल P A to conceive) in other modes (सक्ति or मन्त्री) also. The other modes may refer to the use of other similar words छम, वैतव, अभिधान, etc or, it may just comprehend that mode of अणुनि where the denial assumes the form of परमन as in अहं केऽपि etc. But it can be said with certainty that the मन्त्रपन्तः cannot refer to the varieties (as in the कुक्क्यानन्द), not based on सादृश्य. For मन्त्र's वृत्ति उपमेयममत्य मत्यतया वत् स्थाप्यते सा अणुनि has, once for all narrowed down the scope of the figure to सादृश्य

८-श्लेष

With श्लेष we pass on to a figure the विचित्रि (= वैचित्र्य) of which lies in one and the same statement conveying senses more than one. That way it is fundamentally different from the figures that have preceded. At best it may be said that while the preceding figures were based on अर्थान्तरसादृश्य in श्लेष we come to a figure based on शब्दगणनादृश्य. Languages generally speaking, uniformly present the phenomenon of fluidity of meaning. Words originally meant strictly to convey a particular idea happen later to be used in a different connotation. As we saw in उज्ज्वल II, सः स्थः typifies a tendency similar in nature कुशः that meant one thing (" handler of kuśa grass ") when the word was first used, came to acquire another meaning (" expert ") at a later stage. In the Rgveda स्म meant to stop (cf व परंष्टन् प्रुविन् अन्तर), in classical Sanskrit, the word came to mean 'to amuse' 'to sport'—an easy transition from the physical

domain to the psychical one 'Ardent' (etymologically 'burning') represents a similar transfer from the physical to the psychical sphere. But, in all these cases, the *original* meaning, in course of time, is lost sight of. Who but an etymologist is today aware of the original signification of कुशल, रक्त, 'Ardent', 'Camouflage' 'Boy cott' ?

But many words, even when they are adopted in other spheres, still continue to hold on to their original meaning. Though today we never talk of 'ardent' fire as we talk of 'ardent' love we can yet speak of 'burning fire' and 'burning love' or 'burning question'. So रक्त may mean 'passionate' and 'red' both अन्तर may mean 'sky' and 'garment' both उदय may mean 'rise' and 'prosperity' both. It is precisely such words that lie at the root of the figure श्लेष. श्लेष word, in fact, means one where two meanings cling together (द्विष्यत अवै अग्निम्). Though every language in general, possesses such cases of *double entendre*, it may be justifiably claimed for Sanskrit that it of all languages, has explored and exploited its possibilities best. Sanskrit Subhāsitās regale us with श्लेष and so do the writers of Sanskrit romances, like सुवयु and बालमन्दु.

From the position assumed above it would seem that the *same* word comes to convey a double meaning. The word उदय meaning 'sunrise' is the *same* as the one meaning prosperity. Sanskrit Rhetoricians even admit this to be the view of 'some' (?) As against this there is another view according to which a word like उदय meaning 'sunrise' is only *similar* to—and *not* the *same* as—another, meaning 'prosperity'. प्रतिप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दभेदः (for every different meaning, a different word is used), they argue. Thus प्रतीहरेन्दुराज on का सा सं ४ ९ states अर्थभेदेन तावत्तुभ्यां भिद्यन् इति मट्टोद्गतस्य निदानं सम्मत्, to judge from the वृत्ति एकार्थं etc., seems to hold the same view.

✓ समह्रस्वेष and अमह्रस्वेष —Until now we saw how a word like उदय is capable of conveying two meanings. Here the two meanings are to be had from the same word without splitting it which, therefore, is called अमह्रस्वेष. But sometimes we find the poets making use of the same set of syllables which when split up differently resolve into different component words yielding different meanings. We have already seen (St. 34) how दुर्गमार्ग can be split up as दुर्ग + मार्ग or दुर्गा + मार्ग, the meaning varying in the two cases. So, in the same

Is शेष an independent अलङ्कार? Wherever शेष (शब्द or अर्थ) occurs it is found accompanied by some other figure like उपमा, रूपक, दीपक, तुल्ययोगिता etc. [In the instance सत्त्वेन etc given above we have उपमा along with शेष] This has tended to give rise to three schools of thought re the status of शेष (1) Some say that its presence annuls the other co-existing figure (2) Some others say that शेष can subsist as an independent अलङ्कार along with another (3) Others hold that it is itself annulled by the other figure र ग thus sets forth these views अथ च अलङ्कार प्रायेणालङ्कारान्तरस्य विषयमभिनिवेशेन तत्र विनियम बाधकत्व स्यात् आहोस्वित् मवीक्षणत्वात् उपाहो बाध्यत्वम् सा इ अलङ्कारसंबन्ध and र ग hold that शेष can claim an independent status Others (?) believe that it is annulled by the other co-existing figure while उद्भट is of opinion that it annuls the other co-existing figure मम्मट apparently admits शेष as an independent figure

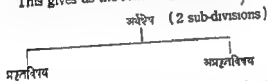
भामह recognised though faintly शेष under the name श्लिष्ट. After him दण्डिन् treated श्लिष्ट as a वाच्यगुण and also as an अलङ्कार उद्भट also recognised the figure as श्लिष्ट भामह was the the first to use the term शेष After him रद्रट, हय्यक मम्मट, विषनाथ and others admitted the figure

The scope of the figure —मम्मट in his treatment of व्यञ्जना (उ II) had occasion to touch upon the topic of अभिधामूलव्यञ्जना, where a statement having a double significance had one meaning वाच्य and other व्यङ्ग्य due to one thing being प्रकृत and another अप्रकृत In शेषालङ्कार on the other hand both the meanings are वाच्य and refer to things which are both प्रकृत or both अप्रकृत It is easy to understand how both the meanings may be प्रकृतविय In उपमस्ये etc. (St. 42) we have a statement with two meanings one applying to the sun another to a king विनाकर by name Both the sun and the king are प्रकृत as the poet intends to describe both Hence it is an instance of शेष

But how can we have both meanings अप्रकृतविय? Is it not self-contradictory to say that a poet describes something अप्रकृत? For do we not think that whatever the poet describes is प्रकृत? This difficulty is obviated when we understand that in अप्रकृतविय शेष both the meanings apply to things that are both उपमानस So अप्रकृतविय is precisely speaking उपमानवियम. The प्रकृत may be there and is there but the statement with double significance does not refer to it. It refers to two उपमानस with which the उपमेय is compared Thus in अश्वेन तन्मुखं मुखं हरिणाद्विष्णुमतिना । [Your face is similar (1) to the moon (अश्व) with which the deer (spot) has established contact, and (2) to the lotus

(अञ्ज) with which the sun (हरि) has established contact] We have अप्रकृतविषयक श्लेष, because अञ्ज, the lotus and the moon, are both उपमान in relation to तन्मुख which does not come within the purview of the श्लेष अञ्जेन हरिणादितमकिना to which the figure ॥ confined refers with its two meanings exclusively to the two उपमान. That this is शब्दश्लेष is a different matter. Later when we come to the figure तु यद्योगिता, we shall get another case of an अप्रकृतविषयक figure.

This gives us the following divisions of अर्थश्लेष —

Essentials — [रिपयन् अर्थो मरिचिन्] (1) The statement must be such as has a double significance, applying to two things. (ii) Both the things must be प्रकृत or both अप्रकृत. (iii) Both the meanings must be वाच्य otherwise it becomes a case of अभिधामूलव्यञ्जना. (iv) In the statement, the विशेष्य and विशेष्य must both be रिष्ट. That is to say, the attributes and the thing qualified by them must be conveyed by words having a double significance. In निम्बकर उदयमयन, the विशेष्य उदयमयने means (1) rises (2) prospers, the विशेष्य निम्बकर means (1) the sun (2) king Vibhākara. (v) The words in the statement must be एवावयवविभक्तिभेद : e they must be such as could be replaced by their synonyms.

अर्थश्लेष : : समानोक्ति See under समानोक्ति

§ नू २३ श्लेष स etc Construe वयं स्वर्गिण्यु बस्य प्रोक्तवन्ता मारु स रूप । where, in one statement, we have senses more than one, the figure is श्लेष धारय statement अनेकार्थता capacity to yield senses more than one.

वृत्ति — स्वर्गोत्पत्तिरिति श्लेषेण गणनां वयं अनेकार्थे To judge from this वृत्ति म म seems to belong to that school which held that a word can convey one and one meaning alone. प्रतिगृह्णितवन्तं गणनेर was the guiding principle of this school. The question arises as to how to reconcile एवावयवविभक्तिभेद with अनेकार्थता. The reply seems to lie in the fact that though a word conveys only one meaning still there may be another word just similar to it which possesses a different meaning. Thus two words just similar conveying two meanings seem to be one word conveying two meanings. उदय prosperity is different from उदय rise. But the two words being quite similar, we are lulled into believing

that one word उदय conveys a double sense, while, as a matter of fact, here are two words conveying two meanings. The wording प्रवर्धमानमेव शब्दानां यत्र अनेकेषु can well exclude सम्झषेय, a शब्दात्कार, from the scope of अर्थेषु, but it cannot exclude a word like, मानस used in a double sense (1) mind (2) the Mānasa lake, which is also a शब्दात्कार as we said above. सम्झषेय is excluded because therein we have two sets of words not at all similar, one to the other. दुर्गाया मर्गण is not at all similar to दुर्गाया अमर्गण, in the sense in which उदय 'prosperity' is similar to उदय 'rise'. But a case like the use of मानस in a double sense though it is शब्देषु is not excluded because here we have two similar words, मानस-mind, मानस-Manasa lake, conveying two meanings. To that extent सम्प्र's वृत्ति seems to suffer from अनिव्यक्तिदोष.

St 42 उदयमयते etc Illustrates अर्थेषु Description of the meritorious excellence of the Sun and a king named विभाकर. उदय (1) rise, (2) prosperity दिह्माळिन्य (1) The gloom of the quarters, (2) the sullenness of quarters due to misery prevailing therein.

निद्रामुद्रा निघ्न नयति (1) Puts an end to the seal of sleep (2) Puts an end to languid looks. प्रवर्तयति क्रिया (1) Enables the activities of creatures to proceed, (2) Sets afoot the different activities, religious or otherwise, in the kingdom.

तरा in निराकुलेतरा and रव्यतिरा expresses the effectiveness of the actions. स्वैराचारप्रवर्तनकर्तव्येन (1) The स्वैराचार of night is put an end to by the Sun, (2) the king puts a stop to all frivolous acts. विभाकर (1) the Sun, (2) King विभाकर.

Here one statement yields a double sense, one applying to the sun, another to a king named विभाकर. Both the sun and विभाकर are equally प्रकृत and, therefore, both the meanings are वाच्य (not one वाच्य and another व्यर्थ when one thing is प्रकृत and another अप्रकृत as in अग्निधामूल म्यजना also called शब्दशक्तिप्रवृत्ति). The words उदयमयते etc. are परिवृत्तित्वात् the meaning does not suffer if we use their synonyms. This, therefore, is an instance of अर्थेषु. There is one word, however, which is परिवृत्त्यनन्त and it is विभाकर. विभाकर, the name of a particular king, can not be replaced by any other word and, to that extent, in the श्लोक we have शब्देषु. To tide over this drawback, some (e.g. Jhalkikar) interpret विभाकर as meaning a king in general (किं न न्या तावत्प्रवर्तयति करोतीति विभाकर).

It should be borne in mind, however, that this same instance will cease to be one of शब्देषु, if there were the least indication that one of

the two—the sun or the king—alone is प्रकृत and the other अप्रकृत. It will then be a case of अभिधामूलव्यञ्जना. If one were to assert that here king विभास is प्रकृत and the sun is अप्रकृत or vice versa it would become a case of अभिधामूलव्यञ्जना.

अभिधाया वाच्यो —मम्मट says that in the instance उदयमयने etc. both the senses are equally वाच्य for the expressive power of the words (अभिधा) is unrestricted. In शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनि (= अभिधामूलव्यञ्जना), illustrated by भद्रामनो etc. (उ II), one meaning is वाच्य another व्यञ्ज due to the अभिधा of the words being restricted by either of the circumstances enumerated in the कश्चित्-संयोगो विस्योगश्च etc. (Vide उ II p 65). Here there is none of these restrictive circumstances operating and therefore both the meanings applying to the sun and the king are वाच्य. That is why this becomes an instance of श्लेष.

अभिधाया अनियन्त्रां अभिधा is the power of a word by which the word conveys its primary or direct sense. It is one of the three powers the other two being लक्षणा & व्यञ्जना (Vide उ II). अनियन्त्रां Circumstances like संयोग etc. restrict the अभिधा of a word. As soon as अभिधा is restricted one sense alone is वाच्य while the other becomes व्यञ्ज. If in our instance उदयमयने etc., one say king विभास, were प्रकृत then the meanings of the words उदय etc., as applying to king विभास will be वाच्य while as applying to the sun they would become व्यञ्ज. Here none of these circumstances is operating and therefore both the meanings are वाच्य as they should be in श्लेष. It may be noted in passing that शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनि is not admitted by the बुद्धव्याकर who says that even with these circumstances operating both the अर्थे are वाच्य ही अपि अर्थभूयै वाच्यौ : & the meanings as applying to the sun (अर्थ) and the king are both वाच्य. We are to suppose that when the poet uttered this stanza he was thinking equally of both the sun and the king विभास.

२-समासोक्ति

In समासोक्ति we come to a figure based on शब्दसमन्वय like श्लेष. In रूपक, गुण चद्र there is the अंगेय of the रूप or form of चद्र on गुण. In समासोक्ति, on the other hand, there is the अंगेय of the व्यञ्जना or behaviour of one thing over another. It is customary with poets to see in the action of a particular thing the striking reflection of the action of something else. When the king clutches the sword in his hand and makes the hostile army flee, the poet is put in mind of the action of a मयट who as soon as he holds the नरिय makes the प्रियविराट turn away in huff. And as soon as the poet remembers this, he

describes the king's action of clutching the sword and the consequent flight of the enemy's army with such ingenious transparency that the behaviour of the नायक, नायिका and प्रतिनायिका happens to be suggested thereby. This is the achievement of समानोक्ति. As कुवलयानन्द says समानोक्तावप्रस्तुतव्यवहारममारोपश्चात्सामोहेतुः । न तु रूपकं प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपममारोपोक्तिः । Again शक्यम् — अथ छेदयत् च व्यवहारसमारोपो न रूपममारोपे । रूपममारोपे त्वच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपितत्वेव रूपम् ।

So what the poet does in समानोक्ति is this. He describes a particular action of the प्रकृत thing in such a way that the सदृश्य is at once reminded of the corresponding action of the अप्रकृत thing even when the अप्रकृत thing is not mentioned in so many words. In fact the charm of the figure lies in the poet so describing the action of the प्रकृत that the अप्रकृत is at once suggested. In कव्य रण कवे कुर्वन्तो मण्डलाम्बुजाम् । रमममुख्यपि महना पराङ्मुखीभवति स्फुटतेना ॥ that नायिका and प्रतिनायिका are the अप्रकृत is quite transparent. In अयमैन्द्रीमुख परय रक्तक्षुम्बनि चन्द्रमा, we at once see how the व्यवहार (or वृत्तान्त to use the word of कुवलयानन्द) of the नायक is attributed to the moon. This is as the आन्वयारिक describe the आरोप of the व्यवहार of the अप्रकृत on the प्रकृत.

Can we set our finger on the mainspring of the poet's technique that enables him to make us conscious of the अप्रकृत, though it is unspecified? To begin with the poet is careful in the choice of the शिङ्ग of the प्रकृत, so as to make it correspond to that of the अप्रकृत. In अयमैन्द्रीमुख परय रक्तक्षुम्बनि चन्द्रमा, the चन्द्रमा is masculine like the नायक, ऐन्द्री is feminine like the नायिका. Then the poet attributes such transparent qualifications (विशेषण) to the प्रकृत as can easily suggest the अप्रकृत. रक्त in the instance is such a विशेषण, it applies to the ruddy (रक्त) moon it also applies to the sanguine (रक्त) नायक. The qualifications stated are therefore, such as apply to the प्रकृत as well as the अप्रकृत. They may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in the same sense that is the विशेषण may be साधारण as in अथेन पत्नीत्या संचरता विपत्तिरयेषु । दृष्टमिह मया गृहीता स्मिगिरिगुहादुपगत गङ्गा ॥ Where the विशेषण apply to the प्रकृत गङ्गा and the अप्रकृत यदि almost in the same sense. Or they may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in different senses that is the विशेषण may be शिष्ट रक्त in अयमैन्द्रीमुख etc. is शिष्ट. This gives us the following scheme —

समानोक्ति (2 sub-divisions)

विशनाथ, the author of the साहित्यदर्पण, describes समासोक्ति as समी वयलिङ्ग विरोधी व्यवहारसमारोप, meaning thereby that there can be समासोक्ति based on लिङ्गमास्य, वयस्यमास्य and विरोधमास्य. On a closer scrutiny, it will be found that these classes are not mutually exclusive and boil down to one class viz. विरोधमास्य. We cannot have समासोक्ति based on mere लिङ्गमास्य without विरोधमास्य also we cannot have a समासोक्ति of वयस्यमास्य which is not also one of विरोधमास्य, if we understand the word विरोध in its wider meaning of words giving attributes—and not its strictly grammatical sense of an adjective.

समासोक्ति is a figure dating as far back as मम्मटः दक्षिणः recognised it, though his definition of it was far from precise. रामन, रुद्र, उद्भट, मम्मट, विशनाथ, जगन्नाथ admitted it. दक्षिणः, रामन, and रुद्र, however, seem to look upon समासोक्ति as अन्वयप्रधाना of a more suggestive type.

समासोक्ति is essentially based on गन्ध जीवन्. The विरोधस्य by their transparency suggest the अन्वय and the सद्भव is led to guess the likeness between the प्रवृत्त and the अन्वय. The उद्भवान् is never mentioned, nor is there any word like इव or यथा to convey शैल्य. The शैल्य in समासोक्ति being thus suggested becomes more effective than expressed शैल्य. अयं ऐन्द्रमुनिः पश्य रक्तशुम्बी चन्द्रमा is more effective than अयं ऐन्द्रमुनिः पश्य रक्तशुम्बी चन्द्रमा नश्य इव.

Essentials — [समासोक्तिः प्रकृतप्रकृतवृत्तान्तयो उक्तिः अथ मम्मटः समासेन अन्वयपरममात्रं समासोक्तिः रामचरणं कर्तव्यं gives a fantastic explanation मन्वय वयस्य देवात्मानं उन्वयमेव विरोधस्तुत्रकथयति] (1) There must be the statement of some व्यवहार or वृत्तान्त (behaviour action) of something which समासः; (2) This statement must be so transparent that it must at once put us in mind of the behaviour of the अन्वय, (3) this transparency should be the result of लिङ्गमास्य and विरोधमास्य, (4) the विरोधस्य may be विष्ट or नुद (5) The विरोधस्य alone must be applicable to the प्रवृत्त and the अन्वय both the लिङ्गस्य referring to the प्रवृत्त only (6) The लिङ्गमास्य must be only suggested and must in its turn, suggest the different corresponding उद्भवान् [अयं ऐन्द्रमुनिः पश्य रक्तशुम्बी चन्द्रमा suggests to us that action of the चन्द्रमा is similar to that of a passionate lover. Thus in its turn, suggests that चन्द्रमा is compared to a lover and ऐन्द्रो to his beloved]

समासोक्तिः च शैल्येव — (i) In समासोक्ति, there is a statement of the प्रवृत्त suggesting an अन्वय. In शैल्य the statement relates to two things both प्रवृत्त or both अन्वय. (ii) In समासोक्ति, only the लिङ्गस्य or words expressive of attributes have a double significance, in शैल्य, the लिङ्गस्य

drive at their transparency? परोक्ति used roughly for पराक्षेपः the suggestion of the पर (i. e. अग्रहृत). The पर is only hinted at, never mentioned. The word उक्ति, that way, is misleading.

The definition, as it is, is none too precise. The word श्लिष्ट, strictly interpreted, would leave out शुद्धसाधारणविशेषण which also, as seen above, may give us समासोक्ति. Read कुवलयानन्दः अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । The word परोक्ति, as seen above, is a bit misleading. But the flagrant drawback of the definition seems to lie in its failure to indicate that it is व्यवहार or वृत्तान्त of the पर—not the पर itself—that should be suggested, in the figure. परोक्ति has to be interpreted, therefore, as परवृत्तान्तार्थेऽपः.

वृत्तिः—प्रकृतार्थे etc. प्रकृतार्थे = प्रकृतवृत्तान्त. श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्—needless to say that the माहात्म्य refers to the transparency of the epithets. न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि means that the विशेष्य, not being श्लिष्ट, is not समर्थ for अप्रकृतार्थप्रतिपादन. As seen above, if the विशेष्य were also श्लिष्ट, the figure will be क्षेप, not समासोक्ति. श्लिष्ट विशेषण should comprehend शुद्ध साधारणविशेषण also. अप्रकृतस्वार्थस्य अभिधानः अभिधान means suggestion here. सा समासेन etc. The name समासोक्ति is explained. समासेन संक्षेपेण i. e. in brief. In one statement are concentrated two meanings (अर्थद्वय) : one applicable to the प्रकृत, the other to the अप्रकृत. Note the fantastic explanation of the name by रामचरण सर्वज्ञान, given above.

St. 43. लड्डिऊण etc. Illustrates समासोक्ति. The laments, on the death of her heroic husband, of a widow, who pictures to herself the consequent sad plight of जयश्री (Glory-of-Victory, personified). संस्कृत छयाः लब्धा ॥ बाहुस्तरी यस्याः स कीर्त्युतासः । जयश्रीमन्त विरहे न रत्नज्वला, दुर्बला ननु सा ॥

तव बाहुस्तरीं लब्ध्वा refers to victory (जयश्री) being embraced by the hero. ॥ विरहे now that the hero is dead. न रत्नज्वला दुर्बला ननु सा when the hero has ceased to live, not only has जयश्री ceased to be gay (उज्ज्वला) but she has also grown feeble—a widow's plight. The idea is: With your death, my beloved, chances for victories in battles have become precarious!

Here the description primarily referring to the sad plight of जयश्री becomes suggestive of the sad plight of a नविसा due to (1) The Feminine gender of जयश्री (2) the phrases बाहुस्तरी लब्धा कीर्त्या उज्ज्वला and तव विरहे न रत्न उज्ज्वला दुर्बला ननु सा । These two phrases are applicable to जयश्री and नविसा though in slightly varying senses. Victory became effective (उत्पन्न) with the help of the hero's arm : ॥ नविसा becomes

sprightly with the touch of the arm of the नायक The chances of victory faded when the hero ceased to live the नायिका grows sullen when separated from the नायक The chances of victory became precarious when the hero was dead, the नायिका grows feeble when the नायक ceases to live

Thus the feminine gender of जयलक्ष्मी which is प्रकृत and the transparent phrases, बाहुस्यै लम्बा etc., mentioned above convey to us the behaviour and plight of ■ नायिका on the death of the heroic नायक Thus we have here a समासोक्ति

अत्र जयलक्ष्मी etc Here all the descriptive phrases (विशेषण) viz तद् बाहुस्यै लम्बा etc have a double meaning one applying to the प्रकृत (जयलक्ष्मी), the other to the अप्रकृत (viz नायिका or कान्ता) Only the प्रकृत विशेष्य (जयलक्ष्मी) conveys one meaning (viz Victory) the अप्रकृत viz कान्ता being only suggested, not expressed In short, the विशेषण have a double meaning, the विशेष्य a single one That is why it is समासोक्ति If the विशेष्य also, as in उदयमयते etc (St 42), had a double significance, the figure would have been श्लेष

आल्फारिकस, like विश्वनाथ चमत्कार, have made an attempt to classify the व्यवहारसमारोप, i e to classify broadly the प्रस्तुत and अप्रस्तुत in समासोक्ति विश्वनाथ for instance says (1) स्वचित्रैकिके वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप (2) शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (3) लैकिके वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (4) शास्त्रीये वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्विध They support this classification with instances that are striking no doubt But it must be admitted that barring लैकिके वस्तुनि लैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप other व्यवहारसमारोप have ■ smack of pedantry and not poetry about them शास्त्रीये लैकिकव्यवहारसमारोप illustrated (र ग) by कृत्वा सौ श्रुतं सुगुणैः प्रकृते प्रत्यय परम् । अगमान् भावयन् भाति वैवाक्येणुगव (आरोप of राजव्यवहार which is लैकिक on the व्याकरणशास्त्र) may be pedantically a success Assessed poetically is it worth anything ?

१०—निदर्शना

In समासोक्ति, we saw how औपम्य was conveyed by the use of विशेषण with double significance In निदर्शना, we come to a figure wherein औपम्य between two things is conveyed, in a veiled manner, by one thing being described as being the same as the other When दुष्यन्त, at the sight of सुमन्तल's superb beauty, exclaims—' शुभ्रन्तुर्दुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि ननत्य । दूरिहता खलु गुणैरन्यत्रानुना ननलताभि ' ॥, we find him identifying one fact viz, आश्रमवासिनः वपुःसम्पन्न with another viz, उषान् एताना ननलताभि अभिमव One is as good as the other, says दुष्यन्त Thus

two sentences connected by correlatives (here यदि) are used, each containing an idea apparently unconnected with the idea in the other, but, for that very reason, suggesting the similarity between the two ideas. What has वयु मयत्रल to do with वनस्तामि अभिन्न, we ask ourselves. And our आकाक्षा is satisfied when we conclude that the two apparently unconnected facts are juxtaposed only with a view to driving at their similarity. Rustic beauty outstripping sophisticated refinement is tantamount to a wild creeper eclipsing the artificially cultivated garden creeper. we conclude. Another striking instance of निदर्शना embodied in two वाक्य will be इदं किञ्चिन्वागमनाहरं वयु तप क्षम साधयितुं य इच्छति ! ध्रुव स नीलोत्पलपत्रदेव्या समिञ्जा ऐतन्मृषिर्न्यस्यति ॥, said by दुष्यन्त again.

The same effect may be produced in the body of a single sentence also. दोर्भा अभिन्न निर्वर्तत तुष्टकुले गुणार्णवम्. Seeking to cross the ocean with the help of their arms, they praised thy ocean of merits—says a poet. Here the attempt to enumerate the hero's merits is described as being as rashly ridiculous as an attempt to cross the ocean with nothing more than the two arms. Thus गुणार्णवस्तुति and दोर्भा अभिन्नार्णव, both apparently unconnected, are here juxtaposed in the body of a single sentence, with the eventual result that one thing comes to be looked upon as being tantamount to the other.

The same effect may be produced in the body of a single word also. Admiring a lovely face the poet is found saying मुख पद्मदीप स्मिति. Looking to a lordly elephant the poet says गजमिदं विदितं बहनि. Scanning the gait of a lady the poet says कमिनोवदस्यां राजहम गति स्वीहता. We ask ourselves. How can मुख assume the charm of a lotus, the elephant the charm of the mountain, the human feet the gait of a swan? And we conclude that these convey similarity. To put it in the words of the साहित्यदर्पण अत्र अन्यस्य धर्मं यत्रान्यो बहनु इति शिब्रमिति शब्दो बोधयति. In short, when we attribute to one thing the characteristics of another apparently unconnected with it, there results the निदर्शना in the body of a word. Here too, it may be noted, that the juxtaposition of two apparently unconnected things like मुख-पद्म, गज-मिदं etc., by the employment of such words as स्मिन्, वयु, रोम, results eventually in the similarity between the two being conveyed. मा इ called thus variety व्यक्तव्य, the remaining two being भोक्तव्य. In भादुति, it should be clearly borne in mind, we use words like एष, एष, वयु with the shade of denial in them and compounded with the उपसर्ग. Cf. एष-एष, एष-वयु. In निदर्शना the words

शोभा etc., have no trace of denial and are further compounded with the उपमान पद्मशोभा, गिरिलीला etc. Further, अमङ्गुलि appears as मृत्कच्छन्नेन कल-कृतमिदम् । निदर्शना will appear as मृत्का कण्ठशोभा दधने ।

One feature, it may be seen, is shared in common by all these three varieties viz therein facts apparently unconnected happen to be juxtaposed and thus results in the सम्बन्ध between them being conveyed That is why these varieties of निदर्शना are called अममवद्स्तु मन्ववा, : ॥ those in which there is no apparently possible connection between the things stated.

These varieties may be possible in शुद्ध or मन्वव form In शुद्ध we have one प्रकृत juxtaposed with one अपकृत In मन्वव we have one प्रकृत juxtaposed with several अपकृतसः

Again, though it is normal for the poet to attribute to the उपमेय the उपमानधर्म, मूल पद्मशोभा निमित्तं, the poet sometimes produces the same poetical effect, possibly with a greater emphasis, by attributing to the उपमान the उपमेयधर्म Thus in कियोले गौडनरीया यो गण्डतटपरिणिना । अदृश्यत सा खर्जूरीमन्ववाग्नेशु ॥ or in चोऽनुभूत कुरद्वास्यातस्या मधुरिमाधरे । समास्वादि स मृदीकरते रसकिरारै ॥, the tables are turned and to the उपमानसः viz, खर्जूरीमन्ववासु and मृदीकरते, are attributed the characteristics of the respective उपमेयसः viz, गण्डतट and अधर साहित्यदर्पणकार admits this possibility As जयरथ says in his विमर्शिनी ययोगानसम्भवे धर्म उपमेयगतत्वेनैव समन्वति तथोपमेय सम्बन्धी धन इतिपुपमानेऽपि । इत्यङ्क (अ सर्वस्व) —इय सामान्येनैव असमवाद् प्रतिपादिन उपमेयवृत्तस्योपमाने सम्वादपि भवति । उभयत्रापि सम्बन्धविपर्ययस्य विषयान्तरात् ।

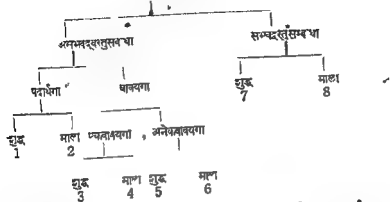
If in the 3 varieties given above, we have असमवद्स्तुसम्बन्धत्वं as the common feature there is a fourth variety of निदर्शना based, as the आल्ब्रिक्स say, on सम्बन्धस्तुसम्बन्धत्वं The सम्बन्ध in question to judge from what the आल्ब्रिक्स say is none other than बोधकसम्बन्धत्वं Nay, इसगागाधर goes to the extent of styling this variety as बोधननिदर्शना कुबलयानन्द defines it as अथवा बोधन प्राहुः

In this variety, the poet describes some particular fact as illustrative of a general truth. In चूत्तमण्डि पदे योऽपरे रतिमागतम् । सता कयातिथेयति बोधयन् मृदुमेधिन ॥, the action of the उदयान्तक in supporting the sun on its top is described as illustrative of the general rule that a householder should accord hospitality to the good See again उदयत्रेव सविना परोष्वर्षयति शियम् । विभावयन् सप्तद्वीना पत्र सुहृदनुग्रह ॥ That the particular fact is illustrative is conveyed, sometimes by the use of words like इति बोधयन्, निदर्शयन्, इत्यन् etc or sometimes by the use of इति only tacitly conveying the idea of इति बोधयन् etc.

It will not be wide of the mark if one were to say that अर्थान्तरन्यास या वाक्या निदर्शना bears to दृष्टान्त the same relation that सम्बन्धसुम्बधा does to अर्थान्तरन्यास See under दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास

Thus we get the following Scheme —

निदर्शना (8 varieties)

For निदर्शना vs दृष्टान्त, see दृष्टान्त For निदर्शना vs अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

निदर्शना vs रूपैक — There is no occasion for the परार्थरूप like मूल चद्र being mistaken for निदर्शना. But निदर्शना is likely to be confused with वाक्यारूप admitted particularly by जगन्नाथ जगन्नाथ is at pains to prove that स्वपादनखरलानि वा रजयति यावदे । इदं शीतलमेवेन पादुरीवरण विधौ ॥ ३३ वाक्यारूप, because acc to him, there is an अरोप of पादुरीवरण on अन्वयमार्गन. But the same idea put in the form of निदर्शना will appear as स्वपादनखरलानि वा रजयति यावदे । इदं चन्द्रमेवेन पादुरीवरणे हि स ॥ (यावदे = अन्वय) जगन्नाथ contends that in रूप we are concerned with अरोप while in निदर्शना, we have अर्थ अरोप which is quite exclusive of अरोप or अन्वयमान । Read र वा — एवं चारोकावयवानामांश्चिभूत अर्थ एवमेव निदर्शनाजीवितम्] Judged by this standard, एतन्मेव मनुष्यान्वयनिषेधकदेहनम् । पञ्चाननपरिचयः स्वार्थेन उपबन्धम् is just to be appraised as a वाक्यारूप, though the सुबलयानन्दरुद्र says it is वाक्यारूपनिदर्शना

Is जगन्नाथ justified in his view point? It seems he is not वाक्यारूप itself, for that matter, seems anomalous. So far as one can see, no other अन्वयनिषेधकदेहनम् is always in the making (मन्वय) and, as such, it seems well nigh impossible for one वाक्यारूप representing something in the making to be अरोप on another also representing something else in the

making here one is put in mind of the reason why we cannot have उपमा when ■ etc is put after ■ verb like लिप्यति in लिप्यतीव etc When जगन्नाथ talks of आरोप of वाक्यार्थs and वाक्यार्थरूपकs, really speaking, he denies all scope to निदर्शना त्वत्पादनपरानाना यदलक्ष्यमार्जन is taken to be ■ निदर्शना by स्यक the अन्वयसर्वस्वम्.

निदर्शना is ■ figure dating back from भामह whose definition only embraces the सम्बद्धस्तुम्बधा variety After him, दुहित्न् referred to निदर्शना in terms sufficiently vague to comprehend सम्बद्ध—as also असम्बद्धस्तुम्बधा. उद्भट, of all आन्वयिकs, names the figure as विदर्शना but explicitly talks of the two सवधs अम्बद्ध and भवत् वामन seems to revert to भामह's narrow view about निदर्शना स्यक, विशनाथ, अण्व्यपदेशिने and जगन्नाथ give definitions and corollaries wide enough to comprehend both types of सम्बन्ध

Essentials —[निदर्शना दृष्टान्तरणम्—सम्बद्ध]. (1) It, in असम्बद्धस्तुम्बधा variety, is a figure based on सादृश्य between two things or sets of things which have निम्बप्रतिनिम्बभाव between them [जयरथः—एव वाच्य निदर्शनाया सादृश्या विनाभाव । र ग —अस्या च घटकापदार्थाना निम्बप्रतिनिम्बभाव आवश्यक ।] (2) The सादृश्य must be गम्य only, not वाच्य [Cf भामह—येषा निदर्शना नाम यथेवतिभिर्विना ।] This makes particles like इव etc and other औपम्यप्रतिपादक words and affixes conspicuously absent from निदर्शना (3) In असम्बद्धस्तुम्बधा अनेकवाक्यगा, we have two (in माला form, more than two) sentences connected by correlatives like यदत्तद् यदि-तर्हि, generally expressed but sometimes implied also (4) Correlatives introduce facts which apparently are unrelated but for that very reason, become औपम्यपदं वसायि (5) In एकवाक्यगा (असम्बद्धस्तुम्बधा) we have the contents of अनेकवाक्यगा compressed in one वाक्य by an adjustment of syntax The एकवाक्यगा दोर्भ्यां अर्धेव तितीर्षन्तस्तुष्टुसुस्ते गुणार्णवम् will be अनेकवाक्यगा ये ते गुणार्णव स्तुवन्ति ते दोर्भां अर्धेव तितीर्षन्ति । (6) In पदार्थगा the attribute of the उपमान ■ assigned to the उपमेय by the use of words (like लीज, शोभा) with the tenor the उपमेय assumes the grace { or disgrace when औपम्य relates to an भवत् thing } of the उपमान (7) In सम्बद्धस्तुम्बधा, some particular fact ■ stated to typify some general truth by the use of words like इति बोधयन्, इति निदर्शयन्, इति वषयन्, इति विभावयन् or by mere इति which tacitly means इति वषयन् etc. (8) In सम्बद्धस्तुम्बधा, we have one वाक्य with the tenor typifying the general truth, here ■ ■ particular fact

For माग् and other instances see Appendix C

§ २५ Construe —(व) वस्तुसम्बध अम्बद्ध (सन्) उपमापरिकल्पको (भवति) स निदर्शना भवति । निदर्शना is the connection between things which, because

it is improbable, tends to establish similarity between the things. As साहित्यचूडामणि says: जलवैचिन्नायां उपमायाः परित्यक्तः. The upshot of things, apparently unconnected, standing in juxtaposition, is to suggest their likeness. In other words, on the face of it, there is no relevancy in juxtaposing the things which are apparently unconnected. Hence we are forced to admit them as being similar (उपमासर्वव्यायी). Note that मम्मट's definition is a 'good deal like that of रुद्रटः अभवन् वस्तुसंबन्धे भवन् वा यत्र कल्पयेत् । उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा विदर्शना ॥ . . .

धृतिः निदर्शनं etc. explains the propriety of the name. निदर्शना is a figure based on निदर्शनं i. e. adducing a similar instance (दृष्टान्तवर्णनम्). See the figure दृष्टान्त. In निदर्शना, in all but one variety, the poet is found aiming at giving us things similar to the प्रकृत. In the संभवद्-वस्तुसंबन्धा, however, he aims at describing a particular fact as typifying a general truth.

St. 44. क सूर्यं etc. Illustrates अस्मिन्महासागरव्याप्ये अनेकसागरव्याप्ये निदर्शना. The वस्तुसंबन्ध—साहित्यचूडामणि—in utter humility refers to the vastness of the task of सूर्यसंसारं that he has set about achieving with his 'meagre' intellect. सूर्यप्रभवः वंशः The Solar Race. अल्पविषया मतिः i. e. the मति can comprehend only petty things. Subjects as vast as the सूर्यसंसारं will baffle it! उडुप (-यः or वं) उडुनः (= उडुवत्) पति (= स्थिति) पति a boat, a raft.

Here in two sentences two facts are juxtaposed: In one sentence—that the poet is attempting, with his petty intelligence, to describe the solar race. In the other—that the poet aspires to negotiate, out of delusion, the vast ocean with the help of a raft. As these two facts, standing in no apparent relation, are juxtaposed, we are led to conclude that one is as good as the other. In other words, they become औपम्यवैचिन्नायां. Thus we have here a निदर्शना which is अनेकसागरव्याप्ये and अस्मिन्महासागरव्याप्ये. As there is one उपमान only, it is दृष्टान्त (not मन्त्र). In क. वंशः.... क. मतिः we have निदर्शना.

अत्र etc. मन्त्रव्याप्ये साहित्यचूडामणिः Note that this idea is only implicit in the first line of the मन्त्रः क सूर्यप्रभवं वंशः क चन्द्रविषया मतिः It is not explicitly stated and, for this reason, अनेकसागरव्याप्ये like अल्पविषया मतिः (वस्तुसंबन्ध) have taken exception to this stanza being cited as an instance of निदर्शना. अल्पविषया मतिः calls it an instance of साहित्यचूडामणि. Read कृष्णवर्णवन्दः— क. सूर्यप्रभवं... मन्त्रम् ॥ अत्र निदर्शनावैचिन्नायां वस्तुसंबन्धे । अल्पविषया मतिः सूर्यवंशं वन्दितुमेच्छु- रिति । मन्त्रव्याप्ये साहित्यचूडामणिः कृष्णवर्णवन्दः उडुपेन सागरं निरुत्तरुमिच्छन्मन्त्रव्याप्ये वन्दितुमीच्छन्मन्त्रव्याप्ये । क. मतिः details views

both for (नव्याः) and against (प्राज्ञ ?) assuming निदर्शना in the stanza He, however, justifies it as निदर्शना (Read his remarks under निदर्शना) इति उपमायाः । ■ इति औपम्ये, not actual उपमा इति । ■ taking the तात्पर्य into consideration

St 45 उदयति etc Illustrates पदार्थेणात्मवदस्तुसवभा निदर्शना Description of the रैवतक mountain (near कुन्नरस्थली, the capital of the आनतैः, North Kathiawar) at sunrise Construe अहिमरुची उदयति हिमशाम्नि च अस्त यति अथ गिरि वारणेन्द्रलीला वहति When the sun (अहिमरुचि hot lustred) rises and the moon (हिमशामन् cool lustred) sets this mountain wears the grace (लीला) of an elephant (वारणेन्द्र) embellished (परिवारित) with two bells dangling from its two sides. विस्तृतोर्ध्वरश्मिरानी (with their upward rays stretched out like ropes) adj of अहिमरुची and हिमशाम्नि both Then only will विलम्बितव्यय have its counterpart उदयति and यति are Loc. smg Pres Part Masc √उदि and √या

Here to the गिरि is attributed the लीला (grace) of an elephant How can one wear the grace of another, we ask ourselves And we are satisfied when we interpret this juxtaposition as driving at the similarity of the गिरि to the वारणेन्द्र Thus as गिरि (जला) and वारणेन्द्रलीला though apparently unconnected are juxtaposed in so far as गिरि वारणेन्द्रलीला is attributed we have अस्मभवद्वस्तुसवभा निदर्शना As the निदर्शना occurs in the body of a पद viz वारणेन्द्रलीला, it is पदार्थनिदर्शना As the प्रकृत, गिरि, is identified only with one उपमान viz वारणेन्द्र, it is शुद्धा Thus this is अस्मभवद्वस्तुसवभा शुद्धा पदार्थनिदर्शना Note, however, सा द acc to whom these are पदवाक्यार्थनिदर्शनाः

अत्र कथमन्यस्य etc अयस्य लीला : e वारणेन्द्रस्य लीलाम् अन्यो वहति : e गिरि वहति तसदृशीः ■ वारणेन्द्रलीलासदृशीम् उपमाया = औपम्ये likeness

St 46 दोर्म्यां etc Illustrates माला form of अनेकताक्यता अस्मभवद्वस्तुसवभा निदर्शना The poet aims at showing by three analogies that his patron's virtues are too vast to be narrated सरङ्गच्यतीभुजङ्ग the ocean (the lover of rivers)

Here, with गुणाना गदनेवम are juxtaposed the three facts apparently unconnected with it They are तरङ्गवतीभुजङ्गतितीर्णा, हरिणाद्बिम्बमादातुमिच्छा and मेरुलिङ्गिषा So in the result गुणाना गदनेवम, the same प्रकृत becomes compared or identified with the three अप्रकृतस or, roughly speaking उपमानस That is why it is माला in form Being embodied in वाक्यस, more than one it is अनेकताक्यता Since the प्रकृत ■ apparently unconnected with the अप्रकृतस, it is अस्मभवद्वस्तुसवभा निदर्शना Note that it is not an

उपेक्षा though the word भ्रुव is there, for ममकन or poetical fancy is absent

इत्यादी we have already seen how there can be मालूम also in पञ्चतन्त्रायाः, पत्न्याया and समवदस्तुम्बथा

§ सू २६ स्वस्वहेतु etc Construe (या) कित्येव स्व-स्वहेतु-अन्वयस्य उक्ति-
सा अपरा (निदर्शना) । That is the other variety of निदर्शना, wherein a
particular action itself declares the relation (अन्वय) between its cause
and itself This purports to mean Some particular act in the world
is traced back by the poet to some general truth In other words
here a particular fact as it occurs is described as typifying some
general truth The definition is very much reminiscent of शमन's
नित्यैव स्वार्थान्वयस्यापन निन्दनम्,

वृत्ति-क्रिययैव etc. The एव possibly means —The thing only *as*
it occurs declares its relation साहित्यचूडामणि gives an explanation of
एव which is too fantastic to be cogent कियान्दतो सन् धरतीतलमपि यत्र
सहकारित्वेदेव तत्र चमत्कारादिव इत्याह—क्रिययैवेति । अत्रगम्यते is passive of
the causal of गम् with अन् Note शमन's word इत्यापन and ममार्त्त's वृत्ति
on St 47 where he uses ग्यायने The poet makes the particular
निया announce or convey the relation that subsists between itself
(स्वत्वम्) and its cause (स्वगण) Read मागेधरी अज्ञान्यने शिखरमेतद् ।
इत्यायने इत्यथ । अपरा i e समवदस्तुम्बथा as distinct from the अमन्दस्तुम्बथा
detailed above

St 47 उतत etc Illustrates समवदस्तुम्बथा गुह्य The toppling
down of a light stone from the hill top with a gentle breeze is given
as typical of the fall from eminence of a man of levity Construe
व एतु स उतत पदमसाप्य हेतुयैव वीरिणि भ्रुवन् शिखरेणेतद् इत्यण चाम्बालपुत्र (मन्)
अथ पति । व एतु वीरु Whosoever suffers from levity will suffer
a fall easily (हेतुयैव) if he were to be raised to eminence इत्यण्यः
कुपलवानन्द reads वृत्तण In place of वीरि भ्रुवन् र गं reads वीरि भ्रुवन् and
remarks इति एते इतिगोचरे वेदन् वपयितु वा इत्यदाभवात्पुत्रेणाप्य अमने वेधननिन्दना
युत ॥

Here the fact that the light particle is unseated with the slightest
jerk of the wind is stated to account for itself as being due to the
general truth Undeserved eminence precariously held succumbs to
the slightest disturbance In other words एतद्व्यय—more accurately
एतद्व्यय—*is* made to convey the relation between fall and its

cause viz attainment of eminence on the part of one that is लघु (light or frivolous)

Here the दृष्टान्तक्रिया is capable of *intimating* the general truth of the cause effect relation between undeserved eminence and fall. That is why it is सम्बन्धस्तुमन्त्रा कुबलयानन्द and र ग are more categorical and, for that matter, helpful also, when they call it बोधननिदर्शना That the सम्बन्धस्तुमन्त्रा is बोधनस्तुमन्त्रा can be clearly made out from the words of र ग on the stanza चूनामणिपदे etc. cited above —गिरेश्च सुखोदयदेशवच्छिन्न शिरस्वत्नारूपस्य गृहमेभिगममदानीष्ववरणविधयवत्ताधानुसूलाचरणस्य सम्भवात् सम्बन्धस्तुमन्त्रा मूलार्थे निदर्शना सम्भवति । Again read जयरथ—अभ्यागतस्य रवेर्गिरिणा शिरसा धारण तत्त्वमर्थाचरणम् । अत एवान् बोधयन्नि गित्त्वस्ममर्थाचरणे प्रयोगान्मयेव भवन्निरपि अनिदिमपया कर्या इति सम्बन्धस्तुमन्त्रामूलमर्थाचरणम् ॥ मम्मट's definition एवत्वहेत्वन्वयन्योक्ति क्रियथैव, is too vague to bring out the essential feature of the figure which, as seen above, consists in making a particular fact typify some general truth In fact, मम्मट, to judge from his वृत्ति, seems to take सम्बन्धस्तुमन्त्रा as referring to two facts *being related* as cause and effect The क्रिया is the effect of some cause, to that extent there is सम्बन्धस्तुमन्त्रा The क्रिया itself intimates (or, is made to intimate) thus सम्बन्धस्तुमन्त्रा This seems मम्मट's view point about this variety.

There arises a question due to the occurrence of words like इति बोधयन् etc. in this variety of निदर्शना. When the poet attaches to the प्रकृत like उदयाचल, in the instance given above, the attribute of being बोधयन् etc., is he not indulging in an implied उद्देश्य? For उदयाचल-सना आतिथेया नार्या इति बोधयन् (इव) देव रमि चूनामणिपदे भक्ते, which is गम्य (इव being understood) उद्देश्य, seems to be the tenor. There are two schools among आलम्कारिकस that answer the question differently जयरथ, for instance says there is no उद्देश्य here, for बोधयन् does not mean बोधयन् इव but simply बोधयन् The rule being that the causal formation clearly indicates the *capacity* of the agent to carry out the action in question (तत्त्वमर्थाचरणे प्रयोगात्) र ग also subscribes to this view but thinks it just possible that it may be a case of गम्य उद्देश्य, acc to the view by which a वर्तु of क्रिया is यनाश्रय, while here the उदयाचल, say, makes no यान and is still *fancied* as making the यान in so far as it is a वर्तु.

वृत्ति—अत्र पान क्रियया etc. पानक्रियया to be accurate दृष्टान्तगतक्रियया Here the action of the stone's fall is made to intimate (स्याप्यन्ते causal √ स्या) the relation (cause-effect) subsisting between fall and attainment of eminence (उन्नतपदप्राप्ति) by one suffering from levity (लाभे सति) एवमेव सति उन्नतपदप्राप्ति is the कारण, पान is the कार्य As said above, मम्मट seems to

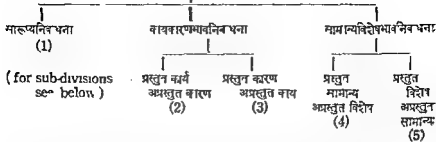
have in view the मन्त्र of वाच-वचनमन्त्र as lying at the root of this variety. That is why it is मन्त्रस्तुतमन्त्रा acc to him. That thus is not the view of other अन्वयकारिणः will be gathered from the remarks of र ग and वचन्य cited above. In fact वाचमन्त्र, from whose definition मन्त्र seems to have partly borrowed also does not hold this view about मन्त्रयः विदयेन स्वनदर्थान्तरव्यापन निदर्शनम् ■ his definition which he explains in his वृत्ति thus अत्युच्चपदाभ्यां पतनायेत्यर्थदायिना दासन् । आशाब्दु कानि एव तरारिद वचनमन्त्रे ॥ चर्तनीति द्विया । तस्या ■ पानम् । तदर्थोऽत्युच्चपदाभ्यां पतनायेति दासनम् । Thus, acc to वाचमन्त्र also, the मन्त्रयः ■ बोधनमन्त्रयः—not वाच्यवचनमन्त्रयः

११—अप्रस्तुतप्रशान्ता

In समाप्तीति, we saw how the अप्रस्तुत was suggested by the use of transparent विशेषण applied to the प्रस्तुत. In अप्रस्तुतप्रशान्ता, [statement (प्रशान्ता) of the अप्रस्तुत] to be precise, in one variety (सादृश्यनिबधना) of it, we have an exact antithesis of समाप्तीति. That is to say, we have such विशेषण applied to the अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रशान्ता, that they by their transparency produce in us a consciousness of the प्रस्तुत. The poet, here, instead of making a direct statement about the प्रस्तुत, depends on the power of suggestion—not very powerful though—and makes the अप्रस्तुतमन्त्रयः suggest by its similarity the प्रस्तुतमन्त्रयः. Thus in one variety of it, अप्रस्तुतप्रशान्ता is based on मन्त्र भेदम्. Between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत there is revealed सादृश्य in this variety.

But sometimes the relation between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be one of वचन-वचन or वचन-वचन also. अप्रस्तुत being वचन or वचन and the प्रस्तुत, वचन or वचन respectively. So when the poet wants to hint at the वचन which therefore is the प्रस्तुत he may describe the वचन or vice versa

अप्रस्तुतप्रश्ना (5 varieties)

Are सारूप्य वायकारणभाव and सामान्यविशेषभाव the only possible relations between अप्रस्तुत and प्रस्तुत? Read कुबल्लयानन्द — नद्यप्रस्तुतप्रदासादा प्रस्तुता प्रस्तुतयोः पञ्चविध एव संबन्ध इति नियन्तु शक्यते । सम्बन्धान्तरेष्वपि दशनात् । सहोपस्थात् किमपि सम्बन्धान्तरमाश्रयणीयमव ।

One might naturally ask why the poet takes a fancy to the description of the अप्रस्तुत, when he is primarily concerned with the प्रस्तुत. The answer lies in the fact that in this figure the poet wants to be suggestive and at the same time regale us with a picturesque description of the अप्रस्तुत. Thus when the poet describes the सद्दृश or कार्य or कारण or सामान्य or विशेष all अप्रस्तुत, he means to suggest to us the प्रस्तुत सद्दृश or कारण or कार्य or विशेष or सामान्य respectively and, at the same time give the अप्रस्तुत in a picturesque setting. Nay we may go a step further and say that in the last four varieties (based on कार्यकारणभाव or सामान्यविशेषभाव) he finds the अप्रस्तुत more picturesque and therefore describes it the suggestion of the प्रस्तुत being its natural sequel. When र ग is inclined to look upon these cases as belonging to the गुणभूतव्यङ्ग्य class he means as much. In the case of सद्दृश प्रस्तुत and अप्रस्तुत (i.e. the first variety) how ever as both the प्रस्तुत and अप्रस्तुत are equally picturesque the poet's aim in describing the अप्रस्तुत seems to be only in the suggestive effect. Read र ग — एव माहृदयमूल्यकरे स्तेम् (i.e. ध्वनित्वा न वा) । वायकारणभाव सामान्यविशेषभावमूलास्तु चत्वारः प्रकाश गुणभूतव्यङ्ग्यत्वेन भेदाः ।

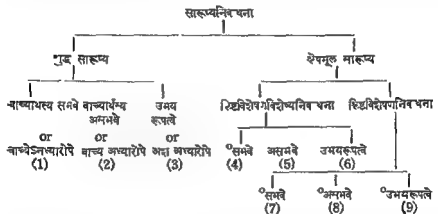
The first variety based on सारूप्य deserves a closer study particularly in the light of its wider implications assumed by र ग. A stanza like मलिनऽपि रागपूर्णं निरसितवन्नामनपत्न्येऽपि । त्वपि चरऽपि च सरना भ्रमर कथं वा सरोविनी त्वन्मि ॥ apparently addressed to a भ्रमर, may be construed in two contexts. (1) It might be taken as addressed primarily to भ्रमर the प्रस्तुत suggesting the behaviour of अप्रस्तुत नायक—

when it becomes a case of समानोक्ति, or (2) it might be *apparently* addressed to the अमर, the अप्रस्तुत, when actually the नायक is प्रस्तुत;— when it becomes a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, or (3) it may be addressed to the अमर who is as much प्रस्तुत as the नायक. For it may be just the remark of ■ सखी who actually sees before her the अमरवृत्तान्त and नायकवृत्तान्त both and describing अमरवृत्तान्त hints at the नायकवृत्तान्त both being प्रस्तुत. Even in this case, it is अप्रस्तुतप्रशंसा, acc to र ग. अप्रस्तुत, acc to र ग, connotes here whatever is मुख्यतःपर्यवधिपरिचरितं— whatever is not primarily aimed at by the poet. [अप्रस्तुतशब्दन द्वि मुख्यतापर्यवधिपर्याभूताभक्तिरिच्छोर्ध्वो विवक्षित ।] ■ च क्वचिदल्पन्ताप्रस्तुत क्वचिदप्रस्तुतश्रेति न कोऽपि क्षोभ । Thus अमरवृत्तान्त, though occurring before the सखी, is not तात्पर्याविषय, her primary aim being to refer to the नायकवृत्तान्त. Thus अमरवृत्तान्त is अप्रस्तुत acc to र ग the नायकवृत्तान्त प्रस्तुत. This also is, therefore, a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, acc to ह्रस्व कुबलयानन्द takes it as ■ separate figure, प्रस्तुतादुर.

We have seen above that the varieties based on वायव्यरत्नभाव and सामान्यविशेषभाव are, in essence of गुणीभूतव्यङ्ग्य class. The variety based on सादृश्य, however, will be ध्वनि if both are प्रस्तुत, as seen above in the third interpretation of मल्लिनेऽपि etc. If one ■ प्रस्तुत and another अप्रस्तुत as in the second interpretation it becomes, in all probability a case of गुणीभूतव्यङ्ग्य. Read र ग—इदं ■ वाच्यम्— अल्पन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यताया उत्तिवन्नयवसितया अधिषया प्रतीयमानार्थस्य वनादादृशत्वेन ध्वनित न निर्वर्णम् । इदो प्रस्तुतत्वे तु ध्वनिव निर्विवादमेव । एव सादृश्यमूल्यकारे द्वैतम् । One thing is clear viz, in अप्रस्तुतप्रशंसा we have a वाच्य which is higher than an अधमशब्द—शब्दचित्त or अर्चिद.

सादृश्यानवधना variety interests us also because of its numerous forms. The सादृश्य between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be सुदृ or रिष्ट (: / based on शेष) The शेषम् सादृश्य may be again of two kinds (1) The शेष embracing the विशेषण and विदेष्य both, or only (2) the विशेषण. As the अप्रस्तुतप्रशंसा purports to hint at the प्रस्तुत that being the poet's main concern, the poet does not wait to see if the अप्रस्तुत वर्णन is plausible or otherwise. The अप्रस्तुतवर्णन plausible or otherwise must bring the प्रस्तुत to our mind thus ■ the poet's sole aim. Thus the poet will make ■ tree speak and hint at the प्रस्तुत. Is it not implausible (असम्भव) on the face of it that ■ tree should speak? Sometimes the अप्रस्तुतवर्णन may not be such an implausible thing but a plausible (सम्भव) one which may be अप्रस्तुत. Occasionally, again the अप्रस्तुतवर्णन may be a combination of plausible and implausible things. These varieties could be

described, to adopt रय्यक's nomenclature, as वाच्यार्थस्य अममवे, वाच्यार्थस्य ममवे and वाच्यार्थस्य उमदरूपत्वे. As what appears implausible when viewed in itself appears plausible when viewed in relation to the प्रस्तुत, वाच्यार्थस्य असमवे, ^०समवे and ^०उमदरूपत्वे could be respectively described as वाच्येऽन्यारोपे, वाच्येऽन्यारोपे and अज्ञे अच्यारोपे अप्रस्तुतप्रशसा as मम्मट does. Thus we get the following sub-divisions of the सारूप्यनिबधना (the same as सादृश्यनिबधना) अप्रस्तुतप्रशसा —

Read २ ग — अस्या च वाक्या (' च्या) र्थे क्वचित् प्रतीयमानार्थतादरध्येनैवाकतीष्ठते । क्वचिच्च स्वगतविशेषणान्वययोग्यामममायितु प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । क्वचिच्च प्रतीयमानमपि रिचिद्विशेषे वाच्यतादात्म्य, वाच्य च रिचिद्विशेषे प्रतीयमानतात्पर्यमपेक्षते । मम्मट gives illustrations not of each and every one of these varieties but numerous enough to illustrate the underlying principle

अप्रस्तुतप्रशसा more popularly known as अन्योक्ति, a name dating from रुद्रट, has made rich contributions to the Sanskrit Literature Didactic writers have found therein an effective medium to give instruction and advice. Seen in a clear perspective, what are the stories in the हितोपदेश and पञ्चतन्त्र, if not so many अप्रस्तुतप्रशसासु ? कुवलयानन्दकार says एव ब्रह्मत्वादिषु सामान्यन क्वचिर्न प्रस्तुत्य तद्विरणार्थमप्रस्तुतकथा विशेषोदाहरणेषु इयमेवप्रस्तुतप्रशसा द्रष्टव्या । A classical example of अप्रस्तुतप्रशसा is Aesop's Fables The कर्त्य-कारणमूल variety is least useful that way the सादृश्यमूल and सामान्य विशेषणमूल figure prominently in didactic Sanskrit literature

It may be noted incidentally, that it is not always easy to detect the figure अप्रस्तुतप्रशसा The difficulty arises due to uncertainty as to whether what is stated is प्रस्तुत or अप्रस्तुत When on the face

of it we have a wholly implausible or partly implausible thing as the वाच्यार्थे we are certain that it is अप्रस्तुतप्रमा for unless we think of it in the light of the प्रस्तुत, it will make no sense. But where no implausibility is involved nothing else but the knowledge of context would decide प्रस्तुतव or अप्रस्तुतव. We have seen above how मन्दिरेषु रामपूर्णा etc. becomes a case of समानोक्ति or अप्रस्तुतप्रमा acc to the view we take of the प्रस्तुत therein. The task of detecting the figure becomes much more difficult in the variety where वाच्य or वचन or विशेष or सामान्य is अप्रस्तुत and the other correlate प्रस्तुत. For who can be sure that the statement made is in the light of something else viz its cause or effect or सामान्य or विशेष ?

For अप्रस्तुतप्रमा vs पर्यायोक्त see पर्यायोक्त.

For अप्रस्तुतप्रमा vs इष्टान्त see इष्टान्त.

For अ प्र vs अर्थान्तरन्यास see अर्थान्तरन्यास.

अप्रस्तुतप्रमा vs समानोक्ति — The variety of अप्रस्तुतप्रमा which is likely to be mistaken for समानोक्ति is रिष्टविशेषमूल्यसादृश्यनिबन्धनात् the one in which the अप्रस्तुत विशेष्य is qualified by विशेषण with two meanings one applying to the अप्रस्तुत the other to the प्रस्तुत. In समानोक्ति also as we saw the विशेषण have a double significance. And the obvious point of difference between अ प्र of this variety and समानोक्ति is that whereas in the अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and व्यङ्ग्य प्रस्तुत in समानोक्ति the वाच्य is प्रस्तुत and the व्यङ्ग्य अप्रस्तुत. Thus makes it possible for one and the same stanza to be अप्रस्तुतप्रमा or समानोक्ति acc as we take the वाच्य as अप्रस्तुत or प्रस्तुत respectively. In other words difference of context will turn a stanza into a case of अ प्र or समानोक्ति. Thus in appraising the instance मन्दिरेषु रामपूर्णा etc. र ग says इत्याद्यप्रस्तुतप्रमासायामप्रस्तुतव्यङ्ग्यसाक्षादुपात्तत्वादिशेषेणापि उपस्थापितं यद् यदि तु पलक्रीणादी अमरवृत्तान्तं एव प्रस्तुतवत्तां भवत्येवैवं समानोक्तिः । Read माणिक्यचन्द्र विशेषणानां स्थिते प्रस्तुतस्य वाच्यत्वे अन्यस्य तु गन्धत्वे समानोक्तिः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गन्धत्वे अप्रस्तुतप्रामेति विवेकः ।

अप्रस्तुतप्रमा vs शेष — Here again that variety of अप्रस्तुतप्रमा wherein both the विशेषण and विशेष्य are रिष्ट is likely to be mistaken for शेष. Because as we saw earlier in शेष also both विशेषण and विशेष्य are रिष्ट. What distinguishes अ प्र of this class from शेष is that while in अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and the गन्ध प्रस्तुत in शेष the वाच्य and the गन्ध are both प्रस्तुत or अप्रस्तुत. Here again context alone could show us what is प्रस्तुत or अप्रस्तुत. मा ॥ — प्रस्तुतप्रस्तुतयो (? = प्रस्तुतयो अप्रस्तुतयो च) वाच्यत्वे विशेष्यस्यापि स्थितेऽर्थेयः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा = a figure dating back from मम्मद मम्मद and दण्डिन, however, confined its scope to अप्रस्तुतप्रशंसा only उद्भट followed suit वामन first broadened its scope to include any statement whether स्तुति or otherwise (विचिदुषी अप्रस्तुतप्रशंसा) उद्भट was more explicit when he named the figure as अन्योक्ति But for reasons unknown, the name अन्योक्ति could not grow popular and we find successive writers मम्मद, हय्यन, विश्वनाथ, अप्ययदीक्षित (कुबल्यानद) and जगन्नाथ sticking to the name अप्रस्तुतप्रशंसा, though in the broad sense of a statement of the अप्रस्तुत

Essentials — [अप्रस्तुतत्व प्रशंसा Read कुबल्यानद for the significance of प्रशंसा — प्रशंसास्य स्तुतिनिदास्वरूपव्याख्यानमाधारेणकीर्तनमात्रपरौ दृश्यते । र ग explains the name as अप्रस्तुतेन प्रशंसा] The statement need not be necessarily in the nature of praise प्रशंसा means वीचन, statement, only It may be praise censure or neither of the two (ii) The statement (प्रशंसा) must relate to the अप्रस्तुत and must be transparent enough to suggest the प्रस्तुत (iii) The प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व will be determined by our knowledge of the context or by the statement being wholly or partly implausible (अनन्वय) on the face of it. (iv) As the suggestion of the प्रस्तुत is the poet's primary concern the poet does not bother about the plausibility or otherwise of the वाच्यार्थ He will make a tree speak; he will make a fox converse with a lion, [It should be noted however, that when the speaker himself, in an abnormal state of mind addresses an object not normally addressed by us the case need not necessarily be of असम्भवा] Read कुबल्यानद (under प्रस्तुताहुराण्डार) — न चानामप्रणीयामन्येन वाच्यामनन्वयप्रस्तुतदेव वाच्य मीग्यादिना भृहादावप्यामन्यस्य शोके प्रशंसात् (v) The statement, if based on सादृश्य will convey the सादृश्य with or without the help of शेष If शेष = used, it may embrace the विदग्धा only or विदग्धा and विदोष्य both (vi) If the statement is based on वाच्यसमन्वय on some occasions, the वाच्य-समन्वय relation may be ascertained without external help But a knowledge of the context may be necessary otherwise to ascertain that the particular वाच्य (अप्रस्तुत) is the outcome of some (प्रस्तुत) कारण, or that the particular thing = कारण (अप्रस्तुत), in relation to something else वाच्य (प्रस्तुत) (vii) When the statement is based on सादृश्य-विदोष्य, व्यवहारजन मय, generally speaking suffice to determine the प्रस्तुत

१ सू २० अप्रस्तुत etc Construe वा अप्रस्तुतप्रशंसा सा प्रस्तुतप्रशंसा मा
५४ Whatever is known as the figure अप्रस्तुतप्रशंसा is literally २०,

bearing on the प्रस्तुत. सा प्रस्तुताश्रया सा एव : It (i. e. figure) is literally that, based on प्रस्तुत. Literally that i. e. literally अप्रस्तुतप्रशसा, i. e. the figure consists in the statement (प्रशसा=कीर्ति) relating to the अप्रस्तुत and is therefore true to its name. The definition is taken as a pattern by चन्द्रालोक of जयदेव (13th cent.) अप्रस्तुतप्रशसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया Cf. मम्मट's definition of व्यतिरेकः स एव स. प्रस्तुताश्रया based on प्रस्तुत i. e. suggesting it.

वृत्ति —अप्राकराणिक etc. अप्राकराणिक=अप्रस्तुत. अभिधानेन : Explains the significance of the word प्रशसा प्रशसा need not be praise only though this was the meaning in the early stages of the development of the figure. Any statement is प्रशसा here Read भाणिक्यचन्द्रः स्तुतिनिन्दामान्यैर्बर्णनादृष्टी प्रशसा । अत्र वर्णना न स्तुति । साहित्यचूडामणिः—प्रशसा इति वर्णनोत्कृष्टं निन्दाया अपि वर्धमानत्वात् । प्राकराणिकस्य आक्षेपः : The suggestion of the matter under description. Why is the प्राकराणिक suggested ? Read मा च —तत्र अप्रस्तुत अप्रस्तुतत्वादेव वक्तुमशक्यं तत्र प्रस्तुतपरतया उच्यमानं युक्तं स्यात्. Again सा —अयुक्तं खलु अप्रस्तुतस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वादेव । तत्र प्रस्तुततात्पर्यं यदाचिद् युक्तं स्यात् ।

§ सू २८. कार्ये निमित्ते etc Construe (1) कार्यं प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i. e. वारणस्य) वचः, (2) निमित्ते प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i. e. वार्यस्य) वचः, (3) सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य (विशेषस्य) वचः, (4) विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य (सामान्यस्य) वचः ; (5) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः च इति पत्रथा.

Note the word वच meaning statement in general 'प्रशसा' in the name of the figure means mere statement as seen above

वृत्ति —तदन्यस्य i. e. of the other correlate, viz वार्यादन्यस्य वारणस्य, निमित्तादन्यस्य कार्यस्य, सामान्यादन्यस्य विशेषस्य, विशेषादन्यस्य सामान्यस्य. तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः, says मम्मट Why does he not say तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य वचः ? Possibly because we might mistake तदन्य for अतुल्य. प्रस्तुते तदन्यस्य वचः shows that whatever is described is the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत being suggested. सामान्य-विशेष a general truth and a particular fact bearing out the general truth तुल्य-तुल्य i. e. सरस things

St 48 याता etc Illustrates वार्ये प्रस्तुते वारणस्य अप्रस्तुतस्य वचः. A lover describes how he was made to abandon his idea of going on travel by the soft but cynical smile of his beloved, which indicated that she would die if he were to leave her. याता किं न मिलन्ति etc. words of the lover about to depart. याताः किं न पुनः मिलन्ति i. e. they do not part company for good. नितरां वृथासि possibly due to the prospects of impending separation लज्जामन्थरतारकेय

Her pupils (तारका) appeared slovenly as she felt abashed to confess her nervousness निपतर्पीताशु (चक्षु) : e she controlled her tears as they were about to fall Again due to bashfulness हसितेन etc she indicated to me by her (cynical) smile how eager she was to meet death that was imminent. 'If we part company, I die' was her suggestion

The stanza gives the कारण why the speaker dropped his idea of departure This must have been occasioned by somebody having referred to his abandonment of the projected trip (प्रस्थाननिवृत्ति) which therefore is the प्रस्तुत in relation to which the कारण given in the stanza is अस्तुत This therefore is कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अस्तुतस्य प्रश्ना It may be noted that here one could easily judge even without the knowledge of context that since the speaker is giving the reasons why he deferred his departure the occasion (प्रस्तुत) must have been a reference to his प्रस्थाननिवृत्ति

अत्र प्रस्थानात् etc इति कार्ये ष्ट sc अन एव प्रस्तुते The काव viz प्रस्थाननिवृत्ति was the occasion (प्रस्तुत) for a query प्रस्थानात् किमिति निवृत्तासि ? i e someone asked him the question referring to his प्रस्थाननिवृत्ति Thus प्रस्थाननिवृत्ति was प्रस्तुत किमिति निवृत्तोसि should not lead us to think that since the reason was asked the reason is प्रस्तुत and hence यात् etc is प्रस्तुतप्रश्ना, not अत्र For the reason itself comes to be asked in the light of the काव प्रस्थानात् निवृत्ति which is, therefore the प्रस्तुत Lest किमिति निवृत्तोसि might lead us to think that the कारण is प्रस्तुत प्रदीप proposes निवृत्तोसि विम् Unnecessary Read सा ह '—अत्र कस्यचिदगमनरूप काव कारणमभिरहितम्

St 49 राजन् etc Illustrates कारण प्रस्तुते कार्यस्य अस्तुतस्य प्रश्ना. Pathetic description of a parrot addressing different portraits in the palace deserted by the enemy at the news of an imminent invasion by the king (नाथ) who is being addressed by the poet राजसुता मा पाठयति the princess used to give lessons to the parrot. कुमारसचिवे the friends of the prince. नाद्यापि कि भुङ्ग्यते the parrot possibly took his grub in their company इत्य etc Construe नाथ, तव अरिभवने अश्वरी पञ्जरात् मुक्तः पुत्रः शून्यबन्धुं निवस्थान् (राजसुताः) अवलोक्य पथैः इय आमापने अश्वरी पञ्जरात् मुक्तः Passers-by took pity on the parrot left all alone by the enemy that had fled in panic. They set it free from the cage where else it would have starved शून्यबन्धुं विप्रस्थान् अवलोक्य It looked at their paintings on the terrace that was deserted पथैः i e first he addressed the राजसुता then the देवी, कुम्भा and कुमारसचिवः

'Here the poet wants to drive at the panic (काय) that seized the enemies when the king (addressed by the poet) started on his expedition. Thus he does by graphically describing the effect of the panic, in so far as it was typified in the parrot's case. Thus कारण being प्रस्तुत काय is stated

अत्र etc. कारणे प्रस्तुत कारण of the शुक's plight. The शुक's pathetic plight was the result (काय) of the sudden flight of your enemies, the कारण which is प्रस्तुत प्रस्थानोद्यत भवन्त ज्ञात्वा when the enemies came to know that you were about to start on an expedition against them. Since the नाय is addressed and his enemy's flight is referred to it is evident that the poet wants to pay a compliment to the king. As soon as we know this we can guess that शुकवर्णन is not an end in itself but a means to an end and thus अपस्तुतप्रशमा. Some आलंकारिक like रघुक give this as an instance of पयायोक्त

St 50 पतस्य etc Illustrates सामान्ये प्रस्तुते विशेष्य अपस्तुतस्य प्रशमा. Description of the folly of a fool who not only mistook a drop of water on a कमलिनीपत्र for a pearl but passed sleepless nights when the drop vanished as he tried to snatch it. तस्य मुखात् कियद् may be construed in two ways (1) तस्य चतस्य मुरात् वारिण वण मुक्तामणि इति अमल पतद् कियद् or (2) तस्य चतस्य मुरात् एतद् कियद् वत् स वण मुक्तामणि इति अमल. In the first some one fools the stupid fellow that the drop was a pearl. In the second the stupid fellow himself declares (मुखन वाहमात्र लक्षणे—सा च) that he thought the drop to be a pearl. अस्मादपि अन्यत् शृणु Listen something further. Construe इति आदीयमाने अनुत्पन्नप्रलम्बक्रियाप्रविलयिनि वणे मम (मुक्तामणि) इव उड्डीय गत इति अन्तर्मुक्ता अनुत्पन्न न निद्रानि। अनुत्पन्नप्रलम्बक्रियाप्रविलयिनि when the drop vanished due to the light movement (क्रिया) of the finger tips. मम sc मुक्तामणि. कुत्र उड्डीय गत where did it go flying?

Here the poet wants to impress on his reader the general truth that fools lay claim to things they ought not to. Thus he does by describing a particular fact viz fools behaviour. Thus सामान्य being प्रस्तुत विशेष is described

अत्रास्थाने etc. जडाना अस्थाने ममत्वमभावना भवति the indiscreet cherish as their own what is not properly so (अस्थाने) अस्थाने i.e. when the object is not really their own

St 51. सुहृद्भू etc Illustrates विशेषे प्रस्तुते सामान्य अपस्तुतस्य प्रशमा. Acc to उद्योत these are the words of a minister of नरकमुर ad

dressed to his friend शाल्व . The minister incites शाल्व to take vengeance on कृष्ण for killing नर्वासुर by telling him (शाल्व) how only the persons that avenge their friend's death are esteemed highly. ab Construe य वैप्रतिपातनेन मुद्गरवृक्षात्पञ्चमार्जनं करोति Whosoever wipes out the tears of the widows of his friend by avenging the hostile acts The widows feel relief when they find the culprit brought to book by the friend of their deceased husband स पुमान् : He is manly स नानिमान् i e he knows right policy. श्रिय भाजनः i e. he wins glory

Here, in order to convey the particular fact that शाल्व should wreak vengeance on कृष्ण, the speaker states the general truth viz that a person who avenges his friend's death covers himself with glory Thus here we have विशेषे प्रस्तुते सामान्य अपस्तुतस्य प्रशंसा.

अत्र कृष्ण etc त्वमेव शाल्व You alone will be praiseworthy. . None else could stand comparison with you

तुल्ये प्रस्तुते etc See the divisions given above of माह्व्यमूला अपस्तुतप्रशंसा शेष समासोक्तिः मम्मट is using the term शेष merely to indicate cases of अ प्र where the विशेष्य and विशेष्य are both िष्ट Similarly, he uses the term समासोक्ति, to indicate cases of अपस्तुतप्रशंसा where the विशेष्य alone are िष्ट Strictly speaking, the term शेष indicates the figure where both the वाच्यार्थे are प्रवृत्त or both अप्रवृत्त So also समासोक्ति indicates the figure where the वाच्यार्थे refers to प्रवृत्त and गम्यार्थे to अप्रवृत्त So both शेष and समासोक्ति, strictly taken, cannot well go hand in hand with अपस्तुतप्रशंसा, where the वाच्यार्थे refers to the अपस्तुत That is why मम्मट's use of the words शेष and समासोक्ति, in the present case, is unscientific though, what he means is clear सादृश्यमात्रं वा . मम्मट refers to सादृश्य not based on शेष तुल्यत्वं etc. are responsible for one thing suggesting another, similar to it

St 52. पुस्त्यादपि etc Illustrates अपस्तुतप्रशंसा based on शेषमूला सादृश्य, the शेष embracing the विशेष्य and विशेष्य both विष्णु's (पुण्योत्तम) glorious example (अपस्तुत) described driving at the प्रस्तुत viz the glorious example of a Superman (पुण्योत्तम) पुस्त्यादपि प्रविचलेत्, ref to विष्णु's assumption of a feminine role in the भृगुवदन episode For the double meanings of the different phrases, see the English Translation and उच्यते अधोऽपि यावान् Ref. 10 बहोत्तार as applied to विष्णु विष्णु as a boar went to पाल् and rescued the earth. प्रणयने नमहान् नमहान् dwarf (बहोत्तार) applied to विष्णु:

'mean', as applied to the Superman नमहान् a compound with न as the first member Trvṃ Edition reads प्रणमनेन महान् विष्णु became 'great' by making a request to बलि पुरुषोत्तम (the Superman) will make himself great though he has to pray for it Not a happy reading For, all other विशेषणस्य imply some sacrifice by विष्णु and Superman Only the reading नमहान् is in tune with them Construe यदि पुस्तकादपि प्रविचरेत् तदपि विश्वमभ्युदरेत् d construe केनापि पुरुषोत्तमेन इयं दिक् प्रकृतिता केनापि By the inscrutable (विष्णु) By any (Superman) दिक् प्रकृतिता Has shown the way, set an example The idea is विष्णु has set the example of surrendering his own interests to save the world The Superman sets the example of surrendering his own interests to save all

Here the stanza describes पुरुषोत्तम विष्णु, the अग्रस्तुत, with विशेषणस्य that apply also to the Superman (पुरुषोत्तम) who is प्रस्तुत As पुरुषोत्तम primarily signifies विष्णु the अर्थार्थ relates to विष्णु Since विष्णु is ordinarily an उपमान, he must be अग्रस्तुत in relation to the Superman the प्रस्तुत, who is similar to him Here we have शेष not only in the विशेषणस्य viz पुस्तकादपि प्रविचरेत्, अर्धेऽपि वायात्, प्रणमने नमहानपि स्यात्, तदपि विश्वमभ्युदरेत् but also in the विशेष्य केनापि पुरुषोत्तमेन Thus here सादृश्य between प्रस्तुत and अग्रस्तुत is conveyed by शेष of विशेषणस्य and विशेष्य both

St 53 वेनास्यभ्युदितेन etc Illustrates to adopt मन्मट's misleading terminology, समातीक्ष्णमूलक अग्रस्तुतप्रसङ्गात् to describe it correctly, it is सादृश्यमूला अग्रस्तुतप्रसङ्गात्, based on रेप that embraces the विशेषणस्य only A rebuke administered to the Moon who though obscured by the Sun (during daytime), clings to his पादस (rays) and is जड (cool) enough to parade himself on high (at night time) ab construe येन (रविणा) अभ्युदितेन चन्द्र इति गमितोऽस्ति तत्र रवी प्रतिफलुमेव युज्येत, न पुन तस्यैव (रवेरेव) पादग्रह (गर्भ) । रवे पादग्रह Play on the word पाद (1) rays, (2) foot The moon, it is believed, takes in the rays of the sun which it diffuses during night time क्षीणेनेतद् etc. Construe यदि क्षीणेन (रवे पुरत केनक्षीणेन) पतत् (पादग्रहण) कृत ता (= तर्हि) मनात् नो हज्जसे किम् । The idea is Though you had grown क्षीण that was no reason why you should debase yourself by पादग्रह d Construe एव अस्तु । Let that pass यदयोनिं विस्फुरन्ति सा म्वा जड धामता The idea is It is the height of जडधामता (cool lustredness : stupidity) that you parade on high with your borrowed lustre ।

Here, the transparent epithets इति गमित (sent into obscurity), पादग्रह कृ (to cling to the feet), क्षीण (impoverished), जडधामता

(stupidity), व्योम्नि विस्फूर्जते (parade on high) apply to a person who not only clings to the feet that kicked him into obscurity, but pleads that he did the abject act in poverty. Nay, he has the stupid effrontery to parade himself in the borrowed feathers (that he earned with the पादग्रह) Thus the विशेषण is श्लिष्ट applying to the अप्रस्तुत चन्द्र and प्रस्तुत जन्म पुरुष (कापुरुष—र ग) The विशेष्य viz चन्द्र is not श्लिष्ट. Thus here we have सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशामा based on श्लेष embracing the विशेषण only.

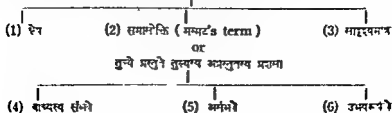
The inaccuracy of मम्मट in styling this variety as समाप्तोक्तिमूला is criticized by जगन्नाथ in the following terms—यत्तु 'येनास्यभ्युदितेन तस्यैव पादग्रह' इत्यत्र समाप्तोक्तिरनुप्रासिवा इति मम्मटमट्टैरुक्तं तत्र विचार्यते—अत्र विशेषण साम्यमादिभ्यां प्रतीयमानं कापुरुषवृत्तान्तं किं प्रस्तुतं आहोस्विदप्रस्तुतः । आद्ये समाप्तोक्तेर्विषय एव नास्ति । द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशामाया नास्ति विषयः । तस्माच्छ्लिष्टविशेषणगोपक्षितद्वितीयार्थमात्रं समाप्तोक्तिरित्यभिप्रायेण यथाकथञ्चित्सङ्गमनीयम् ।

St 54 भाद्राय वारि etc. Illustrates अप्रस्तुतप्रशामा based on शुद्ध सादृश्य, not श्लिष्ट. The vile ocean receives the fresh water of the rivers only to turn it into brine. वद्ववादहने हुत. The ebb of the ocean is mythically explained as due to the water being consumed in the submarine fire (वद्वानल).

Here वारिभिवृत्तान्त, which is अप्रस्तुत as any shrewd सादृश्य can see, puts us in mind of the प्रस्तुत viz the वरपुत्र who has good things lavished on him only to be misused. The सादृश्य is not based on श्लेष and hence शुद्ध. Thus this illustrates तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशामा शुद्ध.

इयं च काचित् etc. मम्मट proceeds to illustrate वाच्यस्य संभवे अर्थभेद and उभयरूपत्वे इयं च etc. इयं : e. अप्रस्तुतप्रशामा based on सादृश्य. Read 'variety' in place of 'figure' in the translation. मम्मट seems to take वाच्यस्य संभवेऽर्थभेद as another independent principle of division giving 3 varieties more of सादृश्यमूला अ प्र, making a total of 6 varieties. Thus his classification would be

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशामा

But as seen above सन्वासम्ब principle could be applied to each one of the three क्षेत्र, समाप्तेति and सद्दस्यमत्र, giving 9 varieties (3×3) of सद्दस्यनिवचना अ प्र

वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य समव वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य असमव अक्षेपु अन्वयारोप = वाच्यक्षेपु प्रतीयमानार्थान्वयारोप = वाच्यस्य अक्षत सम्वासात्म्ये

वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोप —Here the वाच्यार्थ describing the अप्रस्तुत is in itself plausible (समवर्) and does not stand in need of being construed in the light of (अरोप) the गन्वार्थ (=प्रतीयमानार्थ) applying to the प्रस्तुत प्रतीयमानार्थ = व्यङ्ग्यार्थ applying to the प्रस्तुत

* St 55 अन्धेस्मन् etc Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सद्दस्यमूल अ प्र A poetic conceit as to how dire the ocean would look if it were to be drained dry—the same ocean which it is child's play to cross when it is full ab Construe क्व पेतोपाया अम्भस्वगिन्युवनभोगपाताम्बुक्षे अन्धे लङ्घनेऽपि क्षमन्ते । पेतोपाया (v / Trvm Ed पेतोपायात्) persons using boats अम्भस्वगिन (covered) युवनभोग पाताम्बुक्षिश्च येन cd Construe आहो (=यदि) एष देवान् कथमपि रिक्त भवेत् तदानीं अस्य (उदधे) अवन्तुइरालोचनेऽपि क्व नल (=शक्त) स्वत् । अम् v / अर्ण Trvm अम् (ट m) pit आहोऽपि in contrast to लङ्घनेऽपि of ab Now they are able even to transgress it, then they will be unable even to glance at it

Here the अप्रस्तुत is the उद्विद्वत्तन्त that suggests by सद्दस्य the वृत्तान्त of the प्रस्तुत viz. the person who when full is tractable, but would become a deadly problem with his cupidity, if he were to be reduced to penury The उद्विद्वत्तन्त is in itself plausible that is to say, has योग्यता It, therefore does not stand in need of being viewed in the light of (अरोप) of the suggested meaning though it is there viz सपन्नपुल्पद्वत्तन्त Thus this is वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सद्दस्यमूल अ प्र

वचित्तु अन्वयारोपेणैव —In some cases of सद्दस्यमूल अप्रस्तुतप्रवृत्ता the वाच्यार्थ appears plausible only when viewed in the light of (अन्वयारोप) the व्यङ्ग्यार्थ In other words the वाच्यार्थ has no योग्यता in itself It gets योग्यता when viewed in relation to the व्यङ्ग्यार्थ The story of the lion and the mouse is implausible on the face of it. But it gets plausibility when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz एतेन वार्यं मन्वीश्वरणात् This in स्वयम्भे terms, is वाच्यार्थस्य अन्वये

. St 56 कल्पं etc. Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थान्वयारोपे सद्दस्यमूल अ प्र Dialogue (प्रतीतिरिवा) between the poet and a वृक्षलोकक tree (haunted by ghosts), wherein the tree dwells on the futility of its life.

शाखोटकः (m.) A tree, haunted by ghosts (भूतावास), growing on the burial ground acc. to commentaries. मा. चं.:—इमशानाग्निदग्धपट्टादिः सरुविशेषो हि शाखोटकः। To judge from भावप्रकाश cited in शब्दकल्पद्रुम, it is a particular tree having brown berries: शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः। शाखोटो रक्षपित्तार्शोवातशेष्यानिसारजित् ॥ Tvm. edition reads शाखोटकः. Will it be too fantastic, in the light of this reading, to suggest that शाखोटक (=शाखोट, संप्रदायप्रकाशिनी) is really शाक-वट; शाक being "witch-craft" (cp. शाकि, शाक्त), the very word that is the basis of the word शाकिनी—a witch. (Cp. दशकुमारचरित उ. ६) Not that it was a वट (in c वट is separately mentioned); but a tree resembling वट well-known as the haunt of ghosts. वैराग्यादिव वशि said by the poet because the शाखोटक described himself as दैवहतक. [In the translation read 'an unlucky tree' in place of 'a tree'.] साधु विदितं Well hit: said by the tree. कस्मात् sc. वैराग्यम्—asked by the poet. हृदं कथ्यते said by the tree. The कथन is embodied in cद वामेनात् etc. वामेन, acc. to मा. चं., shows contempt and hints at the वट being of a lower class than himself. छायापिः The word अपि hints at the idea: "I can give berries (फल) and shade. The banian has only shade to give. But even my shade is not of service to the मयिकस, (it being a भूतावास).

Here we have a प्रश्नोत्तरिका between the कवि and the शाखोटक. As it is impossible for the tree to speak, it is implausible on the face of it. But it comes to have significance when viewed in the light of the चङ्गपर्यं viz. the truth: a serviceable अवन counts for nought to the people who prefer an उत्तम though less serviceable. cp. याचना मोषा वरमपिगुणे नाथमे लम्बकामा—मेघदूत. Read हय्यकः अनाचेतनेन सह प्रश्नोत्तरिका नीपपत्रेति वाच्यस्यासंभव एव ।

इद्विदंशेषु etc. In some cases the वाच्यार्थ is partly plausible, partly not so. That is, in some portions one has to read it in the light of the suggested meaning to see its plausibility, in others it is plausible in itself. अशेषु अन्यारोपे is वाच्यारोपे चङ्गपर्यंत्व अन्यारोपे.

St. 57. सोऽश्वे etc. Illustrates अशेषु अन्यारोपे सादृश्यमूल अ. प्र. The bee asked to desist from hovering about the elephant in rut, for the reasons viz. (1) रसनाविपर्यय, (2) कर्मयोग्योश्वाफल, (3) मदनिस्तृप्तत्वपरदिक् दृष्टि, (4) अन्तःशून्यकरत्व. All these have a double significance one applying to the मत्त गज and the other to मत्तस्वामिन् (an insolent master). रसनाविपर्यय (1) The 'inversion' of the elephant's tongue due to a curse of अग्नि. [The निर्वयं here only means the loss of the power

of speech So far as is known the elephant's tongue is normal.]
 (2) The tendency to go back upon what he has said कर्णयोश्चापल
 (1) The unsteadiness of the ears (2) The tendency to lend
 ear to whatever is reported without waiting to sift truth from
 untruth मरविस्मृतस्वपरदिहृ दृष्टि (1) The sight that is blurred enough
 due to ichor to make the elephant oblivious of his own track
 and that of others (2) The outlook that in insolence fails
 to discriminate between kinsmen and strangers अन्तःशून्यकरत्व
 (1) Having a trunk hollow from inside (2) Having the hand empty
 from inside—i e not inclined to give. कः ग्रह What sort of whim
 is it ?

Here as the वृत्ति points out, so far as the भ्रमर is concerned,
 it is only one reason viz कर्णचापल that should persuade it to leave
 the elephant रसनाविषर्षण (tongue growing defunct) and शून्यकरत्व
 (hollowness of trunk) affect the भ्रमर least and are therefore,
 no reason why it should leave the elephant. मर (indicated by
 मरविस्मृतस्वपरदिहृ) is actually the reason why the bee should not leave
 the elephant but should resort to it

Thus कर्णचापल alone is in tune with the वाच्यार्थे viz. वारणस्य
 अक्षेपनीयत्वं रसनाविषर्षण and शून्यकरत्व are in no way helpful to it, and
 appear cogent only when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थे That
 is, to भ्रमर, रसनाविषर्षण and शून्यकरत्व may be a matter of no con-
 cern, but to a सेवक the रसनाविषर्षण and शून्यकरत्व of his master
 are of consequence He should leave a master who goes back
 upon what he says and who is not inclined to give anything
 Thus here the वाच्यार्थे relating to भ्रमर assumes plausibility only
 when understood in the light of the व्यङ्ग्यार्थे So also in the case of
 मर It all suits the वाच्यार्थे Who will advise the bee not to resort
 to the elephant because of its ichor when we know that the
 ichor is the reason why the भ्रमर hovers about the elephant ? But
 मर becomes a plausible reason when viewed in the light of the
 व्यङ्ग्यार्थे A सेवक should leave a स्वामिन् who is मर (insolent)
 Thus आरोप of व्यङ्ग्यार्थे becomes necessary for रसनाविषर्षण, शून्यकरत्व
 and मर It is not necessary only in the case of कर्णचापल That
 is why this is an instance of अतिशु भव्यारोप

भ्रमर रसना etc. भ्रमरस्य अक्षेपने the वाच्यार्थे न हेतु and hence
 assume योग्यता by व्यङ्ग्यार्थे-भ्रमरस्य कर्णचापलं तु हेतु and hence व्यङ्ग्यार्थे

धारोप is not called for मद प्रत्युत सेवने निमित्तम् and hence requires व्यङ्ग्यार्था धारोप

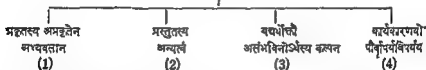
१२—अतिशयोक्ति

In the मङ्गलश्लोक to his नवव्यप्रकाश, मम्मटमहो describes the कविर्भाती to be नियतिकृतनियमरहिता i.e. transcending the laws of the world. And this feature of कविर्भाती (Poet's Speech) is nowhere else so conspicuous as in the figure अतिशयोक्ति. As the name itself bears out, in अतिशयोक्ति we have a statement of something abnormal. It is a statement hyperbolic enough to justify the verdict निरङ्कुशा कवयः passed on poets. When rhetoricians like मामह and दण्डिन् describe the उक्ति to be लोकातिक्रान्तगोचर or लोकनीमातिवर्तिनी or अतिलोक (रुद्र), it is not difficult to understand, though vaguely, the keynote of the figure.

This लोकातिक्रान्तगोचर characterizes practically every figure जयरथ cites (?) — एतैवातिशयोक्तिश्च काव्यस्यालङ्कृतिर्मता। मामह says — सैषा सर्वत्र चन्द्रोक्तिः (= अतिशयोक्तिः)। This indicates how the different figures are but the various keys of the gamut of अतिशयोक्ति. This is अतिशयोक्ति in its broader sense.

The figure अतिशयोक्ति, however, is limited in its scope. According to मम्मट, it is limited to the four varieties he mentions —

अतिशयोक्ति

That these varieties with slight modifications, are admitted by a good many rhetoricians shows how there is a certain unanimity among them as to the scope of the figure. The following scheme will make this clear —

उद्धट	मम्मट	रयचक्र, विद्यनाथ, जगन्नाथ	अपर्ययदीक्षित
भेदेऽभेद (rou dohy speciality)	= I उपमानेन = उद्धटस्य निगारणम्	(1) भेदेऽभेद	= रूपमतिशयोक्ति
अभेदे भेद	= II प्रस्तुतस्य अन्यत्वं	(2) अभेदे भेद	= भेदमतिशयोक्ति
?	?	(3) सम्बन्धेऽसम्बन्ध	= सम्बन्धमतिशयोक्ति
समाव्ययानार्थाश्रया	= III वचनोत्तरे कल्पनम्	(4) असम्बन्धे सर्वथ	= ..

in number, practically the same as मम्मट's. His भेदेऽभेद division is a bit vague in the light of the instance he gives वामन did not specify any divisions, nor did रुद्र who, however, made an attempt to define अतिरस्य comprehensively यत्रार्थधर्मनिदम प्रसिद्धिवाधाद विपर्यय याति । कश्चित् कचिदनिलोक स स्वादित्यातिरस्यस्तस्य मम्मट practically followed रुद्र. रस्यक, विश्वनाथ, चयनराव gave 5 divisions in place of मम्मट's four. अन्यप्यदर्शित, with his characteristic tendency for elaboration, gave 7 divisions.

* मम्मट's four divisions of अतिरस्योक्ति —In the first, the उपमान swallows up the उपमेय, e g in चन्द्रोऽयम् the उपमान, चन्द्र, swallows up the उपमेय मुख We have seen, in उ II, that this is गौणी साध्यवसाना लक्षणा, (गौणी सारोपा मुख चन्द्र, forming the basis of रूपक) Thus is one step further than रूपक where we are conscious of both उपमान and उपमेय It is even a step in advance of उत्प्रेक्षा, where we have साध्य अन्यवसान while here it is सिद्ध. As we saw earlier, it is the farthest limit to which the poet marches, in the field of सादृश्य

What about शुद्ध साध्यवसाना, like नीलिमा अथ for नीला राम, where the relation between the प्रकृत and अपकृत is युग-युगिन्, or like सदीय रूप कमिनीना समोहन where the relation is हेतु-कार्य (समोहन actually meaning समोहनहेतु her beauty hypnotises)? मम्मट's कारिका is comprehensive enough to include these owing to the use of प्रकृतस्य परेण निगीर्वाण्यवसानम् But his कृति उपमानेन etc. narrows possibly through oversight, the scope to गौणी साध्यवसाना, where alone between the प्रकृत and अपकृत there is उपमेय-उपमान relation The tendency of the आत्मकारिका is, however, to comprehend साध्यवसाना, whether गौणी or शुद्ध, within the scope of this division of अतिरस्योक्ति

In the second division, a thing is described as being other than the norm. There is the normal beauty but this beauty is quite different—this is an instance of the tenor of this variety [Cp मरुटा ल्याचै सगळे वेगळेच ' or गुनरानी भेदु अथ गु. १५ '] In the third division, (यथ-भोक्तै वरुण), the impossibility of a thing is conveyed by stating that it would occur only in case something else, which is impossible, occurs. This division, it may be noted, is utilised to convey the उत्पर्य (or अस्पर्य) of the प्रकृत over अपकृत It is significant that रुद्र calls it उदया उन्मा, दृष्टिन्, अद्भुतोपमा In the fourth division which is based on causation, the effect is described as occurring even prior to the cause, in order to drive at the swiftness of action of the cause. आत्मकारिका like रस्यक,

विशेष and जगत्त्रय give as instances of अनिश्चयोक्ति even those cases where effect is described as occurring simultaneously with the cause इत्येक कार्यकारणयोः समकालत्वं यौर्वाच्यविवक्षये चातिशयोक्तिः । वाच्यस्य चागुमावात्य विद्यते प्रतिपत्ते । अत्राय speaks of another variety where the normal कारण and कार्य are described as कार्य and कारण respectively Here we have कारणकार्यविवक्षयं while above we had कारणकार्ययौर्वाच्यविवक्षयं

अतिशयोक्ति and रूपक —The first variety of अतिशयोक्ति, if based on सादृश्य, can be compared with रूपक as both are based on आहार्यज्ञान. But this अतिशयोक्ति takes the form चन्द्रोऽयं while the रूपक takes the form गुण चन्द्रः । In रूपक we have यौगी सादृश्यं while in अतिशयोक्ति we have यौगी सादृश्यज्ञानं । That is to say, the poet is conscious of the distinctness of the two उपमेयं मुख and उपमानं चन्द्रः, in रूपक, while in अतिशयोक्ति, the उपमानं चन्द्रः swallows up the उपमेयं मुखम् । That way अनिश्चयोक्ति goes ahead of रूपक

अतिशयोक्ति and उद्देशः —As we saw under उद्देशः, इत्येक holds that in both we have अद्यकमान । But while in उद्देशः, the अद्यकमान is in the making (साद्यं), in अतिशयोक्ति (I) it is consummated (सिद्धं) गुणं चन्द्रं मध्ये is on its way to अद्यकमानं चन्द्रोऽयं is अद्यकमानं itself । To put it otherwise, in उद्देशः, we have साद्यकान, in अतिशयोक्ति, निश्चय—both, however, आहार्यं

Essentials —[अतिशयोक्ति प्रतिदिग्गतिरालम्ब्य शेषतः उक्तिः ।—इत्येक, or अनिश्चयोक्ति । For the significance of अनिश्चय, see १० and ११२ cited above.] (i) All divisions are based on आहार्यज्ञान and not वास्तवज्ञान (ii) The first division is based on सादृश्य (यौगी सादृश्यज्ञानं) (or सादृश्यवैकल्यात्, गुण सादृश्यज्ञान, acc. to other अन्वयविधयः) (iii) There in the उपमानं swallows up the उपमेयं, or if based on सादृश्येण सादृश्यं, the अद्यकं swallows up the प्रश्नं (iv) In the second division, the प्रश्नं is described as pertaining to a class different from (अन्यं) the ordinary (v) In the third, the form is यदि चकम्पतिष्यत् तर्हि चकम्पतिष्यत्, or its equivalent, and it aims at showing the impossibility of a thing by stating that it would occur if another impossible thing occurs. (vi) The third variety is utilised by the poet to drive at the उत्तरं (or असरं) of the प्रश्नं over the अद्यकं which he puts thus If the अद्यकं were to be thus, then the प्रश्नं would be like it and so on. (vii) In the fourth variety the कार्यं is described as occurring prior to the कारणं or simultaneously with it. This is a poetical way of expressing the prompt effectiveness of the कारणं. (viii) The division which इत्येक does not refer to

but which is of usual occurrence viz स्वपेक्ष्यमन्व consists in denying a connection which is there e.g वदान्यामनन्व वयं नु विपय पुराणे मुनि We know that the पुराण मुनि is the creator of उर्वशी but this is questioned अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यमन्व उक्तः ।—रुद्रक

§ सू २९ Construe —(१) प्रकृतस्य परेण यत् निगीयाध्यवसान, (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत् (३) 'यदि'-अर्थोक्तेरि (यत्) कल्पन, (४) कार्यकारणयोश्च (य) पीर्वापर्यविपर्ययसा अनिदायोक्तिः विधेया ।

(१) प्रकृतस्य परेण (= अप्रकृतेन) as seen above, is more comprehensive and consistent with the usage of आन्कारिक, than उपमेयस्य उपमानेन of the वृत्ति For, प्रकृतस्य परेण can comprehend गौरी साध्यवसाना as also गुह्य साध्यवसाना, that is to say, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation may be सादृश्य or other स्वप्न like कार्यकारणत्व, गुण-गुणीभाव निगीर्य अध्यवसान supersession on being eclipsed or swallowed 'गुह्य' is 'swallowed up' by चन्द्र and results in the अध्यवसान चन्द्रोऽयम् अध्यवसान is determination in a particular form स्वहृषेण निक्षयः, says प्रभा प्रदीप —द्वीपानी बुद्धिः । (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत् अन्यत् from the norm. The प्रस्तुत is other (अन्व) than the ordinary or normal—implies the poet. (३) यद्यर्थोक्तेरि कल्पनम् Imagining a thing as contingent upon (the hypothetical occurrence of a thing stated by) an expression having the meaning (अर्थ) of यदि (in the event of) यद्यर्थोक्तेरि is an elliptical way of saying 'यदि'-अर्थोक्ति-उपन्यस्त-वृत्तान्ते सति It takes the form If the अप्रकृत were thus the प्रकृत would have been thus यद्यर्थे the words यदि-तर्हि, or चेद कल्पन असम्भविन् अर्थस्य says the वृत्ति वृत्तिङ्न् calls this अद्भुतोपमा रुद्रक calls this उल्लाहा उपमा, making it clear that its charm lies in उल्लाप्य of the उपमेय over the, उपमान Cp रुद्रक's definition viii 15 अनुपममेन्द्रस्तु इत्युपमान तद्विशेषण वानन्द । संभाव्य स्वपर्य या क्रियते सोपमेयाणा ॥ कुबलयानन्द, who calls this सम्भवनात्मक, widens its scope to include things not related as प्रकृत-अप्रकृत e.g यदि शोरी अभिज्ञा कविता स्तुतिगान्त । (४) कार्यकारणयो पीर्वापर्यविपर्यय पीर्वापर्य is पूर्वपरिभव i. e. natural sequence. Normally the sequence is कारण first कार्य next. This sequence is upset in this variety It may be upset in two ways कार्य may be described for showing the prompt effectiveness of कारण, as taking place prior to the कारण or simultaneously with it. मम्मट takes note of the former only

वृत्ति —उपमानेन etc. वृत्ति has unnecessarily limited the scope of the प्रकृत and पर of the वृत्ति, as seen above.

St. 58 कमलप्रानमसि etc. Illustrates अनिदायोक्ति—! Description of the superb beauty of a lady's face her eyes, her figure. अनमसि

कमलं viz the face, the मुकुटमलम् Ordinary कमल grows only in water
 (अथ) कमले च कुवलये viz the pair of blue eyes (कुवत्ये Nom
 Dual) set in the lotus of the face (कमले Loc. Sing.) तानि मुकुटमल
 नेत्रोत्पले च कनककलतिम्ब viz the blond figure frame of the body
 उत्पलपरपरा viz array of freaks lotus growing on a dry spot two
 smaller lotuses growing on the lotus, the creeper of gold and
 yet velvet soft

Here the उपमेयः, मुरा, नेत्रे and तनु are eclipsed (अन्निर्गोर्ण) by
 the उपमानस viz कमल, मुकुटये and कनककलतिम्ब Thus this is an instance
 of निर्गोर्णोपमेयमानं ऋत्विजोक्तिः. माणिक्यचन्द्र rightly draws attention to the
 विशेष present in the stanza, विशेष implicit in अनम्बनि कमल, कमले कुवत्ये,
 तानि कनककलतिम्बा, and कनककलता सुकुमारसुभगा र न sees निमज्जना in the
 figure — एष कमलमनन्मनीति परवीरपदेऽनिशयौक्त्युदाहरणेऽपि अन्येव विभावना । परं ॥
 कमलमनन्मनीति इत्यंशे शाब्दी । कमले च इत्यादौ आर्षा इति लक्षेण ।

अत्र मुरादि etc मुरादि : e मुरा, नेत्रे and तनु कमलादि : ॥
 कमल, कुवत्ये and कनककलतिम्बा अध्ययमितम् । e निशिनम् The face etc
 are determined, of course poetically, to be कमल etc.

यद्य etc. लक्षेण : e प्रकृतमेव—not उपमेयमेव अन्यत्वेन अध्ययमीयते is
 determined to be different (from the ordinary, normal) अन्यत्वेन
 । e. सर्वत्रतीतान् अन्यत्वेन अध्ययसीयते note how अध्ययन्य (or न) is
 present in this variety also See the remarks made above about
 the common feature of the divisions of ऋत्विजोक्तिः.

St. 59 अण्णं लड्डहाणम्रे etc. Illustrates प्रगुण्य अन्यत्वेन अध्ययन्ये
 ऋत्विजोक्तिः. Description of the superb charm and exquisite figure of
 a lady. संनृत एवा—अन्यत्वेन (ह) ॥ अन्वय इति वनिष्ठाया । इदमा समन्वयप्रधानी
 रीति न भवति ॥ अन्यत्वं ॥ of a different sort from the normal.
 लड्डम (५ । ह) ली = इति—dignified bearing—सी ॥ = सौम्यदर्श-उद्योत.
 वर्तनप्रदाया वीति—वीति वीति—उद्योत वनिष्ठा—स प्र, मा चं वतनी
 वनिष्ठा (५) वनिष्ठा (conduct) इ । इयामा a lovely lady Cp. उदेन
 सामान्यप्रधानी ॥ e. the creator who made the creatures. इति creation,
 delineation रीति = वीति—सा चू 'She is not the limit (i.e. not
 beyond the limit) of the by creator'.

Here in the first half we have ऋत्विजोक्तिः based on प्रगुण्य अन्यत्वेन
 अध्ययन्य The second half could well illustrate लक्ष्येऽन्यत्वं, a
 variety omitted by अन्वय. She ॥ सामान्यप्रधानी रीति but ॥ stated as
 not being so. As said above अन्यत्वेन अध्ययन्य comes under लक्ष्येऽन्यत्वं
 of other लक्ष्येऽन्यत्वं. इतिवचनम् calls this लक्ष्येऽन्यत्वं.

यद्यर्थस्य etc. Explanation of यद्यर्थोक्तेरु of the सूत्र "When the sense of the word यदि happens to be conveyed by the use of the word यदि or चेत्" "यद्यर्थः"—रुद्रट्ट uses the same term in the same sense कल्पनं अर्थात् असम्भविन अर्थस्य Conceit of a matter of course, improbable अर्थात् असम्भविन Conceit can be apparently of a matter that appears unlikely As we saw above, generally the आख्यायिका make use of this variety to convey the उत्कर्ष of the उपमेय over the उपमान Its form is If the उपमान were to be thus, then there would be resemblance between it and उपमेय हण्डिन् calls it अद्भुतापमा, रुद्रट्ट उतपाया उपमा That way, it agrees with व्यतिरेक or प्रतीप in spirit, though not in form (See under व्यतिरेक). कुवन्थानन्द, however, extends its scope in the figure सम्भवना where the occurrence of anything made contingent upon the occurrence of something else—of course poetical—is enough to constitute the figure Thus यदि शेषो भवेत्तत्र कथिता खगुणास्तत्र,—the idea being your excellences are so numerous that they could be adequately expressed only if शेष with his thousand hoods were to speak—becomes an instance of it, though here there is no idea of the उत्कर्ष of उपमेय over उपमान सम्भट's definition is vague enough to comprehend such cases also

St 60 राक्षसा इति Illustrates यद्यर्थोक्तेरु कल्पने अतिशयोक्ति Description of the surpassing charm of the face of some lovely woman राक्षसा इति The face is like the resplendent orb of the full moon But the orb is marred by कण्डू, not so the face! तस्याः प्रहृताया नापिरया साम्बपराभव अवाप्नुयात् That the full moon should be like the face is itself an indignity to the face which is so exalted!

Here साम्बपराभव is the अभावद्वय अर्थ which is imagined as contingent on the occurring of राक्षसा इति अस्त्युत्तर, a fact introduced by the word चेत् ('यद्यर्थः') This illustration indicates how, in this variety, we have the उत्कर्ष of the उपमेय over उपमान The moon has a spot, the face has none! Here, the अल्पकल्पन consists in thinking of a hypothetical fact.

कारणस्य etc. Here कार्य is described as occurring even prior to (or simultaneously with) the कारण, with a view to indicating how the कारण is quick in its action (दीप्त्यदिता) This is कार्यकारणयोः पीठनयोः अर्थः [रुद्रट्ट calls this ऐतन्वयव्यतिरेकविकल्पन, to comprehend कार्य कारणयोः दीप्त्यदिता also] कार्यस्य पूर्वमुक्तेरु i. e. when the कार्य is described as (occurring) prior to the कारण अनुर्थी sc. अतिशयोक्ति अतिशयोक्ति (iv)

St 61 हृदयमधिष्ठित etc Illustrates कार्यकारणपूर्वोपर्यवधिपर्यये अतिशयोक्ति
 The words of a दूती to a नायक. No sooner did मालती a नायिका, see
 the नायक than she fell in love with him. *Construe* हे रमणीवल्लभ,
 मालती हृदय आदौ कुसुमचापवाणेन अधिष्ठितम् । लोचनविषय मज्जा त्वया चरम (पश्चात्)
 अधिष्ठितम् । कुसुमचापवाणेन हृदय अधिष्ठित । e she fell in love लोचनविषय
 मज्जा त्वया । e when you were seen by her

Here, नायकदर्शन, which actually preceded मदनवेदः ॥ poetically
 described as following मदनवेदः This is to suggest that the नायक-
 दर्शन was so quick in its action. *रुच्यक* — कार्यस्य आशुभावारय विशेष
 प्रतियोगे । *Vide* जयरथ cited above to ascertain how there is अथवसाय
 here also रुच्यक calls this पूर्वोपर्यवधिपर्यये अतिशयोक्ति
 कार्यकारणयो समवायक will be aptly illustrated by the well known stanza
 from the *रघुवंश* — सममेव समाकन्त इव द्विदगमिना । तेन सिंहासनं पितृ मण्डल
 च महीश्रुताम् ॥ where रघु's coming to the throne is described as
 simultaneous with his achievement of establishing paramountcy—
 while, in fact रघु first came to the throne and then established
 his paramountcy

३३—प्रतिबस्तूपमा

निदर्शना (one variety of it) प्रतिबस्तूपमा and दृष्टान्त, are figures
 based on अनेकवाक्यगत सादृश्य In other words in these figures we
 have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another That वाक्यगत सादृश्य
 which requires two or more वाक्य is different from वाक्यगत उपमा
 embodied in a single वाक्य has been already made clear Further,
 this वाक्यगत सादृश्य must be only suggested (गम्य or आर्षे) and never
 expressed by any उपमाप्रतिपादक like इव, वथा, सादृश्य etc. See how भामह
 lays stress on this absence of वदि in the definition of प्रतिबस्तूपमा
 अथैवानभिधानेऽपि गुणमाभ्यवर्तनीति । इदं also refers to उपमावाचिभूतत्वं of
 प्रतिबस्तूपमा

And yet what distinguishes these three figures one from the
 other, is the particular mode employed by each to convey सादृश्य
 even in the absence of सादृश्यवाक्यस्य. Thus, as we saw, निदर्शना
 employs the expedient of juxtaposing two unrelated facts which
 become औपम्यपर्यवसायि दृष्टान्त as we shall see later, suggests सादृश्य
 by pitting one against the other, वर्यस्य that are different but
 correspond प्रतिबस्तूपमा has a navier method It gives us the same
 वर्यस्य in the different sentences, thus drawing at their similarity
 But, to avoid the दोष of repeating the same word or words,

(कथितपदोप वि. नैक पद द्वि प्रयोज्य प्रायेण—वामन), the धर्म, though one and the same, happens here to be stated in different words. This is what is meant when we say that, in प्रतिवस्तुपदा, we have वस्तुप्रतिवस्तुभाव, वस्तु-प्रतिवस्तु referring to the recurrence of the same वस्तु viz धर्म, though in different words. Here the same वस्तु viz धर्म stands *vis a vis* itself though in a different form (प्रतिवस्तु)

७ वस्तु-प्रतिवस्तुभाव and विम्बप्रतिविम्बभाव —As seen above, वस्तु प्रतिवस्तुभाव, so far as it applies to प्रतिवस्तुपदा, means the relation of the धर्म in one वाक्य to the धर्म in another, when the धर्म is the same, though couched in different words. This is to be distinguished from विम्बप्रतिविम्बभाव lying at the back of दृष्टान्त, the figure that follows. In विम्बप्रतिविम्बभाव, the धर्म in one वाक्य is different from that in the other, but still corresponds to it, just as the thing reflected is different from the reflection, though one corresponds to the other.

Thus in शिक्षा शैली गुणकता खलुष्वा न वाच्यते । रत्नदीपस्य वि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥ the धर्म न वाच्यते is the same as न नाश्यते, though differently worded. Between न वाच्यते and न नाश्यते there is वस्तु प्रतिवस्तुभाव. In काम नृप सन्तु सदस्यशोभ्ये राजन्वनीमादुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराप्रहङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव राशि, ज्योतिष्मतीत्व is a different धर्म from राजन्वनीत्व, and yet they correspond, one to the other. There is thus विम्ब प्रतिविम्बभाव between the two.

It must be conceded, however, that in some cases, it becomes difficult to judge precisely whether it is विम्ब प्रतिविम्बभाव or वस्तु-प्रतिवस्तुभाव that prevails. The same धर्म stated in different words is likely to be mistaken for two corresponding धर्मा or *vice versa*. Thus आपद्रुत एतु महाशयचक्रवर्ती वित्ताख्यत्वकृतमूर्धुमारामवम् । काष्ठागुरुद्वन्द्वमप्यण समन्ताहोकोचरं परिमल प्रकटीकरोति ॥, which is given as an instance of प्रतिवस्तुपदा by र ग, may justifiably be taken by another as a case of दृष्टान्त. वित्ताख्यति only corresponds to, and is not the same as, प्रकटीकरोति, he may argue. In such dubious cases, there is bound to be divergence of opinions and one has only to justify his particular view point by proving the धर्म to be same, in the case of प्रतिवस्तुपदा, or धर्मा to be distinct, in case of दृष्टान्त.

Nay, in the earliest stages of their growth, दृष्टान्त and प्रतिवस्तुपदा were looked upon as identical. समह and दण्डिन् did not admit दृष्टान्त as a separate figure. They admitted प्रतिवस्तुपदा, as a variety of उपमा. This variety was broad enough to comprehend दृष्टान्त also. It was

इदं who first marked off the two figures one from the other His name for इष्टान् was वाच्यदृष्टान् वामन admitted प्रतिवस्तु as a variety of उपमा, but did not admit इष्टान् इदं admitted उभययाव in place of प्रतिवस्तुमा He also admitted इष्टान् रयक, विधनाथ, जगन्नाथ, अप्ययदीभिन (कुवन्वानद) • all admitted the two figures मम्मट also admits them as separate figures

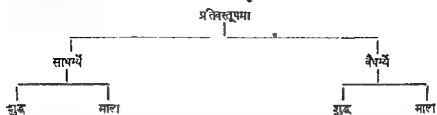
The name प्रतिवस्तुमा is explained by रयक (अ स) as based upon the presence of the same धर्म in every वाक्य — प्रतिवाक्यार्थे उपमा साम्यमित्यन्वर्थाश्रयणात् । So he takes प्रतिवस्तु to mean प्रतिकल्प, वस्तु being the same as वाक्यार्थे The word उपमा, he takes to mean साम्य । ॥ औपम्य Some like कुवन्वानद take उपमा to stand for साधारणधर्म प्रतिवाक्यार्थे मुष्मा समानधर्मोऽस्यामिति श्रुत्ये — कुवन्वानद मम्मट, to judge from his हृदि, seems to take उपमा to mean उपमान Where प्रतिवस्तु viz a वाक्याथ ॥ उपमान in relation to another' But, as we saw above, the word उपमा in the name is reminiscent of the days when प्रतिवस्तुमा was looked upon as a variety of उपमा

प्रतिवस्तुमा vs वाक्यार्थनिर्दर्शना — As we saw at the outset in both we have सादृश्य between one वस्तुार्थे and another, both are based on sameness of धर्म, and that in both the सादृश्य is गम्य only But, (1) whereas in निर्दर्शना the, वाक्यस्य are syntactically related व अल्पनियमवा मत्या सर्ववस्तुवर्धन विधिर्गति स उदुनेन सगर निर्गति । e they are परस्परनिरपेक्ष, in प्रतिवस्तुमा, each one is independent of the other । e they are परस्परनिरपेक्ष (2) In निर्दर्शना the साधारणधर्म is not mentioned and has to be guessed on the strength of apparently unrelated facts being juxtaposed. In प्रतिवस्तुमा, the साधारणधर्म is mentioned in each वाक्य, though in varying terms.

For प्रतिवस्तुमा vs दृष्टान्त, see दृष्टान्त For प्रतिवस्तुमा vs अर्थांतरन्यास, see अर्थांतरन्यास

From the very fact that the figure is based on वस्तुार्थेण सादृश्ये it is easy to conclude that there must be one वस्तुार्थे प्रकृत in relation to another which is अग्रकृत This will be पुत्रा variety with one प्रकृत वस्तुार्थे and one अग्रकृत But it is possible to have the figure in the मात्र form also where there is one प्रकृत वस्तुार्थे compared with several अग्रकृत वस्तुार्थे. The लक्ष्य between the वस्तुार्थे may be conveyed negatively also i. e. by शेषार्थे e. g. वस्तुवदे प्रकृतनि सप्तनिरेण वस्तुवदे प्रकृत । न हि वस्तुवदे प्रकृतनि सप्तनिरेण प्रकृतनि सप्तनिरेण where वस्तुवदे of the उभयवस्तु is negatively put as वस्तुवदे न प्रकृतनि in the उभयवस्तु. Though मम्मट does not talk of शेषार्थे वस्तुवदे, अर्थवस्तुवदे like मम्मट,

विशनाथ जगन्नाथ, अप्यव्यतीक्षित have admitted it Thus we get the following scheme —

Essentials — [प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थे उपमा समानधर्मो अस्याम्—कुबलयानव वस्तुन वाक्यार्थस्य उपमानत्वात्—मम्मद who possibly sees in the prefix प्रति an indication of something pitted *against* the उपमेय] (1) There must be at least two वाक्यस mutually independent (2) In माला form, naturally, there will be more than two वाक्यस (3) Each वाक्य must embody the साधारणधर्म (4) The साधारणधर्म though same must be stated in different words in the different वाक्यस. i e the साधारणधर्मस must be related by वस्तु प्रतिवस्तुभाव (5) One वाक्य must embody the प्रकृत, the other being अप्रकृत in relation thereto (6) The सादृश्य between the वाक्यार्थस must be implied only, never expressed (7) The सादृश्य may be stated positively (साधर्म्येण) or negatively (वैधर्म्येण) e g चक्रोर्ये एव चतुरा चन्द्रियपानकर्मणि । विनाकन्तीने निपुणा सुहृदो रतनमाली ॥ where the first वाक्य is positive in aspect, the second, negative But both have the same import viz वस्तुविदेव परिमत्रपि विषये नेपुण्यम्

§ सू ३० प्रतिवस्तूपमा etc Construe —सु तु प्रतिवस्तूपमा, यत्र एवस्य सामान्यस्य वाक्यद्वये द्वि स्थितिः । एकस्य सामान्यस्य द्वि स्थितिः । = where one and the same साधारणधर्म is stated twice. द्वि =द्विवारम् Read 'twice' instead of 'in two forms' in the translation द्वि and वाक्यद्वये apply to शुद्ध प्रतिवस्तूपमा In माला, there will be three or more वाक्यस and the साधारणधर्म will be stated thrice or more Note that the सूत्र does not mention an important feature of प्रतिवस्तूपमा viz. that the साधारणधर्म must be conveyed by different modes of expression in the different वाक्यस. वाक्यद्वये one of the वाक्यस will be प्रकृतविषयक, the other अप्रकृतविषयक. ¶ marks transition to a new figure.

श्रुतिः—साधारण धर्म mentioned as सामान्य in the सूत्र Where in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य, the साधारणधर्म is stated (उपमेयते) in different terms (शुद्धभेदेन), the figure is प्रतिवस्तूपमा Why the same साधारणधर्म should be stated in different terms is explained in

the श्रुति कथितपदस्य दुष्टतयाभिहितत्वात्—since a word repeated over again (कथितपद) is declared to be defective. If the same word or words were used over again to convey the साधारण्यम्, as it occurs in the different वाक्यसु there will arise the defect or दोष of a कथितपद. To avoid it the साधारण्यम् is expressed in different words in the different sentences. Note that the सूत्र overlooks this vital aspect of the figure कथितपद. Repetition of word or words, चीनरक्ष्य मम्मट does not define this दोष. Vide उ VII मा च explains it एवस्यैव पदस्य द्वि प्रयोगात् कथितत्वम्. See वामन cited above कथितपदस्य दुष्टतया अभिहितत्वात्—मम्मट like other अलङ्कारिकसु has already (उ VII) averred that a कथितपद involves a poetical flaw सा वस्तुन चान्यार्थस्य उपमानत्वात् मम्मट's own attempt to explain the propriety of the name प्रतिबन्धूपमा. Therein one वाक्यार्थे ॥ उपमान in relation to another which ॥ उपमेव मम्मट does not seem to see an अव्ययीभाव in प्रतिबन्धु as seen by ह्य्यक or कुब्ज्यान्तद प्रतिबन्धु = वाक्यार्थे, उपमा = उपमान acc. to him. Does he count on प्रति when he refers to उपमान only since उपमान is what is set against (प्रति) the उपमेव ?

Sl 62 देवीभाष्य etc. Illustrates गुह्य साधर्म्ये प्रतिबन्धुभाष्य. By a question of appeal is brought out the indignity inherent in a queen being reduced to the status of an attendant. Construe देवीभाष्य गमिना ण्णा कथ परिवारपद मन्त्रु । देवतरुपाङ्कित रत्न a piece of jewellery with the figures of deities carved therein न परिभोगार्थम् does it mean Is not to be toyed with or trifled with? Since we hardly look upon it as a sacrilege to wear (normal sense of परिभोग) jewellery with divine figures engraved therein Icons do figure in our jewellery

Here the same साधारण्यम् अव्ययत्व is driven at, in the उपमेवकथ्य देवीभाष्ये ण्णा, by कथ in the उपमावाक्य, न सत्तु रत्नम्, by न सत्तु. That ॥ why it is प्रतिबन्धुभाष्य ॥ should not be mistaken for वैभर्म्ये, since कथ and ॥ सत्तु are identical मा चै says परिवारपद ॥ the साधारण्यम्—अथ परिवारपदं साधारण्ये धन परिभोगव्ययिनि पदंकेन निरुपमेवकथ्येन परिवारपरिभोगव्ययिनिपदंकेन । साहित्यसूत्राणि also is of the same view मं प्र says मन्त्रार्थे ॥ साधारण्यम् It is conveyed by देवीभाष्ये and देवतरुपाङ्कित in the two वाक्यसु.

Sl 63 यदि दहत्यनलो etc. Illustrates मन्त्रार्थे साधर्म्ये प्रतिबन्धुभाष्य. It ॥ the nature of the good ones not to get disparted as it is the nature of fire to burn, of hills to be bulky, of the brine to be saline

Here as प्रकृतिरेव सतामविधादिता is the प्रकृत्यावयव or उपमेयवाक्य in relation to which the rest are अप्रकृतवाक्यस्य or उपमानवाक्यस्य, we have माला The words प्रकृतिरेव in the उपमेयवाक्य and किमद्भुत, किं ततः, सदैव (एव) convey the same साधारणार्थम् viz स्वाम्प्रविशत्व . As all are stated in the same positive mode, the प्रतिवस्तूपमा is साधर्म्ये . Thus this is मालारूपा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा . One should not suppose that, owing to प्रकृतिरेव सतामविधादिता we have an अर्थान्तरन्यास . For प्रकृतिरेव etc is *not* generality or सामान्य of which अनलस्य दहनक्षमत्व, ऋद्धीणा गौरव and उदधिजलस्य लवणत्व are particular cases or विशेष . For, as we shall see later, in अर्थान्तरन्यास, between the प्रकृत्या and अप्रकृत्या the relation is that of सामान्य विशेष or *vice versa* .

एवमन्यत्रापि etc This principle of प्रतिवस्तूपमा viz. धर्मस्य दाम्भेदेन उपादान may be adopted *elsewhere* also . What is the significance of अन्यत्र or elsewhere ? Acc to some like Jhalkikar, अन्यत्र अपि means वैधर्म्यस्थलेऽपि, as the instances given heretofore embrace साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा . Acc to सै प्र, it means in the complex formation of दृष्टान्त प्रतिवस्तूपमा (? = रशना) मा च takes अन्यत्रापि to mean माह . forms like this are possible in other figures like व्यतिरेक also . He says —यथा हरवत् किमद्भुति (St 77) इत्यादी व्यतिरेके व्यतिरेकान्ता . Of all, the interpretation वैधर्म्यस्थलेऽपि is helpful as it tends to make मम्मत् स दृष्टि embrace वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also, admitted by other आलम्कारिकस्य like हदयक . Still one wonders if this was the idea of मम्मत् himself, for if it were so, मम्मत् certainly would have given us an instance of वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also .

१४—दृष्टान्त

After whatever has been said above in reference to प्रतिवस्तूपमा, it will not be difficult to form an idea about the nature of this figure दृष्टान्त, like प्रतिवस्तूपमा and वाक्यार्थनिदर्शना, is based on वाक्यार्थमाहृत्य . This सादृश्य must be गम्य, not वाच्य . Further, what is most important the धर्म in the प्रकृत्यवयव वचन must be only *similar to*, and not the *same as*, that in the अप्रकृत्यवयव वचन . To put it otherwise, one धर्म must correspond to the other . This is what the आलम्कारिकस्य mean when they say that in दृष्टान्त we have निम्नप्रतिबिम्बभाव between the धर्म in the प्रकृत्यवयव and अप्रकृत्यवयव वाक्य .

विन्ध्यप्रतिविम्बभाव —As seen above, when the धर्मस्य are भिन्न and yet correspond one to the other, the relation between them is विन्ध्यप्रतिविम्बभाव as distinct from स्तु-प्रतिवस्तुभाव present in प्रतिवस्तूपमा, where the धर्म is the same, though couched in different words in different

sentences . Read कुवलयानन्द — यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिरार्थैव धर्मो विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः । In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कात्तिमान्, we have the धर्मः कीर्तिमान् and कात्तिमान् in the उपमेय and उपमान-वाक्यस्य, respectively. Both are different and yet *correspond*, one to the other, in the way in which ॥ reflection (प्रतिविम्ब) corresponds to the object reflected (विम्ब) though both are distinct . Read जयरथ — लोके हि दर्पणादी विम्बात् प्रतिविम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवम् वदनं सकान्तमित्यभिमन्यते । अन्यथा हि प्रतिविम्बदर्शने दृशोद्दृश्योऽहमित्याद्यभिमनो नोदियात् भूषणविन्यासादौ च नाथिवा नद्विवेत् । Acc to him, विम्ब प्रतिविम्बभावः is the same as भेदेऽभेदः .

But it will be a mistake to suppose that विम्बप्रतिविम्बभावः in a दृष्टान्तः ॥ present only between the धर्मः . To judge from the definitions of the figure given by different आल्वारिक्स it is clear that, in दृष्टान्तः, there is as much विम्बप्रतिविम्बभावः between the धर्मः as between the धर्मिणः also ; i. e. the objects in relation to which the धर्मः are given. Read जयरथ — अतश्च धर्माणां धर्मिणां च विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्देशोऽप्यनल्वारः । मा च — न तु प्रतिवस्तूपमायामित्र साधारणधर्मस्यैव हि प्रयोगः किं तु उपमेयवदितरि । सम्मतः is specific on this point . See his definition of the figure - दृष्टान्तः पुनरुत्पां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् । जगन्नाथ also lays stress on this point स्वयम्भुव and अप्यस्यदोक्षित (कु), however, insist on the विम्बप्रतिविम्बभावः between धर्मः only .

दृष्टान्तः and प्रतिवस्तूपमा — This brings us to the main point of distinction between the two figures . Though both are based on वाक्यार्थनादृश्य, though in both the वाक्यस्य are independent (unlike those in निन्दार्थता) though in both the सादृश्य is गम्य or tacit and not explicit still (1) in दृष्टान्तः the धर्मः in the उपमेयवाक्य is only similar to and not the same as that in the उपमानवाक्य . That ॥ there is between one धर्मः and another the correspondence that is present between the विम्ब and its प्रतिविम्ब . In प्रतिवस्तूपमा, on the other hand, the धर्मः in both उपमेय- and उपमान-वाक्य is the same, and thus there ॥ वस्तु-प्रतिवस्तुभावः between the धर्मः in the उपमेयवाक्य and that in the उपमानवाक्य . (2) In दृष्टान्तः, the charm lies not only to the धर्मः corresponding one to the other but also the धर्मिणः corresponding one to the other, while in प्रतिवस्तूपमा, the charm lies solely ॥ the same धर्मः presenting itself in one case and another . Not that ॥ प्रतिवस्तूपमा, we do not come across corresponding धर्मिणः . They may occur, but the poet does not stress them . Thus in चकोरे च चतुराथद्विवापानमणि । आनन्त्य एव निपुणं सुदृशो रत्नमपि stress is laid by the poet on the साधारणधर्मः viz बस्यविदेव करिगन्धिपि निवे वैदृश्यं . The correspondence between चकोरे and आनन्त्य ॥ hardly of any consequence to him . In दृष्टान्तः like

त्वमव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान् the poet lays as much emphasis on the correspondence between the धर्म, कीर्तिमान् and कान्तिमान्, as on that between the धर्मिन्स्त्व and विधु

But, as it has been already pointed out under प्रतिवस्तूपमा, not in all cases is it so easy to decide whether the धर्म is same or only similar Further, one must not judge a case to be दृष्टान्त merely because to us a दृष्टान्त is any similar case He must decide whether the धर्म is भिन्न or अभिन्न and accordingly ascertain whether it is दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा respectively. To a superficial observer चक्रोर्ध्व एव etc or वशमवो गुणवानपि etc. may appear like दृष्टान्त when they are really cases of प्रतिवस्तूपमा

दृष्टान्त and निदर्शना — Though in both, the सादृश्य is वाक्यार्थान्, though in both there are वाक्य more than one though in both the सादृश्य is implicit (गन्व), still (1) in दृष्टान्त, the two (or more in माला) वाक्य are grammatically independent. In निदर्शना, they are dependent (य ते गुणान् वदति स मेव लिङ्गद्वयिणि) (2) In दृष्टान्त, the धर्म is भिन्न and mentioned, in निदर्शना the धर्म is अभिन्न and is implied That the धर्म is अभिन्न follows from the very fact that one thing is described as being tantamount to the other. (3) In दृष्टान्त, the charm lies in the विम्ब प्रतिबिम्बभाव, persisting in the धर्म and धर्मिन्स्त्व also In निदर्शना, the charm lies in juxtaposing two (or more, in माला) facts having no apparent connection between them Read हर्यकः—निरपेक्षयोर्हि वाक्यार्थो योर्विम्बप्रतिबिम्बभावो दृष्टान्तः । यत्र च प्रकृते वाक्यार्थे वाक्याधान्तरमारीप्येन सामानाधिकरन्त्येन तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनव युक्तः । Read सा दृ—इह (निदर्शनाया) विम्ब प्रतिबिम्बाशेषे विना वाक्यार्थपर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यात् विम्बप्रतिबिम्बाप्रत्यायनम् । It may be noted in passing that विम्ब प्रतिबिम्बभाव is first hinted at by उद्भट, the originator of the figure. He talks of विम्बप्रतिबिम्बनिदर्शनम्

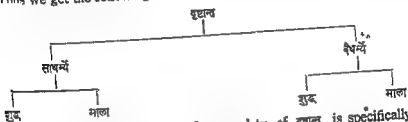
दृष्टान्त, as we saw under प्रतिवस्तूपमा, is a younger figure than प्रतिवस्तूपमा It was उद्भट who first admitted दृष्टान्त but under the significant name वाक्यदृष्टान्त The name clearly suggests that the admission of this figure was in imitation of the दृष्टान्त that plays an important part in the Sanskrit syllogism After उद्भट, all rhetoricians except वामन admitted the figure

For दृष्टान्त vs अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

दृष्टान्त vs अपस्तुतप्रशसा — Though in both the अपस्तुत is stated to bear out the प्रस्तुत in दृष्टान्त, प्रस्तुत and अपस्तुत are both stated or वाच्य, while in अपस्तुतप्रशसा only the अपस्तुत is stated, the प्रस्तुत being

गम्य. This naturally results in a second point of difference viz. in व. प्र. the धर्म is stated once; in दृष्टान्त, the धर्म is stated both in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य. Read सूत्रकः—सकूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथा अप्रस्तुतप्रसंगेति निर्णयः ।

Divisions of the figure : As the figure is practically analogous to प्रतिवस्तूपमा, the divisions of दृष्टान्त are the same as those of प्रतिवस्तूपमा. Thus we get the following scheme :—

It is to be noted that the वैधर्म्यमूल variety of दृष्टान्त is specifically stated and illustrated by मम्मट, though he did not mention a corresponding variety of प्रतिवस्तूपमा.

Essentials :—[दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र — मम्मट. On the statement of which instance, a definite idea (अन्त) of the matter under consideration can be had] (1) There must be सादृश्य between वाक्यार्थः. (2) This सादृश्य must be गम्य (यथेवादिपदैः शक्यं युषैर्दृष्टान्त उपयुजे—उद्भट) and hence उपमाप्रतिपादक like श्व etc. must not be used. (3) There must be a प्रकृतविषयक वाक्य that bears सादृश्य to another अप्रकृतविषयक वाक्य. (4) These वाक्य must be grammatically independent. (5) In माला the अप्रकृतविषयक वाक्य are more than one. (6) The धर्म in अप्रकृतविषयक वाक्य must be distinct from that in the प्रकृतविषयक but yet must correspond to it by विन्व-प्रतिविन्वभाव. (7) This विन्व-प्रतिविन्वभाव must be apparent also between the धर्मिणः. (8) In वैधर्म्ये दृष्टान्त, the सादृश्य must be conveyed negatively. That is, if the उपमेयवाक्य is positive the उपमानवाक्य must be negative and vice versa.. (9) सा. द. insists, rather justifiably, on the instance being one which is well-known. For this reason, सगिषं यदि जंकिपण्डा हृदये किं निश्चय न हन्ति माम् । विषम-प्यमृतं कचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ is not दृष्टान्त, acc. to him. He says : इह तु विषममृतयोरमृतविशीभावस्याप्रतिदेनं तस्य (दृष्टान्तस्य) सद्भावः ।

§ सू. ३१. दृष्टान्तः पुनरेतेषां etc. दृष्टान्त consists in the reflection of all these. एतेषां सर्वेषां i. e. not only must the धर्मः correspond, but also the धर्मिणः. The charm of the figure lies in the correspondence between all units of the उपमेय- and उपमान-वाक्यः. प्रतिविन्वयनं

1 e correspondence, as seen above. Read कुवलयानद—वस्तुनो भिन्नोरप्युपमानोपमेयधर्मयो परस्परसादृश्यादभिन्नयो पृथगुपादान निम्नप्रतिबिम्बभाव इत्याधिकारिक समय । र ग, also insists upon the correspondence between all units—प्रकृतवाक्यार्थवद्वानामुपमा (? ना) दीना साधारणधर्मस्य च निम्नप्रतिबिम्भावे दृष्टान्तः । सा द—भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वम् ।

वृत्तिः—एतेषा etc. साधारणधर्मादीनाम्—आदि includes, as seen above, the धर्मिन् also in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य In त्वमेव कीर्तिमान् रामन् विद्युरेव हि कान्तिमान्, just as there is correspondence between the धर्मस कान्तिमत्त्वं and वान्तिमत्त्वं, so there is correspondence between त्व and विद्युः, the धर्मिन्स

दृष्टोऽन्तः etc Explanation of the name दृष्ट अन्त निश्चयः यत्र means On the statement of which (यत्र = यस्मिन् उपादीयमाने) the matter on hand is decided with certainty An ambiguous thing becomes clear as soon as we get an instance to corroborate it. It is for this reason that सा द insists upon a प्रत्यान instance. In Sanskrit syllogism दृष्टान्तः plays an important part in deciding an obscure fact. Read जयरथ—दृष्टान्ते पुनरेतादृशो वृत्तान्तोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतस्य अर्थस्य अविरुद्धं प्रतीतिर्मा भूदिति प्रतीतिविशदीकरणधर्मपरान्तरमुपादीयते ।

St 64 त्वयि इष्ट एव etc Illustrates साधर्म्यं शुद्ध दृष्टान्तः A दूती pleads with the नायकः as to how the नायिका's mind gets soothed at the sight of him निर्वाति is soothed derives comfort कुसुम इत्या कुसुम = कुमुदम् आलौके = At the sight

Here त्वयि मनोभवजनितम् is the उपमेयवाक्य, आलौके कुमुदत्वा ॥ the उपमानवाक्य The धर्मस conveyed by निर्वाति and विकसति are not the same. They are only similar and hence correspond Thus there is निम्नप्रतिबिम्बभाव between the धर्मस. This correspondence also extends to the other units विस अ विस विस त्व—हिमांशु तस्या—कुमुदत्वा, मन-कुमुम (= कुमुद) As there is only one उपमानवाक्य, it is शुद्ध (not मान्य) As both वाक्यस are positive, ॥ is साधर्म्यं दृष्टान्तः

St 65 तवाह्वे etc Illustrates as the वृत्ति says, वैधर्म्यं दृष्टान्तः of the शुद्ध variety Someone (possibly the poet) describes to the king how the hostile warriors were put to rout as he (the king) was about to draw his sword Construe आह्वे शृण्वन्तिर वरं भनिनीरतं माहम्वन्दार्मणः तव परेषां मया विजयमाप्तम् । पापव हि अशने हिरतो दधने । करं भनिनीरतं तव may be taken either as a Gen Absolute or may be construed with तव परेषां (of your enemies) The first seems preferable. साहसकर्मन्तर्गन् Who takes delight in acts of daring

विश्रान्ता (वि + श्र्) = विश्रान्त A formation like कन्दरु from कन्द
(शुक्लश्लोक १३२ १७३) पासव स्थिता दधत (3rd plu Pres ध) Particles
of dust remain steady अवाते when there is no wind

Here विश्रान्ता and स्थिता are in exact antithesis - That is why
one वाक्य (उपमेयवाक्य) is positive and another (उपमानवाक्य) negative
(अवाते) विश्रान्ता गच्छति put negatively will correspond to स्थिता
गच्छति That is why it is वैभवं दृष्टम् There is again correspondence
between स्व and बल, मदा and पामव As there is only one उपमानवाक्य
the दृष्टम् is शुद्ध not मल्ल Positively stated it would have been
मल्लिखले सरला हि रेणु - सा च

Will it be wrong if this were taken to illustrate वैभवं प्रतिबलूपमा ?
Possibly not Above we assessed स्थिता as negatively corresponding
to विश्रान्ता But we could as well take it as negatively the same
(बलु प्रतिबलु) as विश्रान्ता and then the figure will be प्रतिबलूपमा

The following remark of २ ग will be helpful in understanding
the significance of वैभवं दृष्टम् (or प्रतिबलूपमा) — वैभवं गहरण हि प्रस्तुत
अभिविरोधाकार्यार्थान्तर्याय स्वाधिकृतत्वव्यतिरेकममानमातापस्य धर्मन्तरास्तस्य अप्रकृतार्थस्य इयतम् ।
It consists in the mention of an अप्रकृतार्थ in relation to some object,
which (अप्रकृतार्थ) belongs to a class antithetical to the class to
which प्रकृतार्थ belongs This is done to corroborate the fact stated
in relation to the object under consideration See अर्थान्तरव्यास

१५—दीपक

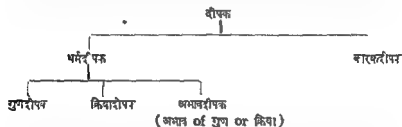
In प्रतिबलूपमा and दृष्टम् we saw that the interest centered round
one and the same धर्म or corresponding धर्म being stated in the
प्रकृतवाक्य and the अप्रकृतवाक्य, leading to गम्य औपम्य In दीपक and तुल्य
योगिता that follows the central interest lies in several things being
connected with the same धर्म in one and the same वाक्य and thus
suggesting mutual simianity To put it otherwise while प्रतिबलूपमा
and दृष्टम् are based on कव्याऔपम्य, तुल्ययोगिता and दीपक are based on
पदार्थौपम्य That is why प्रतिबलूपमा and दृष्टम् require अनेकवाक्य while
तुल्ययोगिता and दीपक are embodied in one वाक्य only

It is not difficult to understand how these results औपम्य by
several पदार्थ being connected with the same धर्म in the body of
a single sentence When a poet while describing a season says
दिनानि पद्यानि च वृद्धिर्युः, we get the idea that he wants to suggest औपम्य
between दिनानि and पद्यानि by connecting both with the same धर्म
viz वृद्धिराम् When कालिदास says ३० सुवसं सचारापूतानि दिग्गतराणि हृता

दिनात्ते निश्चाय गन्तुम् । प्रचक्रमे पह्नरागताश्च प्रमा पाङ्कस्य मुनेश्च धेनु ॥, he connects धेनु and प्रमा with the same धर्म viz, निश्चाय गन्तु प्रचक्रमे and thus drives at their similarity

दीपक and its divisions —

Coming to दीपक, in particular, we find that therein the poet connects two or more पदार्थs with the same धर्म, but of these पदार्थs one is उपमेय or प्रकृत, the other or others being उपमान or अप्रकृत. The धर्म may be a गुण or a क्रिया [or a negative statement cp न मनागपि निश्चिन्त मण्डले शुभ्रमिन्द्रो] As the same धर्म illumines प्रकृत and अप्रकृत, the figure is called दीपक. Sometimes, however, one and the same पदार्थ is made to stand in the same case relation (कारकत्वन्वय) to different क्रियाs. This is what is known as the वारक दीपक. In वसु दातु यशो धातु विधातुमरिमर्दनम् । ततु च माहृद्यान् राजकणीव निपुणो भवान् ॥ (जयरथ), we have भवान् as the कर्तृ (one of the वारक relations) of the different क्रियाs वसु दातु यशो धातु, अरिमर्दन विधातु and माहृद्यान् त्रातुन्- Thus we get the following scheme, —

Many आचार्यs from भामह onwards have divided धर्मदीपक also on another principle viz according to the position of the धर्म, at the beginning, or in the middle or at the end of the वाक्य. But some like विश्वनाथ and जगन्नाथ quite justifiably saw no special charm in this principle of place shifting. जगन्नाथ, for instance, observes — वस्तुतस्तु धर्मत्वादिमध्यान्तगतत्वेऽपि समत्कारवेत्त्युपाध्वत्तात् प्रैवियोक्तिरावन्मात्रम् । अन्यथा धर्मयोवाद्युपमाभौवन्त्यगतत्वे ततोऽपि विविक्त्युपाधिरेवमुचितत्वं चानन्तमेदमपह्नात् । मम्मट does not refer to this principle of division at all, nor does he go into the subdivision of धर्म into गुण, क्रिया or अभाव. Some आचार्यs like दामिन् and अयस्यगुप्तिन speak of आहृतिदीपक where a पर or अर्थ or both are repeated. Thus repetition, it may be seen, is against the very nature of दीपक.

वारकदीपक — This deserves a closer study owing to some controversial issues raised by it. To begin with, वारकदीपक is a corollary

to क्रियादीपक. If in क्रियादीपक, two or more पदार्थs are related to the same क्रिया, in कारकदीपक, several क्रियाs are related to the same पदार्थ. [अत्र च यथा अनेककारकागतत्वेनैकक्रियादीपकं तथानेकक्रियागतत्वेन एककारकमपि दीपयन् ।-रघ्यः] But the question arises : should a कारकदीपक, like other दीपकs, suggest औपम्य between the different क्रियाs ? That all the क्रियाs are related to the same कारक is a *superficial* similarity. Some कारकदारिकs are content with this semblance of similarity. मम्मट, for instance, has given an instance : स्विति कृणति etc. where the various क्रियाs have no better साधन्यं than एककारकत्व (here the कारक being subject). विश्वनाथ, in his साहित्यदर्पण, gives an instance.....तपस्विनी सा । उत्तिष्ठति स्विति वासुगृह स्वदीपयत्यति याति श्रिति क्षुणेन ॥ where also the similarity between the क्रियाs is only to the extent of एककारकत्व. दण्डिन् also, though he does not specify कारकदीपक, has given instances of दीपक wherein सादृश्य is no more than this i. e. एककारकत्व. Cp. नृत्यन्ति निचुरोत्सुगे गायन्ति च कलापिनः । कनन्ति च पयोरेषु इक्षो हर्षांशुगभिर्गोः ॥ Where कलापिनः is the subject of the various क्रियाs. Cp. again another instance given by दण्डिन् : हरत्याभोगमाशाना गृह्णाति ज्योतिषा गणम् । आदत्ते चाप मे प्राणानसौ जलधरावर्ध ॥ These instances show that here was a variety of दीपक depending upon कारकत्व only and did not require any further औपम्य between the क्रियाs. रूद्र, who was the first to admit कारकदीपक also, it may be noted, only insists on कारकत्व and nothing further. (Cp. यत्रैकमनेवेशां वक्तवार्थानां क्रियापदं भवति । तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेषा ॥).

All these references make it clear that कारकदीपक as envisaged by दण्डिन् (though he does not name it) or रूद्र was not based on *real* औपम्य between the क्रियाs at all. मम्मट, therefore, is quite justified in looking upon it as a separate variety of दीपक. भण्णव्यदीक्षित treated it as a separate figure. That is why the criticism of मम्मट's instance स्विति कृणति etc by जयरथ in his विमर्शिनी or by जगन्नाथ in his र. गं. seems to miss the mark. (See St. 67.) Also जगन्नाथ's suggestion that कारकदीपक should *not* form a separate class, but be identical with धर्मदीपक, seems inapt. He says 'यत् 'सदृष्टित्त्वं धर्मस्य...दीपकम्' इति लक्षणमुक्त्वा 'स्विति कृणति . शयने' ॥ इति द्वितीय दीपकमुदाहरणं । काव्यप्रकाशकृद्भिः तत्र विचार्यते-प्रथमार्थगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि समवायः द्वितीय लक्षण व्यर्थम् । गुणिना वारवाणा च गुणक्रियारूपधर्मस्यैव विजाणामपि कारकरूपधर्मस्य सदृष्टे साध्याज्यान् । But is not कारकरूपधर्म superficial as compared to the normal धर्म ? And again if he holds this धर्म to be on a footing with other धर्मs, there is no reason why जगन्नाथ should object, as he does, to the validity of the instance स्विति कृणति etc

When we have thus seen that in a वरकदीपक, the charm does not go further than वारकैत्रव्य, it is easy to understand why in a वरकदीपक, unlike धर्मदीपक, all the पदार्थs should be प्रहृत or all अप्रहृत. When *real* औपम्य is not the issue, there is no necessity as in धर्मदीपक for some पदार्थ to be प्रहृत and others to be अप्रहृत. All can be equally प्रहृत or all equally अप्रहृत. This explains why मम्मट does not admit a वरकतुल्ययोगिता, as रुच्यक and जगन्नाथ do. And this will again show why जगन्नाथ misses the point when he invalidates त्वित्ति etc. with the words: यदि तु स्वेदनादीनामौपम्यं प्रतीयत एवेत्याग्रहस्तथापि क्लियाना शुद्धप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता स्यादपि, न तु दीपकम् .. ..! Though it is true that in तुल्ययोगिता all things are प्रहृत or all अप्रहृत, वरकदीपक from its inception was envisaged as formed of all प्रहृतs or all अप्रहृतs. There may be cases, of course, where some किंवा's are प्रहृत, others अप्रहृत, and there is real गम्य औपम्य. In आलङ्कितु शशिमुखी च मुभा च पालु, कीर्ति च साधयितुमर्जयितु च लक्ष्मीम् । स्वस्तिकमद्भुतरसा हरये च कर्तुं मन्दारर जनमह पशुमेव जाने ॥, we have प्रहृत in c; अप्रहृतs in ab, and there is गम्यौपम्य between the प्रहृत and अप्रहृत. But such cases are not the rule. मम्मट is here faithful to tradition.

For दीपक vs मालादीपक, see मालादीपक. For दीपक vs. तुल्ययोगिता, see तुल्ययोगिता.

दीपक and वादिलुसा उपमा:—We have already seen that वादिलुसा takes the form of a समास, क्यच्, क्यट् or गमुल्. दीपक is embodied in one complete वाक्य. Further, in दीपक, the charm lies in प्रहृत and अप्रहृत being connected with the same धर्म. In उपमा, the charm lies in सादृश्य resulting from such connection. Read र ग:—यत्र यथोक्तानां धर्मिणां यथोक्तधर्मान्वय एव चमत्कारी तत्र तुल्ययोगिता दीपक वा । यत्र सादृशधर्मान्वयप्रयुक्त सादृश्य तत्र उपमात्स्यारतप्रयोजकम् ।

दीपक with उपमा is a figure of great antiquity dating from भरत. भासह and दण्डिन् admitted it, the latter in greater detail. कानन, उद्भट and रुद्र also did likewise. रुद्र was the first to lay stress on वरकदीपक, though दण्डिन्'s instances of दीपक (e.g. एवधदीपक) include such as would pertain to वरकदीपक. मम्मट admitted (धर्म) दीपक as also वरकदीपक. रुच्यक, विधानय, जगन्नाथ, also admitted it in both forms. अप्पय्यदीक्षित (कु) looked upon वरकदीपक as a separate figure altogether.

Essentials.—[एकस्यैव मनस्तत्त्वदीपनार् दीपकम्—मम्मट. प्रहृतार्थगुणयो धर्म प्रयत्नारम्भमपि दीपकनि प्रयत्नयनि सुन्दरीयतन्तौनि दीपकम् । यदा दीप इव दीपकम् । सदावा कन् ।—र ग] In (धर्मदीपक) (1) There must be one वरक,

in which two or more things (पदार्थः) are connected with the same धर्मः (2) Of these पदार्थः, some must be प्रकृत others अप्रकृत (3) The धर्मः may be a गुण, क्रिया or अभाव of either and must be stated *once* only (4) There must be गन्व औपम्य, and so no औपम्यप्रतिपादन must be there Cp स्वयम्क —त्र श्वापप्रयोगादुपमानोपमेयम्भवे गन्वमान् । (5) In कारकीपक, one कारक must be related to different क्रियाः (6) All these क्रियाः may be प्रकृत or all अप्रकृत, or both (7) There may or may not be औपम्य (8) In कारकीपक, no धर्मः is mentioned at all

§ सू ३२ सहृदृष्टिस्तु etc Construe.—प्रकृतप्रकृततामना धर्मस्य सहृदृष्टि कारकस्य बहुषु क्रियासु सैव (1 e सहृदृष्टि) इति (च) दीपकम् । प्रकृतप्रकृततामना धर्मस्य 1 ■ of the धर्मः pertaining to the उपमेय (प्रकृत) and उपमान (अप्रकृत) In प्रकृतप्रकृततामना, आमन् means 'essence' That are in essence प्रकृत and अप्रकृत सहृदृष्टि Statement only once This implies that the figure ■ एतन्नान्यगण In प्रतिरूपमा we have seen, the धर्मः is mentioned द्वि at least प्रकृतप्रकृततामना धर्मस्य सहृदृष्टि ■ the definition of धर्मदीपक कारकस्य यद्द्वीषु क्रियासु सैव सहृदृष्टि कारकीपक defined सैव 1 e सहृदृष्टि कारकीपक results where one कारक is mentioned in relation to many क्रियाः कारक a term from grammar It is a substantive standing in a particular relation to the क्रिया The relation may be a कर्तृ, कर्मन्, करण संप्रदान असादान and अपिकरण, respectively conveyed by the Nom, Accu, Inst, Dat, Abl, and Locative cases Note that Gen case is not a कारक case For a substantive in the Gen is not directly connected with the verb but is connected with some other substantive ■ ■ इति यद् The कारकः are given in the following lines कर्ता कर्म च करण संप्रदान तथैव च । असादानापिकरण मित्याहु कारकाणि पद ॥ It is called कारक because it does the action, चरीति क्रिया निर्वर्तयति इति though in different relations यद्द्वीषु क्रियासु — The word यद्द्वी is significant To be striking the क्रियाः must not be less than three (यद्द्वी = more than two) On this point मम्मट ■ more explicit than रुद्र who makes use of the word अनेदेया Later, in his treatment of the figure परिकर (Fig 36) मम्मट similarly lays stress on बहुत्व of विशेषण as contributing to वैचित्र्य सहृदृष्टि, The कारक must be mentioned only once though related to several क्रियाः

वृत्ति — प्रावर्तिकाप्रकारभिव्राना explains प्रकृतप्रकृततामनाम् of the धर्म अर्थात् उपमानोपमेयानाम् shows how औपम्य underlies this variety धर्मः क्रियादि आदि includes गुण and as जगन्नाथ is careful to point out अभाव of गुण or क्रिया एकवारमेव explains 'सहृदृ' in the सूत्र ' एकस्य स्वैव समस्तवाक्यदीपनात् explains the name दीपक मम्मट seems to derive

the name from दीप a lamp and not from √दीप् to illumine, to embellish Read र म's explanation given above. Read कुवलयानद् प्रस्तुतैकनिष्ठ समानो धर्म प्रमद्वादन्वयोपररोनि प्राप्तार्थमारोपित दीप इव रथ्यायामिति दीपसम्बन्धादीकम् । 'सराया च' इति स्वार्थे कन्प्रत्यय ।

St. 66 क्विण्णो etc Illustrates धर्मदीपक कुलवाल्किस्तनः are sacro sanct and as inaccessible as कृष्णधन नागणा फणमणि केमरा सिंहानाम् । कुलवाल्किना (or पात्किना) स्तना कुत रस्यन्त अमृतानाम् ॥ Construe अमृताना with कृष्णाना, नागाना, सिंहाना and कुलवाल्किनानाम् So long as they are not dead these will not be accessible at all

Here it is not difficult to guess that कुलवाल्किना स्तना must be the प्रकृत as there is greater likelihood of their being the question at issue The प्रकृत could have been कृष्णाना धन also but then it would be a poetic blasphemy to drag कुलवाल्किना स्तना in the picture where they are not primarily concerned ! Thus कुलवाल्किना स्तना, the प्रकृत, and कृष्णाना धन नागणा फणमणि and सिंहाना केमरा, the अप्रकृतः are related to the same धर्म, कुत रस्यन्ते mentioned once only This is therefore धर्मदीपक. Why not धर्मदीपक in माला form ? See below

कारकस्य etc सहृदयिणि explains तैव of the सूत्र Note how मम्मट, faithful to tradition does not insist upon औपम्य here The charm lies only in कारकैक्यत्वे here

St 67 स्विद्यति etc. Illustrates कारकदीपक The diverse acts suggestive of eagerness on the part of the newly wedded wife while in her bed कृणति Acc to स प्र, कृणन् नेत्रयो मागत्रयसक्तेव contracting the eyes partly वृद्धम् करोति—उद्योत Read उद्योत for the full significance of the order of क्रियाः वेद्यति Rolls about (✓वेह 1 P)

Here the different क्रियाः स्विद्यति, कृणति etc have the same कारक- viz कर्तृ, नवपरिणया कर्तृ Therefore it is कारकदीपक All क्रियाः are प्रस्तुत equally There is no गन्ध औपम्य between the क्रियाः nor is it necessary The criticism of the instance by जयरथ and जगन्नाथ is quite uncalled for Read जयरथ —स्विद्यति इत्यत्र तु स्वेदनादिक्रियाणां प्रस्तुतानामेवाभावात्त्वेन समुचीयमानत्वाच्च समुच्याल्कारो न तु कारकदीपकम् । तदि प्रस्तुता प्रस्तुताना क्रियाणामौपम्यसम्भाव भवति । जगन्नाथ (र म) says —स्विद्यति कृणति इत्यशुदाहरणमपि न सगच्छते । क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात् । किं दीपकतुल्ययोगित्वादी गन्धमान औपम्य जीवातुरिति सर्वेषां समत्वं । न चात्र स्वेदनकृष्णनादीनामेवकारकान्वितानामप्यौपम्य कवि-सम्मणोचर । तस्मात्समुच्याल्कारच्ययानोचिना ।

It is rather curious that the principle of माला was not applied to दीपक. If one प्रज्ञा and one अज्ञा are related in the same षर्मे, it is दीपक. If one प्रज्ञा and two or more अज्ञा (as in वृषणा धन etc) are related to the same षर्मे, that also is दीपक when, more properly, it ought to have been styled मालादीपक. But this anomaly is due to the name मालादीपक having been assigned by rhetoricians beginning with दण्डिन् to a figure that had only a trace of दीपक therein, as we shall see later, in our treatment of the figure मालादीपक.

१६—मालादीपक

In मालादीपक, we come to a figure which is not to be mistaken for a चाप in माला form. For, up till now, we have been accustomed to look upon the माला form as based upon the presentation of several उपमानs in relation to the same उपमेय. Cp मारोचना, मलारूपक, मालाप्रतिबन्धरूपमा etc. And if मालादीपक were to be in tune with other माला figures, we would have expected to find therein one उपमेय and several उपमानs connected with one षर्मे. And then वृषणा धन etc ought to have been a मालादीपक wherein कुलदलिकाना राना are compared to वृषणा धन, जगाना फणपणि and सिंहाना केसर. But, as we saw, it is given as an instance of simple दीपक.

This is due to the fact that the name is given to a figure in which we have a chain of षर्मेs wherein each preceding unit bestows some षर्मे, good or bad, on each succeeding unit, the षर्मे being common to all units and mentioned only once. Thus in मालादीपक we get the following scheme. A bestows on B, B bestows on C, C bestows on D. *thus* (षर्मे). In स्मरणे हृदये तस्यास्तेन स्वयि कृता स्थिति (कु), स्थिति कृता is the षर्मे mentioned once only and yet common to the different units, to wit स्मरणे तस्या हृदये स्थिति कृता । हृदयेन (तेन) स्वयि स्थिति कृता ।

Is मालादीपक a दीपक? —Before we answer this question, we must first get rid of one or two misconceptions that are prevalent among आलोचकs about दीपक. The आलोचकs in general, even जयराय and जगन्नाथ included, hold that दीपक must convey औपम्य and as such must have प्रज्ञा and अज्ञा things embodied therein. जयराय says अत्र औपम्यमेव शक्ति । नन एतस्य दीपकमेतत् न वाच्यम् । औपम्यजीविनि हि तत्र । प्राच्ये पुनरेतदीपनमात्रानुस्यूयात्तदनन्तरं लक्षितम् । We have already seen while dealing with वास्तवीपक how tradition does not vouch for these requirements. The same is true of मालादीपक also. Its charm, as

envisaged by दष्टिन्, भोज (सरस्वतीकण्ठमरण) and मम्मट, does not lie in औपन्य between प्रकृत and अप्रकृत things. It lies in *one* धर्म being posited of several units arrayed chainwise. The units may all be प्रकृत or all अप्रकृत. It is a दीपक to the extent that there is धर्मत्व सकृद्भृति.

Could it not have been properly speaking तुल्ययोगिता where as we shall see all things are प्रकृत or all अप्रकृत? Today, when figures have attained their full development, it must be admitted that मालादीपक, with all units प्रकृत or all अप्रकृत is more allied to तुल्ययोगिता than दीपक. But, in the days of मासह and दष्टिन्, तुल्ययोगिता was very narrow in its scope (see तुल्ययोगिता) and thus could not comprehend मालादीपक nor कारकदीपक which also with pure प्रकृत or pure अप्रकृत things, is more allied to *today's* तुल्ययोगिता than दीपक.

The significance of the term माला in मालादीपक —As seen at the outset, the word माला in मालादीपक is not the same as the one in मालोपमा, मालारूपक etc. It means रचना here and मालादीपक is in fact रचनादीपक. Today we differentiate between रचना and माला रचना is to us today, a b, b c, ■ d etc. and माला consists of one उपमेय in relation to several उपमानस. But it should be clearly borne in mind that to दष्टिन्, माला meant रचना. Cp his मालोपमा (II 42) — आनय पूणि इव, दूया अद्वि इव अह व्योम्नि इव, विक्रम त्वयि लक्ष्मीमरुधात् । Again he has no separate रचनोपमा. So it is not, at all events extravagant to suggest that मालादीपक as conceived by दष्टिन् is in fact रचनादीपक and as such we are not to judge the name in the light of the sense which we *now* attach to माला. Read जयरथ —मालाद्युक्तेनात्र शृङ्गल्य लक्ष्ये । तस्या एवोपमानत्वात् । च चात्र मालोपमावमालात्वाद्धो शिव । एवमेव उपमेयस्य बहुपमानोपादानाभावात् ।

मालादीपक vs दीपक —It is to धर्मदीपक, that मालादीपक bears some similarity, for in both there is धर्मत्व सकृद्भृति. (1) But while in धर्मदीपक the charm lies in isolated पदार्थे being connected with the same धर्म in मालादीपक, it lies in *interlinked* पदार्थे being so connected. (2) In धर्मदीपक some पदार्थे are प्रकृत others अप्रकृत while in मालादीपक all are प्रकृत or all अप्रकृत. (3) In धर्मदीपक, there is ■ suggestion of real औपन्य. In मालादीपक, there is no real औपन्य suggested.

For मालादीपक is षड्माली, see एवमवली

Essentials —[For an explanation of माला, see the preceding para. For an explanation of दीपक, see दीपक.] (1) There must be a

chain of पदार्थs interlinked as a b, b c, c d . . (2) Each preceding पदार्थ must bestow the धर्म on each succeeding one (3) The धर्म must be the same and stated once only for all the interlinked पदार्थs ■ इ शुक्लश्च चन्द्रमस, चन्द्रमा पञ्चदशस्य, पञ्चदश रागस्य, राग रत्नस्य इति वृत्त्यै भवति । (दण्डिन्) (4) This means that several वाक्यs have each the same धर्म tacitly understood, (Note that दण्डिन् called these वाक्यमाला). (5) There ■ no mutual औपम्य between these वाक्यs (6) The charm lies in the same धर्म going with the interlinked वाक्यs and the resultant superficial likeness (7) As in दीपक the धर्म may be a गुण or क्रिया or अभाव

§ सू ३३ मालादीपक etc Construe —आद्य यथोत्तरगुणावह चेद् माला दीपक (भवति) । आद्य यथोत्तरगुणावह Refers to each (अद्य =अद्य आद्य) preceding thing bestowing some धर्म on each succeeding one यथोत्तर (उत्तर उत्तर प्रति) गुणावह चेद् गुणावह गुण should be understood as comprehending क्रियाs also Thus गुणावह = धर्मविहम् The धर्म may be good or bad [not necessarily उत्पन्नं as सा सू- or रत्नक (अ स) says]. Even the word उपनियते with which वृत्ति explains गुणावह is misleading Note that the definition fails to bring out ■ vital requisite viz धर्मस्य सहृद् वृत्ति सा द's definition is far more helpful — धर्मिणादेरधर्मेण सह धो वद् यथोत्तरम् ।

St 68 समाम्नाहण etc Illustrates मालादीपक. Compliment paid to a king for the chain of acts commencing with the arrow being fixed on the bow and culminating in his glory spreading to the three worlds For b Tvm edition reads —सम्प्राप्ते परितन्विवोधनिबदे सामुप्यमामादिनम् । For d तेन ■ नृपत त्वया निपद्यन्नेनपि लोकत्रयम् ॥

Construe कोण्डेन दश (समाम्नादिना), शरै अरिशिर (समाम्नादिन), अरिशिरसा भूमण्डल (समाम्नादिना) भूमण्डलेन त्व (समाम्नादिना) त्वया शीर्षे (समाम्नादिना), शीर्षे ■ लोकत्रयं समाम्नादिनम् ।

अरिशिरसा भूमण्डल समाम्नादिनः । e the enemy got decapitated with the charge of the arrow भूमण्डलेन त्व । e. you became the king शीर्षे लोकत्रयम् । e it spread in the three worlds.

As we study the development of the figure, we find that in its earliest stages तुल्ययोगिता was a figure which consisted in looking upon the उपमेय as equal to an उपमान or उपमानस, with the intent of स्तुति or निन्दा भामह says न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्य-क्रियायोगादियुक्ता तुल्ययोगिता ॥ दण्डिन् defines the figure thus विवक्षितगुणोत्प्रेक्ष्य समीकृत्य कस्यचित् । वीरिन स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ भामह's instance ॥ शेषो हिमगिरिस्त्व च महान्तो युरव स्थिर । दण्डिन्'s ॥ यम कुबेरो वरुण सहस्राशो भवानपि । विभ्रत्यनन्यविक्रया लोकेपाल इति श्रुतिम् ॥. Looking to these definitions and instances, one is forced to conclude that भामह दण्डिन्'s तुल्ययोगिता is our present दीपक embodying प्रहल and अप्रहल. They too had their दीपक, wherein they insisted only on धर्मत्व सहद् वृत्ति, whether the things were प्रहल or अप्रहल or both mattered little to them. Thus इयामला प्राकृषेव्याभिदिशो जैमूतधत्तनि । मुवक्ष सुदुमाराभिर्नवशा इत्यग्निमि ॥ given as a दीपक by दण्डिन् is our present तुल्ययोगिता as both दिश and मुव are प्रहल. In short, their तुल्ययोगिता depended for its charm on establishing the प्रहल and अप्रहल to be equal. Their दीपक consisted only in धर्मत्व सहद् वृत्ति. That way, their तुल्ययोगिता could come under their दीपक. The present day distinction between the figures that दीपक is प्रहल-अप्रहलविरय and that तुल्ययोगिता is शुद्धप्रहलविरय or शुद्धअप्रहलविरय was not yet evolved. Neither रामन nor शौन also was very positive about the distinction between them. रद्र thought both to be one and the same and hence dropped तुल्ययोगिता. उद्भट seems to have been the first to evolve the present-day distinction between the figures. After him सम्प्र and others down to जगन्नाथ admitted the figure in its present implications. जगन्नाथ, however, was not inclined to take दीपक and तुल्ययोगिता as separate figures and would rather subsume the former under the latter, as seen already. अण्वय्य दण्डिन speaks of two additional varieties, (1) दिशादिने वृत्तिरिति sameness of behaviour to friends and foes, and (2) गुणोत्प्रेक्ष्य समीकृत्य इव. The former of these, which is in imitation of शौन (सं.), can very well come under तुल्ययोगिता in general. The latter, which is on the pattern of दण्डिन्, comes under present दीपक. As all पराध are प्रहल or all अप्रहल, मान्य form of तुल्ययोगिता was out of question.

Note the following scheme —

* शुद्ध प्रकृतविषयक—शुद्ध अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिताः Their significances *—

In शुद्धप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, we have both the things प्रकृत and they are connected with the same धर्म In संचारपदानि etc, मुनिधेनु and सूर्यप्रभा are both प्रकृत and connected with the धर्म : निर्याय गन्तु प्रक्रमे The poet (वाल्मीकि) is describing how the cow was returning home, what time the sun's light also was returning to its 'post' after its diurnal round Similarly, in दृष्टिर्नृस श्यामला प्रावृषेन्वाभि etc, both दिश and भुव are प्रकृत and connected with the धर्म. श्यामलत्वं That the poet aims at suggesting औपम्य in cases like these ■ obvious

When both the things are प्रकृत, and when औपम्य ■ suggested between them, which is उपमेय and which उपमान ? आल्कारिकसः say that it is ऐच्छिक or optional Read कुवलयानन्दः—तुल्ययोगिताया तु एक प्रस्तुत मन्वदप्रस्तुत इति विशेषाग्रहणाद् सर्वेदिशेनैव धर्मान्वय इति विदेष । उपमानोपमेयभावत्वात् (तुल्ययोगिताया) तु विशेषाग्रहणादऐच्छिक । Again हर्यकः—पूर्वत्र (तुल्ययोगिताया) शुद्धप्रावरणिकत्वे शुद्धाप्रावरणिकत्वे वा वैयक्तिक (उपमानोपमेयभाव) This shows how a thing may be प्रस्तुत and yet not उपमेय

One has to recall the remarks made about अप्रकृतविषयक रूप (Notes, p 72) to understand the precise significance of अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता Here we have nothing more than all उपमानसः connected with the same धर्म That this statement about उपमानसः ultimately bears on the उपमेय is a different matter Thus in त्वरङ्गमार्दवं द्रष्टुं कल्प्य चित्ते न भासते । मान्ती-शशभृतेज-वदलीना कठोरता ॥ (कु.), the उपमानसः, मान्ती, शशिन् and वदली, are connected with the same धर्म ? कठोरता कल्प्य चित्ते न भासते This is अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता. That the entire statement is made about the प्रकृत त्वरङ्ग has no relevancy to the figure

We have already seen that ancient tradition did not vouch for वारकतुल्ययोगिता on the analogy of वारकदीपकः A वारकदीपकः though consisting of शुद्धप्रावरणिक क्रियासः, was still looked upon as ■ दीपकः, for as seen above, the line of demarcation between the figures दीपकः and तु यो was faint in the beginning and तु यो was narrow in its scope हर्यकः, जयस्य and अगन्नाथ would suggest the innovation of ■ वारक तु. यो where all क्रियासः are प्रावरणिक, as distinct from a वारक दीपकः where, acc. to them, some क्रियासः are प्रावरणिक, others not so, as illustrated in मणिहस्तु etc. The innovation ■ indeed a logical

sequel to our assumption that in तुल्ययोगिता we have शुद्ध प्राकरणिक or शुद्ध अप्राकरणिक things

तुल्ययोगिता vs दीपक—In their present crystallised forms, दीपक and शुद्धप्राकरणिकनिवचना तु यो have a good deal of similarity between them Both depend for their charm on suggestion of औपम्य In both different पदार्थs are connected with the same धर्म, stated once only Both are एववाक्यगत. But (1) while in दीपक some पदार्थs are प्रकृत and others अप्रकृत, in तु यो all are प्रकृत in the 1st variety, and all अप्रकृत in the 2nd variety (2) while in दीपक, there is real औपम्य, in तु यो (of the 2nd variety), there is only superficial likeness due to all पदार्थs (here अप्रकृत) being related to the same धर्म

For तुल्ययोगिता vs सहोक्ति, see सहोक्ति

Essentials —[Acc to मामह तुल्यकार्यक्रियायोगात् (due to different things doing similar actions). रथ्यक—तुल्य गुणक्रियायोग अस्यां (इ's actual words समानगुणक्रियासम्बन्धे wherein different पदार्थs are related alike to the same गुण or क्रिया), गुणक्रियारूपैवधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता—कुक्क्यानन्द]

(i) There must be one वाक्य in which different पदार्थs are related to the same धर्म (ii) The धर्म must be stated once only. (iii) All the पदार्थs must be प्रकृत or all अप्रकृत (iv) There is genuine औपम्य suggested when all पदार्थs are प्रकृत (v) There is only superficial likeness due to एवधर्मान्वय when all पदार्थs are अप्रकृत (vi) अप्रकृत पदार्थs are no more than an array of उपमानs about which some general remark is made in relation to the उपमेय e g in लदरामार्णव etc इतिरेता वस्य चित्ते न भासते is the statement made about मालती, इशी and बदरी in relation to the उर्ध्वमेव or प्रकृत लदराम

इ सु ३४ नियताना etc पुन while, marks transition from दीपक to तुल्ययोगिता नियतानां सहृद्दर्म The धर्म (i e गुण or क्रिया or कर्मण) of नियत things mentioned once only नियतानां नियत means specific, exclusive That is to say exclusively प्रस्तुत or exclusively अप्रस्तुत

श्रुति —प्राकरणिकत्वनामेव : e. शुद्धप्राकरणिकत्वनामेव : e शुद्ध प्राकरणिकत्वनामेव Note that the plural comprehends dual also There can be a तुल्ययोगिता (and दीपक) of तुो पदार्थs also Read जयरथ्य on म स —प्राकरणिकत्वनामिति इत्यो समानधर्मसम्बन्धस्य समवायेन प्राहणनिर्देशेऽनुवचननिर्देशो बहुना प्राहणार्थम् । अत एव च बहुनामेवौपम्यप्राहणमेति न वाच्यम् । बहुवचनानुसारेण द्वयोरेव स्वोद्गममानत्वात् । एव दीपकेऽपि हेतवत् ।

St. 69 पाण्डु क्षामं etc. Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध प्रावरणिकः. A स्त्री tells the नायिका how there are visible symptoms of a lingering malady in her (नायिका) त्वं goes with वदन, हृदय and वपुः सरस हृदयं a heart grown sentimental हृदन्तः क्षेत्रियरोगः—The chronic ailment at the heart viz. yearning of love. क्षेत्रियरोगः परक्षेत्रे (शरीरे) चिकित्स्य क्षेत्रियो रोग —स म् Acc. to मा. च :—क्षेत्रियरोगो राजयक्ष्मा अन्तरिमन् क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्य. It seems both स, म् and मा. च. refer to the incurability of the disease like consumption which can be cured only in the life to come (? परक्षेत्रे). मा. चं. suggests the veiled meaning:—पक्षे तु उपपत्तिविषयोऽनुराग । Love for the paramour.

Here वदन, हृदय and वपुः are all connected with the धर्म, रोग आवेद्यति. All being the theme under description are प्रकृत. There is a suggestion of mutual similarity. All alike intimate the रोग. Hence this is तुल्ययोगिता of शुद्ध प्रावरणिक things

St. 70 कुमुदकमल etc Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्रकरणिकः. The poet scoffs at the उपमानः viz white, red and blue lotuses as looking contemptible before the नायिका's eyes. Nectar, moon and lotus are nothing as compared to the नायिका's face. Read उद्योत for a full significance of the उपमानः. आलि (or ली f.) Row. अमृतारिम = चन्द्र अमृजन्म = कमल आननस्य sc. अग्ने before your face

Here we have two तुल्ययोगिताः both of अप्रकृत पदार्थः For कुमुद, कमल and नीलनीरजः which are all उपमानः, in relation to वृशौ are connected with the same धर्म अपिक्षित्व (condemnation) suggested by वा So अमृत, अमृतारिम and अमृजन्म which are all उपमानः in relation to the उपमेय, आनन, are connected with the same धर्म : प्रनिहतः. Thus these are अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिताः. Note that in these cases, we have a vein of व्यतिरेक.

१८—व्यतिरेक

व्यतिरेक means 'excelling', 'surpassing' and, true to its name, the figure व्यतिरेक consists in the उपमेय excelling the उपमान In उपमा and kindred figures, it is the poet's aim to exalt the प्रकृत by comparing it or identifying it with the उपमान. In व्यतिरेक, he goes a step further and sets the उपमेय on a higher pedestal than the उपमान itself. What greater compliment could be paid to the उपमेय than to describe it as surpassing the उपमान ?

The उपमान which normally is given the pride of place is, in this figure, shoved down and the उपमेय set above it. We have already seen how in अतिशयोक्ति (वचर्योक्ति कल्पन) the poet aims at securing a like result in a different way. We have again seen how the instances of अप्रकृतविवचना बुल्ययोनिता may have a vein of व्यतिरेक running through them. And when we come to the figure शरीर, we shall see, in a more pronounced form, how the उपमान is practically brought into 'disgrace'. These are the different modes adopted by the poet to exalt the उपमेय over the उपमान. If in अतिशयोक्ति, चन्द्रोज्य the poet exalts the object by lifting it to the apex of अमेद, in व्यतिरेक he goes one better by setting the उपमेय above the उपमान.

The poet does this by spotting out some point wherein the उपमेय excels the उपमान. The moon has a spot, the face has none. Who will not then join hands with the poet and say कपमिन्दुरिवानन लवीय सखलङ्ग स कलङ्गहीनमेव । (र ग) . तपस्य is dispelled by रत्नप्रभा and स्वर्गरश्मि यौवनतन (The indiscretion of youth) is unsusceptible to both and hence stands higher भरनालोकमहायमवर्षे सूर्यरश्मिम् । इष्टिोत्कर द्यूता यौवनमभव तप ॥ (दग्धिन्) While driving at excellence, the poet may adopt any of the three forms of statement —(1) He may explicitly deny सादृश्य between the उपमेय and उपमान, and suggest thereby उपमेयोत्कर्ष and उपमानापकर्ष, or (ii) he may explicitly state the उपमेयोत्कर्ष and suggest उपमानापकर्ष and सादृश्याभाव, or (iii) he may explicitly state the उपमानापकर्ष and suggest उपमेयोत्कर्ष and सादृश्याभाव स मुल चन्द्रवत् चन्द्रान्मुल गुणाधिक, चन्द्र मुसार् परिहीयते गुणै —will respectively illustrate the three forms. In short, in व्यतिरेक the questions at issue are three (1) सादृश्यनिवेश (2) उपमेयोत्कर्ष, (3) उपमानापकर्ष. One of these is expressed in words and the remaining two are suggested. Read र ग. —अत्र चान्वारे वन्धविद् शब्दसादृश्यनिवेशाक्षिप्तौ उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षौ, इति च शब्देनोपमेयाः कर्षेणाक्षिप्तौ उपमानापकर्षसादृश्याभावो, क्वचित्सादृश्येनोपमानापकर्षेणाक्षिप्तौ उपमेयोत्कर्षोपमानोपकर्षौ । We may have combinations of two or three of these, but they have no especial charm, says र ग :-एव च क्वचिद् द्योभ्याणा वा शब्दत्वं समकदपि नातीव हृष्यत् ।

In each one of the three forms, the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानापकर्ष निमित्त may be stated, or both may be stated or both may be dropped. Both are dropped, where the excellence (व्यतिरेक) of the उपमेय over the उपमान is too well known and can be easily guessed. Read र ग —हेतुस्ये दि तस्यैवानुपाद्यत तस्यैवाक्षेपेणवर्णनम् । उभयोरप्यनुपादाने तथैव ।

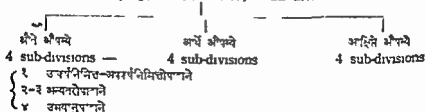
न त्वनवगति । The following instances may just give an idea of the possible variations —

Form	उभयनिमित्तानुपादाने	उभयोपादाने	एकरोपादाने
1 सादृश्यनिषेध	न मुख चन्द्रवत्	निष्कल्क मुख न सक्कल्कचन्द्रवत्	निष्कल्क मुख न मुख न सक्कल्क चन्द्रवत्
2 उपमेयोत्सर्प	मुख चन्द्रात् निरिष्यते	निष्कल्क मुख सक्कल्कात् चन्द्रानिरिष्यते	निष्कल्क मुख चन्द्रात्निरिष्यते मुख मसक्कल्कात् चन्द्रात् अनिरिष्यते
3 उपमानापसर्प	चन्द्र मुखात् परिहीयते	सक्कल्क चन्द्र निष्कल्कात् मुखात् परिहीयते ।	सक्कल्क चन्द्र चन्द्र निष्कल्कात् मुखात् परिहीयते । मुखत् परिहीयते

सादृश्यनिषेधरूप व्यतिरेक and its varieties — Though there are three modes as given above in which व्यतिरेक could be conveyed, the भाष्यकारिका generally adopt the first (सादृश्यनिषेध) as their basis of divisions. As the first is in the form of an उपमा, though negatively stated, it was easy for the भाष्यकारिका to draw freely upon the divisions of उपमा viz. धीन and अर्थ and apply them to the present figure. No wonder then, that the divisions of व्यतिरेक given below remind us strongly of the उपमा divisions already considered.

Note the following scheme —

व्यतिरेक (सादृश्यनिषेधरूप—रूपमात्रे) = 12 divisions

This gives 12 divisions without र्हेन. The औपम्य may be based on र्हेन and thus yield, acc. to मन्त्र, 12 more divisions. This brings the total to 24 र म, however, rightly points out that in श्लिष्ट व्यतिरेक, उभयानुपादान, (धीन, अर्थ, अस्तित्ते) is not possible, since र्हेन is employed in the body of the उपसर्गनिमित्त or अवसर्गनिमित्त. If both are not there how can we talk of श्लिष्ट व्यतिरेक? So, in र्हेन,

rightly speaking, there can be 9 sub-divisions only * thus making 21 (12+9) in all * रय्यक and अपरयदीक्षित do not take note of these divisions. सा द admits 24 like यम्पट.

Exact place of श्लेष in व्यतिरेकः—It is just possible that of the two meanings that ■ word possesses, one may apply to the उपमेय and the other to the उपमान and thus may be the ground for व्यतिरेक. Consequently, श्लेष enters into the figure embodied in the उत्तरपनिमित्त or अपरपनिमित्त. The poet says सदैव वनापूर्णोऽयं नृपः कलावैकल्यामान चन्द्रात् भक्तिरिच्छते । Here नृप is established as superior to चन्द्र, because the कलाः (Fine Arts) of the नृप are *always* complete, while the कलाः (digits) of the moon are occasionally incomplete. This shows how श्लेष is embodied in उत्तरप-अपकर्ष-निमित्त. This ■ real श्लेष व्यतिरेक. If the उपमेय or उपमान itself ■ श्लेष, one sense being उपमेय, the other उपमान, that ■ not श्लेष व्यतिरेक in the true sense of the term.

What is आक्षिप्त औपम्य—आक्षिप्त औपम्य is not to be mistaken for आर्ष औपम्य which as we saw under उपमा, results from the use of तु य, सदृश, सन्निध etc. In आक्षिप्त औपम्य, there is a *suggestion* that two things are compared due to the use of words that have the idea of comparison implicit in them. Thus in मुख इदु जवति, इन्दु सुपेन निरस्त्रियते, मुख इन्दु अक्षीकरोति, इन्दु मुखस्य तुल्य वथ समारोहत्, मुख इन्दु रत्नं यति—अयं करोति are just a few instances illustrating how औपम्य can be suggested.

व्यतिरेक and औपम्य,—Though in व्यतिरेक, the poet apparently sets his finger on the point of difference between the उपमान and उपमेय, it should not be forgotten that there is an undertone of औपम्य always present in the figure. In fact, the charm of the figure lies in the point of excellence *expressed* and also to *some extent* in the points of resemblance *implied*. When the poet says निष्कन्क मुखं न चन्द्रवत्, though there is a stress on the निष्कन्कत्व, the point of excellence, we do not fail to perceive how there is a suggestion of resemblance in *other* respects इक्ष्व, उल्लङ्घननयत् etc. Read र ग—यद्गुणपुरस्कारेण वत्स यसाद्दृश्यनिधेय उत्तरपर्वकम्पायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तन्माद्दृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण साद्दृश्यप्रत्ययस्य दुर्वरत्वात् । यदि च तस्याद्दृश्यमानान्वयनिधेयो विवक्षितः स्यात् गुणान्तरेणपुरस्कारोऽर्थकः स्यात् । घनेनायमस्मादधिक इत्युक्ते विषया रूपेण कुशेन च सम इति सर्वान्वयप्रत्ययत्वात् । एव च प्रतीयमानमपि साद्दृश्य गुणान्तरान्वयनिधेयो स्थानिनोत्कर्षेण ह्यप्रममिव न चमत्कारनिधेयमाधात् प्रभवतीति प्राचामाजय । दण्डिन्ऽ definition of व्यतिरेक clearly brings out this मन्वमाद्दृश्य in व्यतिरेक— सान्द्रोपात्ते प्रतीते वा साद्दृश्ये वस्तुनोर्दयो । यद्य बद्धेदकम्पन व्यतिरेक- स वक्ष्यते ॥

What is उपमेयोत्कर्ष ? —It is necessary to understand what is exactly meant by उपमेयोत्कर्ष (= उपमेयाधिक्य) which forms the backbone of व्यतिरेक. This question has acquired special importance on account of the controversy which it has given rise to among आल्कारिकs आञ्कारिकs are divided on the question whether उपमेयोत्कर्ष alone results in व्यतिरेक. Some like मामह, दण्डिन्, (to judge from their instances) सम्प्र and जयत्राय hold that व्यतिरेक is possible only where उपमेयोत्कर्ष is in evidence. That is, they insist on उपमेयाधिक्य only.

As against these, there are others like उद्भट, रुद्रट, हय्यक with जयरथ, साहित्यदर्पणकार, विधनाथ and अप्पव्यदीक्षित who say that व्यतिरेक is possible not only where उपमेयोत्कर्ष is evident, but also where उपमानोत्कर्ष presents itself. According to them, therefore, व्यतिरेक occurs where उपमेय is described as superior to the उपमान or उपमान is described as being superior to the उपमेय. That is व्यतिरेक occurs where there is either उपमानाधिक्य or उपमेयाधिक्य, according to this view.

That उपमेयाधिक्य necessarily results in व्यतिरेक goes without saying. But does उपमानाधिक्य also produce a like effect? Possibly not. For उपमान, normally speaking being the standard is admittedly superior to the उपमेय. The निच्छिन्ति of व्यतिरेक, therefore, would seem to lie only in the आधिक्य of उपमेय.

That this is the essence of the figure is also borne out by a close scrutiny of the उदाहरणs of the so believed उपमानाधिक्य. For these are found to boil down to nothing else than उपमेयाधिक्य itself. Take रुद्रट's instance क्षण क्षणोऽपि etc (St 71) which he gives to illustrate उपमानाधिक्य. The gallant in his cajolery of the नायिका in huff says 'Enough of this anger! The moon wanes to wax again! Youth on the contrary once past never reverts!'' Here it is argued we have उपमानाधिक्य. For the moon the उपमान possesses the redeeming feature of waxing. Youth, the उपमेय, on the other hand is irretreivable. Once lost it is always lost! But is this real उपमानाधिक्य? For the gallant what is pertinent is to impress on the यानिनी how youth is more ephemeral (अस्थिर) than the moon. Thus only can he succeed in weaning her from her huffy attitude. Here then we have उपमेयाधिक्य and not उपमानाधिक्य. नल, in नैषधीय १२२३ says हनुमदावैश्यान्मा मया पुनर्दिशा हसद्दृश्यपथं सितीकृतम् । 'The emissary's role that has been covered with glory by Hanumat and others has got covered with ridicule at my hands!' says

Nala in a moment of despair सा द gives this as an instance of उपमानाभिप्राय - हनुमत् etc., the उपमान, being described as superior to the उपमेय, नल himself. But as we recall the context, it becomes clear to us that what was pertinent to नल, in his frame of mind then, was to prove how he was a colossal *failure* as compared to others like हनुमत् etc. This also, therefore, becomes a case of उपमेयाभिप्राय.

Nor is it difficult to explain this divergence between the आश्रयविरह. Those who talk of उपमानाभिप्राय (or उपमानोपमेय) take too narrow a view of आभिप्राय or उत्तर. To them उत्तर conveys the idea of उपदेयत्व only. Whatever is worth having is उत्तर according to them. As against these the others look upon उत्तर as something that has to be decided by the context. To them a thing is उत्तर or अपरुष्ट relatively and not absolutely. अरिष्ट things may not be liked by us and may be अनुपदेय, but when the gallant pleads to the मनिनी that she should get reconciled because youth is ephemeral it is easy to see that to him अरिष्ट is pertinent. So to नल also what is of consequence is to show that he is an abject *failure*, though failure is what we abhor. That is why these instances claimed as illustrative of उपमानाभिप्राय virtually illustrate उपमेयाभिप्राय. Read ८, ग. — किं न यत्र भावि शब्द उपमेयस्यापराधप्रतिपत्तयः स तस्य वक्ष्यादर्थव्यवहारादिना उत्तरममना परिणामि । उपमानादुपमानात्, उपमेयस्य उत्तरं एव अतिरिक्तम् । नास्त्वर्थे इति विवक्षितम् ।

अतिरिक्त dates back from भाव and दृष्टि. भाव seems to be specific in insisting on उपमेयाभिप्राय only, for his उपमानोपमेयत्व is the same as उपमेयत्व (विशेषनिर्देशनम्). दृष्टि's definition is vague but his instances bear out उपमेयाभिप्राय only. He gives divisions not very scientific. उत्तर's definition is vague but इदुत्तर construes it as implying both उपमेयाभिप्राय and उपमानाभिप्राय. भेद (ग. ६) almost imitates दृष्टि and is equally vague. वचन speaks of उपमेयत्व अतिरिक्त only. अदृष्ट and अस्मत् with उत्तर will have अतिरिक्त with उपमेयाभिप्राय or उपमानाभिप्राय. अस्मत् categorically repudiates उपमानोपमेयत्व अतिरिक्त. मा. ८, दुर्धनान् admit अतिरिक्त, उपमेयाभिप्राये and उपमानाभिप्राये ८, ग., as seen above, emphatically repudiates उपमानाभिप्राय अतिरिक्त.

अतिरिक्त is वचनोन्वी अतिरिक्त. — We saw under अतिरिक्त, how in one variety of it viz. वचनोन्वी, as it was originally conceived, there is an element of अतिरिक्त. For therein the tenor is if the उपमान were to possess this attribute, then it would be similar to उपमेय. If the moon were to be spotless, it would be similar to

the face hints at the उत्कर्ष of the उपमेय And to that extent there is resemblance between this division of अनिदयाक्ति and व्यतिरेक where the उपमेयोल्लेखनिमित्त or उपमानाकारनिमित्ते is given But in form they differ The अनिदयाक्ति assumes the form of a hypothetical statement यदि तर्हि, based on अभ्यवगाय In व्यतिरेक, there is no अभ्यवगाय and no hypothetical statement ; Secondly in व्यतिरेक, the उपमान retains its status In अनिदयाक्ति the form being यदि उपमान एवरूप स्वार् तर्हि उपमेयसदरा मनेत्, the उपमेय seems to usurp the place of the उपमान That way ययर्षोकी अनिदयाक्ति has greater affinities with प्रतीप See प्रतीप

Essentials — [व्यतिरेक Excelling, Surpassing उपमेयस्य उपमानाद् व्यतिरेकात्] (1) The उपमेय must be described as being superior to the उपमान and not *vice versa* (2) The उत्कर्ष or आधिक्य is not the same as उपादेयत्व Even अनुपादेयत्व may constitute आधिक्य or उत्कर्ष in particular contexts (3) व्यतिरेक has two sides The उत्कर्ष of उपमेय and अवरर्ष (or निरर्ष) of the उपमान It is easy to see that उत्कर्ष and अवरर्ष must relate to the same feature That is the उपमेय must be उत्कृष्ट in the same feature in which the उपमान is अवकृष्ट (4) The उत्कर्षहेतु and अवरर्षहेतु may both be mentioned or either of them may be mentioned or neither may be mentioned due to their being well known (5) The उत्कर्ष-अवरर्ष हेतुs may be conveyed by श्लेष one meaning applying to the उपमेय the other to the उपमान (6) The figure may actually take either of these three shapes (a) The उपमेय *unlike* the उपमान is this, (b) the उपमेय is superior to the उपमान and (c) the उपमान is inferior to the उपमेय (7) Though व्यतिरेक describes the भेद between उपमेय and उपमान still there is a veiled suggestion of सदृश्य Thus it is सदृश्य with the veneer of भेद

§ सू ३५ उपमानात् etc. Construe — यद् उपमानात् अन्यस्य (= उपमेयस्य) व्यतिरेक स एव स (= व्यतिरेकनामा अल्कारः)

अन्यस्य : e. उपमानाद् अन्यस्य = उपमेयस्य व्यतिरेकः = आधिक्यम् स एव स That itself is the व्यतिरेक अल्कार In other words the name of the figure is true to its essential feature. One is reminded of मम्मट's definition of अपस्तुनप्रदमा सा सैव Note that मम्मट's व्यतिरेक consists only in उपमेयस्य व्यतिरेक or आधिक्य उपमानस्य आधिक्य is no figure as उपमान by its very status is normally अधिक

St 71 क्षीम क्षीगोऽपि etc. Given by रुद्रट (कान्धाञ्छर) to illustrate how उपमानाधिक्य also may lead to व्यतिरेक मम्मट proves

how here we have उपमेयापिबन्ध itself Addressed by a gallant to a नायिका in huff See above d Construe --यौवनं तु कल अनिवर्ति । Youth once past never reverts

हृष्यादौ etc Some (1 e ह्रद) have said that in this stanza we have उपमानापिबन्ध owing to उपमान शशी, being described as less अस्थिर than उपमेय, यौवन But, says मम्मट, here the poet wants to stress the अस्थिर of यौवन and thus this becomes a case of उपमेयापिबन्ध itself, यौवन being उपमेय केनचित् = ह्रदेन as मा घ aptly says ह्यर also gives the instance evidently borrowed from ह्रद

After ह्रद ह्यरक and विष्णव have given this stanza to illustrate उपमानापिबन्धे व्यतिरेक विषयत्व and ज्वरप (सिद्धिनी) take cognizance of मम्मट's criticism and repudiate it जगन्नाथ vindicates मम्मट According to the उपमानापिबन्धवादिन्, शशी being less अस्थिर than यौवन is उद्धृत Acc to the उपमेयापिबन्धवादिन्, यौवन being more अस्थिर than शशी is उद्धृत See above

§ सू ३१ हेत्वोरप्यौ etc हेत्वो उक्तौ : e when both the हेतुs viz उपमेयापिबन्धे and उपमानापिबन्धे are stated अनुक्तानां त्रये In three cases of non mention to wit (1) When उपमेयापिबन्धे is not mentioned, or (2) When उपमानापिबन्धे is not mentioned or (3) When neither is mentioned Construe शब्दात्तथा साम्ये निविदिने, अथ साम्ये आक्षिप्ते When the साम्य is शीत (शब्दन निविदिने), when it is अर्थ (अर्थेन निवेदिने) or when it is suggested (आक्षिप्त) So it means when the औपम्य is शीत, अर्थ or आक्षिप्त

Thus there will be four classes of व्यतिरेक : 1 हेत्वोरप्यौ + 3 अनुक्तानां त्रये These four are possible in each of the 3 ways of औपम्य viz शीत, अर्थ or आक्षिप्त That gives $4 \times 3 = 12$ divisions

द्विष्टे चतुर् औपम्ये द्विष्ट तत्र शीत The three kinds of औपम्य viz शीत, अर्थ or आक्षिप्त may be based on द्वेय (1 = as we saw, द्वेय may be embodied in the व्यतिरेकहेतुs viz उपमेयापिबन्धे or उपमानापिबन्धे) So with द्वेय we get 12 more varieties : These with the preceding 12, make a total of 24 (वि शब्द of the ह्यरक) For illustrations, see below

But, as said above र न quite justifiably says that there cannot be द्विष्ट divisions where both हेतुs are dropped as र न is and ought to be embodied in the हेतुs. So we get 3 divisions less viz. no उपमानापिबन्धे द्विष्ट शीत औपम्ये उपमानापिबन्धे द्विष्ट अर्थ औपम्ये उपमानापिबन्धे द्विष्ट आक्षिप्ते औपम्ये This reduces the number to 21 (12 अष्टि + 9 द्विष्ट)

Then, though these are given as the divisions of व्यतिरेक in general, still, as र. गं says, these properly refer to only one of the three forms in which व्यतिरेक can be stated viz. the form of सादृश्यनिषेध. The two other forms viz. the form of उपमेयाधिक्य or of उपमान-यूनत्वं may practically claim almost the same number of divisions, says he —द्वितीयतृतीयावपि प्रायःसस्तावद्भेदावेव ।

त्रिष्ट तत् सत् therefore, वि. अष्ट १. e. twenty-four.

वृत्तिः—व्यतिरेकस्य हेतुः etc. हेतवोः उक्तौ of the सूत्र explained हेतवोः १ e. व्यतिरेकहेतवोः viz उपमेयोत्कर्षहेतु and उपमानापकर्षहेतु. एकतरस्य etc. explains अनुक्तीना त्रये of the सूत्र. उपमानोपमेयभावे etc. explains शब्दा-र्थाभ्या सान्ये निवेदितेऽथ आक्षिप्ते of the सूत्र. शब्देन प्रतिपादिते १. ३ शब्द, श्रौत-आर्थेन क्रमेण १. ३ by आर्थे manner of औपम्य. आक्षिप्ते औपम्ये : see above for आक्षिप्ता उपमा.

St. 72. असिमात्रसहायस्य etc Illustrates हेतवो उक्तौ अक्षिप्ते शब्दे औपम्ये व्यतिरेक Description of a hero who is not vain of his victory. Construe प्रभूतारिपराभवे अत्य न रम्य. रम्य vanity, haughtiness. अन्य-तुच्छजनस्येव like other riff raff.

Here the नायक is उपमेय, जन, उपमान. महाभृति, उपमेयोत्कर्षनिमित्त and तुच्छ, उपमानोत्कर्षनिमित्त are both stated. [Note that महाभृति and तुच्छ are contraries and thus उत्कर्ष and अपकर्ष are in relation to one and the same thing That is to say in व्यतिरेक, the उपमेय must be rich in that very thing in which the उपमान is poor.] As एव is used, the औपम्य is श्रौत or शब्द There is no शेष. Hence this is हेतवो उक्तौ, अक्षिप्ते, शब्दे औपम्ये व्यतिरेक

If we drop only तुच्छ, we shall get उपमेयोत्कर्षहेतौ उक्तौ व्यतिरेक of the same class of औपम्य If we drop only महाभृते we get उपमानापकर्षहेतौ उक्तौ व्यतिरेक If we drop both तुच्छ and महाभृते we get हेतवोः अनुक्ती व्यतिरेक When we drop both, it is easy to imagine them. if the king does not get swollen-headed it is due to his balanced mind (भृति). As soon as we guess this, its contrary भृतिरहितत्व can be guessed easily.

One cannot resist the conclusion that the वृत्ति, if anything, is misleading here For, rightly appreciated, the उपमेयोत्कर्षहेतु is रम्यरहितत्व and उपमानापकर्षहेतु रम्यसहितत्व. When these are the correct हेतुs, it is difficult to see how there could be अनुक्ति of either or both जगन्नाथ's is a better instance, where अनुक्तिव्यवस्था could be easily imagined His instance is कथमिन्दुरिखनन तदीय सकल्य स कल्यहीनमेतत् ।-

* Note that here अनुक्ति could be safely given effect to because the हेतुs stand outside the framework of उष्मा viz. इन्दुरिवानम्.

Technically perfect as the instance is, poetically it leaves much to be desired. What is there poetical in comparing the नायक with a man in the street? The उष्मान must have a dignity about it.

अथैव etc. पर्यायेण युगपद् अनुपादाने. पर्यायेण in turn. अन्यत् भेदत्रयम् viz. उपमेयोत्कर्षहेतोः अनुपादाने, उपमानापकर्षहेतोः अनुपादाने and उभयोः अनुपादाने. एवमन्येष्वपि दृष्टव्यम् i. e. in other instances that follow, we may drop either of the हेतुs or both and get the अनुपादाने व्यतिरेकs. Note that this मतिदेश does not apply to cases of श्लेष where both हेतुs cannot be dropped for reasons given above.

St. 73. अस्मिन्नाग्रसहायोपि etc. Illustrates हेतोः उक्ती अश्लेषे भाष्ये औपम्ये व्यतिरेक. Contents similar to St. 72.

Here नायक is उपमेव; जन उष्मान्. महाधुनि उपमेयोत्कर्षहेतु. तुच्छ उपमानापकर्षहेतु. वर in जनवर used acc. to तेन तुत्स्यं क्रिया चेदिति. Hence भाष्ये औपम्य. No श्लेष present. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping तुच्छ or महाधुनि or both. About the validity of these हेतुs, see notes on the preceding stanza.

St. 74. हृषं etc. Illustrates हेतोः उक्ती अश्लेषे आश्लेषे औपम्ये व्यतिरेक. Compliment paid to a lovely face. Construe: सुनयना. हृषं दासीरुत-तामरसमिधा अवलम्बेन भाननेन कर्षितम् इन्दुं अवति । दासीरुत etc. दासीरुता (reduced to serfdom) तामरसमिधा: येन (भाननेन). तामरसं (from तामर i.e. water) lotus.

Here भानन is उपमेव; इन्दुः उपमान; अमरुद्भुः उपमेयोत्कर्षनिमित्त; कर्षितम्: उपमानापकर्षनिमित्त. Both हेतुs are stated. अवति suggests comparison. Hence आश्लेष औपम्य. No श्लेष. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping कर्षितम् or अमरुद्भुव or both. When both are dropped, सहाय्य helped by poetical convention may just spot out the हेतुs to be अलम्बकत्व and सहायकत्व.

Note that with the use of अवति, the व्यतिरेक assumes the form of उपमेयोत्कर्षा and not सादृश्यनिषेध to which the divisions, as said above, generally apply. तुत्स्यं नन्विष्यती instead of अवति may illustrate आश्लेष औपम्य in सादृश्यनिषेध frame.

अमरुद्भु-कुम्भसहि etc. औपम्य is अर्थात्. For there is neither the उपमानार्थासारक of the इव-यथा class giving rise to भेद औपम्य nor of the तुत्स्य-सहाय्य class giving rise to अर्थ औपम्य. औपम्य is thus suggested here by the word अवती.

St 75 जितेन्द्रियतया etc Illustrates हेतो उक्ती श्लिष्टे श्रौते आप्त्ये व्यतिरेक The enduring excellences of someone (possibly a patron) praised सम्यक् to be construed with निपेक्षिण who serves well विद्यावृद्ध = शानवृद्ध. नाब्जवत् etc His गुण (excellences) are not short-lived as the गुण (fibres) of a lotus The lotus-fibres are short-lived His virtues are enduring

Here अयं is उपमेय, अब्ज उपमान अनिगादगुणत्व (possession of deep-embedded virtues) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त मधुरगुणत्व is उपमानापकर्षनिमित्त. The word गुण embodied in them is श्लिष्ट meaning 'virtues' as applied to the उपमेय, and 'fibres' as applied to the उपमान अब्जवत् in अब्जवत् is used according to तत्र तस्यैव, the औपम्य is शब्द or श्रौत

Of these हेतुs we could drop either, but not both For if अनिगादगुणत्व and मधुरगुणत्व were both dropped where could केष remain? Thus with केष, we get अनुक्तिद्वय, when either of the हेतुs is dropped, not अनुक्तिद्वय

इयार्थे वति hence शब्दमौपम्यन् इयार्थे because used as per तत्र तस्यैव

St 76 अखण्डमण्डल etc Illustrates हेतो उक्ती श्लिष्टे आर्थे औपम्ये व्यतिरेक Compliment paid to a king who is अखण्डमण्डल १ whose circle of confederates is undisturbed मण्डल is circle of states owning allegiance to him कलावैकल्य the digits of the moon get depleted in कृष्णपक्ष

Here पृथिवीपति is उपमेय, निष्ठावर उपमान अखण्डमण्डलत्व or कलावैकल्यत्व is उपमेयोत्कर्षनिमित्त, कलावैकल्य = विकल्पमण्डलत्व is उपमानापकर्षनिमित्त It may be also put as कलावैकल्य (= अखण्डमण्डलत्व) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त and कलावैकल्य उपमानापकर्षनिमित्त We may take मण्डल as श्लिष्ट—(1) The circle of states, (2) Orb of the moon Or we may take कला as श्लिष्ट—(1) Part of the circle of states or fraction of fine arts (2) digit of the moon वत् being used as equivalent of तुल्य the औपम्य is आर्थे Of these हेतुs, either could be dropped but not both, for reasons given above

माहात्म्यविरहस्तुपमावत् etc This is a digression in a way After श्लिष्ट आर्थे औपम्य we expect श्लिष्ट आश्लिष्ट औपम्य as illustrated in St 78 The digression can be explained as being due to the श्लिष्ट औपम्य in St 77 being आर्थे as in St. 76 Some commentators put this portion after श्लिष्टविशेषणैस्तस्मिन् एव उपमा प्रतीयते on p 108

मालाव्यतिरेक is where the same उपमेय is established as superior to several उपमानस तस्यापि मेदा etc The divisions given heretofore (24 or, more accurately, 21) apply to मालाव्यतिरेक also Thus we may have an impressive grand total of 48 or 42 divisions of व्यतिरेक ! एवमूहा Can be conjectured in the same way दिग्मात्र that is only by taking some type, not ॥

St 77 हरवन्न etc. Illustrates मालाव्यतिरेक Description of a king who is impartial who has regard for justice, and whose taxes are light and bearable हर is विषमदृष्टि because त्रिलोचन The king is not विषमदृष्टि : ॥ partial हरि (= कृष्ण) overpowered the mighty वृषभुर This king does not show contempt for the elaborate (क्लृप्त) Law (दृष्ट). The sun oppresses the earth with its unbearable rays (कर) This king does not oppress it with unbearable taxes (कर)

Here the same उपमेय viz king is established, on the basis of श्रेय, as being superior to the three उपमानस viz हर, हरि and रवि Hence this is मालाव्यतिरेक based on श्रेय कर being equivalent of तुल्य (तेन तुल्य क्रिया चेदति) the औपम्य is आर्य उपमानाकारहेतुस are विषमदृष्टि, विद्वन्विततवृषत्व and वरतापितृत्व उपमेयोक्तहेतुस being विषमदृष्टिभाव etc

St 78 नित्योदित etc Illustrates हलो उच्चै छिष्टे आक्षिप्ते औपम्ये व्यतिरेक A king described as superior to the sun The king's prowess (प्रताप) is ever on the rise The sun's lustre (प्रभा = प्रताप) is obscured (मीलित) during the night (दिवासा)

Here, भूय is उपमेय भस्वान् (सूर्य) the उपमान नित्योदितप्रतापेन gives उपमेयोत्तरनिमित्तं त्रियामामीलितप्रभ is उपमानापरनिमित्तं The श्रेय ॥ on the words प्रभा and प्रताप one meaning Glory, applying to the उपमेय, the other 'lustre' to the उपमान The श्रेय would have been more effective if instead of प्रभा and प्रताप one word were used Then only it will be real छिष्ट व्यतिरेक. The वृत्ते says that भास्वना is छिष्ट But this is quite wide of the mark As seen above the श्रेय should be embodied in the व्यतिरेकनिमित्त itself विनिमित्त gives rise to आक्षिप्त औपम्य

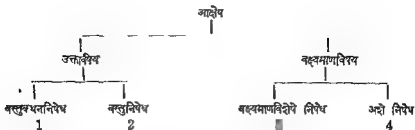
By dropping either of the two नित्योदितप्रतापेन and त्रियामामीलितप्रभ we get अनुक्रिय We cannot drop both without losing श्रेय The श्रेय in भास्वना ॥ not relevant to our purpose

St 79 स्वच्छासमता etc. Illustrates how औपम्य may be suggested (आक्षिप्त) not by the use of words like ज्वनि तुनामरोहनि, but by the same छिष्ट विशेषणस applying to the उपमेय and उपमान Description of bacchanalian carouses during vernal nights when youths relished

There is just another way in which उक्तविरय आक्षेप may show itself. Instead of pretending to recant the statement itself the speaker may pretend to recant some circumstance relating to the statement. For instance a दूती having gone through the narration may pretend to recant that she is a दूती 'नाह दूती तनोस्तापस्तस्या कालानलोपम ।' (कु.) The person addressed knows too well that she is a दूती so when she pretends that she is not he understands the vehemence of her appeal. Sometimes the दूती may pretend that it was a folly to address the words to the person in question or to address them at a particular place or time. To all these cases, one feature is common and it is that the statement is already made and so the simulated recantation has the effect of stressing it from one point or another. This is उक्तविरये वस्तुनिषध.

Sometimes however the speaker may leave the statement itself incomplete and then recant. This is वक्ष्यमाणनिषेध. The statement may be left incomplete in two ways. (1) The speaker may just state a thing in general terms and then refuse to state the particular errand he or she is on. Thus a दूती says स्मरशरशतविशुराया भगामि सख्या हृते विमपि । क्षणमिह विम सखे निर्यद्व्यस्य विं वाम्यधवा ॥ Here she narrates the fact that her friend has been pining for love. But then she cuts short her narration and pretends that she does not want to communicate the particular errand of love on which she has come to the नायक. This is सामान्य सूचनस्य वक्ष्यमाणनिषेधे निषध. (11) The speaker may sometimes begin making the statement and then abruptly stop pretending that he or she does not want to go to the end of the narration. A दूती says तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिका दलिताम् हन्त नितानमिष्टानी आ विं हतवपितैरथवा ॥ Here the दूती does not even finish the sentence तव विरहे दलिता (विममिता) नवमालिका निरीक्ष्य हरिणाक्षी नितान्त. She leaves unsaid the word मरिष्यति and then pretends to call into question the utility of narration विं हतजल्पित अथवा. This is वक्ष्यमाणनिषेधे आत्का आन्तरे निषध. In both these cases of incomplete statements the purpose underlying the pretence of recantation is to stress the matter on hand. Things unsaid are said better. Read सूच्यक —स चामासमानोऽपि निषेध तत्र उक्तस्य वा स्वात् वक्ष्यमाणस्य वा स्वात् इयाक्षेपस्य द्वयी मति । तत्रोक्तविरये आक्षेपे वचिद्वस्तु निषिष्यते, वचिद्वस्तुअनमिति द्वी भेनै । वक्ष्यमाणनिषेधे तु वस्तुवचनमेव निषिष्यत । तच्च सामान्यप्रतिशया वचिद् विशेषनिष्ठत्वेन निषिष्यते वचिद् पुन आगतौ आन्तरगतत्वेनत्यत्रापि द्वी भेनै । तत्रैवमस्य चत्वारो भेदाः ।

Thus we get the following scheme :

सा द also gives the same divisions, possibly following रुच्यक, but with greater lucidity than रुच्यक मम्मट's divisions following भामह and उद्भट do not go further than उक्तविवेच and बक्ष्यमाणविवेच, so the credit for sub-dividing them, each into two, goes to रुच्यक. As we survey all these divisions, two features strike us as common (1) There is an apparent or pretended recantation, (2) This recantation is intended to serve the purpose of suggesting stress on the matter on hand. That is how आक्षेप is present in the figure in the twofold sense of the word (1) Recantation and (2) Suggestion.

Extension of the figure—In all the divisions given above there is a recantation or निषेध, only apparent or simulated. In other words, there we have no real निषेध but निषेधाभास. But some rhetoricians also include real or वास्तवनिषेध under this figure. दण्डिन्, for instance, gives अर्थो न समृत कश्चिन्न विषय वाचिद्विधा । न तप सक्ति विचिद्वत च सकल वय ॥ as an instance of आक्षेप. रुद्रट, to judge from his instances seems to think of the figure as based on real निषेध only. अप्यव्यदीक्षित also includes वास्तवनिषेध under आक्षेप—of course in addition to निषेधाभास. जगन्नाथ also, in his defence of भवनिरर, includes वास्तवनिषेध. Reader ग.—नद्याभामरूप एव निषेध आक्षेप इत्यग्नि वेदस्थावा । नापि प्राचाभावाकाशाम् । मम्मट in his definition speaks of निषेध only, but in the कृति he interprets the word as meaning निषेधाभास. It must be conceded however, that the figure आक्षेप should be wide enough to include निषेध as well as निषेधाभास. Otherwise, there will be no room among अलंकार for some good poetry like चंद्र सरशंयत्मानमपवालि प्रियमुलम् । (कु) That आक्षेप based on निषेधाभास, is suggestive, and hence more poetical than the one based on genuine निषेध where there is no suggestion, is a different matter.

Another extension of the figure, conceived first by दण्डिन्, then taken up by उद्भट, श्लोक रुच्यक, विभनाथ and अप्यव्यदीक्षित, consists

kisses more than drinks ! Construe : यत्र (वम्बने) रजनीषु, मधु अगनाना मानन च अनीव विभवां यूना मधु तृष्णा जहार । अगनाना मानन तु न । Their मधुतृष्णा could be quenched, their माननतृष्णा (a euphemism for वुम्बन) could not be quenched ! The विशेषण स्वच्छामतागुणममुतामिन्दुबिम्ब, विम्बप्रभापरं and अदृत्रिमद्वहगन्धं apply both to the मधु and मानन स्वच्छामता etc. The wine owing its clarity had the orb of the moon reflected therein. The faces were so bright that the moon seemed to be flashing in them (or was actually reflected ?) विम्बप्रभापरं the wine possessed the (red) hue of a bimba fruit The lower lips of the faces possessed the (red) hue of a bimba fruit अदृत्रिमद्वहगन्धं The wine possessed natural and charming aroma The faces (properly, mouths) breathed ■ natural and charming smell

Here the different शिष्ट विशेषण, because they apply to the two, मधु and अगनाना माननम्, clearly suggest that the poet compares the two. Of the two, it ■ easy to decide माननम् as the उपमेय and मधु as the उपमान. The उपमेयोत्सर्प consists in तृष्णा न जहार, उपमानात्सर्पेण in तृष्णा जहार. Thus here we have शिष्ट व्यतिरेक where औपम्य is आक्षिप्त by the use of शिष्ट विशेषण. Note that this stanza and the वृत्ति up to उपमा प्रतीयते is not read by Tvm. Edition

शिष्टविशेषणैः आक्षिप्ता एव उपमा * उपमा as much (एव) आक्षिप्ता as in the earlier instances एवजातीयका etc. It is possible to have other varieties where, instead of using the word *once* as शिष्ट, the poet *repeats* it, of course as applying to the उपमान and उपमेय. To illustrate — या शीशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विभ्रुता । तपसा ता सुर्धेण दूराद्विभ्रतीनथ ॥ " Who with her long penance (तपसः) threw far into the back ground the glory of शिशिर that was renowned due to that one month of मास (तपसः) " Here तपसा which could have been used once only as शिष्ट, applying to penance and मास, is repeated twice by the poet. Note that this reference to शिष्टोक्तिव्योम्यस्य फस्य पृथगुपादान is possibly borrowed from उद्भट whose instance या शीशिरी etc ■ cited above. He says शिष्टोक्तिव्योम्यस्य फस्य पृथक् पृथगुदाहती । विशेषाचनन यत् स्वात् व्यतिरेक स च सूत अन्येऽपि भेदाः । ■ 24 (or 21) more ! अन्यैव दिशा द्रष्टव्या । They also can be imagined on the lines of the divisions detailed heretofore.

१९—आक्षेप

It is difficult to decide what made मम्मट pass on rather abruptly to a figure which stands altogether on a different footing from the preceding ones. The preceding figures are connected

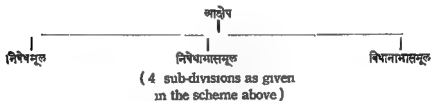
in one way or another with *सादृश्य*, while *आक्षेप*, as conceived by *मम्मट*, has nothing to do with *सादृश्य*. The transition to this figure from *व्यतिरेक* may be possibly explained as due to the influence of the groupings made by *उद्भट*. *उद्भट* gives the following group—not governed by any specific principle—*आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना । ममासतिशयोक्ती चेत्यल्लक्षणम् परे ऋदु ॥* And as we delve into the past in search of these *परे*, we find that this grouping is an herloom received by *उद्भट* from *भामह* : *आक्षेपोऽर्थान्तरन्यास व्यतिरेको विभावना । ममासतिशयोक्ती च षडल्लक्षणम् ॥* So we get a plausible reason why *मम्मट* proceeds to *आक्षेप* after *व्यतिरेक* and it is that *आक्षेप* was included by his worthy predecessors in a group with *व्यतिरेक*. A less possible reason would be the fact that one variety of *आक्षेप*, as treated by *दृग्दिङ्*, consisted in taking exception to the *उपमान*. But as *मम्मट* has relegated this variety to the figure *प्रतीप* (1) *आक्षेप*. *उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता*, it seems hardly possible that this one-time connection of *आक्षेप* with *सादृश्य* induced *मम्मट* to pass on from *व्यतिरेक* to *आक्षेप*.

आक्षेप, as we have seen so many times, means 'suggestion' something less than *व्यतिरेक*. It also means 'Recantation', 'Retraction', 'Revoking', 'Withdrawing a statement'. And looking to the essential features of this figure, we find that therein are present both these elements—suggestion and recantation. Perhaps it will be more to the point if we say that, in this figure, we have recantation leading to suggestion.

For, as we scrutinise this figure, we find that, broadly speaking, it presents itself in either of the two contexts. We find sometimes a speaker narrating what he wants to say, and then suddenly *pretending* that it was improper or indiscreet on his part to have gone through the narration. Why should he fall back upon this pretence of recantation? It has a purpose to serve and therein lies the element of suggestion. Anomalous as it may seem the recantation is resorted to to lay stress on the matter narrated. A *दूती*, for instance, is found saying at the end of a long-winded statement relating to a *नयिक*'s woeful plight. Why should I have said this?" *मिथनेनोत्तेन ?* And this is just calculated to lay emphasis on the statement made. This is *आक्षेप* relating to a statement already made, in other words, it is *उक्तविषये कालुष्यमनिषेध*.

in a statement apparently positive but negative in effect. As the lover is about to bid good bye, the नायिका says गच्छ गच्छमि चेत्तान् पत्नान् सन्तु ते शिव । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्य गतो भवान् ॥ (दण्डिन्) Here apparently the नायिका permits the lover to go on travel, but in effect wants to dissuade him from doing so. This is अनिष्टस्य विधानाभास, as distinct from the इष्टस्य निषेधाभास seen already. Yet another extension, acc to दण्डिन्, consisted in taking exception to उपमान in order to exalt the उपमेय वामन, in fact, understands आक्षेप only in this sense. र ग also refers to this view. But आल्बार्किस्, मम्मट included, have brought this variety under श्लीष e g तस्याश्चे मुखमस्ति किं शर्करीनेन्दुना ।

So a comprehensive scheme of divisions of the figure will be —

The significance of आक्षेप —As we said above, in cases of वास्तवनिषेध, there is a genuine denial of a thing and as such there is no trace of suggestion. In cases of निषेधाभास (and even so in विधानाभास) on the other hand there is a suggestion of stress or emphasis. The speaker ostensibly denies a thing or asserts it with the intent of stressing it as we have seen. This is exactly what the आल्बार्किस् imply when they say that in आक्षेप there is a suggestion of विशेष (विशेषश्चात्र शब्दानुवाचत्वात् गम्यं ।—मा च)

What is विशेष ? It means the distinctive nature whether of the matter on hand or of the speaker विशिष्टत्वस्तुनो वक्तुर्वा वैलक्षण्यम् । विशेष, says रामचरण चर्कवागीश (on सा द) It has been further elucidated by मम्मट when he says in the वृत्ति that the निषेधाभास in आक्षेप is in order to suggest either of the two (1) that the thing is too well known or (2) that the thing is too pathetic to bear narration (अतिप्रसिद्धत्वं अशक्यवक्तव्यत्वं च) When the speaker recants after narrating it is to suggest that the thing is too well known, and when the recantation is resorted to even before narrating, it is to suggest that it is too pathetic or so to bear narration. This elucidation by मम्मट is comprehensive enough to explain even the आक्षेप when a दूती, for instance, says that she is not a दूती

There the suggestion is that the speaker is a दूती with vengeance she is अनिप्रमिद that way [Commentators like सर्ववागीश (सा ६) and घञनाथ तत्सद् (कु), however, explain this आक्षेप as implying Other दूतिस are given to lying, I am not Hardly convincing as then we get a real निषेध and not the more poetical निषेधामास] Rhetoricians like जगन्नाथ, while appraising the विशेष in different उदाहरणस, have tried to be more specific, but the numerous विशेष that they detect in this instance and that could be more or less made to fit into the two अनिप्रमिद्वच or अज्ञानवक्तव्यत्व, given by मम्मट

आक्षेप is a figure dating back from भामह, who speaks of उक्तवियय and बक्ष्यमाणवियय divisions. His आक्षेप is based on निषेधामास दण्डिन् gives a wide assortment of आक्षेपस, including निषेधामास as well as निषेध, very elaborate but not very scientific Further दण्डिन् has one variety आदर्शचिन्नाक्षेप which becomes the विधानामाक्षेप of later आचार्यारियस like उद्भट, मोघ, रव्यव, विश्वनाथ अणव्यदर्शिन उद्भट and मम्मट practically reproduce मम्मट रुद्र's आक्षेप seems to be based on genuine निषेध वामन's आक्षेप is उपमानाक्षेप only which is मम्मट's प्रतीप (1) नव्यव and विश्वनाथ have आक्षेप based on निषेधामास and विश्वामास both जगन्नाथ supports आक्षेप based on निषेध and निषेधामास as also कियामास

Essentials — [आक्षिप्यते निषिष्यते उक्तं बहुवचनानां वा अर्थे अत्र आक्षिप्यते ध्वन्यते विशेषे अत्र] (1) There must be a speaker who makes a statement or is about to make one (2) After making the statement (उक्तवियय), or before it is complete (बक्ष्यमाणवियय) he (or she) must recant (3) The recantation may refer to the matter narrated, or yet to be narrated, or to some circumstance (like दूतीत्व etc) connected with narration (4) The recantation or निषेध must be apparent only ; e it must be निषेधामास (5) This निषेधामास must suggest some distinctive feature (विशेष) of the matter communicated or about to be communicated (6) The विशेष is, broadly speaking अनिप्रमिदत्व in उक्तविययआक्षेप and अज्ञानवक्तव्यत्व in बक्ष्यमाणवियय आक्षेप (7) The recantation is generally (not invariably) introduced by अथवा meaning 'Or rather' showing पक्षान्तराशङ्कन (8) Sometimes there may be वास्तवनिषेध which however is not as poetical as निषेधामास because in वास्तवनिषेध there is no suggestion (9) Some times there may be a विधानामास (= विश्वामास) as in गच्छ गच्छसि गेकान् etc.

§ सू ३० निषेधो etc Construe —य वक्तुमिच्छस्य विशेषामिषित्पया बक्ष्यमाणोक्तवियय निषेध म द्विधा आक्षेप मत । The definition closely follows

भामह's and उद्भट's But while भामह and उद्भट speak of प्रतिषेध इव : e. निषेधामास मम्मट speaks of निषेध In the श्रुति मम्मट removed this discrepancy by interpreting निषेध as निषेध इव विशेषाभिधित्तया —To convey some distinctive aspect of the thing communicated or about to be communicated This word is borrowed straight from भामह and उद्भट. For विशेष, see above वक्ष्यमाणोक्तविषय निषेध The matter yet to be related (वक्ष्यमाण) may be recanted or the matter already told (उक्त) may be recanted द्विधा आक्षेप —वक्ष्यमाणनिषेधविषय and उक्त निषेधविषय भामह and उद्भट also admit these very divisions

श्रुति —विवक्षितस्य प्राप्तप्रसिद्धिवाचानुपसर्जनीकार्यस्य explains वक्तुमिष्टस्य of the सूत्र The matter sought to be communicated to the hearer ■ a matter on hand and as such must be given enough prominence (अनुपसर्जनीकार्य) उपसर्जनीक or उपसृज् is to relegate to an inconspicuous position So अनुपसर्जनीक means to make conspicuous to give prominence to Commentators generally seem to take अनुपसर्जनीकार्य = अनुपसृज्य = अनुसृज्य (That cannot be thrown out) = पञ्चनाह But उपसृज् has a different shade of meaning from उत्सृज् अशक्य etc. मम्मट details out the विशेषs (1) अशक्यवक्तव्यम् when the matter is yet to be communicated (वक्ष्यमाण) (2) अतिप्रसिद्धत्वं where the matter is already communicated (उक्त) अशक्यवक्तव्यम् — Due to the extremely pathetic nature of the matter It is too pathetic to bear narration अतिप्रसिद्धत्वं The matter ■ too obvious too patent and hence the speaker pretends that it was superfluous on his or her part to have communicated the same. निषेध in the सूत्र is explained as निषेध इव Thus मम्मट brings his definition in line with those of भामह and उद्भट There should be only निषेधामास not real निषेध Read सा चू —प्राकरिणित्य विधानार्हतया निषेध कर्तुं न युज्यते । स क्रियमाणं बाधितस्वरूपत्वात् निषेधायत इति निषेधामास सपक्षे । While discussing extensions of the figure we have already seen how even वास्तवनिषेध was taken by some आलम्बारिक्त to constitute आक्षेप

St. 80 ए एहि etc Illustrates वक्ष्यमाणविषय आक्षेप A दूती's desperate appeal to a नायक on behalf of a नायिका that is languishing with love. Sanskrit rendering —ए एहि किमपि कस्या अपि दूते निष्कृत्य भगानि अलम्बन्वा अविचारितवार्त्वारम्भारिणी धियता न गमिष्यामि । अविचारित etc The rash act of loving referred to

Here the दूती having commenced her discourse in vague and general terms abruptly restrains herself She wants to plead in effect, that the नायक should fulfil the नयिकस्य प्रणय to him अस्या

प्रणयं सप्तद्वारं. But she forbears to do so with the simulated निषेध, न भणियामि. This has the expected result viz. of stress i. e. suggesting that the matter is too pathetic and hence वक्तुं अशक्य. It is, therefore, बध्यमाणविषय आक्षेप (and, more particularly, बध्यमाणविरोधे आक्षेप, the सामान्य being fully stated. It is not अन्ते आक्षेप where the statement is abruptly broken.)

St. 81. ज्योत्स्ना etc. Illustrates उक्तविषय आक्षेप. Again a दूतो dilates upon the sad plight of a नाविरा who is in that stage of acute passion where soothing things aggravate the malady instead of allaying it. *Construe* : आ तस्याः अन्तर्मानस प्रवृत्ता त्वया ज्योत्स्नाभीतिवदान... पक्ष्वाः स्फुटिशौल्क्यव्यापराय भवन्ति । हन्त मनेन उक्तेन किम् । न ह्यमहे । The idea is : Because her mind is absolutely under the sway of passion for you, the cooling things only tend to be as tantalizing as a heap of fire-sparks

Here the दूता has gone to the end of what she wants to say. But then she pretends to recant and thus suggests that whatever has been said is too well known (किमनेनोक्तेन). This lends an additional emphasis to her message of love : This is उक्तविषय आक्षेप (more particularly वक्तुकथनाक्षेप) Note that in ज्योत्स्ना .....अम्भोजिनीपक्ष्वा स्फुटिशौल्क्यव्यापराय भवन्ति we have विरोध.

२०—विभावना

Between आक्षेप that has preceded and विभावना that follows there is hardly anything in common that could explain the logic of their sequence. The most plausible reason why this figure follows आक्षेप seems to be, as we saw in the case of आक्षेप, that they are grouped together by भासह and उद्भट—of course not from any consideration of principle.

Coming to the figure विभावना, we find that it is based on an altogether different principle from all the figures that have preceded excepting अनिदायोक्ति (IV) Whereas all the rest were based on similitude or सादृश्य, tuned to different pitches, अनिदायोक्ति (IV) was based on the apparent paradox or विरोधाभास of effect preceding cause. And it is to this class of figures based on विरोधाभास that विभावना belongs.

Figures based on विरोधाभास are (1) विरोध, (2) विभावना, (3) विरोधोक्ति, (4) कार्यकारणयोः पीडापूर्वो अनिदायोक्ति, (5) अल्पवृत्ति, (6) विषम, (7) अधिक, (8) अन्योन्य, (9) विरोध, (10) व्योमज्ञान—to follow the order of रस्यक.

Of these विभावना, विरोधोक्ति, अनिश्चयोक्ति (IV), अपमानि, one variety of विषम, अन्योन्य and व्याघात are more or less, based on विरोधाभास in the particular sphere of कर्त्यकरणभाव. The rest are based on विरोधाभास in general. Read र ग.—कार्यकरणादिबुद्ध्यनाश्रयो विरोधाभासो विरोधात्मकः । तदालोचस्तु विभावनादि ।

In विभावना, the poet describes a particular effect being there even when the cause is not there : करणाम्न वायस्यत्वतिविभावना । How does this come about ? The poet, in this figure, takes a particular effect, which has its cause, no doubt, but which is just similar to another effect produced by a different cause. As the effects are similar, the poet gets an opportunity to indulge in an apparent paradox. He takes the effect of one cause and connects it with the absence of another cause and thereby creates an *illusion* of an effect coming into being in the absence of the cause. The fact is that the effect has its cause, to be easily imagined, the cause denied is the cause of another effect similar to the one in question. अपातमत्ता-शिक्षिन (भा), says the poet. The peacocks are intoxicated even when they are *not* drunk ! Here the apparent paradox is explained when we recall that just as there is an intoxication due to drink, so there is an intoxication due to the bracing season. The peacocks are really intoxicated with the season. That way, विभावना has to depend on आहार्य अभेदबुद्धि (in the form of an अनिश्चयोक्ति or रूपक) in so far as one effect has to be identified with another. The मत्तत्व which is due to the season in our instance is identified with the मत्तत्व due to drinking and the poet is able to say अपातमत्ता. Read र ग :—आहायाभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणत्वम् । तच्च कचिदतिशयोक्तया कचिद्रूपकेणेति न दोषः । अपातमत्ता etc illustrates अनिश्चयोक्तिमूलक विभावना रूपकमूलक is illustrated by निरुपादानसंभारमभितानेव तन्वते । नमश्चित्र नमस्तस्मै मलाठाय्याय शूलिने ॥ (र ग) where जगच्चिद्वि रूपक

Even the name draws attention to this central feature of the figure. The significance of the word विभावना is ingeniously given by दण्डिन् in his definition of the figure : प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित्कारणान्तरम् । यत्र स्वभाविकत्वं वा विभाव्य सा विभावना ॥ The idea is विभाव्यते कारणान्तर अस्याम्. In this figure we can conceive or imagine (विभाव्य) some cause other than the one denied as being *really* responsible for the effect in question. Both गमह and उद्भट bring out this very feature of the real cause being easily imaginable in this figure when they say समाधी मुच्ये सति —“it being easy to reconcile the paradox’ स्वयक explains the name in a rather fantastic way :

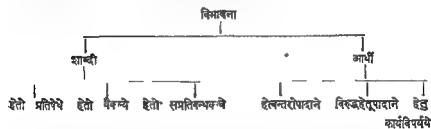
विशेष्या इत्यस्य भावनात् । When the *वच* is produced in a peculiar way (विशेष) i. e. without a *वरण* *प्रतीकारेन्दुरात्र* explains *विश्वामना* भावना विभावना—Where we have creation (of the effect) in an apparently paradoxical manner *दण्डिनः*'s explanation is very apt and seems to have the sanction of tradition behind it.

Scope of the figure —In its purest form a *विभावना* must embody *denial* of the cause and presence of the effect ■ *g* *एषांनि* *अह्नांनि* *हृदं* *अपत्त* She suffered pain though unsmitten by creepers But *कुवलयानन्द* has widened the scope of the figure and made it broad enough to include even those cases where instead of the cause being denied there is a contrary of the cause or some similar circumstance present Though *जगन्नाथ* has succeeded in proving that all these boil down to *वरणस्य* *प्रतिरोधेऽपि* *पश्यति* a knowledge of them is bound to be helpful in realising how the figure may present itself in varied forms *कुवलयानन्द* gives six varieties of which the first is the same as *वन्द्यः* The remaining five and their illustrations are as follows —*हेतुनामसमयत्वे* *कार्योत्पत्तिश्च* *सा* *मया* । *अर्धरतीशुकटिनीर्नमज्जयति* *ममथ* । Here the cause is defective and yet the effect follows (3) *कार्योत्पत्ति* *हृदीया* *स्याद्* *स्रवपि* *प्रतिपद्ये* । *नरेन्द्रानेव* *ते* *एवम्* *दशवतिभुवन्नम* ॥ Here the effect takes place even when there is a neutralising circumstance The *जमिमुनङ्गम* (sword-cobra) of the king bites the *नरेन्द्र*s (kings) themselves Normally *मुनयस* do not bite the *नरेन्द्र*s (i. e. charmers magicians) (4) *अवारणा* *वार्यन्* *चतुर्धा* *स्यद्विभावना* । *गङ्गादीनामिनामैवमुनेनि* *महद्द्रुतम्* ॥ Here an effect is produced from an unusual cause From the conch (viz throat of a lovely lady *कन्दवण्टी*) come the notes of a lute' (5) *विश्वाम्* *कार्यमप्यसिद्धा* *वाचि* *विभावना* । *गीता* *गुक्तिणास्तर्ज्व* *इन्* *सन्तापयति* *ताम्* । Here an effect is produced from a cause quite opposed In (4) the cause was *भिन्न* from *सामान्यवारण*, this is *विश्व* to *सामान्यवारण* (6) *कार्यं* *वारणस्यपि* *दृश* *वाचि* *विभावना* *वद्यप्योराशिर्भूत्* *वकल्पनरोस्त* The *वक्ता* has come out from *पयोराशि* In the case of the king however the *वद्यप्योराशि* has come out from his *वरवचन* A compliment to the glory won by his generosity

On a closer scrutiny it is felt that 4 5 and 6 could be better subsumed under *विरोध* than *विभावना* For here as in *विरोध* both the things strike us as incompatible In *विभावना*, however what we find incompatible is *कार्योत्पत्ति* *वारणभाव* does not perturb us because we do not feel it to be incompatible Read *रयक* —*वारणभावेन* *चोपमानत्वात्* *कल्पना* *वाच्येन* *वाच्यमानत्वेन* *प्रतीक्ये* । न तु तेन *वारणभाव* । Thus

though coming under **कार्य-करणभाव** these varieties have a strong smack of **विरोध** about them Or, as **र ग** proposes, the first three may be taken as **शाब्दी** and these last three as **आर्थी विभावना** As we shall see under **विशेषोक्ति**, **आर्थी विभावना** can hardly be distinguished from **आर्थी विशेषोक्ति** and thus gives rise to **सदेहसम**

Divisions of विभावना — **आन्कारिक** like **रुच्यरु**, **विश्वनाथ** and **जगन्नाथ** have admitted two sub-divisions of the figure, according as the **हेतु** for **करणभावे** **कार्योपत्ति** is or is not given The **हेतु** given is exactly the one responsible for the particular **कार्य** **हेतुसूत्री विभावना** is illustrated by **यदवधि विनासभवन यौवनमुदियाय चन्द्रकन्दमाया । दहन विनैव तदवधि यूना दृढयानि मयै ॥ (र ग)** where in the first line **हेतु** **यौवन** due to which the youths' hearts get withered without fire **हेतुसूत्री विभावना** is illustrated by **अप्यनाशात्सामित्त रक्ष नच्या पद्मन्दुग्धम् (कु)** where the real **निमित्त** of **रक्ष** viz **स्वभावित्त्व** is not given **मम्म** does not refer to these divisions Thus we get the following scheme —

Each of these six will have two sub-divisions viz **वास्तवनिमित्तोत्पी** and **वास्तवनिमित्तानुत्पी**, giving us 12 divisions in all Note that **अचिन्त्य निमित्ता विभावना** is not possible like **अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति** Because by its very nature, in **विभावना** the real **हेतु** must be easy to guess

विभावना is a figure dating from **भाष्य**. **दण्डिन्** has two divisions of the figure according as the real **हेतु** is **सामानिक** (1 e too patent) or otherwise (1 e subtle) **उद्भट**'s definition is borrowed *verbatim* from **भाष्य** **वामन** recognised the figure **उद्भट** has three varieties of this figure **रुच्यरु**, **विश्वनाथ** and **जगन्नाथ** admit **विभावना** in two divisions **उक्तनिमित्ता**, **अनुक्तनिमित्ता** **अप्यन्यादिनि** has 6 specified above **मम्मट** accepted the figure without specifying any divisions

For **विभावना** vs **विरोध**, see **विरोध**

For **विभावना** vs **विशेषोक्ति**, see **विशेषोक्ति**

Essentials — [विभाव्यते कारणान्तर अस्याम्-वैद्यनाथ उक्तम् on कुक्क्यानन्द
For other derivations suggested, see above] (1) There must be some phenomenon described as taking place even when the कारण is not there. This is its purest form (2) Thus कारणभावे वार्योत्पत्ति is poetical and based on विशेषणम् (3) The कारण denied is one with which the particular phenomenon is generally associated (4) The phenomenon must be due to some other cause that could be guessed by the सहृदय Here one सहृदय may differ from another in guessing the real cause (5) Sometimes the real हेतु of the phenomenon may be stated sometimes not (6) Instead of the कारण being denied, the poet may adopt any of the other alternatives viz हेतो वैकल्प, हेतो सम्प्रतिषेधत्व, हेतुसरोपपदान, निरुद्धहेतुपपदान—all illustrated above (7) Sometimes the poet may describe the वार्य as कारण and *vice versa* See above.

॥ सूत्र ३८ क्रियाया etc. Cf भामहः and उद्भटः definition क्रियाया प्रतिषेधे वा तत्फलस्य विभावना । हेत्या विभावनावेत्सती समाधी तुभ्ये सति ॥ क्रियाया प्रतिषेधेऽपि Even when the cause is denied मम्मट uses क्रिया in the sense of कारण In the choice of the word क्रिया in this particular sense he follows उद्भट and भामह क्रिया means action and in the field of causation it refers to the action of the कारण resulting in the वार्य ॥ g तुरीयेमक्रिया results in फट The वैयकरणाः looked upon this action as the कारण of the वार्य So to a वैयकरण, क्रिया meant कारण भामह and उद्भट and मम्मट that followed him use the word here in the same sense, Read हय्यक —इह च लक्षणे वपयन्त्यै कारणस्त्वानि क्रियाग्रहणं कृतं तयावीह कारणपदमेव विहितम् । नहि सर्वं क्रियाफलमेव वार्यमभ्युत्पद्यते । वैयकरणैरेव तयाऽभ्युत्पत्त्यात्) Again मा च —हेतवोऽपि क्रियासुरेण वार्यं कुर्वन्ति इति सैव अव्यवहितो हेतुः । वार्यं क्रियायां परमिति वैयकरणां एव मन्यन्ते नान्ये । कल्पवृत्तिः appearance of the effect This corresponds to तत्फलस्य विभावना of भामह and enables us to see how भामह understood the name विभावना simply as भावना Production

वृत्तिः—हेतुरूपक्रियाया विषेधेऽपि —Even when there ॥ a denial of क्रिया which is हेतु (acc to वैयकरणाः) So it amounts to Even when there is no हेतु मा ॥ rightly points out that the हेतु denied in विभावना is प्रमिदन्तर The हेतु to be guessed ॥ तीक्ष्णमतिमयेष Read अत्र प्रमिदन्तरहेतुपत्तिः हलमात्र । अत्रमिदस्तु हेतु वस्तुनो अस्त्येव । तत्फलप्रकाशान Explanation of 'कल्पवृत्ति' of the सूत्र As मम्मट has no separate explanation of the name 'विभावना', it may be presumed that he like भामह and उद्भट, bases it on भावना—Creation production, प्रकाशन Note that, like भामह and उद्भट, मम्मट has no divisions of the figure

St 82 कुसुमित etc Illustrates विभावना Description of a
विरहिणी Construe —कुसुमितलताभिः अहता अपि सा रुज अभत् । अलिकुलैः अदृष्टभिः
परिवर्तने स्म । नलिनीलहरीभिः अलोलिता अपि सा अवूर्णत ।

Here the effects रुज अभत्, परिवर्तने स्म and अवूर्णत present them-
selves even when the कारणs लाह्नन, अलिदृश and नलिनीलहरीलोलन (1 e
चालन) were not there. Why should the creepers plunge her into
agony when she was not struck by them? Why should the bees make
her writh with pain when she was not stung by them? Why should
the breezes (better than 'waves' in the Translation) travelling over
lotus plants make her reel when she was not tossed by them? The
answer to all these questions is मदनव्यथा इनन दश etc, that occur
to a layman as causes of the particular effects are denied. Their
real and yet rather subtle cause viz मदनव्यथा can be guessed by the
सहृदय, without any great effort. In passing it may be added that
St 58 कमलमनम्भाति etc 'given by सम्भ' to illustrate अतिशयोक्ति
(I) has been taken by पञ्चरात्र as already stated, to embody
विभावना. Says he एव 'कमलमनम्भानि' इति परकीयपद्ये अतिशयात्तदुदाहरणे
अपि अस्त्येव विभावना । पर तु 'कमलमनम्भानि' इत्यत्र 'गाथी' । 'कमल च' इत्यादौ ॥
आधी इति सक्षेप ।

२१-विशेषोक्ति

विशेषोक्ति like विभावना is a figure based on विरोधाभास in the field of
कार्यकारणभाव. If in विभावना, the effect is described as occurring even
when the cause is denied in विशेषोक्ति the effect is denied even when
the cause is there potent enough to produce the effect. What is it
that comes in the way of the effect coming into being? More often
than not, it is some other circumstance that makes it impossible for
the effect to make its appearance. This circumstance is striking
enough and it is the poet's aim to draw our attention to it. It is
this विशेष to suggest (उक्ति = प्रानि) which the poet resorts to the
figure विशेषस्यानुवृत्तिनिमित्तस्य उक्ति अस्मानिर्घत्र—वैद्यनाथ तरसत् (कु) The विशेष
may be explicitly stated or it may be left to be guessed by the सहृदय.
The poet says घनिनाऽपि अनुमादास्ते महामहिमशालिनः । (सा ६) Here
even when घन the cause of उन्माद, is there उन्माद does not make its
appearance. Why? Because the persons are महामहिमशालिनः. This
is therefore उक्तनिमित्त विशेषोक्ति. In आहूतोऽपि गृह्यैरेवैर्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
गन्तुनना अपि पथिकः समोच नेव शिथिलयति ॥ (अ स) the पथिव who had closed
his eyes (सोच) did not open them even when his sleep was over

This was due to his expecting a vision of his beloved when his eyes were closed (शिवनमालप्रसंगम्) The poet does not mention this निमित्त or विद्येय which we are left to guess. This is अनुचरनिमित्ता विद्येयिक

But there are cases where the poet himself is not in a position to assign any reason why the effect does not take place even when the cause is there. In such cases the sense of wonder the inscrutability of the reason itself constitutes the विद्येय. In हस्तपि तनु यस्य (= रमरस्य) संमुना न हन बन्ध the कण्ठश्लोक does not follow तनुश्लोक its normal cause. How this comes about the poet himself is not in a position to judge. To him as to the general reader the reason is incomprehensible. Hence this is अचिन्त्यनिमित्ता विद्येयिक

Thus we get the following scheme which is adopted by मम्मट —

Some like हयक and विश्वनाथ support the following scheme —

Read हयक — अचिन्त्यनिमित्ता तु अनुचरनिमित्तम् । अनुचरस्य च स्मितनिमित्तत्वेन द्विविधम् । But there seems to be greater justice in मम्मट's classification. Because अचिन्त्यनिमित्ता deserves to form a separate class by itself.

Scope of the figure — In विद्येयिक normally the form is The cause being there the effect is not there. But, as in शिवनमालप्रसंगम् have widened its scope also to include cases where a cause is followed by a phenomenon contrary to its normal effect. Instead of वस्तुनिमित्तम् we have वस्तुनिमित्तव्यतिरिक्तम् in this case. Read मम्मट — एतत्तु वस्तुनिमित्तव्यतिरिक्तम् । शिवनमालप्रसंगम् वस्तुनिमित्तव्यतिरिक्तम् । This is what विद्येयिक is, being that where वस्तुनिमित्तम् with वस्तुनिमित्तम् is stated to adopt विश्वनाथ's classification. The stanza in उ I व वस्तुनिमित्तव्यतिरिक्तम् etc. well illustrates such वस्तुनिमित्तव्यतिरिक्तम्. Here we have all the वस्तुनिमित्तव्यतिरिक्तम्

viz स एव वर , न एव क्षया etc., and instead of कार्यभाव, viz. अनुत्पत्ता न उत्पद्यते we have the कार्यविरुद्धमद्भाव viz उत्पत्ता नयते

Such आर्थी विरोधोक्ति, it should be seen, cannot be distinguished from आर्थी विभावना (one variety) where instead of the cause being denied, the contrary of the cause happens to be stated, e g शीतापु विरणास्तवी हन्त मन्तापयन्ति ताम् Here one may argue with perfect justice, that we have आर्थी विरोधोक्ति also, the cause, शीतापुविरणा, is there, but instead of कार्यभाव, say, सुप्त न भावहन्ति we have the कार्यविरुद्ध viz सन्तापयन्ति Similarly, in य बीमारहर etc., which, as said above, illustrates आर्थी विरोधोक्ति, one may find आर्थी विभावना also चेत् समुत्पत्तौ the कार्य is there, with the कारणविरोधिन्स viz स एव वर etc In short, आर्थी विभावना and आर्थी विरोधोक्ति cannot be distinguished one from the other. Read इत्यक —तथा ह्युत्पत्ताकारणभावे उत्पत्ताया उपत्तौ विभावना स च कारणभावो “य बीमारहर” इत्यादिना कारणविरुद्धमुद्येन प्रतिपादित । तथा च “य बीमारहर” इत्याद्युत्पत्ता कारणसम्भावेऽपि अनुत्पत्ताया अनुत्पत्तौ विरोधोक्ति । सा चानुत्पत्ति “समुत्पत्तौ” इति विरोधो पक्षिमुखेनोक्तः ।

आल्कारिक्स like न्यय, विषयानय and जगन्नाथ give these cases as सदेह मकर of विभावना and विरोधोक्ति. मम्मट means as much when he says on य बीमारहर etc —अत्र सुद्ये न वद्विदलमार Properly speaking these cases ought to have come under विरोध because, as we shall see later, there both the conflicting things surprise us or to put it in आल्कारिक्स's words, are वाच्य, while in विभावना the फलभाव only surprises us, not कारणभाव. And, in विरोधोक्ति फलभाव only and not कारणभावकस्य causes surprise In these figures we have एकतोषाथ, in विरोध मिथोषाथ But when the entire field of कार्य-कारणभाव was taken out of the sphere of विरोध, the आल्कारिक्स were compelled to subsume such cases under विभावना or विरोधोक्ति This confusion would not have arisen if विभावना were strictly taken as embodying कारणभाव—कार्यभाव, and विरोधोक्ति as embodying कारणसाफल्य—कार्यभाव

विरोधोक्ति is a figure dating back from भाष्य and दण्डिन् Both, however, were not explicit in their definitions An effect presenting itself despite a defective cause is विरोधोक्ति in their view, and one can easily see how it borders on our विभावना उद्भूत's is an explicit definition embodying the figure as later आल्कारिक्स like मम्मट conceive it He talks of उक्तनिमित्त and अनुक्तनिमित्त varieties वामन understood the figure in a different light altogether To him it was based on औपम्य where the उपमेय is lacking in some feature of the उपमान धूम नाम पुलास्य आर्षिहासन राज्य or अचतुर्वर्दनो मत्स्य is a विरोधोक्ति acc to

him He himself admits in his वृत्ति that this has features of a रूपक - रूपक चेद प्रयोगे, and रस्यक and विश्वनाथ also criticise him showing that his विशेषोक्ति is really a रूपक रूढ, of all आध्यात्मिक, did not admit विशेषोक्ति but his व्याख्यान corresponds to विशेषोक्ति रस्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अण्ण्यदीर्घिन all admitted the figure मम्मट admitted it and was the first to give the three divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता.

विशेषोक्ति vs. विभावना :—Both the figures are based on विरोधभाव in the field of causation. But (i) while in विशेषोक्ति, the causes being there, the effect does not follow, in विभावना, the effect follows even when the cause is not there (ii) In विशेषोक्ति, the वार्थानुत्पत्ति surprises us, in विभावना, the वार्थानुत्पत्ति does so But, as seen above, वार्थ विभावना cannot be distinguished from वार्थ विशेषोक्ति.

Essentials — [विशेष अभिव्यङ्ग्यु प्रयुज्यमाना उक्ति — रस्यक or विश्वस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्ति. अत्र गति यत्र — वचनाय तत्तत् (कु)]. (1) The purest form will be . Even when the causes are present, the effect does not follow. (2) This violation of causation draws our attention to the circumstance that prevents the effect from taking place (3) This circumstance is the विशेष or निमित्त (4) This विशेष or निमित्त may or may not be mentioned When not mentioned, it is certainly more poetical (5) Sometimes the विशेष or निमित्त may be incomprehensible or mysterious, to the poet as to the reader In such cases the poet's aim is merely to present us with a mystery (6) Instead of कथनभाव, the poet may give विरहफल which, as seen above gives rise to सदेहसकल of विभावना and विशेषोक्ति

For विशेषोक्ति vs विरोध, see विरोध.

§ सू ३९ विशेषोक्ति etc Construe — अण्ण्येषु कारणेषु फलवच विशेषोक्ति . अण्ण्येषु कारणेषु : e even when the causes are present in their entirety This corresponds to उद्भट's वृत्तीनां सामर्थ्येऽपि. This does not mean that there must be a plurality of causes mentioned Even a single cause without the effect following may give rise to this figure. फलवच literally, non mention (अवचस्) of the effect, i e non production of the effect.

वृत्ति :—मिलितेष्वपि कारणेषु The कार्यं = produced as a result of a number of causes operating together i e concomitance of causes This need not be taken too literally. There may be the mention of one cause even by the poet कार्यस्य अकथनं is कार्यानुत्पत्तिकथन. अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता are its sub-divisions first conceived by

मम्य In अनुक्तनिमित्ता, the निमित्त though conceivable is not stated. In अचिन्त्यनिमित्ता the निमित्त is inconceivable and hence not stated. Some rhetoricians would bring these under one head अनुक्तनिमित्ता with two sub-divisions — चिन्त्यनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता (See above)

St 83 निद्रानिवृत्तौ etc Illustrates अनुक्तनिमित्ता विरोधोक्ति Description of a नायिका reluctant to move away from the नायक's embrace निद्रानिवृत्ति End of sleep घुरल the sun पराप्त = प्राप्त An अपि is to be understood after all Locative निद्रानिवृत्तौ अपि, घुरते उदिते अपि मलीजने द्वारपद पराप्ते अपि, स्वीकृताश्लेषरसे मुग्धे अपि छयीकृताश्लेषरसे मुग्धे — Even when the paramour's interest in embrace had grown slack मुग्ध Paramour

Here the causes, निद्रानिवृत्ति, घुरनोदय सखीजनप्राप्ति मुग्धगमत्व आश्लेषरसश्च कारण, being there, the effect, viz आलिंगनत् न चाल does *not* follow (न चाल) This is due to the नायिका's ardent passion for the मुग्ध—a circumstance not stated. Hence this is अनुक्तनिमित्ता विरोधोक्ति. Note that though here several causes are given as being present even one cause would have been enough to produce विरोधोक्ति. For instance the poet could have said निद्रानिवृत्तौ अपि आलिंगनत् न चाल and given us विरोधोक्ति though not as emphatic as the one under consideration

St. 84 कर्पूर इव etc Illustrates उक्तनिमित्ता विरोधोक्ति Tribute to Cupid कर्पूर इव दग्ध Not कर्पूर इव शक्तिमान् Cupid though burnt by Śiva continues to be powerful in every man

Here दग्ध is the कारण its कार्य should be शक्तिनाश That there is no कार्य viz शक्तिनाश is indirectly conveyed by saying that Cupid is शक्तिमान् [The direct form would have been दग्धोऽपि न अशक्तः] Why there is no शक्तिनाश is made clear by the epithet अबाधनीय-irresistible in vigour. Therefore this is उक्तनिमित्ता विरोधोक्ति (कार्य) Read इत्येक — अत्र सत्यपि गृहस्थोऽपि विकृते कारणेऽशक्तत्वात्परस्य कार्यस्यानुपपत्ति शक्तिस्वरूपेण विरुद्धेन धर्मोपादानत्वात् ।

St 85 स एकः etc Illustrates अचिन्त्यनिमित्ता विरोधोक्ति Tribute to Cupid Construe — एक शीणि जगन्ति जवति ।

Here तनुहरण the cause, is there still the effect does not follow — न न हतम् Why तुल्यमालुष even when deprived of the body does not lose his strength is a mystery as much to the poet as to the reader. This is therefore, अचिन्त्यनिमित्ता विरोधोक्ति. Note that in एव शीणि जगन्ति जवति we have विरोध

२२—यथासंख्य

It is difficult to decide what made मम्मट place this figure after विश्वना and विश्वोक्ति both based on कार्य-करण-भाव. The groupings by उद्भट also do not appear to have influenced him in the matter of the order of this figure. उद्भट takes यथामख्य, उत्प्रेषा and स्वभावोक्ति together and श्रौतान्तर्याम from his preceding group is yet to be dealt with by मम्मट. It seems, therefore, that यथामख्य is put in this place only arbitrarily. Its proper place would have been with the दृग्गहा figures like कल्पामात्र and पुराणी

The figure does not possess any great poetical charm. It consists in the members of one series being related, in the order in which they are mentioned, with the members of other series—one or more. Thus in शत्रु मित्र विपत्ति च जय रजय मलय, (कु.) शत्रु मित्र and विपत्ति are *respectively* connected with जय, रजय and मलय. The figure becomes more telling when there are several series, the order of whose members is governed by the order of the members in the principal series.

The figure, therefore, possesses no more charm than what pertains to uniformity of arrangement of the members of different series. And this, in itself, does not require poetry of any high order. That is why there was a school of neo-rhetoricians who refused to allow it the status of an मङ्गल. जगन्नाथ refers to this school. Read र. ३ —यथामख्यमन्वयपत्रासव नववधमारोडु प्रभवतीति विचारणीयम् । नदि मरिचम् लोचमिदं वरिष्वपि न निर्वनयन्त्य मन्वयपत्रासवः । येन मन्वयपत्रासवो मनसि मन्वे स्यात् । इति तु नव्या । जयरथ in his विमर्शिनी also refuses to look upon यथामख्य as a figure. It is, says he, merely the negation of the दोष-अपक्रम. Read विमर्शिनी:—न चास्य मन्वयपत्रासवो युक्तम् । इति नवमथरुपवत् । उद्दिष्टानां क्रमण अनुनिर्देशे हि अत्रियमनो अपत्रमाप्यो दीप प्रम-येव । .. दोष-अपक्रमे न नाप्यपत्रासवम् । अस्य वरिष्वपि न निर्वनयन्त्य मन्वयपत्रासवः । But it must be conceded that when we come across a number of series with a certain uniformity running through them, we do feel a charm akin to that of mosaic work.

विधनाथ, जगन्नाथ, अप्यव्यदाशिन recognised it as यथम्बर ह्यत्र and जगन्नाथ speak of शब्द and अर्थ varieties, according as the units of the series are uncompounded (असम्पन्न) or compounded (सम्पन्न) मम्मट does recognise the figure but gives no divisions

Essentials : [सत्या अनतिक्रम्य वर्ते इति यथामख्यम् । र ग explains as follows—मल्याया अनतिक्रम्यश्च प्रथमस्य प्रथमेनैव, द्वितीयस्य द्वितीयेनैव इत्यादि क्रमेण सम्बन्धे भवति ।] (1) There must be a poetically charming statement about two or more things, standing in a series (2) These things in the series must be connected, in the same order, with other, equal in number standing in a different series. (3) The other series may be one or more Thus *a, b* may be *respectively* connected with *c, d* of a second series with *e, f* of a third series, with *g, h* of a fourth and so on Or *a, b, c* of the first series may be *respectively* connected with *d, e, f* of a second series and with *g, h, i* of a third and so on (4) The more numerous the members of the series or the series them selves the more charming becomes the figure, with its mosaic effect. That is why रुद्रट says तद् द्विगुण त्रिगुण वा बहुवृत्तिषु चाप्यने रम्यम् । (5) There is one principal series on which the rest are pivoted

§ सू ४० यथासख्यम् etc. Construe क्रमिकाणा (तेन) क्रमेणैव (अन्ये) समन्वय यथासख्यम् Where things standing in a particular order (क्रमिक) are connected (with others) in the same order (क्रमेणैव), we get the figure यथामख्यम् The plural of क्रमिकाणा should also comprehend dual That is to say, we may have a series of two things also But, as said above, the more numerous the members the more charming the figure Read मा च —बहुवचन अनन्वयम् । तेन द्वयोरप्यर्थवैयर्थ्यासख्यम् ।

St 86 एकस्त्रिधा etc Illustrates यथामख्यम् A compliment paid to a patron king showing how he is cherished by maidens with love, by the learned with delight, (सम्पद) and by the foes with annoyance, due to his grace, culture (विभव) and prowess

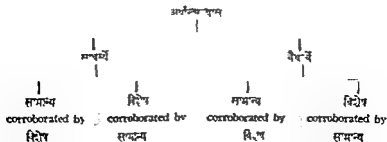
Here the units of the series शैशोष्पण्य, विनयेन, लील्या are, in this very order, connected with the units, ताप, समदरस and रति of a second series, and also with the units, द्विषा, विदुषा, मृगीदृशा of a third series. Thus the connection is द्विषा चेतानि शैशोष्पण्या ताप पुष्पन्, विदुषा चेतसि विनयेन समदरस पुष्पन् and मृगीदृशा चेतसि लील्या रति पुष्पन् (द्विषा वमनि) । This is, therefore, यथासख्यम् द्विषा विदुषा मृगीदृशा is the pivotal series Note that in एकस्त्रिधा वसति, there is विरोध

Why is it that one particular unit gets connected only with some other particular unit and not with any and every other unit? The reply is simple. It is *योक्तता* that determines this connection. Thus in the instance given above there is *परस्परयोक्तता* between *द्विषा चेतमि*, *शीरोभ्रगा* and *ताप*, between *विदुषा चेतमि विलयेन* and *ममदरसं* and between *सृष्टीदृशा चेतमि*, *लील्या* and *रति*

२३—अर्थान्तरन्यास

अर्थान्तरन्यास finds its place here because with *विभक्तता*, *व्यतिरेक*, *आश्लेष* *समानेक्ति* and *अतिशयोक्ति* it formed a group both according to *भाव* and *उद्देश*. It is a figure embodied like *प्रतिबन्धुपणा* and *दृष्टान्त*, in *वाक्य*s mutually independent by syntax. But whereas in those two figures, it is the poet's aim to point out the *सदृश्य* between two *वाक्यार्थ*s based on *वस्तु-प्रतिबन्धुभाव* or *चिन्म-प्रतिबन्धुभाव* here, in *अर्थान्तरन्यास*, it is the poet's intention to *corroborate* some *particular* fact (*विशेष*) by citing the *general* truth or *vice versa*. Thus while it is *वस्तु-प्रतिबन्धुभाव* and *चिन्म-प्रतिबन्धुभाव* that are respectively in evidence in *प्रतिबन्धुपणा* and *दृष्टान्त*, in *अर्थान्तरन्यास* it is *समर्थ-समर्थभाव*. Says a poet *हनुमान्शिखरतरुं दुष्करं विं महा-मनाम् । (५)* Here in order to corroborate the particular fact that *Hanumat* could cross the ocean has been adduced the general truth. Nothing will be difficult for the great to achieve.

Corroboration or *समर्थन* being the poet's motive in this figure he avails himself of the expedient of citing a general truth to corroborate a particular fact or *vice versa*. That is $\equiv$ *विशेष* he supports by $\equiv$ *सामान्य* or a *सामान्य* by a *विशेष*. Sometimes as in *दृष्टान्त*, he will produce the same result by *वैपक्ष्य* i. e. by giving the *विशेष* positively and the *सामान्य* negatively or *vice versa*. Thus we get the following scheme —

समर्थ is the thing corroborated, समर्थक is the thing that corroborates or bears out the समर्थ. Rhetoricians like उद्भट, make divisions based on the position of समर्थ-समर्थक, whether one or the other is stated first. [समर्थस्य पूर्वं यदचोऽन्यस्य च पृष्ठं । विपर्ययेण वा .. उद्भट] There is yet another principle of division adopted by some like उद्भट, जगन्नाथ. If the समर्थवाक्य expresses its समर्थन by words like हि यत्, यत् etc, it is शब्द अर्थान्तरन्यास. It becomes आर्थ if such words are absent. Read र ग —अग्निब्रह्मकारे समर्थ्य समर्थकभाव आर्थ शब्दशब्दकारता प्रयोजक । हि, यत्, यत् इत्यादि प्रतिपादकस्याभावे आर्थ । तत्सत्त्वे शब्द । उद्भट —द्विशब्दोक्तया अन्यथापि वा. About such divisions इत्येकः seems to be the correct attitude. He sees nothing striking in them. Read अ स —द्विशब्दाभिधान-अनभिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यास-उत्तरोपन्यासाभ्यां च भेदान्तरसम्भवेऽपि न तद्गणना सहृदयहृदयहारिणी ।

अर्थान्तरन्यास vs समबद्धस्तुसम्बन्धा निदर्शना —We have already seen how, in this variety of निदर्शना, some particular fact is taken to convey some general truth. It, therefore has very close affinities with अर्थान्तरन्यास, particularly where a general truth is corroborated by a particular fact. The one could in fact, be reduced to the other and *vice versa*. Thus चूनामणिपदे भस्ते यो देव रविमासतम् । मता कार्यातिथेयीनि बोधयन् गृहमेधिन might become an अर्थान्तरन्यास if put as सता आतिथेयी काया । उदयाचल आगत रविं चूडामणिपदे भस्ते ।

But there is a difference of form between the two. While in निदर्शना, the सामान्य and विशेष are welded together in *one sentence* in अर्थान्तरन्यास the two are embodied in two वाक्यः mutually independent by syntax.

अर्थान्तरन्यास vs दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा —All of them are अनेक-वाक्यगत and these वाक्यः are grammatically independent. But (1) while in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, there is औपम्य between the two वाक्यः in अर्थान्तरन्यास there is समर्थ्य समर्थकभाव between them. (2) While in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, औपम्य being the *motif*, both the वाक्यः refer to particular facts (विशेष) or both to generalities (सामान्य), in अर्थान्तरन्यास, समर्थन being the *motif* one वाक्य refers to the सामान्य, the other to the विशेष. The reason is plain. Corroboration requires a particularity for a generality and *vice versa*. (3) Therefore while in प्रतिवस्तूपमा there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव owing to the same धर्म being stated differently, while in दृष्टान्त, there is निम्ब-प्रतिनिम्बभाव owing to the धर्मे (and धर्मिण्स् also) corresponding one to the other in अर्थान्तरन्यास there is सामान्य-विशेषभाव between one वाक्य and the other. Read मा द —ममर्थ्य समर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यास । प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

Is there no समर्थेन in प्रतिबन्धमा and दृष्टान्त? It is there but not as conclusive as in अर्थान्तरन्यास. One can *decisively* corroborate a particular case by a generality or a generality by a particular case (न निविशेय मामान्यम्). But an analogous case as in दृष्टान्त or प्रतिबन्धमा cannot corroborate as conclusively. It has a probative value only in so far as it tends to make us aware of another similar case.

अर्थान्तरन्यास vs. अप्रस्तुतप्रशंसा :—अप्रस्तुतप्रशंसा based on सामान्य-विशेष-भाव bears resemblance to अर्थान्तरन्यास which also, as we saw, is based on सामान्य-विशेषभाव. But (1) while in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the अप्रस्तुत is mentioned, the प्रस्तुत being suggested, in अर्थान्तरन्यास, both the अप्रस्तुत and प्रस्तुत, are mentioned. To put it otherwise, in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the समर्थक ■ वाक्य, the समर्थ्य being गम्य; in अर्थान्तरन्यास, both समर्थ्य and समर्थक are वाक्य. Read इत्यकः—द्वयोः सामान्यविशेषयोः वशा वाक्यत्वं भवति तदा अर्थान्तरन्यासाविर्भावः । अप्रस्तुतस्य वाक्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यात्वे सर्वथाप्रस्तुतप्रशंसोति निर्णयः । (2) This entails a further point of difference between the two figures. In अप्रस्तुतप्रशंसा, we have a single statement pertaining to the अप्रस्तुत. In अर्थान्तरन्यास we have a double statement, one relating to the अप्रस्तुत, other to the प्रस्तुत

Can there be अर्थान्तरन्यास based on कार्य-कारणभाव? :—आचार्यविरस like स्वयं and विशनाथ hold the view that, for समर्थन such as is aimed at in अर्थान्तरन्यास, like सामान्य-विशेषभाव, कार्य-कारणभाव also is useful. In other words, according to them, we get अर्थान्तरन्यास not only where the two वाक्यस are related as सामान्य-विशेष but also where they are related as कार्य-कारण. Thus the समर्थ्य वाक्य being कार्य, the समर्थक may be कारण, and *vice versa*. In शुद्धि स्थिरा मय मुक्तयत्न धारयैनाम् .. देव वरोनि हरेकमुंतागतत्वम्, देव etc. is the कारण of शुद्धि स्थिरा धन etc. Thus, therefore, is an instance of अर्थान्तरन्यास, acc. to this view. [अत्र कारण-भूत हरेकमुंतागतत्वम् इति कार्य-कारण-भावोत्पत्तिः इत्येवम् समर्थन-विशेष-भावोत्पत्तिः—इत्येवम्.] As against this, there is the view of जयस्य and जगन्नाथ, both of whom say that समर्थन can be effected only on the basis of सामान्य-विशेषभाव and not कार्य-कारणभाव. Where the two वाक्यस are related as कार्य-कारण, the figure becomes बन्धन-विशेष-भाव, according to them. Read अथर्व-कार्य-कारण-भावोत्पत्तिः—अथर्व-कार्य-कारण-भावोत्पत्तिः इति सामान्य-विशेष-भाव-प्रयोजन-विशेष-भाव-प्रयोजनम् । सम्यक् also confines his अर्थान्तरन्यास to सामान्य-विशेषभाव.

For अर्थान्तरन्यास vs. अनुमान, see अनुमान

अर्थान्तरन्यास is a figure dating back from जयस्य and जगन्नाथ. The definitions of both are vague in so far as they fail to bring out the सामान्य-विशेषभाव that figures in the अर्थान्तरन्यास. Neither उद्भूत nor वन

refers to this essential feature. रूद्र appears to have been the first to point out how सामान्य-विशेषभाव operates in the figure. मम्मट and the later आत्कारिकs admitted the figure as based on सामान्य-विशेषभाव. Some like रस्यक and विश्वनाथ spoke of अर्थान्तरन्यास also based on वार्थकारणभाव.

Essentials — [प्रस्तुतभाषनसमर्थस्य अर्थान्तरन्यास उच्यते] (1) There must be two वाक्यs, grammatically independent (2) One of them must embody a सामान्य and the other a विशेष (3) One of the two is प्रकृत the other अप्रकृत. (4) The प्रकृत is समर्थ because it is to be corroborated, the अप्रकृत is समर्थक because it corroborates. (5) If a सामान्य is प्रकृत, a विशेष will be अप्रकृत and *vice versa* (6) There may be cases, acc to र ग, where both, the समर्थ्य and समर्थक, are प्रकृत. In कस्तुप्येन्मामिरस्तानि रमण्येषु वस्तुषु । हितान्निव सरोनिन्या परव याति न पदपद ॥ (र ग), both are प्रकृत (7) The समर्थकवाक्य may or may not have a word like हि, वन, वर connoting समर्थन. (8) If an उपमाप्रतिपादक like श्व occurs, as in एको हि दासो गुण्यन्निपाते निमज्जनीन्दो विरुषेभिशक- (कु स), though we have सामान्य-विशेषभाव, it is a case of उपमा (or, acc. to some, of उदाहरणत्वम्)

१ स ४१ सामान्य वा etc Construe —यत्र सामान्य वा विशेषो वा साधर्म्येण द्वयेण वा तदन्वयेन समर्थ्यते न अर्थान्तरन्यास । सामान्य विशेष Generality, General truth विशेष a particular fact coming under the सामान्य सामान्य Truth triumphs—will be a सामान्य, दुषिष्ठिर, the truthful, triumphed —will be a विशेष coming under it. तदन्वयेन i e सामान्य by विशेष, विशेष by सामान्य समर्थ्यते is corroborated, is borne out. साधर्म्येण द्वयेण वा 1 ■ साधर्म्येण वैधर्म्येण वा । वैधर्म्येण निष्कृतसामर्थ्यविन्दुधर्म —रामचरण लक्ष्मणरीश See notes on वैधर्म्ये दृष्टान्त under दृष्टान्त. We can have साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास and वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास. Each again will have two divisions —With सामान्य as the समर्थ्य, विशेष as समर्थक and *vice versa*. This gives us four divisions in all. Note that the rhetoricians do not speak of माला अर्थान्तरन्यास. When a विशेष is समर्थ्य and सामान्य, समर्थक we cannot have माला. Because we cannot state any more than one सामान्य. But when ■ सामान्य is समर्थ्य and विशेष, समर्थक, it ■ possible to have a माला inasmuch as we could cite one विशेष after another as the समर्थक. Could I not say, for instance, “Overweening ambition comes to grief. Napoleon came to grief Kaiser came to grief ” ?

St. 87 निजदोषावृत्त etc Illustrates साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास where सामान्य ■ समर्थ्य, विशेष समर्थक. It is our defective vision that makes us see things in other than their true colours अतिसुन्दरमेव एव emphasises मोदय विपरीत भाति appears otherwise i e ugly

Here the general truth (सामान्य) viz. योगदानता सुन्दर विपरीत भवि is समर्थ सिद्धोक्त नगरमवि र्वाण पश्यति which is a particular fact coming under the सामान्य—विशेषकत्वं being a शब्द—is समर्थ. Both are positive assertions Hence it is मापर्थ्ये अर्थान्तरन्यास with सामान्य as समर्थ्य and विपरीत as समर्थ.

St 88 मुसिगजसना etc Illustrates मापर्थ्ये अर्थान्तरन्यास where विपरीत is समर्थ सामान्य समर्थ. An अश्विनिवा stranded in pitch dark is able to resume her course and reach her destination when her path is lit up by the king's glory sung by coincidence ab Construe यत्प्राप्त मुनि यमाश्रमादावां मुनि र्वाणमपि म्बर यन्त्या विपु भव्य गण अभूत्। When a lovely lady (गुण) was moving wantonly in moon light मुनि यमाश्रमादावां The white colour of ornaments and apparel was in order to make the party inconspicuous in the moon light. र्वाण केनापि भगायत —The fame was so bright that it lit up the quarters मुसिगजा शिवगृह भगान् मुसिगजा because in the pitch dark she was becoming conspicuous. The भगान् was not because she would lose her way in darkness but because she might be made out clearly with her white ornaments and clothing standing in sharp relief against the background of darkness!

Here the particular incident of the अश्विनिका being obliged though indirectly by the king (because his glory was of service to her) is समर्थ. The general truth that the king was a source of happiness everywhere is समर्थ. इ नमि सुन्दर is a शब्द meaning मदन सुन्दर भवि. Therefore विपरीत being in effect अश्विनिका मदन सुन्दर भवि, and सामान्य समर्थ मदन भवि we have समर्थ्ये अश्विनिका

Here the समर्थ is the सामान्य or general truth . the virtuous have to suffer for their virtues . The समर्थक is the विशेष . The naughty bull enjoys a life of ease . It is easy to see how this समर्थ negatively (enjoyment being the negation of suffering) bears out the general truth . This is therefore वैषम्य अर्थान्तरन्यास with a सामान्य as समर्थ and विशेष समर्थक .

St. 90 अहो हि etc Illustrates वैषम्ये अर्थान्तरन्यास with विशेष as समर्थ and सामान्य समर्थक . Someone breaking some sad news to his friend . Some say that it is युषिष्ठिर breaking the sad news of अभिमन्यु's death to भजुन . म आयुषा बहु अपराह् ॥ e it is my misfortune that I continue to live since I have to report such a sorry thing .

Here the अथन्यत्व of the particular individual who is reporting the sad news is the समर्थ्य and is a विशेष . The समर्थक is the सामान्य viz धन्यत्व of those who have not to report a sad news . अथन्यत्व being the negation of धन्यत्व we have वैषम्ये अर्थान्तरन्यास in which the समर्थ्य is a विशेष and समर्थक सामान्य .

How are we to decide that a particular वाक्य is समर्थ्य or समर्थक ? Whatever is put first is not necessarily समर्थ्य because it is equally permissible to place समर्थ्य after समर्थक . It is easy to decide this matter where हि वच् वच् are used as they introduce a समर्थक . But where they are not used each case will have to be judged on its own merits . Thus in निन्तापावृत्तमनसा etc one may justifiably argue वचनि वितापहता etc is समर्थ्य and निन्दीया विपत्ता the समर्थक . In मस्तिनवमना etc on the other hand the case of the अभिमारिका alone would seem to be समर्थ्य as it forms the प्रकृत . But if we picture to ourselves a poet lavishing praise on his patron क नामि शुभम् becomes a समर्थ्य and the particular incident of the अभिमारिका समर्थक . The same applies to गुणानामैव etc . But in अहो हि मे etc the particular thing alone is समर्थ्य because it is the matter under consideration . In short for deciding समर्थ्य—समर्थक no hard and fast rules could be laid down . It has to be decided by taking into consideration the context etc .

२४—विरोध

विरोध is really speaking विरोधभाष्य semblance of conflict . Genuine विरोध being negation of योग्यता and therefore of fact has no place in poetry and one indulging therein will produce not real poetry but a travesty of it . For poetic licence also has its limits . The poet in all his peregrinations must not deviate from योग्यता and genuine विरोध does involve such deviation .

In विरोधाभास the poet gives us a truth but by paradox or contradictory statement Is it not paradoxical and yet true that इन्मनी should lose her life due to the garland of flowers falling on her? Is it not paradoxical and yet true that the tender flower the arrow of Cupid should prove deadly to the lover—युः सीक्षणम् यदुच्यते तस्मिन् मम्य दृश्यते त्वदि? Is not दुष्यन् telling us a truth though involving a semblance of contradiction when he says विद्युत्तु हिमगर्भेऽग्निमिन्दुर्मयूरैर्मन्वरादि (। ■ सरोऽपि) कुमुदवाष्पान् वज्रमारीवरोपि ।? In short in विरोधाभास we have a truth set forth as a paradox And because it is truth an explanation (समाधान) can be given for the paradox. Read इत्यत्र —स न समाधानं विना प्रकृत्ये श्लेष । सति तु समाधाने प्रकृत्ये ज्वाभासमानत्वात् विरोधाभास । आसह्युः words समाधौ सरोऽपि relating to विभावना also apply here

We have already seen how there is paradox at the root of the figure विभावना and विरोक्ति To have an effect in the absence of a cause and to have no effect when the cause is potent enough are paradoxical indeed That way विभावना and विरोक्ति are aspects of विरोध But as we saw विरोध in the field of causation has crystalized into विभावना and विरोक्ति and a few other figures which enjoy a status independent of विरोध Read इ ग —कथं कथं विरोधनात् विभावना विरोधाभासत्वात् सत्त्वोऽस्तु विभावनाति

क्रिया, or (3) गुण and द्रव्य. There may be विरोधानाम also between (1) क्रिया and क्रिया or (2) क्रिया and द्रव्य. Lastly, there may be विरोधानाम between (1) द्रव्य and द्रव्य. Thus gives ten (4+3+2+1) divisions in all मन्त्र admits this principle of division. मन्त्र, विधानाय and जगन्नाथ admitted it जगन्नाथ however is critical of it. See below

Before मन्त्र, neither भागवत nor दण्डिन् nor उद्भट, nor वामन had adopted this principle of division. After मन्त्र, अप्पय्यदीक्षित did not adopt it जगन्नाथ is critical of it and sees no charm in the divisions. Says he अनेन एषा लक्ष्ये तदा वैचित्र्यात्मावाग अनवकुर्वन्निर्दिता । अत एव असमाभिरुच्येने नोदाहृता । He would himself propose the following divisions —अनेनेह चिन्तनैरनुक्ता अपि वैचित्र्यात्पदिनो भेदा अनुमन्त्रव्या इत्यपि मृचिणम् । तेन (1) भाष्यो (2) अभावयो (3) नाभावयोश्च विद्वत्त्वोपनिर्णये विरोधो ह्ययं इति । जगन्नाथ also equally critical of divisions based on चाति etc. He would rather adopt a twofold division based on the presence or absence of ऐर. Read र ग —वस्तुनो चात्वादिभेदानामह्यत्राद् शुद्धत्वरेपमूलत्वान्या द्विविधा ऐव । Further, जगन्नाथ would divide it as शाब्द and भाष्य. If words like अपि are present, it is शाब्द. Otherwise भाष्य. Read यत्र अपिनांशादिविरोधस्य चालरस्तत्र विरोध शाब्द, अन्यत्र स्वार्थ इति तावत् प्राचा निद्वान्त ।

श्लेष and विरोध —This brings us to the part played by श्लेष in विरोध. Though it is possible to have विरोधानाम without श्लेष, e.g., तस्या मृगान्मन्त्रानि दवरहनराशि भवन्ति still, in Sanskrit literature, श्लेषमूलक विरोध is of frequent occurrence. Writers like बाणभट्ट have made a profuse use of it in their writings. बाणभट्ट, in particular, makes it a point to round off his elaborate descriptions with श्लेषमूलक विरोधानाम.

It is not difficult to understand why श्लेष should bulk large in विरोधानाम. As a श्लेष word possesses two meanings, the poet finds it easy to effect विरोधानाम therewith. Take, for instance, बाण's विरोधानाम used in the राजकुलशर्ग in the कदम्बरी. He says that the राजकुल (palace) was अवतिविपकगमपि मागधनाधिष्ठितम्. How can the palace in अवति have people from मगध? To say so is contradictory, paradoxical. But that the contradiction is only apparent (विरोधानाम) becomes clear as we recall the other sense of 'मगध' viz bards. The palace had so many bards therein. Thus the विरोधानाम is rendered possible by the double meaning of the word मगध. With one meaning —inhabitants of मगध, there is real विरोध as that meaning does not apply to the राजकुल. With the other meaning bards, there is no विरोध as it applies to the palace. Thus it is विरोधानाम. Some बाल्कविरच like उद्भट call these cases of एष. Others hold them as cases of मन्त्र of श्लेष and

विरोध Read रूपक —क्षेपणत्वे विरोधप्रतियोग्यत्विहेतु रथ जीड्यमान् । अर्थात्तरे तु मन्त्राकार ।

विरोध विभावना and विरोधोक्ति —Just as in विरोध there is only semblance of conflict so in विभावना and विरोधोक्ति, there is only a semblance of conflict. Again in both the conflicting things are present in the same abode. But (1) While in विभावना — विरोधोक्ति the विरोध is in other field of कार्य-कारणभाव in विरोध it is in other fields. (2) While in विभावना—विरोध only one of the विरुद्ध things strikes us as wonderful to wit वस्तुत्व in विभावना and वस्तुभाव in विरोधोक्ति in विरोध both the विरुद्ध things strike us. To put it otherwise in विभावना—विरोधोक्ति we have पक्षसाधक while in विरोध we have विरोधसाधक. Read सा ३ —विभावनायाः कारणभावेन उपनिबन्धमानत्वात् कार्यमेव साध्यत्वेन प्रतीयते । विरोधोक्तौ च कार्यभावान् कारणमेव । इह त्वन्यत्वं द्वयोरपि साध्यत्वमिति चेत् । Thus is also the view of रूपक. But see how र ने corrects it in the matter of विरोधोक्ति —वस्तुत्वस्तु कार्यानुत्पत्तिरेव अस्मिन्नर्थे (1 e in विरोधोक्ति) साध्या ।

But in अर्थी विभावना—अर्थी विरोधोक्ति which give rise to सङ्घर्ष we get विरोधसाधक and therefore there will be justification in looking upon them as cases of विरोध. When अग्निमित्र addresses his sore afflicted heart प्रथमक निर्वर्णो हृद्य परितापं वहसि मिय् or when the poet says राजाङ्गीणादिनाऽप्यम् we get अर्थी विभावना or अर्थी विरोधोक्ति. But it will not be quite wide of the mark if we say that it is a case of विरोध—though when we do so we just allow विरोध to trespass on the field of कार्य-कारणभाव.

विरोध is रूपक —If शृगालव्यानि स्वहनरादि or चन्द्र वस्तुत्व is a विरोध why should not सुर्य चन्द्र also be a case of विरोध since in both one thing is superimposed on another? The answer lies in the fact that in the former the poet wants to stress the विरोध between शृगालव्यानि and स्वहनरादि while in the latter though there is विरोध between सुर्य and चन्द्र still the poet wants to stress the साध्यत्व between the two in order to attribute to सुर्य the पर्येस of चन्द्र such as अष्टादश etc. To put it otherwise in शृगालव्यानि स्वहनरादि there is implicit the force of अर्थी शृगालव्यानि (अर्थी) स्वहनरादि भवन while in सुर्य चन्द्र this force is absent. Read र ग —एव र रूपदे सुर्य चन्द्र 'त्वर्गो मर्षे गोप्य विरोध' इति न मत्त प्रविश्यादिति । अथ तु अग्निमित्रात्पत्तिः सवत्सराणां सुर्य प्रविश्यात् इत्येव । इति न च यद्यदा न विरोध प्रयुज्यते मत्त विरोधो विविचिष्यते ननु शृगालव्यानि इति नान्यथा । विद्यमानत्वात् अर्थी स्वहनरात् इत्युक्तं 'ग' इत्यपी तु सिद्धिर्वाच्यतामात्रेण अन्वयव्यत्यय विरोधस्य साधुत्वात् अर्थी अर्थी विरोध समुत्पत्ति इति स एव अन्वयः ।

For विरोध is अर्थी अर्थी see अर्थी

विरोध is a figure dating back from भागवत and दण्डिन् Both of them give definitions that fail to bring out the fact that the विरोध must be apparent only All the same, the instances given by them are of विरोधाभास उद्भट also gives a definition equally vague on the point of आभास since he reproduces भागवत *verbatim* बामन was the first to state categorically that विरोध is really विरोधाभास रूद्रट is silent over आभासत्व but gives divisions based on the fourfold सकेत of words. मम्मट is explicit in the matter of आभास and adopts रूद्रट's principle of division based on सकेत कव्यत्रय, विधानत्रय and चयत्रय follow मम्मट both in emphasizing आभासत्व and in giving the सकेतमूल divisions चयत्रय, however, is loth to admit the divisions as poetical अप्यव्यङ्ग्यश्लिष्टा ignores the divisions Some आन्वयिक style the figure as विरोध, others as विरोधाभास

Essentials — [आभासो श्याभास । विरोधश्चापि आभासश्च ।—वैद्यनाथ तत्सद्व
on कुबलवानन्द. आभास is further explained by र ग —आ शब्द भासत
श्याभास] (1) Two mutually conflicting things must be set forth
as abiding in *one* abode (2) The conflict must be in a field other
than that of कथनारण्यभाव (3) The conflict must not be genuine but
apparent that is to say, we should have only विरोधाभास and not real
विरोध (4) Since the विरोध is only apparent, it must be easily
explicable—ममाथी सुकरे मति-भागवत (on विधानत्रय) (5) The विरोधाभास may
or may not be based on श्लेष (6) The idea of conflict is explicit
when अवि is used and implicit when it is not used but implied

§ सू ४२ विरोध etc. Construe अविरोधेऽपि यद् विरुद्धत्वेन वच न
विरोध । अविरोधेऽपि । e there must not be real conflict Real conflict
is not permissible as it violates the requirement of योग्यता Thus the
अलङ्कार विरोध is in effect विरोधाभास

सुक्ति वस्तुवृत्तेन अविरोधेऽपि । e. वास्तविके अविरोधेऽपि —Even when there
is no real conflict विरुद्धयोरपि अभिधानम्. The two things are set
forth as if (इव) they are mutually conflicting, incompatible इव
emphasizes the आभासत्व the aspect of being a semblance

§ सू ४३ जातिश्रुतिर्भि etc Construe जाति चत्याथै चतुर्भि विरुद्धा
स्यात् । गुण त्रिभि विरुद्ध स्यात् । क्रिया द्रव्या विरुद्धा स्यात् । द्रव्यं द्रव्येणैव (विरुद्ध)
स्यात् । इति ते (विरोधा) दश भवन्ति ।

There are *four* जातिविरोधs viz (1) जाति vs जाति (2) जाति vs गुण
(3) जाति vs क्रिया, (4) जाति vs द्रव्य रूद्रट does not admit the last
viz जाति vs द्रव्य मा च rightly criticises this view —नित्यमेव द्रव्यान्वितत्वात्

चानर्न चानिद्रव्ययोर्विरोध इति श्रुत्वा रदय नवभेदे मन्वने । मदान्म् । चानेर्गुणावाश्रितत्वस्यापि भवात् ।

Three गुणविराधs are possible (1) गुण vs गुण (2) गुण vs क्रिया (3) गुण vs द्रव्य [One more viz गुण vs चानि is जातिविरोध (2)]

Two क्रियाविरोधs are possible (1) क्रिया vs गुण, (2) क्रिया vs द्रव्य [Two more viz क्रिया vs चानि is जातिविरोध (3) क्रिया vs गुण is गुणविरोध (2)]

One द्रव्यविराध is possible द्रव्य vs द्रव्य [Three more द्रव्य vs चानि is चानिविरोध (4) द्रव्य vs गुण is गुणविराध (3) द्रव्य vs क्रिया is क्रियाविरोध (2)] The terms जातिविरोध, गुणविरोध क्रियाविरोध and द्रव्यविरोध here respectively connote a विरोध in which one of the विरुद् things is चानि गुण or द्रव्य इति ते दस —ने : e विरोधा दस 4+3+2+1=10

चानि गुण क्रिया and द्रव्य is the fourfold सप्त of दस as admitted by the वैयाकरणs See उणाद II for मनेन रडट was the first to adopt this principle of division for विरोध भासम् and उडट only talked of गुण and क्रिया

St 91 अभिनव etc Illustrates चानि चानि विरोध A दुनी intimates to a नावर how the नाविम has been so stricken with the grief of separation that soothing remedies like the lotus leaves only tend to make her agony more acute Construe ममा विषिवाल लक्ष्मिविषोपविशते मस्या वुरद्वटा ० क्वचानि दशद्वनदिति भवति । एविवशते when there has fallen on her the bolt (एवि) of separation Dissolve नन्विनीविमन्वयश्च कृपाव्यवस्थानि च । दशद्वन = शवानल (दुनानि शिद्वयदिति च)

Here the विरोधभास lies in नन्विनीविमन्वय and कृपाव्यवस्थानि being स्वद्वन How can tender sprouts and fibre-coils become दशवानल we ask ourselves. The explanation (ममावचन) lies in the fact that due to विरुद्वेना soothing remedies aggravate the agony Since विमन्वय and व्यवस्थानि which represent particular चानि stand here in antithesis to स्वद्वन also a चानि we have चानि चानि विरोध Note that there is implicit the idea of भवि in कृपाव्यवस्थानि (अपि) स्वद्वनदिति भवति ।

St. 92. गिरयोऽपि etc Illustrates चानि गुणविराध A compliment paid to a king's eminence agility depth and forbearance त्व अन्विने beside you as compared to you To be taken with गिर्य मन्व, अभि and विधन्ता ॥ भवति गिरयोऽपि अनुचनितुम् and so on विधमता भवि अनि कृपु Compliment to the forbearance of the king Earth is generally taken as representing the height of forbearance.

Here the विरोधभास consists in associating गिरि with अनुचरन्, मन्व with भवन्व्य अभि with भवाम्बर and विधमता with अनि कृपु. It can be

explained away as due to the extraordinary eminence, agility, depth and forbearance of the king before whom these things are dwarfed into insignificance

As गिरिः, मन्त्रः, अन्धि and विश्वमरा which are जतिः here stand in antithesis to गुणः viz. अनुव्रतल, अचलल, अगम्भीरल and अनिलुल, we have जति-गुण विरोध The antithesis is expressly conveyed by the word अति used with all the four Is विश्वमरा (Earth) जतिवाचकः? Strictly speaking it is not जतिवाचकः as earth is one only and जति presupposes individuals more than one. Nor can it be taken as द्रव्य, as प्रमा does. For द्रव्य, as the वैयकरणः conceived it, was मया, proper noun. The difficulty could be possibly removed by taking जति as conveying the notion implicit in the Common Noun of Grammar and none can deny that 'Earth', though one, is still a common noun. To that extent, the word may be taken as जतिवाचकः. Some think of a class of विश्वमराः as due to there being an earth in every सूर्ये and सूर्यः being infinite in number. At any rate क्लृप्ता cannot be द्रव्य which term the वैयकरणः apply strictly to proper nouns. Is the difficulty due to our judging वैयकरण terminology by नैयायिक standards?

St 93 देवा etc. Illustrates जतित्रिया विरोध. The poet eulogises the valour of a king, thanks to which the hostile heroes suffer decapitation and are covered with dust. Construe देवाः कण्ठपरिमृष्टप्रगदिता सप्राप्य स धाराधरः तीक्ष्णः अति अनुरज्यते, यमपि च स्नेहं परमाप्ति, तदा सगरसंगमकामनया राजा प्रसाधनविधिं त्वया वासुना पटले निरन्वये शनिकीजुग्म् । धाराधरः sword. कण्ठपरिमृष्टप्रगदिता प्राप्य Literally when it develops a liking (प्राप्य) for the embrace of the necks of the enemies. Euphuistic expression for decapitation of the enemy अनुरज्यते becomes red (with blood) स्नेहं परमाप्ति becomes clammy (with blood) वासुना पटले प्रसाधनविधिः The enemies are covered over with dust as they fall प्रसाधन Decoration

Here the विरोधभङ्ग is between राजा and वासुना कये प्रसाधनं, as सा चूडामणि understands. The जति of kings stands in antithesis to the त्रिया of dust toilette. The explanation lies in the fact that due to the prowess of the king they are covered over with the dust of the battle field. Some commentators like माणिक्यचर्यः see the सन्ध between वासुना and प्रसाधनविधिः. Some others think that the सन्ध is between the जति, धाराधरः and the क्लृप्ता, अनुरज्यते and स्नेहं परमाप्ति. Of all the above seems the best appreciation. Note that there is गुण त्रिया विरोध

St 94 सृजति च etc Illustrates तानि-द्रव्य विरोध The eminent विष्णु has to become a fish (मत्स्याकार) by force of circumstances
 Construe य निम्न हेलयैव इदं जगत् सृजति अर्वाणि सृष्टति च सोऽपि जनार्दन अवमत्वेन शफर (अभूत्) इदं जिवम् । हेलयैव = लील्यैव अवसस्वगतं When the earth was submerged under water, मनु's ark with the creatures aboard was tied to the horn of this मत्स्य Thus the living creation could be saved from the प्रलय शफर fish

Here जनार्दन which is महा or द्रव्य stands in antithesis to शफर, a तानि The explanation lies in the miracle worked by विष्णु

St 95 सततं मुसलामन्त्रा etc Illustrates गुण-गुण विरोध Description of the change made in the life of the wives of poor Brahmins by a king, a patron of learning coming into power सति भवति when you are there (on the throne) Construe —बहुनयैवैवमवयन्वा सततं मुसलामन्त्रा (अन एव) कठिना क्वा

Here there is विरोधात्मक between the गुण कठिनत्व and सुकुमलत्व The explanation lies in the fact that the women were spared the hard work of the household due to fortune smiling on them as a result of the king's munificence

St 96 वेदाहमपि etc Illustrates गुण-विद्या विरोध The delicate words of a villain touch to the quick The harsh words of the good prove soothing, सततविरिदां मानस object of शूनिता and प्रमादपि सततविरिदां = तलविदां [सततं तलं इति च कथय —उद्योग] ॥ / सुगन्धविदां

* Here there is विरोधात्मक between the गुण पशुत्व and the क्रिया दान and again between the गुण-कल्प and the क्रिया प्रवेद The explanation is to be sought in the fact that the words of the wicked are mischievous and those of the good salutary

St 97 श्रीयादि etc. Illustrates गुण-द्रव्य विरोध The well known miracle wrought by पराशराम when he pierced mount श्रृंग with his arrow
 Construe मयस भगव अपूर्वमा पर उदात्तदूरदूढ अनी श्रीयादि (तस्य) महा-मन्त्र-दानात् नवाभोत्र-भिरण अभूत् । मार्गच्छनार्गच्छतात्प्राते At the unstemmed (अर्गच्छ) and sharp (शान) shower of his arrows. उदात्तदूरदूढ Solid with massive (उद्व) boulders. अपूर्वमा Creating unprecedented things.

Here the विशेष-त्व lies between the द्रव्य (महा) अर्गच्छ and the गुण दूरदूढत्व The explanation is to be found in the Herculean strength of पराशराम

St 98 परिच्छेदातीत etc Illustrates क्रियाक्रिया विरोध भाष्य narrating the state of his mind to मकरन्द परिच्छेदातीत (विकार) A feeling that is beyond (अतीत) measure b Construe य अस्मिन् नमनि पुन अनुभवयथ न गतवान्. Add in this life after 'repeated itself' in the Translation विवेक etc i.e the power of discernment is lost and in consequence profound infatuation has set in अन्त जडयति Makes me chill at heart

✓ Here the किराभामान is between the क्रियाः चण्थति—ताप दुराने जडयति has two meanings (1) चण्थति cools down (2) paralyzes ताप दुरान also has two meanings (1) Makes hot (2) torments How can a विकार which cools one down make him hot we ask And we are satisfied when we recall the other meaning of each of the two words It is common experience that a thing which paralyzes also torments So what is felt as विरोध in the light of the first meaning of each of the two चण्थति and ताप कुण्ठे prove to be mere विरोधभामान when we recall the other meaning

St 99 अय वसामेको etc Illustrates क्रिया—द्रव्य विरोध The legend of अगस्त्य who gulped down the vast ocean in the space of a moment नृणांनरहितमनोभि with our minds disconcerted by thirst नृणां for water and also for the jewels साग्यक्तिमिमररम् (उत्पि) with the sharks (निमि) and crocodiles in agony (as their native element was being gulped down by the sage) मुनि अगस्त्य

Here there is किराभामान between अगस्त्य (the meaning of मुनि) a चण्थ (- सण) and the क्रिया of quaffing the ocean It is explained as being due to the supreme eminence of अगस्त्य Note that मुनि has to be taken in the sense of अगस्त्य and then it becomes a द्रव्य or सण Some like प्रीति take the विरोध to be between जलनिधि and पनक्रिया चण्थनिधि being one is द्रव्य they argue That this view about द्रव्य is not correct we have seen at St 92 while discussing whether विधनरा is चण्थ or द्रव्य Note that this stanza could be also an अग्रमुद्रणमा, the अग्रुण being साग्यक्तिमिमररम् अग्रितम्

St 100 समदमतगज etc. Illustrates द्रव्यद्रव्य विरोध The white Ganges becomes dark like the Jumna owing to the ichor of a king's elephants being washed therein. चित्तिनिष्ठक addressed to the king तटपुत्रि स्वयि The king was camping on the bank of the Ganges. शक्रचूडापगा The river (अपगा) on the head of शक्र i.e शक्र समद etc समद ये मकरान् तेषां यद् मदजलं, नम्य य निष्कृतं तन वा शक्ति (river) अपगा परिष्ठा (contact)

Here the *विरोधानाम* lies between the *द्रव्य* गंगा and यमुना (वाहिन्दी) How can गंगा become यमुना, we ask ourselves. The explanation lies in the fact that the flow of black ichor was copious enough to turn the white current of the Ganges black like that of the Jumna

२५—स्वभावोक्तिः

स्वभावोक्ति means literally the description of some trait of an object, and the figure consists in the *faithful* portrayal of some object bringing into prominence traits that are charming enough in the poet's eye. The poet aims at giving us a vivid pen picture, maybe, of some landscape, sun rise sun-set, some animal while it is stationary or in action, the innocent activities of a child, the amorous acts of a romantic maiden, and such other themes. What the artist does with the brush, the poet succeeds in achieving with the pen.

Realism, not idealism, is the keynote of the figure. The poet's attention is arrested by some striking fact in nature and he sets about describing it as it is, without the slightest touch of idealism. That way, in *स्वभावोक्ति* we get the measure of the poet's power of observation. वाल्मीकि's graphic description of the वृष्णकृष्ण in प्रीवामङ्गलितम् etc. (शाबुल्ल १ ७), his portrayal of the actions of सर्वदमन who is yet a small boy (शाबुल्ल ७), भवभूति's description of the horse as put in the mouth of the unsophisticated बट्ट (उत्तररामचरित ४ २६) पश्चाद् पुच्छं बहति etc., his description of सीता when she was yet a small girl in प्रमदुविरले मान्दीनोत्तम् etc. (उ रा १ २०), कण's description of the horse इन्द्राशुष and the elephant गणमादन at the palace (राघवुत्त) of तारापाद, his description of the कडालम्बा, the parrot, the sage चण्डालि, the शाकलि तप, the evenings and mornings—these are some of the best specimens of *स्वभावोक्ति*.

Is *स्वभावोक्ति* an *अलंकार*?—Since in *स्वभावोक्ति*, there is only a realistic delineation of objects, some *आलंकारि*s are loth to concede to it the status of an *अलंकार*. *भगवद्*, for instance does not seem to be very enthusiastic about its claim to be an *अलंकार*, to judge from his words इति वेचिद् प्रकृत्ये [स्वभावोक्तिरलंकार इति वेचिद् प्रकृत्ये । २ १३], and if this evidence is not conclusive, one has only to see *भगवद्*'s attitude towards कर्ण, another figure closely akin to *स्वभावोक्ति*. Says *भगवद्*—
गतेस्तदर्थे भर्तृवृत्तिं वनस्य परिण । इत्यनदि हि बाल्य, कर्णदेनां प्रकृत्ये ॥ (२ ८७)
In short, *भगवद्*, a sponsor of *कर्मोक्ति* (वेङ्कटम्बा रित्ति) appears reluctant to admit कर्ण, *स्वभावोक्ति* etc. based on realism as *अलंकार*s. *भगवद्*'s 'one is apologetic when he talks of this figure *कर्मोक्ति* मया च

वाच्ये च येन दीप्तिनाम् ।—says he He means in effect Though the proper sphere of realism is science it may play part in poetry also This implies that दण्डिन् also felt that स्वभावोक्ति due to its realism was not in tune with the rest of the figures वामन did not admit the figure नग्नताय does not refer to it but this may be due to his work र न् having come to an abrupt end That he appreciated स्वभावोक्ति could be inferred from his remarks in his criticism of सा द's definition of वाच्य —वस्तुत्तरप्रधानानां वाच्यानामवाच्यत्वापत्ते । न चष्टापत्ति । महाकवि संप्रदायस्याकुलीभावप्रमणान् । तथा च चन्द्राहावेकनिष्पन्नस्फुटनम्रमणानि वविभिर्वाणिगानि । यपिवालि विलसितानि च ।

As against these those that admit स्वभावोक्ति as a figure justify it by pointing out that though the figure is based on realism yet none but a poet could have effected it The matter delineated in सूक्ष्म which explains as कवित्वमात्रस्य गम्य It requires a poet's genius to choose one out of the thousand things that exist or occur in the world outside It requires a poet's observation to observe it in every detail small or big And further it requires the poet's power of expression to present the object with perfect vividness Read हृदयक —“ह वस्तुत्वभाववर्णनमात्रं नाख्यात् । तस्मै सति सर्वं वाच्यमख्यात् स्यात् । तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम् । सूक्ष्मं कवित्वमात्रस्य गम्य” सा द also describes the matter as दुर्बल which it explains as कविमात्रदेव Read व्यक्तिविवेक cited by साहित्यचूनामणि —अथ तर्हि स्वभावोक्तेरल्लकारत्वमिष्यते नहि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानवो ॥ उच्यते वस्तुनस्तावद् देरूपमिह विचते । तत्रैकमस्य मामान्यं यद् विरलैकगोचरं । स एव मत्त्वविधिगोचरं प्रतिभासुवाम् । रसानुगुणमर्थचिन्तित्तिमित्येव । क्षण स्वरूप रसार्थोऽथ प्रथैव प्रतिभा वने ॥

स्वभावोक्ति to judge from भामह's wording is more ancient than भामह भामह defines and illustrates स्वभावोक्ति but appears to have no high opinion of the figure दण्डिन् defines it and refers to its other name चिति He gives instances based on the fourfold significance of word चिति गुण क्रिया and द्रव्य उद्भट admits the figure वामन silent over it रुद्र admits it under the name चिति श्यर विभक्त्या अपव्यक्ति (कु) admit the figure In the extant portion of the र the figure is not to be found

Essentials — [अथ न कस्मै स्वभाव तस्य उक्तिः ।—भामह] (1) There must be a faithful representation of a matter like a landscape an animal at rest or in action a child etc. (2) The representation may relate to the complexion d position of limbs etc which must be characteristic of the object (3) The theme must be poetically

striking (iv) The description must be graphic and bear testimony to the poet's power of minute observation. It must be detailed enough to be a Pen Picture. Read **व्यक्तिविवेक** — अथैवमवस्थासित्या साव-
वारतया मना । यत सायादिकान्ति तत्रत्वा प्रतिभाषय ॥

इ म् ५४ स्वभावोक्तिस्तु etc तु marks transition from the earlier figure to the new one **डिम्भादे** of child and such other objects. 'आद' comprehends such objects as animals inanimate things etc. **उद्भट** attempts to make a list of some of these शिशु-मुग्धकुर्वित-वार-
निर्वृ-संभ्रान्त-ईनतनायाय । मा वयस्यवोचिन्त्यु विद्येना म्या ॥ (हीनपात्र = abhor-
rent characters like ghosts) Note that **उद्भट** has **मृगडिम्भा** in his definition and **भामह**'s instance of the figure । मा वारयति दण्डन डिम्भ-
रायस्यारणी । Not unlikely, therefore, that **उद्भट**'s definition was influenced by **भामह**'s instance, and **यम**'s reference to **डिम्भ** seems to have been induced by **उद्भट**'s definition. Child has always been a source of abiding interest to the poet. **स्वक्रिया-रूपगर्जन** Description of an action or feature (रूप) that are peculiar (स्व) to the object. The action etc. must be characteristic of the object. This is what makes the figure striking. It gives us the measure of the poet's power of observation. **क्रिया** action. The **दृग्युग** in the **राजुन्** casts suspicious glances at the chariot contracts his limbs and skips in the air रूप Feature. **Comprehends** as the **कुलि** says वा स्थानं च वर्णं Complexion hue स्थान posture of the limbs **क्रियागर्जन** gives us a verbal study of an object in action, **रूपगर्जन** gives one of an object at rest.

सप्रदायप्रकारिणी aims at giving the divisions comprehensively, 7 in number — क्रिया-वर्ण-सस्थानानां व्यवस्थे त्रय, क्रिया-वर्णयो, क्रिया-सस्थानयो, वग सस्थानयो, त्रयाणां च समस्तत्वनं चत्वार इति सप्त अथ भेदा । दण्डिन् gives divisions based on the fourfold सभेत् of शब्द viz तानि, गुण, क्रिया and द्रव्य

St 101 पश्चाद्ग्री etc Illustrates स्वभावोक्ति The characteristic pose and action of a horse just awakened from sleep Construe — शयनात् उक्थितं तुरङ्ग —(१) पश्चाद्ग्री प्रसार्य—(२) त्रिकननिवित्तं अङ्ग उच्चैः द्राघयित्वा—(३) आमुन्नखण्डो मुखं उरसि आमज्य—(४) घृलिधूम्रा मग निधूय—(५) धासमामामिलापात् अनवरतकन्द्रीधतुण्ड —(६) मन्द शब्दायमान—(७) इमा सुरेण लिखति । पश्चाद्ग्री The hind legs. त्रिकननिवित्तं (अङ्ग)—The body which appears extensive owing to the arch of the त्रिक i e spine त्रिक (क) spine or hips or loins उच्चैः द्राघयित्वा Drawing out a good deal Add 'a good deal' after 'drawing out' in the Translation. आमुन्न bent ग्रीष (घ—य) Nostrils.

Here १-७ give us क्रिया of the horse य (घृलिधूम्रा) gives us वर्णं सस्थान if interpreted as a pose' is illustrated by all except ६ सस्थान in the sense of 'configuration' is present in त्रिकननिवित्तं अङ्ग All these details are characteristic of a horse and none but a poet could have observed and delineated them That is why we appreciate the stanza as a vivid pen picture, a स्वभावोक्ति

२६—व्यानस्तुति

व्यानस्तुति was placed by उद्भट in the same group as विरोध and it is not unlikely that मम्मट's treatment of the figure at this place might have been influenced by that grouping For reasons unknown and perhaps arbitrarily, he interposed स्वभावोक्ति that उद्भट had placed in a different group between विरोध and व्यानस्तुति

In व्यानस्तुति, the poet's aim is either to praise an object or to denounce it. But the device he employs to effect it is ingenious. In order to make the स्तुति or निन्दा more striking the poet adopts an *ironical mode* of expression. When he aims at praise, he puts it in the setting of censure. And when he wants to censure he gives it the garb of praise. The poet wants to praise the Ganges that is so sacred that it redeems even the sinners. He says How indiscreet you are O divine river that you left the sinner unto heaven!—व स्तुति विरोधो पविनी नयति विद्वन् । (कु) The नदीय wants to rebuke the दूरी that was

treacherous enough to dally with the नाक She says 'Well done ! O go between, well done There could not be any higher service than what you have done me How, for my sake, you got mauled with teeth and nails'—साधु इति पुन साधु कर्त्तव्य किम् पम् । वन्द्ये विन्दतापि नन्दैरपि नन्दैरपि ॥ (कु.) In both cases we find the poet resorting to irony. In the former case, it is sympathetic or appreciatory, in the latter, satiric or denunciatory. In one case, it is Praise by irony, in the other, Ironical Praise. व्यापेन स्तुति, व्याकरुषा वा स्तुति—as the आन्वयिकिन् explain the name. In the former, we have स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, in the latter, निन्दापर्यवसायिनी स्तुति

In the early stages of its growth, व्यापस्तुति was designed to be only व्यापेन स्तुति i e (निन्दा)व्यापेन स्तुति, praise in the guise of censure. It was a figure purely eulogistic in purpose. मामह, दण्डिन्, उद्भट and वामन all conceived it as such. उद्भट was the first to think of the extension of निन्दापर्यवसायिनी स्तुति (cf. वरिमनिन्दा स्तुतिनो निन्दाया वा स्तुति प्रतीयते ।) His name for the figure was व्याकरुष, a variety of अर्थेष, according to him उद्भट was followed by मम्म, ह्यक, विशनाथ, जगन्नाथ, अण्ण्यदीक्षित (कु), all under standing व्यापस्तुति as स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा and निन्दापर्यवसायिनी स्तुति अण्ण्यदीक्षित wants to make a departure from tradition in his divisions of the figure. According to him, the figure is present not only where स्तुति or निन्दा amount to निन्दा or स्तुति of the same party, (निन्दास्तुत्योरेकविषये), but also where स्तुति of one results into निन्दा of another, or निन्दा of one results into स्तुति of another, or where स्तुति of one results into स्तुति of another, (भिन्नविषये) (Where निन्दा of one results into निन्दा of another, he has a separate figure व्यापनिन्दा, as it could not come under व्यापस्तुति) जगन्नाथ passes severe strictures on this departure on the part of the दण्डिःसुगव (अण्ण्यदीक्षित) and says—इयं च व्यापस्तुतिर्यस्यैव वस्तुन स्तुतिनिन्दे प्रथमं मुपक्रम्येते तस्यैव वेदिनिन्दास्तुत्यो पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैधर्मिकस्ये तु न इति प्राचामन्वारशास्त्र प्रवर्तमानं ममय । तथा अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्तुती अन्यनिन्द्या वा अन्यनिन्दाया गन्ध मानाया नास्या अर्थकृतेर्निषय । पूर्वोक्तजदेव हेतो । जगन्नाथ's criticism is justifiable, not only because it upholds tradition, but also because the extensions of the figure as proposed by अण्ण्यदीक्षित are most apt to shade off into other figures like अपस्तुत्यप्रशंसा. In fact, one instance given by बुधव्यानर as one of व्यापस्तुति was looked upon as अपस्तुत्यप्रशंसा by दण्डिन्. [See बुधव्यानर—व्यापस्तुति]

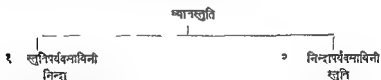
व्यापस्तुति vs अपस्तुत्यप्रशंसा—Since in अपस्तुत्यप्रशंसा, there is the mention of one correlate like बार्थ, सामान्य etc. culminating in the suggestion of the other, the temptation is too strong to look upon व्यापस्तुति also as coming within the purview of that figure, because in व्यापस्तुति, we get

स्तुति culminating in निन्दा and *vice versa*. And to follow the trend of the arguments of बाल्मिकिः, it seems that they looked upon it as differing from अपस्तुतप्रशसा only because it is confined to स्तुति-निन्दा. Read स्वयंकर, for instance — स्तुतिनिन्दारूपत्वस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादपस्तुतप्रशसातो भेदः । जयरथ's comments are — ख स्तुतिनिन्दाम्यामपस्तुताभ्यां निन्दस्तुत्यो प्रस्तुतयोर्गम्यत्वमित्यत्र सिद्धम् । यदेव तल्लिखितमपस्तुतप्रशसैन न भवतीत्यादाङ्गुथ आह—स्तुतीत्यादि । तत्र हि सामान्यविशेषादीनां गम्यत्वमुक्तम् । Again read कुवलयानन्द — इयमेव अपस्तुतप्रशसा न कार्यरक्षणनिव धनेति दण्णी । . . वस्तुतस्तु अत्र व्यानस्तुतिरित्येव युक्तं, स्तुत्या निन्दामिन्याकारित्वं प्रस्तुतप्रशसानो वैचि यविशेषसद्भावात् । अन्यथा प्रसिद्धव्यानस्तुत्यादाहरणेष्वपि अपस्तुताभ्यां निन्दा स्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते श्येताका व्यानस्तुतिमात्रमपस्तुतप्रशसा स्यात् ।

But, on a closer examination, it would be found that the difference between the two figures is more fundamental than that. To say that in व्यानस्तुति, the वाच्य स्तुति or निन्दा is अपस्तुत and that it suggests the प्रस्तुत is not very correct. The वाच्य, स्तुति निन्दा and the गम्य, निन्दा-स्तुति are not related as अपस्तुत प्रस्तुत. If स्तुति is given in the form of निन्दा, we are not justified in looking upon one as प्रस्तुत and the other as अपस्तुत. It is merely a difference in form, much the same as we find in पर्यायोक्त (Fig 32). To say that न स्वर्णं विदोस्ते पापिनो नयसे दिवम् । is अपस्तुत and that गगाया महिमम् is प्रस्तुत is inaccurate. Both निन्दा and स्तुति are here equally प्रस्तुत, since what is स्तुति in essence is put in the form of निन्दा. How can this be on a par with कार्य-कारण सामान्य विशेष, where the two correlates are distinct enough to be अपस्तुत प्रस्तुत ?

For व्यानस्तुति vs पर्यायोक्त, see पर्यायोक्त.

Note the following scheme —

जयरथ is inclined to look upon these two not as sub-divisions of one figure but two independent व्यानस्तुतिस. Says he २ एवाय व्यानस्तुती न पुनरेकैव द्विविधा व्यानस्तुतिरिति सूक्तिम् । प्रकारप्रकारिभावो हि सामान्यलक्षणमद्भावे न भवति ॥ His viewpoint is scientific no doubt, but it sets aside the conventional divisions. As we said above, कुवलयानन्द admits 3 additional varieties. (1) अन्यस्य निन्दाया अन्यस्य स्तुती पर्यवमानम्, (2) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य निन्दाया पर्यवमानम्, and (3) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य स्तुती पर्यवमानम्. [अन्यस्य निन्दाया अन्यस्य निन्दाया पर्यवमानम् has been taken as a separate figure by him]. We saw how जयरथ rules these out as being against आभ्यन्तरिवचनम्

Essentials — [व्याजेन स्तुति, व्याकरणा वा स्तुति—मन्त्र रचक, विशनाथ जगन्नाथ also is for this explanation of the name —तुनीयानिस्तुत्य कर्मधारयान्या योऽर्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।] (1) There must be the denunciation or appreciation of an object (2) This denunciation or appreciation must be only apparent or simulated and must at once culminate in appreciation or denunciation respectively i.e. निन्दा must be स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी (3) That the निन्दा or स्तुति is only superficial can be gathered by its being बाधित for want of योग्यता Whoever will condemn भग्न? And we at once see the स्तुति cloaked as निन्दा in क. स्वर्गुनि शिवे etc इत्ययम्—यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तराद् बाधितस्वरूपा निन्दाया पर्यवस्यति यत्रापि निन्दाशब्देन प्रतीयमानानां पूर्ववद् बाधितरूपा स्तुति पर्यवस्यति मन्त्रिणा व्याजस्तुति । (4) That there is no योग्यता for स्तुति or निन्दा can be gathered from context the speaker, the party addressed etc Read जयस्य—प्रमाणान्तराद् (इति) कृत्वा वाच्य प्रसङ्गादिपयालोऽन्वयमन (5) The निन्दा or स्तुति must be transparent and one must be able to see through it the underlying स्तुति or निन्दा (6) Because it is transparent, it is less subtle than ध्वनि, which is मद्दृश्यमप्रमथ्य ध्वनि is felt without वाच्यार्थवाप while in व्याजस्तुति we have वाच्यार्थवाप Cp र म —कनी हि निर्वोधेन वाच्येन आतुरणमहिम्ना अर्थान्तरमद्वयम्वे । न चेद प्रकृते ।

§ सू २: व्याजस्तुतिर्मुने etc Construe (यत्र) मुने निन्दा स्तुतिर्वा इति (य) अन्यथा (भवति सा) व्याजस्तुति । इति = पश्यमानम्, पर्यायिनी प्रतिष्ठा—सा च अन्यथा i.e. निन्दा becomes स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी In short, in व्याजोक्ति what appears as निन्दा on the surface culminates in स्तुति and vice versa As seen already, one results into the other owing to the कर्त्वार्य being बाधित for want of योग्यता इत्ययम् and after ह्यु मा च supposed that it is by विरतिरत्नभावा, that स्तुति becomes निन्दापर्यवसायिनी and निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी The definition which seems somewhat laboured is entirely of the making of मन्त्र No predecessor of his has anything like it.

वृत्ति—व्याजेन व्याकरणा वा स्तुति । The mss. generally read व्याजह्य व्याजेन वा and commentators justify this order, which is against the order in the सूत्र by falling back upon the विश्वरूपनिश्चय, according to which, कर्मधारय gets the precedence. व्याकरणा स्तुति is the विग्रह of व्याजस्तुति taken as a कर्मधारय, and is hence given first they say We have preferred the reading व्याजेन व्याकरणा वा because it agrees with the order of the उदाहरण, of which the first is of व्याजेन स्तुति, and the second of व्याकरणा स्तुति

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति The name explained so as to be applicable to the two divisions व्याजेन स्तुति is निन्द्राव्याजेन स्तुति—where we have स्तुति given in the guise (व्याज) of निन्द्रा As we saw above भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, thought of व्याजस्तुति *only* as व्याजेन स्तुति । e स्तुतिपर्यवसायिनी निन्द्रा व्याज is guise cloak, appearance

व्याजरूपा स्तुति is निन्द्रापर्यवसायिनी स्तुति, whatever is स्तुति in appearance but boils down to निन्द्रा Here the compound is dissolved as a कर्मधारय - व्याजशर्मा स्तुतिश्च This was a later development, उद्भट possibly being its originator जयरथ as we saw above, looks upon this as a second and independent व्याजस्तुति Evidently he is reluctant to look upon these varieties as one figure as they are so opposed in nature, one being स्तुतिपर्यवसायिनी and the other निन्द्रापर्यवसायिनी

माणिक्यचन्द्र adopts the reading व्याजरूपा व्याजेन वा and explains व्याजरूप as निन्द्राद्वारिका and व्याजेन as वस्तुहत्या (1) निन्दैवेवर्थ Obviously incorrect. The order of उदाहरण has misled मा च

क्रमेण उदाहरणम् क्रमेण only if we read व्याजेन व्याजरूपा वा With the other reading व्याजरूपा व्याजेन वा, it becomes व्युत्क्रम Or is it the क्रम in the सूत्र where मुने निन्द्रा stands first and मुने स्तुति second that the वृत्ति has got in view ?

St 102. हित्वा स्वा etc Illustrates स्तुतिपर्यवसायिनी निन्द्रा The generosity of a king put in the form of निन्द्रा, to wit The king renounces रक्ष्मी and yet रक्ष्मी comes to him ■ Construe—स्वा हित्वा पर उपरोक्षव्यमनसा मौलिः न। मौलिः foremost स्वा हित्वा except yourself उपरोधेन (अनुग्रहया) ऋष्य (रत्न) मन यास whose mind is void of pity Thus a means You are the most heartless person going b means none else is so shameless as रमा । e रक्ष्मी cd Explain the allegations contained in ab c You renounce wealth that comes to you by hundreds of channels d And yet Wealth resorts to you even though you insult her by renouncing her मुरदाते ष्य आधिता coming by hundreds of ways and taking resort मुरदात refers to the numerous sources of revenue

Here the king is described as heartless in his treatment of रक्ष्मी and रक्ष्मी is described as shameless in her madness for the king This is निन्द्रा in appearance and results in स्तुति as it drives at the generosity of the king who is free with his purse Thus it is व्याज स्तुति. or, more explicitly, निन्द्राव्यमन स्तुति

SL 103 हे हलाग्निशोधिमथ etc Illustrates निन्द्रापर्यवसायिनी स्तुति A lampoon on the Ocean that shares with the desert the odium for

failing to quench the thirst of the thirsty traveller हृष्या (easily) जित बोधिसत्व (or ता) येन Adj of तोयये बोधिसत्व (बोधि बोधवत् सत्व यस्य) of enlightened intelligence—A Buddhist saint that has approximated to a Supreme Buddha and has to pass through one birth only before he becomes one Typifies the highest degree of दया The Ocean by its 'charity' has eclipsed even the बाधिसत्व—the charity as given in cd b Construe —परहिताधाने गृहीतान् त्वसदृशं परं नास्ति परहिताधानं Doing good to others cd दृश्यते ये पावनना तेषां अपकारं, नश्यन्तना तथा कैश्वर्यं, तेन क्वच अयश तस्य भारं, सत्यं प्राद्वहनं The मरु or desert has to bear the burden of the odium due to its aversion (वैमुख्य) to do (घन) an obligation to the thirsty traveller II fails to quench his thirst and has therefore become infamous कृष्या भारप्रोद्वहने साहायक करोति Out of pity you share the burden of infamy with the मरु or desert : e the Ocean also is infamous like the desert

Here there is an apparent praise of the Ocean to the effect that it obliges the Desert by sharing with it the burden of infamy This praise boils down to denunciation viz the ocean is as infamous as the desert, as both fail to quench the thirst of the thirsty Thus this is श्यावरूपा स्तुति, or more explicitly निन्द्रायंभवादिनी स्तुति

This cannot be taken as अपस्तुतप्रशंसा, since it does not suggest anything else as प्रस्तुत What could the behaviour of the ocean typify? मा II is therefore not justified in seeing अपस्तुतप्रशंसा here (अपस्तुतप्रशंसाप्रशंसावेदिति says he) It is श्यावस्तुति pure and simple

२७—सदोक्ति

सदोक्ति was placed by उद्भट in the same group as श्यावस्तुति and possibly for that reason मम्मट deals with it after श्यावस्तुति Though some भाष्यकारिणः like कृष्ण and विभनाथ view the figure as of wider implications comprehending not only गन्ध औपम्य but also कार्यकारणसाहित्य, the figure as conceived by a majority of them is strictly confined to गन्ध औपम्य That way it is akin to दृश्य-तुल्यव्योक्ति

If, in गीत-तुल्यव्योक्ति the poet drives at औपम्य between two धर्मिण्डु by mentioning the धर्म once only in direct relation to both in सदोक्ति he achieves similar result by mentioning the धर्म once only, but owing to the use of सह or its equivalent the relation is direct in the case of one धर्मिण्डु and indirect in the case of the other In मंजुवर्णि सरोजानि सैरिणीवदनानि च, given by बुवश्यावर to illustrate तुल्यव्योक्ति, the धर्मिण्डु सरोजानि and सैरिणीवदनानि are both directly connected with

सकुचन्ति. But were it to be put as मरोजानि स्वैरिणीवदन्तै सह सकुचन्ति, it would become a महोक्ति, सरोजानि being directly connected with सकुचन्ति, and स्वैरिणीवदन्तानि indirectly, owing to the use of सह and the Instrumental. Thus is no more than a difference of form. The upshot of both is the same viz, भीषस्य. Read र ग —एषूद्राहरणेषु सहयोगनृतीवाप्रयुक्ती गुणप्रधानभाव । प्राथा येन त्रियान्वये तु गयायथ तुल्ययोगिता दीपक वा भवति ।

सहोक्ति or तुल्ययोगिता —Though the figure is thus in a class with दीपक-तुल्ययोगिता, it is more closely related to तुल्ययोगिता than to दीपक. This is due to the fact that in दीपक the धर्मिन्स are प्रकृत and अप्रकृत both while in सहोक्ति we have only प्रकृत धर्मिन्स. That way तुल्ययोगिता of the first variety where all the धर्मिन्स are प्रकृत is more akin to सहोक्ति. And, as seen above in सकुचन्ति सरोजानि etc, one can be easily reduced to the other. This is due to both being similar in essence, though they are divergent in form. And the divergence is due to the use of सह (or its equivalent) in सहोक्ति which results, as seen above, in making the धर्मैर्धर्मिनश्च direct in the case of one धर्मिन् and indirect in the case of the other. In तुल्ययोगिता, on the other hand the धर्मैर्धर्मिनश्च is direct for both धर्मिन्स.

As we can have a तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्रकृत धर्मिन्स, can we not have a सहोक्ति of all अप्रकृतसु? Probably not. अप्रकृतविरयव तुल्ययोगिता, as we saw, amounts to no more than उपमानविरयव तुल्ययोगिता, where some statement is made in common to all the उपमानस in their relation to the उपमेय. As the उपमानस alone feature therein, and the उपमेय stands outside the pale of the figure, अप्रकृतविरयव तुल्ययोगिता does not suggest genuine भीषस्य and therefore stands on a different footing from सहोक्ति, where there is a suggestion of genuine भीषस्य. Let us take the instance त्वदगमादिवे etc. given to illustrate अप्रकृतविरयव तुल्ययोगिता. We may be able to put it in सहोक्ति form त्वदगमादिवे वृष षस्य त्रिभे न भामने । माम्नी शक्तिरेतास्या (सह) रम्भाषा सुकशेरता, but that is no poetical सहोक्ति, as here सह only tends to bring the things together. There is no room for its more important function of भीषवाचनम्. So when ऋषयः इवो प्राकृतगिहताद् अप्राकृतगिहत्वाद् वा सहार्थयामर्थादि तयो तुल्यवत्त्वम्, his reference to इवो अप्राकृतगिहत्वाद् appears not quite correct. Note that भामह, दांडिन्, उड्डर बामन clearly indicate that the धर्मिन्स are प्रकृत in महाक्ति when they all refer to तुल्यवत्त्वम् of the त्रियास in महोक्ति.

If both the धर्मिन्स in महाक्ति are प्रकृत, which is the उपमान and which उपमेय? To a casual observer, the धर्मिन् in the Instrumental may seem to be उपमान, and that in the nominative उपमेय, nominative

showing that the धर्मिन् is प्रकृत But on a closer scrutiny it will be found that, as in तु-व्ययोरिति, both the things being प्रकृत, either may be taken as उपमान or उपमेय In other words, their औपम्य is optional The धर्मिन् in the instrumental, though appearing as उपमान may be उपमेय and that in the nominative though appearing as उपमेय may be in fact उपमान Read रय्यरु — उपमानोपमेयव चत्त वैकल्पिकम् । तत्र तुपायान्तस्य गुणत्वानुपमानत्वम् । अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रमानत्वदुपमेयत्वम् । शब्दश्चात्र गुणप्रधानभाव । वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । Thus in स्युचन्ति मरोत्रानि स्वैरिणीवदनी सह, though judged grammatically, स्वैरिणीवदन्स appear as उपमान and मरोत्रस as उपमेय still it may be the other way also स्वैरिणीवदन्स उपमेय and सरोत्रस उपमान Because both are equally प्रकृत

सहोक्ति and its relation to अनिदोक्ति — We have seen that in महाोक्ति the poet by employing सह or its synonym (सदुर्थ) associates the same धर्म with two धर्मिन्स and thus hints at औपम्य between them In associating the same धर्म with the two धर्मिन्स the poet may give an *additional* poetical touch, by making the धर्म applicable in one sense to one धर्मिन् and in a different sense to the other Thus in दिगन्तमगमन्स वीरिणि प्रचधिभि सह (बु), दिगन्तमगमन् as applied to वानि means spreading to the farthest end of the quarters as applied to धर्मिन्स (enemies) it means 'Fleeing to the farthest end' This means that two दिगन्तमगमन्स are presented as if they were one and the same by the use of सह This amounts to अव्यक्तान and therefore thus is अनिदोक्ति where, for instance the two दुःख and चट, are presented by अव्यक्तान as one, चटोऽप्यम्

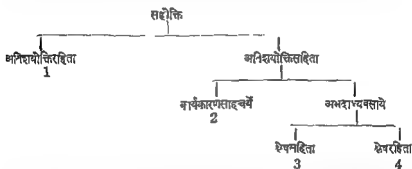
Here दिगन्तमगमन्स was not शिष्ट and yet could apply in two slightly varying senses to the two वीरिणि and प्रचधिन्स. But the poet may secure an identical effect by making use of a धर्म which is शिष्ट. In महाभरतरेणया वीरने रागभा प्रिव । (सा इ) रागभाहू means 'red' as applied to अभाहू and passionate' as applied to प्रिव As above, here also we have one राग अव्यक्तान as another and hence अनिदोक्ति based on शेष

रय्यरु and विचनार्थ thought of yet another form in which अनिदोक्ति may be at the root of सहोक्ति. If कर्ष and चरण are presented as occurring simultaneously it becomes अनिदोक्ति as we saw under अनिदोक्ति. This variety is easily reducible to सहोक्ति. Thus, in सममन मन्मथनं etc., if we alter the second line to तेन सिद्धमनं तस्य मन्मथनं (सह) मन्मथनम्, it becomes a case of सहोक्ति acc to रय्यरु. Here सममनं applies to सिद्धमनं and मन्मथनं both due to the use of सह (or its equivalent)

तत्र निवमेन अनिशयोक्तिमूलत्वस्या । सा च कार्य-कारण प्रतिनियमविपर्ययरूपा अभेदाध्यवसायरूपा च । अभेदाध्यवसायश्च शेषभित्तिकोऽन्यथा वा । —रुच्यक

जगन्नाथ is loth to admit this कार्य-कारणसाहचर्यं सहोक्ति because acc. to him, its charm is not different from that of the corresponding अनिशयोक्ति But this argument would also apply to प्रकृतविपर्यया सहोक्ति where the charm = the same as that in तुल्ययोगिता Then why should जगन्नाथ recognise प्रकृतविपर्यया सहोक्ति if he is reluctant to admit कार्य-कारणसाहचर्यं सहोक्ति ? It would be more logical to admit both

In the light of the quotation of रुच्यक (निवमेन अनिशयोक्तिमूलत्व) it would appear that अनिशयोक्ति is essential for सहोक्ति ना व also means as much when he says ' लभणेन सह राम वानन ययी ' इ यादौ च अनिशयोक्तिमूलत्वामावाशयमल्वार But this is not a correct position In सह मणिवलयैर्बाणभारा गलन्ति (St 104) we have no अनिशयोक्ति as गलन्ति applies in the same sense to मणिवलयस्य and बाणभारास्य and still it is striking enough to be सहोक्ति Read रा तर्कवागीश cited below मम्मट to judge from his instance does not insist upon अनिशयोक्तिमूलत्व His definition is vague on the point Thus we get the following scheme —

मम्मट's definition excludes the second Some आल्ब्यारिक's like रुच्यक admit further divisions such as बर्तौ साहचर्यं वर्गणो साहचर्यं, क्रियाया साधारणधर्मत्व गुणस्य साधारणधर्मत्वे etc But as they involve no striking principle of division, they may be ignored Note that we can have a सहोक्ति in माला form where round one thing there centre several सहोक्तिस Read जगन्नाथ — यत्रैकमेवोपमेयं विलक्षणमहोत्सयात्म्येन सा मालामाहृत्या मालामहोक्ति । Thus in उक्षिप्त सव वीरिवस्य पुलके सार्धं मुद्गैर्नामित भूषण्य जनस्य संशयभिया साक समास्तरास्तिम् । वीरेहा मनसा सम च सहसाष्ट ततो भयवशीदाहृष्टिकलेन च सम तद्गम्यैव धनु ॥ (अ स) धनु is the centre of several सहोक्तिस to wit पुलके सार्धं उक्षिप्त सुरौ सार्धं नामिनि संशयभिया साक समास्तरास्ति मनसा म आहृष्ट The सहोक्ति वन्दनेन सम भा has nothing to do with the माला It should be noted that in मालामहोक्ति we require

several सहोक्ति only If several धर्मिन् in the instrumental are related to one धर्म only that cannot be माला सहोक्ति. Thus वैश्वदेव्याः सवकाय प्राणैश्च साकं त्वया ज्या चक्षुषे will not be माला but गुह्य सहोक्ति

महोक्ति is a figure that dates from रामह and दण्डिन् सद्रट वामन, रद्रट all admitted it The last speaks of सहोक्ति based on वास्तव and औपम्य But his instance of वास्तव is clearly one of औपम्य proving how औपम्य alone is the विच्छिन्नि of the figure मम्मट रव्यरु निश्चयात् जगत्त्राय अप्पव्यगीमित all admit the figure रव्यरु निश्चयात् recognise the additional variety based on कार्यकारणमाहर्ष्य of which जगत्त्राय is critical

Essentials — [सह उक्ति महोक्ति — नमिसाधु or सहायन उक्ति, or सह (भावत्य) उक्ति — हेमचन्द्र cited by सख्यारत्न] (1) Its object is to suggest औपम्य between two or more things . नमिसाधु — एव वचनमिह जन्यन् ! तेन बहुनामप्यर्थोना सहोक्तिर्भवति । (2) Thus is achieved by stating the धर्म once only in direct connection with one धर्मिन् and in indirect connection with the other or others (3) The connection is direct with the धर्मिन् in the Nominative and indirect as regards the धर्मिन् that is in the Instrumental e.g. रामह's वृद्धिमायान्ति यामिन्य वामिना प्रीतिभि सह Here वामिन्य is directly connected with वृद्धिमायान्ति while प्रीतिभि is indirectly connected therewith owing to the use of सह and the Instrumental (4) Though apparently the धर्मिन् in the Nom is उपमेय and that in the Instru the उपमान actually it may be otherwise also the one in the Nom being उपमान that in the Instru उपमेय (5) The धर्मिन् in the Instrumental will generally have सह or its equivalent with it [Some of the equivalents ताव साधं मम सज्जु etc — रा लक्ष्मीगीता] (6) Sometimes mere Instrumental may be used to convey सहचर्ष e.g. यामिनीभि प्रीत्य वृद्धिमायान्ति सा द एव सहोक्तिरपि सहस्रप्रवाणामपि महार्थ विवशया भवति इति शौच्यम् । (7) All cases where सह is used are not सहोक्तिः पुत्रेण सह पिता गच्छति is no महोक्ति (8) There must be औपम्य and added thereto the poetical charm due to the same धर्म being applicable to the धर्मिन् in varying meanings or due to the सहचर्ष between वाच-कारण (9) The औपम्य when based on मन्त्रियोक्ति is more or less verbal as it consists in the same word going with the two धर्मिन् in different meanings. वृद्धि of यामिनीः and प्रीति is not the same to be रत्न माषारणधर्म (10) The धर्मिन् in महोक्ति are both प्रत्य, as in प्रत्यविशय तुल्ययोगिता (11) In माला form round one धर्मिन् several सहोक्तिः must be woven

ई मू ४६ सा सहायिन् etc Construe — महार्थस्य कल्पेन द्विवाचक यत्र भवेत् सा सहायिः सहायस्य यदात् Due to the use of a word meaning

'together with'; 1. म् or its equivalents like सम, माव, सजु, सार्थ. These convey साहचर्य or साहित्य As seen above, sometimes mere Instrumental may convey साहित्य एव sc. पर्द One word, evidently that which conveys the धर्म द्विवाचक means 'significant for two धर्मिन्सु' and not 'conveying two senses' as stated in the Translation. That is, the same word applies to two, maybe in the same sense (as in सह मणिवन्यैर्वाण्यधारा गल्न्ति) or in different senses द्विवाचक when interpreted as 'significant for two' gives scope to नुद as well as अनिशयोक्तिरहिता सहोक्ति. द्वि need not be taken strictly. There may be more than two धर्मिन्सु also See नमिसायु quoted at Essential 1

वृत्ति — परस्परअभिधायक is in effect परस्पर धर्मिणे अर्थाभिधायक applying to one धर्मिन् उभयस्यासगमक Significant for two धर्मिन्सु due to सहाय्य Here also उभयस्य stands for two or more Note that the interpretation in the वृत्ति परस्पर अर्थव्य अभिधायक and उभयस्य अर्थस्य अवगमक—where the word on the face of it expresses one meaning but actually conveys two—un- necessarily restricts the scope of the figure to अतिशयोक्तिमूल सहोक्ति. Hence the modification of the translation, which however agrees with the वृत्ति.

St 104. सह दिग्दृष्ट etc Illustrates सहोक्ति A दृष्टी gives a vivid picture of the नायिका's sad plight due to विरह Sanskrit rendering सह दिग्दृष्टनिशाभिदीर्घा श्वासदण्डा, सह मणिवन्यैर्वाण्यधारा गल्न्ति । तव ह्रस्वा विद्योते तस्या उद्विग्राया सह च तनुल्लया दुर्बला जीविताशा ॥ दिग्दृष्टनिशाभि सह श्वासदण्डा दीर्घा । e The sighs became long The days and nights also appeared long to her, as time hung heavily Cf दण्डिन्सु सह दीर्घा मम श्वासरिमा समानि रात्रय ।

Here दीर्घत्व is directly connected with श्वासदण्ड and means long It is also indirectly connected with दिग्दृष्टनिशाभि, owing to the use of सह and the Instrumental and means 'prolonged' Thus the same word दीर्घ applies in slightly varying meanings to the two In the same way, दुर्बला applies directly to जीविताशा and indirectly to तनुल्लया दुर्बलत्व of जीविताशा is not the same as that of तनुल्लया As regards गल्न्ति, it applies in the same sense to वाण्यधारा and मणिवन्यानि. Hence रामचरण तर्कवागीश (सा द) says —नस्तुतस्तु यत्र वैचियमनुभूयते तत्रैवास्याल्लव्हात्त्व मञ्जीकणीयम् । अन्यथा 'सह मणिवन्यैर्हि वाण्यधारा गल्न्ति' इति वाण्यमनाशकारदत्तोदाहरण प्रसंगत स्यात् । अत्र स्वस्थानाच्छयनरूप गमनमेवमेव । Thus means that अतिशयोक्ति need not always be present in सहोक्ति Here गल्न्ति applies in the same sense to both, मणिवन्यस्य and वाण्यधारा, and hence no अभेदाध्यवसाय is necessary Hence the सहोक्ति is अतिशयोक्तिमूला in a and d, it is with-

out अनिदायान् in *b* मणिकयचन्द्र mistakes this for मालाम्बोकि while it is merely सहासिसमुच्चय आसदण्डादिगत etc शब्द । ■ directly conveyed due to आसदण्ड etc being in the Nom दिवसनिशादिगत etc सामर्थ्यात् प्रतिक्रियते । ■ is indirectly conveyed on the strength of the words like सह or its equivalents As the आन्वयारिहस put it otherwise with the भूमिन् in the Instrumental the मन्त्र is गौण , with that in the Nominative it is प्रधान

२८—विनोक्ति

The figure विनोक्ति was devised as a sequel to सहोक्ति. If, in सहोक्ति, the use of सह or its equivalent is at the root of the figure, in विनोक्ति, it is the use of विना or its equivalent that occasions it. If साहचर्य connoted by सह or its equivalent plays part in सहोक्ति, वियोग connoted by विना or its equivalent features in विनोक्ति.

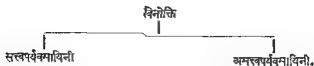
Though thus विनोक्ति is a sequel to सहोक्ति, it can hardly claim the poetical worth of the latter. Because, in सहोक्ति, there is the suggestion of भौषम्य which makes it poetical while in विनोक्ति there is no trace of suggestion. The figure derives only that much charm as would attach to one thing being described as good or bad in the absence of some other. In fact मणिकयचन्द्र draws attention to the fact that some do not accept the figure at all while they admit सहोक्ति. Read विनोक्ति कृतवैचित्र्याभावाच्छुभमात्रवागव्यवहारेणैव हा विगायुतरव्यवहारात्कप्रतीत्य विनोक्तयव्यार न मन्यन्तेऽप्ये । सहासकत्वात् साम्यप्रतीत्ये सहोक्तिस्तु युचेत् । १ ॥ refers to a view acc. to which it is charming only when blended with some other figure, not otherwise. Read अथरात्नरत्नमाध्यानाविभूतमेरात्वा दृष्टत्, ॥ स्वत् । तेन अथ रात्नरत्नमपि विचित्रैवेत्यपि वान्ति ।

And as we trace the history of the figure we find that neither भागवद् nor दण्डि had admitted it उद्ग, बयन, रुद्र are all silent over it मम्मत् was probably the first to conceive it After him मय्यर, विश्वनाथ, जगन्नाथ अपभ्रंशजिन all accorded recognition to the figure जगन्नाथ widens its scope in his definition.

In विनोक्ति, the poet describes how a thing becomes good or bad when detached from some other thing. In विना दृष्टि सावदा विना विनय सारम् (सु) विना rood of विनय is stated to be faulty. In विना सद्देहिनायेन एतेन सह सदा सदा । (सु-), the सदा is described as being glorious because of the absence of the wicked. It is not that विना alone can convey the idea of विना implicit in विनोक्ति. There are other equivalents of it which may also produce a kindred result. Read ए. म. —द्वयं च न कत

विनाशब्दस्य सत्त्वं एव भवति । अपि तु विनाशब्दार्थवाक्यमात्रस्य । तेन नन् निर् वि अनुरेण ऋते-
रहितं विपल इत्यादिप्रयोगे इत्येव ।

Note the following scheme —

Essentials — [विनार्येण उक्ति] (1) Its aim is to describe the effect of one thing being separated from another (2) The effect may be either good or bad, i e one object detached from another may turn out good or bad (3) To convey detachment, विना or its equivalents are used For equivalents see the quotation from र ग given above Read सा ह — विना शब्दप्रयोगामात्रेऽपि विनार्थविशया विनोक्तिरेव इत्यम् । (4) The figure may sometimes present itself in a subtle form e g निरर्थकं नन् गतं न लिप्या यथा न दृष्टं तु हिनाशुविम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव कृता विनिद्रा न लिपिनी न येन ॥ (ह) Here यथा न दृष्टं and विनिद्रा न कृता both have the force of विनाभाव This र ग calls विनोक्तिष्वनि or suggested विनोक्ति (5) It may sometime be blended with other figures e. g राग विना विराजन्ते मुनयो प्रणयस्तु न । श्रीद्विष्येन विना मादि नरा न क्वरीभर ॥ (र ग) where it is blended with प्रतिवस्तूपमा.

§ सू ५७ विनोक्ति सा etc Construe — यत्र अन्येन विना अन्यं न सत्त्वं मा विनोक्तिः । यत्र अन्येन विना अन्यं न इतरं (i e न अन्यत्) सा च विनोक्तिः । न सत्त्वं = अत्तर Where in the absence of one, another becomes अन्यत् that is one variety of विनोक्ति. न इतरं = न सदितरं = न असत्त्वं = मत् Where in the absence of one, another becomes सत्त्वं, that is the other variety The definition is clumsy indeed सा चद्र refers to a reading which is definitely more convenient यथा न्वीऽसत्त्वभेद [यत्र अन्यं अन्यत्, अथ इतरं (i e सत्त्वं)]

वृत्तिः.— अक्षित् in some cases अतोभनः = अन्यत्, न सत्त्वं of the सूत्र शोभनः = सत्त्वं, न इतरं of the सूत्र

St. 105 भरचिनिशया etc Illustrates अमत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति Without the night, the moon, and both together, there is no charm respectively in the moon, the night, and love निशया विना भरचि The moon becomes obscure during the day. महत्त्वः one stretch of darkness

Here, without the night, the शशिन् becomes void of splendour. Without the शशिन्, the विना becomes one stretch of darkness.

Without both, शशिन् and निशा, there is no glamour in love. Thus all निशा, शशिन् and मनोमन्थपुरि are stated to fare ill *in the absence of* शशिन्, निशा and both together. Hence this is अमलपर्यवसायिनी विनोक्ति. Note that there is a particular charm in the मिथोविनोक्ति or reciprocal विनोक्ति like अचिनिशया विना शशी, शशिना माषि विना महत्तम । इत्येक aptly remarks about this source of charm — स्व न (विनोक्ति) परस्परविनोक्ति भङ्गया समलकारानिदायहृत् ।

St 106 सृगलोचनया etc Illustrates मत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. A prince when away from a particular lovely lady proves his competence for diverse affairs. Without a certain companion, he becomes a prince charming. प्रकृतिभासनाप्रसन्नम्. He becomes conspicuous with the flash of his genius.

Here the prince is described as proving competent and generous when detached from the सृगलोचना and मुद्ग. Hence it is मत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति.

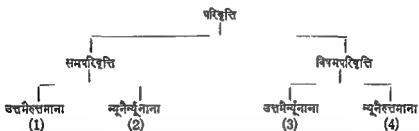
२९—परिवृत्ति

Both भासह and उद्भट deal with परिवृत्ति immediately after महोक्ति. मम्म likewise discusses it after महोक्ति but between them he treats of विनोक्ति, a sequel to महोक्ति. परिवृत्ति means Exchange, Barter, and in the figure the poet is found describing some select facts in life as if they were some barterers or deals. मारविद्य, before giving a kick to the तपनोयाशौर, has plucked a sprout from it. The poet imagines it as a barter and says आदाय वर्णवित्तल्यनियमने धरणा-महामर्षदनि । In return for the वर्णवित्तल्य, she gives a kick to the अज्ञेय. The generous giver has given wealth to the needy and has thus made a name for himself. The poet conceives it as a bargain. प्रदाय वित्तमधिभ्य स यदोपनमदित । (भासह) The पवित्रा chance upon creepers in blossom, the sight of which makes them uneasy. The poet describes it as a deal. आम्बुचक्रानामहृत् प्रथमदाय महता स्वस्वाधिम् ।—The creepers receive the glances in return for the agony they give !

Thus in परिवृत्ति, we have a poetical bargain, a विनिमय. An actual bargain is poetically worthless. Read र ग. —सु दानदानव्यवहार कविस्त्रिय एव न तु बान्धव । एव बन्धव एव नान्धव । And subtler the fact, depicted as a bargain, the more poetical it is. Thus in the instances given above, the विनिमय between मन्विद्य and the अज्ञेय is not as poetical as that between the पवित्रा and आम्बु, or that between the दाय and the अधिभ्यः.

As they are poetical bargains, more often than not, the poet takes delight in describing such as appear inequitable कुबलयानंद in fact recognises these alone as परिवृत्ति, ignoring those that are square deals. Thus a party may give a good thing in return for another that is bad. Thus is न्यूनैः उत्तमस्य परिवृत्ति. ह्ययक calls it अधिकपरिवृत्ति. When the enemies receive blows and give the earth, it is परिवृत्ति of this sort. Sometimes it may be the other way viz उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति or न्यूनपरिवृत्ति acc. to ह्ययक. When अद्ययु gives up his crippled body and wins glory, he illustrates this type of परिवृत्ति. Sometimes however, it may be a square deal, good things being exchanged for good, bad things for bad. Thus is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as ह्ययक calls it. In अस्थिमालामयी दत्ता मुण्डमालामयी तनुम् । गृह्णता त्वसुरस्थाना को लाभ स्मरशासन ॥ (२ ग), bad things are exchanged for bad, in प्रदाय विच etc. a good thing (विच) is exchanged for another good one (यज्ञोपन)

Thus gives us the following scheme —

The goodness or badness of the things consists in their being उपादेय or अनुपादेय. Those we like to have are good, those we abhor are bad. Read जययथ—अधिकत्वं न्यूनत्वं च उत्कृष्टानुत्कृष्टत्वयोगात्. They are good or bad absolutely, objectively, not relatively or subjectively as in व्यतिरेक. In the case of unequal deals, how are we to judge that it is न्यूनैः उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य? The point requires elucidation since there are two parties to a bargain, and so whatever ॥ न्यूनैः उत्तमस्य to one party becomes उत्तमेन न्यूनस्य to the other. Thus to revert to the instance of the पवित्र and लताः, the पवित्र receive agony ॥ return for glances i. e. in relation to them it is न्यूनैः उत्तमस्य परिवृत्ति. And in relation to the लताः, it becomes उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, as they receive glances and give agony. In the case of such परिवृत्तिस, to judge whether it is उत्तमेन न्यूनस्य or otherwise we have to take into consideration the subject of the sentence. Thus if लताः are the subject,

the परिश्रुति ॥ उत्तमेन न्यूनस्य. II पक्षिः are the subject it is न्यूनेन उत्तमस्य [Note that in the terminology न्यूनेन उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य, as used by मम्मट, the Instrumental indicates the thing received and the genitive the thing given. रुय्यक, however, uses the cases just the other way. The Instrumental indicates the thing given and Gen the thing taken, according to him. प्रदीप understands these cases like रुय्यकः—विनिमयो हि वेत्तिचिद् वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । So वैद्यनाथ also We have, of course, adopted मम्मट's standard

Should there be two parties to the bargain?—जगन्नाथ, of all आल्कारिः, is very positive in demanding that in this figure, as there is an exchange there should be two parties thereto. If the poet describes a party as giving up something and receiving something else, without mentioning the other party to the bargain, it is not परिश्रुति according to him. Thus in किमित्यपात्याभरणानि धीवने धूत स्वया शर्षवशोऽपि कल्पन् (कुमारसम्भव ५ व ४), which is given by रुय्यक to illustrate परिश्रुति, there is no other party to receive the आभरणानि and give the कल्पन्. For that reason, it is not an instance of परिश्रुति, says जगन्नाथ—अत्र परमै स्वकीयवर्तिचिद्वस्तुमर्पणमित्यनावत्पर्यन्त लक्षणे निवक्षितं, न तु स्वकीयवर्तिचिद् वस्तुत्यागमायम् । [His definition—परकीयवर्तिचिद्वस्तुदादानविशिष्ट परमै स्वकीयवर्तिचिद्वस्तुमर्पणं परिश्रुति .]

There is much to be said for this view of जगन्नाथ. The majority of आल्कारिः imply as much when they refer to परिश्रुति as विनिमय, because विनिमय requires two parties. But in some of the उदाहरण, they appear to overlook this requirement and remain content with चिद्विद् स्वत्वा कस्यचिदादानम्. Thus घामन gives the instance विहाय सा हारं . .। इवथ कालराजभु वल्कन् ॥ (कु स ५ ८), which, judged by जगन्नाथ's standard, does not embody a परिश्रुति.

But it must not be forgotten that too rigorous an application of जगन्नाथ's standard will deprive us of some good specimens of काव्य which are definitely परिश्रुति in every respect save the form demanded by जगन्नाथ. Thus in अथ हि प्रथमो जययुग स्वर्णिग निमिष ज्ञोच्यते दुषे । येन नरैरवत्प्रेतरस्यवाद् शीतमिन्दुभिरजोऽम्बुज यत् ॥ (रु) जययुग is described as striking a bargain in that he exchanges glory for a decrepit body. Here we have a परिश्रुति, even without the mention of the other party to the bargain.

It will be safest, therefore, to conclude that in परिश्रुति, in its normal form there should be two parties. But in case the other party is not mentioned, the statement should clearly suggest that it

refers to a poetical deal (cp च्यात् येन क्रीत in अस्य हि etc.) Mere assumption of one thing after parting with another is no परिवृत्ति It may be पर्याय (2)

For परिवृत्ति vs पर्याय (2), see पर्याय.

परिवृत्ति dates from मागह and दण्डिन् Their instances refer to a two party deal, though their definitions are vague on the point of two parties उद्भट draws attention to the three varieties सम, न्यून, विशिष्ट. His instance refers to two parties वामन's definition is vague and his instance refers to a one-party bargain उद्भट possibly conceives of two parties (cp अन्योन्य) in his definition His illustration refers to a two-party exchange स्वयम्, विशनाथ, जगन्नाथ, अप्पव्यदीक्षित all recognise the figure All of these, except जगन्नाथ are vague on the point of reference to the second party जगन्नाथ, as we saw above, insists on it. अप्पव्यदीक्षित speaks only of न्यून-अन्यधियवो परिवृत्ति समवो परिवृत्ति possibly had no attraction for him

Essentials — [परिवृत्ति = परिवर्तन = विनिमय] (1) There must be दान of one thing and आदान of another (2) The दान and आदान must be such as involve no *real* barter, but a poetical one मुक्ताभि बाला बदरीफलानि क्रीणन्ति (२ ग) is not परिवृत्ति because there the barter is real (3) The subtler the दान-आदान, the more poetical becomes the figure (4) Strictly speaking there should be a second party to the deal, expressed or implied (5) Where the second party is neither expressed nor implied, the statement should clearly indicate that the fact described is in the nature of a deal (6) The exchange may be of good-good, bad-bad, good-bad or bad-good things. (7) A square deal (समपरिवृत्ति) is not poetically as striking as an inequitable one (8) The goodness or otherwise consists in the thing being acceptable (उपादेय) or unacceptable

§ सू ४८ परिवृत्ति etc. Construe अर्थात् समासमे य विनिमय सा परिवृत्ति । That is परिवृत्ति which consists in the exchange of objects for others that are equal or unequal to them. विनिमय. (वि + नि + √मे 1A. to exchange, barter) Barter, exchange. अर्थात् comprehends objects two or more. Read मा च :—अथ शुक्लवनमनत्रम् । तदेक द्वे बहूनि वा दत्त्वा शुक्लमेव विनिमयमर्थात्स्वानामादानं यत्र तदेव सात् ।

वृत्ति — परिवृत्तिरलक्ष्य Lest one might mistake विनिमय for the name of the figure, the author tells us that the name of the figure is परिवृत्ति and not विनिमय As परिवृत्ति and विनिमय are synonyms, this indication of the name was necessary

St 107 *लक्षानां* etc Illustrates समेन समस्य परिवृत्ति The breeze that makes the creepers move becomes fragrant The creepers make the passers by that look at them break into sobs etc These facts are described as exchanges Construe उदितकुसुमाना लक्षाना मत हास्य दत्ता अय मरुद् अमम आमो चूरा अयति । उदितकुसुम That are in blossom मत हास्य highly prized graceful movements आमोद अयति accepts their fragrance अध्वन्य a traveller आषिश्च व्याषिश्च भ्रमिश्च शर्ति च मोक्ष्य तेषा स्वनिर्हर (combination blend) भ्रमि Giddiness Not 'delusion' as given in Translation

Here in *ab* the exchange is between मरुद् and लक्षान मरुद् gives हास्य to the लक्षान and receives आमोद (fragrance) in return Since हास्य and आमोद are both उपादेय this is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as शब्दक styles it

In *cd* the लक्षान receive the glances of the travellers and give in exchange a blend of agony disease giddiness etc Glances being उपादेय and the blend of agony etc being अनुपादेय this is उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, from the standpoint of the लक्षान the subject [In relation to the अ चन्व्य it would have become न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति]

प्रथमेऽर्धे in *ab* द्वितीये in *cd*

St 108 *जानाविघ्नप्रहरणे* etc Illustrates न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति The king's enemies received terrific blows at the hands of the king and surrendered for good their kingdoms सप्रहार (in) battle ह्यारविस्तर विस्तर host, multitude वसुधैव कुर्वितुम्भपरिभ्रमविधि वितीर्णो The enemy surrendered the Earth whose act (विधि) of embracing you (परिभ्रम) was not to be marred by separation (निर्विप्रलम्भ) निविप्रलम्भ निर्गत विप्रलम्भ यस्मात् स (परिभ्रमविधि) The idea is The enemy parted with the earth for good

Here the अरिविस्तर the subject in the Instrumental receives blows and gives the earth in return Blows being अनुपादेय and the earth उपादेय this is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति [If the king were the subject it would have become उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति

३०—भाविक

The figure भाविक is a tangible result of the poet's power of visualising things of the past or the future Sometimes the poet takes delight in recalling the vivid memories of the past and setting them forth before the reader as though they were events of the

present under his very nose. On occasions, a prophet that he is, the poet is found projecting his imagination into the future and giving us a vivid picture of the 'shape of things to come'. In short, the poet, in this figure, presents the past or the future *as though it were the present*. A historian unfolds to us the past, no doubt, but he treats of it as no more than past. A prophet gives us glimpses of the future but is too matter-of-fact to picture them as things of the present. Sometimes the poet may give us a *भाविक* also by describing something in the nature of a miracle which he does not pretend to be a *vision* but which is presented in such lucid words that the सहृदय feels it as a thing of the present. ३ ६ मुनिर्जयति योगीन्द्रा महात्मा कुम्भसमम् । येनैकचुलुके दृष्टे दिव्यौ तौ मत्स्य-कच्छपौ ॥ where the miracle of अगत्य witnessing मत्स्यकच्छपार and कुम्भकनार in his act of drinking the ocean is described so effectively that the सहृदय feels the episode as being प्रत्यक्ष. Read सकंठ्यागीश — मुनि कर्णनाविशेषवरोन श्रोतृणा सशिरुष्टवदमसते ।

The figure भाविक not only typifies the power of the poet to visualise the past or the future but something more. Like स्वभावैकिक, it demands a perspicuity of expression failing which the figure loses its force. The vision may be there perfect in every detail, but if the poet is unable to reflect it in his words, it is still born. There must be a happy balance between idea and expression. That is why आल्फारिकस like रूयक and चरय insist upon प्रवाद as a vital pre-requisite of भाविक. जयरथ, for instance, says — यद्यपि वाचामा नुल्लव सर्वत्रैव वर्जनीय तथापि तत्रत्र वैयर्थ्येणार्थविशेषामनीतेषु प्रमात्रफलम् । इह ॥ तदनुल्लवे नातीतानागतयो प्रत्यज्ञायमाणस्त्वमेव ॥ स्यादिति प्राधान्येनैतदुक्तम् । . इह हि केचिदर्थो कविवचसि सुल्लष्टमपिरुदा अपि निरुमीमास्यामावाद् तृणसर्वैरावद् महददानामवशात्पदनया नावधानाहा । वैचित्र्यं सुमया अपि दुर्भेदात्परोपारोहितया सहृदयानामावाचैव परेत्युभयमपीहावदय भाग्यणीयम् ।

In fact, like शेष, भाविक was a वाच्यगुण, not an अन्वय, in the opinion of भागद and दण्डिन्. दण्डिन्, for instance, says तद्भावरिति प्राहुः प्रवचयिष्य गुणम् । उद्भट was the first to assign to it the status of an अन्वय. Neither वामन nor रुद्र recognised the figure. शीत recognised it. रूयक, विधनाय, अण्ण्यगैश्विन all admitted it. रूयक and विधनाय make an effort to prove that it is not a गुण, but an अन्वय. It is unfortunate that in the २ ॥ in its extant portion, the figure is not to be found, nor does जगन्नाथ reveal his attitude thereto while discussing प्रवाद as a वाच्यगुण and अर्थगुण.

भाविक रः स्वभावैकिक—As in स्वभावैकिक, in अर्थगुण we get a faithful portrayal of a theme which is arresting enough. But whereas, in

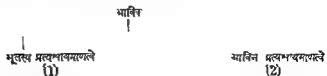
भाविक, the charm consists in *visualising* a past or a future event as a fact of the present, in स्वभावोक्ति, this element of visualization is conspicuously absent. The poet is content, in स्वभावोक्ति, with giving us a graphic study of an object, without attempting to transfer it from the past or future to the present. Read सा द — न च स्वभावोक्ति । तस्य लीकितस्तुगतस्यसमर्भस्वभावस्यैव यथावद् वर्णनं स्वरूपम् । अन्यं तु वस्तुन प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छिन्नविशेषोऽस्तीति । But it has to be recognised that the two figures are closely allied and not unfrequently is भाविक found blended with स्वभावोक्ति giving rise to सकट.

भाविक vs उद्देशा and अतिशयोक्ति — When the poet भाविक, presents to us a भूत or भाविन् thing as though it were present one is likely to mistake it for उद्देशा, गम्य of course, due to the absence of समावनप्रतिपादकs like इव, मन्ये etc. But there is a fundamental difference, between the two. Whereas in उद्देशा, there is (भाव्य) अभ्यवसाय, connoted by 'as if' 'as though', in भाविक, there is no अभ्यवसाय at all. Because when the poet transfers the past or the future to the present he and the reader both forget that it is a thing not of the present. Both look upon it as a thing of the present, *ipso facto*, due to the high pitch of emotion. Read हृदयक — नापि भूतभाविनामप्रत्यक्षणा प्रत्यक्षणयैव प्रतीति इवार्थगर्भकारिणाय प्रतीयमानोद्देशा । तस्या अभिमानरूपात्प्राध्यवसायस्वभावत्वात् । न ह्यप्रत्यक्ष प्रत्यक्षत्वेनाभ्यवसायवे । किं तर्हि वाच्यार्थविक्रि प्रत्यक्षत्वेन दृश्यत इति ।

Nor is भाविक अतिशयोक्ति. In अतिशयोक्ति, there is (निद्र) अभ्यवसाय, here there is none. Read हृदयक — नहि भूतभावि अभूतभावित्वेन अभ्यवसायके, अभूतभावि भूतभाविचेनावि, प्रत्यक्षमप्रत्यक्षगतत्वेन, अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षत्वेन. It is not अभ्यवसाय when the अप्रत्यक्ष is visualised as the प्रत्यक्ष. Because when the thing is visualised there is no element of आहार्यत्व therein, whereas अभ्यवसाय is always आहार्य or intentional. Like a योगिन्, the ववि actually gets the vision of the past or the future. Read जयरथ — योगिना भूतीन्द्रियार्थदर्शने यथा सवना निमित्तं तथैव कव्यार्थविक्रमपौलर्षं ।

For भाविक is भ्रान्तिमान्. See भ्रान्तिमान्.

Note the following scheme —

Essentials — [भाव (= चक्रेभिया) अत्र मन्थनी — सम्मट, acc. to whom in the figure is embodied a cherished intention of the poet.

मम्मट's explanation reminds one of दण्डिन्'s explanation भव क्वैरभिप्राय कव्येष्वामिदि मस्थित । रुर्यक attempts two explanations (1) कविगो भाव आशय श्रोतारि प्रतिबिम्बेन अस्तीति, or (ii) अथो भावना वा पुन पुन केनमि निवेदान सोऽस्तीति । The first explanation is based upon प्रमाद which, as we saw is necessary for the figure The second draws attention to the play of भावना or mental impression in the figure and is akin to मम्मट's explanation] (1) The poet like a mystic visualises as actually present before him a thing of the past or the future (2) Thus is due to the thing being striking (अत्यद्भुत) enough to leave an impression (भावना) on his mind (3) There cannot be a भविक with a thing of the present (4) The poet's diction ought to be perspicuous (प्रमादयुक्त) Otherwise his own vision will not be communicated to the reader or श्रुतु Read प्रतीहारेन्दुराज —एत वाचामनाकुलता इति अर्थप्रतीतिकारिता । तथा हि मत्वा कवे सम्बन्धी यो भाव स सदृश्य श्रोतुमि स्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्काल्यप्रतिबिम्बिरूपयत्वा साक्षात्कियते । (5) The poet and the reader actually feel the thing as one of the present There is no आहायत्व It is as much real to them as योग्यत्वज्ञ is to the योगिन्. (6) Just as it is not आहाय it is not भ्रान्त also In भ्रान्ति one gets perverted knowledge due to delusion though the experience is not आहाय In भाविक, there is no perverted knowledge at all Read रुर्यक—न जेय भ्रान्ति । भूतभाविन भूतभाविर्षव प्रशशनात् । (7) Or sometimes as in मुनिर्नयति etc the poet merely describes a wonderful thing of the past without claiming it to be a vision but so lucidly that it appeal to the सदृश्य as if it were a thing of the present

§ सू ४९ प्रत्यक्षा इव etc प्रत्यक्षा इव As we saw above भाविक should not be mistaken for गम्या उद्वेक्षा with इव etc. understood Possibly the definition would have become more precise with प्रत्यक्षा एव The भावस actually become प्रत्यक्ष to the poet (and the सदृश्य) Note that मम्मट overlooks प्रमाद on which earlier अल्सरिक्स like उद्भट had laid so much stress. Or, is प्रमाद presupposed in प्रत्यक्षा कियते ? रुर्यक, विश्वनाथ, अप्यख्यदीक्षित, for that matter, do not refer to प्रमाद, in their definitions of the figure स प्रकाशिनी says that this omission has broadened the scope of the figure भाव गणानकुलत्व विरायततपेय्य सवनेनेषमयहाय प्रत्यक्षा —भूतभाविन श्वेतवत्वेन स्वप्न इतन् । भावस facts. भूतभाविन Belonging to the past or the future There cannot be a भविक with वन्यजन things Note that the भावस must be poetically striking (विचित्रविदोस्वन)

वृत्ति —भूताश्च etc This is to guard against भूतभाविन being interpreted as a कर्मण्यव If interpreted as a कर्मण्यव (भूतस्य ते भवितव्य)

it would mean those that occurred in the past and are again to occur in the future. This is not the intended meaning which is भूतश्च भविन्श्च—a द्रष्टव्य—things of the past and the future भावः कवेरभिप्रायः etc. The name explained. The figure is so called because therein is embodied the cherished intention (अभिप्राय) of the poet, which is to visualise the भूत or भविन् as प्रत्यक्ष and to communicate the same to the महद्दय. Some explain this clause differently क्वर्भाव शीतरी प्रति विन्वत्वेन वल्लि इति. In this figure, the भाव (= भावना) of the poet is reflected also in the सहृदय, of course due to प्रसाद or perspicuity of expression भाव ममद interprets as अभिप्राय, others as भावना, the mental impression left by an अद्भुत पदार्थ which (impression) is responsible for its being recalled to mind again.

St 109 आसीदञ्जनं etc illustrates भाविक a illustrates भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व, b भाविन प्रत्यक्षायमाणत्वम्. The eyes of a beautiful lady that had once collyrium in them and her figure that has prospects of wearing ornaments in future are visualised as being in that state at present आसीदञ्जनमत्रेति as they were when they had the अञ्जन in them भाविभूषणसभारा अद्भुति Your figure decked with prospective ornaments. Add "Here, in the first half there is a visualization of the past, in the second, of the future" in the Translation.

Here अञ्जनवत्त्व of the past and भूषणमभारवत्त्व of the future are visualised as प्रत्यक्ष. Hence the stanza embodies two भाविकस, भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व and भाविन प्रत्यक्षायमाणत्वम्, सा तर्कमागोश (सा द) gives a picturesque context for the stanza —नवनशीभाविद्योपवसोन अञ्जनम् । सौन्दर्या निन्दयवशीहृतस्य धनेन प्लुतादरातिशयेन भूषणमभारमनुमाय मख्या तथा अभिहित यथा भूत भाविनावपि अतनभूषणसभारी सत्रिष्टुष्टाकूर्ण्य प्रत्यक्षवद् भावेने । केचित्तु यत्नोद्देशेदाञ्जन विनापि चक्षुषि तच्छोभा । भूषणाभावेऽपि वक्षुषि तच्छोभारम्भ इति व्याचक्षते तत्र । तावृशार्थस्य व्यञ्जनाभावेनाप्रतीते ।

२१—काव्यलिङ्ग

काव्यलिङ्ग or, simpler still काव्यहेतु is put by उद्भट in the same group as भाविक and thus explains the sequence of the two figures in the काव्यप्रकाश. The essence of the figure is better understood with the name काव्यहेतु, than काव्यलिङ्ग. In fact उद्भट in his enumeration of the group uses the name काव्यहेतु, though, in the definition, he uses the subtler, and yet more popular name काव्यलिङ्ग—लिङ्ग being a probative हेतु in the तात्त्विक terminology लिङ्गस्ते गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्ग हेतु. धूम is लिङ्ग in relation to बहिष्जन

काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु is a poetical cause. What is meant by the cause being poetical is that it is not the *formal*, dry-as-dust probative cause like धूम, familiar to the तार्किक but has to be poetically charming. This poetical charm when analysed still further resolves into two factors (i) the charm inherent in the theme itself, and (ii) the charm due to its हेतुत्व being suggested, and not expressed.

श्रावणी, in the मालविकाग्निमित्र ३ २३ slights अग्निमित्र by ignoring his प्रणिपात (प्रणिपातलङ्घन) अग्निमित्र, at the end of the affair, says मन्वे प्रिया हृतमना तस्या प्रणिपातलङ्घन सेवाम्—I look upon the प्रणिपातलङ्घन as an obligation (सेवा) done to me¹. We feel puzzled to know how प्रणिपातलङ्घन, which is normally an insult, could be an obligation? But our doubts are set at rest as we scan the word प्रियाहृतमना. What in ordinary circumstances, would have proved to be an insult becomes सेवा, because अग्निमित्र is for the nonce involved in a love-intrigue with मालविका and to that intrigue प्रणिपातलङ्घन will be of utmost service. So प्रियाहृतमना embodies a हेतु that explains why प्रणिपातलङ्घन is a सेवा. And further, that it is a हेतु has to be guessed only, there is no Ablative like प्रियाहृतमनस्तान्, nor any word explicitly stating it to be a हेतु. The हेतुत्व प्रियाहृतमना is therefore suggested, ब्यञ्ज. Thus, in effect, प्रियाहृतमना gives us a काव्यलिङ्ग for two reasons. (1) because it is poetically striking, and (2) because its हेतुत्व is a matter for suggestion. Whoever denies that suggestion is always at a premium in poetry? Read २ ॥ —गन्धमानहेतुत्वस्त्वीव हेतो मुन्दरत्नेनाल्कारिके काव्यलिङ्गान्मुसगमात् ।

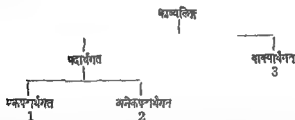
The illustration above gives us a काव्यलिङ्ग of a forceful character because it is employed in accounting for a paradox (विरोध) viz. प्रणिपातलङ्घनस्य सेवात्वम्. And one must admit that the most pronounced काव्यलिङ्ग's are those that feature with paradoxes and seek to explain them. That way, उक्तनिमित्ता विग्रहना and उक्तनिमित्ता विरोधोक्ति must always embody a काव्यलिङ्ग, provided, of course, the fact that the particular thing is the निमित्त is implied (गन्ध) and not expressed. Thus in the instance —कर्पूरं ख दन्धोऽपि शक्तिमात् यो नने जने । नमोऽस्तुत्तदार्थदीर्घाय नरी मकरद्वेने ॥ given to illustrate उक्तनिमित्ता विरोधोक्ति, we have a काव्यलिङ्ग. Because, अन्वार्थदीर्घाय, which is the निमित्त for कारणभावे कर्पाभावे, is a गन्ध निमित्त. If it were a ब्यञ्ज निमित्त like अन्वार्थदीर्घत्वात्, there would not have resulted any काव्यलिङ्ग.

But काव्यलिङ्ग may appear even in less pronounced forms. Thus it does when it features as an adjunct not of any सिद्ध, but of some other fact, poetically striking. When बन्ध says (शाकुन्तल ४ २०.)—शमनेषु नि मन

शोकं कथं नु कस्ते त्वया रक्षितपूर्वम् । उद्वेगद्वारि विरुद्ध नीवारणं विनोचयत ॥, we have ॥ काव्यलिङ्ग in *b* not as an adjunct to any विरोध कथं says that his grief would be sustained as he would look at the नीवारण offered by शत्रुनाश in worship growing into shoots . Here the sight of नीवारण is the ॥ for शोकाशमन and ॥ शोकाशमन there is no विरोध involved Similarly in जितोऽस्ति मन्द वन्दर्पे, मथितोऽस्ति त्रिलोचन । (कु), मथितोऽस्ति त्रिलोचन is the हेतु of मदनजय and in मदनजय there is no विरोध standing in need of being explained

काव्यलिङ्ग may present itself in the body of a single word or in a set of words or in the body of a sentence In मन्वे प्रियादृतमना etc it is embodied in the single word albeit compounded प्रियादृतमना In शममेभ्यति मम etc it presents itself in the set of words उद्वेगद्वारि विरुद्ध नीवारणं विनोचयत , which is only a phrase and not a complete वाक्य In जितोऽस्ति मन्द etc the figure is incorporated in the वाक्य, मथितोऽस्ति त्रिलोचन ।

Thus gives us the following scheme —

Is काव्यलिङ्ग an अलङ्कार ? Since in काव्यलिङ्ग we have nothing more striking than ॥ हेतु embodied in a व्यर्थ or वाक्यार्थ and since thus हेतु only serves to explain a fact that would otherwise have remained unaccounted for and thus left a lacuna (ओष्ठा) in our knowledge of the fact some आल्पाकारिकs like जयराज question its claim to be an अलङ्कार At best it could be looked upon as immunity from the दोष of हेतुभाव but not as a positive अलङ्कार they argue. Read जयराज — ननु हेतोर्वैक्यव्यवर्धार्थमयोपनिबन्धे न कश्चिद् विच्छिन्नविरोध प्रतीयत इति यथमस्य अलङ्कारत्वमुक्तम् । यद्विप्रतिभामयस्य विच्छिन्नविरोधात्मकस्यालङ्कारत्वेन उक्तत्वात् । सत्यम् । यद्यपि यममुपनिबन्धस्य वस्तुवृत्तेरस्यमवाप्तवद्विच्छिन्नस्य प्रतीयते, तथापि प्रकृतम् (— मन्वेऽपि) प्राचीरूपितत्वात् हेतुत्वमिति लक्षितम् । जयराज admits the figure but refers casually to this view — अत्र कान्ति काव्यलिङ्ग नाम्नात् । वैशिष्ट्यात्मनो विच्छिन्नविरोधस्य अयत्नात् । हेतुहेतुमन्त्रावस्य वस्तुभिन्नत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वाद्योगात् । अत एव यममुपनिबन्धे इत्येवम् । तस्मात् निर्दुष्टरूपदोषाभावः काव्यलिङ्ग इत्यपि कान्ति ।

There is much to be said for this view. काव्यलिङ्ग is no doubt in a large number of cases of its occurrence too colourless to deserve the distinction of an अलङ्कार. That commentators like महिनाथ, while commenting on the काव्य, should stumble upon this figure in every nook and corner of the काव्य, shows its cheapness. But with all that, it can not be gainsaid that sometimes the figure does present itself in a striking form indeed as in the stanza from the दाकुन्तल, दममेत्यति etc. cited above. Even such a stalwart आलङ्कारिक as दण्डिन् had to concede that there is an अलङ्कार in such हेतुः [दण्डिन् had no काव्यलिङ्ग, but हेतुः of a wide range] अयमादोलिप्रौढचन्द्रमण्डलम् । उवाचयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुत ॥ श्रीत्युत्पदनयोग्यस्य रूपस्वानुपहृष्टहणम् । अलङ्कारतयोदितम् : . . । (का द २. २३६-२३७) Earlier दण्डिन् had said हेतुश्च सुहृत्प्रेशी च वाचामुत्तमभूषणम् । (का द २ २३५)

Though the name काव्यलिङ्ग was first introduced by उद्भट, who also gives it the other name काव्यहेतु, still the figure in essence goes back to the days of दण्डिन् who, as seen above, names it हेतु. भासा did not recognise हेतु [हेतुश्च सुहृत्प्रेशी च वाचामुत्तमभूषणम् । २. ८९] वासन has neither हेतु nor काव्यलिङ्ग. उद्भट has हेतु but it is different in essence from काव्यलिङ्ग, as it is based on अव्ययमान of कारण as वायु गच्छति, विद्यनाथ, जगन्नाथ, अप्सर्यदीक्षित all admit the figure काव्यलिङ्ग. विद्यनाथ admits हेतु besides which is the same as उद्भट's.

काव्यलिङ्ग i. s. अर्थान्तरन्यास—काव्यलिङ्ग bears a slight resemblance to अर्थान्तरन्यास, in view of the fact that, in both one वाक्य is adduced to explain a fact embodied in the other. Just as मथितैः प्रीतिं विलोकित explains विनोदनि मन्त्रं वंद्यं, so दुष्करं किं महात्मनाम् explains हनुमानाभिजननम्. That way, in both the figures, the poet aims at समर्थन. But (1) whereas in काव्यलिङ्ग, the समर्थन takes the form of a fact being due to some circumstance in अर्थान्तरन्यास, the समर्थन takes the form of a particular fact being typical of some general truth, or a general maxim being illustrated by a particular fact. (2) This results in the two वाक्य being related as कार्य-कारण in काव्यलिङ्ग, and सामान्य-विशेष in अर्थान्तरन्यास. How कार्य-कारणभाव is absolutely different from सामान्य-विशेषभाव needs no elaboration. Read कुचलयात्तद्—ममध्यममर्षमन्वेर्जातरन्यासम् । तदिदमसन्धे काव्यलिङ्गम्. When विद्यनाथ s. 315: निष्पादकः हेतुः काव्यलिङ्गस्य समर्थनः अर्थान्तरन्यासस्य, he seems to take an unjustifiably narrow view of समर्थन, which is equally present in काव्यलिङ्ग. जगन्नाथ, while criticising अप्सर्यदीक्षित, does appear to concede that in काव्यलिङ्ग also we have समर्थन, but without सामान्य-विशेषभाव. (3) In काव्यलिङ्ग both the वाक्य relate to the प्रस्तुत. For, the कार्य is as much प्रस्तुत as the कारण. In अर्थान्तरन्यास, one वाक्य relates to the

प्रस्तुत, the other to the अप्रस्तुत If the सागन्व्य is प्रस्तुत, the विशेष is अप्रस्तुत and *vice versa*

For काव्यलिङ्ग vs परिकर, see परिकर

For काव्यलिङ्ग vs अनुमान, see अनुमान

Essentials —[काव्याभिमत लिङ्गम्—A cause poetically conceived लिङ्गयते गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्ग हेतु ।] (1) Here the poet aims at elucidating some fact and thereby removing the lacuna in our understanding of it by assigning some cause for it (2) Though this is the aim, the poet will never declare *openly*, nor formally, (न ह्यन व्याक्षिप्य धर्मतोपमद्वाराद्य क्रियन्ते।—हल्यक) that a particular thing is occasioned by some other thing In other words the cause will not be put in the Instr or Abl, nor will the poet use words like हि यत् etc. Thus in अनुमतगमना शकुन्तला, तन्मिखिव वनवासवपुत्रि । परभूतविक्रत वल यत्, प्रतिवचनीहृतमेभिरीशुशान् ॥—शाकुन्तल ४ ९, owing to the use of यत् in c, there is no काव्यलिङ्ग Read सा द —न धत्ते शिरसा गद्गा भूरिमारमिया हर । त्वद्राजिराजिनिर्धूतभूलिभि पडिला हि सा ॥ इत्यत्र हि—शब्दोपादानेन पङ्क्तिव्यतिरेकहेतुत्वस्य स्फुटतया काव्यमलकार । वैचित्र्यस्यैकाल्पारत्वात् । Similarly, र ग. —पचम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वस्य हेतोरेव कारणोपपादकत्वेन विवक्षित इति । न तु शब्दानेन रूपेण बोधित इत्येतदर्थमलकम् । तेन 'मयानवत्वात् परिवर्तनीयो, दयाभयत्वादसि देव सेव्य' इत्यादौ नाव्यमलकार । गम्यमानहेतुत्वस्यैव हेतो मुन्द्रत्वेन आलम्ब्यरिक्तै काव्यलिङ्गानुपगमात् । (3) When हेतुत्व ■ thus implied it becomes poetical (4) Also the हेतु must be striking in itself (5) This means that the हेतु becomes poetical for two reasons (a) because it is striking in itself, and (b) because its हेतुत्व ■ suggested (6) When the हेतु explains a विशेष or paradox it is more striking than when it merely accounts for a simple thing (उपग्रहण—as दण्डिन् says) (7) The हेतु may be embodied in ■ पद (simple or compounded) in a group of पदs or in a वाक्य (8) When embodied in ■ वाक्य there are bound to be at least two वाक्यs, for हेतु one, for अर्थ the other (9) The way in which हेतुत्व is suggested by the poet is In the case of पदs he reduces the हेतु to adjectives, which may sometimes take the form of locative and genitive absolutes In the case of वाक्यs, he studiously omits particles like हि, यत्, and words like यस्मात् etc. Cp शिवाहतमना, नीवारवर्ति विद्योमय, मघितैःप्रति मिलेकन, in the उदाहरणs above

इ सु ५० काव्यलिङ्ग हेतो etc. Construe हेतो वाक्य-व्युत्पत्ता काव्य लिङ्गम् । काव्यलिङ्ग occurs where a cause is embodied in a वाक्यार्थे or पदार्थे In the definition मम्मट overlooks the requirement of the हेतुत्व being गम्य

St 110 वपुःप्रादुर्भावात् etc Illustrates वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग A devotee of शिव sings in praise of a प्रणति to शिव He failed to make a bow to शिव, and became a सप्सरिन् Later he saluted शिव and became मुक्त *ab* Construe—पुरारे, वपुःप्रादुर्भावाद् इदं अनुमितं (यत्) प्रायः पुरा जननि क्वचिदपि भवन् न प्रणतवान् । वपुःप्रादुर्भावः The fact that I have a body : e I am a सप्सरिन् I became a म्पसरिन् because, in all probability, I did not salute you in my births past *cd* Construe सप्रति नमन् मुक्त अहं अस्तु सन् अग्रे अपि अनतिभाहू (मनिष्यामि) । महेन्द्र, तदिदं अपराधद्वयं अपि क्षन्तव्यम् । The idea is Now that I salute you I shall become मुक्त in the future (अग्रे) And once I become मुक्त, I shall be unable, in the absence of a body, to salute you मुक्त persons have no body अनतिभाहू failing to salute तदिदं अपराधद्वयं viz. the अपराध of जनमन in the past lives due to which I became a सप्सरिन् and the अपराध of जनमन (=अ-नति) in future due to my being bodiless in my state of मुक्ति

Here अपराधद्वयं mentioned in *d* calls for an explanation and it is given in the two वाक्यसु पुरा भवन् न प्रणतवान् and अग्रेऽपि अनतिभाहू (मनिष्यामि) Had this explanation not been given we would have been puzzled to know what the two अपराधसु were But even when the explanation is given the poet nowhere says openly that it is owing to the facts in *abc* that the अपराधसु were committed That is why it is a वाक्यलिङ्ग embodied in the वाक्यार्थसु in *abc* Note that मोक्षनामनि महामोक्षे embodies an अणुनि मा च calls it रूपक. Incorrect

St. 111 प्रणयिसखी etc. Illustrates अनेनपदार्थगत काव्यलिङ्ग माभवः deals a deadly blow to अयोरुण्ड who is about to slay मावती *Construe*—यत् (माहृत्या वपुः) प्रणयिसखीसखीपरिहासरमाभियानैः शिरीषपुष्पद्वन्द्वैरपि तावन्ति तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपश्लिष्य तत्र शिरसि अक्षय्यमदण्ड इव एव मुञ्चं पशु । *ab* मावती's figure is so tender that even when struck by the delicate शिरीष flowers is used to get hurt प्रणयिसखी etc. The strokes of शिरीष flowers which she got (अभियान) owing to the love for jokes (परिहासरसु) on the part of her loving friends They in their merriment threw flowers at her प्रणयिसखी indicates that their floral attack could not have been harmful अक्षय्यमदण्डः The Death's Rod suddenly brought into use

Here तत्र शिरसि एव मुञ्चं पशु is accounted for by तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपश्लिष्य I ply this arm against you because you are killing her—is the idea. The हेतुश्च in तत्र वपुषि etc. is only suggested. [It would have been expressed if the words were something like वपुः

शक्तमुपक्षिपति तस्मात् . . .]. Thus the हेतु, which is suggested as such, being present in तत्र वयुषि वयाय शक्तमुपक्षिपत, we get अनेकपदार्थगत वाच्यलिङ्ग. Note that the अनेकपद are not a वाच्य for want of a finite verb

St. 112 मस्मोद्भूतन etc Illustrates एकपदार्थगत वाच्यलिङ्ग. A मुक्त person bids farewell to all the appurtenances of भक्ति which are no more useful to him. When a person has attained मोक्ष, the highest goal, the साधन have no use for him. मस्मोद्भूतन (उद्भूतन from the Denom. धूल्य from धूलि) bestmeaning of ashes शुभ = भद्र farewell to thee ! b The idea is I shall no more make use of the flight of steps leading to the temple of शिव. *cf* Construe —अथ आराधन-तौषिणेन विमुक्ता युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । Today, we (1 e I) are being placed in that great delusion named माध, which puts an end to the light of pleasure due to our attending on you (1 ■ मस्मोद्भूतन, रुद्राक्षमाला and सोपानपरपत्ता), by शिव (=विभु) who is pleased with the worship. युष्मत् etc when in the stage of a मुमुक्षु, yet to become मुक्त, a person gets pleasure from a devoted attention (सपत्नी) to the साधन like मस्मोद्भूतन, रुद्राक्षमाला etc This pleasure is conceived as आलोक, light मोक्षनामनि महामोहे मोक्ष is ironically conceived as a serious delusion, or better still, a serious swoon because, as in a swoon, the मुक्त gets blinded for want of the light (आलोक) of सपर्याकुल ।

Here, when we are perplexed at the exalted मोक्ष being described as महामोह, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि explains the propriety, as seen above. That युष्मत्सपर्यालोकोच्छेद is the cause of महामोह is only suggested. Hence this is एकपदार्थगत वाच्यलिङ्ग, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि being one पद, albeit compounded. Note that here वाच्यलिङ्ग explains the विरोध between मोक्ष and महामोहत्व.

एषु अपराधद्वये etc—एषु sc उदाहरणेषु Construe —अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनो भनमन उत्तररूप (ः e कस्यार्थात्मक) हेतु । मुनपाते शत्रोपक्षेप उत्तररूप (ः ■ अनेकपदार्थात्मक) हेतु । महामोहे च मुद्रालोकोच्छेदितं उत्तररूप (1 ■ एकपदार्थात्मक) हेतु । For explanation see the appraisal of the उदाहरणसु given above पूर्वापरजन्मनो भनमनम्. In former births he failed to salute, hence he became a सस्रिन्. Later (अपरजन्मन्) when he became मुक्त, he could not salute for want of a शरीर अपरजन्मन् i.e the one in which he became मुक्त. उत्तररूप i.e वाच्यार्थरूप, अनेकपदार्थरूप and एकपदार्थरूप

३२—पर्यायोक्त

पर्यायोक्त is circumlocution, a euphuistic expression. It consists in the poet's conveying his message not by direct mention, but by

resorting to an indirect mode of expression which he does to secure a greater poetical effect रघु was victorious against the हूणः. A historian would have said रघु won a victory over the हूणः. कालिदास means to convey the same idea. But a poet that he is, he is not to remain content with so bleak an expression as that. Rather would he say रघु's exploit ordered a ruddy tinge (of sorrow) to appear on the cheeks of the हूण beauties तत्र हूणावराधना भर्तुषु व्यक्तविक्रमम् । कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टिन् ॥ रघुवश ४६८ So when the poet मेघ (?) wants to refer to the conquest of स्वर्ग by हयग्रीव, he says सृणुस्ता नन्दने शच्या वैशम्भोगलालिता । भावण परिणतस्य मञ्जरी यस्य हैनिकै ॥ (अ स) His warriors handled the परिजाल blossoms which until now only went to adorn शची's hair. It has almost become a mannerism with the Sanskrit कवि to drive at the prowess of their heroes by dilating upon its consequences such as the sad plight of the enemies widows (cp St 179)

This makes it clear how a poet can adopt a picturesque mode of expression to convey some simple message of his. This picturesque mode is पर्याय, which as दण्डिन् explains ॥ प्रसरन्तर, भङ्ग्यन्तर a high flown style different (भन्तर) from the direct expression. And the statement employing this mode is therefore called पर्यायोक्त. Some like अभिनवगुप्त interpret the word पर्याय as व्यहय — पर्यायेण वाच्यत्वादिभिरुक्तप्रसारेण व्यहयैवोपश्लिमुक्त अभिहित पर्यायोक्तम् । (Cited in र ग) They explain the name in the light of the message which the poet suggests in the figure.

The व्यहय in पर्यायोक्त — This brings us to the question of व्यहय in पर्यायोक्त. The message the poet wants to give is the व्यहय, in the figure. Normally we have seen that the वाच्यार्थ and व्यहयार्थ of वाच्य stand wide apart. But in the case of पर्यायोक्त, वाच्यार्थ and व्यहयार्थ are almost identical. This seems peculiar enough, but अर्थशास्त्रिणः explain it by saying that here we get the identity of वाच्यार्थ and व्यहयार्थ due to the poet adopting a mode for the वाच्य which is different from that of the व्यहय. Read र ग — तेन पर्यायेण व्यहयत्वेण उक्तं अभिहितं व्यहयं यदपि प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यहयत्वं वाच्यत्वेनैव निरूपयन्ति नानादुर्लभम् । एतद्वैव प्रसरभेदेन वाच्यत्वव्यहयत्वयोर्भिराणम् ।

What is meant by वाच्यव्यहययोरेक्य in पर्यायोक्त is that the two do not stand wide apart. One is practically the same as the other. Since there is no rule defining the scope of व्यहय within particular limits, we get व्यहय and व्यहय, some nearer the वाच्य than others.

Thus in *तत्र हृणवरोधना etc.*, the *वाच्य* (that *रघु* by his exploit brought a ruddy hue to the cheeks of the *हृण* women) and the *व्यङ्ग्य* (that *रघु* vanquished the *हृण*s) are not as wide apart as the *वाच्य* and *व्यङ्ग्य* in *निशेषच्युतकन्दन लननट etc.* (३ I 2)

वाच्य-व्यङ्ग्य सम्बन्ध in *पर्यायोक्त* *आल्म्बारिक्स* have attempted to analyse this identity in diversity. As seen above they account for *वाच्य* and *व्यङ्ग्य* being (practically) the same as a result of *प्रकारान्तराश्रयण*. And what is meant by *प्रकारान्तराश्रयण* will be clear if we recall the heads to which *जगन्नाथ* reduces all the *प्रकार*s. He says (1) The *वाच्य* may be *कार्य*, the *व्यङ्ग्य* *कारण*, (2) The *वाच्य* may be *कारण*, the *व्यङ्ग्य* *कार्य*, or (3) The *वाच्य* may be in some other relation like *साहचर्य* with the *व्यङ्ग्य*. Read *अथ चात्कार इच्छिद् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, इच्छिद् कार्येण कारणस्य, इच्छिद् उभयोदासीनेन सवधिमाश्रयेण सवधिमाश्रयस्य च इति विवृणुष्विषय ।* Of these the first is of frequent occurrence. *तत्र हृणवरोधना* illustrates it because therein the *कार्य* viz *हृणवरोधनेन पादलिप्ता* is *वाच्य* and the *कारण* viz *हृणवरोधन* is *व्यङ्ग्य*. The second is illustrated by *अप्युर्व्वद्विरनिदा धृतराष्ट्र तवामनै । उप्यन्ते मृत्युवीचानि पाण्डुपुत्रेषु निक्षिप्तम् ॥ (२ ग)* Here the *कारण*, *कौरवनाशन* is *वाच्य* the *कार्य*, *कौरवनाशन* is *व्यङ्ग्य*. The third is illustrated by *सूर्याचन्द्रमणौ यस्य वासो रजयत परै । अङ्गराणं सुनत्यङ्गिरन् वन्द परमेश्वरम् ।* Here *सूर्याचन्द्रमणौ* यस्य वासो रजयत have the *वाच्यार्थ* one whose garment is tinged by the Sun and the Moon and the *व्यङ्ग्यार्थ* one whose garment is sky and still these are not related by *कार्य-कारण* *सम्बन्ध*, but by *साहचर्य* the sun and the moon with *आकाश*.

As said above of these the first is of usual occurrence. In fact *आल्म्बारिक्स* like *दृश्यक जयदरथ* seem to refer to it alone as playing part in *पर्यायोक्त*. Says *दृश्यक* —*नहि तस्मैव तदेव तथैव विच्छिन्ना गम्यत्वात् वाच्यत्वात् च सम्भवति । अतः कार्यमुदासरेणाभिधानम् ।* In fact *जगन्नाथ* refers to a view according to which the second *कारण वाच्य* and *कार्य-व्यङ्ग्य* is thrown out for want of *वैचित्र्य* —*एतेन कार्याय कारणप्रतीतिकम् कारणान् कार्यप्रतीतेर्वैचित्र्याभावात्—इति वीरानारोकमपास्तम्*. The third head, though mentioned by *२ ग* does not seem to be much in vogue among *आल्म्बारिक्स*.

The question arises if *वाच्य-व्यङ्ग्य* are related as *कार्य-कारण* etc. how are they regarded as *अभिन्न* in *पर्यायोक्त*? The answer lies in the fact that though the two are related as *कार्य-कारण* etc. both are equally prominent in the poet's eye. In other words to the poet the *वाच्य* *कार्य* is as much *प्रस्तुत* as the *व्यङ्ग्य* *कारण*, to speak of one of the three *प्रकार*s. Both are equally *प्रतिपादयित्वा* by him, so much so that there is no risk of one becoming *अप्रस्तुत* and the other *प्रस्तुत*. It

would be helpful to recall in this connection the analogous case of व्याजस्तुति, where, as we pointed out, though the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are स्तुति and निन्दा or *vice versa*, both are equally प्रकृत Read २ ग.—अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणावगमने अप्रस्तुतप्रशमैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं तु पर्यायोक्तस्य विषय इति अलकारस्वकारादिभिः प्राचीनैः शून्यविषयविभागाः ।

पर्यायोक्त vs व्याजस्तुति—This brings us to the distinction between the two figures. Though in both there is व्यङ्ग्यार्थ not too sharply divided from the वाच्यार्थ, though in both there is मङ्ग्यन्तरसमाश्रय in the matter of the वाच्य, still (i) whereas in पर्यायोक्त, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण, कारण-कार्य, or by some other संबन्ध in व्याजस्तुति, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as निन्दा-स्तुति, or स्तुति-निन्दा (ii). That way पर्यायोक्त may be taken as a broader class, from which व्याजस्तुति, a smaller class developed into a separate figure.

पर्यायोक्त vs अप्रस्तुतप्रशंसा—Though in पर्यायोक्त, the वाच्य and व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण or कारण-कार्य, as in अप्रस्तुतप्रशंसा a two varieties of which कार्य-कारण and कारण-कार्य are related as अप्रस्तुत-प्रस्तुत, still, as seen above, (i) in पर्यायोक्त, both वाच्य and व्यङ्ग्य are प्रस्तुत, while in अप्रस्तुतप्रशंसा वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत. Read २ व्यक —अनं कार्यमुत्प्रेक्ष्यारेणभिधानम् । वयः देवि तन प्रस्तुतत्वेन कर्तव्यत्वात् । अत एव अप्रस्तुतप्रशंसात्वेन भेदः । See २ ग. cited above सा ६ —इह तु कर्तव्यत्वस्य प्रमावनिर्णयबोधकत्वेन कार्यमपि वरणवत् प्रस्तुतम् । (ii) According to the followers of the ध्वनि-school, in पर्यायोक्त, व्यङ्ग्य is वाच्यपर, i. e. the व्यङ्ग्य is subservient to the वाच्य while in अ. प्र., the वाच्य is व्यङ्ग्यपर, i. e., the वाच्य is subservient to the व्यङ्ग्य. Read २ ग. —अस्मिन्शब्दकारे व्यङ्ग्य वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम्. इति ध्वनिकारानुयायिनः ।

Though thus the two figures are differentiated, occasionally it is possible for one and the same stanza being assessed with equal justice, by one as पर्यायोक्त and by another as अप्रस्तुतप्रशंसा. Thus we find राजन् राजमुता etc. (St. 49) given by some अर्थकारिक like ह्यक to illustrate पर्यायोक्त, while मम्म gives it as an instance of अ. प्र. In such doubtful cases, one has only to justify one's view point. One making a plea for पर्यायोक्त must show that both वाच्य-व्यङ्ग्य are equally प्रस्तुत and that वाच्य is merely a मङ्ग्यन्तर of the व्यङ्ग्य and more striking than it. And one who claims it to be अ. प्र. must prove that the वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत due to there being a wide gulf between the वाच्य and व्यङ्ग्य. Read मा चै वरणवत् कार्यत्वमिति वन्दनेन प्रस्तुतत्वे, कार्यत्वात् अगमभेदेन वरणत्वोत्पत्तौ च पर्यवेक्ष्यते । वरणत्वोत्पत्तौ कार्यत्वं अतिव्यक्तमिति कार्यमतिरिच्यते । वरणभेदेनैव प्रस्तुतप्रस्तुतत्वे अप्रस्तुतप्रशंसा ।

पर्यायोक्त dates back from रामह and दण्डिन् / रामह conceived it on lines adopted by later आल्कारिकस. दण्डिन्'s पर्यायोक्त is different from that of others It consists in the employment of a pretext to achieve one's aim. उद्धट's definition is like रामह's with slight new additions रामन did not admit the figure रुद्ध admitted it under the name पर्याय (१) रुच्यक, विधनाय, जगद्राथ, अण्य्यदीक्षित all admit it अण्य्यदीक्षित admits, in addition, a second variety on the pattern of दण्डिन्'s पर्यायोक्त

Essentials — [पर्यायेण (भङ्गयन्तरेण) कथनात् पर्यायोक्तम्—मम्मट] (1) The poet must resort to a वाच्य which, though circumlocutory, is more picturesque than the व्यङ्ग्य (2) The वाच्य-व्यङ्ग्य are generally related as कार्य-कारण (3) In some cases, they may be related by कारण-कार्य संबन्ध or even by some other संबन्ध like साहचर्य. (4) In the poet's eye and to the सहृदय both वाच्य-व्यङ्ग्य must be almost identical and both प्रतिपिपादयिषितः i.e. sought to be conveyed (5) Both must therefore be श्रुत

§ सू ५१ पर्यायोक्त etc Construe — पर्यायोक्त etc वाच्य-वाचकत्वेन विना यद् वचः i.e. A statement not by a direct mode of expression (वाच्य-वाचकत्व), but by suggestion (अवगमनन्यायत—as the कृति says)

श्रुति — वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेन अवगमनन्यायतरेण By the process of suggestion which is distinct from straightforward expression वाच्य-वाचकभाव operates where the matter sought to be conveyed is conveyed directly पर्यायेण भङ्गयन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् The name explained पर्याय ≡ भङ्गयन्तरेणान्तरात् a different mode, a stylistic variant र न explains — येन रूपेण विशिष्टोऽर्थस्तदतिरिक्त प्रकारो भङ्गयन्तरेण । आक्षेपो वा । We have already seen how thus भङ्गयन्तरेण amounts to (1) कारणे प्रतिपिपादयिषिते कार्यप्रतिपादन, or (2) कार्ये प्रतिपिपादयिषिते कारणप्रतिपादन, or (3) सम्बन्धयन्तरे प्रतिपिपादयिषिते सम्बन्धयन्तरेप्रतिपादन Of these the first प्रकार ≡ the most often referred to, as shown already. Read जयरथ—अभिधायमान हि कार्यं तदविनाभावित्वात् स्वमिच्छये वारणमाक्षिपति इति गम्यमपि तदाच्चात्यमान इति यदेव गम्यते तस्यैव भङ्गयन्तरेणाभिधानम् मद्धि (or झी) is प्रकार a roundabout way of expression Note that acc. to the आल्कारिकस the वाच्यार्थ is more striking than व्यङ्ग्य, in this figure कु. — यदेव गम्यं निश्चितं तस्यैव भङ्गयन्तरेण विशिष्टरूपादपि चास्तरेण वेत्तुं चिद् रूपान्तरेण अभिधानं पर्यायोक्तम् Again रुच्यक (at अग्रस्तुतपश्या) — तत्र (पर्यायोक्ते) हि कारणपेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव श्रुतम् ।

St. 113 यं श्रेष्ठ्य etc Illustrates पर्यायोक्त Description of the plight of पेरवण and हरि (इन्द्र) who at the sight of इयमीन (or रावण ?) were weaned of ichor and pride respectively Construe — यं श्रेष्ठ्य मदेन पेरवण

मुखे चिररूपापि निवासप्रीतिरञ्जिता । मानेन हरे (=इन्द्रस्य) हृदये चिररूपापि निवासप्रीतिरञ्जिता । य ह्यग्नीव or रावण चिररूपापि निवासप्रीति । e. ऐरावण's मद had never subsided upto now, for want of one who could tame him इन्द्र continued to be vain until now for want of a match हरि = इन्द्र ऐरावण or ऐरावत—Indra's elephant So called because he was churned out of the ocean (= रावत्)

Here the व्यह्वय as the वृत्ति says is that ऐरावण and इन्द्र were respectively weaned of ichor and vanity. But it is conveyed by the words, मदमानान्या निवासप्रीतिरञ्जिता, which are indeed more charming than the व्यह्वय. Note that here the वाच्य is कारण, व्यस्य कार्य, निवासप्रीतित्वात् being responsible for मदमानमुक्ति. This is therefore पर्यायोक्त

But if the व्यस्य were viewed as conquest of स्वर्ग by ह्यग्नीव, the वाच्यार्थ will be the कार्य, the effect of स्वर्गजय, the कारण. In other words, the stanza will describe the effects on ऐरावण and इन्द्र of the conquest of heaven by ह्यग्नीव. This indeed would be a better appreciation. But the वृत्ति appreciates it in the way given in the preceding para.

वृत्ति—अत्र ऐरावणज्ञानी etc. व्यह्वयमपि शब्देनोच्यते. Though suggested is yet expressed by the words : e. the व्यह्वय is almost the same as वाच्य. अपि shows that normally व्यह्वय and वाच्य stand wide apart, but here they are almost identical. तेन यदेव उच्यते तदेव व्यह्वयम्. Note that वाच्य and व्यह्वय, even in पर्यायोक्त, are not absolutely one, but almost one. This is due to the gulf between them being narrowed down to its minimum in this figure. यथा तु व्यह्वय न तथा उच्यते । e. because वाच्य is expressed in a different mode, प्रसर, मति. In simple words, वाच्य is presented in the उदाहरण, as वरण of the व्यह्वय which is कार्य. Thus यथा etc., so far as the instance goes, means यथा कार्यरूपं व्यह्वय न तथा उच्यते, कारणरूपेण उच्यमानत्वात्. In short there is अर्थभेद but प्रसरभेद.

यथा गौ etc. If anyone asks how we can have the same अर्थ as both वाच्य and व्यह्वय the reply is that it is possible owing to प्रसरभेद i. e. वाच्य being expressed in a different way from the one in which the व्यह्वय is felt. To show how प्रसरभेद can lead to the same अर्थ, प्रसरत adduces the instance of निर्दिष्टरूप and सविष्टरूप प्रत्यय in the field of लक्ष. Just as we apprehend the same cow, in two ways in the form of निर्दिष्टरूप and सविष्टरूप प्रत्यय, so the same अर्थ may be conveyed by adopting different प्रसरस i. e. वाच्य may be कार्य, the व्यह्वय प्रसर, and so on.

निर्दिष्टरूप and सविष्टरूप प्रत्यय.—These are two successive stages of प्रत्यय or direct perception. Before we get a determinate cognition (सविष्टरूप) like ऐर्य, wherein we associate with the particular object

attributes like गोल्य शुक्ल्य चक्ष्य we must have passed through a stage wherein the object is comprehended merely as existing (किमपि इ) un-related to any distinctive attributes like गोल्य etc. That is why निर्विकल्पकज्ञान is defined as विशेषण-विशेष्यसम्बन्धानवगादि ज्ञानम् कल्प्य being the distinctive attributes.

सविकल्पक प्रत्यक्ष follows निर्विकल्पक and consists in the particular object being viewed in relation to particular attributes like गोल्य etc. That is why it is defined as विशेषण विशेष्यसम्बन्धादि ज्ञानम्. Read साध्यतत्त्वकौमुदी — समुद्यत् वस्तुमात्रं तु प्रागृह्यत्यविरक्ततम् । तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः ॥

गौ शुद्धश्चरति इति विकल्प्य Referring to मविकल्पक stage विकल्प्य is प्रकार्य. यदेव इष्ट तदेव विकल्पयति । e यदेव निर्विकल्पकत्वेन दृष्टं तदेव सविकल्पकत्वेन पश्यति । i.e. the same object is विषय for both निर्विकल्पक and सविकल्पक.

न तु यथा इष्ट तथा In निर्विकल्पक stage it is perceived unrelated to any attributes. In सविकल्पक it is perceived as related to them. The wording is apt to mislead one into thinking that in सविकल्पक one apprehends the object not exactly as it is seen. But the meaning actually sought to be conveyed is येन प्रकारेण निर्विकल्पकज्ञानविषयीक्रियते त तेनैव प्रकारेण सविकल्पकज्ञानविषयीक्रियते ।

यत् अभिन्न-अससृष्टत्वेन इष्ट भेद-ससमाभ्यां विकल्पयति — In निर्विकल्पक stage the object is perceived as undistinguished (अभिन्न) by जाति or गुण and unconnected (अससृष्ट) with क्रिया. In सविकल्पक stage it is perceived as distinguished (विकल्पयति) by distinctions (भेद) like जाति or गुण (गौ शुद्ध) and connection (सम्बन्ध) with क्रिया (चरत्).

This interpretation is based on सम्प्रदायप्रकाशितेनी with slight modifications. The modifications were necessary as regards जाति. It seems that acc to the Commentary जाति is perceived in the निर्विकल्पक stage. But this is unwarranted. Read गौ शुद्धत्वे चरत्त्वेऽपि प्रथमाश्रमनिपाते सामान्यावगतिः । भेदो व्यावृत्तिः गुणरूपाः ससर्गोऽन्वय क्रियारूपाः । क्रोडाहृतविशेष सामान्य अभिन्न—अससृष्टत्वेन पश्यति । अयं विकल्पक्य शुद्धोहृतनियतत्वाद् भेदसमर्गाभ्यां विकल्पयति ।

There is another interpretation which seems too laboured to be true. According to it the author gives the views of the Buddhists and Grammarians both regarding निर्विकल्पक and सविकल्पक. According to the former in निर्विकल्पक stage, the object is apprehended not as marked off (अभिन्न-अव्यवृत्त) from others as सविकल्पक the object is perceived as marked off (भिन्न) from others. Acc. to them when we get the सविकल्पक गौ अयम् we have reached a stage where the object is marked off from others ; e we realise नायं अयं, नायं मयिष्य etc.

This stage of marking off is not reached in निर्विकल्पक. Acc. to the वैयाकरणस, on the other hand, in निर्विकल्पक stage, the object is unconnected (अससृष्ट) with अति, गुण or क्रिया. In सविकल्पक stage it is so connected (ससृष्ट).

३३ A—उदात्त (१)

ममह and दण्डिन् place समाहित between पर्यायोक and उदात्त and so does उद्भट also. It could be safely concluded therefore that मम्मट was following his predecessors in placing उदात्त after पर्यायोक. He treats of समाधि, which corresponds roughly to the समाहित of his predecessors, later (Fig. 46)

उदात्त (१) is exuberance, superabundance. The poet, the प्रजापति of अपार काव्यससार, (अपारे काव्यससारे कवितेक प्रजापति) has always taken delight in regaling the सहृदय with *exaggerated* descriptions of the superabundance of things, maybe wealth, flora and fauna, virtues or penance. The descriptions of pearls and diamonds galore in the Arabian Nights, extravagantly fabulous as they are, have never ceased to charm the young and old alike. How we like the description of his mansion by the वसु (मेघदूत, उत्तरमेघ, १३, १४, १६) with its well of emeralds, its lotuses with stalks of *lapis lazuli*, its क्रीडाशैल made of sapphires, and its hedge of plantain trees of gold! The description of the कुमारीपुर (Princess' Chamber) in बाल्मीकि's बादरवती particularly where directions are given to the परिचर, is another case in point. One servant is ordered to spread रत्नबालुका! Another is asked to protect दान्तिनीपक्ष from the parrots by covering them with pearl nets! A third is ordered to sweep a dais of emerald with a broom of gold! These descriptions have for the सहृदय the same lure as the buccaneers of the Spanish main had for the wealth of El Dorado!

But as said above, उदात्त (१) is not confined only to gold and jewels. The poet may sometimes give a less glamorous description of the superabundance of other things also. Wealth of virtues, wealth of penance, wealth of flowers, fruits, animals, etc. when described *hyperbolically* result in this figure. One feature is common to all these cases and it is that the poet *exaggerates* things therein. That is what distinguishes उदात्त of this variety from स्वभावोक्ति and श्लेषिक where, as in उदात्त we get descriptions, but such as are वास्तविक, never अतिशयोक्तिमूलक. Read दृश्यक—स्वभावोक्ती अतिशे च यथाचरु बलुवर्गानम् । तद्विपश्चयेन भारोभिरुत्सवत्तन उपात्तस्य जवमर । तत्रामम्यमानतिमृष्टिदुत्तम्य बलुवो वर्गान कविनिनोत्पदिन ऐश्वर्यश्रुण उपात्तम् । Note that the superabundance

should be of good things only It will be a misnomer if super abundance of bad things is called उदात्त

उदात्त (१) vs अतिशयोक्ति — This brings us to the question of the relation between these figures उदात्त (१) does necessarily depend upon अतिशयोक्ति, and to be more specific, अतिशयोक्ति of असम्भवे सख class, for it is असम्भवे सख when the poet credits one with wealth etc not really possessed by one It will be proper, therefore to conclude that अतिशयोक्ति that has superabundance of good things for its विषय is necessarily उदात्त (१) In other words उदात्त (१) is अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure

उदात्त (१) is a figure dating from भामह and दण्डिन् भामह, however, seems to attribute it to others (प्रादेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनाव्यथा विदुः । नानाख्यानविद्युक्तं तत्र किञ्चिदात्तमुच्यते ॥) उद्भट recognised it Neither भामन nor रुद्रट recognised it—possibly thinking it to be अतिशयोक्ति इव्यक्त, विश्वनाथ, and जयप्रकाश recognised it The figure is not to be found in the extant portion of जयप्रकाश's रत्नमाला मम्मट admitted it.

Essentials — [उदात्त adj full of exuberance Used as noun A figure based on exuberance उत्सवैर्ग आदायते गृह्णते सख इत्युदात्तम् इत्युक्तीवर, (उत् + अत्)] (i) The poet must describe the superabundance of things (ii) The superabundance must be exaggerated (अतिशयोक्ति मूलक), and not कलाविन cp जयप्रकाश —समाख्यमानविभूतियुक्तस्य तु वर्णनं नैतदुच्यते । (iii) The things whose exuberance is described must be good or noble or dignified Thus a poet may give an exaggerated description of a forest teeming with lions or tigers or deer, but the description of a mosquito ridden pool would become ludicrous (iv) The theme for उदात्त may be riches virtues, flora and fauna etc (cp दण्डिन् आश्रयस्य विभूतेर्वा यमहस्त्रमनुसमम् । आश्रय = मनोव्यापारविशेषः)

§ सू ५१ वस्तुन सखत् Superabundance of a thing As seen above, the things must be good noble सखत् means here सखर्णनम्

वृत्ति समृद्धियोग सखत् explained Possession of superabundance, by a party, an object etc

St 114 मुक्ता केळिसूत्र etc. Illustrates उदात्त (१) Description of the fabulous wealth that the learned possessed thanks to the generosity of that patron of learning येन केळिसूत्रहारलिता The pearls that had dropped down due to the threads of necklaces snapping by the violent jerks of dalliance The pearls that fell down were later swept into the courtyard There they got coloured with the

red lac-dye of the maidens' feet and were mistaken therefore for pomegranate seeds by the parrots' Construe यद् विद्वद्भवन्ते . . . मुक्त्य केलीशुभा नयन्ति तद् भोजनस्यैव स्वागलीलायितम् । स्वागलीलायितम् Play of the generosity भोज (1010-1055 A. D.) of the Parmar family. A famous patron of learning and author of सरस्वतीविष्णुधामण, a work on Rhetorics.

Here we have the wealth of the learned given in such colours, that it is too good to be true. Hence it is उदात्त (१)

३३ B—उदात्त (२)

The second variety of उदात्त consists in the poet's attempt to exalt the matter under consideration by making some eminent person an adjunct to it "Thus is the place where Tānaji died fighting"—says the guide to a visitor to Sunhagad, and we have an उदात्त. 'Thus is the spot where Columbus first set his foot on American soil, says the guide to the tourist, and we get an उदात्त. In such cases, the object under consideration happens to be exalted by its lofty associations with some eminent personalty. When in the opening stanza of the मेघदूत the रामगिर्याश्रम is described as जनरतनयास्नानपुण्योदय, we get like effect owing to जानसी being presented as an adjunct to the रामगिर्याश्रम. In the विक्रमोर्वशीय, the सगमनीय मणि certainly looks sublime when described as शैलसुताचरणरागयोनि. [सगमनीयो मणिरिह शैलसुताचरणरागयोनिरेवम्.] How lofty does the lion कुम्भोद्भव look when he describes himself as being in the service of शिव [केल्यमगौर वृमालम्ब्य पादापंगानुग्रहपूजयम्। मवेदि मां विक्रमदृष्टुर्न . . . (रघुवंश २१५)] बाण while describing the शाल्मलीवृक्ष refers to मन्मथ which was shattered by the arrows of राम (रावणदासप्रहारनैरिदानीं शाल्मलीवृक्षः) His description of the भगवत्याश्रम is bristling with such august associations.

In short, in this variety of उदात्त, the प्रश्न is presented with some eminent person as its adjunct. To put it otherwise, in such cases the प्रश्न being the theme of description is the भगिन् or उदात्त, and the eminent personality (उदात्तपुरुष) is its नय or उपश्रय. And that explains the name उदात्त. Read हयकः—महापुरुषाणां उदात्तवर्तिनां वन्दनप्रधानेन उपनिषद्वचनं चरितं उदात्तम् । महापुरुषवर्तिन्य उदात्तम् ।

उदात्त (१) vs. उदात्त (२) —उदात्त (१), as we saw, is essentially based on भगिन्वर्तिनि. उदात्त (२), on the other hand, may or may not be based on भगिन्वर्तिनि. When the poet describes an historical fact, there will be no भगिन्वर्तिनि. But when the fact is not historical, who can say that

there is no अतिशयोक्ति involved? Thus शैलसुताचरणगवेषि, as applied to मगमनीय, is likely to involve an अतिशयोक्ति, though there may be none in चनकानवास्तानपुण्योदकेषु as applied to एमरिर्वाश्रम. But one thing is clear that while उदात्त (१) depends on अतिशयोक्ति for its charm, उदात्त (२) derives it from महता अगमात् .

That way they are two distinct figures Even मामह admitted उदात्त (२) but was non-committal as regards उदात्त (१) दण्डिन्, उद्भट admitted both वामन did not admit it . रुद्र like मामह admitted उदात्त (२) but not उदात्त (१) रुचक seems to take it as a separate figure when he says: उदात्तशब्दसाध्यादिह अभिधानम् । विधनाय and अणव्यदीक्षिन admitted both उदात्त (१) and उदात्त (२) जगन्नाथ's र. गं., as said above, has no उदात्त मम्मट admitted both

Essentials — [उदात्तचरिताना अज्ञत्वात् उदात्तम्—रुचक] (i) The poet must sublime an object by recalling its associations with lofty persons (ii) This may or may not involve अतिशयोक्ति. (iii) When the fact is historical, or vouched for by tradition or other authority, there will be no अतिशयोक्ति But अतिशयोक्ति is sure to be there when no authority is available for the fact mentioned (iv) The object described is the अग्नि and the great person an भग thereto

§ सू ५३. महता etc Construe महता उपलक्षण च (उदात्ता-गतो भवति) । उपलक्षण = अङ्गभाव as the श्रुति says It consists in presenting the great as adjuncts to the प्रकृत

वृत्ति — अर्थादुपलक्षणीये भवे:—1 e प्रकृते, the matter to be described If the great are to be उपलक्षण, naturally (अर्थात्) they are to be उपलक्षण to the प्रकृत, which is उपलक्षणीय.

St 115 तदिदमरण्य etc Illustrates उदात्त (२) A forest has its associations with राम recalled दशरथ etc राम who courted distress (न्ययन) in order to enable his father to keep his word (viz. promise to केकेयी) बाहुसहाय 1 e there was none else to help him

Here the forest in question happens to be exalted as the poet recalls its associations with राम, who therefore becomes an भग thereto Note that the stanza is taken from रुद्र's कव्यान्तर (७१०५) Was रुद्र indebted to मामह for the idea? Cp मामह's उदाहरण—उदात्तशक्तिमान् रामो गुस्तास्यानुरोधः । विश्वोपनिन रात्र्य यथा कस्युपायमत् ॥

■ चाय्र बीसे रम्य etc. As the stanza embodies a reference to the extirpation of the demons by राम single-handed, one is likely to suppose that here we have a कव्य wherein नीरम is suggested promi

nently. And if रम becomes प्रधान, the वाच्य will belong to ध्वनि class, while it is given here to illustrate an अर्थलक्षार which means that the काव्य is taken to be अवर (or अथम *cp* शुभ्रचित्तं वाच्यनित्र जन्वद्भय त्वक् स्तृणम् । उ 1) So मम्मट is nodding here, one might feel

But मम्मट justifies the instance as one of अथमकाव्य He says In the stanza वीररत्न is not conspicuous, but holds only a secondary position This is due to the fact that the प्रह्ल, अरण्य, is in the forefront in the stanza, and whatever reference to वीररत्न is there is naturally subservient to it

And if रत्न is only subservient well can the वाच्य be अथम, as it is claimed to be by मम्मट

रत्न and अलक्षार.—There is a controversy as to the status of रत्न as an अलक्षार One school led by उद्भट says that when रत्न is prominent the figure is रत्नवत्, when रत्न is subservient the figure is उदात्त (२) As against this the ध्वनि-school holds that रत्नवत् अलक्षार occurs only where रत्न is subservient This is उदात्त (२), they suggest Read स प्र—येषा उद्भटादीना प्रधानभूतो रत्न एव रत्नवान्, कमते अद्भूतो रत्नो द्वितीयोदात्तत्वेन समवति । ध्वनिदर्शने तु प्रधानभूतस्य रत्नस्य अलक्षारत्वात् अगभूतो रत्नो रत्नवान् । स एव द्वितीयोदात्तत्वेन व्यवहियते । मम्मट does not recognise रत्नवत् अलक्षार at all विश्वनाथ gives in detail different views re रत्न and अलक्षार, while treating of भावोदय, भवसंधि and भावदाबल अलक्षारः One thing is clear that in उदात्त (२), the recalling of the associations results in रत्नोत्पत्ति, maybe of a mild type

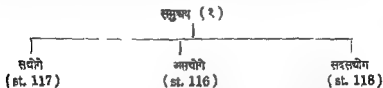
३४A—समुच्चय (१)

समुच्चय is combination and the first variety of the figure does indeed consist in a combination of causes acting in concert When we speak of combination of causes in समुच्चय we must not suppose that they together form the सामग्री or totality of causes necessary to produce the effect Because here each कारण is by itself capable of producing the कार्य They are placed in a combination by the poet only to heighten the poetical effect The poet never means nor says that by their coming together the effect is hastened or expedited as in the figure समाधि आलक्षारिकs say that the causes come together in समुच्चय in the same way in which pigeons swarm together on the threshing floor (खलेकपोतिक्रान्थाय) Read र ग—अस्मिस्तु समुच्चयप्रभेदे यत्र एककार्यं संपादयितुं युगपदनेके खले कपोता इव अहमहमिका सप्तति कार्यस्य च तत्र कोऽपि अतिशय ।

उच्यमानं says to चन्द्रापीठ (कन्दम्वरी) गणेशरत्न-अभिनवदौर्गतत्वं अप्रतिमरूपत्वं-अमानुषशक्तित्वं चेति महती इव रत्न अनर्थपरपरा । सर्वाभिनयानामेवैक्यमपि एषा आद्यतन विस्तृत

समवाय । Here we have समुच्चय, as so many causes, each equally potent to produce the effect, are described as acting in concert कुरु रूप वयो विद्या धन च मदवन्यसुम् । (कु) embodies a समुच्चय, as each one, कुरु etc., is equally potent enough to produce मद । In राज्ञ्यभ्रशो, वनेवामो, दूरे माता, पिता मृत । एवैकमपि तदुखं यदभिमपि शोषयेत् ॥ (cited by नमिसाधु on अ स ७२३) we get a very effective समुच्चय, describing राम's lot when he was exiled into the forest. When the ऋषिः in कुमारसम्भव (६८२) say उमा वधूर्धवान् दाता याचितार श्ये वयम् । वर शशुररुहं ह्ये त्वत्तुल्योद्भूतये विधि ॥ we get another happy समुच्चय

These causes may be all good सद् or रम्य, all bad, असद् or अरम्य, or each one of them may be good and bad from different angles, सदसद् or रम्यारम्य. Thus we get सयोग असयोग or सदसयोग in समुच्चय (१). A good thing is such as is उपदेय, a bad one is such as is अनुपादेय. Sometimes, however, सद् is whatever is helpful to the particular matter in hand. Whatever thwarts it is bad. Thus नव वयं though not bad in itself is bad indeed for the विरहिणी. Thus we get the following scheme —

२ वा gives another division also, असत्तना or अरमणीयरमणीयानां योगे ■ g शरीर शानवनन, रोगा विष्णुस्मृतिदर । विपर वैराग्यचननी त्रय सुखकरं सताम् ॥ In सदसयोग, we have a set of things each one of which is normally good, but bad under certain conditions. In असत्सयोग, on the other hand, we have things normally bad becoming good under certain conditions.

For समुच्चय (१) vs समाधि see समाधि

हरः was possibly the first to conceive this variety of the figure. After him मम्मट, रघुवर, विश्वनाथ, जगन्नाथ, जयशङ्करदीक्षित all admitted it practically on the same lines with सयोग, असयोग and सदसयोग as the basis.

Essentials — [देवता (रम्यपेनिकान्वायेन) समुच्चय अत्र] (i) There must be circumstances, two or more in number, all equally potent to produce the effect in question. (ii) The more the circumstances the better the poetical charm. (iii) The circumstances may all of them be good or all bad or each one good and bad under different

aspects (iv) Good circumstances should not be mixed up with bad ones, lest there might result *कमभेददोष*—violation of harmony (v) The poet gives such an array of *हेतु*s, when even one is able to produce the effect, in order to lend colour to the statement (vi) The poet will *not* say or suggest that the *करणसमुच्चय* hastens the *कार्य*

§ सू ५४ तस्मिन्नि etc Construe —यत्र एकस्मिन् तस्मिन्निहेतौ अन्यत् तत्कर हेतुन्तर भवेत् असी समुच्चय । एकस्मिन् तस्मिन्निहेतौ This makes it clear that all the *हेतु*s together are not the *मास्यी* or totality of causes In *मास्यी*, all the *कारण*s must come together and then only will the *कार्य* be produced, while here each *हेतु* ■ *कार्यसाधनमर्थं तत् = कार्यं अन्यत् (साधकान्तर or हेतुन्तर)* Note that the singular should not be taken as strictly indicating the presence of *one* other cause As said above, the more numerous the *हेतु*s, the better So, in all there may be two or more *हेतु*s See how the *वृत्ति*, interprets *अन्यत्* as *साधकान्तराणि (Plural)*

वृत्ति —साधकान्तराणि Note how the singular *अन्यत्* of the *सूत्र* is interpreted as plural As said above *numerous हेतुन्तर*s lend charm to the figure

St 116 दुर्घात etc Illustrates *अमचोगे समुच्चय* The plight of a *विरहिणी* when all circumstances conspire to make *विरह* unbearable *कुल निर्मलम्* that comes in the way of wanton behaviour *स्त्रीत्व धैर्यं विरोधि* i e a female cannot remain patient *काल वसन्त कृतान्तव अक्षम* Because he does not hasten her death which would have spared her this worry *चतुरा* like *बकुलवर्षिका* in *मालविकाग्निमित्र*, manag ing to bring about the union

Here *स्मरमार्गणा दूरत्व* of *प्रियतम अत्युत्सुकत्व* of *मनव*, etc are all *हेतु*s acting in concert to make *विरह* unbearable when each one was enough to produce the same result Note that *नव वय*, *निर्मल कुल* are *असत्* in the particular context Read *रुच्यक* —*नववयप्रभृतीनां च यद्यपि स्वशोभनत्व, तथापि विरहविषयत्वेन अत्र अशोभनत्व ज्ञेयम् ।* This is therefore *अमचोगे समुच्चय*

अत्र *विरहासहत्व* etc i ■ each *हेतु* like *स्मरमागणा* is enough to make *विरह* unbearable *तदुपरि* over and above that By giving such an array of *हेतु*s the poet shows how desperate the case is *एष एव* etc *ममट* means to say that the very *समुच्चय* embraced by the definition (*एष एव*) may turn out to be *सचोगे*, *अमचोगे* and *सदसचोगे* in specific cases These three do not call for separate definitions (*न पृथक् लक्ष्यते*) because they fit into the definition already given *मा चं* says

रुद्रवत् न लक्ष्यते । But रुद्रट does not define them separately. He only enumerates these as standing exclusive of सुमान, दुःस्वभाव समुच्चय.

St 117 कुलममलिर्न etc Illustrates सचोमे समुच्चय A poet's compliment to a king that enviable circumstances like nobility etc. that would have made another person insolent make him a man of restraint अथ नुनक् (अ Indeclinable) enough strength of arms. स्फ्रीता copious. अगणित प्रभुत्व sovereignty that has not suffered a break अकुस्ता i. e. prevent him from deviating from the proper path

Here अमलिन कुल, भद्रा भूति etc. are all वस्तु that restrain the king from becoming wayward Each one of these is enough to produce the result in question Since all these circumstances are सद्, it is सचोमे समुच्चय Note how अमलिन कुल is सद्देतु here, while it was, due to context, असद्देतु in the preceding stanza (निर्मल कुल) त एव नवाकुशा embodies रूपव Note that the कार्य is only implied in अकुस्ता

रुद्रोदाहरणे । e St. 116 दुर्गत etc.

St. 118 शशी दिवसभूतौ etc. Illustrates सरसचोमे समुच्चय The poet feels sorry for some things that are normally good, turning bad when conditioned by certain circumstances दिवसभूतौ the moon becomes dim during daytime सुवमनक्षर स्वाकृते ref to a handsome person without learning अनक्षर because he knows nothing

Here शशिन्, that is generally सद्, becomes असद् during daytime, शशिनौ that is सद् becomes असद् owing to गन्धर्वीचक्रत्, सरद्, which is सद् becomes असद् when without lotuses, the lovely face of the handsome which is सद् is असद् owing to जनधरत्, प्रभु who is सद् (because he maintains people) is असद् because of धनशायत्, and मज्जन who is सद् becomes असद् (i. e. his lot is unenviable) owing to his constant miseries. These are therefore सद् things that become असद् under certain conditions. Each one of these is capable of becoming a रत्न and still the poet gives a number of them. Hence it is सदसचोमे समुच्चय. Note that सप्त दानि is a कृत्. कार्य of the हेतुः viz. ranking is implicit in the word रत्न Note that the stanza would have become गुणवेगिण with the reading मनो गन्धर्वी, because then the धर्म is singular stated once only would have conveyed अर्थ between the units. With सप्त and the plural दानि, रत्न सप्तव्य becomes impossible.

वृत्तान्तान् शब्द has to be overlooked because it is not in tune with the rest of the series. For, सद् is not सद् becoming असद् under some

circumstances Not only that, but its presence constitutes the flaw of प्रक्रमभंग which consists in an abrupt break of the *motif*, due to failure to convey an idea with uniformity Read रुच्यकः ननु नृपाङ्गणगत खल इत्य शोभनो अन्ये तु शोभना इति कथं समुच्चयमानस्य सन नदृष्टेन अस्तथा योग । नैतत् । ' नृपाङ्गणगत खल ' इति प्रस्तुत प्रक्रमभङ्गादुष्टमेव । न तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युपेक्ष्यमेवैतत् ।

Could we not make नृपाङ्गणगत खल- fit into the scheme of the stanza by saying that खल ॥ असत् while the rest are सत् and that hence the stanza well illustrates सदसत्तोगे समुच्चय ? That is to say, सदसत् should be interpreted as a द्वय, सत् च अमत् च (सत् and अमत्), and not as a कर्मधारय सद च तत् असत् च (whatever ॥ सत् becoming असत्)

But आल्बार्कि's like जगन्नाथ point out that if सदसत् were taken as a द्वय (सत् च अमत् च), समुच्चय would present a heterogeneous assortment of सत् and अमत्, and then it will suffer from सहचरभिन्नता दोष which results in प्रक्रमभङ्गात् । Therefore we should take सदसत् as a कर्मधारय, not a द्वय Read र ग —रमणीयारमणीयदान्दे कर्मधारय आश्रीयन्ते, न द्वय । सहचरभिन्नत्वोपापत्ते । And one can easily see how there is greater poetical charm in presenting one and the same thing as good and bad Read रा तर्कवागीश (सा द) —तथा च भन विशेषणविशेष्यसोर्योग एव वै चैवाक्यं न तु विशिष्टाना योग । क्रमभेद रूपदोषावहत्वादिति भाव ।

अत्र शक्तिनि etc. शक्ये ॥ e when each one is enough to prove a शक्य, others are presented इति शोभनात्तोभनयोगः The वृत्ति does not show clearly whether सदसत् ॥ taken as a द्वय or कर्मधारय by मम्म

३४ B—समुच्चय (२)

If in समुच्चय (१) the charm lies in the योगत्व of several हेतुः in समुच्चय (२) it consists in the योगत्व of गुणः or क्रियाः or गुणक्रियाः. अग्निमित्र in his cajolery of इरावती says वर्षयसि क्लिप्तं त्व दाम्पत्यनायात्र कुप्यसि च ॥ (मालविकाग्निमित्र ३ २२) you heighten the romance *what time* you get angry ! Here there is simultaneity between the क्रियाः क्लिप्तं वर्षयसि and कुप्यसि conveyed by च In प्रादुर्भवति पयोः कल्पलाम्पिनं बभूव नम । रक्तं च पयिकट्टय (र ग) we get simultaneity of गुणः In आपूर्णंश्च कल्पधिरिन्दुमले यातश्च राहोर्मुक्त (मालतीमाधव ९) we get simultaneity of गुण (१) आपूर्णत्व and क्रिया राहुमुखगमन

But when we speak of simultaneity in समुच्चय (२) we must not be too rigorous आल्बार्कि's like जगन्नाथ extend the scope of the figure even to cases where गुणः or क्रियाः follow each other ॥

close succession Says र ग —युगपदिति क्रमन्यावृत्तयर्थम् । न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन विचित्राभेदेऽपि न समुच्चयवत् । Agam read जयरथः—यद्यप्यत्र (ie in the उदाहरण in अ ॥ —शेते शुभ्यति etc.) जयनादीना न यौगपदेन अवस्थान, तथापि तत्रैतन्वयं श्रेयम् । About the same stanza कुवलयादर says अत्र कामाचिर क्रियाणां विचित्राभेदमभेदेऽपि दृष्टव्यपवद्वान्भन्वावेन यौगपच ।

समुच्चय (२) vs कारकदीपक —But a relaxation of the rule of यौगपच is likely to make समुच्चय (२)—of त्रियास encroach upon the field of कारकदीपक. For, then what is there to distinguish between त्रियानि कृणति, वेत्ति etc (st 67), given as उदाहरण of कारकदीपक by मम्मट, and शेते शुभ्यति ताम्यति प्रप्यति प्रत्यायति भ्राम्यति । प्रेक्ष्युल्लिखति प्रप्यति दहत्युन्मूर्च्छति शुभ्यति ॥ given to illustrate त्रियामुच्चय by रव्यक? To say that there is गन्ध औषध्य in कारकदीपक and none in समुच्चय is futile, as we have already seen under कारकदीपक. So it is obvious that any relaxation of the requirement of यौगपच will be on peril of trespassing on the sphere of कारकदीपक. Thus जयरथ's appraisement of त्रियानि कृणति etc. as a समुच्चय cannot hold water [See जयरथ cited at p 124 Notes] मम्मट, to judge from his instances, is very scrupulous about यौगपच.

समुच्चय (२), in so far as it relates to त्रियास (not गुण), bears resemblance to कारकदीपक, where several त्रियास have one कारक. But whereas (i) in समुच्चय (२), the त्रियास are simultaneous, in कारकदीपक they follow one after another. (ii) In समुच्चय (२) the charm lies in यौगपच, in कारकदीपक it consists in the कारक being the same. (iii) In समुच्चय, the त्रियास may be sometimes निरन्तरम् in कारकदीपक, they must be पञ्चमूर्तक. (iv) In समुच्चय (२) even two त्रियास simultaneously occurring, can make the figure charming. In कारकदीपक the charm consists in several त्रियास being related to the same कारक.

For समुच्चय vs असंगति see असंगति

समुच्चय vs अतिशयोक्ति —Though no आध्यात्मिक except विधनाथ, is explicit on the point, a good many instances of गुणयौगपच and त्रियास यौगपच are found to resolve into कारकगुणव्यवहारगुणव्यवहार न यौगपच and कारक त्रियासाव्यवहारव्यवहार. In plain words, we find, in a good many cases of this figure one गुण producing another and yet both described as simultaneous and one त्रियास producing another and yet both described etc. (St. 119) Here the वैजयन्तगुण of the victors and शत्रुगुण of the vanquished are described as simultaneous, and it is not difficult to see how victors' वैजयन्त is the cause of the शत्रुगुण of the faces of the

vanquished कार्य and वारण are described as simultaneous for hunting at the शीघ्रकारिता of the काल. Or, in the words of तर्कवागीश, इदिति फलोत्पादनप्रतिपर्ययम्. Similarly, in the instance, पुनोति चासि तनुते च कीर्तिम्, one action—flourishing of the sword—is evidently the वारण of the other action, viz spread of glory. Thus it is clear that in such cases of समुच्चय (२), we have अतिशयोक्ति (iv) where there is यौगपद्य between कार्य-वारण. Read सा द. —एते हि गुणत्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारे नियमेन कार्य-कारण कारणनियमविपर्ययरुपातिशयोक्तिमूला ।

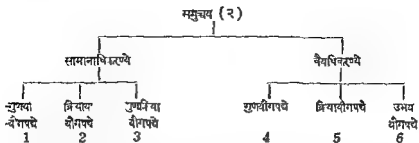
How to distinguish then such समुच्चय from अतिशयोक्ति? For मम्मट this difficulty would not arise. Because his अतिशयोक्ति (iv) is कार्यस्य वारणात् पूर्वं उक्तौ, not कार्यस्य कारणेन सम्बन्ध उक्तौ. So when one गुण produces another and yet both are simultaneous, or when a क्रिया produces another and is समानाहरीन, मम्मट will at once class it under समुच्चय and not अतिशयोक्ति.

But what about other आल्बार्किस् who bring कार्यकारणयो यौगपद्य also within the scope of अतिशयोक्ति? They give no clue to their view point. Possibly they would say that such समुच्चय is only अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure. So यौगपद्ये अतिशयोक्ति would, according to them embrace cases not covered by गुणयौगपद्य and क्रियायौगपद्य.

It should not be supposed, however, that all cases of गुणसमुच्चय and क्रियासमुच्चय, are cases कार्य-कारणयौगपद्य. There are cases of समुच्चय (२) where two गुण or two क्रिया are simultaneous, but there is no कार्य-वारणभाव involved in them. Thus in the stanza from विष्णुसौवर्चस्य ४३ — अयमेवपदे etc (St 120), the क्रिया, viz वियोगोपनति and स्वीमवन of the days, are not related by कार्य-वारणभाव and yet the figure is समुच्चय (२). Similarly, in नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति त्रस्यन्ति च भवद्दृष, given to illustrate क्रियायौगपद्य by कुवलयानन्द, the क्रिया are not related as cause and effect. This shows that विश्वनाथ's insistence on अतिशयोक्ति (cp नियमेन . अतिशयोक्तिमूला in the quotation given above) is based on too narrow a view of the figure. It must be admitted, however, that समुच्चय (२), based on अतिशयोक्ति is more poetical.

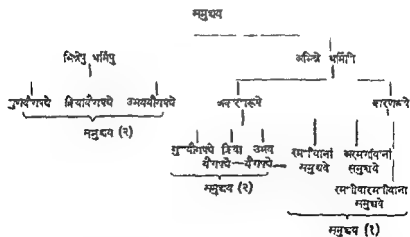
समुच्चय (२), like समुच्चय (१), was first admitted by रुद्रट. रुद्रट's definition confines its scope to वैयधिकरण्ये समुच्चय only. मम्मट, रत्नक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure. All except अप्पय्यदीक्षित are positive about the figure being present in सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य both.

Note the following scheme —

वैयधिकरण्य मनुष्य is where the गुण or त्रिव's present themselves in different abodes सामानाधिकरण्ये मनुष्य is where they present themselves in the same abode मम्मट is indifferent to सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य, though he recognises both in मनुष्य According to some वैयधिकरण्ये मनुष्य is more poetical than सामानाधिकरण्य मनुष्य रामचरण सर्ववागीश says अथ वैयधिकरण्ये ण प्रयोगप्रचुरं विद्विषतिविदोषजननरत्न च । इदं admitted वैयधिकरण्ये मनुष्य only

रत्नागधर gives a scheme comprehensive enough to include the first variety of मनुष्य also —

The scheme is ingenious enough. But it is rather strange that सर्वकारपदे मनुष्य, to which सिद्धय drew attention escaped जगन्नाथ's penetrating insight. For neither has divisions of मनुष्य (२) nor has मनुष्य (१) of them are based on सर्वकारपदे O is he studiously

keeping समुच्चय from encroaching on अतिशयोक्ति? जवरय also is silent over this point

Essentials — [समुच्चय (गुणक्रियाणां) यौगपच अत्र] (1) There must be two or more गुणस or क्रियास or गुणक्रियास coming into being *simultaneously* (2) The गुणस or क्रियास or गुणक्रियास may appear in the same abode or different abodes (3) When they appear in different abodes they are more charming (4) The गुणस or क्रियास may or may not be related as कार्यकारण (5) When related as कार्यकारण the figure ■ based on अतिशयोक्ति and is more charming than the other variety not based on कार्यकारणभाव (6) Simultaneity ■ necessary though आलंकारिकस differ on the point otherwise the figure will shade off into वारकौपक (7) When based on अतिशयोक्ति the अतिशयोक्ति charms us Otherwise mere simultaneity is the source of charm (8) Simultaneity is usually marked by च-च or single च though other variants are also possible It is significant that in one and all the instances of मन्त्र we find च-च used

§ सू ५५ ■ स्वन्दो etc Construe — वा गुणसद् गुणक्रिया स ■ अन्य (समुच्चय) । तु marks transition from the 1st variety गुणक्रिया । e गुणो (or गुणा) च क्रिये (or क्रिया) च गुणक्रिये (or गुणक्रिया) च There may be गुणस two or more than two क्रियास two or more than two and गुण क्रियास two or more अन्य other than the preceding समुच्चय

द्वृत्ति गुणो etc The dual only shows the possibility of two गुणस etc but does *not* exclude the possibility of three or more गुणस etc

St 119 विदलित etc. Illustrates गुणयो यौगपच No sooner did the victor's army look bright with triumph than the vanquished looked sullen Construe तत्र इत् बल आशु विमल अभवत् च तानि प्रखलमुत्तानि मलिनानि नातानि च । प्रखल reference to the enemies

Here the two गुणस वैमल्य and मालिन्य appear simultaneously Their यौगपच is conveyed by च-च Note that here वैमल्य and मालिन्य are कारण and कार्य respectively described as simultaneous in order to convey कारणत्व शीघ्रकारित्व Thus is therefore अतिशयोक्तिमूल समुच्चय Note again that here we have वैयधिकरण्ये समुच्चय with वचन्य abiding in तत्र बल and मालिन्य in प्रखलमुत्तानि The stanza ■ taken from हर्द'९ काव्यालंकार ७ २८

St 120 अयमेकपदे etc Illustrates क्रिययो यौगपच विक्रम's wail over his separation from उर्वशी which he feels acutely now that the rainy season has set ■ एकपदे all of a sudden अहोभि निरातल्लस्यै

मन्दिभ्यं i.e. अहानि^० रम्याणि मन्दिनि । The days have become pleasant as there is no heat

Here विद्योपपत्ति and अहानि रम्याभाव are क्रियास that take place simultaneously as is indicated by च-च Hence is it क्रियावीगपच. Note that there is वैषधिरूप्य due to विद्योपपत्ति being in relation to विक्रम, and रम्याभाव in relation to अहानि. Here there is no वाप-वारणभाव, much less अनिरयोक्ति. The charm lies in simple वीगपच

St. 121. क्लृप्तं etc. Illustrates गुण क्रिययो वीगपच The king only cast an angry glance at the enemy and the enemy was plunged in distress. Construe महोपनीन्द्र मरुत्यात् तत्र निगतेऽहमोदरसि यद्यु अहिते क्लृप्त भवत्) च, तेन यदपि आपदा यदाशे प्रकुटं पतिन च । क्लृप्त Angry सिद्ध etc. Having beauty (श्री) similar to (मोदर) that of a white lotus.

Here there is वीगपच of the गुण, क्लृप्त्य and the क्रिया, आपत्कटाक्षपान वीगपच indicated by च-च. Hence it is गुणक्रियावीगपच Note that again we have क्लृप्त्य, the वरग of आपत्कटाक्षपान, the कार्य Both being simultaneous, we have अनिरयोक्तिमूलक समुच्चय As वरुच्य abides in the यद्यु of the king and as आपत्कटाक्ष fall on the enemy, it is वैषधिरूप्ये समुच्चय

पुनोति etc. सम्प्र here criticizes the definition of समुच्चय (2) given by रद्र as being too narrow रद्र's definition is स्वधिकरणे वा यस्मिन् गुणविवे धैवरात्मैस्मिन् । उपपत्तेि देवे समुच्चय त्वात्तदन्वोऽपी ॥

In the definition there are two requirements (1) स्वधिकरणे (2) यस्मिन् देवे When they are strictly adhered to, we shall have to call that alone as समुच्चय where (1) the गुण क्रियास appear simultaneously in different abodes and (2) on the same scene (यस्मिन् देवे) This standard will result in the exclusion of instances like पुनोति वाग्ने etc. and इत्थं च etc. which are acknowledged to be समुच्चय.

Because, in पुनोति वाग्ने यद्यु व कर्मिन्, the क्रियास appear in the same अधिकरणे the soldier This shows how the requirement of वैषधिरूप्य unnecessarily limits the scope of the figure.

Further this will show how futile it is to interpret समाने देशे as referring to सामानाधिकरण्ये and to suppose that there was some view of समुच्चय which confined it only to सामानाधिकरण्य. The words are clearly from रुद्र and embody no view of सामानाधिकरण्ये एव समुच्चय. In fact, we are aware of none who held this narrow view. Note again how नमिसायु also takes समाने देशे गुणक्रियाधिकरणयोर्वस्तुनो देशाधिकरणमेत्त्रमेवेति कृत्वा

३५ A—पर्याय (१)

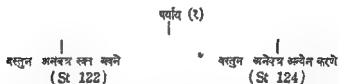
If the charm of समुच्चय (१) and (२) consisted in यैगपय or simultaneity of कारण, गुण etc., the charm of both the varieties of पर्याय consists in क्रम or *sequence*. That is why पर्याय is given a place immediately after समुच्चय, in the order of the figures.

पर्याय (१) —This consists in one and the same thing abiding in turn (पर्याय = क्रम) in different abodes. Thus, in स्थिता क्षण पश्चममु ताजिताभरा पयोधरास्तेषनिपातचूर्णिता । वशीषु तस्या स्तलिता प्रोदिरे, क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दन ॥ (कु स ५ २४), the poet describes how the first rain-drops passed from place to place on the body of पावनी, practising penance. But this is a simple पर्याय (१), because it involves no अतिशयोक्ति. It depends for its charm on the minute study of the course of the drops. Another instance of simple पर्याय will be विमुहतागदधराश्रितिता, स्तनाङ्गागदरुणित्वाच्च कन्दुकात् । कुशाङ्गुरादानपरिक्षताङ्गुरि कृतोऽक्षसुत्रप्रणयी तया कर ॥ where पार्वती uses her hand, until now used to the rouge and the ball, for holding the ascetic's rosary.

But पर्याय (२) becomes more striking when based on अतिशयोक्ति. Says a poet to a king मकरालम्ब कृशी स्थित्वा हृदये(?)ऽमृतशिखा च चिरम् । सप्रति निर्देपि वै राजन् वदनान्मुजे सुधा वमति ॥ (२ गं) where nectar is described as abiding in turn in the bosom of the ocean, the heart of gods, and on the king's lips. Here the सुधा on the lips of the king i. e. his sweet tongue is अश्ववमित as the same as the सुधा in ocean and heaven. Hence there is अतिशयोक्ति, underlying the पर्याय. Not only that. There is an additional charm due to the successive positions being higher and higher higher than कुञ्जि is हृदय, higher up still is वदन. Sometimes, the successive positions may be lower and lower. Sometimes, however, there may be no such uniformity. In fact, जगन्नाथ insists upon the presence of a poetical touch like this in पर्याय. Read यत्र आभारापेक्षतस्मिन् भक्रमेयु क्विदपि कविकल्पनापेक्षा तत्रैकयमलम्कारः । यत्र तु सर्वादि लोचनद्वय न तत्र कश्चिदलम्कारः । In all these cases there is of course the basic विरोध of one thing being found in several places.

पर्याय is a figure dating from रुद्र who called पर्यायक also by the same name रुद्र also recognised the two varieties (१) and (२) of the figure admitted by later आल्कारिक. After him the figure in both forms was admitted by all मम्म स्वयक, विशनाथ जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित अप्पय्यदीक्षित gives three sub-divisions of पर्याय (२) viz सकोचपर्याय विकल्पपर्याय, and शुद्धपर्याय based upon the succession आश्रय becoming smaller and smaller, or bigger and bigger or neither of the two

Note the following scheme —

This principle of division मम्म borrowed from रुद्र Of the later आल्कारिक only विशनाथ takes note of it The object may itself occupy different abodes or some agent may place it in different abodes.

For पर्याय (१) is सार see सार

For पर्याय (२) is विशेष see विशेष

Essentials — [पर्याय इमं क्रमाश्रयणार् पर्याय ह्यन्वर्थमभिधानम् । इत्यक]

(1) The poet must describe one and the same thing as abiding or being placed in different places *in succession* not simultaneously (2) The fact must be charming in itself (3) It appears still more charming when based on अनिदयोक्ति. (4) There may or may not be some system in the choice of the successive positions. They may indicate gradual descent (अरोह) or ascent (आरोह) or neither (5) The thing in question must *leave* one आश्रय before resorting to another जगन्नाथ insists on this. Otherwise it is no पर्याय, says he. Read न्यस्तस्वनात्तेषु अपत्यक्ये सन्धेव एव यथास्य श्लोके प्रयोगार् (6) There is of course the basic charm of विशेष viz. one thing being found in several places

§ ५६. एक प्रयोग etc. Construe एक (वस्तु) इमेन अनेवत्रिन् भाषते (भरती वा कियते वा) (म) पर्याय । प्रयोग This is the essence of the figure. The name पर्याय also means इमं भवति वा कियते वा The thing may abide in निदयसु by itself or at the instance of others. This explanation is obviously based on मम्म's स्वर्ग वा स्थिते वा

St. 122. नव्याश्रय etc. Illustrates वस्तुन सार अनेवत्र भवने पर्याय (१) The words of the wicked carry venom (बन्धु) in them This is

conveyed by tracing the course of कालकूट from the ocean to the wicked tongue *ab* Construe कालकूट, इय उत्तरोत्तरविशिष्टशब्दा आश्रयस्थिति तव केन ननु उपदिष्टा । कालकूट ॥ (कालस्य मृत्योः कूटः छत्रकूट इव) Deadly poison उत्तरात्तर विशिष्टपणा आश्रयस्थिति manner of staying in abodes in which the successive positions are more and more exalted कूट is higher than हृदय वाक् is higher up still वृषलक्ष्मण (कण्ठे) Gen. sing of वृषलक्ष्मन्, शिव whose bull ॥ his symbol (लक्ष्मन् n) Śiva drank the हालहल (=कालकूट) churned out of the ocean अथ later खलाना वाचि because the words are deadly like poison

Here कालकूट is described as remaining in the different आश्रयसु in succession viz अर्गवहृदय शिवकूट and खलवाच् The stanza has the charm of being अतिशयोक्तिम् It is अतिशयोक्ति to conceive the venom on the lip of the wicked as the same as कालकूट There is further आरोहकर्म in evidence in the stanza as seen above which makes it still more charming As कालकूट itself occupies the आश्रयसु in succession this is वस्तुन स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय

St. 123 विम्बोष्ठ एव etc Illustrates पर्याय (२) of the same sub-division as illustrated by St 122 but based on श्लेष A lady of sanguine lips becomes sanguine at heart

Here रग is described as being present successively in the different आश्रयसु viz विम्बोष्ठ and हृदय This is therefore वस्तुन स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय There is again अतिशयोक्ति based on श्लेष in conceiving रग (ruddy hue) as identical with रग (love) In the instance above there was अतिशयोक्ति based on साधर्म्य here it is based on श्लेष र ग takes exception to the validity of the पर्याय here पर्याय cannot occur where the former आश्रय is not left by the object before it occupies a newer one Here रग has not left the ओष्ठ

रागस्य वस्तुतः भेदे etc. See above

Additional Stanza (See Text ॥ 150 bottom) श्लेषोपरिप्लव्यन्ति etc. ॥ read by a good many mss. The Tvm edition reads it and the commentaries there presuppose it Illustrates once more the same variety of पर्याय as Sts. 122 123 Description of changes wrought in a maiden's figure by the onset of youth सम्प्रदायप्रकाशिन्या interprets c as स्वकामात्कुक्ष्यविष्य वक्ष्ज् अद्वितीय अनुपम भवति । वक्ष्ज् becomes कुक्ष्यविष्य The वक्ष्ज् that was up to now (मातृ)कुक्ष्यविष्य (because she was a suckling) becomes अद्वितीय (without a match) So कुक्ष्यविष्य passes from वक्ष्ज् to वक्ष्ज्

Here, the गुह्य, तनुत्त, मरुत्तान्त्रि and कुम्भचिन्त्य are found by themselves passing from one abode to another Hence this is वस्तुन स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय Note that there is अन्वितोचि underlying the figure Be cause the तनुत्त of the श्रेणी is not the same as तनुत्त of the मध्यभाग Nor is the मरुत्तान्त्रि of the पदस the same as that of the लोचनस. So कुम्भचिन्त्य of the मुख is not the same as that of the वद

St. 124 ॥ ताण etc. Illustrates एकस्य अन्वेन अनेकत्र करणे पर्याय The demons so long engrossed in रत्नोद्धरण from the ocean lapse into a spell of love-making श्रीसदोदरस्नाभरणे उषा takes this to mean कौस्तुभभरण = विष्णु It may as well be श्रीसदोदरस्नाभरणे (एवरत्त) solely absorbed in collecting the jewels found along with Lakshmi Thus makes a better sense and is adopted by साहित्यचूनामणि प्रियाणा विम्बाधरे Plural प्रियाणा stands for the singular प्रियाया viz मनोरमा, the form assumed by विष्णु to lure away the demons. Or प्रियाणा refers to their beloveds whose memories they conjured up at the sight of मनोरमा? मा. चं says विजय परित्यज्य मनं कुम्भनादिसक इत्यित्यर्थे । There is a suggestion of अन्वितरेण also Read मा च विम्बाधरं सवन्त्रलेभ्योऽपि इति न्यह्यन्वितरेणोऽपि ।

Here कुम्भचिन्त्य—Cupid—is described as transferring the heart of the demons from रत्नोद्धरण to प्रियाणा विम्बाधरः Thus it ॥ एकस्य अनेकत्र अन्वेन करणे पर्याय

३५ B—पर्याय (२)

If in the first variety of the figure the charm lay in one thing coming to abide in different abodes the second variety derives its charm from different things coming in turn (क्रम) to abide in one abode In पर्याय (१) the व्रम was in respect of the भाषास, in पर्याय (२), it ॥ in respect of the अपेक्ष जयरथ looks upon them as two distinct figures and not divisions of one and the same figure Acc to him कान्यप्रकाशकार also means likewise Read —अतश्च द्वी पर्यायैः । न पुनरेक एव सामान्यलक्षणायोगात् । अतश्च कान्यप्रकाशकृता पृथगेने लक्षितौ ।

In पर्याय (२), the poet ॥ found depicting the vicissitudes through which ॥ thing passes The object assumes one aspect now and another later The aspects are the आश्रितस and the object ॥ आश्रय The once glorious श्रेणीया had fallen on bad days Her streets once used to the sweet jangle of the anklets of अम्बिकावास now echoed the ominous howls of the jackals निशासु भास्वरुन्मुपुष्पा य सन्तरोऽभूदम्बिकावासिणाम् । नदन्मुखेस्ताविचिताभियाभि स वाक्ष्ये रानपथ दिव्यभि ॥ (रघु २६ १२) Here as the अम्बिकावास and शिवास resort in succession to the same रानपथ, we get

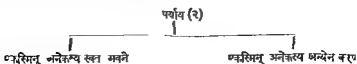
पयाव (२) पत्नी, once a jolly princess, turns an ascetic. She once wore ornaments, now she dons a bark. विमित्यप्याभरणानि यौवन धृत त्वया नार्धकशोभि वल्गु—(कु स ५४४), asks शिव in disguise. This is again पर्याय (२) because अभरण and वल्गु are described as अश्रित in turn in relation to the same आश्रय, viz पत्नी. Similarly, in नभसोऽप्यमहार तमा बभूव तस्मिन्नथा लोक (रुद्र ७४१) there is पर्याय (२), owing to the two आश्रित viz तमस् and आलोक occupying in turn the same आश्रय viz नभस्. In short, in the 2nd variety, one आश्रय is resorted to by different आश्रित in turn. As in the first variety, there is here a vein of विरोध between one आश्रय and several आश्रित. But पयाव (२) leaves no scope for अनिदयोक्ति which could underlie पयाव (१).

पर्याय (२) vs परिवृत्ति — In both one आश्रय is resorted to by भिन्न आश्रित at different times. Just as अभरण and वल्गु are found in turn on the same पत्नी, so in the परिवृत्ति (St 108), वसुधरा and प्रहार are found in turn to be with the same इतरविसर. But whereas (1) in पर्याय (२) there is no idea of exchange, but merely a description of phases of one object in परिवृत्ति, there is the idea of exchange. That is to say in पर्याय, the implication is This object assumed this other aspect after this one. While in परिवृत्ति the implication is This object exchanged this for that. Thus in the former क्रम interests us, in the latter विनिमय. (2) In पयाव, the thing leaving the object is not taken up by someone else. In परिवृत्ति, strictly considered it is taken up by someone else who gives something else in return. (3) In पर्याय, there is only one आश्रय or party. In परिवृत्ति, strictly taken there are two parties between whom the bargain is struck. Vide परिवृत्ति. Read सा द. — अस्य (पर्यायस्य) विनिमयाभावात् परिवृत्ति (भद्र) (4) In पयाव (२) the आश्रित that abide in turn can be two or more. In परिवृत्ति, they cannot be more than two the thing that is given up and the thing taken.

For पर्याय (२) vs सार, see सार

For the development of the figure see पयाव (१)

Note the following scheme —

These divisions correspond to those in पर्याय (१). रुद्र was their originator. विधनस्य also admitted them.

Essentials — [पर्याय = क्रम , परस्मिन् अन्व क्रमेण भवति] (1) There must be one आश्रय and two or more आश्रितः (2) The आश्रितः must abide or be made to abide in the आश्रय in turn one after another (3) This variety generally embodies the vicissitudes of an object (4) The theme must be poetically striking; पुरा वत्र घा तत्र अधुना एव is no पर्याय (5) This variety of पर्याय does not leave much scope for अन्विद्योक्ति (6) The आश्रितः must abide in the abode one after another One must leave and then the other enter Otherwise there will be no क्रम and therefore no पर्याय

§ सू ५० अन्य etc Construe ततोऽप्यथा अन्य (पयाव) । The other variety is just the other way ततोऽप्यथा the other way । e अनैर परस्मिन् पयाव (२) was एव अनेकस्मिन्

वृत्ति — क्रमेण not युगपद् Thus would distinguish this variety not only from विदेष but also समुच्चय (२) and (२) where, in case of सामानाधि करण्य, numerous things are present in one abode but simultaneously

St 125 मधुरिम etc Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य परस्मिन् स्वप्न स्वप्ने, The words of the wicked though felt as agreeable at first prove disastrous later. मधुरिणा स्विरे रत्नाना वच द्रुषु qualifies अमृत b construe अथ तदेव अन्वयमिदं मोहहेतुं ह्यहहल विष कथयति । e On second thoughts, the words pierce the vitals

Here रत्नाना वच is आश्रय अमृत and शरत्क by themselves abide in it in turn. Hence it is अनेकस्य परस्मिन् स्वप्न स्वप्ने पर्याय

St 126 सत्रेह etc Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य परस्मिन् अन्येन करणे The startling changes made in the worldly circumstances of a ब्राह्मण when fortune smiled on him Some like भीमसेन see in it is reference to the well known episode of सुदामन् सत्रेह said in contempt of the petty house of the past. दिवं सन्धावकाशं मन्दिरं A sky-scraper! जर्सी refers probably to the premature old age brought about by under feeding वरिणा ष्ठा वनाभा घटा [घटा rows] Elephant symbolized the height of affluence in those days Cp Marathi गजान्त सङ्गी. धुद्रं मुसलप्वनि See st. 95 धुद्रं contemptible or indistinct, low (due to the action being without vigour!) d Construe पिकने अथ दिवं इत्यं भूमिं ममारापित इति आश्चर्यम् दिवसं Time has done the miracle.

Here पिकने make the same दिन in turn the आश्रय of each one from the following pairs गेह—मन्दिर धनु—वरिण्यास सुमलप्वनि—मर्गापन. Hence it is अनेकस्य परस्मिन् अन्येन करणे पर्याय

अत्र एकस्यैव etc. ममत् wants to distinguish between वरिण्यास and पर्याय. In परिष्कृति there can be a barter (तानोपपन्न) because there are

two parties Here since there is one party only, such barter can never be intended (अविवक्षित) हानोपादान is barter. Tvm. edition refers to a reading हानोपादानयोर्विवक्षितत्वात् This would make a better sense In this figure, हान and उपादान are intended with reference to one party only, therefore it cannot be परिशुचि where हान and उपादान are between two parties. This reading makes it unnecessary to interpret हानोपादान as barter which is rather a free rendering अत्र । e. in पदार्थ as illustrated by तद्रेव ननुभिति etc

३६—अनुमान

अनुमान in तर्क means the process (प्रमाण) that leads to and includes अनुमिति I see smoke on the hill, I infer fire on it What made me arrive at the knowledge of fire from the sight of the smoke is the process of अनुमान (cp अनुमितिरण अनुमानम्) The knowledge of fire is the अनुमिति धूम is साधन in relation to the अनुमिति which is साध्य

अनुमान in the realm of poetry runs on similar lines The तार्किक sees the धूम The कवि sees how the कवयः of the woman pierce the heart of the man The तार्किक infers that there is fire on the mountain The कवि deduces that ahead of the woman runs Cupid with an arrow fixed on the bow! वन पतत्यकलना दृष्टिर्निश्चिता पतन्ति तत्र शरा । तच्चापरोपिदशरो भावत्यासा पुर रमरो मन्ये ॥ (सा ६) The fire is not seen but *inferred* by the तार्किक स्मरस्य पुरोधावन is not seen but *inferred* by the poet Then there moves a cloud in the sky To the poet it is smoke pervading the sky He infers therefrom that the fire of love has been burning down the trees in the form of travellers वय रन्ध्र व्योन्नक्षत्रजलद धूम स्थगयति । तथा मन्ये लङ् पश्चिमतस्खण्ड स्मरदव ॥ स्वरथक [cp मेवालीक भवति खलिनोऽव्यन्यथादृष्टि चेत् । वण्टारेवप्रणविनि नने किं पुनर्दूरतस्य ॥—मेवदूत १३] This is again अनुमान more poetical than वन पतत्यकलना etc, because it is based on रूपक मय एव धूम स्मर एव दव, प्रविका एव तरव Such are poetical अनुमानस some more poetical than others १ ग —अस्य च कविप्रतिभोऽपि विज्ञानेन चमत्कारित्वे काव्यालंकारणा ।

The अनुमान becomes poetical when the theme = poetical enough and when blended with other figures The poet does not care for all the varied details like व्याप्तिज्ञान and उपाहरण for which the तार्किक has the highest respect His process is simpler The poet looks to the fact and draws his own poetical inference The inference may not be strictly true, but is bound to be poetical Who can impugn the validity of the poet's conclusions? Who can challenge the validity of तच्चापरोपिदशरा भावत्यासा पुर रमरो मन्ये? And yet the poet does nothing more

than give a particular reason for arriving at a particular conclusion. Read **कव्यक** यत्र साधन साध्यप्रतीत्ये निर्दिश्यते सोऽनुमानालम्बार ।

अनुमान vs काव्यलिङ्ग :—In अनुमान, we get a साधन or हेतु and साध्य. In काव्यलिङ्ग also we get a हेतु and कार्य. To that extent there is similarity between the two. But (1) in अनुमान, the साध्य-साधनभाव is explicit, in काव्यलिङ्ग the हेतु-कार्यभाव is implicit or suggested. That is to say, in अनुमान, the हेतु or साधन is clearly stated to be such, by the use of Ablative, Instrumental or particles like यत्. In काव्यलिङ्ग, as we saw, the हेतुत्व is left to suggestion. (2) In अनुमान, the हेतु is within experience. The साध्य is a matter of conjecture. In काव्यलिङ्ग, the हेतु and कार्य are both within experience. (3) In अनुमान, the हेतु indicates something, in other words, it is शब्दक. In काव्यलिङ्ग, the हेतु accounts for something, in other words, it is समर्थक. (4) In अनुमान our thoughts proceed from the साधन to the साध्य. In काव्यलिङ्ग, our thoughts proceed from the कार्य to the हेतु. That is to say, in अनुमान, the question arises 'What does this (साधन) indicate?' The reply thereto is the साध्य. In काव्यलिङ्ग, on the other hand, the question arises 'how does this (कार्य) come about?' And the answer thereto is the काव्यलिङ्ग or हेतु. (5) Closely analysed the हेतु and कार्य in काव्यलिङ्ग become साध्य and साधन respectively in अनुमान. If प्रियाहृतमना प्रणिपातत्वन सेवा मन्यते is काव्यलिङ्ग, the corresponding अनुमान will be यत् जसौ प्रणिपातत्वन सेवा मन्यते तन्मादसी प्रियाहृतमना. (6) In अनुमान, there figure words like मन्ये, जाने etc. marking inference. At least they are implied. In काव्यलिङ्ग there is no room for them.

अनुमान vs अर्थान्तरन्यास —If the साधन in अनुमान is in the form of a वाक्य, we get two वाक्य as those in अर्थान्तरन्यास. In both, the हेतुत्व is explicitly stated. But whereas (1) in अनुमान, the हेतु is श्राव्य, in अर्थान्तरन्यास, it is समर्थक. (2) In अनुमान the two वाक्य are syntactically dependent due to the use of यत् यस्मात् etc., in अर्थान्तरन्यास, they are independent. (3) In अनुमान, the two वाक्य are related as कारण-कार्य. In अर्थान्तरन्यास they are related as सामान्य-विशेष. (4) In अनुमान, we get words like मन्ये etc. to mark the deduction made, in अर्थान्तरन्यास, there is no occasion for them.

अनुमान vs उल्लेख —In both, there figure words like मन्ये, ऋद्दे etc. But whereas (1) in अनुमान, there is certainty in the deduction, in उल्लेख, there is uncertainty. (2) In अनुमान, there is no सादृश्यप्रतीति. In उल्लेख, there is सादृश्यप्रतीति. Read सा द —उल्लेखाया अनिश्चिन्तया मतीति । इह तु निश्चिन्तया इत्युभयोर्भेद । इ ग —मन्ये-ऋद्दे-अभिमि जाने इत्यादिपदाना यत्र सादृश्यान्निमित्तसद्भाव तत्र उल्लेखानुपपत्त्या इति किंचे ।

अनुमान was first recognised by रुद्रट, though faint traces of the figure are to be found in उद्भट's काव्यलिङ्ग रुद्रट divides it according as साध्य and साधन are placed first or next. Another अनुमान of रुद्रट consists in describing a thing as past or future, even when it is not so, owing to some strong circumstance. No later आल्बनारिक admitted this variety मन्मट, रुच्यक, विश्वनाथ, नगजाय all admit the figure. मन्मट saw no charm in place-shifting. It was to him immaterial whether साध्य or साधन was placed first or next. His followers also assume the same attitude. अप्पय्यदीक्षित does not define the figure but classes it among the प्रमाणारकारः

Essentials — [अनुमान Deduction of course, poetical] (1) There must be some circumstance (साधन) on the basis of which the poet makes the deduction (साध्य) (2) Both the साध्य and साधन must be poetically striking (3) They may be poetical because of some other underlying अल्कार like रूपक or simply because of dignified style (शैशिक) (4) The साधन is clearly indicated by Ablative or Instrumental or words like यत्, यस्मात् and not suggested (5) The अनुमान often assumes the form यस्मादिद् भवति तस्मादिद् मन्वे (or ताने or विभावये etc.) (6) मन्वे etc. may sometimes be implied but clearly enough (7) The poet will not bother about the logicians' details like व्याप्ति or लिङ्गसामर्थं nor is it of any use to judge the accuracy of the साध्य by तार्किक standards. Because, after all, it is poetical

§ सू ५८ अनुमान etc. Construe यद् साध्य-साधनयोः वचं तद् अनुमानं उक्तम्. अनुमान is the statement of the साध्य and साधन साध्य is the thing inferred, the deduction. साधन the means thereto

वृत्ति — पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम् साधन is a reason that has three aspects i. e. must satisfy three requirements in order to be valid — (1) पक्षधर्मत्व, (2) अन्वयित्व, (3) व्यतिरेकित्वं पक्षधर्मत्व Being present in the particular case under consideration. The धूम is valid साधन for हेतु because it is present on the पक्ष or particular case viz. पक्षे अन्वयित्व or, more clearly, सवशे अन्वयित्व i. e. सवशे साधन (अन्वय = Presence) Being present in a similar case. धूम is valid because it is present in the सवशे i. e. similar instance of महानम — kitchen महानम is a सवश because साध्य बद्धि is present there. In such सवश, धूम also is present. व्यतिरेकित्वं or, more fully, निराशद् व्यतिरेकित्वं or व्यावृत्तत्व Being absent (व्यतिरेक = व्यवृत्ति = absence) from a dissimilar instance. धूम is absent from महासागरं a great lake which is a निराश because बद्धि is absent there

A valid logical हेतु must satisfy these three requirements (त्रिरूप)
But a poet has scant respect for these He will never wait to see if
these are or are not fulfilled by his हेतु or माधन

धर्मिणि भयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् साय of the सूत्र explained
साध्य [e g परंतो बद्धिमान्] as the denial (व्यवच्छेद) of absence (भयाग) of
the more extensive (व्यापक 1 e बद्धि) from the particular case (धर्मिन्
1 e परत) In plain words in परंतो बद्धिमान्, बद्धि is stated to be present
on the परंत Denial of Absence is Presence व्यापक and व्याप्य
Relative terms बद्धि is व्यापक or the more extensive one in relation to
भूम, the व्याप्य or the less extensive one बद्धि is more extensive be-
cause it is found not only in all cases where भूम is present but also
in others where भूम is absent as in a red hot iron ball (सुरायोगौल)
भूम is therefore less extensive

St 127 यत्रैत etc Illustrates अनुमान The glances of women
pierce the hearts of men because of Cupid their escort, aiming an
arrow at them (men) छद्दरोचलाचलरा with glances as unsteady
(चलाचल) as waves जमी मार्गणा Ref to मन्दारस of Construe तद्
सत्य शोषन, अचिनदारमरुद्ध आसा (मुद्रा) शाननधर स्वर चक्रीकृतचाप मग्न एव
थावनि। सत्य indeed अचिनदारमरुद्धर With his hand quivering on the
arrow set on the bow (अचिन) Quivering due to tension of his mind
or bow चक्रीकृतचाप adverb The bow is bent when the arrow is to
be discharged A compliment also to the arched eyebrows referred
to in a. शासनधर very obedient

साध्यसाधनयो etc. मम्मट, once more, differs from रुद्रट. रुद्रट had
divided अनुमान on the basis of the पौर्वापर्य of साध्य-साधन That is to say
साध्य first साधन next, was one variety the other being साधन first,
साध्य next [cp वस्तु परीक्ष परिमिन् साध्यमुपन्यस्य साधन तस्य। पुनरन्यदुपन्यस्येद्
विस्तीर्ण नैतनुमानम् ॥ ७५६] मम्मट finds no particular charm in this
place-shifting

It is significant that स्थक, विभक्त्य, कलाय also did not accept divi-
sions based on पौर्वापर्यविकल्प [पौर्वापर्यविकल्प lit. alternatives in sequence.]
मम्मट implies similar disregard for this principle of पौर्वापर्यविकल्प in the
matter of the धर्म in दीपक and in the matter of the समर्थ-नमर्थक in
अर्थान्तरन्यास

देव-परिकर

परिकर means 'whatever contributes to something else' and the
name is aptly given to the figure where the central charm consists in

the use of a single adjective or attribute or an array of them that contributes to the sense of the sentence कव्य says to शकुन्तला (शा ४१८) अभिजनवतो मर्तुं श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीन्दे, विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला । तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावन, मम विद्वेदा न त्व वत्से शुच गणयिष्यसि ॥ That pre-eminent sage promises very bright prospects for शकुन्तला in *abc* —To be the consort of one of noble parentage (अभिजनवत्) is enviable (श्लाघ्य) indeed To be preoccupied, every moment, with his acts great with glory (विभवगुरु) is no small fortune. To bear him a son and then too a sacred (पावन) one will be indeed the height of good fortune. Here each one of the विशेषणः * अभिजनवत्, श्लाघ्य, विभवगुरु, पावन makes a splendid contribution to the issue on hand viz a picture of the rosy future before शकुन्तला. Thus is therefore a परिचर. The कव्य wants to describe his beloved as a paragon of beauty Says he (मेघदूतः २१९) —तन्वी श्यामा शिखरिदशना पकविभाषोष्ठी, मध्ये क्षामा चकितहरीप्रिेक्षणा निम्ननाभिः । श्रीगीमरादलसगमना लोकनम्रा रत्नाभ्याम् या तत्र स्वाद् युवतिविये सृष्टिराषेव धातु ॥ Here as each of the epithets contributes to the central theme viz the picture of a beauty, we get a परिचर

In परिचर, the adjectives or epithets contribute to the वाच्यार्थ by the suggestion which each one carries. Thus each one तन्वी, श्यामा etc. suggests सौन्दर्य and thereby contributes to the वाच्यार्थ which aims at describing a beautiful dame. Not that the वाच्यार्थ would have remained incomplete in their absence. But certainly its charm is heightened by their presence As the suggestion is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि here. Read १ ग —एव वाच्यार्थस्य सत्वामपि निष्पत्ती सौन्दर्यविशेषाभावात् माकूल विशेषणम् .. । Again रस्यक विशेषणाना साभिप्रवच्य प्रतीयमानार्थगर्भं कार ॥ एव प्रतीयमानादात्म्यं वाच्योन्मुखत्वात् परिचर इति सार्थकं नाम ।

परिचर and काव्यलिङ्ग —We have seen how काव्यलिङ्ग usually assumes the form of विशेषण that are significant In परिचर also the विशेषण are significant But the significance of the विशेषण in परिचर is of a different type from that of the विशेषण in काव्यलिङ्ग In परिचर, the विशेषण are significant in so far as they lend an additional charm to the वाच्यार्थ which as we saw above, would not be defective in their absence In काव्यलिङ्ग on the other hand the विशेषण are significant because they explain or account for the वाच्यार्थ, which, hence in their absence would be rendered defective कव्य says (रघुवरा ८५५) मनुचन्द्रमिताम् मुनिं तत्र विभक्त्यं दुर्नेति मय् । Here if अत्र were merely to say रं मुनिं मां दुर्नेति we would be puzzled to know why the sight of रघुमणिं मुनि should pain अत्र But the विशेषण उन्मिताम् (with the hair lying

dishevelled) and विश्रान्तकम् (with the talk come to a standstill) make the matter clear to us. Thus, in short, in परिक्ल, the विशेषण is वाच्यस्य उत्कर्षापायक, in काव्यच्छिन्ने they are वाच्यमित्यद् or वाच्यनिर्वाहक.

Is परिक्ल a figure or mere दोषामाव? —आलम्कारिः raise the question Is परिक्ल a positive figure or does it merely mean an immunity from the दोष of अपरिष्कारत्व? काव्य must be निर्दोष (च तद् अदोषी शब्दार्थौ) अपुष्कत्व of अर्थ is a दोष, to which a काव्य becomes open, if therein is huddled up matter that has no bearing (अपुष्ट) on the issue on hand. And if in परिक्ल we get significant विशेषण, that means, it may be argued, that here we have a वाच्य free from that दोष of अपुष्कत्व. Thus according to this view, what is looked upon as a figure (परिक्ल) amounts to no more than a दोषामाव.

As against this, it is argued by मम्मट and others, that though significant adjectives are nothing more than a bare necessity for a काव्य, still there is undeniably some particular poetic charm (विशिष्टविशेष) when we are presented with an array of such विशेषण. That charm justifies परिक्ल as a positive figure. Read जयरथः—विशेषणानां वाच्यं बहुत्वमेव निवक्षितम् । अन्यथा ह्यपुष्कत्वस्य दोषत्वानिधानात् तत्रित्युक्तत्वेन स्वीकृतस्य पुष्कत्वस्य विषय-स्यात् । एव एवविशेषणविशेषणोक्त्यामद्वारेण कैवेय्यानिश्रयः समवतीत्यस्य अर्थकारकम् ।

It is not clear if there was any आलम्कारिक that preceded मम्मट who thus questioned the status of परिक्ल as an अलम्कार. मम्मट's predecessor रुद्र actually admitted the figure. It is just likely, therefore, that मम्मट refers in his वृत्ति not to an actual view like this, but just to a theoretical possibility. कुक्यानेद refers to it as actually the view of some (कैवेरि) आलम्कारिः like जयरथ and जगन्नाथ are entirely in agreement with मम्मट on this point.

Are numerous विशेषण a necessity for परिक्ल —This brings us to another question as to whether many significant विशेषण are necessary for the figure. मम्मट in his वृत्ति and जयरथ (vide the quotation given above) hold that the figure will be there only if there is an impressive pile of विशेषण, not otherwise. As against these जगन्नाथ and अलम्कारिः regard even a single विशेषण as enough to constitute परिक्ल अपरिष्कारितम्. For instance, says —अपुष्कत्वं अनेकविशेषणो पश्यन् एव परिक्ल इति न नियमः । ऐश्वर्यमहादिषु अपुष्कत्व(स्य) दोषतायेन तत्र एवमपि विशेषणस्य अल्पत्वस्य क्रियते विशिष्टविशेषणद्वारा परिष्कारवत् । जगन्नाथ says that many विशेषण only make the figure more impressive. विशेषणानामस्य वि-
महत्त्वस्यैव परिष्कारकत्वं कैवेरिः विशेषणवदमस्तु नमः । न तु प्रालम्ब्यद्वारादेव परिष्कार-
कम् । Possibly जगन्नाथ is right. Even a single विशेषण like अविद्वन्क

(in अभिजनवने भर्तु etc.) is enough to lend charm and hence to make the figure

परिकर was first admitted by स्ट्रट who divided it on the basis of the fourfold सकेत viz चरित, गुण, क्रिया and द्रव्य मम्मट, म्यक विधानाथ, चणनाथ, अण्व्यदीक्षित all admitted it अप्पव्यदाभित conceived in addition to development of the figure परिकरावुर wherein the विशेष्य is significant e.g चतुर्णां पुराणानां दत्ता द्वावश्चतुर्भुज where the विशेष्य, चतुर्भुज is significant in view of the पुराणार्थे being four आख्यायिका's, however are reluctant to accord recognition to this scone of परिकर

Essentials — [परिकरोति व्यङ्ग्येन वाच्यार्थे उपस्क्रोति, इति परिकर] (1) There must be used by the poet significant विशेषण, to qualify the विशेष्य (2) The more the विशेषण the more effective the figure. (3) The विशेषण will be significant provided they have a व्यङ्ग्यार्थ which heightens the charm of the वाच्यार्थ They must not be direct as in प्रशान्ता विनयाधानाद् रक्षणोद् भणानपि । न पित्र विनयस्यापि केवलं नमोहेतव ॥ (१२४) (4) The विशेषण only gave additional significance for even without them the वाच्यार्थे would be complete (5) Thus they are वाच्यार्थोपस्वरक and not वाच्यार्थनिर्वाहक as in कव्यचिन्त्र

§ सू ५९ विशेषणै etc Construe — यद् साकृते विशेषण उक्तिं न तु परिकर । तु Marks transition from the earlier figure to this साकृते विशेषणै साकृते = साभिप्राये Full of significance. Significance is the suggestion which contributes to the वाच्यार्थे Read इत्यक — विदपगाना साभिप्रायत्व प्रतीयमानार्थगमीभार । आज्ञम् [आ + √ कृ to intend] Intention

वृत्ति — अर्थाद् विदप्यस्य (उक्तिः) The सूत्र amplified साकृते विशरणे उक्तिः The word विशेषणै makes it clear that the उक्ति or statement relates of course (अर्थात्) to the विशेष्य For विशेषणै appear only in relation to a विशेष्य Thus the सूत्र means साकृते विशेषणै विशेष्यस्य उक्ति परिकर

St. 128. भद्गीजसो etc Illustrates परिकर A spy reports to सुषेष्ठिर how दुर्वेषन has on his side soldiers endowed with all those virtues that go to make a soldier a tower of strength धनार्चिता honoured with wealth To be inserted in the Translation after 'treasure' सपति रुच्यधीर्त्थ' who have made a name for themselves in battles (सपत् f) सहित who is in a conspiracy न भेदवृत्तयः Not bent on dissensions. d construe तस्य (in c) प्रियाणि अनुभि मदीह्यु वञ्चन्ति They seek to secure his (i e of दुर्वेषन) aims even at the cost of their lives. चतुर्भुज is the विशेष्य

Here the adjectives, महीनस, मानपना, यन्नात्ना, सयति लम्पवीर्य, न-मरुता and न मेदवृत्तव । all suggest virtues (vide उद्योत) that go to make the most dependable soldier This suggestion contributes to the वाच्यार्थे in that it shows how दुर्वोषन's cause is being defended by warriors of the most dependable sort Since the व्यंग्य is subservient to वाच्यार्थे there is no ध्वनि बल्यव्यस्य वाच्योन्मुख इति न ध्वनिविरयना—मा च

वचप्यपुष्टार्थस्य etc See above मन्म justifies परिहर as a positive अन्कार and not mere दोषवाक्य He says Though by declaring अपुष्टार्थे a दोष, we have naturally accepted that a वाक्य should be पुष्टार्थे, still, there does result some striking effect (बैविध्य) when many विशेषण are arrayed, as in the instance महीनसो etc (पञ्च) applying to the same विशेष्य (एकनिष्ठत्वेन) Hence is परिहर counted among अन्कारस्य अपुष्टार्थस्य दोषताभिधान In च ७ मन्म gives अपुष्टार्थे as a दोष It consists in the use of words that have no relevancy to the matter on hand अपुष्टार्थे as used here is a noun न पुष्ट अर्थे येन तद् अपुष्टार्थम् Irrelevant matter पुष्टार्थे also a noun here पुष्ट अर्थे येन Relevant matter निराकरणे स्वीकारं कृत When it is declared that अपुष्टार्थे is a दोष, it means that पुष्टार्थे is a necessity एकनिष्ठत्वेन । ए एकविशेष्यनिष्ठत्वेन च as illustrated in the stanza

Two points emerge from this argument - (i) that परिहर is an अन्कार, not mere दोषवाक्य (ii) that परिहर requires many significant विशेषण [See above]

३८—व्याजोक्ति

व्याजोक्ति is a statement based on pretence and is not to be mistaken for व्याप्तुति strictly confined to disguised सुनि-निरा In व्याजोक्ति, the poet makes a party resort to some pretence (व्याज) with the intent of concealing the real fact from others. उदयन sheds tears when put in mind of कठमत्ता whom he regards as dead To conceal the fact that the tears were caused by the memory of कठमत्ता, उदयन says to एतद्वीर्ये that they were caused by the pollen of कठमत्ता flowers इत्येवमस्मिन् कठमत्तादिना अस्मिन् । इत्येवमस्मिन् साधुत्वात् पुनः यव ॥ (स्वप्नवाच्ये यद्वत् ४ ७) This is व्याज कठमत्तादिना and the विद्वान् have succeeded in securing the release of कठमत्ता and कठमत्ता from the cellar where they were locked up by परिषदः इत्येवमत्ता finds them both in the समुद्रतट्ठे with कठमत्ता When challenged to account for their presence in the समुद्रतट्ठे, कठमत्ता pleads नदंति कठमत्तादिनास्तु कठमत्ता इत्येवमत्ता । इति कठमत्ता इत्येवमत्ता कठमत्तादिना च ॥ (मा ४ १७) Here कठमत्तादिना gives a false reason in order to keep back the real fact from इत्येवमत्ता This is

व्याजक्ति again That way व्याजक्ति has affinities with ऐवापहुति and the second variety of पर्यायोक्त conceived by अपव्ययभित् [Vide अपहुति and पर्यायोक्त]

व्याजक्ति can hardly claim any great poetical merit Its central charm does not consist in anything very poetical like अतिशयोक्ति व्याजक्ति may give rise to some irony it may get a certain loftiness due to the प्रौक्ति in which it is conveyed But more than that there is nothing very poetical about the figure Of course one व्याजक्ति may be nicer than another according to the greater or lesser degree of ingenuity and subtlety involved in inventing the excuse

व्याजक्ति vs अपहुति In व्याजक्ति the real fact is concealed and some unreal excuse advanced In order that the excuse advanced may seem plausible it is necessary that there should be सद्बन्ध between the excuse given and the real fact शिव is in horripilation due to emotion He wants to conceal that he is seized by emotion He therefore avers that the horripilation is due to cold Here there is सद्बन्ध between emotion and cold in so far as both can equally cause horripilation Thus between व्याजक्ति and अपहुति two points are common (1) Intentional (अनर्थ) concealment of the real fact and (2) Similarity between the fact desired to be kept back and the one established But whereas (1) in व्याजक्ति the thing is concealed by the speaker keeping silent over it in अपहुति the thing is concealed by being actually denied It can be easily seen how it would become ludicrous if शिव in the above instance were to say This is not due to emotion but to cold The real issue is thus suggested only in व्याजक्ति A denial is necessary on the contrary in अपहुति नैदं मुखं चन्द्रोऽयम् Read छक्रेवागीश—अत्र तु गेपनापरिमितेन वाग्वाग्निना विरयो ब्यज्यत एव न त्वभिधीयत नने भाव । द्वितीयार्थां गोपनरूपा गौरव प्रथममभिधीयते अत्र तु तत्त्वेति भाव । (11) In व्याजक्ति, the speaker's aim is practical viz to keep the hearer in the dark about the real issue In अपहुति it is poetical viz to draw at the सद्बन्ध between the thing denied and the one affirmed and thus to exalt it Read जयरथ—अपहुति हि प्रकृतमेव चर्चयितुम् प्रकृतस्तेषामनम् । इह तु उद्दिष्टं सत् प्रकृतं वस्तु वस्तुत्वान्नेन अपहुतेन निरुक्तं एति अशोभतेत्यादिभे ।

व्याजक्ति—ऐवापहुति In both one thing is concealed and another affirmed But while in व्याजक्ति there is no equivocation or ambiguity based on ऐव in ऐवापहुति the charm consists in the amb-

guity due the use of शिष्ट words. Read कुनल्यानन्द —तस्या (हेकापदुनी) वचनस्य भन्यथानयनेन अपह्नव ! अत्यामानरस्य हेचनरवर्णनेन गोपनम् ।

व्याजोक्ति was first admitted by वासन The figure must have been earlier still as वासन says in his वृत्ति या मायोक्ति श्लोके । रुद्रट did not recognise it. मम्मट, रुय्यक, विशनाथ, जगदाथ, अप्पय्यदीदिनि all admitted it. According to रुय्यक, व्याजोक्ति was included by रुद्रट under अपह्नवति who took a wider view of the figure अपह्नवति —साम्प्रायापह्नवो यत्र सा विज्ञया तपह्नवति । अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नप्यपह्नवति ॥ Thus is not borne out by रुद्रट's वाच्यालंकार

Essentials — [वस्तुनिरूपणरूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः —रुय्यक] (1) There must be a statement by someone, other than the poet. (2) The statement must relate to a matter that has come to light. (3) The speaker must attribute the matter to a cause which, though probable, is not the real one (4) Thus the speaker does to keep back the real cause (5) The real cause is sought to be concealed because the speaker feels abashed or is afraid or for some such reason

१ सू ६० व्याजोक्ति etc. Construe उद्भिन्नवस्तुन छपना रूपनिगूहन व्याजोक्तिः This will make clear that छपना goes with रूपनिगूहन in the compound उद्भिन्नवस्तु A thing that has come to light. छपना रूपनिगूहन concealing its real nature (रूप) by having recourse to some false pretext or excuse

वृत्ति—निगूहमपि actually means निगूहमपि ; e whatever is meant to be kept a secret कथमपि प्रभिन्न comes to light somehow केनापि etc ■ concealed under some pretext (व्यपदेश)

न शिवा etc मम्मट shows the difference between व्याजोक्ति and अपह्नवति व्याजोक्ति is not to be mistaken for अपह्नवति as in व्याजोक्ति (इह) there is no room (अभेद) for similarity between *firo viz* the प्रकृत and अपह्नवति being conveyed owing to the mention of the अपह्नवति only. Emphasis on उद्भिन्नवस्तु.

What मम्मट means is that since in व्याजोक्ति only the अपह्नवति is stated, there is no room for सादृश्य being conveyed In अपह्नवति, since both are stated there is room for it. अन्वयानु = प्रतीवचनवा अन्वयानु.

मम्मट does not mean that there is no सादृश्य between प्रकृत and अपह्नवति in व्याजोक्ति. As we saw above without such सादृश्य व्याजोक्ति will be impossible, because the pretext advanced will seem probable only, provided there is सादृश्य between the cause assigned and the actual cause Read मा श्री. अद्भुतो निः उद्भिन्नवस्तु सादृश्यम् । अत्र तु प्रकृत्यैव सादृश्यं प्रकृतनिवृत्तेः सम्भवं ।

St 129 शैलेन्द्र etc Illustrates व्यानेरि Looks like a नान्दीशेक. शिव who is in horripilation owing to the touch of पार्वती's hand at the nuptials explains the horripilation as due to the cold touch of the hands of हिमालय who was giving his daughter in marriage *ab* Dissolve शैलेन्द्रण (हिमवता) प्रतिपाद्यमाना या गिरिजा (पार्वती), तस्या यं हस्त, तस्य यद् उपगूढ (=उपगूहन = ग्रहण), तेन उल्लसन् यं रोमाञ्चादि, तेन विसङ्कुल (upset) च असी अस्मिन्निविधिव्यासङ्गमद्गालुञ्च (कर्मधारय) शिव was upset by the horripilation and confused (व्याकुल) with the consequent interruption in the performance (व्यामङ्ग) of the ceremony Construe ०मङ्गलम्, हा तुहिनाचन्त्यस्य परयो शैत्य इति ऊचिवान् (च), शैत्यन्तपुरमातृमण्डलगे सस्मित दृष्ट (च), शिव व भवनात् ॥ ऊचिवान् Who exclaimed 'How cold the hands of the Snowy Mountain!' शैलान्त दृष्ट Who was smilingly looked at by the Mothers in the harem of शिव, and his गण मातृमण्डल The मातृs or Divine Mothers are generally stated to be 7 in number Connected with शिव they attend upon his son, स्वन्द They are Energies personified गणs are the famous attendants of शिव

सस्मित दृष्ट. These Mothers were seasoned veterans too experienced to be gulled by the wily bridegroom! They knew too well that not cold, but *something else*, was at the root of the रोमाञ्च Hence their smile which is significantly mischievous! सस्मित does *not* go with ऊचिवान्

Here the रोमाञ्चादि (ञादि indicates tremor) was caused by emotion (सात्त्विकरूपतया प्रसूती) but was explained away by शिव as being due to the cold touch Thus रोमाञ्च caused by emotion though निगूढ, came to light and was deceitfully attributed to शैत्य by शिव Hence it = व्याजोकि

अत्र पुलक्येषु etc. पुलक्येषु = वेपु tremor Explains ञादि in रोमायादि सात्त्विकरूपतया प्रसूती that had developed emotional (सात्त्विक) in nature (रूप) They were due to emotion सात्त्विक Attributed to सत्त्वगुण being dominant in one = disposition सत्त्वोत्कटे मन्त्रि ये प्रमदन्ति भवन्ति सात्त्विक इति विदुर्निगुणवाणे ॥ Note the complete list of सात्त्विक भावः —स्वे सन्तोष्य रोमाञ्च स्वभगोऽथ वेपु । वैश्वानरशुक्रश्च इत्यथौ सात्त्विका मन्त्र ॥ शैत्यकारगतया प्रकृतितया दपलपितस्वरूपी Their real nature was concealed (अनन्ति lit. denied) as they were declared as being due to cold व्याजोकि प्रयोजयत cause the figure व्याजोकि

३९—परिसंख्या

For the figures दृष्टान् अनुमान and, to some extent, व्यञ्जित्, the भाग्यपरिचय were indebted to the कविः who had their दृष्टान्, अनुमान and

हेतु For the figure परिस्वया (and another viz अर्थावधि, not admitted by मम्मट), the आन्तरिकस्य are indebted to the पूर्वमीमांसकसः. The पूर्वमीमांसकसः divided विधि into three classes अर्थावधि, नियमविधि and परिस्वयाविधि. And it was this परिस्वया that was the prosaic forerunner of the poetical परिस्वया अन्वयः.

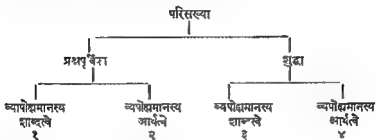
'परिस्वया' is very ingeniously explained by the मीमांसकसः परि as परिवर्ति and स्वया as बुद्धि. So परिस्वया is that विधि wherein stress is laid on the idea of exclusion. And the परिस्वया अन्वयः also derives its charm from its suggestion of exclusion. When वाण describing King दृष्टक says वयं च फलोत्तारं शक्यं, अल्पपुरित्वान्नेषु भद्रं, नृपुषु सुसन्ना, निरक्षेपुः करप्रदम् ... अमूर्त, he wants to show (दृष्टवत्) राजा भव नमीर, द्रवी च नमीर, प्रजाता सुसन्ना नमीर, प्रजाता करप्रदं नमीर. In other words while saying वयं च etc he wanted to exclude things that characterise an ordinary king. There by he sought to suggest that दृष्टक was an extraordinary king. कालिदास says of वन — कर्मणोऽप्योपदान्तये विदुषां मयाये बहु धुम् । (र वं ८ ११) suggesting how वन was not for परीक्षण nor his विज्ञ for विज्ञ, as they are in the case of an ordinary mortal. Here also since the poet wants to suggest the exclusion of things that are normally found with other mortals, the figure is परिस्वया.

Thus in short, in परिस्वया the poet states one thing in order to suggest the exclusion of its likes. The thing stated is striking, not so much by itself, as owing to the suggestion of exclusion it gives rise to. In fact, as मम्मट says the statement of an ordinary fact made in परिस्वया makes us look out for suggestion. अन्वयः स्वयमेव constitutes its central charm.

हेतु in परिस्वया. Though it is possible to have परिस्वया without हेतु the figure becomes more picturesque when it is blended with अर्थावधि caused by हेतु. The two meanings that a विधि word possesses make it a very convenient medium for परिस्वया. Take for instance निरक्षेपुः करप्रदं in the instance given above. करप्रदं has two meanings (1) Taking the hard and (2) Levying of taxes. The first meaning applies to निरक्षेपुः the second meaning applies to the thing excluded viz द्रवी च नमीर. Real दृष्टक — 'निरक्षेपुः करप्रदं, द्रवी

some are reluctant to recognise as poetical ¶ परिसर्या where the thing excluded is actually expressed Read र म —अन्य ¶ व्यावृत्तेरार्थत्वे एव परि सख्यालकार, अन्यथा तु शुद्धा परिसर्यैव इत्याहु । रुद्रट only recognised व्यावृत्तेरार्थत्वे परिसर्या —अन्यत्र ¶ तदभाव प्रतीयते—says he

Thus we get the following scheme —

For परिसर्या vs उत्तर, see उत्तर

परिसर्या dates back from रुद्रट He admitted all the divisions above excepting व्यपोक्ष्यमानस्य शाब्दत्वे, (१ and २) मम्मट, रज्जक, विश्वनाथ, जगन्नाथ all admitted the figure and its divisions on the lines of मम्मट अप्पयदीक्षित admitted the figure but does not give its divisions

Essentials —[यस्यचित् परिवर्तनेन कुत्र (१ वस्व) चित् सख्याय वर्णनीयत्वेन गणनम्—रज्जक who explains the name as meaning Counting something as worth describing by excluding something else So मा च also: परिवर्तन । तत्र वस्यापि परिवर्तनेन यत्स्यचित् सख्या वर्णनेन गणनम् । सम्बद्धं प्रथमं वा । See above for a different explanation and possibly a better one, because it brings out वर्ण्यमानस्य प्राधान्य] (1) The poet must state a fact too well known (2) The statement of a such a well known fact naturally suggests exclusion of facts similar ¶ it (तादृगन्वन्वपेद) (3) The charm lies in the suggestion of exclusion (4) The statement may or may not be in reply to a query (5) The matter sought to be excluded, may be actually mentioned or merely suggested. (6) When suggested it ¶ more poetical than when mentioned (7) When blended with देवमूर्च्छ भणित्येति, परिसर्या becomes more picturesque. (8) Sometimes the thing excluded is such as characterises an ordinary being As such its exclusion may exalt the matter under consideration e ¶ वस्व च परम्भ्याद् अर्थ etc.

१ सू ११ किंचित् etc Construe —एत अत्र वा एत वधि (सर्) तादृगन्वन्वपेदप्य प्रत्यये मा ¶ परिवर्तन्या रम्या । वृष्टं अष्ट वा यत् वयिर्न The thing may be stated in the form of a reply, to a query, or it may be barely

stated without a query : तदग्न्यवपोहाय प्रकल्पते Leads to the exclusion (स्वच्छेद = व्यावृत्ति) of things similar to it (i. e. thing mentioned) The mention of one thing naturally means the exclusion of other similar things. ¶ marks transition to a new figure

धृति — प्रमाणांतरावगतमपि वस्तु etc. When a matter is mentioned (गद्ये प्रतीति) even when it was already known from other sources of knowledge (प्रमाणान्तर) it results in the exclusion (स्वच्छेद) of other matters similar to the one mentioned प्रवेचनान्तराभावात् Explains how the mention of one results in the exclusion of others When a plain matter happens to be mentioned by the poet we cannot help concluding that by mentioning it the poet means to exclude others. What other purpose could there be we ask ourselves but this प्रमाणांतरावगतमपि means that the matter is so well known from other sources that its mention would be quite uncalled for unless there lay some motive behind it And this motive is वस्तुनाम्यवच्छेद प्रमाणान्तर source of knowledge अत्र च etc gives the divisions See the scheme given above तदन्यथा i. e. without प्र. उभयत्र — 1. प्र. पूर्वस्ये भन्वात्वा स्वपोहमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं च The thing excluded may be suggested or expressed

१ सूत्र ६२ Construe पूर्वस्य पूर्वस्य अर्थस्य ययोत्तर हेतुता चेत् तदा कारणमाला स्यात् ययोत्तर पूर्वस्य हेतुता । e. each preceding unit is the हेतु of each succeeding one. Note how our author recognises only this हेतु-कार्य variety, not कार्य-हेतु variety

ययोत्तर उत्तर उत्तर प्रति

St. 134 नितेन्द्रियत्वं etc. Illustrates कारणमाला, पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे A king's prosperity is the ultimate result of his self restraint

Here the pairs नितेन्द्रियत्व विनय, विनय-गुणप्रवच, गुणप्रवच-जनानुराग, जनानुराग सदा are interlinked, and each one of them is made up of units related as कारण-कार्ये It is therefore पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला. जगन्नाथ criticises this instance as being vitiated by मध्यक्रमदाय which arises as a result of the abrupt break in style in the matter of the clauses beginning with गुणप्रवचो विनयादवाप्यते The style would have been uniform and therefore flawless if the wording were नितेन्द्रियत्व विनयस्य कारणम्, विनय-गुणप्रवचस्य कारणम्, गुणप्रवच-जनानुरागस्य कारणम्, जनानुरागश्च सदा कारणम्—is जगन्नाथ's view That जगन्नाथ's criticism is just will have to be admitted in view of the fact that figures like कारणमाला depend for their charm more on *form* than substance Since uniformity of style is a very important aspect of *form* one can easily understand why जगन्नाथ insists upon it Read र ग —सर्वथैव य शब्द कार्य-कारणलौप स्थापक आशी प्रयुक्त म एव निवार्य । ध्व क्रमेण निबन्धन आकाशानुरूपत्वाद् रमणीयम् । अन्यथा तु मध्यक्रम स्यात् । यथा प्राचीनानां पद्य—'नितेन्द्रियत्व सदा' etc. The stanza is found in सरस्वतीकण्ठामरण ३ रदृष्ट has put the same idea in कार्यो form

हेतुमता सह etc. The author attacks रुद्रट for having admitted as an अलंकार the identification of a cause with its effect, which he (रुद्रट) styles as हेतु अलंकार Such identification which is in essence no more than गुह्य सारोपा (e.g. आयुर्धनम्) or शुद्ध साध्यवसाना (आयुरेव इदम्) based on कार्य-कारणत्व is not charming enough to be styled an अलंकार, says he. And if the instance अविस्मय-विकास etc. where cause is identified with its effect is recognised as good काव्य, it is due to the soft alliteration and not the कार्य-कारणयोत्प्रेर thereon argues अलंकार.

हेतुमता सह etc. Note रुद्रट's definition हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेद इदमेवम् । से-अधारी हेतु स्यादन्वेभ्य पृथग्भूत ॥ हेतु is a figure distinct from others, in which there is a statement (अभिधान) going to identify (अभेद-इत्) the cause with its effect (हेतुमता) [प्र-प्राय, through mistake (?) attributes this view to रुद्रट. आ चं, स प्रकाशितौ and सा चू are unanimous in attributing it to रुद्रट] हेतुअलंकार is only कार्य-कारणत्व-वन्तु

शुद्ध सारोपा or माध्यवसाना काल कमलविगम etc is शुद्ध सारोपा It would be शब्दा साधवसाना, if modified as अब कमलविगम etc. इति हेतुलकारो न See काव्यदिग्ग Development of the figure Prof. Banhatti's action to उद्भट्ट's काव्यालंकारसारसंग्रह pp XIX-XX) shows how the rian आल्वारिकस, भामह, उद्भट्ट and even मम्मट (or अष्ट ?) did not वु sponsored by the वैदर्भ school of दण्डिन् and others रुद्रट alone Kashmirian who admitted it, but his हेतु is different is हेतुस given in detail by दण्डिन् आयुर्वृत etc अष्ट says that conceived by रुद्रट consists in the identification of कार्य and e आयुर्वृतम् and is too colourless (वैचित्र्याभाव) to be styled an भूषणता = अलंकारता

e fails to see why अष्ट should have condemned हेतुलकार in y आयुर्वृत may not look poetical But कौकिलानन्द काल, सरला ष, etc have some poetical charm in them. आल्वारिकस like प्रकार appreciate such cases as अतिशयोक्ति शुद्ध सारोपा like तदीय न and its corresponding माध्यवसाना form, समोहनमिद, based on त्व, with suitable subject matter, are poetical enough

Notes p 104 In place of 'or like तदीय रूप कामिनीना समोहन' (2na para 2nd line), read 'or शुद्ध सारोपा like तदीय रूप कामिनीना समोहन and its corresponding साधवसाना'] उद्योत will call it अतिशयोक्ति, रुद्रट will say that it हेतु But both agree in seeing some charm therein So अष्ट does not seem just in his criticism of हेतुलकार as unpoetical

St. 135 अविरल etc रुद्रट gave it to illustrate हेतु Here (कल्प) काल is described as कमलविगम, अलिमद and कौकिलानन्द while in fact कल्प is the हेतु of the कार्यs viz of कमलविगम, of अलिमद and of कौकिलानन्द Thus here the charm consists in describing the हेतु as identical with the कार्य This is हेतु अन्वार of रुद्रट [Note that विगम, मद and आनन्द are not to be interpreted as विगमस्यतीति विगम, मद्यतीति मद, आनन्दस्यतीति आनन्द as this will make them actually हेतुवाचकs not कार्यवाचकs]

इत्यत्र काव्यरूपता etc Tradition has given (समाप्तानियु) thus as a काव्य in nature only due to its soft alliteration and not because they fancied (कल्पना) any हेतुलकार being there कौमलानुपास Soft alliteration of syllables like व-व, च-च-च, ग-ग, इ-इ कौमल whatever does not jar on the ear अनुपास alliteration, repetition of वर्णs (वर्णवृत्ति) समाप्तानियु सन् + आ + √ न्या Given traditionally रुद्रट says उद्भट्टाय उद्भट्ट's काव्यालंकारसारसंग्रह does not refer to it मा. च. —आमह-उद्भट्टया (?)

It is difficult to determine the आल्वारिकस who are thus hinted at by रुद्रट. Neither भामह, nor दण्डिन् nor उद्भट्ट has the stanza in question

these are put as replies to queries, we get प्रश्रुतियः परिसंख्या—व्योद्यमानस्य शब्दत्वे.

St. 132. कौटिल्यं etc. Illustrates शुद्ध परिसंख्या—व्योद्यमानस्य अर्थत्वे. A compliment to the beauty of a lady and to her immunity from faults to which the heart of an ordinary being is susceptible.

Here by कौटिल्यं कचनिकये is suggested न तु हृदि; by करचरणपरदलेषु रागः is suggested न तु हृदि; and so कठिन्यं कुचयुगले and तरलत्वं नयनयोः also suggest the absence of कठिन्यं and तरलत्वं from the heart. These are not given as replies to queries, nor are the things excluded mentioned. Hence शुद्ध परिसंख्या—व्योद्यमानस्य अर्थत्वे. Note how there is शेष in कौटिल्यं, रागः, कठिन्यं and तरलत्वं. This makes the परिसंख्या picturesque. Note again how the परिसंख्या exalts the lady as being above the normal—A vein of व्यतिरेक. Stanza found in रुद्रट's काव्यालंकार. ७.८१.

St. 133. भक्तिर्मथे etc. Illustrates in abc शुद्ध परिसंख्या, व्योद्यमानस्य शब्दत्वे. Some salient traits of great men. भव = शिव न युवतिक्रमास्त्रे. युवतिः प्व कामास्त्रे [cp. कथाः पञ्चदशैर्मुक्तस्य लक्ष्मि in St. 33].

Here न विभवे, न युवतिक्रमास्त्रे, न वयुषि state the things that are sought to be excluded. भक्तिर्मथे etc. are not replies to questions. Hence शुद्ध परिसंख्या, व्योद्यमानस्य शब्दत्वे.

४०—कारणमाला

मालादीपक, कारणमाला, एकावली and सार are रत्नमालाकारस (or शृंगलालंकारस) since all of them are made of units that are interlinked, like the links in a girdle. While examining the significance of the term माला, in मालादीपक, it was pointed out how it meant रत्नमाला (= शृंगलालंकार). The same is true of the term माला in कारणमाला also since कारणमाला is no more than कारणरत्नमाला. One wonders why अहङ्ग (after परिकर, जहङ्ग is the author) should not have put together in a group the last three at least (कारणमाला, एकावली and सार), if he was not able to disturb the position of मालादीपक, which मम्मट was perhaps justified in placing after दीपक. If anything, the assortment presented by अहङ्ग is promiscuous and arbitrary.

In कारणमाला, in its generally recognised form, each preceding thing is the cause of each succeeding one. Thus the norm becomes a (cause)—b (effect), b (cause)—c (effect), c (cause)—d (effect) ..... But जयरथ, जगन्नाथ and अण्णव्यदीक्षित recognise also another variety, wherein each preceding thing is the effect of each succeeding

thing. Thus the scheme of this variety would be *a* (effect)—*b* (cause), *b* (effect)—*c* (cause), *c* (effect)—*d* (cause) ..... In लभ्येन पुण्यैर्गृहिणी मनोशा, तथा मुमुत्रा परितः पवित्राः । स्फीतं यशस्वीः समुदेति नून, तेनास्य निरत्य. सन्तु नास्त्यलोकः ॥ (र. गं.) The series is पुण्य (C.)—गृहिणी (E.), गृहिणी (C.)—मुमुत्रा. (E.), मुमुत्राः (C.)—यशः (E.), यशः (C.)—नास्त्यलोकः (E.). In भवन्ति नरवाः पशान् पाप दारिद्र्यमेवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ (कु.) the series is नरवाः (E.)—पाप (C.), पाप (E.)—दारिद्र्य (C.), दारिद्र्य (E.)—अप्रदान (C.).

कारणमाला was first recognised by रुद्रट who did betray a *penchant* for figures in रश्ना form as illustrated by his रश्नोपमा and रश्नारूपम्. अहद, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अण्वस्यदीक्षिन all admitted the figure. जयरथ, जगन्नाथ and अण्वस्यदीक्षिन admitted an additional variety; viz. where each preceding unit in the series was the *वार्थ* of each following one. Others had admitted only that variety where each preceding unit was the कारण of each succeeding one. Read जयरथः—अचिद् विपर्ययेणापि भवति । क्या..... । अत्र हि पूर्वस्य उत्तरोत्तर कारणनयोपनिबद्धम् ।

कारणमाला vs. मालादीपकः—Both depend for their charm on the interlinking of units. But whereas in कारणमाला the pairs of units are related as कारण-वार्थ or वार्थ-कारण in मालादीपक, there is between the two units only that shadow of connection as is due to their being related to the same धर्म. e. g. बंदरुष्टेन नराः, शरी. -रिदिरि.....समासादितम्. That is, in कारणमाला, the charm lies only in the शृङ्खला based on वार्थ-कारणभाव. In मालादीपक, it lies in a शृङ्खला based on नाथर्थ, though superficial, due to the धर्म being stated once only.

Essentials:—[कारणमाला नाम शृङ्खला. Though there is वार्थमाला also, the name is accounted for as being due to the poet's greater emphasis on कारणस. Read अत्र यथापि वार्थानामपि माला विद्यते तथापि कारणशृङ्खलागतमेव वचिर्मेत्यम् इति 'विश्वनाथेन दि शृङ्खलाधरेण' इति -वाचन कारणमाला-धेयनिधानम् ।—पण्डित दुर्गा-प्रसाद on सा. द.] (1) There must be a chain of कारण-वार्थ or वार्थ-कारणस. (2) The larger the chain the more striking it becomes. (3) The charm is inherent in the chain of वार्थ-कारणस also. (4) Therefore even such a chain based on moral truths like चिन्दिबलं विनयस्य कारणे, पुण्यपरो विनयादकाप्यने is deemed poetical enough. (5) There should be uniformity of expression throughout the series, to convey वार्थ-कारणभाव. See how this is violated in the expressions विनयस्य कारणे and विनयादकाप्यने. (6) Again, in the case of interlinking words, they should be the same. Synonyms if used detract from the charm. Thus if गृहिणी is the word in the preceding pair, in the following गृहिणी should be used, not a synonym like कन्य or भर्वा.

Or does अद्भुत merely refer to the stanza being in vogue among सहृदयसः? In the absence any definite data, we can neither trust or distrust अद्भुत's 'योगमनुप्राप्तमहिम्नैव समाम्नासिषु न तु हेतु-श्रारत्-पन्था'. Today, the stanza will be appreciated as much for its कोमलानुप्रास as for its अतिशयोक्ति

One thing is certain After रुद्र, विश्वनाथ alone accepted the figure हेतु on रुद्र's lines आलंकारिकसः called it अनिशयोक्ति based on कार्यकारणमूला शुद्धा सारोपा or कार्यकारणमूला शुद्धा साध्यव्यक्त्या लक्षणा. रुद्र's innovation of कान्यहेतु (or कान्यलिङ्ग) became popular and ousted हेतु-कार. अप्ययदिक्षित has हेतुलकार where a cause and its effect are given ■ गृ असी उदेति शीताशुर्मान-च्छेदाय सुभ्रुवान्

इति पूर्वोक्तं कान्यलिङ्गमेव हेतुः What अद्भुत means is that a poetical हेतु should be something different from कार्य-कारणयोरैक्य underlying रुद्र's हेतु. And if one asks what it should be like, अद्भुत points to the figure कान्यलिङ्ग, as coming up to the expected standard of a poetical हेतु

४१—अन्योन्य

We have seen how, in उपमेयोपमा, the charm lies, at least partly, in the reciprocity of उपमानत्व and उपमेयत्व, and आलंकारिकसः, as we saw, attempt to incorporate reciprocity even in विनोक्ति to lend it an additional charm In the figure अन्योन्य, we find reciprocity as the principal feature

The poet in अन्योन्य, describes two objects as doing the same action (क्रिया), one in relation to the other, or bestowing the same attribute (गुण), one upon the other This reciprocity looks poetical because it involves the वितोष implicit in the subject of an action becoming its object and *vice versa* In त्रियामा शशिनः भाति शशी भाति त्रियामया । (कु), where the poet describes त्रियामा and शशिन् as lending grace to each other, we have अन्योन्य The figure will look more striking if identical words are used to describe the objects, क्रिया etc cp शशिन् शशिन्, त्रियामा त्रियामा, भाति-भाति in the instance above If the words were शशी-चन्द्र, त्रियामा-राशि, भाति-श्लोभते, the figure would have been there, but not in a striking form Read रा तर्कवागीश—अथ वररण्या क्रिययोश्च चन्द्रैक्य वैचि-यपरिपोषकमेव न तु निवामकम् ।

The figure अन्योन्य dates back from रुद्र अन् (कान्यप्रकार), रय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्ययदीक्षित all admitted it

Essentials — [अन्योन्य क्रियाधान, गुणाधान वा अत्र] (1) It is the description of two things (2) They must do the same क्रिया to each other,

or bestow the same गुण on each other Read अथर्व — विद्यादभ्येत्य
 धर्मो लक्ष्यते । Again ॥ सर्वव्यापीति — विद्याद गुणव्याप्युपपन्नम् । तेन ' विद्या
 वरिषाद् अद्ग रतिता निता ' इत्यत्राभि अर्थे अन्वयः (3) If the actions are differ-
 ent, the figure will not be there, as in बार्हिके मन्त्रादिषु धनुर्भिं एतुर्धी
 (२ वं ४ २६) where इद् withdraws his bow and एतु brings his into use
 (4) Identity of words to describe the धर्मिन्स and धर्म will be more
 poetical though this is not vital in the figure. (5) The form may
 be A does x to B, B does x to A Or it may be A and B do x
 to each other That is अन्वय may be embodied in two वाक्य or one
 वाक्य When embodied in two वाक्य it is more direct. (6) Sometimes
 there may be the description of two objects producing each other
 which is no more than a विशेषण, as it can be accounted for Thus
 धीत जयो मया मया ययो धात् is अर्थोन्व because धा and मया belong to
 विशेषणम् In other words the same मया which produces
 some particular धा is not also produced by that धा Read
 अथर्व यदि पुनरे विद्याममाभि विद्यात् इत्यदि इत्यदि । यथा धमेनेत्यादि । अथ
 मया धीतौ इत्यत्र अर्थो जनाम् । देवतात्वेनात् विशेषणम् (7) The विद्या or गुण
 should be उपर्याप्त An अन्वय based on अथर्व इति विद्या or गुण would be
 ironical

३ श्च ३३ विद्या etc. Construe व तुनो परस्परं विद्यात् इति जयो अर्थो
 अर्थो वस्तुनो परस्परं विद्या जनने When there is mutual creation by
 two things by their action What is meant by ' mutual creation by
 action ' is विशेषण The idea is When two things bestow the same
 विद्या on each other the thing appearing with a विशेषण is conceived
 as being born (जात) therewith Note that the statement does not
 refer to actual mutual creation which being विद्या cannot be the theme
 of poetry Even in the well known Vedic lines इति धीतौ मया ।
 मया धीतौ इत्यत्र २० वर २) there is only विशेषण not real विद्या विद्या
 Note that the विद्या must be the same in both the cases

But the कृति connects the word with सार. Cp मिथ शीमारता सवादनद्वारेण.
By making the beauty of each other exalted (सार)

Here the Swans and ponds are described as exalting each other's glory (श्री सारणे) They do the same action to each other, hence अन्योन्य

Looking to the definitions of अन्योन्य by different भाष्यकारिक्स, it would seem that the figure will be possible both where the गुणक्रियास are उल्लापवाह or अपरुपवाह. But their instances are confined to उल्लाप only. An अन्योन्य based on अपरुपवाह क्रिया or गुण would be more comic than poetical.

४२—उत्तर

उत्तर ॥ a reply, a retort, a rejoinder, and the figure derives its name from the reply or replies it embodies. Sometimes the poet gives the bare reply from which the question could be imagined (उन्नय) by an easy guess. This is उन्नयप्रश्न उत्तर. In this variety 'प्रश्न' is to be understood as a question or merely as a remark that occasioned the particular उत्तर. Sometimes, however, the figure takes the form of several questions and answers the answers being too striking to occur to ordinary intelligence. This is निबद्धप्रश्न उत्तर. आल्फारिक्स specify one reply as being enough to constitute the first variety. But the second variety cannot be charming according to them, unless we have an array of questions and answers. रस्यक—
यन् च प्रश्नपूर्वक असमावर्तीय उत्तर तत्र न सङ्ग. तावन्मात्रे चास्त्वप्रतीति । २ ॥ —
उन्नयप्रश्ने सङ्गुत्तरस्य चास्त्वम् । निबद्धप्रश्ने ॥ प्रश्नोत्तरयोस्तद्गुणन्यासे तदिति प्राञ्च । अथ
असङ्गत्रिवधे द्वितीयमुत्तरम् । Some, however, say that even in the second variety, one उत्तर would be striking enough, if the प्रश्न and the उत्तर are साङ्ग ॥ e. full of significance. Read २ ॥ वस्तुनस्तु प्रश्नोत्तरयोराहूतगर्भत्वे तावतीव चमत्कारात् न असङ्गुपादानापेक्षा । आङ्गुताविहे तु असङ्गुपादानङ्गत्वं चमत्कारोऽपेक्ष्यते निबद्धप्रश्ने ।

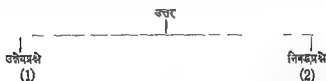
In the second variety, the उत्तरs being striking enough and numerous enough may give rise to the figure. But why should the उत्तर in the first variety (उन्नयप्रश्न) be looked upon as poetical? The answer lies in the fact that here also the उत्तर though one ॥ very poetical, so much so that it at once suggests the प्रश्न. Such उत्तरs (of the 1st variety) are often साङ्ग ॥ e. significant and embody शृंगार of the most unorthodox type. And it is not an idle exaggeration to say that a good many गद्यs are उत्तरs of this class. These उत्तरs and

their प्रश्न that could be easily guessed could well find a place in any short story of Maupassant. This will explain the significance of the आल्ब्यारिक्स' statement that from the उत्तर of the first kind, the प्रश्न could be guessed. Of course, there is bound to be a difference of degrees between one उत्तर and another. Some may be more सूचार्थिक than others. The second variety of उत्तर is, in a way, less poetical because सूचार्थिक may or may not be there. There it is not so indispensable as in the 1st variety.

In बाँधितु ने क्षमा श्वश्रुः स्वामी द्रुतर गतः । अहमेवप्रतिनी बाल्य तवेह वसतिः कुत ॥ (सा. द.), where we can guess a proposal by someone to stay with the speaker, we have उत्तर (२) In किं मरण दारिद्र्य, की व्याधिर्जावित दारिद्र्य । ६. स्वर्गः सन्निभ सुखल्लव सुप्रभु सुमुन ॥ (रुद्रट ८.७३.) we get उत्तर (२).

Thus we get the following scheme:—

२. ग gives further subdivisions based on साङ्कतत्व being present or absent in the प्रश्न and उत्तर

उत्तर (१) vs काव्यलिङ्ग —In उत्तर (१), the उत्तर may be taken as समर्थ्य and the प्रश्न (which is guessed) its समर्थक, just as in वाच्यलिङ्ग, one thing is समर्थक of another. But whereas (1) in उत्तर (१), only the समर्थ्य is mentioned, in काव्यलिङ्ग, both the समर्थ्य and समर्थक are mentioned (2) In उत्तर (२), उत्तर is the शक्यहेतु of the प्रश्न, because it indicates the latter, in वाच्यलिङ्ग, one thing is the शक्यहेतु of another. e. g. अनमन is the शक्यहेतु of अपराध.

उत्तर (१) vs अनुमान :—Just as in अनुमान, धूम is the शक्यहेतु of बहि, similarly, in उत्तर (१), उत्तर is the शक्यहेतु of प्रश्न. But while (1) in उत्तर (१), the उत्तर and प्रश्न abide in different individuals (one questions, another replies), in अनुमान the बहि and धूम abide in the same धर्मिन् or पद (ii) While in उत्तर (१), only the हेतु viz. उत्तर is stated, and प्रश्न is to be guessed, in अनुमान, both साध्य and साधन are stated.

उत्तर (२) vs. प्रश्नपूर्विका परिसंख्या :—In उत्तर (२) there is a series of questions and answers as in प्रश्नपरिसंख्या. But whereas in उत्तर (२), the उत्तर themselves are felt to be striking, in प्रश्नपरिसंख्या, the charm lies

in the suggestion of exclusion of similar things When the व्योहमान is शब्द (e. g. किं भूषणं मुह्यन्मय, यज्ञो न रत्नम्), there is no room for प्रश्नपरिसरया being mistaken for उत्तर (२) But when the व्योहमान is वार्थ (e. g. नियामेव्य etc.), it is likely to be confused with उत्तर (२) And though the difference between the two has been specified, in actual practice, the line of demarcation between the figures may be too faint In such cases, one has only to justify one's viewpoint Thus if St. 138 का विषया etc. is looked upon by some as परिसर्या, suggesting the exclusion of प्रमोदिञ्ज, यन etc. it will involve no error

उत्तर was first conceived by रुद्र He had two independent figures of the name (7 93 and 8 72) which by अह्, ह्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ came to be looked upon as two sub-divisions of the same figure. ऋषय, however, holds them to be two separate figures अथर्वदीक्षित has the first variety, but instead of the second he has one in which प्रश्न and उत्तर are embodied in the same words

Essentials — [उत्तर, उत्तराणि वा अरिम्] (1) in the first variety, the उत्तर must be stated (2) It must be striking enough and from it the सहृदय must be able to guess the प्रश्न or remark which occasioned it (3) More often than not, its keynote is शृंगार. (4) When it is साहूत = साम्प्रिय and conveys a veiled suggestion of शृंगार, it is more arresting e. g. यत्राली वैनी पत्न्य तत्रैव मुक्ता सरिद ॥ [सरित्तरणमार्गं पृच्छन्त प्रति त काममनाया उत्तरमिदम् । वनसीकुले स्वाच्छन्मिति आकृतार्थम् ।—कु] (5) In the second variety of उत्तर there must be a series of questions and answers (6) These answers must be लोकातिक्रान्तगोचर : e too striking to occur to ordinary intelligence (7) The theme in this variety may or may not be शृंगार (8) Though in this variety, प्रश्न and उत्तर are generally numerous still if there is अहूत in them even one प्रश्न and its उत्तर would look poetical

§ सू ६४ उत्तरधृति etc. Construe यत्र उत्तरधृतिमात्रेण प्रश्नस्य उत्तरवत् क्रियते तत्र (एक) उत्तरम् । अमहूत तत्र (= प्रश्ने) वा सति यद् असहृत् असमन्वय उत्तरं स्यात् तद् (द्वितीय) उत्तरम् । प्रश्नस्य उत्तरवत् = प्रश्नस्य कल्पनम् प्रश्न need not be strictly a query It may also be a simple remark which occasioned the उत्तर in question रुद्र has पूर्वसम्बन्धा instead of प्रश्न The धृति rightly renders प्रश्न by पूर्ववाच्य उत्तरवत् is found in रुद्र's definition

तत्र = तस्मिन् — प्रश्ने असहृत् goes with this and उत्तर The प्रश्न must be many and so the replies thereto असमन्वय The उत्तर must be striking, लोकातिक्रान्तगोचर as the धृति says This is what makes this variety charming even when there be no शृंगार therein असहृत् this

is another source of charm. A solitary question and answer will have no charm unless they are माहून

वृत्ति — प्रतिवचनोपलम्भादेव उपलम्भ = ज्ञान. The उत्तर must enable the सङ्ख्य to guess the प्रश्न or पूर्ववच्य. We have seen why the प्रश्न is drawn attention to. Both प्रश्न and उत्तर in this variety are माहून equally.

St 137 वाणिज्य etc. Illustrates उत्तर (१). The reply made by an aged श्वशुर showing how his son has ceased to take interest in a huntsman's pursuits ever since he got wedded to a lovely lass. Addressed to a tradesman dealing in ivory and hides. Sanskrit rendering वाणिज्य इतिह्यन्ना वृत्तश्चाव व्यापकतयश्च । यावदुत्तारकमुना गृहे परिष्वसि सुया ॥ परिष्वसति moves about सुत्तारकमुनी explains why the son has lost interest in his calling !

This one can see is a reply to a query made by some merchant for hides and ivory. The undertone of श्वाशुर due to which the son has become an idler cannot escape the notice of the सङ्ख्य. It is therefore उत्तर (१).

अहं जयो I require them तां हस्तिचर्म and ग्याग्रहृत्ति (Tiger skins) मूल्येन प्रयच्छ. Because he was a dealer क्रेतुर्वचन क्रेतु the purchaser समुपशयते can be guessed.

न वैतत् काव्यलिङ्ग जनको हेतु — The author differentiates between उत्तर (१) and काव्यलिङ्ग. In काव्यलिङ्ग, the poet gives a circumstance which produces something else or in other words is a जनक हेतु. Here the reply cannot be viewed as a जनक हेतु of the प्रश्न. The reply only indicates the प्रश्न and is therefore its न्ययक हेतु एतत् : e उत्तर (१) उत्तरस्य तादृशानुपपत्ते. It would be improper (अनुपपत्ति) to hold the reply as being of that nature (तादृश - काव्यलिङ्गरूपत्व) बहि etc. explains why there is no काव्यलिङ्गरूपत्व. Construe प्रतिवचन प्रश्नस्य जनको हेतु न. The reply is not the जनकहेतु of the प्रश्न. It is its शपन हेतु. [See above काव्यलिङ्ग vs उत्तर (१).

नापीदमनुमानम् अनिदशात् — उत्तर (१) distinguished from अनुमान. If उत्तर is शपनहेतु one might feel that the figure उत्तर (१) is अनुमान where we get धूम as the शपनहेतु of बहि. But in अनुमान साध्य (बहि) and साधन (धूम) are stated as abiding in one धर्मिन् viz पर्वत. Here साध्य (प्रश्न) abides in a different person (धर्मिन्) from the one in whom the साधन (उत्तर) abides. Because question is made by one reply by another.

Nor are *both* साध्य-मापन stated in उत्तर (१) as they are in अनुमान-
Here उत्तर, the मापन alone is stated Hence the two are different

इति अलंकारान्तरमेव उत्तर साधीय—Therefore better to take उत्तर as a
separate figure This suggests that there was a view that was
disinclined to look upon उत्तर (१) as an अलंकार.

प्रभादन्तर etc 2nd variety explained अमभाव्य is होमनिष्ठानमोक्ष
Every question must have a striking reply. रुद्रट calls this ज्ञानात्
अन्यत् other than what is commonly known अन्ययो प्रश्नोत्तरयो
सकृदुपादाने न चास्ताप्रतीति But in case there is भावन in the question and
reply, even a single query and reply are enough to make this
figure

St 138 का विसमा etc Illustrates उत्तर (२) Some worldly
truths given in the form of replies to questions Sanskrit
rendering —का विषमा दैवगति किं दुर्लभ यद् जनो गुणग्राह । किं सौख्यं सुकृत्य किं दुःख
यद् खलो लोक ॥ किं दुर्लभ etc It is rare to come across a person who
can appreciate merits

Here, दैवगति, गुणग्राही जन, सुकृत्य and खलो लोक are replies that could
not have occurred to an ordinary mind They are striking and more
so with the series they present Thus it is उत्तर (२)

प्रश्नपरिसत्याया etc उत्तर (२) distinguished from प्रश्नपरिसत्या, where
the thing excluded is left to suggestion and not expressed In उत्तर (२),
the charm lies in the array itself of उत्तरs In other words, in उत्तर (२)
the mind does not go further than the वाच्यार्थ (वाच्ये पत्र विभ्रान्ति) In
प्रश्नपरिसत्या (cp किमाभेव्य पुसा etc.), on the other hand, the only aim
(सात्वर्थ) of the poet is to suggest the exclusion of other similar things
(अन्यव्यपोह) Hence its scope extends further than the वाच्यार्थ This is
the difference (विवेक) between the two figures इह । e In उत्तर (२)
[See उत्तर (२) vs प्रश्नपूर्विक परिसत्या given above]

४३—सूक्ष्म

The essence of the figure 'सूक्ष्म' would be more easily com-
prehended when it is realised that सूक्ष्म means in fact सूक्ष्मप्रकाशन The
charm of the figure lies first in noticing a matter which is subtle
enough to baffle an ordinary observer, and then in communicating
thus, or something relevant to it, to another in a very picturesque way
Says is gallant मयि पश्यति सा केदौ सीमन्तमणिमाशुगोद (कु) The नायिका
in question looks to the नायक and from his appearance understands
the subtle fact that the नायक seeks to know the स्नेहवस्तु, when they

might meet She covers up the सीमन्तमणि and thereby signifies that the time should be when the sun (दिनमणि) sets Here firstly the lady observes the subtle desire on the part of the नायक, and then in response thereto she has recourse to the picturesque action of closing the सीमन्तमणि with her hair This is सूक्ष्म

We have only to look to the different instances of सूक्ष्म to understand how, like उत्तर (१), it is primarily concerned with शृंगार It might be even said that in a good many cases of its occurrence, though not in all उत्तर (१) is a verbal message of love while सूक्ष्म is a message by symbols And just as उत्तर (१) arrests our attention with its note of शृंगार, so does सूक्ष्म too

In सूक्ष्म, the following are the two stages clearly marked out A party comes to know some subtle matter regarding another due to some peculiarity in his form (भाव) or some significant gesture (कृति) on his part This is the first stage In the second stage, the party has recourse to some significant gesture, (like closing of the सीमन्तमणि in the instance above, or closing of the day lotus) indicating sometimes merely his knowledge of the subtle fact or sometimes his reply to the issues raised by the subtle fact In प्रिय गृहगते प्रातः कालात्कमपत्न्यम् (कु.), the wife merely indicates by preparing the bed that she has known मन्त्रीगृहे जागरण on the part of her husband In मयि पश्यति etc., on the other hand, the नायिका by her gesture of closing the सीमन्तमणि gives a reply to the gallant whose सीतलाविद्या she has seen through by his gestures etc. जदरय speaks of a view acc. to which another variety of सूक्ष्म consists merely in the detection of the सूक्ष्म thing and does not refer to its प्रकथन. Read तत्र मयनादाय । दयन्त्यस्य अर्पित्य संलक्ष्मणम् प्रकथयन्तवा वा मयि अवदेवन्त्याः ।

सूक्ष्म is an old figure. नायक refuses to recognise it while दक्षिण admitted it. Neither उद्भट nor शामने recognised it. दूर's सूक्ष्म was of an altogether different kind मन्त्र, मन्त्र, विप्लव, अण्डधरिणि admitted it The last covered the scope of सूक्ष्म by two figures एय and विदिता रसगणक has no सूक्ष्म

Note the following scheme —

Essentials [सूक्ष्म तीक्ष्णमतिस्त्वेव वस्तु ज्ञायते प्रकाशयते च अत्र] (1) By some peculiarity in the form (आकार) or by some gesture of one party, another must come to know of a thing which is of a subtle nature (2) As soon as the thing is known, the party must resort to a gesture of a significant nature like the closing of a lotus etc. (3) This gesture may indicate merely the knowledge of the subtle thing by the other party (4) Or the gesture may be in reply to some issue raised by the knowledge of the subtle matter, such as a desire on the part of the first party to know something (5) The figure becomes charming (a) due to knowledge of the subtle thing, and (b) due to the striking way in which the knowledge or message is indicated (6) शृंगार is the keynote of the figure

§ सू ६५ कुतोऽपि etc. Construe.—यत्र कुतोऽपि लक्षितं सूक्ष्मो अपि अर्थं केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाशयते तत्र सूक्ष्म (शनि) परिचक्षत । कुतोऽपि लक्षितं The matter though subtle happens to be detected due to some circumstance (बुद्ध अपि) The वृत्ति gives the circumstance to be either आकार or शक्ति सूक्ष्म subtle ; e. g. such as cannot be observed by anyone but an astute सद्बुद्ध केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाशयते is brought to the notice of another party by having recourse to some matter केनचिद् धर्मेण only refers to a gesture like सीमन्तमणिपिधान or हीनप्रतिमालन साहित्यदर्पण calls this वयाचिद् भग्या Note that the word धर्म here has the shade of meaning it possesses in the Buddhistic Philosophy viz existence, matter, पदार्थ etc.

वृत्ति —कुतोऽपि explained as आकाराद् शक्तिनाद् वा The subtle matter may be known from the आकार or शक्ति of the other party आकार is particular detail in the form e.g. broken saffron or paleness of appearance etc. शक्ति is a significant gesture of the eye etc. Note that दण्डिन् has शक्तिनात्परलक्ष्योऽर्थं नीक्ष्यत् सूक्ष्म शनि स्मृत । तर्कवागीश (सा ६) explains आकारो धर्मः । शक्ति क्रियामादौ विदम्बन्वेष्टा सूक्ष्म is explained as such as could be marked only by one of acute intelligence (तीक्ष्णमति)

St 139 वक्ष्यस्यदि etc. Illustrates सूक्ष्म, आकाराद् अर्थे ज्ञाने Description as to how a certain female detected 'पुण्यायित' of her friend by the broken saffron at the throat and indicated her knowledge of the fact by drawing the likeness of a sword on her friend's hand. Construe कसि वयस्या तन्व्या कण्ठे श्वेदमिदुप्रकथे कुंठुम निश्च दृष्टा, तन्व्या पुस्तं व्यजयन्ती शिखा कणी म्बुद्धेया लिप्येत् ।

पुस्त्य or पुण्यायित an abnormal form of coition (गिरागुण) suggested by the श्वेदेन कण्ठकुम्भेद' Read महेश्वरमष्ट cited by शब्ददीपक —

प्रतिदरती उत्तानायाः नायिकायाः वक्र्याद् गलितस्य स्वेदस्य पृष्ठभागे एव गमनम् । कण्ठे तद्रसनं ॥
विपरितरती एव इति वक्रस्यदि-ह्लादेरभियावः ।

Here पुरपायित of a lady, though subtle, is yet detected by her friend, from the अज्जर viz. the saffron at the throat getting washed out by perspiration. The friend lets the lady know that she has knowledge of it by drawing the likeness of a sword on her friend's palm. Thus ॥ subtle fact being known from आगर ॥ here conveyed to the other party by the striking mode of असिखण्डिका. This is therefore सूक्ष्म, अकारादर्धे शक्ति

अग्र etc. आकृति आछोच्य The आकृति refers to the कुटुम at the कण्ठ getting washed out by perspiration. कयापि विवर्तितं पुरपायितं i. e. one lady guessed that her friend had indulged in a पुरपायित. असिखण्डिका etc. And she brought her knowledge of the fact to the notice of her friend, in the most shrewd manner (वेदग्ध्यात्) viz by drawing on her friend's palm the likeness of a sword वेदग्ध्यात् As we saw above, the charm of सूक्ष्म lies also in the picturesque action resorted to, पुस्तानेव etc. Shows the propriety of the symbol of the sword to convey her knowledge of her friend's पुरपायित. A sword is carried by a पुरप. Hence the symbol indicated that her friend had indulged in an act (viz. पुरपायित) fit for a पुरप. Tvm Ed. reads पुस्तानेव वृषाणस्य पणियाव्यत्वाद्.

St. 140 संकेतकाल etc illustrates एवम्, इतिनाद् अर्थे दाते. A flirt responds by a significant gesture to the desire on the part of her paramour to fix up a मञ्जुवाट इष्येयावितानूतं (p. 1. इममेयावितानूतं) qualifies विट. The अङ्गु (= अभियाव) of the विट could be seen from the sly movements of his eye! Construe इष्येयावितानूतं विट सरोजकलमनन एवम् विदग्ध्या लीलायाम् निमीलितम् । लीलायाम् निमीलितं This indicated that the time of मनेन would be right when lotuses close विट a gallant. लीलायाम् a lotus taken for amusement or sport.

Here the गृह्य अभियाव of the विट was known from his इति or gestures (cp इष्येयावितानूतं) by the lady. And in response thereto she makes the sign of लीलायाम्निमीलितं suggesting संव्यायक्य as सरोजकलम्. Hence this is एवम्, इतिनाद् अर्थे दाते. Note that here the sign ॥ not merely to indicate knowledge of the subtle matter viz अभियाव but to respond to that अभियाव. Response naturally presupposes knowledge of the matter.

कयापि इतिगमादेव विदितं —The इति or gesture with his eye by the विट, implied in इष्येयावितानूतं इष्येयावितानूतं इति, says एवम्.

निशासमयशशिना कमलनिमीलनेन By closing the lotus she indicated
निशासमय as सजेवत् Lotuses close at night लीलया च वैदव्यात्
above. Gracefully The way to indicate her response was graceful
indeed Note that these signs were resorted to, to keep others in the
dark about the affair !

४३—सार

सार means the cream or the pick of things and the figure con-
sists in giving a series of things, that by a graded rise leads us to the
very pick of them. Says the poet मधुर मधु सन्नाद्य सुषा सत्यां बवेर्वच ।
(३) Here the series, मधु—सुषा—बवेर्वच, consists of units, of which
each following is graded higher than each preceding in the matter of
माधुर्य, and culminates in बवेर्वच which is the pick of मधुर things This
is सार. In ससारे चेतनामन्त्र विद्वान्मन्त्र साधन । मधुष्वपि सृष्टाहीनास्तु धन्या
निराशया ॥ (२ ॥), we have another instance of सार, because here we
have the series ससार-चेतन-विद्वान्-साधु-निराह-निराशय—consisting of
units that show a graded rise in धन्यत्व and culminate in निराशय the
very cream of धन्य things. In both these instances, the gradation
was in point of धर्म viz माधुर्य धन्यत्व. Sometimes the gradation does
not hinge upon धर्म, but स्वरूप of the things constituting the series.
The well known lines महत् परमव्यक्त अव्यक्तालुख पर । पुरुषात् पर किंचिद् सा
काशा सा परा गति give us a series wherein the graded rise is in the matter
of the स्वरूप of the different units Read जयरथ —उत्तरीत्तरसुन्दर्य स्वरूपेण
धर्मे वा भवति । Again २ ॥ —गुणस्वरूपाभ्या पूर्वपूर्वोक्षिण्ये सार ।

Since, in सार we get series of interlinked units it is one of the
बलकारस based on रचना form. It therefore forms a class with मल्लोपक
कारणमाला, and धन्यवद

एकविधय सार Should it be admitted ? —आलम्ब्यारिक्तस्य like जयरथ and
जगन्नाथ have admitted another variety of सार. It consists in descri-
bing the gradual rise of the same object to the very peak. In
other words, in this variety, the poet describes how the same object
passes through successive stages until it reaches the climax. In
तन्वीश्रियमनिलव्य लील्यैव ध्यानश्रीकृतकमनोवहमुकुम्भी । नीलगम्भोहनयनेऽनुना कुचौ ते सथेते सतु
कन्तकान्तेन सार्धन् ॥, we find how the कुच of a particular सुन्दरी attained
larger and larger size until they recalled the golden मरु ! This
जयरथ and जगन्नाथ call एवविधय सार, while the one in मधुर मधु etc. or in
ससारे चेतना etc. or in महत् परमव्यक्त etc. is अनेकविधय, according to them,
because it is based on a series of different units Read जयरथ —
एतच्च एवस्यैव कस्तुन बहूना वा स्यादिति अथ दैधम् ।

एकविध सार has no रचना therein while अनेकविध सार is रचना in form Hence there was a school of आचार्यिकs that was reluctant to admit एकविध सार जगन्नाथ actually refers to such a school — एकविधये शृङ्गला अत्रास्त्वान् तदनुप्राणित सारो न चास्ति भवेत् । तस्या स्वामयिकभेदापेक्षितेन अस्वययित्वाभेदे अनुप्राणित । अन एव अस्मिन् विषये वर्धमानआचार्योऽप्ये अमीकृत ।

एकविध सार vs पर्याय (१) — This brings us to the difference between these figures एकविध सार is very similar to पर्याय (१) wherein there is a regular आरोह in the different positions of one object. But (1) whereas in पर्याय (१), the object leaves one position before assuming another in सार the object need not leave its original position Thus विन्धोष्ठ एव गुण्य etc. (St 123) is taken by जगन्नाथ as a case of एकविध सार because there एव does not leave the विन्धोष्ठ when it goes to the हृदय (2) In पर्याय (१) the charm lies in the same object shifting its places In एकविध सार, it lies in the gradual ascent leading to the climax But it must be admitted that, in some cases, the stanza may be as much an instance of one figure as that of the other

एकविध सार vs पर्याय (२) — In both we get different conditions of the same object But while in एकविध सार, the poet has his eye on the uniform आरोह, in पर्याय (२) the poet is concerned merely with the variety of phases through which the object passes Whether these phases are of regular ascent or not is immaterial to him in पर्याय (२) Here also the chances of both the figures being equally present in the same stanza are equal as in the case of पर्याय (१)

Looking therefore to the chances of एकविध सार being confused with पर्याय (१) and (२), it is safer not to admit एकविध सार at all as आचार्यिकs have generally done

उत्कर्ष and अवनत्य — Up to now, we have been talking of सार wherein there is a graded आरोह — उत्कर्ष can be of things good or bad Therefore अत्यन्तदीक्षित says that we can have सार based on अत्यन्तदीक्षित or अशाश्वत्यात्मक This is the same as जगन्नाथ's सार based on उत्कर्ष or अवनत्य Thus in सार we can have climax and also anticlimax Says a poet शृङ्गलापूरणम् नृन्दारि ॥ शब्दः । शब्दनापि न नदीप्ये सम्यक् अर्थेभेदिनि ॥ (कु) here we get a graded descent leading to that of शृङ्गलापूरणम् — the needy beggar

सूत्र first conceived the figure सार (अत्यन्तदीक्षित), अत्यन्त, विधनय जगन्नाथ, अत्यन्तदीक्षित all admitted it अत्यन्त called it उत्कर्ष अत्यन्तदीक्षित and जगन्नाथ had सार based on उत्कर्ष or अवनत्य both.

Essentials — [धाराधिरोहितया मार उक्त्य नत्र] (1) There must be a शृङ्खला of interlinked units (2) These units must rise by graded ascent (आरोह) till the climax is reached (3) The rise may be in the matter of some attribute (धर्म) of the units or the units themselves (स्वरूप) (4) There can be ■ सार of उत्कृष्ट or अपकृष्ट things (5) सार of अपकृष्ट things leads to anticlimax. (6) When the सार is एकविषय, there is no शृङ्खला only the gradually rising phases of the object are set forth (7) It is not necessary that the series should close only at the end of the stanza It may be completed even in half the stanza Read **तर्कवागीश** — हेचितु आशोकममापन उत्तरोत्तरोत्कर्षेण भय अलङ्कारो भवति तथात्वे एव वाच-वविशेषप्रतिपत्ते इत्याहु । तत्र । श्लोकार्थममाप्तिपर्यन्त उत्त्वपमत्त्वन अपि भव्य अलङ्कारस्य सम्भवाद् ।

§ सू ६६ उत्तरोत्तर etc. Construe परवधि उत्तरोत्तर उक्त्य सार परावधि The उत्कर्ष comes to a stop when it reaches the पर, the highest of the series (पर अवधि यस्य) उत्तरोत्तर उत्कर्ष It is a graded rise We have seen how नगप्राथ and अव्ययनीक्षित have a मार of अपकृष्ट things also

वृत्ति—पर = पयन्भाग The peak climax apex पर अवधि यस्य—परावधि explained अवधि terminus limit The उत्कर्ष does not go further than the climax धाराधिरोहितया विश्रान्त Explains why पर is अवधि The rise comes to a stop there (तत्रव । e पयन्भाग) through a graded ascent (धाराधिरोहिता) धाराधिरोहिता—Graded or gradual ascent उत्तरोत्तरात्वाही त्वर्थ—says सप्रत्ययप्रकाशिनी The धारा of तैत्र, for instance typifies a *gradual tapering*

St 141 राज्ये सार etc Illustrates सार The poet's estimate of a paradise on earth' सार sc वस्तु मार adj The best the choicest राज्ये सार वस्तुधा The choicest kingdom will be one comprising the whole earth अनगममर्वस्व in apposition to वरगना सौध palace

Here the series राज्य-वग्धा पुर सौध-नप वरगना presents a gradually rising ascent to the climax based on मरत्व or choiceness Each following unit is मरतर than each preceding one वरगना is the climax This ■ therefore मार based on धर्म (मारत्व)

४५-असंगति

असंगति as अलङ्कारिक as like our author and रचयक understand the term is a break in association And in the figure is delineated the break of the association between वाय and वरण which normally make their appearance in the same abode but are in this figure found to

part company Here कार्य and कारण are presented as appearing in different abodes यदातु अन्यदेशस्य कारण अन्यदेशस्थ च कार्य उपनिबन्धते तदा उचित सगतिनिवृत्ते अमगत्याख्यो मल्लकार —रघुक स्वभावोत्पन्नपरस्परसगतिव्यापार असगति — says the author of the काव्यप्रकाश

This does not mean that the poet, in this figure regales us with anything absurd or impossible Just as we saw sense in the infraction of कार्यकारणभाव as set forth in विभावना and विशेषिकि, so there is sense, in the violation of काव्य-कारणभाव as presented in अमगति In other words, as in विभावना विशेषिकि, here also there is only विरोधाभास not real विरोध. Like them असगति is based on विरोधाभास in the field of causation

When the poet, in अमगति, describes the cause as appearing in one place and effect in another, really speaking he connects the effect in question with a cause not properly its own but with something which is usually its cause सा पीनोन्नतिन् पयोधरम् धत्ते स्तोत्रं वयम् । (रघुक), says one looking wistfully at the पीनपयोधर of some beauty! Generally the rule is that whosoever carries the burden feels the strain Here the lovely lady carries the पानोन्नतपयोधरम् and the strain is felt by the wistful looker-on! This is अमगति Here रोग of the looker-on which is really due to मदनबाधा is attributed to पयोधरम्, because the usual rule is मर रोगाय मन्त्रि Thus when analysed in अमगति a कार्य is attributed to something other than its proper कारण, and in doing so the poet exploits the usual connection between particular causes and their effects

This is exactly what happens in विभावना, where an effect is described as taking place even in the absence of its cause There also the real cause is different from the one the poet denies and in denying the cause the poet only depends upon the normal connection between particular causes and effects [See विभावना] Read र ग :-
अस्या च विभावनाशाम्भिव कावशि चनिशयोक्त्यनुप्रणयन अवयवम् . इति अन्तारमर्कस्य कर्तव्यता मन् ।

This is possible owing to अनिश्चयिकि (or in the opinion of जगन्नाथ, अन्वयमात्र) underlying the figure and it is in the matter of the कार्य Thus in the above instance सा पीनोन्नतिन् etc the रोग due to मदनबाधा is अवयवमित्थं as the same as the रोग due to मर, when one knows too well how they are शिथिल Similarly when about the रोग it is said अन्यस्य दशभि रोगमन्वय प्रदीपितुञ्जने । the प्रदीपितुञ्जने due to the mischief of the रोग is अवयवमित्थं as the रोग due to the रोग caused by रोग It is owing to this अवयवमात्र, that the poet is enabled to make it appear

that the cause and effect appear in भिन्न आश्रयः, when as a matter of fact the two things in question are not at all कार्य-कारण in the particular case. Neither is रमणी स्नानम् the cause of the onlooker's स्न, nor स्नानदश of one the cause of the प्राणवियोग of a third party, their immediate causes are, as we saw, मदनकथा and सुखदृष्ट Read र ग — येन केनापि प्रकारेण कार्यक्षे भेदाच्चवसाना अवदववम् । This अव्यवसाय may sometimes be based on शेष In दृष्टिमृगीदृशोऽप्यन्तं द्रुत्यन्तपरिदालिनी । मुच्यन्ते वचनात् वेशा ॥ (र ग), (वेशवचन) मोक्ष is अव्यवसाय as ससाराणुक्ति This is made possible by the शेष in मुच्यन्ते वचनात् Sometimes, there may be no श्य, as in the cases above There may or may not be अव्यवसाय in respect of the कारण In दृष्टिमृगीदृश etc there is कारणदो अयवसाय, दृष्टि (eye) being अव्यवसाय as दृष्टि insight In ना पीनोन्नतिम् etc. there is no कारणदो अव्यवसाय

Thus, in short, in असंगति, the poet describes two things that are present in two different abodes as cause and effect, and for doing so, he has to resort to अव्यवसाय of the कार्य of one cause as being the same as that of another

असंगति vs. विरोध — That there is विरोधाभास in असंगति, as in विरोध, is admitted. But whereas (1) in असंगति, the विरोधाभास, is confined to the sphere of कार्य-कारणभाव, in विरोध, it is in other spheres except कार्य-कारणभाव (2) In असंगति, the विरोधाभास is between कार्य-कारण because they abide in भिन्न आश्रयः. In विरोध, it is between things like, जाति, गुण, क्रिया—because they abide in the same आश्रय र ग says व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो समानाधिकरणत्वेन उपनिबधने विरोधात्कार । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो द्वयोः वैयधिकरण्येन उपनिबधने असंगति ।

असंगति vs. समुच्चय (२) — There is some similarity between असंगति and व्यधिकरणे समुच्चय (२), only when the गुणः or क्रियाः are related as कार्य-कारण Because as in असंगति, in व्यधिकरणे समुच्चय (२) of this kind कार्य and कारण are found in भिन्न आश्रयः But whereas (1) in असंगति, the कार्य and कारण are not described as simultaneous, but as one following the other, in समुच्चय (२), the emphasis is on यौगपद्य (1) In असंगति, the violation of कार्य-कारणभाव interests us In समुच्चय (२), the कार्य-कारणभाव being only suggested, the यौगपद्य of गुणः etc. interests us

असंगति dates back from दृष्ट After him अष्ट (का प्र), स्वयं विश्वनाथ, चण्डाथ, अण्यदीक्षित all admitted it अण्यदीक्षित admits two more varieties of the figure but चण्डाथ reduces one to असंगति of the usual type and the other to विश्वनाथ

produce धूम in महानम. नहि शैले अग्निः महान्ते धूम जनयतीति भावः—मा. चं. हेतु-फलयोरपि धर्मयोः etc. where two matters or things (धर्म) though normally related as cause and effect appear within a brief interval. (युगपद्) in different abodes, due to some abnormal feature (केनापि अतिशयेन). केनापि अतिशयेन is the same as विशेषाभिहितया that has been referred to in figures like विशेषोक्ति, विगतता, आक्षेप. What is the अतिशय or विशेष in असंगति? It is to make conspicuous some particular aspect of the कारण [कारणस्य कारणान्तराद् वैलक्षण्य—says मा. चं.]. In अवस्य दशति etc., the poet, for instance, wants to bring out the deadly nature of the दण्डदश. In सा पीनोश्नति etc., the poet wants to bring out the powerful appeal that सन्तः have for the on-looker. युगपदवभासनम् : See above. सा ..असंगतिः The propriety of the name असंगति given. It is असंगति because of स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगित्वात् i. e. here is the negation (त्वात्) of the mutual association of cause and effect, that is inherent (स्वभावोत्पन्न). स्वभावोत्पन्नसंगति cause and effect, are thus associated in one abode by the very nature of things. Note that in this explanation, अ in असंगति is taken as negative. रय्यक also interprets in the same way. There could be another explanation also of अमगति as Paradoxical Association, अ implying विरुद्धत्व.

St. 142 जस्तेभ्य etc Illustrates अमगति. The marks of dalliance on the newly wed bride make her co-wives jealous. Sanskrit rendering—यस्यैव व्रजा तस्यैव वेदना भणति जन तदलीकम् । दन्तक्षुण्ण कपोले वध्वाः वेदना सफलीनाम् ॥

तत् अलीकम् is false. दन्तक्षुण्ण Tooth bite. a sequel to dalliance. वध्वाः Ref. to newly-wed bride. वेदना due to jealousy १

Here दन्तक्षुण्ण, the वारण, and वेदना, the कर्ष, abide in भिन्न आधारस. They appear after just that interval that would make them seem as कार्य-कारण. Note that they cannot appear simultaneously (युगपद्) as तर्कशास्त्रिणा rightly says. The कर्ष viz. वेदना is based on अन्वयमाय, अदृशवेदना being अन्वयवन्ति as दन्तक्षुण्णवेदना. Hence there is अमगति in the 2nd half.

एषा च विरोधवाधिनी, न विरोध । अमगति also has विरोध in it due to कार्य-कारणयो. वैयर्थिग्रन्थ. Therefore it ought to be brought under the figure विरोध. But it is a case of विरोध, that has developed into a separate figure. In other words, it is an exception (वाधिनी = वाचक) to विरोध in general. भिन्नाधारतया etc. In अमगति, the विरोध is only due to two things (कार्य-कारण) appearing in different abodes, (when normally they are found in the same abode). This naturally means that in विरोधव्यञ्ज, the विरोध should be due to two things appearing in the same abode

(प्राशयनिष्ठ विरोधित्वम्), when they normally appear in *different* abodes. Thus, though not expressly mentioned in the definition of विरोधात्कार (अनुक्तमपि), follows as a matter of course (पर्यवसितम्) when we define the scope of अस्मति in the manner given above अपवादविषय etc. In this way we can form an idea of the scope of विरोधात्कार as being that which is not covered by अस्मति, its exception. Because, the scope of the general rule (उत्सर्ग) is settled (अवस्थिति) by excluding therefrom (हरिहार) the province covered by the exception (अपवाद). In short, what the अपवाद does not cover forms the province of उत्सर्ग. As अस्मति, the अपवाद, covers निराशयनिष्ठ विरोध, विरोधात्कार, the उत्सर्ग will cover प्राशयनिष्ठ विरोध. विरोधात्कार is उत्सर्ग or general rule, because it forms the broader class. उत्सर्ग = General rule सामान्यशास्त्रम्, अपवाद = Exception विशेषशास्त्रम्, तथा चैव निदर्शितम्. And the figure विरोध is illustrated (निर्दिष्टम्) accordingly i.e. by taking into account the विरोध between प्राशयनिष्ठ things only. St 91, for instance (अभिनवनलिनी etc.) gives us the विरोध of नलिनीत्व vs दहनरहितत्व in the same abode viz. नखिन्यादीनि. St 92, (शिरस्य etc) gives the विरोध between गिरित्व and अनुकूलर as abiding in the same abode viz. गिरिस and so on. Read अथर्व — अत एव य लो निरदेज्ज्वा इव विषयभेदेन भवति इति पृथक्पृथक् विरोधात्कृत्य भेद । See १ १ cited at अस्मति vs विरोध

४६—समाधि

समाधि is 'facilitation' and the figure consists in the description of a situation in which the achievement of an object is facilitated by the fortuitous occurrence of some particular circumstance. The gallant wants to reconcile his प्रिया who is in huff. To achieve this purpose, he is just thinking of falling prostrate at her feet. As luck would have it, there becomes audible, just that moment, the rumbling of clouds. And it is easy to guess how this rumbling must have facilitated the task of reconciliation. Because no पारनेत्री, howsoever stiff, can help yearning for her lover when she hears a cloud rumble! मानसस्य निरुपार्तुं चादयोर्मे पतिव्यम् । उत्सरास्य दिष्टभेदयुदीर्षं पनाभितम् ॥ says the gallant and we get a case of समाधि-कार. The beloved was wending her way in dark to her beloved's home, spurred on by love. There flashed lightning all at once, rendering it easier for her to reach her destination. स्फटदीपदीर्घदृष्टेर्नान्धपदभेदवि पतिगृह खन्ता । शक्तिं प्रादुरभूत् सत्या दिव चन्द्रा पतिम् ॥ (१ म.) Here is समाधि again, happily blended with उभेयम्—समाधि. In short, in समाधि, the poet refers to the occurrence of some new circumstance (वर्णनान्तर) which acting in concert with circumstances already operating hastens the result aimed at.

some other कारण कारणान्तर shows that other cause or causes are already operating दृष्टिन् and विद्यमान say that the accidental occurrence is देवरात् सुकर shows that the achievement would have proved difficult in the absence of the कारणान्तर सर्वत्रागीश — एनेन श्रान्तरात् एनेन कार्यस्य दुष्यते प्रीयते ।

वृत्ति — साधनान्तरोपकृतेन Being helped by a new circumstance Note that there is another circumstance already operating यद् etc Construe आरम्भ कार्यं यद् अहोदन अभीवने When the thing undertaken is achieved (अभीवने) with facility (अहोदेन) This also explains the name समाधि मय्यकु (अहोदेन) अभीवने (त्रियने) कार्यं यद्

St 143 मानमस्या etc Illustrates समाधि A gallant's task of reconciliation is facilitated by the rumbling of a cloud Construe — अस्या मानं निरानर्तुं यत्नो पत्नियत् ने उपराएव पृथवा इत् कर्णाणि उर्णम् मान huff the sense of injured feelings उपमाराय shows that the task was rendered easy by कर्णाणि

Here माननिराकरण which was sought to be achieved by प्रीयान is facilitated by the rumbling of clouds that appears by sheer chance Hence one कारण being already there a कारणान्तर appears making the कार्य easier Hence समाधि

४३—सम

सम is equal, well-suited well-matched and the figure consists in the poet's description of a combination that is well-matched In सद्गुण्यव (१) we indeed get a combination of circumstances but the poet is not concerned with their mutual suitability as in सम In समाधि also there combine circumstances, but the poet worries the least as to whether they are well-matched or not. In सम however the poet's effort is to focus the attention of the सहस्य on a combination in which the things that have gravitated together have a mutual suitability In a world of inequalities and disparities, suited combinations and well-matched pairs do have an attraction as much for the poet as for the सहस्य

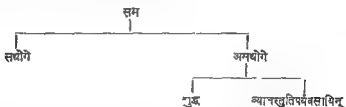
As the world consists of things good and bad well-matched combinations may be of things which are good or of things which are bad When the citizens appreciate the wedding of भद्र and इन्दुमती, because both the parties were well-matched we get a सम of the first variety उच्यते ननु तत्रैव विद्यते केचन, मन्निधिमतुस्तत्र बहुव्ययवर्तिनाः इति समसु-वचन-विभाषण-वैत (रघु ३ ८५.) When the poet describes an assembly

of monkeys with well matched appurtenances, we get सम of the other sort युक्त समया रक्तु मर्कटानां शाखास्तरुणा मृदुलामनानि, सुभाषितं चित्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपायनानि ॥ (२ ग)

When the poet appreciates a combination of good things, it tends to exalt them. In other words it is स्तुतिपर्यवसायिन् as in शशिनमुपगतयेव etc. When, on the other hand, the ' appreciation ' relates to the combination of bad things, it becomes निन्दापर्यवसायिन्. In the latter case, therefore, not infrequently, does सम get embodied in a व्यापस्तुति as in युक्त समया etc where the total effect is to pour ridicule on the gathering of monkeys. Sometimes, however, the poet may merely show how two bad things have come together.

Thus we get the following scheme —

जगन्नाथ and भण्ण्यदीक्षित admit two more divisions of the figure which answer corresponding divisions of विपन्न (Vide विपन्न) They are (1) कारणान् अनुरूपकार्योत्पत्ति, and (2) वाञ्छितार्थप्राप्ति. The first is illustrated by मन्त्रार्थिहविर्दत्तदुताशनननुभुव । शिखास्पर्शनं पाचाञ्चा स्थाने दग्धं सुयोधन ॥ (२ गं) where सुयोधनदाह is well accounted for by his having clasped the शिखा (hair : flame) of द्रौपदी born from यज्ञाग्नि. The second is illustrated by युक्तो वारणजनेऽपि स्वान्न ते वारणाधिने । (कु) Here one was in quest of a वारण (elephant) and indeed got a वारण (rebuff) ! This is वाञ्छितार्थप्राप्ति based on श्लेष. Read कु — यत्र अतर्कितोत्पद्यनिष्टमहत्त्वे श्लेषमहिम्ना रणार्थत्वप्रतीति तत्रापि समालंकार अप्रतिहत एव ।

रत्यक and जयराय were not for admitting these divisions. For, they said that अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति have no charm in them पूर्वमेददव विपर्ययस्य अनन्वारात्वात्—said रत्यक, the reason being कारणान् अनुरूपकार्योत्पत्तिर्हि श्लेषप्रसिद्धा । (२ ग) जयराय, however, rightly points out that mere अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति may not be striking. But they become striking enough when blended with अभेदाप्यवसाय with or without श्लेष. Thus in दग्ध सुयोधन, मरण of सुभाषन is अव्यवस्थित as दाह. And in युक्तो etc. वारण (rebuff) is अव्यवस्थित as वारण (elephant). Read २ ग — मस्तुन अननुरूपयोरेपि कार्य-मरणयोः श्लेषादिना धर्मैस्वयमपारनमरा अनुरूपता-वर्गने, वस्तुनो

अनिदृश्याणि तेनैव उपायन इति समपरी श्रुत्याधिक्येन च चास्तावा अनुपदेव दर्शितात् । तस्मात् समपि त्रिभिधयेव ।

सम ७५ समुच्चय (१) — In both there assemble, in one place, circumstances, two or more. If these circumstances are well matched in सम, they are all गत्, or all अगत्, in समुच्चय (१) र गं in fact refers to a view acc to which रमणीयानां स्फुट्य and अरमणीयानां समुच्चय come under सम. But whereas (i) in सम, the poet stresses the परस्परदोषयत्ता of the things, in समुच्चय (१), his emphasis is on योग्यता (ii) In सम, the circumstances coming together are not हेतु of a particular कार्य. In समुच्चय (१), they are हेतु, each one of which is capable enough to produce the कार्य in question. [Vide ट. व. on समुच्चय.]

सम seems to have been first admitted by our author and then too as a sequel to विम already admitted by स्वर. That विम was earlier in the eyes of the आचार्यविराज is also borne out by the fact that स्वप्न, विषदाय, जगदाय and अप्यवदीक्षित deal with विम first and then with सम. जगदाय and अप्यवदीक्षित admit two additional varieties that answer corresponding varieties of विम.

Essentials — [सम = परस्परदोष्य] (1) There must be a combination of things more than one. (2) This combination must be of things good or of things bad. (3) The things must be well suited one for the other. (4) And the poet's aim must be to stress their mutual suitability. (5) When the combination is of good things, the poet exalts them by showing their परस्परदोषयत्ता. (6) When it is of bad things the poet is usually ironical in showing how they are suited one for the other. (7) This irony may sometimes take the form of व्याप्त्युक्ति. (8) In the two additional varieties recognised by जगदाय, the themes are अनुस्मरणार्थेति and वदित्वाथेति. But both these must be such as are based on हेतु or अथकथा. An अनुस्मरणार्थेति or वदित्वाथेति which is too matter-of-fact cannot be poetical.

इत् ६९ समं etc. Construe — वदि वदित्वाथेति योग्येयत्वात् सममितं (तदेतत्) तत् (वदित्वाथेति) योग्येयत्वात् सममितं । योग्येयत्वात् सममितं । viewed (by the poet) as well suited.

श्रुति — इदं अनयोः स्यात्प्य etc. Construe — अकथयत् इदं अनयोः स्यात्प्य इति योग्यत्वात् निगमिताय अकथयत्वे हेतुत्वात् । संश्लेषस्य निगमिताय अकथयत्त्वात् । A determination of a specific nature (निगमिताय) regarding a connection between two things. What this determination of a specific nature is is made clear in इदं अनयोः स्यात्प्य इति योग्यत्वात्. That the connection is fitting since it (इदं = स्यात्प्य) as between the two parties is

felt to be admirable. In short, there is an apprehension that the association between two particular parties is worthy, well suited. Would it not have been better if the reading were सवधस्य निवतविषयस्य, some particular connection? तत् = समम्.

St 144 घातु etc. Illustrates सवधे सम Two parties well matched get married and hold out prospects of the highest romance. घातु शिल्पातिशयनिकपस्थान The supreme creative art of the Creator can be tested (निर्य) by looking at the bride स्मरस्य दत्तपत्र = स्मरेण दत्तपत्र The charter (पत्र) of beauty held so long by Cupid is now surrendered by him in favour of the bridegroom Tvm Ed has दत्तपाद स्मरस्य —Who has set his foot on स्मर : is eclipsed him : cd Construe यद् देवाद् अनयो एव सृष्टं सगन जान, तद् भुना शृंगारस्य एतत्पत्र राज्वं व्यननम् Since they are united, there is promised the highest romance in near future. शृंगारस्य एतत्पत्र राग्यम् : e शृंगार is going to be the dominant note.

Here since the bride and bridegroom are worthily matched, we have सवधे सम Note that it is स्तुति in tenor

St 145 चित्र चित्र etc. Illustrates अमधेगे सम The bitter निम्ब berries have found worthy connoisseurs in the crows' जातो विधाता The विश्व or Creator is generally blamed for bringing about ill sorted combinations. In the present case, at least, he is उचितरचनातविधाता Dispenser of a fitting arrangement. The fitting arrangement is given in cd cd The bitter निम्ब berries, growing in abundance (सन्निधि), have at last become tasty' And the party that relishes them is the class of crows'

Here, since the bitter निम्ब-berries are associated with the loathsome crow world in a fitting combination, we have अमधेगे सम. Note the irony. It is also a निन्दारस्यकमिनी व्यावस्तुति because of its being a satire disguised as praise. It may also be an अस्तुतयचना (अन्योक्ति)

४८—विषम

विषम means 'unequal', 'disparate', and the figure in all its three subdivisions lays an emphasis on some disparity. It may be the disparity between two things that have come to be associated, it may be the disparity between the सुखित्यास of the वरण and those of the कार्य or it may be the disparity between one's expectations and their frustration all come under विषम. This would also show that विषम

derives its charm from विरोध between things and is, therefore, a scion of विरोधाकार, that has attained an independent status

Three subdivisions of the figure — (1) The first variety of विरम consists in the association between two things which are most ill suited one for the other. Says a poet, वेद्य शिरिसमृगी क तावमनज्जर (कु) Showing how utterly ill suited the delicate frame of the नायिका is to stand the agony of love fever. Says मेना to her daughter पार्वती, who had resolved to practise penance. तप क वत्से क च तावक वपु (कु स ५ ४), bringing out the utter disparity between penance and पार्वती's delicate body. Sometimes, however, the disparity may be between a कार्य and its कारण. When अग्निमित्र says क रना हृदयममायिनी क च ते निश्चसनीयमायुषम् । he expresses dismay at the disparity between the कारण viz the delicate पुषुम, the arrow of Cupid, and its कार्य viz the heart rending agony. This instance is not to be confused as one of the third division [See below]

In all these cases, we have seen how the disparity between the two things in association is conveyed by the use of क-क. And there was a school of व्याकरणिक that believed that only कक can convey the idea implicit in the first variety of विरम. सर्ववापिश refers to it — पदुर्ध मरार (corresponding to our first) कदवपयो ज्व समवतीति वरन्त etc. No doubt, the use of कक does indicate विरम (१), but it is also possible to have this variety without it. When a poet says अहो शिव सीमा शिव शिव सीमा मुनिवत्स्वररोधेनोद्योनिर्ममति एत रक्षोयुवनिभि ॥ (१ ॥), he brings out the disparity between the two सीमा and रक्षोयुवनिभि, without employing कक. र ग, further suggests that bare क-क going with things that are बालविर will not constitute the figure as in क दुत्तम क वा मुत्त. The matter must be कश्चिन्निवृत्तविर, he urges. But this is not quite justifiable. When, for instance, the poet speaks of क शुज्य क वा मुत्ता, he indeed picks out a disparity which though बालविर, is striking because it is a disparity.

(ii) The second variety consists in the disparity between one's expectations and their frustration. How often do we find one, after making an effort to secure something not only balked of his hopes but involved in some unexpected trouble? The hungry rat, in search of food, nibbles its way into a basket, there to be swallowed by a cobra! मरुतुयाद्विमृता दृष्टानुसेन मर्जित । (कु.) to burn Māruti's tail, Rāvana sets it on fire only to get his capital burnt thereby विश्वन् मालोर्नाड कर्णव्यसृजान । आशीस्य पुरस्ते सपो दहनमभवत् ॥

(कृ) Thus, in this variety, not only does one fail to achieve one's aim, but, on the contrary, lands oneself in troubles. In other words, here we have a double disappointment र ग makes an attempt to give an exhaustive classification of one's aims and troubles. Read इष्ट च (1) स्वस्य निविद्धं सुखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) दुःखमाधनवस्तु निवृत्तिश्च (3) परस्य दुःखमाधनवस्तुप्रापः, (4) परस्य सुखमाधननिवृत्तिश्च इति चतुर्विधम् अनिष्ट च (1) स्वस्य दुःखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) परस्य सुखमाधनवस्तुप्राप्तिः, (3) परस्य दुःखमाधनवस्तुनाशश्च इति त्रिविधम् ।

But we can have विम (२), even without a double disappointment as in the case of the rat or Ravana. Thus there may be only रष्टप्राप्ति or only अनिष्टप्राप्ति. Thus, when the elephant rubs its temples against a poisonous tree only to suffer inflammation of the body, we get an instance of विम only with अनिष्टप्राप्ति — सुकुलिनयम करिणो रण्ड वण्डनो विद्रुतदे । उदमूर्त्वाग्दहनञ्छलात्तुये देह ॥ (२ ग)

(iii) The third variety of विम consists (A) in the disparity between the गुण of the कार्य and that of the कारण. Or (B) in the disparity between the क्रिया of the कार्य and that of the कारण.

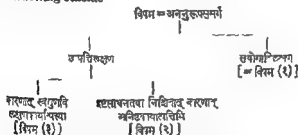
(A) The general rule is that the qualities of the effect are like those of the cause. From white threads we get a white piece of cloth, from red threads we get a red one. The poet, however, who is ever on the look-out for paradoxes, sometimes gives us cases where गुण of the कार्य are divergent from those of the कारण. The sword of the warrior is black, the glory it causes is bright white कीर्तिं प्रयुते ध्वजं रवाना तत्र दृशामि (कृ) This is कार्यकारण्योर्गुणविरोधे विम

(B) Sometimes विम (२) is based on the विरोध between the क्रिया of the कार्य and क्रिया of the कारण. The lovely damsel brings so much joy to her lover. But separation from her causes such acute agony अनन्दममर्द etc. (St 149)

In short, the third variety is based on गुण-विरोध of the कार्य and कारण. This is not the same as the विरोध between कारण and कार्य as illustrated by र रण्ड इत्ययमभिनी etc. [विम (१)].

Thus we get the following scheme —

Is there anything in common between these three divisions to justify their common designation as विषम? जयशंकर for one thinks them to be independent figures. Says he क्वचित्ति नभिर्यत्त दन्धृता विमलानं विरतयुक्तम् । न प्रकर प्रकृतिम् । सावधान्यरक्षणम् असम्भवत् । But दय्यक says that all have the common feature of अनुरूपसमर्पणं जगन्नाथ develops this अनुरूपसमर्पणं and shows how all the three divisions have some unifying principle running through them. Analysed जगन्नाथ's remarks give us the following scheme —

विषम dates back from रदृ. And it is significant that even when रदृ had no सम be admitted विषम रदृ recognised no less than five varieties [VII 47-55 & D. 45-47] which on a closer examination reduce themselves to four कदृ admitted three of these. That all कदृ's that followed the कान्यप्रदास रदृ, विधान, जगन्नाथ, अप्यन्यैश्चिन्ना admit the three divisions adopted by the नाभ्यवयव is an eloquent testimony to the hold वा म had on later कदृकारिणः. विषम seems to have been earlier than सम which possibly was an invention of the वायव्यवयव as a sequel to विषम. विषम involving a paradox is likely to have arrested the कदृकारिणः attention first. It is noteworthy that all कदृकारिणः of note except कान्यप्रदा first deal with विषम and then proceed to सम.

Essentials — [विषम = अनुरूप (समर्पणं) — दय्यक] (1) In the first variety there is an extreme disparity between two things that have come together. (2) This extreme disparity is generally conveyed by कदृ. (3) Sometimes however it may be conveyed even without कदृ. (4) In the second variety the poet describes some party making an effort to achieve some object, not only failing to secure it but also getting involved in some unexpected trouble. In other words, there is a double disappointment of इष्टानि and अनिष्टादि. (5) Sometimes, however, there may be only इष्टानि or only अनिष्टादि. (6) Sometimes the poet may describe even an agreeable matter in this form. कदृ दूरीयु विषं कदृ कदृकदृकदृकदृ । कदृ कदृ कदृ कदृ कदृ कदृ कदृ । (१ ग.) This

is more poetical than real *इष्टप्राप्ति* and *अनिष्टपत्ति* (7) In the *third variety*, there is वैषम्य between the *कारणगुण*s and *कार्यगुण*s, or between *कारणक्रिया* and *कार्यक्रिया* (8) This *गुणवैषम्य* or *क्रियावैषम्य* is only poetically conceived

§ सू ७० क्वचित् etc Construe —(1) यत् क्वचित् शेष अनिवैषम्यात् घटना न श्यात् । (2) यत् यत् क्रियाफलप्राप्ति नैव भवेत्, अनर्थश्च भवेत् । (3-4) यत् च कारणस्य गुणक्रिये क्रमण कार्यस्य गुणक्रियाम्बा विरुद्ध स एव विषयो मत । यत् श्लेष भवित्वाभ्यां घटना न श्यात् When the association (श्लेष) between two things is found to be incongruous due to extreme disparity of nature. What is this अनिवैषम्य? Read जगन्नाथ —सप्तर्षिणे अन्यतरगुणस्वरूपतिरक्कार्यअन्यतरगुणस्वरूपता अव्योयवन् । = The two things possess attributes standing in sharp contrast. श्लेष Association between things They may be even कार्य कारण as in क र्ना etc When the cause and effect are found incongruous, it will be the first variety When their गुणक्रियास are found incongruous it will be the third variety घटना न श्यात् This is generally expressed by कक There are some like सर्वकारीदा, however, who believe that other varieties also may be conveyed by क-क Thus क वन तरुत्वभूषण नृपक्ष्मी क महेन्द्रवन्दिता is assessed by सर्वकारीदा, against विश्वनाथ, as illustrating इष्टप्राप्ति and अनिष्टपत्ति If thus क-क does not specifically indicate the 1st variety, even our instance of क र्ना हृदयप्रमाथिनी etc. may perhaps belong to कार्य-कारणयोग्यवैषम्य, (हृदयप्रमाथिनी vs. विश्वनाथ) One thing is certain that the use of क-क is a sure indication of विषम—to whichever class it may belong यत् कर्तुं etc There is a double disappointment इष्टप्राप्ति and अनिष्टपत्ति But, as we saw, each one singly viz इष्टप्राप्ति, अनिष्टपत्ति can give rise to the figure-क्रियाफल The party is described as making an effort (क्रिया) to attain some aim (फल) फल is इष्ट, अनर्थ is अनिष्ट See २ वं cited above for an exhaustive enumeration of these. यत् च etc. Here the वैषम्य is between कारणगुण and कार्यगुण or between कारणक्रिया and कार्यक्रिया. क्रमेण : e. वैषम्य between गुण and गुण, प्रिया and प्रिया only For वैषम्य cannot be of the form of कारणगुण vs. कार्यक्रिया or कारणक्रिया vs. कार्यगुण Note that the दु-वैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically possible.

वृत्ति—द्वयो II may be possible to have three things also अनुपपद्यमानतया योग Their combination is found incongruous क्रियाया प्रगदात् Because his work is undone frustrated इष्ट has मि-विशेष-भ्यार्पितमपि अनर्थ विषय some disastrous (अनर्थे adj.) matter he never sought for सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुष्ठारे Though as a rule the शब्द resembles (अनुष्ठार) in nature (इव) the कारण This is true only in a

logical view of causation. स समनिर्णयत्वा the name explained. विम
 ॥ समनिर्णय, the reverse of सम चतस्रसु In four varieties Strictly
 speaking they are three But पुनौम्य and क्रियाविम्य being viewed as
 two independent classes the number is given as four

St. 146 विनीपादपि etc. Illustrates विम (१) A lady of delicate
 frame ॥ smitten hard by love कुतूहाग्निर्ह्वयः As tormenting as
 chaff fire Chaff fire ॥ more effective than ordinary fire

Here the two things that have come together viz. the lady of
 the most delicate frame and the fire of love are most ill suited, one
 for the other Their utter disparity is conveyed by क-क This is
 therefore विम (१)

St 147. सिद्धिकासुत etc Illustrates विम (२) The hare, getting
 afraid of the cub of a lion, resorted ॥ the moon But the moon and
 the hare were both gulped down by राहु सिद्धिकासुतसत्रस्त scared by
 the cub of a lioness स्राश्रय with the आश्रय, the moon सिद्धिकासुत : e.
 राहु सिद्धिका was the wife of वसव and mother of राहु.

Here the राहु made an effort ॥ escape from the lion's cub But
 this only resulted in his being swallowed up by राहु Thus there are
 श्मशानि and अनिष्टपति to the राहु Hence विम (२) There is an irony
 based on शेष in सिद्धिकासुत The hare escaped one सिद्धिकसुत only to fall
 into the jaws of another सिद्धिकसुत

St. 148 सद्यः etc. Illustrates विम (३). कार्य-कारणगुणयो वैरम्ये. A
 king wins गुण वर with his नील हृत्पल विप्र O wonder! [Add 'O
 wonder' in the Translation after 'hand'] कारस्वर्गमवाप्य ref to his
 wielding the sword यस्य वृत्तवः तमाहनीला adj of हृत्पलम्ब्रेज (sword)
 त्रिलोकेश्वरमण In apposition to वर. Glory which is an ornament to the
 three worlds (त्रिलोकी)

Here हृत्पलम्ब्रेज is वरव, वर its कार्य The हृत्पलम्ब्रेज is तमाहनील
 while वर ॥ इच्छुवतु Hence कार्य-कारणयो गुणोम्ये—वैरम्ये being opposed
 to वादुव Hence विम (३), कार्य-कारणयो गुणोम्ये Note that this ॥ not
 to be mistaken for निरोप Because only गुणोम्ये can come within its
 (of निरोप) purview, not कार्य-कारणयो गुणोम्ये

St. 149 आनन्दममन्द etc. Illustrates विम (३), कार्य-कारणनिरोपो वैरम्ये.
 A lady is lovely enough ॥ give delight But separation caused by her
 (i. e. from her) causes acute pain. अमन्द आनन्द Tremendous
 delight लयैव जनित निरह : e. separation from you

Here the अमन्दवत्ता is the cause, निरह from her is the effect.
 While the अमन्दवत्ता performs the क्रिया of आनन्द, the निरह, the effect,
 performs the क्रिया of अहानन्द Hence कार्य-कारणयो विरोधोम्ये (विम ३)

St 150 विपुलेन etc Illustrates, according to some like तर्कवागीश, विषम (२) *without* कक According to others like प्रदीप, उद्योत, प्रभा, it illustrates a variety not covered by the definition, and has been given by the author to suggest how विषम may manifest itself in forms other than those specified in the definition The latter seems to be the correct view Description of कृष्ण being 'drunk up' by a lady with but the corner of her eye, that very कृष्ण who at the end of the युग holds in his belly the whole world Construe सागरशयस्य यस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये बुवनानि परिरे, स पुन एकतमया पुरस्त्रिया मदविभ्रमासकलया एकया दृशा पपे। मदविभ्रमासकलया दृशा with a glance in which the eye was not fully opened due to the play of passion [मदविभ्रम]

Here the वैषम्य consists in the *whole* कृष्ण being drunk by a lady with but a corner of her eye that कृष्ण *one part of whom* viz his belly could drink in (absorb) the whole world at the time of मलय To put it more effectively, the वैषम्य is between अवयवककनृकक्रियाया अवयविन वर्मत्वम् । Is it not surprising that the whole (कृष्ण) should be the वर्मन् of that पान क्रिया which a part (कुक्षि) was able to carry out? Thus प्रदीप says this is अवयव अवयविनो वैषम्य not covered by the definition Some like तर्कवागीश however say that it is only the 1st variety of अतिवैषम्य put in a different shape Because the implied meaning is क प्यतेदेन नगरवानकर्वु शरीरम् क च रुनिनेकीणेन तदीय पानम् सा इ also gives this stanza to illustrate अतिवैषम्य (1 e variety I) प्रदीप seems to be nearer the truth and the वृत्ति—विषमत्व यथायोगमवगन्तव्यम् also seems to hunt at the definition being not comprehensive enough to cover all cases of वैषम्य

विषमत्व यथायोग अवगन्तव्यम्—The विषमत्व should be recognised in such cases, according to the particular context or occasion In other words, it may not be covered by the definition of विषम Vide उद्योत

४९—अधिक

अधिक means whatever is in excess of another', 'whatever is bigger' and the figure अधिक consists in the poetical description of an अपार as being bigger than its अपेक्ष or of an अपद being bigger than its अपार When the poet thus describes either the अपेक्ष or अपार as being more extensive or bigger, his sole purpose is to exalt the प्रह

More often than not, the अपेक्ष is प्रह And it is easy to understand how the प्रह is exalted when the अपेक्ष is described as bigger than the अपार When the poet says to the patron • मन्त्रादि जने यत्र तत्र मन्त्रि न ने दुष्ठा (कु.), it is easy to see how दुष्ठा, the प्रह, are

exalted by being described as too many to be held even in the primordial waters that are capacious enough to hold so many *सङ्ख्यया*.

But, it is interesting to see how the poet exalts the *मृत* even by describing the *अक्षर* as bigger than the *अक्षय*, when the *अक्षय* is the *मृत*. Says the poet *त्रियद् वाक्मया यत्रैव निश्रामवन्ति गुणास्तत्र* !—' How great is the Brahman of Speech that your virtues can rest therein ' ! Here *गुण*, the *अक्षय*, are the *मृत*. And they are exalted when the poet describes *वाक्मया*, their *अक्षर*, as being great enough to hold them. Because, when the poet refers to the bigness of the *अक्षर*, he implies that the *अक्षय* that occupies such *अक्षर* also must be big indeed. As *कुण्डलानन्द* says —*अथ स्वयं त्रियद् वाक्मया इति अक्षरस्य प्रथमा त्रियते तत्रापि शब्द मन्त्रा गुणाश्चिरकालेन अपिपत्य प्रकल्प्यैव प्रथमा त्रियते इति तद्वदना प्रातुनगुणप्रदमायानेव सर्वस्यति* ! It will be clear from this that *अक्षराधिक्य* exalts the *मृत*, in a more suggestive way, than *अक्षेयाधिक्य* and is hence more poetical.

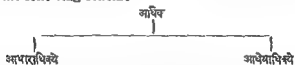
In some cases, however, the *अक्षर* itself may be *मृत* and by stating its *अधिक्य*, the poet may exalt the *मृत* directly. A poet wants to praise a *हरिकण्ठ*. Says he *शिरस्यधिक्यो राजन् शिलाराम येन* ! *सायन्तया यत्र शैवी विश्वप्रबो हरि* ॥ (४ ग) Here he says that the heart of the kang is vast indeed in that it can accommodate *हरि* very roomily. In this instance, though *हरि* is *अक्षय*, still *येन*, the *अक्षर*, is *मृत* and it comes to be exalted by being described as bigger than *हरि* himself.

गणपथ very aptly emphasises that the *अधिक्य* must be poetical, not *वस्तुवै*. If *पद्मानन्द* is described as bigger than the *गणप*, and if the cage is described as bigger than the parrot, there is no figure therein. Read *इ गं* —*अथ अक्षराधिक्ये अक्षरस्य मृतान् अधिक्यं न कल्प्यं तत्र गणीयम्* ! Again *अक्षरथ* —*अथ (अनुरूपस्य) अक्षरधिक्ये कल्पनीयमक्षरधिक्ये प्रथं न पुनरीत्यम्* । तेन *अक्षरधिक्ये* !

poet's aim is to exalt the प्रकृत In विषय his aim is merely to draw attention to a paradox

अधिक dates back from रूद्र who had two varieties (based on समानकारण्य कार्ययो विरोध and आश्रिताश्रयभाव) one of which alone based on आश्रिताश्रयभाव was adopted by the कव्यप्रकाश While रूद्र had अधिक based on आश्रयाधिक्य only कव्यप्रकाश developed one more variety based on आश्रयाधिक्य also It is once more typical of the influence of the कव्यप्रकाश that ह्यदर, विषयभाव, जगत्भाव and अल्पव्ययीकृत admitted the varieties as recognised by the वा प्र

Note the following scheme —

Essentials — [अधिक 'bigger'] (1) The poet must describe two things related as आश्रित and आश्रय, both impressively big (2) The आश्रित may be described as bigger than the आश्रय, or *vice versa* (3) This is with a view to exalting the प्रकृत (4) The प्रकृत is generally the आश्रित, but sometimes the आश्रय may be the प्रकृत. (5) The आश्रित, the प्रकृत, when described as bigger than the आश्रय naturally gets exalted (6) But when the आश्रय is described as bigger than the आश्रित, it also indirectly suggests the greatness of the आश्रित which is so big as to occupy the आश्रय of the vastness described (7) The bigness must be poetically conceived Bigness of a matter of fact type is of no use

इसु ७१ महतो etc Construe — महतो आश्रित-आश्रययो यत् प्रमात् आश्रय-आश्रयिणी तनुष्वेति महोवासी स्वाता तत् तु अधिकम् (मनि)। महतो आश्रित आश्रययो Loc. Absolute. The आश्रित and आश्रय being big आश्रय आश्रयिणी प्रमात् महोवासी स्वाताम् the आश्रय and आश्रयिन् (= अनित) are respectively bigger प्रमात् : e. आश्रय is bigger (महोवात्) than the आश्रित, or आश्रित is bigger than the आश्रय आश्रय = अश्रय Abode आश्रित = आश्रयिन् = अश्रय The thing abiding तनुष्वेति महोवासी This is an imitation of रूद्र — यत्रारे सुमहानि अश्रयमाश्रितां तनीवोऽपि। (१२८) And it is significant that no अश्रयिन्-अश्रय, विषयभाव, जगत्भाव अल्पव्ययीकृत — inserts this feature in his definition of the figure This suggests that they thought it as uncalled for. The idea behind तावितेऽपि or तनुष्वेति seems to be like this As we saw रूद्र refers only to अश्रयाधिक्य. One can easily see that when one thing is अश्रय and another अश्रय, the अश्रय is smaller (मनीय) than the अश्रय. And in अश्रय the अश्रय though

really *तनीयम्* is poetically described as *महीयम्*. This was what *रुद्र* thought of. There was propriety in his inserting it in his definition of *अधिक* because it was confined to *अपराधिकम्*. But after *काव्यद्रव्यानां* had included *अपराधिकम्* also within the scope of the figure *तनुत्वेऽपि* was not only uncalled for, but inaccurate at least so far as *अपराधिकम्* was concerned. Because *अपार*, as it is, can never be *तनीय* than the *अपेय* when viewed realistically. And *तनुत्वेऽपि* no doubt refers to the realistic appreciation of *अपार* and *अपेय* in contrast to *महीयानौ* which gives the poetical conception of them. Therefore, *तनुत्वेऽपि* makes sense only when applied to *अपराधिकम्*. The *अपेय* though really smaller than the *अपार* (as a rule), is poetically described as bigger—this is the idea. *तनुत्वेऽपि* makes no sense on the other hand, when applied to *अपराधिकम्*. For there is no question of the *अपार* being really smaller than the *अपेय*.

वृत्ति—*तयो महतो अति विषये* Explanation of Locative Absolute in the *सूत्र* *विषये* : *e* in the matter of them though they are great. Note that the *अपार-अपेय* must have bigness about them. That is what makes for the *स्तुति* of the *महत* *सदपेक्षया तनु अपि*. This is true only in the case of *अपेयवित्त्वम्*. The *अपेय* is by the very nature of things smaller than the *अपार*. How else could it abide in the *अपार*? It is not true as regards *अपराधिकम्* the *अपार* being always bigger than the *अपेय* *तनु अपि* : *e* *स्तुतुं तनु अपि आश्रयव्यतिरेकी*. Really *अपेयवित्त्वम्* (= *अपेय*) alone is *स्तुतुं तनु* *प्रस्तुतवस्तुप्रकारविवक्षया*. This is the aim of *अधिक*. It is with a view to exalting the *स्तुतुं* which as we saw, is generally the *अपेय*. *अधिकमतां यदीयाती* of the *सूत्र* explained.

St 151 *अहो विशाल* etc. Illustrates *अपराधिकस्ये अधिक*. Complement to the glory of a king.

Here the *अपार* viz. *भुवनविशाल* is described as bigger than the *अपेय*, *सरोरुह*. But the *अपार* is described as being bigger in such a way as would result in the praise of the *अपेय*—*महतमस्योऽपि सरोरुह*. As the *अपेय*, *सरोरुह* is *स्तुतुं* there is exaltation thereof, though indirectly by the *अपार* being described as bigger. Read *भुवनविशालम्* *दक्षिण* *अहो विशालमिति* *अपारस्य* *प्रदंश* *दिवस* *तत्रापि* *भुवनोऽस्य* *सरोरुह* *विशालमेव* *अधिकं* *भवत्येव* *विशाल* *दिवसो* *इति* *उक्तं* *अहो* *सरोरुह* *महत्तममेव* *पश्यति*. Note that *महतमस्योऽपि* should not be taken as proving *स्तुतुं* of the *अपार* mentioned in the definition. It only draws out the vastness of the *महत*—*सरोरुह* *दक्षिण* gives this to illustrate *अधिक*.

St 152. *भुवनविशाल* etc. Illustrates *अपेयवित्त्वम् अधिक*. *सरोरुह* gets overjoyed at the arrival of *महत*. Construe *भुवनविशालम्* *दक्षिण*

कैटमदिष' यस्या तनौ ऋन्ति सविक्रम आसन्, तन (तनौ) त्वापनाम्यागमसमवा मुद न ममु । युगान्त आसत् In that body, wherein all souls are absorbed at the time of प्रत्य, and in which the worlds could rest roomly Cp St. 150 ab At the time of प्रत्य, the चतुदशजुवनानि are absorbed by विष्णु तपोधनाम्यागमसमवा मुद Raptures due to the arrival of the sage viz नारद. न ममु could not be held

Here तनु is the आधार, मुद the आधेय The आधेय is stated to be bigger than the आधार by the words न ममु Hence it is आधेयाधिक्ये अधिक. It naturally exalts the प्रस्तुत viz the आधेय मुद Note that तनुत्वेऽपि can apply to this आधेय After all आधेय is smaller than the आधार though the poet may describe it as bigger (न ममु)

५०—प्रत्यनीक

'प्रत्यनीक' was first given by शण्डिन् as an उपमाप्रतिपादक शब्द similar to प्रतिपक्ष, प्रतिद्वन्दिन्, विरोधिन् From this it is clear that शण्डिन् attached to the word no other sense than that of 'an antagonist,' 'a rival' 'a compeer' But later जट्टवार्तिक seem to understand the word in a somewhat different sense when they employ it to designate the figure. The word is explained by them as meaning अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम् । तदुल्लेखात् इदमपि प्रत्यनीकम् (वा प्र and ह्यक) Thus they understand the word as meaning 'quasi-hostile' The figure also consists in a party taking revenge not on the professed enemy, but on one who is only connected with the enemy, and is therefore quasi-hostile : & not really hostile but seemingly so जगन्नाथ seems to understand the name in a different sense प्रत्यनीक is acc. to him,

whatever is suited for the army The army being unable to vanquish the enemy himself sometimes tackles the lesser partizan of the enemy And that is what takes place in this figure —लोक प्रतिपक्षस्य निरस्काराय अनीकं प्रयुज्येन । तद्वक्त्री प्रतिपक्षमवधिन् वस्यच्छि निरस्कार विधने । स च अनीकमदृशतया प्रयुज्यमानत्वात् प्रत्यनीकमुच्यते । Thus acc. to र. ग अनीक refers to the विजिण्णु's army, while acc. to वा प्र and ह्यक it refers to the hostile army

In the figure as in स्वभिरिव or प्रवीर, it is the poet's aim to establish the उपमेय as superior to the उपमेय । Thus he achieves in a picturesque manner He presents the उपमेय and उपमेय as two adversaries, of which the उपमेय is inferior The उपमेय offends the उपमेय by surpassing it on some point. And because the उपमेय cannot directly vanquish the उपमेय which is too strong for it it wreaks its vengeance indirectly by attacking some weaker party connected with the उपमेय The lion has a grievance against a beautiful lady of slim waist (शिरःशुद्ध), because

the lady has inflicted a defeat on him owing to her कदी being more graceful than his! The lion is too weak to defeat his adversary viz. the lady. But he has his share of vengeance on one connected with the lady. The elephant is related to her, because his temples are just like the breasts of the lady. So unable to vanquish the professed adversary viz. the lady, the lion vanquishes her partisan, the elephant! : मध्येन तनुमया मे मध्य विनम्रीत्यम् । इयुम्भौ भिनत्तवस्याः कुचकुम्भनिभौ हृदि ॥ (सा. द.). This is प्रत्यनीक and obviously purports to exalt the प्रकृत or उपमेय viz. the सिंहकटी रामा. Again, another lady has defeated the moon with the beauty of her face. The moon wants to vanquish her; but unable to do so, he torments her beloved, the नायक! :—यदि तव तया त्रिगीषोस्तद्दहननहारि वात्सिर्नर्वचम् । मम तत्र विनापकितं तपसि सिताशो यदेवं माम् ॥ (खड्ग .c. १३.).

Thus, in short, in प्रत्यनीक, the poet, in order to exalt the उपमेय over the उपमान, describes the उपमान as taking revenge on some party connected with the उपमेय, being unable to do so on the उपमेय itself. The party may be directly connected with the उपमेय as in यदि तव etc., where the नायिका is directly connected with the नायक, or it may be indirectly connected as in मध्येन तनुमया etc. where the इव is connected with the सिंहकटी in so far as his कुम्भs (temples) are similar to the तनुकुम्भs of the lady.

Sometimes, however, the two प्रतिपक्षs may be real adversaries as in St. 154, not related as उपमान and उपमेय. Then the charm consists only in the surreptitious way in which the weaker प्रतिपक्ष takes revenge on the stronger one, by attacking someone connected with the stronger. Such cases of प्रत्यनीक are not as poetical as the other ones based on औपम्य.

प्रत्यनीक vs उपमेयज्ञाः—It is not unusual to come across cases of प्रत्यनीक which are explicit हेतुमेयज्ञाs with इव, मध्ये etc. (cp St. 153.), or sometimes they may be implied as in the instances मध्येन etc. and यदि तव etc., where इव, मध्ये etc. are गम्य. But one thing is obvious, that all cases of प्रत्यनीक are also cases of हेतुमेयज्ञा. So essentially identical they are that जगन्नाथ actually refers to a view which did not admit प्रत्यनीक because हेतुमेयज्ञा was enough to carry out its purpose—हेतुमेयज्ञेन गणार्थेणैव नैव अन्वयान्तरं अस्ति अर्हति.

Nor is it difficult to understand this. When the poet explains some fact in life as due to the hostility of the वज्रन against the उपमेय, he is indeed indulging in a poetical fancy, because we know that there is no hostility as such between the two, except what the poet

imagines, nor are we aware of any real inability of the उपमान to retaliate directly, except what the poet conceives. Even in cases where the two प्रतिपक्ष are real adversaries, there may be real hostility, but so far as the revenge is concerned, it is no more than a poetical fancy. This is उत्प्रेक्षा and it is inseparably connected with the figure प्रत्यनीक. It would be, therefore, true to say that प्रत्यनीक is हेतुप्रेक्षा itself where the अयुक्त is fancied to be a weak rival of the प्रकृत, the stronger one, or where the revenge is fancied. Read र गं प्रतिपक्षगतवत्त्वत्त्वात्तन्मगतं दुर्बलत्ववो प्रतीतेर्हेतुप्रेक्षान्तरादस्य वैलक्षण्यम् । नैनावन्न हेतुप्रेक्षाया बहिर्भवितुमिदमीडे ।

प्रत्यनीक was first recognised by रुद्र, though दण्डिन् gives 'प्रत्यनीक' among the different उपमाप्रतिपक्षक words. रुद्र's प्रत्यनीक was only सादृश्य मूल. After रुद्र, all आचार्यविरचिताः—अक्षर, हयक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अण्णव्यदीक्षित—admitted the figure, but on broader lines, to include real प्रतिपक्ष also. अण्णव्यदीक्षित admitted as an additional variety even cases where the प्रतिपक्षिन् vanquishes the opponent himself.

Note the following scheme :—

Essentials:—[For explanation of the name, see above]

- (1) The poet's aim is to exalt the उपमेय over the उपमान. Cp वक्तुं उपमेयमुत्तमम्—रुद्रट (2) He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries. (3) The उपमेय by *surpassing* the उपमान, on some point, causes the hostility. (4) The उपमान is imagined to be helpless against the उपमेय. [प्रकर्ष अग्रताकार्यत्वम्—अग्रयण] This is merely a poetical fancy and no more. (5) So the उपमान has its vengeance on something connected with the उपमेय. (6) This thing may be directly or indirectly connected with the उपमेय. (7) The vengeance of the उपमान is no more than a poetical construction of some plain fact in life. Cp How the ordinary fact that the elephant is killed by the lion is given the poetical colouring of the lion's revenge in मध्येन तनुमभ्या etc. (8) Sometimes रूपमूल अव्यवसाय may underlie the figure. Cp जेवनेनादुगी काँगे उपलभ्या अथ इती ॥ (जु) Where अनुगी (1 Following, 2 Being at the end of) and अथ इती (1 Surpassed, 2 Surmounted) are पद्य. (9) When the figure relates to उपमान-उपमेय, it is सादृश्यमूल, like उपमा etc. (10) Sometimes, however, the two प्रतिपक्ष may be

real adversaries as गृह्ण and वृष्ण in St 154 Then the charm lies in the vicarious punishment, given not to the real adversary, but to someone belonging to him and in the suggestion of वीर्यत्व of the opponent In this case it may be noted, both the प्रतिपक्षs are equally प्रहृत Such cases are not as poetical as those based on भीष्म

§ सू ७२ प्रतिपक्ष etc Construe —प्रतिपक्ष प्रतिवर्तुं अशक्तेन तदीयस्य तिरस्त्रिया वा तस्त्वुत्थै (भवति) तत् प्रत्यनीकम् उच्यते । प्रतिपक्ष प्रतिवर्तुं अशक्तेन Refers to the उपमान which is unable to retaliate against its adversary viz the उपमेय Or it may refer to a real adversary तदीयस्य तिरस्त्रिया : e उपमेयसदृशस्य or प्रतिपक्षसदृशस्य तिरस्त्रिया Contemptuous treatment or punishment meted out to one who is a partisan of the उपमेय or the प्रतिपक्ष वा तस्त्वुत्थै भवति तस्त्वुत्थै : e उपमेयस्तुत्थै, or प्रतिपक्षस्तुत्थै Because it shows how the उपमेय or प्रतिपक्ष itself cannot be assailed by the उपमान or the party in question

दृष्टि —न्यक्तुपरमपि विपक्ष साक्षात्प्रसितु अशक्तेन केनापि Someone who cannot directly put down the adversary even when the adversary has offended (न्यक्तु) him तमेव प्रतिपक्ष उत्कर्षयितु The infinitive shows the effect, not purpose The result of the action of the अशक्त विपक्ष is to exalt his opponent His inability to counter his opponent directly proves to be a tribute to the superiority of the adversary तदाश्रितस्य तिरस्त्रणम् तदाश्रित is only तसदृश. तिरस्त्रण refers to the retaliatory action तत् अनीक्यतिनिधितुत्वात् उच्यते The name प्रत्यनीक justified प्रत्यनीक is अनीकप्रतिनिधि, a representative or proxy of the real enemy (अनीक standing for the hostile army) यथा अनीके etc The अनीकप्रतिनिधित्व elucidated Just as one should out of folly, attack (अभियुक्त) not the real enemy (अनीक) but someone else who is his proxy, so here in this figure when the adversary needs to be vanquished someone else belonging to him is vanquished मूढतया अशक्तेन will be more to the point.

St 153 त्वं विनिर्दिष्ट etc Illustrates प्रत्यनीक, तिरस्त्रणस्य विरोधेण साक्षात् संश्लेषे The नादिस्य = torments of love are fancied as due to the revenge of Cupid who unable to vanquish the नादक his adversary, attacks the नादिस्य A compliment by some दूती to the beauty of the नादक and a sly reference to the मदनस्यवा of the नादिस्य त्वं : e नादक. विनिर्दिष्टमनोभयरूप that is why Cupid has grown hostile सा भवति अनुरक्त्या explains how the नादिस्य is संबन्ध to the प्रतिपक्ष viz नादक. भवति (Loc.) to you. पश्चिं शंभु युगपदेव चापयति When love causes the acutest agony, it is explained away as due to all the five arrows being discharged simultaneously अनुरक्त्या स्पष्टे

Here the two adversaries are मदन and the नायक. मदन is unable to attack the नायक directly, hence he attacks the नायिका who is directly connected with the नायक. This vicarious revenge exalts the नायक. Thus this is प्रत्यनीक, निरस्तस्य विरोधेण साक्षात् सवधे. Note how it is also ॥ हेतुप्रकाश, अनुशयादिव तापयति.

St. 154 यस्य किञ्चिद्वक्तुं etc. Illustrates प्रत्यनीक, निरस्तस्य विरोधेण परपरया सवधे राहु oppresses the moon because the moon is similar to कृष्ण's face and कृष्ण has wronged राहु by mutilating his body. Construe — कायनिग्रहगृहीतविग्रहं कृणी राहु यस्य (कृष्णस्य) किञ्चिद् अपकर्तुं अक्षमं सत् कान्तवद्भ्रमसदृशमूर्तिं इदु भुनक्ति बाधते। काय etc. Who has been nursing enmity (विग्रह) due to his body being mutilated by विष्णु (= कृष्ण) Ref to विष्णु's act of severing राहु's head from his trunk before जन्तु could reach his belly. कृणी the capable [Add this before 'Rāhu' in the Translation] राहु is कृणी because he would not let his injury go unavenged. कान्तरद्भ्रमसदृशमूर्ति इन्दु The moon is similar in form to the lovely face of श्रीकृष्ण. A compliment to श्रीकृष्ण's face. भुनक्ति बाधते Reference to the lunar eclipses. भुनक्ति shows the long sustained hostility.

Here the two adversaries are राहु and कृष्ण. Not being able to do any harm to कृष्ण, राहु attacks इदु who is related to कृष्ण in so far as he (इदु) is similar to कृष्ण's face. This naturally exalts कृष्ण. As इदु is connected with कृष्ण indirectly through the similarity of कृष्ण's face thereto (सादृश्यसवधे), we get प्रत्यनीक निरस्तस्य परपरया सवधे. Note that here राहु and कृष्ण are not related as उपमान and उपमेय, but both are *real* adversaries. The charm is due to the poetical fancy in connecting चन्द्रग्रहण with the विग्रह between राहु and कृष्ण. Further कृष्ण's कान्तवद्भ्रम being described as उपमान in relation to the इदु adds to the poetical effect of the stanza.

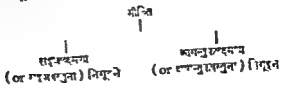
इन्दोरत्र etc. How is इदु कर्तव्य in relation to कृष्ण? कृष्ण's मुख is connected (सवधि) with कृष्ण. And to that मुख इदु is related by सादृश्यसवधे. Thus इदु is related to कृष्ण. Here we have not साक्षात् सवधे but सवधिसवधे. Read सा चू—मगलस्तद्वद मुख, तत्सदृशं तस्माद्भ्रमसदृशं ।

५१—मीलित

मीलित means 'obscured', 'concealed' and the figure consists in some circumstance getting obscured owing to the prevalence of another circumstance of *similar indications* but of greater force. The ladies were drunk, their eyes and cheeks red. When they were in this condition, they got into a fit of anger. But the lovers could

not recognise that they were angry, because they attributed the redness of their eyes and cheeks to drinking which the lovers had witnessed मदिरामदमरपात्कपोल्लल्लोचनेषु वदनेषु । कोपो मनस्विनीना न लक्ष्यते वामिभि प्रसवद् ॥ (रुद्रट ७१०८) Here वाप and पान have the same symptoms But these the lovers attributed to पान which, having been actually witnessed by them, was felt by them with greater force This results in the कोप of the ladies being obscured This is मीरित्वा A lovely lady had ruddy feet When once she paints them with red lac-dye, the on looker fails to make out the lac-dye. The redness he takes for the natural red of her complexion—which being the likelier is also stronger Thus this stronger circumstance obscures the weaker one viz lac-dye रसो नाल्पि लाक्षणाश्चरणे सहजाणो । (कु) This is मीरित्वा again —Another lady had too much of romance in her! While she went to fetch water, she had occasion to indulge in dalliance in a lonely bower As she is coming back, carrying the heavy burden of a full jar, the on looker finds her perspiring The perspiration he attributes to the strain felt in carrying the जलकुम्भ How on earth could he guess the dalliance, which also was responsible for the perspiration, but was obscured by the जलकुम्भानवन which he saw before him, and was therefore stronger ? जलकुम्भमुभितराम स्रग्दि सरदा समानवनवाप्ते । तदकुञ्ज गृहसुरत भावानेरो मनोमते वेद ॥ (३ ग) Thus again is मीरित्वा In short, in मीरित्वा we have two circumstances producing the same symptoms but of these one gets obscured by the other, which is stronger because it is felt to be likelier In the first case the obscuring symptom—नेत्रकपोल्लोचयो पात्सिमा was जलकुम्भः i e not innate but due to the adventitious or casual circumstance of पान In the second case, the obscuring symptom—चरणयो सहजाणव्य—was रसाविति i e innate, natural, the feet being naturally red In the third case, the obscuring symptom—जलकुम्भानवने रवेदि—was जलकुम्भः, जलकुम्भानवन् being a casual feature. Thus in मीरित्वा the symptom (or, more properly, the circumstance) obscuring the other may be जलकुम्भः or सहजाणव्य The poet's aim is to strike a note of irony made possible by सहजाणव्य

Thus we get the following scheme —

मीलित षः व्याजोक्ति — In both there are two circumstances at work producing like effects In both there is a note of irony But whereas (i) in मीलित, the circumstance itself obscures the other because it is stronger, in व्याजोक्ति, one circumstance is intentionally obscured by the party in question, though both the circumstances are of equal force (ii) In मीलित there is natural obscuration, in व्याजोक्ति there is a deceitful one

For मीलित षः सामान्य, see सामान्य

For मीलित षः भ्रान्तिमान्, see भ्रान्तिमान्.

मीलित dates back from रुद्र, whose पिहित and one variety of तद्गुण are very similar अह्न (का प्र) also adopted it with the two varieties first conceived by रुद्र रथक, विश्वाय, जगन्नाथ, अप्यव्यदाक्षित : all admitted the figure The last conceived it on lines broad enough to comprehend सामान्य of others His सामान्य is therefore slightly different from that of others

Essentials — [मीलित = तिरस्कृत, वस्तुवन्तरेण समेन लक्षणा वस्तुवन्तर मीलित तिरस्कृत अत्र कथ्यते — यद् वस्तुवन्तरेण वस्तुवन्तर निगूहते तदन्वयान्निधानं मीलितम्] (1) There must be two circumstances at work in the same abode (2) These circumstances must have like effects, or symptoms, or indications (3) To one of these circumstances the onlooker must attribute the effects in question (4) He attributes them to the one circumstance which he feels possible (5) This is what makes that circumstance stronger in relation to the other which is weaker (6) The stronger circumstance thus obscures the weaker one (7) The circumstance which obscures the other may be स्वाभाविक (Innate) or आगतुक (Adventuous) to the abode (8) The circumstance being स्वाभाविक or आगतुक its effects also may be स्वाभाविक or आगतुक (9) The charm of the figure lies not so much in the सादृश्य as in the irony resulting therefrom

§ सू ७३. समेन etc Construe — निजेन आगतुना वा अपि समेन लक्षणा वस्तुना यद् वस्तु निगूहते तद् मीलितमिति सूत्रम् । निजेन आगतुना वा अपि The वृत्ति takes it as adv of लक्षणा See below निज = सहज = what belongs to the object naturally आगतु - औपचारिक adventitious casual वस्तु circumstance सम लक्षणम् (N) similar indications or symptoms मीलित √मील 1 P to close conceal

वृत्ति — सहज वा आगतुक वा किमपि लक्षणम् Explanation of निजेन आगतुना वा taken as qualifying लक्षणा निज is सहज or natural innate. लक्षण = लक्षन् of the सूत्र साधारण सम of the सूत्र Though thus the

वृत्ति takes निवेन आगन्तुना वा as qualifying लक्षणा, the more natural way would be to take them as qualifying वस्तुना. Because it is the obscuring वस्तु or circumstance which is निवृत्त or जगत्तु through the वस्तु not directly साहित्यदर्पण rightly says समानलक्षण वस्तु क्वचित् सद्यः हविद् आगन्तुम्. Others, however, like स्वयम् and even अलक्षण take निवृत्त and आगन्तु as attributes of लक्षणा, to whom वा प्र is indebted for the divisions, has तमीहितमिति यस्मिन् समानचिह्नेन हर्षरोषदि । अरण निवृत्तियने नित्येनागन्तु वेनापि ॥ (७१०६) Here नित्येन आगन्तुर्नापि qualifies अरणेण referring to the वस्तु यत् किंचिद् केनाचेत् वस्तुस्थितयैव धर्तीयस्तथा विरोधीयते when some circumstance is obscured by another owing to the latter being stronger in the very nature of things. वस्तुस्थितयैव : e as a matter of course [in place of ' in fact ' in the Translation, insert ' as a matter of course '] What is meant by वस्तुस्थित्या is that it is very natural under the circumstances that one वस्तु should be stronger than another. Thus the रक्त्य of the feet in रत्नी नागदि etc. is naturally (वस्तुस्थित्या) attributed to स्वभाववत्त्वा द्विधा based on सद्यः or आगन्तु लक्षण (or वस्तु)

St. 155 अयाङ्गारले etc. Illustrates मीति सद्यःप्रदमया निगूहने. The innate grace of a lovely maiden has obscured the onset of intoxication, the indications of both being alike : मधुरमकरजं गिर words that are sweet and ornate. *cd* Construe मीति सुगुह्य अणे शीघ्रया एव स्फुरितम्. छोला Elegance, charms grace शीघ्रया स्फुरितम् Grace has presented itself कृतपदोऽपि मद्योदय : e Intoxication that has set in. She is drunk न सद्यःप्रदम् Cannot be detected.

Here शीघ्र and मद्य are at work : Both have the same indications viz अयाङ्गारले इती, मधुरमकरजं गिर विगममदपरा गति and वानं गुणम्. But as शीघ्र or grace is natural one attributes the symptoms to शीघ्र, which, thus being stronger, obscures the मद्य, which is weaker because it cannot be as easily discerned as शीघ्र. Hence मीति. The obscuring circumstance शीघ्र being सद्यः, its symptoms also are सद्यः. Hence it is मीति, सद्यःप्रदमया निगूहने.

एतदलक्षणादिभ्यः अद्रव्य लिङ्गम् स्वभावविद्यम् लिङ्ग indication साधारण च मद्योदयेन. These indications are common to intoxication also because these (अयाङ्गारले etc) appear (दर्शनम्) in the state of intoxication also (मद्ये)

St. 156 वे कन्दलम्बु etc. Illustrates मीति, अगन्तुलक्षणा निगूहने. The tremor and homoplauon of the fugitive foes that had fled into the Himalayas, though equally due to the vicinity of the Snowy mountain and their panic, were attributed to the vicinity of the Snowy mountain

alone A compliment to a heroic king who has put his enemies to flight
 flight Construe मे त्वत्पातशक्तिष्विव निवृत्ता ते द्विष हिमाद्रे कन्दरामु सदा
 निवमन्ति तेन उपुल्क सकम्प (च) अङ्ग उदहतामपि भिया अदो वत नुष अपि अभिश्च न ।
 स्वत्पात द्विष your enemies who are helpless (निवृत्त) and afraid in
 their minds of your onslaught (पात) अहो वत Oh wonder !

Here पुलक and कम्प were as much due to शैत्य of हिमगिरिसान्निध्य
 (cold made them shudder) as to the भय in their mind . But the on
 looker attributed them to शैत्य which he felt as the likely cause
 Thus शैत्यलक्षणस obscure मयलक्षणस And as हिमगिरिसान्निध्य was only a
 casual (आगन्तुक) circumstance, we have here मीलित, आगन्तुकलक्षणा
 निगूहने

अत्र etc. सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात् Here since शैत्य is
 आगन्तुक or casual, शैत्य which is determined (अवसित) as the cause of
 कम्पपुल्क on the strength (of probability) सत्यमवधारयि कम्पपुल्कयो
 साद्रूप्य since शैत्य is आगन्तुक the कम्प-पुल्कस due to it are also आगन्तुक
 (साद्रूप्य = तत्स्वरूपव = आगन्तुवत्) The author shows how the लक्ष्मन् can
 be आगन्तुक Does it not prove that निजेन and आगन्तुना in the सूत्र could
 have been better taken as qualifying वस्तुना, than लक्ष्मणा ? Because
 लक्ष्मन् is never by itself निज or आगन्तुक. It is so only through the वस्तु
 or circumstance of which it is an indication समानता च कम्पपुल्क
 are equally present in भय They are equally the symptoms of भय
 अयेषु cases of fright तयो कम्पपुल्कना

५२—एकावली

With एकावली we come to the last figure of the शृङ्खला class to
 which मालापीक, वारणमाल and सार belonged It is not improbable that
 here the figure finds its place after मीलित due to the influence of
 रुद्रट who also treats of the figure immediately after मीलित

एकावली is एकपङ्क्ति one line one chain and the figure consists in
 a chain of (1) विशेष्यस—विशेषणस or (2) विशेषणस—विशेष्यस. The word
 विशेषण is not to be taken in the restricted sense of an adjective It
 means any circumstance that exalts the other viz विशेष्य च जयरथ —
 स्वरूपमात्रेण अवगतस्य वस्तुन यत्सम्बन्धन वैशिष्ट्यमवगम्यो तद्विशेषणम् । When it is a
 chain of विशेष्यस—विशेषणस each following unit becomes the विशेषण of
 each preceding one and the विशेषण that figured as such in the
 preceding pair becomes the विशेष्य in the following one Thus is
 सलिलं विवाहसिकमाल, कमलानि मुग्धाभयघुतगृहानि । मधु लीनालिङ्गुच्छाकूल, अलिकुलमपि

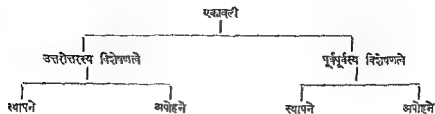
मधुरागिनिमिह ॥ (रुद्रट ७ ११०) we find the विशेष्य-विशेषण as सलिल (विशेष्य) — कमल (विशेषण), कमल (विशेष्य) — मधु (विशेषण), मधु (विशेष्य) — अलिकुल (विशेषण), अलिकुल (विशेष्य) — रगिनि (विशेषण)

When the chain is of विशेषण—विशेष्य, each following unit is the विशेष्य in relation to each preceding one which is the विशेषण, and the विशेष्य in the preceding pair becomes the विशेषण in the following one. Thus in धर्मण बुद्धिस्तव देव शुद्धा, बुद्ध्या निबद्धा सहस्रैव छद्मि । लक्ष्म्या च तुष्टा शुभि सर्वलोका, लक्ष्मिश्च नीता भुवनेषु कीर्ति ॥ (र ग), the series of विशेषण—विशेष्य is धर्म (विशेषण)—बुद्धि (विशेष्य), बुद्धि (विशेषण)—लक्ष्मी (विशेष्य), लक्ष्मी (विशेषण)—लोका (विशेष्य), लोका (विशेषण)—कीर्ति (विशेष्य)

In both the varieties above specified, something was affirmed as a विशेषण of some other. But where something is denied as विशेषण of some other we get the same figure. Thus with denial we get two more varieties (1) विनाय—विशेषणव्यपेक्ष or (2) विशेषण—विशेष्यव्यपेक्ष. In the first of these, the विशेषण denied in the preceding pair, becomes the विशेष्य in the following pair. Thus in नकुसुम सररिद्वेषाने नामधूनि कुसुमानि । नालीनालिकुल मधु नामधुरं करणमलिलव्यम् ॥ (रुद्रट ७ १११), (विशेष्य) (न) तव—अकुसुम (विशेषणव्यपेक्ष) (न) कुसुमानि (विशेष्य)—अमधूनि (विशेषणव्यपेक्ष), (न) मधु (विशेष्य)—अलीनालिकुल (विशेषणव्यपेक्ष) (न) अलिकुल (विशेष्य)—अमपुराण (विशेषणव्यपेक्ष) is the series of विशेष्य and विशेषणव्यपेक्ष. In the second, the विशेष्य denied in the preceding pair becomes विशेषण of the next pair. Thus in पुण्यक्षेत्रे न सर्वत्र पुण्यक्षेत्रे न नास्तित्वा । नालिकेषु न धर्मोऽस्ति न धर्मो दुःखक्षेत्रे ॥ (तर्कवागीश), सर्वत्र (विशेषण)—न पुण्यक्षेत्र (विशेष्यव्यपेक्ष), पुण्यक्षेत्र (विशेषण)—न नालिकेषु (विशेष्यव्यपेक्ष) नालिक (विशेषण)—न धर्म (विशेष्यव्यपेक्ष), धर्म (विशेषण)—न दुःखक्षेत्र (विशेष्यव्यपेक्ष) is the series

The relation between विधानमूल and व्यपेक्षमूल पदवली — From these instances it will be clear that what the आश्चर्यिक mean by विशेषणव्यपेक्ष or विशेष्यव्यपेक्ष is merely converting the affirmative statement into a negative one. This is clearly borne out by the instances given in सा द for affirmation of विशेषण he gives सर्वो विदित्याम्भोज भ्रम्योत्र भूतसगन्तु । भूतं यत्र ससगीना सगीने ससमोदयन् ॥ For denial of विशेषण he gives न तमल यत्र पुनारवद्वत् etc. (our St 158). These instances are clearly positive and negative statements of the same facts. र ग rightly shows how the idea in both is the same, the difference being only in the matter of the positive and negative forms. Read वदति स्वदेके अत्र भरोदयते गन्धो, यो न स्वदितार्थद्वयी स न वदति इवति, तथा अवेददेद्वयी स्वगतत्वं, यो द्विग सगीनो स भव इवति, वदति इवति नोप्यो इवति ।

Thus we get the following scheme —

एकावली vs मालादीपक — Both belong to the रचना class of figures, and just as in मालादीपक, the preceding unit bestows the धर्म on the following one, so in एकावली of the विशेषण विशेष्य type, each preceding unit qualifies each succeeding unit. But whereas (i) in एकावली each pair is a unit complete in itself as विशेषण and विशेष्य, in मालादीपक, all the pairs, being related to the same धर्म which is mentioned once only, have a certain unity running through them (ii) The charm of एकावली lies only in the शृङ्खला, मालादीपक charms us not only by the शृङ्खला but also धर्मस्य सहस्र वृत्ति अप्ययदीक्षित, in fact, thinks that मालादीपक is a combination of एकावली and दीपक — अत्र (in समामागण etc) एक समासादितपद पदसु अपि वाक्येषु अन्वेति इति दीपकम् । शरदीनमुत्तरोत्तरविशेषणभावा देकावली च इति दीपकभावात्कलीयोन ।

As we saw at मालादीपक, आल्कारिकs like जयरथ and जगन्नाथ are unwilling to accept मालादीपक as a variety of दीपक जगन्नाथ proposes to bring it under एकावली itself Says he अस्मिंश्च एकावल्या द्वितीये भेदे (विशेषण-विशेष्य) पूर्वपूर्व परस्य परस्य उपकार क्रियमाण यदि एकरूप स्यात् तदा अयमेव मालादीपक शब्देन व्यवहियते प्राचीने ।

एकावली dates from ह्रद, who had only उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे (स्थापने and अपोहने) variety अहट (का प्र) and रुम्बक have the same variety with its sub-divisions विनाथ and जगन्नाथ added the पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्व variety with its two sub-divisions अप्ययदीक्षित has both उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे and पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वे varieties but does not refer to the sub-divisions based on अपोहन

Essentials — [एकावली = एकवक्ति — पूर्वांतरयो परस्परानुपगतत्वेन एकवक्तिरूपत्वात् - जयरथ] (i) There must be शृङ्खला of विज्ञाप्य-विज्ञाप्य or विशेषण-विशेष्य (ii) विशेषण merely means what by its presence qualifies another thing (iii) The figure may be in the form of an affirmative or negative statement (iv) The negative statement is nothing but the positive statement converted and thus any positive एकावली is reducible to a negative one सर सम्मोत्र, अन्वेषेन सभृग may be reduced to the

negative form. न सरं वद न सम्भवेन, न क्मोत्र वद सन्तु. (v) The विशेषण must exalt the विशेष्य व्याख्यातक do not refer to पञ्चमी based on अन्वयविशेष विशेषण. (vi) The charm of the figure lies only in the सूत्राण्य form

§ सू ७३. स्थाप्यते etc. Construe वद पर पर क्लु यथापूर्वं विशेषणत्वा स्थाप्यते अथि वा अन्वये सा रिधा पञ्चमी (मन्वि) । परं परं यथापूर्वं विशेषणत्वा स्थाप्यते Each following thing is affirmed (स्थाप्यते) as विशेषण of each preceding thing Thus the preceding thing is विशेष्य. अपोहाते = निषिध्यते. Note that like सू३, our author (अह, author of वा after परिपर) thought of एवात्मी only of the form विशेष्य-विशेषण (both स्थापने and निषेधे). स्थाप्यतेऽप्योहाते are clearly reminiscent of सू३'s स्थित्यप्योहात्वात्.

वृत्तिः वीप्सया goes with स्थापन निषेधे वा. Is repeatedly affirmed or denied as an attribute (विशेषणत्वात्). वीप्सया [from वीप्स्य Desider. of वि+भृ] Repetition Hints at the necessity of the chain being long Construe : पूरं पूरं प्रति उत्तरोत्तरत्वे क्लुन विशेषणत्वेन वद वीप्सया स्थापन निषेधे वा सम्भवे, बुधे सा रिधा पञ्चमी मन्वे । बुधः, of course, the व्याख्यातक. स्थापनं is विधान as opposed to निषेध or मोक्ष.

St. 157. पुराणि etc. Illustrates पञ्चमी, उत्तरोत्तरत्वे विशेषणत्वा स्थापने. Description of Ujjain यस्यां = उज्जयिन्वा. पुराणि Buildings. वरागता Lovely woman रूप्युरसूतांगः Whose persons are made conspicuous by their beauty. समुन्मीलितसद्विलास What discloses excellent graces or amours सुसुमायुषस्य वर्षं because of अयोरोपस्य.

Here the सूत्राण्य is पुर (विशेष्य)—वरागता (विशेषण), वरागता (विशेष्य)—रूप्युरसूतांगः (विशेष्य)—समुन्मीलितसद्विलास (विशेषण), समुन्मीलितसद्विलास (विशेष्य)—सुसुमायुषस्य वर्षं (विशेषण). Each following is affirmed as the विशेषण of each preceding. Hence पञ्चमी, उत्तरोत्तरत्वे विशेषणत्वा स्थापने.

St. 158. न वदते etc Illustrates पञ्चमी, उत्तरोत्तरत्वे विशेषणत्वा अन्वये The ideal water, lotus, bee and hum pictured

Here the series is (न) वद (विशेष्य)—न वदते (विशेषणत्वे), (न) वदते—न वदते (विशेष्य)—न वदते (विशेष्य)—न वदते (विशेष्य)—न वदते (विशेष्य). Each following is a विशेषण denied of each preceding विशेष्य Hence पञ्चमी, उत्तरोत्तरत्वे विशेषणत्वा अन्वये For the positive form see the stanza from सा ६. given above

विधीयते = एवात्मी उत्तरोत्तरत्वे । e. in St. 158 सूत्राण्य । e. in St. 157.

पूरां पञ्चमी । is the विशेष्य and विशेषण should be understood like-

५३—स्मरण

स्मरण is recollection and the figure consists in recollecting a thing at the sight of something similar to it. A person looks at a lotus and is put in mind of the face of his wife because of the सादृश्य between the lotus and the face पद्मं पश्यतः बान्तामुख मे गाहते स्म । (कु) This is स्मरण. When we see something striking, an impression is left on our mind. This impression when stirred by a circumstance, like the sight of something similar, revives the memory of the object. This is the actual process behind the स्मरण that we get in our everyday experience. And the process presupposed by the poet in his स्मरणालंकार is much the same. But there is a poetical touch about the figure and it consists in the poet's aim to turn स्मरण into a medium for conveying सादृश्य to the सद्दृश्य. A fact of our everyday life is by the poet thus turned into a fine instrument of सादृश्य. When, for instance, विक्रम, in the विक्रमार्चनीय (५ १५) says —आरक्तगजिनिरियं जुहुर्वीरवन्द्यो सलिलगर्भे । क्रीपादन्तर्बाधे स्मरयति मा लोचने तस्या ॥, we find स्मरण employed as a medium for conveying the सादृश्य between उर्वशी's eyes in anger and नवकन्दलीवृत्तम्.

Scope of the figure —If स्मरण conveys सादृश्य between the thing seen and the thing remembered, the question arises as to which of the two things is उपमान and उपमेय. To judge from the instances given by आलंकारिक, the thing seen may be उपमान or उपमेय, and correspondingly, the thing remembered may be उपमेय or उपमान. Thus in आरक्तगजिनि etc., the thing seen viz नवकन्दलीवृत्तम् is उपमान in relation to the thing remembered क्रीपादन्तर्बाधे नवने which are उपमेय. Again when the यज्ञ says to the मेघ (मेघदूत २ १४) तस्यास्तीरे रञ्जितादीश्वर पेश्यैरिन्द्रनीले, क्रीपाशैश्च नवकन्दली वेहनप्रेक्षणीय । मद्गैहिन्या प्रियं शति सले चेतसा वानरेण, प्रेक्ष्योषान्तस्फुरिततटित त्वा तमेव स्मरामि ॥, the मेघ seen is the उपमान in relation to the क्रीपाशैश्च remembered, which is उपमेय. Sometimes, however, the thing seen may be the उपमेय and the thing remembered the उपमान. When सुमन्त्र (उत्तरराम चरित ५ ४) at the sight of लव says अतिशयिन्युरासुरप्रगाढ शिपुमवशेक्य तथैव तुल्य रूपम् । क्रुशितमुनमसद्विषा प्रगाधे दृष्टानुष रघुनन्दन स्मरामि ॥, लव who is seen is उपमेय रघुनन्दन (= राम), who is remembered, the उपमान. Read जयरथ—अतश्च स्मर्यमाणेन अनुभूयमानस्य अनुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यादिकल्पनमयमलंकारः । यदुक्तं—यथा दृश्येन चिन्ता साम्यधी रस्यमाणया । स्मर्यमाणकृतप्यस्ति तथैव दृश्यगामिनी ॥ इति ।

२ गं comprehends within the scope of the figure even those cases where the thing seen is not itself सद्दृश्य to the thing remembered, but is connected with something else which is सद्दृश्य to the thing remembered. The poet sees a चातक. This puts him in mind of मेघ

and thus, in its turn, revives the memory of कृष्ण येद्वयम्. This is स्मरण, acc. to र सं, though here the चिन्तकं that was seen is not सद्दृश्य to कृष्ण, but connected with मेघ that is सद्दृश्य to कृष्ण. Sometimes it may be the other way श्रीकृष्ण sees in the course of वर्षाकाल a lady of superb grandeur like लक्ष्मी coming out of water. This reminds him of समुद्रमथन. Here the lady is similar to लक्ष्मी and this revives the memory of समुद्रमथन. —दिव्यनामसि कृतविरमवा पुरस्तादम्बरी स्फुरदविन्दवारहस्ताम् । उदीह्य श्रियमिह वाविदुस्तस्मिन्नि अस्माप्योन्मूलनिविगमनस्य सौमि ॥ (स्त्रियुष्मत्प्रवच) cited by कुवल्यानद

सा इ refers to a view according to which the thing seen may be dissimilar to the thing remembered, and yet give स्मरण, which is therefore, स्मरण by contrast. When राय at the sight of the sad plight of सीता in the forest is put in mind of the happy days she once enjoyed in the palace it is स्मरण. Read सा इ —रायकाननरनहाशमस्तु नैसाहृदयार् स्फुटिमपि स्मरणान्कारनिच्छन्नि । तत्र उदाहरण वेगानेव यथा —सिरीषवृक्षे मित्ति प्रपेदे यदा यदा दुःखस्तानि सीता । तदा तदात्वा स्मरणेषु सौख्यलक्ष्यानि दृश्यी गन्धशु राय ॥

To all these wider implications of the figure except the last, one fact is common and that is the poet's emphasis on सद्दृश्य. Even in the last it is the antithesis to सद्दृश्य that plays its part. When, therefore, in a स्मरण there is no element of सद्दृश्य, it cannot be स्मरणान्कार. Read इत्येक —सद्दृश्यं किं तु स्मृतिनामन्वयम् । If by chance राम remembers the miserable days he passed on the banks of the रोहिणी, it is not स्मरणान्कार. So स त्वेति प्रतिज्ञाय निवृत्त्य कथमप्युच्यते । कथीयथेतिर्वादात् सप्त स्मरार स्मरणामन ॥ (कु. ॥ ६३) is not स्मरणान्कार. Read सङ्घर्षागीश—एष विना त्वस्मृतेरपि मात्सर्यलक्षम् । If by looking to the Bhavāni sword of Sivāji one remembers that eminent hero, that too is not स्मरणान्कार. सन्निश्चान जन्मस्मरणव नात्वात्सम—स्यस्य संकवागीश

स्मरण dates back to रद्वट अन्त (Author of र ॥ after परिवर), न्ययर, विद्यनाथ, जयप्रभा, अण्ण्यदीक्षित all admitted it अण्ण्यदीक्षित called it स्मृति

स्मरण vs. (भूतविषयक) स्मरण —In both there is contact with the past. But while (i) in स्मरण the thing of the past is only remembered, in भविक, it is actually visualised. (ii) In स्मरण there are two सद्दृश्य things, one अनुभूत the other स्मृत्. In भविक, the thing of the past is the same as the one whose vision is conjured up at present. (iii) स्मरण is the keynote of स्मरण वाचनप्रकार of भविक.

स्मरण vs. रूपक —Both are based on सद्दृश्य, and in both one thing puts the observer in mind of another. So alike they are that one may be easily reduced to the other. The रूपक पुनः चद्र may be put

in the form of स्मरण as मुखा दृष्टा चन्द्रं स्मरामि or चन्द्रं दृष्ट्वा मुखा स्मरामि । But whereas (1) in स्मरण, there is simply the remembrance of the past thing, in रूपक, there is the आशेष of one thing over another. So one conveys सादृश्य through the medium of स्मृति, the other through आशेष. (1) In स्मरण, the thing seen may be उपमान or उपमेय (See above.) In रूपक, the thing seen is always उपमेय.

Essentials — [सदृशस्तुस्मरणान् स्मरणम्] (1) It is a figure essentially based on सादृश्य between two things and purporting to convey that सादृश्य to the सादृश्य. (2) Of these two things, one is actually अनुभवविषय. (3) This recalls the memory of another thing similar to it, which was once an अनुभवविषय, but is not so at the time of स्मरण. [इदं चतुर्थात् कालान्तरानुभूतं] (4) Sometimes, the thing *seen* or अनुभूतं is not itself सादृश्य to the thing remembered, but is connected with another which is सादृश्य to the thing remembered. Thus चातकं reminds the poet first of मेघ and then of मेघद्वयम्. This involves double स्मरण. (5) Sometimes again the thing that is remembered is an adjunct to the thing which is सादृश्य to the thing seen or अनुभूतं. Thus समुद्रमयनं that is remembered is an adjunct to लक्ष्मी who is similar to the beautiful lady swimming. This also involves double स्मरण. (6) Thus the thing remembered may be an उपमान or उपमेय or something connected therewith. (7) The thing that is अनुभवविषय may be प्रत्यक्ष to either of the senses. A blind man by *feeling* something may get the स्मरण of something of similar touch. (8) There is always a clear indication of स्मरण by the use of the root स्मृ in one form or another.

§ सू ७५ यथानुभव इति Construe — तत्सदृशे दृष्टे अर्थत्व यथानुभव स्मृति स्मरण (भवति) । यथानुभव स्मृति Remembrance of it as it was once experienced सत्स्मरणे दृष्टे When another thing *similar* to it is seen सादृश्य is the essence of the figure दृष्टे should be taken in the wider sense of अनुभूते. That is it may be perceived by चक्षुषः, त्वक् श्रोत्र इति etc.

श्रुति — केनचिदाकारेण नियतं means only नियतरूप. Of a specific form यदा कदाचित् अनुभूतोऽनुभूतं स्मृति presupposes the stages — (1) अनुभव in the past of a thing. (2) The सत्स्मरण (भावना) left by the अनुभव. (3) The उद्भव of this सत्स्मरण by the अनुभव at present of something similar कालान्तरे. There is no limit as to the interval between the अनुभव and its स्मृति. One may get vivid memories even from past lives! स्मृतिप्रतिबोधधाविनि तस्मान् वस्तुनि दृष्टे सति When something is seen (or cognised) similar to the thing cognised in the past, which awakens memory of it. More accurately, सत्स्मरणोद्बोधधाविनि

समानवस्तुर्ज्ञान stirs up the सस्मरण which results in स्मृति तथैव स्मरते
Perverted remembrance will not give the figure

St 159 निम्ननाभे etc Illustrates स्मरण The description of aquatic sports of celestial damsels The water rushing in the cavities of their navels produced a gurgling sound that by its similarity put them in mind of the guttural trill at the time of dalliance! Construe—
सुतेवण्डरुताना स्मारिता । निम्न deep निम्ननाभे an item of beauty लहरी
Wave Waves forced water into the navels चद्रवै कुहुरुते By the gurgle caused thereby i e by the water rushing into the navels
Onomatopoeic from the sound of the gurgles Tvm Edition refers to a वृ / कुहुरुते कुहुरुते refers to the cooing of a cuckoo So a suggestion that the gurgle was as sweet a cuckoo's cooing

Here the कुहुरुते of the water remind the damsels of the सुतेवण्डरुत because the former were स्मृता to the latter The poet's aim is to drive at the सादृश्य between कुहुरुते and सुतेवण्डरुत Hence स्मरण Which of them is the उपमेय? Possibly कुहुरुते The poet wants to pay a tribute to the aquatic sports and in the course of it he suggests that the gurgles were as sweet as सुतेवण्डरुत!

St 160 करजुभ etc Illustrates स्मरण of a thing of past life श्रीकृष्ण as a suckling sucking वयोपा's breast which he has held in his hands is put in mind of the पाचकन्य that he as विष्णु had occasion to blow in his war on demons Sanskrit rendering—
ससृष्टपाचकन्यस्य नमन कृष्णस्य रामाञ्जन् । पाचकन्य the conch of विष्णु that had grown from the bones of a demon by name पचकन्य
ससृष्टपाचकन्य कृष्ण being the 8th अवतार remembers the पाचकन्य which was in past ages used by him as विष्णु रोमाञ्जन् The पाचकन्य was blown by विष्णु during his wars on the demons The memory of these causes thrill to विष्णु's अवतार

Here कृष्ण sucking his mother's breast remembers पाचकन्य which he as विष्णु blew in lives past The poet suggests that the breast is similar to the पाचकन्य Hence स्मरण It relates to a thing of the past lives. Read मा च—भव पूर्वमानुमूलस्य स्मरणम् । पूर्वम् तु शम्भवानुमूलस्य ।

५३—भ्रान्तिमान्

भ्रान्तिमान् or more properly भ्रान्ति as कुचलयान्द aptly names it is a figure closely similar to स्मरण and this in all probability is the reason why it comes to be dealt with immediately after स्मरण

अप्ययदीक्षित (कु.) also observes the same order. Just as, in स्मरण, the poet has turned the everyday occurrence of remembrance (स्मरण) into a fine medium for conveying सादृश्य, so in भ्रान्तिमान् also, we find the poet pressing into the service of सादृश्य the occasional experience of mistaken identity (विपर्यय). When the lotus is mistaken for the wife's face, it is भ्रान्तिमान्. When the lotus puts one in mind of the wife's face, it is स्मरण. Thus both are equally helpful to the poet as instruments for conveying सादृश्य. Devious indeed are the poet's ways of securing his aims!

Says a poet अव प्रमत्तमधुपस्त्वमुप नेति पक्षम् ॥ (कु.) Here the intoxicated bee is described as mistaking the face of a lady for a lotus. This is evidently to drive at the सादृश्य between मुप and पक्ष. In the course of the praise that he lavishes on his patron, another poet says पालयति त्वयि वसुधां विविधाभरणमालिनी कज्जम् । पश्यन्ती दूदन्ते वनममयाशक्या हसा ॥ (रुद्रट ८८८) Here swans are described as getting annoyed, mistaking the smoke from sacrifices for clouds. The poet thus hints at the सादृश्य between अक्षयुम and वन. When विक्रम mistakes the नवशास्त्र with red insects for उर्वशी's स्तनांशुव we get another भ्रान्तिमान् — ह्योषरागैर्वयनोदविन्दुभि निमग्ननाभेनेपतद्भिरङ्गिणम् । वसुध रया भिन्नगतेरसदाय शुबोदरदयामामिद स्तनांशुवम् ॥ (विक्रमोर्वशीय ४१७) Another striking instance of भ्रान्तिमान् is where the bee perches on the parrot's beak, mistaking it for a पलाशमुकुट, and the parrot in its turn attempts to pick up the bee mistaking it for a जम्बूफल. पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुबतुण्डे पतत्यनि । सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमनि धर्तुमिच्छति ॥ (कु.)

From these instances it will be clear how सादृश्य is the keynote of the figure. The poet may, not infrequently, also have an eye on the irony that mistaken identity gives rise to and then भ्रान्तिमान् gets an additional charm. Thus in the case of the swans the bee and the parrot, and king विक्रम it is not difficult to perceive a vein of irony. But the *motif* of the figure is सादृश्य. Read शक्यक — सादृश्यमुक्तं भ्रान्ति मय्य विदम् । सादृश्यदुस्यपि भ्रान्तिर्विहितस्यै यदिवतिभोव्यपि । दूरी । न स्वामोत्वयिना गुक्तिवराण्यम् ।

The figure appears only when the भ्रान्ति is based on सादृश्य. When there is a perverted notion due not to सादृश्य, but some other circumstance like giddiness, we cannot have भ्रान्तिमान्. When the wrestler वज्र, being punched hard by कृष्ण, becomes giddy and feels like seeing a hundred moons in the sky, it is not भ्रान्तिमान्, though there is a perverted notion. Because there is no suggestion of

सादृश्य therein — गमोत्तराणावचूणितादोषवक्षसा । दृष्ट चाणूरमहेन शतचद्र नमस्तत्त्वं ॥
(रुच्यक) But when on the contrary विक्रम though in the state of one
demented mistakes the शब्द for the स्तनापुक there is भ्रान्तिमान् because
the perverted notion is due to सादृश्य Read रुच्यक — गाढममप्रहाराणा तु
भ्रान्ति नास्य अल्यारस्य विषय । जयरय cites some of the circumstances that
gave a perverted notion वामशोरुमयो मादचौरस्त्राद्युपप्लुता । अभूतानि(१ने)व
परवन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ।

भ्रान्तिमान् vs भाविक — In both there is a cognition of a thing
which is not there But whereas (1) in भ्रान्तिमान् the cognition is
erroneous in भाविक it is not so In भाविक the poet gets the vision
of the thing *exactly as it was* Read रुच्यक — न चैव (भावना in भाविक)
भ्रान्ति । भूतमविन भूतमवित्तदेव प्रकाशनात् । (11) In भ्रान्तिमान् the poet drives
at सादृश्य In भाविक he drives at भावनापर्यव

भ्रान्तिमान् vs मीलित — In both there is a concealment of one
circumstance due to सादृश्य But whereas (1) In भ्रान्तिमान्, the
thing seen is *not* there in मीलित the circumstance seen is there
(11) In भ्रान्तिमान् it is error that blinds the party to the real fact
In मीलित it is the क्लृयरूप of one circumstance that obscures the other

भ्रान्तिमान् vs रूपक — In both there is a sure knowledge of some
thing else due to सादृश्य But (1) whereas in भ्रान्तिमान् the idea is due
to वास्तविक भ्रम or erroneous identity in रूपक it is due to आहार्य अभेदान
or intentional or simulated identity In other words in रूपक the poet
consciously identifies the उपमेय with the उपमान (11) In भ्रान्तिमान्
to the गारु there is knowledge only of the अग्रहत In रूपक the शारु is
aware of both (सुर and चद्र)

भ्रान्तिमान् vs उत्पन्ना — In both there is a concept of something
else than the प्रकृत due to सादृश्य But whereas (1) in भ्रान्तिमान् the
concept is due to genuine error in उत्पन्ना it is due to आहार्य अभेदान
(11) In भ्रान्तिमान् the erring party gets a consciousness of one thing
only viz the अग्रहत In उत्पन्ना the poet is conscious of both प्रकृत सुर
and अग्रहत चद्र (11) In भ्रान्तिमान् there is certainty of knowledge
though based on error In उत्पन्ना there is uncertainty (सभावन) as
the mind wavers between two alternatives viz the प्रकृत and अग्रहत

भ्रान्तिमान् vs अतिशयोक्ति (१) — In both there is an idea of some
thing else due to सादृश्य In both the प्रकृत is not referred to [अतिशयोक्ति
(१) being चन्द्रोपमम्] But whereas in भ्रान्तिमान् the idea of अभेदान
is due to real error in अतिशयोक्ति it is due to आहार्यभेदान

भ्रान्तिमान् dates back from रुद्रट, though earlier still, a forerunner of the figure could be found in दण्डिन's मोक्षोपमा अक्षर, रुच्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्यव्यदाक्षित all admitted the figure अप्यव्यदीक्षित named it भ्रान्ति on the analogy of स्वरण and with greater propriety

Essentials — [भ्रान्ति चित्तधर्म ः विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे ः भ्रान्तिमान् More properly the name should have been भ्रान्ति like स्मरण] (1) The poet employs error based on सादृश्य to convey सादृश्य between two things (2) There must be mistaken identity, one thing being mistaken for another, due to सादृश्य (3) The error must be वास्तविक, not आहार्य (4) The thing mistaken is प्रकृत, the thing mistaken for ः अप्रकृत Thus when the शुक्लपुष्प is mistaken for पलाशमुकुट, शुक्लपुष्प ः प्रकृत, पलाश मुकुट अप्रकृत (5) The mistaken identity may sometimes have a touch of irony, in addition to सादृश्य which it conveys

§ सूत्र ७६ भ्रान्तिमान् etc Construe तदुत्पत्त्यदर्शने अन्यसंबिद् भ्रान्तिमान् (भवति)। When at the sight of something similar, there is an apprehension (संबिद् = ज्ञान) of something else, we get भ्रान्तिमान्

वृत्ति तद् = अप्राकरणिक. तेन अप्राकरणिरेण तुल्य वद् प्राकरणिक तस्य दर्शने So तदुत्पत्त्यदर्शने means प्राकरणिकदर्शने अन्यसंबिद् = अन्यत् ः अप्राकरणिक So at the sight of the प्रकृत one gets the cognition of the अप्रकृत तस्य तथा विधस्य — c प्राकरणित्व्य अप्राकरणितुल्यस्य तथाविध refers to प्राकरणितुल्यस्य अप्राकरणिकतया संबेदनम् = अप्राकरणिक इति संबेदनम् Apprehension that it is अप्राकरणिक न चैव etc भ्रान्तिमान् distinguished from रूपक e g सुख चन्द्र and प्रथमा अतिशयोक्ति (निर्गोप्य वचनानमूल) e g चंद्रोपमम् See above तत्र : e रूपके प्रथमातिशयोक्ती च वस्तुतो भ्रमस्य अभावात् As said above, in रूपक and अतिशयोक्ति (२) we have आहार्यज्ञान In भ्रान्तिमान् we have real or वास्तविक भ्रम इह च etc In this figure, भ्रम or भ्रान्ति is clearly assumed (प्रतिपत्त) as ः evident from the name भ्रान्तिमान् and as names are given to figures consistently with their purport

St. 161 वपाळे etc Illustrates भ्रान्तिमान् A 'comedy of errors'! Description as to how the rays of the moon are mistaken by a cat for milk by an elephant for lotus fibres and by a lady for her silken garment. Construe वपाळे (रिपान्) शशिन करण् मार्गत् एव इति लेखि । लेखि Licks √पिद् तरच्छिद्रप्रोतान् qualifies शशिन करण् As the rays shot forth to the ground through the interstices of the trees. विसमिते संसृष्टयति The elephant wants to grab them thinking them to be lotus fibres. c Construe — तदुत्पत्त्यत्तान् एतान् वनिना चेतुश्चिह्नित इति The rays spread on the bed were mistaken for the white silken garment that was taken off

during रत प्रभासतश्चन्द्रः The moon is conceived as having got intoxicated with his splendour A tribute to the प्रभा वि + यु To confound

Here the शक्तिवत्, the प्रकृत, are, due to their सदृश्य, mistaken for प्र, विन and अद्भुत The mistake is genuine The poet's aim is to convey the सदृश्य between the प्रकृत and अप्रकृत Hence भ्रान्तिमान् सा चू says it is मातृरूप Note the fine touch of irony

५६—प्रतीप

पुस्तकम्, in the विक्रमोर्वशीय (२३) while lavishing praise on the superb beauty of उर्वशी, says उपमानस्वयि तले प्रत्युत्मान वयुलात्मा । What better tribute could be paid to beauty than suggesting that it (beauty) is the standard of standards? This gives us the spirit of प्रतीप In it the poet endeavours to exalt the उपमेय by making it a powerful adversary to the उपमान Normally the उपमेय is expected to be less than the उपमान, the standard But here the tables are turned, and not only does the उपमेय cease to be inferior to the उपमान, but becomes its rival nay, sometimes it even usurps the lofty place of the उपमान This idea is implicit in the name प्रतीप itself प्रतीप means प्रतिद्वन्द्व (adverse), or more significantly still 'what goes against the tide'

In अतिरेक, we saw how the poet asserts the superiority of the उपमेय over the उपमान In वचनीकी अतिशयोक्ति (१ is 3rd variety), the superiority was still more pronounced That अतिशयोक्ति just marks the transition from अतिरेक to प्रतीप, in so far as it assigns by suggestion the status of उपमान to the उपमेय As in अतिरेक and अतिशयोक्ति the keynote of the figure is सदृश्य

Four sub divisions of the figure —There are, according to our author, four modes in which the poet realises his aim viz. of making the उपमेय a rival to the उपमान

(1) Sometimes the poet takes exception to the उपमान itself by condemning it as being superfluous when the उपमेय is there to perform its rôle Says a poet —इह चैरदन तस्या किं परोच किमिन्दुना । (कु) If you have seen her face of what use could the lotus or the moon be to you? Here the lotus and the moon that are generally acknowledged to be उपमानस are discarded as superfluous because the face worthily fills their place

(2) On occasions, the poet may bring the उपमान into contempt by reducing it to the status of the उपमेय and installing उपमेय in its place Says a poet —त्वनीचनसम पर्व त्वद्वदनसदृशो स्थि । (कु) where १२

and विषु normally recognised as उपमान are reduced to the status of उपमेय, their place being usurped by लेचन and वचन which become उपमान. When the वैतालिक in मालविकाग्निमित्र compliments the king saying सर्वरुही समग्रस्त्वमिव नृपगुणै दीप्यते सप्तमसि (२१२), we get प्रतीप, because the sun is reduced to the status of उपमेय, in order to exalt the king who becomes उपमान

(iii) Sometimes the poet goes one step ahead in his condemnation of the उपमान. Not content with reducing it to the status of the उपमेय, and lifting the उपमेय to its (उपमान's) status, he goes to the length of saying that it means *degradation* for the उपमान to have such a thing as its उपमेय! When the poet says मुधापवादो मुधासि त्वन्मुलान किलान्मुजम् । (कु.), not only does he reduce the अन्मुज to the status of an उपमेय, but going further he stigmatises the comparison of the अन्मुज to the face as a gratuitous calumny (मुधापवाद)!

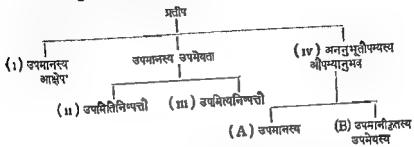
In (ii) and (iii) the figure takes the form of उपमा with the प्रकृत as the उपमान and अपकृत as the उपमेय. In (ii), the उपमा actually materialises. In (iii) it is suggested that the उपमा though attempted does not materialise, as it involves degradation to bring the अपकृत into comparison with the प्रकृत. If the reference to degradation is dropped, the उपमा materialises and then प्रतीप (iii) becomes प्रतीप (ii). This (iii) has close affinities with वषर्षोक्तौ अतिशयोक्ति.

(iv) (A) There is yet another way in which the poet may shove down the उपमान from its high place. He boosts up the उपमान as high as possible and then declares that at last it has found its compeer in the उपमेय. It is easy to understand how this naturally exalts the उपमेय. The mortally afflicted lover says क मीर्यदरंस्ते मृत्यो त्वत्तुल्या सन्ति हि क्षिय । (कु.) "It is high time, O Death, that you ceased to be vain on the score of your cruelty. In woman you have a worthy match!" Here the place of मृत्यु was first raised high and then woman was made मृत्यु's equal in point of cruelty. Thus naturally results in woman being charged with the maximum cruelty.

(B) This procedure may be employed in another way also. The poet may boost up the उपमेय [not उपमान as in (A)] high enough and then say that it has the उपमान as its equal. Looking to a charming face says the poet, अत्र गर्वेण ते वक्ष कान्त्या च मे मन्वहा । (कु.) Here वक्ष is boosted up by the words अत्र गर्वेण and then the poet says that in the मन्वहा it has its match! Note that here also the उपमान and उपमेय exchange places. This sub-division may thus come under (ii)

In fact the instance of (ii) — गर्वमसनाद्य etc. given by our author has been taken by कुन्ध्यानन्द to illustrate this viz. iv (B). Our author does not refer to this sub-division (iv B)

Thus we get the following scheme —

iv (ii) is not referred to by कालप्रकाश, or रुक्मिक or विश्वनाथ. But जगन्नाथ and अण्णव्यहोक्षित specify it. जयरथ would call these varieties distinct figures and not sub-divisions of one figure. एक द्वितीयमिति अभिरथना प्रयुक्ता श्रीपाण्य अल-कारद्वय पुन सामान्यलक्षणभावात् एवमेव द्विप्रकारमित्युक्तम् । जगन्नाथ suggests that of these varieties, II and IV (A)(B) can come under उपमा, III under व्यतिरेक, and I under आक्षेप and so प्रतीप need not be admitted as an additional figure — If at all it is recognised as such, it should comprise only the first variety (उपमानस्य आक्षेपः), जगन्नाथ argues. The argument is not very convincing and is based more on sophistry than logic.

प्रतीप vs व्यतिरेक — In both, the poet's aim is to establish the उपमेय as superior to the उपमान, but the way in which this is achieved in one figure is different from that in the other. Thus —

प्रतीप (१) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — मुने सति किं चद्रेण, व्यतिरेकः — मुख चद्र इव न सकलव्यम्] (1) In this variety of प्रतीप, the उपमान is declared as superfluous, in व्यतिरेक there is no such challenge to the उपमान. (ii) This प्रतीप is not in the form of an उपमा, व्यतिरेक is in the form of an उपमा, though in favour of the उपमेय.

प्रतीप (२) vs व्यतिरेक — [प्रतीप — त्वन्वोचनमम पद्य, व्यतिरेक — मुख चद्र इव न सकलव्यम्] Though in both the figures, we are presented with an उपमा, still, in प्रतीप, the उपमा is effected with the अप्रकृत as the उपमेय and प्रकृत as the उपमान. In व्यतिरेक, the प्रकृत does remain उपमेय and the अप्रकृत उपमान, as usual.

प्रतीप (३) vs व्यतिरेक — [प्रतीप —त्वमुखार्भं अनुज इति मुधापवादः । व्यतिरेक —मुख चन्द्र ॥ न सकलकम्] Here though in both the figures, we get the form of उपमा, still (1) in प्रतीप, the उपमा does not materialise (अनिपन्न) due to the suggestion of degradation, while in व्यतिरेक, the उपमा materialises though in favour of the उपमेय (11) In प्रतीप, the उपमान becomes उपमेय, the उपमेय उपमान In व्यतिरेक, they retain their normal status

प्रतीप (४A) vs व्यतिरेक — [प्रतीप —मृत्यो न त्व निरुपमम् त्वत्तुल्या स्त्रियं सति । व्यतिरेक —मुख चन्द्र ॥ न सकलकम्] Though both are उपमा's in form in प्रतीप, the mode exalts the उपमेय only as high as the उपमान, but not higher. In व्यतिरेक, the उपमेय is described as being superior to the उपमान

प्रतीप (४B) vs व्यतिरेक — [प्रतीप —इव न निरुपमम् । तत्सदृश चन्द्र अस्ति । व्यतिरेक —मुख चन्द्र इव न सकलकम्] Though both are उपमा's in form, still (1) in प्रतीप, the प्रकृत is *not* declared as any higher than the अपकृत In व्यतिरेक, the प्रकृत is superior to the अपकृत (11) In प्रतीप, the प्रकृत becomes उपमान, the अपकृत, उपमेय In व्यतिरेक, they retain their normal status.

The figure प्रतीप, if not in name, at least in substance, dates from दण्डिन् whose विपरीतोपमा corresponds to the second variety of प्रतीप वामन accepted the figure but under the name आक्षेप. After वामन, इन्द्र accepted the figure without specifying the divisions काव्यप्रकाश accepted the figure, in the सूत्र, with the divisions —आनेपमूत् and उपमानस्य उपमेयत्व मूल which in the शृष्टि, are developed into four as given above इत्यङ्, विश्वनाथ, जगन्नाथ अल्पव्यदीक्षित, all accepted the figure While इत्यङ् and विश्वनाथ give divisions on the lines of the का प्र, the last two give one more division [See above]

Essentials — [प्रतीपम् = प्रतिकूलम्, उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयस्य प्रतीपमिति व्यतिरेक —रूपक] (1) Like व्यतिरेक, it is a figure based on सादृश्य. (2) The poet wants to exalt the उपमेय by declaring it to be superior to the उपमान (A) This he does by challenging the use of the उपमान, when the उपमेय is there to perform its rôle This is the First variety (B) Or he may exalt the उपमेय over the उपमान, by making उपमान the उपमेय and *vice versa* Second variety (C) Or, after thus inverting their position he may still further exalt the प्रकृत by suggesting that it is a degradation for it to have the अपकृत as its उपमेय Third variety (D) Or he may exalt the उपमान too high and then raise the उपमेय to that level Fourth variety (A) (E) Or he may

exalt the प्रकृत high enough by turning it into an उपमान and then say that it has found its equal in the अपकृत which becomes उपमेय in the inversion Fourth variety (B) In both these varieties (A) and (B), there must be the feature of raising the उपमान or उपमेय too high Read सा द तदनुक्तौ (उक्तपालुक्तौ) तु नावमलम्पर ।

§ सू ७७ Construe — उपमानस्य आक्षेप प्रतीपम् (मन्ति) । यदि वा तस्यैव (उपमानस्यैव) तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (तर्हि प्रतीप मन्ति ।) आक्षेप Objection Exception वामन actually called the figure आक्षेप तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (= कल्प्यते) If the उपमान, as a matter of contempt is turned into the उपमेय Note that the सूत्र refers to two broad divisions The वृत्ति gives four varieties the first three of which come under the two given in the सूत्र The last is not covered by the definition

वृत्ति — अस्य धुर आक्षिप्यत Explains the first variety Therein the उपमान is taken exception to on grounds of futility (कैमर्ध्यं), because it is suggested that the उपमेय is adequate (प्रौढ) to perform the rôle (धुर वह्) of the उपमान (मस्य) When the उपमेय can do the job of the उपमान the latter becomes superfluous यदपि etc Explains उपमानस्य उपमेयत्वे प्रतीप When again the उपमान is turned into an उपमेय in order to bring it into contempt and with a view to showing that there is another thing which is its उपमान this उपमानान्तर is nothing but the उपमेय elevated to that status So the idea is that it is the poet's aim to bring the उपमान into contempt by showing that it is an उपमेय in relation to the प्रकृत which is its उपमान उपमेयस्य उपमान प्रतिबुद्धवर्तिखात् Explains the propriety of the name प्रतीप प्रतीप is प्रतिबुद्ध In this figure the उपमेय plays the rôle of an adversary to the उपमान उभयरूप Note that broadly the divisions are (1) उपमानस्य आक्षेपे and (11) उपमानस्य उपमेयत्वे

St 162 लावण्यौकसि etc Illustrates प्रतीप (१) : उपमानस्य कैमर्ध्यं आक्षेपे A compliment to the beauty prowess generosity and capacity for government of a king that are so exalted that they have rendered the उपमान viz इन्द्र, पूरन्, चिन्त्रामणि and कुम्भकर्तृs superfluous ab Construe देव लावण्यौकसि सप्रतापपरिमणि, यत्किञ्च अग्रेसरे अत्रनीमरुत्सुभुजे वधि वैभवा निष्पादिने लावण्यौकसि The sanctum or abode (ओकसि N) of charm सप्रतापपरिमन् प्रतापपरिमणि सह कने अग्रे अत्रनीमरुत्सुभुजे Whose arms are capable of sustaining the burden of the earth : e responsibilities of the state इन्द्र etc. The moon is उपमान for लावण्य the sun (पूरन्) for प्रताप the चिन्त्रामणि for स्वाग, the कुम्भकर्तृs for भूयत्धारण चिन्त्रारण Because it yields everything desired it is उपमान for generosity कुम्भकर्तृ (कुम्भकर्तृ m.) = कुम्भकर्तृs seven in number महेन्द्र, मलय, सद्य, शक्तिमान्.

ऋक्षपर्वत, विध्य, पारियात्र कुल — वी पृथिव्या लीना Lying on earth The mountains keep the earth steady, hence they are उपमान for अवनमीमरक्षमत्त्व

Here by किं घटित, किं विहित etc. the utility of the creation of the उपमानs, viz इन्दु पूषन्, चित्कारत्न and कुलपर्वतs is called into question because the king the उपमेय is there to play their rôle Therefore प्रतीप (१) Note that there = यथासख्य also रूय्यक gives it to illustrate यथासख्य and प्रतीप both.

St 163 ए एहि etc Illustrates प्रतीप (२) : e उपमानस्य उपमेयत्वे उपमित्यनिष्पत्तौ The face of a lovely lady flattered as being superior to the moon Sanskrit rendering — ए एहि तावद् सुन्दरि वर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनी यम् । तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते चनेन ॥ वचनीयम् Scandal disclosed in the 2nd half 2nd half — People compare the moon with your face.

Here the चन्द्र the उपमान, has not only been reduced to the status of उपमेय in तव मुखेन चन्द्र उपमीयते but further it is suggested that it is scandalous (वचनीय) for the मुख to have चन्द्र for its उपमेय ! Owing to this suggestion the उपमा does not materialise (अनिष्पन्न) Hence उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति अनिष्पत्तौ प्रतीप Note that we have simply to drop the reference to scandal and the उपमा materialises This shows how this variety does not differ much from the one following

अत्र etc. Shows how the उपमा does not materialise मुखेन उपमीय मानस्य शशिनः । e मुख becomes उपमान, शशिन्, उपमेय This शशिन् is brought into contempt as suggested by the word वचनीय because this suggests that the comparison does not materialise as the शशिन् is too inferior, in the matter of excellence to enter into comparison with the मुख !

St 164 गवमसवाहा etc. Illustrates उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति निष्पत्तौ प्रतीप The eyes of a lovely lady complimented on their beauty शौचनयुगलैः । e. on the score of the लोचनयुगल असवाहा गर्भम् Unbearable vanity

Here the लोचनयुगल, the उपमेय, usurps the place of the उपमान (in शौचनयुगलभ्रमदृशानि नन्दिनि) and the नन्दिनs are reduced to the status of उपमेय The उपमा materialises as is borne out by the word ईदृशानि सन्ति Hence उपमानस्य उपमेयत्वे, उपमिति-निष्पत्तौ प्रतीप Another but simpler instance would be तन्त्रोचनमम पद्मम् कुचलयानन्द takes this stanza to illustrate another variety admitted by II and र ग It consists in raising the उपमेय (now turned into an उपमान) to the pinnacle by suggesting that it is too high to enter into औपम्य with anything whatsoever and then to show that it has a compeer in the उन्नत (now turned उपमेय) Here शेषायुगल

is suggested as possessing the highest beauty by the words असनात्तु गर्वं and then नीलनलिनस are made its compeer (द्वितीय) Thus there is a double compliment to the उपमेय firstly it is exalted as high as possible and secondly it is elevated to the position of उपमान So this may also illustrate अननुभूतीपत्यस्य उपमेयस्य (उपमानीकृतस्य) औपम्यानुभवे प्रतीप र न very aptly brings out its essence when he defines it as —उपमेयस्य निविदुगुणप्रयुक्त अदिनीयोत्सर्पं परिहर्तुं द्वितीयप्रार्थनेन उच्चस्थमान सादृश्य अपर (प्रतीपम्) Note that the उपमेय has necessarily to become उपमान to produce this effect

अल्पैर रीत्या As illustrated in गर्वमनवाद्य etc असामान्यगुणयोगात् न उपमानभासयति अनुभूतपूर्विकं which had not become so much as उपमान be fore owing to its गुणस being uncommon That is it stood too high to enter into comparison उपमान is high no doubt but does imply that there is something else viz उपमेय with which it enters into औपम्य तस्य तच्छब्दवना । is what was too high even to become an उपमान is presented (कल्पना) as an उपमान अनुभूतपूर्विकं Nom sing Neuter अनुभूत पूर्विकं —अनुभूतं पूर्विकं अनेन

St 165 अहमेव etc. Illustrates प्रतीप अननुभूतीपत्यस्य उपमानत्वे The हलाहल has at long last found its equal in दुर्जनवच चाल O dear one (to be added in the Translation after poison)

Here हलाहल is first described as being too high (अहमेव सुगुणानां गुर) to enter into औपम्य with anything And then दुर्जनवचनानि are stated to be its equal Thus naturally makes दुर्जनवचनस attain that eminence to which हलाहल was lifted Hence अननुभूतीपत्यस्य उपमानत्वे प्रतीप

५१—सामान्य

सामान्य is whatever is assimilated with another merged into an other In the figure we are presented with two (or more) facts that owing to their similarity of attributes, merge one into the other and become indistinguishable While describing अग्निरिवसः says a poet गगितादिविषमिन्द्राद्यन्वचरिता । अविभक्त्वा सुत वनि वद्विषमिन्द्रादिवसः ॥ (सा ६) Here the अग्निरिवसः with the white colour-scheme of their costume become indistinguishable from the moon light. This, therefore is सामान्य Another poet describing the condition of a fugitive woman says —अभेदं राशयनिजात् सन्निवृत्तिरिति वदति । इव पुरे मलयनिजात् ७ इत्यो धकवचनसानी ॥ where the woman is described as being indistinguishable owing to like a tributaries, from the creepers in which she had taken shelter This is सामान्य again. It is the poet's aim to

stress the *गुणसाम्य* between two things in this figure. And to secure it, he indulges in a slight exaggeration and presents two things as *absolutely* non-different though really they are not so.

सामान्य vs मीलित—This brings us to the distinction between the two figures. In both, similarity of attributes leads to the non-apprehension of one out of two circumstances. Thus while in *मीलित*, *मन्दोदय* was not apprehended because its symptoms were similar to those of *यौवनलीला* in *समाय*, the *जम्बितारिका*s went undetected because their colour was similar to the moonlight. But whereas (i) in *सामान्य*, the non-apprehension is due to assimilation, in *मीलित* it is due to domination. Because in *सामान्य*, both the circumstances were equally powerful, while, in *मीलित*, one is more powerful than the other. Read *रुच्यक*—न चाय सामान्यकार । तस्य हि साधारणगुणयोगाद्भेदानुपलक्षण रूपम् । अस्य (मीलितस्य) तु उत्कृष्टगुणेन निवृष्टगुणस्य तिरोधानमिति महाननयो विशेष । (ii) In *सामान्य*, the distinction between two things becomes imperceptible. In *मीलित*, one of the two things *itself* is obscured. Read *बुवलयानन्द*—(वेकिचु) लक्षणसाम्याद् वेकिचु ३-शयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितम् । स्वरूपशयसापि गुणसाम्याद् भेदतिरोधाने सामान्यम् । Again *र गं*—मीलिते तु निगूयमानवस्तु न मत्प्रशयिय इति न तद भतिव्याप्ति ।

The distinction is subtle enough and *बुवलयानन्द* makes its *मीलित* comprehend both and goes to the extent of giving as instance of *मीलित* a *श्लोक* (*मलिरामाल्य* etc.) which is similar to what *साहित्यदर्पण* gives to illustrate *सामान्य*. *र गं* refers to a view which looked upon *मीलित*, *सामान्य* and *तद्वृत्त* as varieties of one figure. The *सामान्य* in *बुवलयानन्द* comprehends those cases where, due to *सादृश्य*, two things cannot be distinguished. *ग* *पद्मस्यप्रकियतां मुचु नान्ति मुमुक्षुम्*. Note that here no assimilation is involved as in the *सामान्य* of other *काल्यारिष*s.

तद्वृत्त (first variety) of *इदं* was the forerunner of *सामान्य* of later *काल्यारिष*s. *कन्द*, *निधनाव*, *जम्बितारिका*, *मय्यदीप्ति* all admitted the figure *अप्यस्यदीप्ति* conceived in slightly different lines. [See above.]

Essentials—[*समानगुणनिवचनम्—काल्यप्रघट*] (1) There must be present two (or more) circumstances of identical attributes. (2) Due to the attributes being similar, one circumstance must get assimilated with the other. (3) One circumstance is perceived owing to its distinctive characteristics being marked, not because it is stronger as in *मीलित*. The other circumstance remains undistinguished owing to its distinctive characteristics remaining unnoticed. (4) This means that when

both the objects or circumstances are under notice their distinctness goes unnoticed (5) Both the circumstances must be of equal force not one stronger as in माहित (6) The poet's aim is to drive at the गुणान्य between the two circumstances (7) The two things are not absolutely identical in quality but are hyperbolically so described

§ सू ७८ प्रस्तुतस्य etc Construe यद् गुणान्यविवक्षया प्रस्तुतस्य अन्येन योगाद् ऐक्यं वचने तद् सामान्यम् इति सूत्रम् । प्रस्तुतस्य अन्येन योगाद् ऐक्यं वच्यते where the प्रस्तुत is presented as (वच्यते) assimilated with the other (viz अप्रस्तुत) due to their coming together (योगाद्) Is it proper to describe the two things as प्रस्तुत and अप्रस्तुत? Perhaps not. Because in the instance of the अभिसारिका the चोत्सवा is as much प्रस्तुत as the अभिसारिका. At least it is not अप्रस्तुत. It is only विवक्षया besides our author who adopts this terminology of प्रस्तुत-अप्रस्तुत, प्रस्तुत-अप्रस्तुत in the matter of this figure. So प्रस्तुत may apply to the अभिसारिका only in so far as they are the central figures of the description.

वृत्ति — अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितम्. The two things are not really speaking as absolutely identical as the poet states them to be यद् अप्रस्तुतार्थेन सृक्त = योगान् in the सूत्र explained. Which when it comes into contact (सृक्त) with the matter not under description तदेकामतया निरभ्यते. Is described as assimilated with the other or merged into the other समानगुणनिवृत्तनात् सामान्यम्. The name सामान्य accounted for. It is सामान्य because based (निवृत्त) on similar attributes.

St 166 मलयजस्त etc Illustrates सामान्य अभिसारिका camouflaged with their sartorial colour-scheme in white cannot be made out in the moon light and therefore reach safely their destinations viz. the दिवगृहं शिवतरदन्तपद्मकृतवक्ररत्नम् Ivory pendants (दन्तपद्म) that are extremely white lend grace to their faces विततपाद्भिः शशाङ्गिणि घ्रातवलयति (Locative absolute) when the moon with lustre spread out whitens the earth सुखमेव too comfortably निरलभियः अभिसारिकाः had to evade the public eye. They were looked upon as wantons.

Here the अभिसारिका are described as getting merged into (अभिमिश्रितं गतं) the moon light both being equally white (though really speaking their whiteness is not absolutely the same) Hence सामान्य इत्येव etc. प्रस्तुत-अप्रस्तुत i.e. प्रस्तुत-अप्रस्तुत अन्यून-अनातिरिक्ततया निरदृशम् the whiteness of each described (निरदृशं) as being neither less nor more than that of the other. अज्ञानमात्रेण is responsible for their assimilation. अज्ञानं न दृष्टमात्रेण उपलभ्यते Hence they are not noticed as distinct.

relation between them to account for one being immediately followed by the other

When it is said that there is अनिश्चय in all the three varieties of विद्येय, we are not very much near any precise idea of the figure. For, अनिश्चयोक्ति is the life of practically all figures. And should we attempt to find out any more specific feature in the three divisions of विद्येय we are sure to be disappointed. In other words the three varieties of the figure present a motley assortment not governed by any common characteristic. जयदेव, for instance, says विद्येयश्च ननु यत् न पुनरेक-विधिः । १ ॥ he would look upon them as three distinct विद्येय, so different they are

That way the varieties bear resemblance to the varieties of विद्येय which are equally heterogeneous. And just as रूद्र was responsible for the heterogeneous varieties of विद्येय so is he responsible for those of विद्येय

The three varieties of the figure —(1) In the first variety ॥ thing is described as existing even in the absence of its acknowledged भाव्य. Sometimes it may be presented as existing without any भाव्य whatsoever. On occasions however it may be presented as abiding ॥ other than the usual abode. Thus it is said of the fame of an eminent king that even when he is no more his fame persists —इदं तु विद्येयं पुनश्चास्मिन्नेति निराश्रया येनैति तत्र यतिः । (२ ग) This illustrates भाव्यरहित-भाव्य is illustrated by—गनेत्रेति सूर्ये दीपस्थानमरिष्टन्नि क्वरा । (कु.) said by one in praise of the brilliance of a lamp. Even when the sun has set, its rays coming ॥ abide in the lamp dispel darkness. Here the rays are described as remaining ॥ an abode different from their usual one. This variety could very well come under (अन्यत्रे संवत्) अनिश्चयोक्ति.

(ii) In the second variety, one and the same thing is described as abiding in the same capacity in different abodes at one and the same time. Says a lover अन्वरेति पुरं पश्चार् सर्वत्रैव सैव मे । (कु.)—She is to me everywhere inside, outside in front behind in all quarters. Here the same नविस ॥ presented as being present simultaneously in different places. This also will come under (अन्यत्रे संवत्) अनिश्चयोक्ति.

विद्येय (२) vs पदार्थ (१) —In both, one thing abides in different places. But while in विद्येय it abides there simultaneously, ॥ पदार्थ it does so in turns (क्रम), one after another. Thus दीपस्थानं and अन्वरेति strike us in विद्येय while क्रम and अन्वरेति strike us in पदार्थ.

Read र. ग —अत्र माचलक्षणे प्रागुक्तविशेषालम्बनरद्वितीयभेद अतिप्रथमव्यकरणाय क्रमेणेति । तत्र (विशेष) आधेयस्य युगपदनेवाधारसंभवात् नातिप्रसङ्गः ।

विशेष (२) vs यथासत्य —In यथासत्य like एकस्त्रिधा वसति etc. we find one आधेय abiding simultaneously in द्विष विदुष, सृगीदृश, just as in विशेष, we find one आधेय simultaneously abiding in different abodes. But whereas in विशेष the आधेय abides in the same capacity (एकामा) in the different abodes in यथासत्य it does so in different capacities (च विधा वसति)

(11) In the *third variety* the poet describes someone doing one thing and in doing it securing the accomplishment of something else which is impossible (or also possible acc to सा द) The lovely lady when she sketches the decorative designs on her cheeks sketches her image on the mind of her lover, an impossible feat—लिखित कल्पवृक्षाद्या मम मनसि तथा दूरीतोत्सर्गम् । स्फुटमात्मनो लिखन्त्वा तिलक विमले कपोलतले ॥ (रुद्रट. ११०) This means that her decoration has made the lover love her so fervently This is विशेष (३) Says a poet to his patron —त्वा पश्यता मया कल्प कल्पवृक्षनिरीक्षणम् (कु.)—In my act of seeing you I have had the privilege of seeing the कल्पवृक्ष itself an impossible thing Here the poet is represented as achieving कल्पवृक्षनिरीक्षण while coming across the king This means that the sight of the king will prove as fruitful to the poet as that of the कल्पवृक्ष This is विशेष (३) अज, in his lamentations over the death of इन्दुमती, says —O Death when you deprived me of her, you deprived me of my wife adviser, a friend a lovable pupil in fine arts—गृहिणी सखि सखी मित्र शिष्या रुदिते कल्पविधौ । करुणाविमुक्तेन मृत्युना इरता त्वा न किं न मे हतम् ॥ Here by taking away इन्दुमती death has taken away अज everything an impossible matter This is therefore विशेष (३) [See below] This also will come under (असंभवे संभव) अतिशयोक्ति

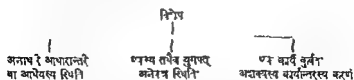
The relation between the thing done and the other thing achieved in विशेष (३) —अजनाय rightly says that the thing done must be कारण in relation to the other thing achieved which is its फल Thus to take the first instance कपोललिखितेभ्यः results in मनसि स्वदारीरलेखे Similar is किं नाम देव न कृतं सुकृतं पुरारे येनाच्छिन्नास्ति करुणाकर इत्येवमपि ॥ (र ग) If on the other hand the two were merely सहचर the figure will not be विशेष but अमल संभवा वाक्यार्थनिश्चयना Because in a निश्चयना like व्योमनि बीजा बुद्धे—यस्तु एते चरति सत्कारम् the idea is of सहचर्य viz that एतत्सत्कार like व्योमनि वावाप

Thus while विशेष (2) is based on कार्य-कारणभाव, निदर्शना is based on सादृश्य. That even रुद्रट must have conceived विशेष (2) as *not* concerned with सादृश्य is clear from the fact that विशेष is taken by him as an अलंकार based on अनिदाय, not औपम्य. आलोचकः like अण्ण्यदीक्षित overlook this point of distinction and therefore the instances they have given to illustrate विशेष prove to be those of निदर्शना [See below] Thus ता पश्यता etc. is really speaking, निदर्शना because it drives at औपम्य [तत्र दर्शन इत्यव्युत्पन्नमिव]

विशेष (३) vs निदर्शना (१) — In both two facts are put side by side, in two syntactically related sentences. But while in विशेष the two facts are related as कार्य-कारण in निदर्शना, they are unrelated and hence suggest सादृश्य.

अशक्यवस्त्वन्तरकरण in विशेष (३) — If the वस्त्वन्तर is अशक्य, how is it that it is said to be the कार्य of the thing which is actually done? In the answer to this question exactly lies the significance of the figure. When it is stated that the कार्य, though अशक्य, comes to be achieved on doing a particular thing it naturally results in the exaltation of the thing actually done. Because, it means that the particular thing is so eminent that by doing it even the impossible is achieved. Not that the impossible thing is actually accomplished, but it is suggested that by doing the particular thing in question the impossible thing is as good as realised. This involves अनिदायोक्ति and is the source of the charm of the figure. This further shows that the other thing must be अशक्य as a matter of poetic necessity. The view of विशयता which also includes इत्यव्युत्पन्न within the scope of the figure is therefore ruled out.

We get the following scheme —

विशेष was first recognised by रुद्रट who also gives the three subdivisions adopted by later आलोचकः. रुद्रट admitted it and so did रुद्रट, विशयता, अण्ण्यदीक्षित.

Essentials — [विशेष = अनिदाय] (1) In the first variety, the अशक्य must be presented poetically as abiding without any abode, or in an abode other than the usual one. (2) In the second variety, one

thing must abide poetically, in the same form, at the same time, in different abodes (iii) In the third variety, while doing one thing, another thing must be achieved along with it (iv) The other thing must be impossible and its achievement must be not actual but poetically conceived, in order to exalt the thing done. If it is not impossible, there is no अतिशयोक्ति and no charm. But some आलंकारिकs include शक्य बल्वन्तर also, under the figure (v) The thing done and the other poetically claimed as accomplished must be related as कारण and कार्य respectively (vi) There must *not* be सद्भूत्य between them (vii) The thing done gets exalted when related to the impossible effect (viii) अतिशयोक्ति is present in all the three varieties

§ सू ७९ विना प्रसिद्धं etc Construe —प्रसिद्ध आधार विना आशेदस्य व्यवस्थिति (१), एकात्म्य एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति (२), अन्यत् कार्यं प्रकृतं अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम् (३) च,—इति विविध विशेषे स्पृष्ट । प्रसिद्ध आधार विना In the absence of the recognised abode. This may result in either absence of any abode whatsoever, or presence of the आशेय in some other abode. एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति—The simultaneous existence of a thing, in the same form (एकात्मा), in different abodes (अनेकगोचरा) एकात्मा (Fem Adj वृत्ति) excludes यथासत्य [See above] युगपद् excludes पक्षाय (१) [See above] अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम् The accomplishment of some other impossible thing by the same stroke (तथैव तेनैव प्रयत्नेन) We saw how the other thing must be impossible, then only will it exalt the thing done. सा द also includes शक्यस्य The other thing may be शक्य also acc to it. A शक्यबल्वन्तर lacking अतिशयोक्ति cannot be so poetical as अशक्यबल्वन्तर. जयरथ says that the बल्वन्तर may be विकीर्णित or अविकीर्णित, though अशक्य जयरथ illustrates अशक्य but विकीर्णित बल्वन्तर by —आध' शिशुपालवध विदधन् रविमदवध विदधे । एतदन्तरं स्वविशेष इरविनाय कर्णदन् च्यकृणोत् ॥

वृत्ति —विशिष्ट स्थिति Hints at the propriety of the name विशेष-विशिष्ट = अतिशययुक्त

St 168 दिवमपि etc Illustrates विशेष (२) Homage to the poets whose words survive them. Construe —दिव उपयानाना अपि येषा अनल्पगुणगणा गिर आकृत्य जगन्ति रमयन्ति ते कवय इह कव न कव्या । आकृत्य Till the time of the destruction of the Universe.

Here the गिर continue to exist even when their प्रसिद्ध आधार viz the poets are dead. गिर exist without any abode whatsoever, after the poets are no more. Hence विशेष (२), आचारादित्ये

एकमपि वस्तु अपि shows the paradox involved in *one* thing coming to stay in various abodes at the same time. एकेनैव स्वभावेन एवात्मा of the सूत्र explained In the same capacity

St 169 सा वसद् etc Illustrates विशेष (२) The rival to some lady complains to the lady's lover that he is too preoccupied with the lady to pay any attention to herself! Sanskrit rendering:—सा वसति तव हृदये सैव अक्षिपु सा च वचनेषु । अस्मद्दृशीना सुन्दर अक्वाशं नुत्र पापानाम् ॥

Here the same lady is described as simultaneously abiding in the heart, the eyes and words of the lover She does so in the same form or capacity Hence विशेष (२)

पदपि etc. Introduces the third variety रमसेन आरभमाणः Doing a thing vehemently This only shows that the act described as being done is conspicuous enough to be the basis of अनिश्चयोक्ति आरभमाणः Perhaps possesses the सार्थिक meaning Producing (cp आरभ = उत्पत्ति, कृत्वा पठ आरभन्ते) तेनैव यत्नेन Explains तथैव of the सूत्र By the same stroke of action अशक्यमपि कार्यान्तर आरभते Achieves (आरभ = उत्पादय) another result though it is impossible अशक्य e ॥ मनसि आत्मीयशरीर-रक्षणम् in लिखित बालक्याख्या etc Practically every अल्पव्यक्ति insists on this requirement, because therein lies अनिश्चयोक्ति सा द wants to include शक्य वस्तुन्तर also But this being void of अनिश्चयोक्ति cannot be as charming as the अशक्यवस्तुन्तर And since अनिश्चयोक्ति ॥ the keynote of विशेष, it is easy to see how शक्य वस्तुन्तर is not in tune with it.

St 170 सुददद्भुत etc. Illustrates विशेष, वस्तुन्तरकरणे अशक्यवस्तुन्तरस्य संपादन A tribute to the beauty, prowess and learning of a king, Construe —सुददद्भुतरूप उन्नतापज्वरन अनवयविव च त्वां सुजाता सत्य विधिना नवी मनोम् (नव) सविता (नव) बृहस्पतिश्च भुवि सद्यज्ञे । नवः New Different from their counterparts in heaven मनोम् in respect of रूप, सविता in respect of prowess, बृहस्पति in respect of learning सत्य Indeed (Adv)

Here in the act of creating the king the Creator is described as having achieved the creation of नवमदन, नवमतिता and नवःहरपति, which ॥ an अशक्य वस्तुन्तर To create a new मदन etc. ॥ अशक्य Note that there is यथासंख्य—रूप, प्रजा and विधा being in the same order connected with मनोम्, सविता and बृहस्पति

But is नृपवृष्टि the cause of (नव) मदनदिदृष्टि or सद्यज्ञे to it? In other words, does it mean नृ-युद्ध्या नवमदनादय सद्यज्ञे or नृपवृष्टिः नवमदनादि वृष्टिगद्गी ? Plainly enough, it means the latter So the stanza should be properly speaking an instance of निरुद्धना, not विशेष

What is true of this instance is also true of some instances given by other आल्कारिकs, as we saw in the case of त्वा पश्यता etc. And this confusion was bound to arise due to the anomalous position of विशेष (३) What is meant by anomalous position will be clear from the following

विशेष in all its varieties was रुद्र's innovation. Earlier आल्कारिकs had no विशेष and the कव्यप्रकाश borrowed it directly from रुद्र. But while borrowing, the कव्यप्रकाश overlooked a very important fact and it was that it had already borrowed from उद्भट the figure निदर्शना (उद्भट's निदर्शना) which was in form identical with रुद्र's विशेष (३), though in substance, निदर्शना is based on सादृश्य, while रुद्र's विशेष is based on अतिशय (which रुद्र conceived as distinct from सादृश्य). रुद्र had no निदर्शना whatsoever, and therefore he had no fear of his विशेष (३) overlapping निदर्शना.

So, after the का प्र had borrowed विशेष (३) from रुद्र and निदर्शना from उद्भट, it should have made them as exclusive of each other as possible, by drawing a line of demarcation between the two, as only जगन्नाथ did later with some success. Its definition of विशेष (३) ought to have been categorical in the matter of exclusion of सादृश्य from the field of विशेष (३). This was not done and hence the ambiguity.

But even supposing such an attempt at demarcation were made, it is not certain that it would have cleared all ambiguity. Because वार्थकारणभाव when based on अतिशयोक्ति often shades off into सादृश्य. Is there any sharp difference between नृपसुहृत्वा नवमन्नादयः सुहृत् and नृपसुहृत् नवमदनादिदृष्टिसदृशी? Actually वार्थकारणभाव may be distinct from सादृश्य. तन्नुपसवथ is quite distinct from सुख-मलसवथ. But when the वार्थकारणभाव is अनिदायोक्तिमूल it is not so easy to mark off one from the other. Hence better would it have been if the का प्र had admitted only one, निदर्शना widening its scope to comprehend वार्थकारणभाव, or विशेष (३) made broad enough to include सादृश्य. It is typical of the influence of the का प्र that once it had admitted विशेष, though in excess of निदर्शना, no later आल्कारिक thought of improving upon it.

St 171 गृहिणी etc. illustrates the same: e विशेष, वस्वन्तरवारेण अशक्यवस्वन्तरस्य सपान्ने अज's laments over the death of his wife इन्दुमती मिथः सखी = friend to whom he confided all matters howsoever secret.

Here death, in robbing अज of इन्दुमती is described as having robbed him of all. Thus इन्दुमतीहरण is one किय, in doing it मृत्यु is

described as having done the other kind of सर्वस्वरूप सर्वस्वरूप is अत्यन्त, at least to the extent that it involves अतिशयोक्ति And it could be said that इन्द्रमनीहरण has resulted in सर्वस्वरूप So कार्य-कारणत्व Hence विद्युत् (३). वस्त्रनारकरणे अदाक्यवत्त्वन्तरस्य सपदान

सर्वत्र etc The वृत्ति refers to विशेष being based on अतिशयोक्ति which underlies a good many अलंकार As we saw, विद्युत् itself means अतिशय एवत्रिचविषये refers with greater probability, to विशेष in general than only to its third variety अतिशयोक्ति Exaggeration not the figure अतिशयोक्ति though we have seen how all the three varieties could even come under the figure अतिशयोक्ति (ममकथे सत्य) सा विना अतिशयोक्ति विना प्रायेण अलंकारवाच्यतात् It is not possible, generally speaking to have a figure (of speech) without it This makes it clear that अतिशयोक्ति is used here in the general sense of exaggeration and not अतिशयोक्ति अलंकार What is suggested is that an अलंकार generally involves a hyperbole and it is this that makes it charming प्रायेण In स्वभावोक्ति we have no अतिशयोक्ति Even, on occasions भाविक कल्पित, स्मरण, भ्रान्तमान् or तद्गुण may have no अतिशयोक्ति in them.

अत एव उक्तम् सैवा सर्वत्र etc. आमाह's tribute to अतिशयोक्ति cited सैवा etc. The stanza will be better understood when read with the preceding one which is इत्येवमादिरुदिता गुणानिशयोक्त्या । सर्वैवातिशयोक्तिस्तु सर्वैव तां यथागमम् ॥ सैवा सर्वत्र वक्रोक्ति etc. It is clear from this that वक्रोक्ति is the same as अतिशयोक्ति referred to in the preceding श्लोक. वक्रोक्ति Lit speech with a twist, i e ornate speech अतिशयोक्ति वक्रिमा is the same as अतिशय says सा च सैवा सर्वत्र वक्रोक्ति. Thus ornate expression or अतिशयोक्ति is present in all figures (generally) अनया अर्थ विभाव्यते (plain) fact is made to look charming (विभाव्यते) by it What are all figures? They are simple facts overstated or presented in exaggerated colours विभाव्यते विविधे भाव्ये—प्रदीप; विवचनया भाव्ये—सा च Is rendered striking यत्नोऽस्या वक्रिमा कार्ये The poet should make an effort to achieve अतिशयोक्ति. क्वेऽकारोऽनया विना Bears out ता विना प्रायेण अलंकारत्वायोगत् of the वृत्ति It is interesting to see how दण्डिन् also lavishes unstinted praise on अतिशयोक्ति —अलंकारान्तरणामथैकमाहुः परावणम् । बगीरथमहितस्तुतिमिमामतिशयाह्वयम् ॥ (का द २. २२०) Read जयरथ- १२ दि अतिशय इषी गी व-व वक्रिमाविभक्ति सामान्यतया भवति भेदेऽप्यभेद इत्येवमादि रूप विदेशात्मा । तत्राप सर्वैव अ-कारण-विक्रिया अभ्युपगत ।

५८—तद्गुण

We saw in श्लोक how a thing was obscured by another, we saw in सपदान, how a thing was assimilated with another, and now

in तद्गुण we shall see how *quality* of a thing is suppressed and obscured by the more powerful *quality* of another thing. If in मीलित and सामान्य, the charm lay in a धर्मिन् being dominated or assimilated by another, in तद्गुण, the charm lies in the धर्म of one thing being dominated and obscured by the stronger धर्म of another thing. And it is easy to see how in such cases, at least in some of them, the poet's aim will be to bring into limelight the धर्मिन् credited with the powerful धर्म. Occasionally, however, the poet's aim may be simpler, to wit, to draw attention to the kaleidoscopic changes in the quality of a thing wrought under the influence of some other contiguous thing.

Thus a poet who wants to lavish praise on the golden complexion of a नायिका refers to the change wrought in the white colour of roses that appear yellow as they come in contact with her golden-coloured neck !—कुञ्जकमालापि वृणा कार्त्तस्वरभास्वरे त्वया कण्ठे । एतन्नमानुलिप्ता चम्पक-
दानभ्रमं कुर्वते ॥ (रुद्रट ९. २५). Another poet flatters the विम्बापर of the नायिका saying :—पपरागावते नासाभौक्तिकं तेऽभ्रस्त्रिणा । (कु.)—How the pearl in the nose has turned into a ruby thanks to the (ruddy) lustre of your lower lip ! These are cases of तद्गुण अलंकार.

तद्गुण vs. मीलित :—In both, one contiguous thing influences another. In both, the stronger obscures the weaker. But whereas (i) in तद्गुण, one धर्म obscures another and takes its place, in मीलित one धर्मिन् obscures another and becomes conspicuous. Read हृदयक :—
न चेदं मीलितम् ॥ तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्तवरेण आच्छादितत्वेन प्रतीयते, इह तु अनपह्नुतस्वरूपमेव प्रकृतम् वस्तवन्तरागुणोपरक्तया प्रतीयते इति अनयोर्भेदः । Again र. मं. :—तद्गुणे वस्तवन्तर-
शुणाना भिन्नत्वेन अपहृथे अग्नि वस्तवन्तरस्य ग्रहणमस्ति यद्य इति न तत्र प्रसंगः । (ii) In तद्गुण the quality obscuring another must be dissimilar to it. Otherwise there cannot be any questions of replacement. In मीलित, the धर्मस of both the धर्मिन्स must be similar. Cp. रुद्रट असमानगुणं यस्मिन्निति सहलगुणेन वस्तुना वस्तु । संघटं तद्गुणतां षटे.....॥ Again सर्वव्यापीशः—मीलिने स्वगानी-
योत्सृष्टगुणतिरोधानम् । अत्र ॥ विवातीयोत्सृष्टगुणेनाफुत्सृष्टगुणतिरोधानम् ।

तद्गुण vs. सामान्य :—In both there is non-perception of a fact as it is. But while (i) in तद्गुण, the non-perception relates to the गुण of an object which is ousted by the stronger गुण of another object, in सामान्य, the non-perception relates to the thing itself which is assimilated with another. (ii) In तद्गुण, the गुणस of the two contiguous things are dissimilar. In सामान्य, they are similar. (iii) In

तद्गुण the गुण of one is stronger than that of another In सामान्य, the गुण of the two contiguous things are of the same intensity

तद्गुण dates back to रुद्र who recognised two varieties of it, the first of which became the सामान्य of other आल्बार्किस, while the second has come down as the तद्गुण of later आल्बार्किस, beginning with अण्ड It is once more a testimony to the influence of the का प्र that whatever innovations it initiated were accepted without demur by his successors And we find रुच्यक, विषनाथ, नगनाथ and अण्ण्यदीक्षित all admitting as तद्गुण the second variety of रुद्र's तद्गुण

Essentials — [तस्य अप्रकृतस्य (? प्रकृतस्य वा) गुण एव अस्ति—का प्र] (1) Two things must be contiguous enough to influence each other (2) They must possess गुण that are dissimilar (3) The गुण may be colour or such other qualities Read कुवलयानन्द—तद्गुण अतद्गुणयो पुन गुणद्वयं रूपरसगंधादिगुणत्वात् । (4) The गुण of one must be stronger than that of the other which it obscures (5) The thing with the stronger quality may be प्रकृत or अप्रकृत (6) When it is प्रकृत the poet's aim is evidently to exalt it When it is not प्रकृत, the poet's aim is only to note the striking kaleidoscopic changes (7) There is also charm due to the विराध implicit in a यमिन् losing, though temporarily, its धर्म (8) The terms प्रकृत and अप्रकृत respectively indicate the central theme and what is contiguous thereto Because, strictly speaking both the things are प्रकृत as they enter into the picture (9) The नवीयान् गुण is that which obscures the other (10) The thing has its quality obscured only so long as the other thing is by its side

§ सू ८० स्वमुत्सृज्य etc Construe — अस्तु ज्वलन्गुणस्य योगात् यद् वस्तु स्व गुण उत्सृज्य तद्गुणतामेति स तद्गुण इति भवति । अस्तु ज्वलन्गुणस्य योगात् Owing to its contact with another thing of very brilliant attributes अस्तु ज्वलन्गुणस्य suggests that the गुण outshines the other स्व गुण उत्सृज्य Note that the स्वगुणत्याग is not permanent but temporary lasting only so long as the other thing is beside it तु marks transition to the new figure Note that the सूत्र is significantly vague on the point of प्रकृतत्व or अप्रकृतत्व of the two वस्तुs. As we saw, the thing with stronger quality may be either प्रकृत or अप्रकृत the two terms being used rather freely, as said above The वृत्ति however unjustifiably specifies the thing with stronger quality as अप्रकृत

वृत्ति — तिरस्त्वनिजरूप Note that by interpreting गुण in the सूत्र as रूप the वृत्ति unnecessarily limits the scope of the figure to the one

गुण viz. रूप. See again how वी is alone referred to in the वृत्ति to अतद्गुण. As we saw (Essential 3), कुवल्यानन्द rightly interprets गुण as not confined to रूप only. But the उदाहरण of the आलंकारिकs we find confined to रूप only. प्रगुणया स्वगुणसपदा उपरक्त Tinged or influenced by the powerful (प्रगुण=उत्कृष्ट) quality possessed copiously by it. स्वगुणसपत् cp उदात्त वस्तुन सपत् सपत् superabundance तद्व्यतिभास समासादयति Assumes the semblance or likeness of the other thing तस्य अप्रकृतस्य गुण अत्र अस्ति —अत्र=हीनगुणे प्रकृते. Note that this portion of the वृत्ति makes the उत्कृष्टगुण as अप्रकृत, हीनगुण as प्रकृत. But this is unwarranted. In कुञ्जकमाल्यपि etc. and पन्नरणावते etc., the उत्कृष्टगुण वस्तुः viz. कण्ठ, अथर are properly speaking the प्रकृत. Again to talk in terms of प्रकृत-अप्रकृत in the matter of such figures is not very accurate, though it may be convenient, as we saw already.

St 172 विभिन्न etc. Illustrates तद्गुण रैवक mountain described as possessing green emeralds so abundantly that the colour of the sun's horses underwent a change as they passed over it. Construe — यत्र (रैवके) गरुडमनेन (=अरण्येन) परितः स्फुरन्त्या रथा विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्या वशाकीरनीरै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रथा रथा नच पुनः अनिन्दिये । The sun's horses are green. They were rendered red in the first instance by the ruddy hue of अरण्य the sun's charioteer. But they were again restored to their original green hue by the emeralds on the रैवक गरुडमनेन = अरण्य who is proverbially red. परितः स्फुरन्त्या रथा indicates the रथ् as being powerful. विभिन्नवर्णं with colour changed. यत्र = रैवके सूर्यस्य रथ्या the horses of the Sun seven in number and of green colour वशाकीरनीरै Green (नील) like the shoots of bamboos कीर (m & n) shoot. Perhaps the poet even wants to suggest that the रत्न appeared green due to the lustre of वशाकीरसु. This appears unlikely though looking to the word हरिमणीना of the वृत्ति. The reference seems to be to emeralds in particular. A vein of उदात्त

Here the colour of the horses is first obscured and replaced by the colour of अरण्य. This is one तद्गुण. When they are again given the green tinge by the green shade of the jewels there is another तद्गुण. And, if the jewels are not emeralds but any jewels made green by the colour of the bamboo shoots we have one more तद्गुण. The stanza will be पूर्वरूप acc. to कुवल्यानन्द. Where a thing losing its quality for sometime again regains it we get पूर्वरूप acc. to it. र गं refers to a view which admits a figure called मोक्ष्य embracing cases where a thing assumes one quality after another.

अत्र etc अक्षय (गहडायत्र) colour is here described as stronger (प्रवृत्त) than that of the horses, and the वर्ण of the green jewels as stronger than that of अक्षय How else could the horses that appeared red become green once more? Note that here the प्रवृत्त if at all we were to think in those terms will be the रत्नस्य Because the subject of description being the रत्नस्य, the poet wants to pay a compliment to the jewels thereon This shows how the वृत्ति तस्य अक्षयस्य गुण अस्ति is too narrow to cover all cases because here रत्नस्य are not अक्षयस्य

५९—अक्षयगुण

अक्षयगुण was an innovation first introduced by the कव्यप्रकाश as a sequel to सद्गुण As the name indicates the figure consists in the failure of an object to get tinged by the stronger quality of another contiguous object Thus the figure consists in the violation of exactly that principle which underlies सद्गुण viz that the stronger गुण of an object must obscure and replace the weaker गुण of another contiguous object When a नायिका says to the lover चिर रागिणि मञ्जिसे निहितोऽपि न रजसि (कु) we get an अक्षयगुण because the नायक even when placed for long in the रक्त हृदय does not become रक्त

अक्षयगुण vs विशेषोक्ति —Involving as it does the violation of causation viz the non-realization of an expected result अक्षयगुण bears very close resemblance to विशेषोक्ति where also we find the effect not materialising even when the causes are there So close is the resemblance that it would not be rash to suggest that in imitating this figure the कव्यप्रकाश overlooked how its scope was already covered by विशेषोक्ति र ग in fact refers to a school that looked upon अक्षयगुण as a sub-division of विशेषोक्ति —सति गुणप्रवृत्तिरिति उक्तद्वयगुणवस्तुमनिधाने सद्गुणप्रवृत्तिरूपकार्यामानामकं अक्षयगुणो विशेषोक्तेरन्तरभेदः, न त्वच्छ्रयान्तरम् अक्षयगुण mentions and supports a similar view point Read —वस्तुतस्तु समन्वयेव (अक्षयगुणे) कार्यकारणभाव । अत एव अक्षयगुणोक्त्या विशेषोक्त्यन्तभाव एव उक्त । हृदयक says that in अक्षयगुण we have no कार्य-कारणभाव as in नियम But, as अक्षयगुण points out that there is कार्य-कारणभाव

Now that it is recognised as an independent figure (1) अक्षयगुण covers those cases where a गुण does not tinge another in spite of favourable circumstances विशेषोक्ति on the other hand will cover such cases of कारणसत्त्वे कार्यभाव as are not covered by अक्षयगुण Read सा द —अत्र च गुणप्रवृत्तिरूपविविधितिनिर्वाहया विशेषोक्तेर्भेदः । (ii) There is a greater element of अनिश्चयता in अक्षयगुण than in विशेषोक्ति [See below]

When one गुण, that should have otherwise dislodged another, fails to do so, we naturally feel surprised. This tends to draw our attention to the circumstance that comes in the way, as in विशेषिकि. Thus in the instance किर रगिणि etc., we ask ourselves what is it that comes in the way of the नायक becoming रक्त? And when we realise that it is उदासीनता towards the नायिका, we perceive the charm and significance of the violation of causation.

In अतद्गुण, moreover, there is a greater element of अनिशयोक्ति than in विशेषिकि. In विशेषिकि, the causes stated such as निद्रानिवृत्ति etc. (St 83) are वास्तविक causes. In अतद्गुण, on the other hand, they are अल्पवसित. Thus in किर रगिणि etc., रमणत्वन is अल्पवसित as रमणस्य चित्तं निधान—Contemplation of the lover is अल्पवसित as placing of the lover in the passionate heart. And this makes the अतद्गुण possible. How otherwise could we expect the नायक to be रक्त if he is merely meditated upon by the नायिका? But when we think in terms of the नायक being placed in the रक्त heart, we do expect him to be रक्त because we know that a thing contracts the colour in which it is dipped! This अल्पवसाय, of course leaves scope for शेष.

अतद्गुण was first admitted by the का प्र obviously as a sequel to तद्गुण, admitted by रुद्र. After का प्र, रुद्रक, विश्वात्म जगन्नाथ, अल्पव्यदीप्तिन all admitted the figure.

Essentials — [न विपते तस्य (प्रकृतस्य अप्रकृतस्य वा) गुण अत्र] (i) There must be two objects one of which possesses a गुण in a potent form, whose contiguity is poetically conceived like रमण and इदम् in the instance given above. (ii) The contiguity, though poetical of one possessing the particular quality in a potent form must make us expect its reaction on the other object. (iii) Though expected, this reaction must not show itself. (iv) This non-realisation of the expected result is charming because it is अनिशयोक्तिम् and draws our attention to the circumstance that comes in the way. (v) The thing possessing the quality in a potent form may be प्रकृत or अप्रकृत. (vi) It is unnecessary for the poet to state the qualities of both, as in तद्गुण. But it is presumed that the qualities are dissimilar. How else could there be any scope for one contracting the quality of the other?

§ सूत्र ८१ तद्गुणानुहार etc. Construe —अस्य तद्गुणानुहारं येन तद् अतद्गुण स्यात् । अस्य तद्गुणानुहारं If that thing does not contract the गुण of the other अस्य refers to वस्तु only of the preceding वारिका. It does not

तव शुभ्रता सैव (सा) । न चीयते, न अपचीयते च । चीयते is heightened, अपचीयते is lessened गाम् = of the Ganges

Here even when the waters are so white and so black, राजस's hue remains unaffected राजस, the हीनगुण is प्रकृत, गाम् अबु and वसुन अबु, the अधिकगुण, are अपकृत. Hence अतद्गुण, प्रकृतस्य हीनगुणत्वे, अपकृतस्य = अधिकगुणत्वे Note that there is अपस्तुतप्रसङ्ग (अन्वोक्ति) also in the Stanza

१०—व्याघात

व्याघात is a super stroke and the figure is occasioned when an antagonist deals a super-stroke to his opponent and thereby establishes his supremacy over him. The superstroke imagined by the poet is ingenious enough. It consists in the adversary undoing a thing done by his opponent, and then too undoing it by the same means or instrument as was employed by his opponent for doing it. It is a double triumph. Firstly, the adversary undoes the thing, and secondly, what was an instrument for achievement of a thing in the hand of his rival, he turns into an instrument for frustration. The wicked injure the poor with words, but with words do the good make the poor happy—दीनद्रुमान् वचोभि र्हरनिकरीरनुदिन दक्षितान् । पद्मवयन्नुत्तसिन्धु नित्यं कैरेव सञ्जनपुरीणा ॥ (२ ग) Thus is व्याघात where a thing is actually done (निष्पादित) and undone

Sometimes the व्याघात may present itself in another form. The thing may not have been done, but is sought to be done (निष्पादयित) by a particular means, by someone. And since it is not done, there cannot be any actual undoing of it, so here it is only sought to be undone by the same means by the rival. 'How feeble you are, my darling, to undertake a journey with me' said the lover to his beloved, who scores him off as she aptly retorts—'That is why I insist upon accompanying you, my dear! Forsooth I am too feeble to stand the pangs of separation!' "इदं त्वं निष्ठ... घृष्टसि न चायाससहना । घृष्टं मे द्वेषु सुभग धन्यं गन्तुमधिकं न घृष्टं सोमं यद्विद्वद्वृत्तमादात्मसमम् ॥ (सा द) Here feebleness that was urged by the नायक as a cause for गमननिवृत्ति—only sought to be achieved—comes to be stressed by the नायिका as the reason for गमन—When the father refused consent to his small son to accompany him when he (the father) was going on a military expedition, because he (the son) was too tender, the son turns the tables on his father, saying that his tenderness was the reason why he should not be left behind!—ददा

चेत् बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते । (कु) This second variety is not to be found in the का प्र श्रयक seems to have initiated it

Thus we find, in this variety something which is stated by one party as capable of producing a particular result happens to be proposed by the other party as a means for securing exactly the opposite result. In the first variety, on the other hand, something was actually achieved by one means by one party, and was upset by that very means by the other party. Read जयरथ — नत्र (= प्रथमे व्याख्ये) हि येननेनचिदुपायेन निष्पादितं सदस्तु तत्रैव अन्येन अन्वयाजियते श्युत्तम् । इह तु किञ्चिद् निष्पादायितुं सभाव्यमानस्य कारणस्य तद्विरुद्धनिष्पादकत्वेन समर्थनम् ।

The two rival parties in व्याख्ये of the first variety may, as in प्रत्यनीक, be sometimes related as उपमान and उपमेय, the party undoing the work of another being उपमेय in relation to the other whose work is undone which is उपमान. Then the figure gets a deep tinge of व्यतिरेक, the उपमेय being suggested as superior to the उपमान. जयरथ says अतश्चास्य सर्वोदना व्यतिरेकी निमित्तत्वं वायात् । २ ॥ suggests that व्याख्यान will come under व्यतिरेक — नहि अत्य उक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तं प्रचारोऽस्ति येन स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेम । In St 175 दृष्टा दम्भ etc., the poet thinks of the कामलोचना as उपमेय in relation to विरुपाक्ष, the उपमान. [See below] Sometimes, however, as in प्रत्यनीक the two parties may be genuine adversaries. Thus in दीनद्रुमान् etc., the लक्ष्म and सज्जन are actual opponents. If we also get a comparative measure of their powers in the stanza, and hence a suggestion of औपम्य, it is incidental. And to the extent that there is a suggestion of औपम्य, here also we have a vein of व्यतिरेक.

In the second variety, on the other hand there is not rivalry in action, as in the first, but rivalry in repartee. Here we find two parties engaged in a dialogue one of which worsts the other by a smart repartee. In this variety therefore, there is no element of व्यतिरेक, but a semblance of विषम (२) — कर्तुं कियामत्मानवाप्ति अनर्थप्राप्तिश्च [श्रयक rightly marks off विषम (२) from व्याख्यान (२) — अत्र एव द्वितीयाद् विषमाद् भेदः । तत्र हि कार्यस्य अनुत्पत्ति, अनर्थस्य च उद्गमनम् । इह तु कार्यमकार्यमेव न भवति । तद्विरुद्धस्य अनर्थस्य व्यतिरेकविशेषेऽपि अत्र सुष्ठुव्यर्थत्वात् । In विषम, the desired thing cannot be achieved, the undesired is achieved. Here the desired thing can be achieved though with difficulty. But the undesired can be achieved with ease. Thus गमनविशुद्धि can be realised on the score of मर्देव, but with difficulty. गमन, on the other hand, can be realised with greater ease]

Thus we get the following scheme —

रुद्रट was the first आत्कारिक to conceive the figure व्याधान, but his व्याधान was altogether different from that of the का. ॥ which, therefore, seems to have initiated the figure on the present lines का प्र thought of the first variety only रुद्रक discovered the second variety for the first time And विश्वनाथ, जगन्नाथ, अण्णन्ददीक्षित all followed him in admitting two varieties of the figure

Essentials — [निष्पदिनवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्, निष्पिपादविपिनकार्यव्याहतिहेतुत्वात् वा । का प्र, रुद्रक and जगन्नाथ with slight modifications] (1) In the *first variety*, there must be two parties related as उपमान and उपमेय or as genuine opponents. (2) One of these must have achieved something by a particular means (3) The second must upset it by the same means (4) The second is therefore made conspicuous (5) If the two things are related as उपमान-उपमेय, ॥ is the उपमेय which thus outstrips the उपमान and gives rise to व्यतिरेक (6) In such cases, the poet's aim is obviously to exalt the उपमेय. (7) Also if the two parties are real adversaries, the poet's aim is to exalt one over the other, but here the औपम्य is only incidental (8) In the second variety, the two are parties to an argument, engaged in a 'battle of wits' (9) In this argument, one party suggests a particular circumstance for pursuing some course of action, while the other party gives that very circumstance for *not* pursuing that course of action and thus turns the tables on the other party (10) If in the first variety, the charm lies in the same means undoing a thing done, in this variety it lies in the same circumstance being proposed to achieve a result contrary to the one which the other party expected to achieve therewith.

§ सू ८२ यद्यथा etc Construe — केनपि यद् यथा साधितं तद् अरेण तथैव अन्यथा यद् विधीयेत ॥ व्याधान इति स्मृतं । As said above, का प्र has व्याधान only of the 1st variety (निष्पन्नवस्तुविषय) केनपि by उपमान or a real opponent. यथा साधितं तथैव अन्यथा विधीयेत Should be upset (अन्यथा विधा) by the same means (तथा) by which it has been achieved by the other party. साधितं = निष्पदिन — Shows how the definition does not comprehend the other variety based on निष्पिपादविपिन thing

वृत्ति.—येन उपायेन यथा of सूत्र explained उपलब्धितम् Achieved जिगीषुतया. The poet's aim is to show one as superior to the other. Thus he secures by presenting the party that he wants to exalt as desirous of scoring a success on the other. तदुपायकमेव अन्यथाकरणम् i. e. तेनैव उपायेन अन्यथाकरणम्. साधितवस्तुन्याहतिहेतुत्वात् Explains the name of the figure. The figure is occasioned by the undoing (न्याहति) of a thing that is achieved

St 175 इशा दग्ध etc Illustrates व्याघात, निष्पादितवस्तुविषय A tribute to वामलोचनास suggesting that they outstrip even शिव Con-
strue —या (विरूपाक्षेण) इशा दग्ध मनसिज दृशैव जीवनानि ता विरूपाक्षस्य जयिनी वामलोचना स्तुवे। मनसिज or मदन was burnt down by शिव with a glance of his third eye He is revived by women with glances विरूपाक्ष-
शिव. Lit 'of ugly eyes' With his third eye, शिव looks ugly cp
शुर्विरूपाक्ष (कु. स ५ ७२) वैरूप्य च विनेत्रत्वात् इति क्षीरस्वामी—महिनाथ Note the contrast between वामलोचना and विरूपाक्ष

Here वामलोचना. are proved to outstrip शिव in that they succeed in reviving with glance मदन who was burnt down by a look of शिव The poet wants to suggest वामलोचना as उपमेय, शिव as उपमान, because otherwise there is no real antipathy between them Hence व्याघात, with a vein of व्यतिरेक, which is also suggested by वामलोचना and विरूपाक्षस्य Read सूत्रकः—सोऽपि (व्याघात) व्यतिरेकनिमित्तत्वेन भव उक्त। 'विरूपाक्षस्य' 'वामलोचना' इति व्यतिरेकगर्भात्वात् वाचकौ।

६१—ससृष्टि

ससृष्टि is 'combination', 'aggregation' and, as the name suggests, in the figure we are presented with a combination of two or more of the figures given heretofore The figures that enter into the combination in ससृष्टि may be शब्दालंकार, dealt with in उ. IX, or अर्थालंकार in उदात्त X, or both Thus we may get a ससृष्टि of two or more शब्दालंकार, or a ससृष्टि of two or more अर्थालंकार, or a ससृष्टि of शब्दालंकार and अर्थालंकार The first will be called शब्दालंकारससृष्टि, the second अर्थालंकारससृष्टि, the last शब्दार्थालंकारससृष्टि

In ससृष्टि, to whichever of the three classes it may belong, the अलंकार stand mutually independent That is to say, they are incorporated in such a way that if one is detached, the other or others will not be affected To take the instance, छिपतीव तनोऽगानि etc., in the first half we have उद्वेगा quite independent of the उपमा in the second viz. असुखसंवेद If we were to drop the उपमा, the उद्वेगा will not suffer, or if we drop the उद्वेगा, the उपमा will not suffer

Thus what is meant by the different figures remaining independent in *संयुक्ति* is that they are detachable one from the other, and are not *organically* connected as in *संकर* that follows this figure [*vide* संकर] To use the नैयायिक terminology, there is *संयोग* between the figures as they stand in *संयुक्ति*. And as we know in *तर्क*, *संयुक्त* things can be detached one from the other, without affecting the integrity of either. The *कवि* in *वृक्ष-वृक्षिसंयोग* can be detached from the *वृक्ष* and neither the *कवि* nor the *वृक्ष* loses its integrity. So also the figures in *संयुक्ति* can be separated, one from the other, and none loses its integrity. The *भाष्यकारिक*s put it less technically, but all the same, more effectively, when they say that in *संयुक्ति*, the different figures are mixed up in the same way in which *sesamum* and *rice* get mixed, (*तिलतण्डुलन्याय*). The housewife never finds it difficult to sift *तिल*s from the *तण्डुल*s! Read *हरदक* — अलवारान्तरत्नेऽपि च संयोगान्यादेन सुखावगमो भेदः । अन एव तिलतण्डुलन्याय तस्य यथार्थतामवगमयति ।

The question naturally arises as to the limits within which the individual figures must occur to give rise to *संयुक्ति*. It is necessary to define these limits in view of the fact that we may get a good many figures in the space of a few stanzas. Supposing there is one figure in one stanza, and another in the following one, will it be *संयुक्ति*?

*भाष्यकारिक*s have thus fixed the limits. If the *अन्वय*s occur in *one* *वाक्य*, it is *संयुक्ति*. Also if they occur in one *श्लोक* or stanza, though it may embody *अनेकवाक्य*s it is *संयुक्ति*. This naturally makes it clear that if in a *युग्म* i. e. a couple of stanzas that together embody *one* *वाक्य*, we have more than one *अन्वय*, mutually independent, we get *संयुक्ति* because though the stanzas are two, the *वाक्य* is one. If these figures occur in a *कुण्डल* i. e. a group of three to five stanzas, embodying *one* sustained *वाक्य*, we get *संयुक्ति*. Read *अथर्व* — सत्यमानत्वेन च प्रतिपदि अन्वयारणां पदस्मिन् वाक्ये तत्तच्छ्रुति वा मन्त्रि । यदाहु — वाक्यार्थभेदेऽपि एकश्लोकगणत्वेन अन्वयस्य अलवारान्तरमाहित्यं प्रतिभाति एव । अविदूरत्वात् विभिन्नश्लोकगणत्वेन वाक्यभेदस्य वदित्वात् भवति संयुक्तिः इति । कुण्डलादी अपि अन्वयारणां वाक्यैकत्वपत्तया यदि अद्विच्छेदेन प्रतिपत्तिप्रदीहं स्यात्तदा भवति संयुक्त्यवस्थानमेव न वक्षिहोव ।

Is *संयुक्ति* a separate figure? — Since in *संयुक्ति*, we get merely a combination of the figures, mutually independent, the question arises as to whether such a combination can be viewed as a *separate* figure. There seems to be a consensus of opinion among *भाष्यकारिक*'s on this point of allowing *संयुक्ति* a separate status. In the concept of *चित्ररूप*, admitted by the *कारिक*s, they find a handy analogy to support

their view point Just as विवरूप, though made up of separate individual रूपs is still regarded as an independent रूप, so ससृष्टि, though made up of separate individual अक्षरs, should be regarded as an independent अक्षर, they argue Read जयरथ—विवरूपमपि एकमेव वस्तुरूप भासते। तथैव भिन्नकथायामन्वयकारणा सप्रयमानत्वेन प्रतीती एकता(ध्य)वसाय इति युक्तमेव ससृष्टया अक्षरान्तरत्वम्। एकत्रैव एकस्व द्रवोर्नदूना बालकारणामवगमे यथायथ अतिशयोत्पर्यस्य स्वमक्रिसाक्षिकत्वेन नियमानन्वात्

ससृष्टि was recognised by नामद whose definition of the figure was wide enough to include ससर also दण्डिन's ससृष्टि is made up of two divisions, one clearly corresponding to ससर of later आलकारिकs, the other to their ससृष्टि उद्भूत was the first to separate the two and make them independent figures वामन has ससृष्टि alone but wide enough to comprehend ससर इदं just goes the other way He has ससर, in two varieties, one of which corresponds to ससृष्टि अक्षर, विधानाय, अप्यव्यदीक्षित have admitted ससर and ससृष्टि as independent figures अगब्राथ'ड र नं does not treat of them, evidently due to the work having ended abruptly.

Note the following scheme —

Essentials — [ससृष्टि संसर्ग सम्बन्ध — वामन] (1) There must be two or more अक्षरs in the same वाक्य (which may even extend over two or more श्लोकs) or the same श्लोक. (2) All of them may be शब्दान्वारs, all अर्थान्वारs, or there may be a combination of शब्दान्वारs and अर्थान्वारs. (3) The different अक्षरs must be mutually independent i. e. separable one from the other without affecting the integrity of either (4) This combination of अक्षरs is regarded as giving rise to a *new* figure viz. ससृष्टि.

इ सु ८३ सेषा etc. Construe —यद् एतेषा इह भेदेन स्थिति सा ससृष्टि रश्च। एतेषा Refers not only to the अर्थान्वारs dealt with in the course of the present उद्घट, but also शब्दान्वारs treated of in the preceding उद्घट Thus एतेषा = शब्दान्वारानां अर्थान्वारानां च इह The वृत्ति makes it refer to शब्दान्वार or अर्थान्वार or उद्घटन of वाक्य This means that if it is शब्दान्वारससृष्टि, it will be present in the उद्घटs of the वाक्य If it be अर्थान्वारससृष्टि, it will be present in the अर्थ of the वाक्य If it is उद्घटनससृष्टि, it will be present in शब्दान्वार and अर्थ of the वाक्य. भेदेन स्थिति: Separate existence

1 e. independent appearance As we saw this means that one अल्कार must not be organically connected with another, on the analogy of the निल-तण्डुल [रुद्रट was the first to refer to this analogy as also the other नीर क्षीरन्याय of सकर] इष्ट = सूत्र said to be

वृत्ति — एतेषा of the सूत्र explained as समनन्तरमेव उक्तस्वरूपाणा अल्काराणा समनन्तरमेव Refers to the 10th उरण and the 9th as well In the tenth अर्थात्कारसंसृष्टि were dealt with in the ninth शब्दाल्कारसंसृष्टि यथासम्भव According to the occasion or possibility 1 e on some occasions we may get संसृष्टि of शब्दाल्कारसंसृष्टि only or of अर्थात्कारसंसृष्टि only, and on others of both together संप्रदायप्रकाशिनी construes यथासम्भव with शब्दभागे एव (for शब्दाल्कारसंसृष्टि) and अर्थविषये एव (for अर्थात्कारसंसृष्टि) अन्योन्यनिरपेक्षतया भेदेन of the सूत्र explained एकत्र-शब्दभागे, अर्थविषये, उभयत्र अपि वा Explains इह of the सूत्र See explanation of इह given above. एकार्थं समवायस्वभावा Gives the propriety of the name संसृष्टि. It is so called because in essence it consists in a grouping (समवाय) (of figures) in the frame of the same idea That is all the diverse figures are there to embellish the one idea present in the वाक्य or श्लोक [एकार्थं समवाय अल्काराणाम्] A more accurate word would have been सयोग, as used by रुद्रटक to describe the mutual connection between the अल्कारसंसृष्टि समवाय strictly speaking means inseparable connection, while here between the अल्कारसंसृष्टि the connection is separable

St. 176 वदनसौरभ etc Illustrates संसृष्टि of शब्दाल्कारसंसृष्टि A lovely lady sends forth the tumult of her girdle : Construe — वदनसौरभमेव परिभ्रमद्भ्रमरसमृत्तरीभया अल्पलोलुपुषा अन्यया चक्षिताया (मत्या) कल्मेरुणाकल्कल विधि । वदन शोभया whose beauty was heightened by the bees that hovered about in their greed of the fragrance of the lady's mouth ॥ वदनसौरभ अलकलोलुपुषा whose eyes moved with the dangling locks. चक्षिताया etc 1 ॥ वनिषया when she moved the girdle tinkled अन्यया वनिषया

Here there is समवाय viz लक्षण/लक्षणा in d अनुप्रास of भू, भू, ६, in ab and of लू in c So समवाय being present in d and अनुप्रास in abc the two are independent As समवाय and अनुप्रास are शब्दाल्कारसंसृष्टि embodied in the same श्लोक (and also वाक्य) thus is शब्दाल्कारसंसृष्टि

St 177 लिम्पनीव etc Illustrates संसृष्टि of अर्थात्कारसंसृष्टि. Vide notes p 35 St. 26

Here in the first half we have उद्वेगा, in the second, उदया Both are independent, one of the other To wit, supposing we eliminate

the उपमा असत्पुरुषसैवे the उद्वेगा will not suffer or if we eliminate the उद्वेगा the उपमा will not suffer As उपमा and उद्वेगा are अर्थात्कार we have अर्थात्कारससृष्टि

पूर्व etc परस्परनिरपेक्षो clearly evident from the fact that यमक is present in *d* while अनुप्रास is present in *abc* यमक ■ शब्दात्कार काव्यप्रकाश (IX) defines it as अर्थे सत्यव्यभिचाराणां सा पुनश्चुति । यमवम् । e. there must be a *repetition* of the same set of syllables (ह्रस्वो-ह्रस्वो) in relation to different meanings (the first ह्रस्वो is connected with कलकलो the second with अलकलोद्दृश) दण्डिन's is a more direct definition — आवृत्तिं वर्णसंघातगोचरा यमकं विदुः ।—यमक is the repetition of (गोचर) a set of syllables (वर्णसंघात) अनुप्रास — वा प्र (IX) defines it as वर्णमन्वयमनुप्रास । Aliteration repetition of the same syllables Note that the repetition must be of the consonants If the vowels are not repeated it does not matter Thus म-ने मा-मु will be अनुप्रास though the vowels are different Read वा ■ (वृत्ति) —स्वरवैसादृश्यस्य व्यजनमात्रसदृशव वर्णसंघातम् । उत्तरत्र तथाविधे उपमोत्प्रेभे उत्तरत्र in St 177 तथाविधे : e परस्परनिरपेक्षे (See above)

St 178 सो णयि etc Illustrates मसृष्टि of शब्दात्कार and अर्थात्कार Compliment to the beauty of a lovely lass that has not so far found a suitable match and hence gads about ' Sanskrit reading — न नास्ति अत्र ग्रामे य एता महामहायमानावप्याम् । तस्यानां हृदयगुण्डावी परिव्यक्तमाणा निवारयति ॥ महामहायमानावप्याम् (*v* / अगोमातलावप्याम्) whose grace is being celebrated ✓ मह to esteem highly हृदयगुण्डावी Heart robber परिव्यक्तनीम् ✓ व्यक्त to go (1 A)

Here there is अनुप्रास of ल ण and म in *abcd* There is हृदय in हृदयगुण्डावी—Heart robber The अनुप्रास and रूपक are mutually in dependent . Hence it is शब्दात्कारससृष्टि अनुप्रास being शब्दात्कार and रूपक अर्थात्कार Note that this is to be sharply distinguished from सार (३) where we get a blend of शब्दात्कार and अर्थात्कार in the same पं

अभ्रानुप्रासो etc समवायं तयोरेत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् And these two viz अनुप्रास and रूपक are looked upon as combined because they are embodied in one sentence or one stanza (छन्द) Above we saw how the limits specified for संसृष्टि are वाक्य or श्लोक Here सो णयि निवारये is one वाक्य and also one श्लोक So one may with equal justice say that here is संसृष्टि because the two figures occur in the space of a वाक्य or छन्द (= श्लोक) समवेतत्वात् As said above अनुप्रास will be better ममत्वात् of figures is in evidence in मह that follows.

६२—सकर

सकर is 'a blend' 'a compound', and the figure, in all its three varieties has the feature of being a blend or compound of figures. In ससृष्टि, we had merely the combination of figures standing mutually distinct. In सकर, on the other hand the different figures are not mutually distinct or independent. They are organically connected, one with the other, because here one figure actually goes into the very fabric of another, that is, forms its integral part. Thus here one figure could not be detached from the other, without impairing the other. Here is in evidence the द्वाँर-नीरव्यव, according to the आलङ्कारिकस. Just as milk and water get blended inseparably, so the अन्वयस get blended inseparably in this figure. There is समवाय between them.

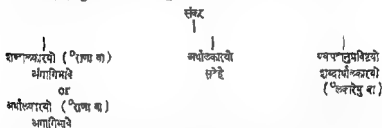
Three varieties of सकर —(1) अगणिभावसकर —In the *first variety*, one figure is subservient (अग) to the other which is principal (अगिन्). To put it otherwise one causes the other, as तन्वुस cause the पद. The अगिन् cannot exist apart from the अग, so here the principal अन्वयस cannot isolate itself from the subsidiary one. The अग on the other hand can exist apart from the अगिन् and so the subsidiary figure *could* exist apart from the principal. But it must not be forgotten that, though the subsidiary can thus exist apart from the principal it cannot do so without losing its grace which it derives *in its relation to* the अगिन्. तन्वुस can exist apart from the पद, but when they exist apart they cannot claim the grace they have when they go into the texture of the पद. Thus the अग and अगिन् in this variety are mutually dependent one upon the other, for the resultant grace. The two (or more) अन्वयस may be अर्थान्वयस or शब्दान्वयस. [There cannot be अगणिभाव between a शब्दान्वयस and अर्थान्वयस.]

(2) सदेहसकर —The *second variety* of सकर comprehends those cases of अर्थान्वयस in which due to the characteristics of two (or more) figures being present in the same stanza, we are in doubt as to which figure should be accepted to the exclusion of others. This variety arises owing to the absence of a determining circumstance for accepting one figure or excluding another. When such a circumstance is there, one figure is naturally accepted to the exclusion of the other and so no room is left for मदेह. जयराय refers to and supports a view which questioned the validity of सदेहसकर. What are given as सदेहसकरस,

he says reduce themselves to one particular figure and leave no room for संदेह Read —न नैद् अलकारसारकारिणा मनम् । अन्वयार्था संदेहायोगात् । सर्वेण सर्वत्र सर्वान् प्रति च अलकारत्वज्ञान प्रणयनम् । तयाते च संदेहो अयुक्त । नन्य नियतेऽवधारणप्रसङ्गत्वात् । [See below]

(11) एकवाचकानुप्रविष्टसंकर —In the *third variety* we find one शब्दाकार and another अर्थकार in the body of the same पं This is the limited scope assigned to this division in the वा प्र वृत्ति the सूत्र (एकत्र विधे) being vague on the point Later व्याकरणिकस like ह्यक, विश्वनाथ and अय्यरिडिन do not limit the scope of this variety to पं Acc. to them it occurs in एकवचक, which may be पं or part of a sentence The सूत्र in the काव्यप्रकाश—सुब्येकत्र विषय indeed supports this broad view of this variety [See below at सू ८९ and the वृत्ति thereon]

Thus we get the following scheme —

As we saw at संवृष्टि संकर (भगागि) was included by भामह and श्रीमन् under their संवृष्टि. संदेहसंकर and एवपानुप्रविष्ट संकर were not possibly conceived by them. उद्भूत was the first to give संकर of which he gave four varieties उद्भूत comprehended संवृष्टि under his संकर He has nothing to correspond to the present divisions of the figure संकर का. प्र reduced उद्भूत's four divisions to three the fourth (एवपानुप्रविष्ट एव शब्दार्थान्कारि) having been covered by संवृष्टि स्वयम् admits the same varieties as का. प्र but instead of एवपानुप्रविष्ट संकर of का. प्र (वृत्ति not सूत्र) he gives एवपानुप्रविष्ट संकर विश्वनाथ and अय्यरिडिन follow ह्यक. नयनाथ has no संकर evidently owing to the work having ended abruptly

Essentials — [शरीरत्वतो सर्वेण अन्वयार्थेण वा] (i) In the first variety one अर्थकार must be subservient to another or one शब्दाकार must be subservient to another [ह्यक, however rightly says that one शब्दाकार cannot be subservient to another See below] (ii) In the second for want of a conclusive circumstance for accepting one figure (°रुण्य) or for rejecting another (°कार) there is an ambiguity

as to which of the two (or more) possible अर्थान्तर should be accepted since there are features that would justify the assumption of either (iii) The second variety—सदहसवर—is possible only in the case of अर्थान्तर (iv) In the third variety we have a शब्दान्तर and अर्थान्तर incorporated in the same शब्द (or group of शब्द)

§ सू ८४ अविश्रान्ति etc Construe —आत्मनि अविश्रान्तिजुषा अगागत्व ॥ सवर । Defines the first variety आमनि अविश्रान्तिजुषा = आमनि अविश्रान्तानां - आमनि अस्वतन्ना those that are not self sufficient as they are in सृष्टि where the different figures are स्वतन्ना अगागत्व Relation as subsidiary (अग अनुमाद्य) and principal (अगिन् = अनुमाद्य) Some अन्कार are subservient to some other which is the principal

युक्ति —एते एव : e शब्दान्तर and अर्थान्तर आमनि अनासादित स्वतन्नावा आमनि अविश्रान्तिजुषा of the सूत्र explained Are not in them selves independent as in सृष्टि परस्पर अनुमाद्य-अनुमाद्यकता दधति One is the अनुमाद्य or principal in relation to which the others are अनुमाद्यक or subservient स्वकीर्यमाणस्वरूपत्वात् The propriety of the name सवर explained स्वकीर्यमाण : e where the figures are blended one into the other In सृष्टि they are ससृज्यमान Thus the आल्कारिक beginning with रुद्रद gave the analogy of क्षीर-नीर as applicable to सवर while they had given तिल-तण्डुलन्यास in support of सृष्टि In सवर to put it differently there is समवाय between the अग-अगिन् figures In सृष्टि there is मयोज between one figure and another In brief in सवर (particularly variety 1) one figure goes into the very structure of another

St 179 आत्ते सीमन्तरले etc. Illustrates अगागिमस् of two अर्थान्तर A paean addressed to a king by the poet The fugitive women of the enemy are by robbers mulcted of all save their pearl necklaces which appearing red with the ruddy hue of their lower lips are mistaken for strings of red berries by the robbers and therefore left untouched । Construe —रान् अरण्ये इवरीणा त्वरिभृगदृशा मरकतिनि सीमन्तरले आत्ते, हेमताम्बरे हते इति मेरुणां तुषाया मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते शवरा विन्धोषवान्त्या शोण दार गुजाफलाना सन इति (मत्वा) नैव हरन्ति इवरीणा स्वदरिभृगदृशा Of the deer-eyed (: e lovely) women of your foes that were fleeing इत्वर ✓ इ Fugitive cp the formations गत्वर ✓ गत्वर सत्वर ✓ सू हेम तादम्बरे हते After they had removed the golden earring तादम्बरे— (तादम्बरे = तादम्बरे) Lit Earring of the shape of a palm leaf earring ॥ general मणितुलाकोटि (f) Jewelled anklets. [तुला सादृश्य बोधने इति— what is beyond comparison in grace] शवरा Aborigines wild tribes

Here, the principal figure is *भ्रान्तिमान्* which arises due to the *दृश*s mistaking the *दृश*s for गुञ्जाफलना लत But thus *भ्रान्तिमान्* would not have been there, if the *दृश*s were not tinged red by the ruddy lustre of the lower lips of the women which involves तद्गुण Hence to *भ्रान्तिमान्*, तद्गुण is subsidiary, *भ्रान्तिमान्* being अग्निन् तद्गुण its अग Hence अगागिमावसकर of two अर्थात्कारण

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य etc अपेक्ष्य by depending upon तदाश्रयेण च तद्गुण सचेतसा प्रभूतचमकृतिनिमित्त Though *भ्रान्तिमान्* has thus to depend upon तद्गुण for its existence, it does not mean that तद्गुण is absolutely independent. Because, even तद्गुण looks much more charming when it appears as an adjunct to the *भ्रान्तिमान्* than it would have done had it stood alone The तद्गुण going into the texture of ए looks more graceful than when it stands by itself, तदाश्रयेण = भ्रान्तिमदाश्रयेण

St. 180 जटाभाभि etc Illustrates अर्थात्कारणा अगागिमावसकर of a more complex kind The moon conceived as an anchorite
 Construe — जटाभाभि भाभि (उपलक्षित) कश्चिन्नव्यासकृत्य, वियोगिभ्यापत्तेरिव रश्मिवैराग्यविशद भ्रमापण्डु शशी परिमेलनपरिकरकपालासिततले ध्योनि पितृवने इव चरति । जटाभाभि भाभि (उपलक्षित) with lustre that appears like matted hair फरदतकलशक्षवलय who has taken the rosary in the form of the spot by its पर (1 ray 2 hand) कश्चित्तैराग्यविशद That appears clear owing to the immunity it is secured from ruddy hue (By ऐष who appears serene with the immunity he has won from passions) वैराग्य 1 Immunity from the ruddy hue of evening twilight, 2 Immunity from the passions विशद clarity of appearance, as applied to the moon Serenity of mind, as applied to an ascetic वियोगिभ्यापत्तेरिव (who seems to have turned a recluse) as if owing to someone's death (व्यापत्ति) that has brought about separation (from him) [One turns a सन्ध्याम् due to the death of, and consequent separation from someone dear to one] The explanation by उद्योत — वियोगिन विनय नेवा व्यापत्ते विनाशाय ॥ ॥ too laboured परिमेलन etc The sky the surface of which is dotted with the skulls in the shape of the host (परिवर) of stars that are hanging about. परिमेलन Possibly refers to the flickering lustre of the stars. पितृवन = समान समपण्डु भ्रम ॥ अपण्डु as applied to the moon. The ascetic also ॥ भ्रम ॥ अपण्डु white with ashes.

Here the उद्योता, वियोगिभ्यापत्तेरिव, makes possible the ऐष, कश्चित्तैराग्य विशद because it accounts for वैराग्य (= सन्ध्याम्) This ऐष with its emphasis on वैराग्य becomes possible also with the उपमा—जटाभाभि भाभि

and the रूपक करधृत यत् कञ्च एव अक्षवलयम्, because जटा and अक्षवलय are symbols of वैराग्य and thus serve to sustain the idea of वैराग्य. [प्रदीप takes श्लेष as अग्नौ of the रूपक and उपमा Not very cogent जटा and अक्षवलय are symbols of वैराग्य and hence make a case for it. Thus they must be subsidiary to the श्लेष—कर्मिवैराग्य] Thus here श्लेष is the अग्नि and उपमा, रूपक and उत्प्रेक्षा are its अग्नौ This श्लेष is further sustained by the उपमा, पितृवने इव ज्योत्स्नि, which in its turn is supported by the उपमा, ताराणां परिवरं कपालानि इव [Generally commentators take this as रूपक But when we have पितृवने इव ज्योत्स्नि, an उपमा, with प्राधान्य to उपमेय—ज्योत्स्नि, the तारापरिवरकपालानि also must be उपमा, with प्राधान्य to तारापरिकर] Thus here we get श्लेष as अग्नि and उत्प्रेक्षा, उपमा (जटाभाभि-भाभि and पितृवने इव ज्योत्स्नि), and रूपक (करधृत etc) as अग्नौ in relation to it To the उपमा, पितृवने इव ज्योत्स्नि, the उपमा, तारापरिवरकपालानि is subsidiary [Could we not take the उपमा, तारा कपालानि इव as caused by पितृवने इव ज्योत्स्नि, i. e. as अग्नि in relation to the latter? Possibly not Greater prominence attaches to the crematorium than its details like skulls etc So the poet's eye is on securing the effect viz पितृवने इव ज्योत्स्नि to which naturally तारापरिवरकपालानि becomes subsidiary It must be admitted, however, that in deciding अगाधिक one cannot be dogmatic. There is ample room for divergence between one as assessment and another]

पूर्ववत् as in St 179

कलक एव मुख्येऽपि उपचार एव शरणं स्यात् । We have seen above that कञ्चअक्षवलयम् was interpreted as a रूपक (कञ्च एव अक्षवलयम्) Could we not take it as an उपमा (कञ्च अक्षवलयमिव)? For, we have seen already (Notes, p 44) how such compounds lend themselves to a double interpretation as an उपमा and रूपक, unless there is some specific circumstance confining us to one of the two Is there any such circumstance in the present case confining us to रूपक and रूपक alone?

Yes. The adjective करधृत in करधृतअक्षवलयम् is a circumstance that makes a case for रूपक and it happens like this

करधृत aptly applies to अक्षवलय Because we know that the rosary is carried in the hand It does not apply so aptly to कञ्च, since really speaking कञ्च is not borne by the moon by its कञ्च (rays) but on its form (रूपे) We thus see that करधृत applies better to अक्षवलय than to कञ्च To कञ्च, करधृत will apply only secondarily, i. e. after कञ्च is by a त्रुटि interpreted as रूपक, on the justification that कञ्च (rays) and रूपक (form)

being close enough, one viz. कर is used to signify the other viz. मूर्ति. Taking this into consideration, we have to interpret कर्तव्याशुक्लम् in such a way as would lay greater emphasis on अशुक्लम् than कलम्. And this is done, when we interpret it as a रूपम्. Because we have seen (p. 48 B. Notes) that in रूपम् greater prominence attaches to the उपमान than to the उपमेय; and here the उपमान being अशुक्लम् is naturally brought into prominence when we interpret the compound as a रूपम्. (फलकः एव अशुक्लदम्).

If, on the other hand, the compound were dissolved as an उपमा (कर्तव्या अशुक्लम् इव), greater prominence will attach to the उपमेय, कलम्, as the rule is that in उपमा, उपमेय is प्रधान. And, as we saw above, वरपुत्र applies to it only secondarily (उपचार). So if we take कर्तव्याशुक्लम् as an उपमा, the adjective will have to be given a twist and then made applicable to कलम्, the प्रधान thing.

As with रूपम्, the adjective applies primarily to the प्रधान and with उपमा only secondarily, we have to prefer रूपम् to उपमा. Because primary significance is always preferred to secondary. उपमा is thus ruled out. Thus वरपुत्रत्व has helped us to prefer one figure to another.

वरपुत्रत्वमेव साधकप्रमाणानां प्रतिपद्यते. There are two kinds of प्रमाणसु or probative circumstances that enable us to accept one figure to the exclusion of another. They are (1) साधकसु, those that make a case for a particular figure and (2) साध्यसु, those that help us to reject a particular figure, thereby clearing the way for the acceptance of the other. (See below at § १५, ८५.) अस्य हि... प्रतिपत्तिः. Because (१), if कर्तव्याशुक्लम् (अस्य = कर्तव्याशुक्लत्वस्य) is taken as a रूपम्, अशुक्लम् becomes मुख्य, being the उपमान. And that viz. अशुक्लम् is universally known as suited for being carried in the hand. श्लेषच्छायया... उद्धृतात्. Since कर्तव्या being उपमेय in प्रधान, the adjective वरपुत्र must apply to it also. But we find that it applies to कलम् secondarily. To begin with वरधारण as applied to कर्तव्या means उद्विष्यता (वर = राज्ञः). If in place of 'वरपुत्र,' one were to use 'उद्विष्यता,' the statement would look incoherent, as कलम् is not held by उद्विष्यता. It looks coherent under the shadow of श्लेष; because वर also means hand, and things are generally carried in the hand. Thus श्लेष first lends an appearance of plausibility to वरधारण as applied to कलम्. And after वरपुत्र is thus used in relation to कलम्, though really speaking कर्तव्या is not वरपुत्र, we interpret it secondarily (उपवर्ष) as meaning मूर्तिपुत्र, on the justification that राज्ञः (वर) and figure (मूर्ति)

are close enough (प्रत्यामृति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्या due to proximity, as गद्गा is used to convey गमान् because the two are in proximity उपचर्य योज्यते is interpreted secondarily उपचर्य = उपचारेण = लक्षणा दशशब्देन उद्धृत्वात् —Explains करधारण अमदेव of the preceding sentence. The moon carries the कल्क on its body, not on its rays

कल्कोऽ उद्धृतया प्रतिपत्ति —Because in उपमा, उपमेय ■ उद्धृत or प्रधान न चास्य (= कल्कस्य) करधृतत्व etc And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वतः) apply to कल्क, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कल्क [कल्क becomes मुरय, if we take कल्काक्षवलय as an उपमा.] मुख्येऽपि when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कल्क the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक) एषरूपं सकर i.e. अगाधिसवर शब्दात्कारयोरेति above we saw how it featured in अर्थात्कारयो or अर्थात्कारेषु

St 181 गजति तदीय etc Illustrates शब्दात्कारयो अगाधिसवे सकर Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe अभिहतदानवरासा—अतिपाति—सारावन्दा इय तदी राति । अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गजता च यूय अतिपाति । अभिहतदानवरासातिपातिसारावन्दा adj of तदी On which there is a noisy (साराव) river (नदी), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √रथ् to sound) of demons. गजता A group of bull-elephants अविरतदानवरा Eminent with its continuous ichor वनदा (शी to cut) that fells trees सारा Powerful यूय अतिपाति Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have वमन दानवरासातिपातिमारवन्दा—दानवरासातिपातिमारवन्दा Again, we have अनुलोमप्रतिलोम, because दानवरासातिपातिसारावन्दा, reads the same both ways Read inversely II gives the same effect as when read in due order

Here, as the वृत्ति says, वमन and अनुलोम-प्रतिलोम in the two पाद are mutually dependent and hence we get अगाधिसवर्णवर of शब्दात्कारयो.

शब्दक rather justifiably criticises this view about शब्दात्कारयो being related as अग and अगिन् His argument seems to be that one शब्दात्कार cannot be subsidiary to another Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent when they appear in the same place, as in the present instance When mutually dependent, one cannot be अगिन् in relation to another So cases of two शब्दात्कारयो like this will come under संयुक्ति (if they occur in different places), or अन्तर्गतसंयुक्ति संयुक्ति, if they occur

in the same place Read **स्यक** — शब्दात्कारणवत्तु वैश्विद् उदाहृती यथा—
 'रागि तदीय वनका' ॥ अत्र वचन-अनुशेष-प्रतिशेषौ शब्दात्कारणो परस्पर
 ऐतन्नेन आगिस्तवर इति । प्तत्तु न सम्प्रगावर्तवम् । शब्दात्कारणो शब्दकदुपसर्ग-उपसर्गवत्त्वा
 भवेन आगिस्तवामावात् । शब्दात्कारणस्य तु अत्र शेषसि । यदा अत्र शब्दात्कारणमेव
 वाचनानुपविष्टमिति तृतीयं सवरो भव ।

Commentators like प्रदीप also hesitate to accept शब्दात्कारणो
 आगिस्तवे संज्ञा **मागिस्तवचन्द्र** also seems to follow स्यक Read मिथो
 विवेकेन दयोरेव वृत्तेरनकार । अपक्षे च परस्पर अनुयाद्य-अनुयाद्यत्वान् । अथवा भूमी अनु
 याद्य इति निर्बन्तुमशक्यत्वे मिथ वापेक्ष शब्दात्कारणो वा ससृष्टि एव अत्र युक्त । यदा शब्दा
 त्कारणवत्त्वं एतन्नाचक्षते तृतीयं सवर ।

अत्र वचनक etc अनुशेष-प्रतिशेष This is a poetical feat consisting in
 giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike
 both ways The 9th उदाहरण does not refer specifically to this variety
 of चित्रकाम्य स्वर [५ ३] specifies it. चित्रमेव चित्र obviously, शब्दचित्र
 परस्परवैशेषे Mutually dependent As it is not easy to decide which is
 आग and which अशिव, they are indeed परस्परवैशेष See मा चं cited above
 Vide प्रदीप also

इत्तु ८५ एकस्य च ग्रहे etc Defines नार (२) Construe न्याय
 दोषमावात् एकस्य ग्रहे अनिश्चय च (सर्व भवति) एकस्य = एकलवात्स्य. न्याय दोषा
 नावात् For want of a circumstance agreeable for the acceptance of
 one figure, or one which rules out the other figure This variety
 occurs where the chances for figures more than one are equal and
 there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य
 ग्रह) to the exclusion of the other Note that सरेहसवर = confined to
 अर्थव्यवहार only शब्दात्कारण cannot be confused one with the other
 The definition is borrowed practically *verbatim* from उद्भट. Cp
 एकस्य च ग्रहे न्याय-दोषाभवे च सवर । न्याय (नौकने प्रथमे विशिष्टार्थमिति अनेन) is
 साधक or a circumstance that supports a particular figure = g कथं
 in St. 160 = साधक of स्पष्ट One cannot say with certainty whether
 उद्भट was the first to use this term in this sense in अन्वय The same
 is true of दोष also दोष = कथं that rules out a particular figure
 and thus strengthens the claims of the other [Note that when
 features of two or more figures are present in a stanza, a न्याय
 circumstance supports a figure A कथं circumstance rules out one
 figure and thereby makes a case for the other When neither of the
 circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the
 figure in the stanza and this is सरेहसवर]

वृत्ति—अन्वयतया : c अर्थव्यवहारम्. समानेतेऽपि विशेषम् The princi-
 ple being that more than one अर्थव्यवहार cannot be present simulta

are close enough (प्रत्यामति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्वा due to proximity, as गङ्गा is used to convey गगान् because the two are in proximity. उपचर्यं योज्यते is interpreted secondarily. उपचर्यं = उपचारेण = लक्षणया शशाङ्केन ... उद्बहनात्:—Explains करपारण अमदेव of the preceding sentence The moon carries the कल on its body, not on its rays

कलंकोऽ. उत्कटतया प्रतिपत्ति —Because in उपमा, उपमेव is उत्कट or प्रधान न चास्य (= करंकरस्य) करघृतत्वं etc. And as करघृत, as seen above, does not really (तत्त्वत) apply to कल, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कलक. [कलक becomes मुख्य, if we take कलकाक्षक्य as an उपमा.] मुख्येऽपि when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कलक the उपमेव becomes अमुख्य in रूपक). एवंरूप संकर i.e. अगागिसपर शब्दालंकारयोरापि above we saw how it featured in अर्थालंकारयो. or अर्थालंकारेषु

St 181. राजति तदीय etc Illustrates शब्दालंकारयोः अगागिभावे सपर Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe. अभिहतदानवरासा-अतिपाति-सारावनदा इव तदी राजति । अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गन्ना च यूथ अतिपाति । अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा adj of तदी On which there is a noisy (साराव) river (नदा), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √रस् to sound) of demons. राजता A group of bull-elephants अविरतदानवरा Eminent with its continuous ichor वनदा (शो to cut) that fells trees सारा Powerful. यूथं अतिपाति Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have समक दानवरामानिपानिमारावनदा—दानवरासानिपानिमारावनदा Again, we have अनुलेम प्रतिलेम, because दानवरासानिपानिमारावनदा, reads the same both ways Read inversely, it gives the same effect as when read in due order.

Here, as the वृत्ति says, समक and अनुलेम-प्रतिलेम in the two पादः are mutually dependent and hence we get अगागिभावर्षक of शब्दालंकार

रत्यक rather justifiably criticises this view about शब्दालंकार being related as अग्न and अग्नि. His argument seems to be that one शब्दालंकार cannot be subsidiary to another. Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent, when they appear in the same place, as in the present instance. When mutually dependent, one cannot be अग्नि in relation to another. So cases of two शब्दालंकार like this will come under समुच्चि (if they occur in different places), or पदान्तरानुसृष्टि सहा, if they occur

in the same place Read रुच्यक — शब्दालकारसंस्कारस्तु कैश्चिद् उदाहृतौ यथा—
 'राज्ञी तर्तीय वनदा' ॥ अत्र यमक-अनुलोम-प्रतिलोमयो शब्दालकारत्वा परस्पर
 वैकल्यन भगामिसंस्कार इति । प्तस्तु न सम्यगावर्तकम् । शब्दालकारयो शब्दवदुपकार्य-उपकारवत्त्वा
 भावन भगामिमावाभावात् । शब्दालकारसंस्कारे तु अत्र श्रेयसी । यदा अत्र शब्दालकारद्वयमेव
 वाचकानुप्रविष्टमिति तृतीय संस्कारो श्रेय ।

Commentators like प्रदीप also hesitate to accept शब्दालकारयो
 भगामिमावे संस्कार मागिक्यचन्द्र also seems to follow रुच्यक Read मिथो
 विवेकेन द्वयोरेव हृत्तेरभावात् । अपश्चैव च परस्पर अनुप्रास-अनुप्रासभाव । अथवा अस्ती अनु
 प्रास इति निर्णेतुमशक्यत्वे मिथ वापेक्षा शब्दालकारयो इति संस्कारे च अत्र युक्त । यदा शब्दा
 लकारद्वयस्य एकत्वावयवगतत्वे तृतीय संस्कार ।

अत्र यमक etc अनुलोम-प्रतिलोम This is a poetical feat consisting in
 giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike
 both ways The 9th उदाहरण does not refer specifically to this variety
 of चित्रभाष्य रुद्र [५ ३] specifies it चित्रभेद वित्र obviously शब्दचित्र
 परस्परपेक्षे Mutually dependent As it is not easy to decide which is
 भाग and which अगिन् they are indeed परस्परपेक्ष See मा च cited above
 Vide प्रदीप also

§ सू ८५ एकस्य च ग्रहे etc Defines मकर (२) Construe न्याय
 भावात् एकस्य ग्रहे अनिश्चय च (संज्ञा भवति) एकस्य = एकालकारस्य, न्याय दोषा
 one figure, or one which rules out the other figure This variety
 occurs where the chances for figures more than one are equal and
 there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य
 ग्रहे) to the exclusion of the other Note that सदेहसंस्कार is confined to
 अर्था-व्यवहार only शब्दालकारस्य cannot be confused one with the other
 The definition is borrowed practically *verbatim* from उद्भट. Cp
 एषक or a circumstance that supports a particular figure e g करधृत्
 in St. 180 is एषक of एषक One cannot say with certainty whether
 उद्भट was the first to use this term in this sense in अर्थकर The same
 is true of दोष also दोष is एषक that rules out a particular figure
 and thus strengthens the claims of the other [Note that when
 features of two or more figures are present in a stanza a एषक
 circumstance supports a figure A एषक circumstance rules out one
 figure and thereby makes a case for the other When neither of the
 circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the
 figure in the stanza and this is सदेहसंस्कार]

वृत्ति — अर्थकराणां : c अर्था-व्यवहाराणां, समावेशेऽपि विरोधात् The princi-
 ple being that more than one अर्था-व्यवहार cannot be present simulta

(1) न्याय (= साधक) —A particular circumstance may make for a particular figure This is न्याय or साधक In करधृतकल्काक्षवलय we saw how करधृत supported रूपक. But when it makes for one figure it does not mean that it rules out the other To put it otherwise, because ■ circumstance is साधक of one figure it does not mean it is necessarily बाधक of another Thus करधृत, though it is साधक of रूपक is not still बाधक of उपमा Because करधृत may make sense though secondarily in उपमा also [as we saw that करधृत will apply secondarily to कल्क]

(2) दोष (= बाधक) —A particular circumstance may rule out one figure and thereby strengthen the case of the other This is बाधक Thus in मुरच्छद चुम्बति चुम्बति is बाधक of रूपक (मुरमेव चन्द्र) because चुम्बति cannot apply to चन्द्र

When a circumstance is बाधक of ■ particular figure, it is as a rule also साधक of another, e g चुम्बति in मुरच्छद चुम्बति which is बाधक of रूपक is साधक of उपमा (मुर चन्द्र इव) When a circumstance is thus बाधक of one and साधक of another the poetical convention is to describe it only as बाधक of the particular figure though it is साधक of another This is due to the universally acknowledged principle that negation is more emphatic than affirmation and बाधक ■ negative in significance Thus चुम्बति will be described as बाधक of रूपक and *not* साधक of उपमा, though it is so

यत्र हु etc. भवतार Presence एकतरस्य sc भन्नातरस्य न सराय Doubt as to which figure to be accepted न्याय explained as साधक or अनुकूल : e. a circumstance that is agreeable. दोष = बाधक = प्रतिकूल

सौभाग्य etc Illustrates a साधक of one figure which is *not* बाधक of another A tribute to the bright smile of a brilliant face Con-
strue —ज्योत्स्नेव हामपुनि वक्त्ररशिनि सौभाग्य विननोनि

Here when we are in doubt as to whether वक्त्ररशिन् is an उपमा or रूपक, the word हामपुनि comes to our help हामपुनि primarily applies to वक्त्र So वक्त्र ■ वक्त्ररशिन् must be प्रथम This gives a clue to वक्त्ररशिन् being an उपमा, because in उपमा उपम्य (viz वक्त्र) ■ प्रथम

Though thus हामपुनि is साधक of उपमा, it is not so unfavourable to रूपक. Because हामपुनि may also apply to रशिन्, though secondarily It may be, by a twist, interpreted as smiling lustre and then apply to the moon So हामपुनि applying as it does though not primarily, to रशिन् cannot be बाधक of रूपक.

मुख्यतया अवगम्यमाना हानवृत्ति मुख्यतया —अथानेन हानवृत्ति is an उपा
and hence the उपमन्—हानवृत्ति is प्रधान. न तथा प्रतिकूल, तथा shows that
हानवृत्ति is to some extent प्रतिकूल and that is when taken in its primary
significance. But it is not absolutely प्रतिकूल because in its secondary
significance it may apply to the शत्रिन्.

वन्देन्दौ तत्र etc illustrates the same viz a भाषा of one figure
which is not भाषक of another. The propriety of giving one more
instance probably consists in the fact that in the preceding instance
we got उपमाभाषक while here we get a रूपभाषक. A tribute to the
beauty of a नायिका's face. Construe वर तत्र वन्देन्दौ स्ति तत्र अर शीतागु
अनुपम अन्वुद्यत Ansen

Here when we are in doubt as to whether वन्देन्दु is उपमा or रूपक
the word अर is decisive. अर applies primarily to इन्दु because
we speak of a second moon in the light of another moon. This
moon is naturally the इन्दु in वन्देन्दु. Thus इन्दु becomes प्रधान. Hence
it is भाषक of रूपक (वन्दे तत्र इन्दु) where the उपमा, इन्दु becomes
prominent.

Though अर is भाषक of रूपक it is not भाषक of उपमा. Because
अर may secondarily apply to वन्दे also. In so far as वन्दे and moon
are similar, there may be some propriety in looking upon the face
as second to the moon. Though the author is not clear as to how
अर applies to वन्दे he seems to suggest that अर is not powerful
enough to be भाषक of उपमा. Commentators like मत्त च and अदीप are
at sea while explaining how अर applies to गुण.

राजनाशयनं etc illustrates a भाषक. Compliment to a king that
he is closely embraced by रक्ष्मी. Construe —रक्ष्मी राजनाशयना स्तुति निरर
अभिप्रेति निरर adv. closely.

Here when we are undecided as to whether राजनाशयना embodies
an उपमा or रूपक, अभिप्रेति rules out उपमा i.e. is भाषक of उपमा. Because
if we take राजनाशयना as उपमा, राज becomes मुख्य and the sentence
would purport to mean that रक्ष्मी embraces राज. This becomes an
absurd position particularly when वन्दे (= वन्दे) is there in the
compound. For is it not strange that रक्ष्मी should be supposed as
embracing the king when there is the alternative before us to suppose
that she embraces राजनाशयना her 'spouse' (सहस्यं इति etc. It is
improbable that the consort of one will embrace another similar to
her husband [ ]

neously in the same place सा चू द्वयोरनेकेषा वा भूषणाना एकत्र वाक्ये छद्मि वा समावेशमानसद्भावेऽपि विरोधशक्ता न पार्यन्ते प्रक्षालयितु एतस्य अलंकारस्य गौचर इतर कथमङ्गान्तु इति । विरोधश्च सहाननस्थानस्वभावः । स प्र says that such अलंकारs if they are allowed to stand in one place at the same time, set off each other न चैकतरस्य etc Nor is there any circumstance supporting the acceptance of one figure nor any circumstance ruling out the other figure so that one of the two could alone be accepted समुच्चयेन सकरस्य एव आक्षेपात् The copulative (च) in the सूत्र (एकस्य च etc) indicates that this definition also continues the same figure सकर as was defined in the earlier सूत्र The idea is when the author uses च in the सूत्र, he indicates that he is continuing the theme of the preceding सूत्र And as the preceding सूत्र defined one variety of सकर, this सूत्र also must be defining सकर of another variety समुच्चय The copulative viz च in the सूत्र, एकस्य च

St 182. जह गहिरो etc. Illustrates सदेहमकर (समासोक्ति and अपस्तुत प्रशस्ता) The ocean is deep, is rich in gems But, alas! its water is saline! Sanskrit rendering—यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्मितो यथा च निर्मलच्छाद्य । तथा विधिना पय सुरसपानीय न ह्यत ॥ सुरसपानीय Of fresh water

One may detect herein a समासोक्ति, रत्ननिधि being प्रस्तुत and a patron of rough words अपस्तुत Like the जलनिधि, the patron is रत्ननिर्मित (rich in jewels) and निर्मलच्छाद्य (of clean appearance) And like the रत्ननिधि he is not सुरसवाणीश्रो (सुरसवाणीक) Thus the विशेषण alone being श्लिष्ट and the विशेष्य (जलनिधि) अश्लिष्ट we have features of समासोक्ति, on the assumption that जलनिधि is प्रस्तुत

But it may be also an अपस्तुतप्रशस्ता, on the assumption that जलनिधि is अपस्तुत and a patron of rough words प्रस्तुत [Vide Notes ॥ 91 अपस्तुतप्रशस्ता vs. समासोक्ति] As there is no circumstance supporting one figure or ruling out another, we here get सदेहमकर

विशेषणसाम्यात् अपस्तुतार्थप्रतीते रत्ननिर्मित, निर्मलच्छाद्य and 'सुरसवाणीश' are transparent enough to suggest a patron of rough words. अक्षे- अपस्तुतस्य मुखेन Through (मुखेन) अधि as अपस्तुत सत्समगुणवत्या गुणs being रत्ननिर्मितत्वे निर्मलच्छाद्यत्वे and सुरसवाणीशत्वे

St. 183 नयनानन्द etc. Illustrates सदेहमकर of greater possibilities. Description of the moon rise and the still undispelled darkness. a Construe एतद् इन्दो नयनानन्दमपि सिद्धं प्रसीदति । निरुद्धासं तम Darkness that has blocked the quarters.

This may be taken as (1) वर्णयोक्त, or (2) अतिशयोक्ति, or (3) रूप, or (4) श्लेष, or (5) तुल्यवैगिण, or (6) मनमोहि, or (7) अपस्तुतप्रशस्ता

(1) Since moon stimulates passion, a reference to its rise may indicate that the time is well suited for wooing! Its suitability is further heightened by the opportunities for privacy suggested by अविदीर्णं नम । Thus the stanza may be taken as embodying पर्यायोक्त suggesting how the time is opportune for stimulating love (वामस्य शीघ्रं वान्)

(2) Or it may be अतिशयोक्ति (र) in the first half एतत् किञ्च may be मुञ्च itself निरीर्ण by चन्द्र, as it is in अतिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् । In other words, here वदन may be अत्यवसित as इन्दुकिञ्च

(3) Or it may be रूपम् in the first half, एतत् being taken as used for pointing out the मुख । So एतत् किञ्च will be as good as मुख इन्दुकिञ्चम् । In other words we have here the आरोप of the इदुरूप on मुख (गद्गदीप) and thus it may be a रूपम्

(4) Or it may be a दीप्क, in the first half, एतत् standing for प्रहृष्ट, मुख किञ्च being अपहृत, and both being related to the same धर्म, प्रसीदति

(5) Or it may be सु-व्योमिना, in the first half, if एतत् (मुख) and किञ्च are both प्रस्तुत, owing to the poet praising the मुख and इन्दु at nightfall (प्रदोषसमय)

(6) Or it may be समासोक्ति in the first half, if एतत् goes with किञ्च and एतत् किञ्च is प्रहृष्ट, the विशेषण of which viz नयनानन्ददायि and प्रसीदति are transparent enough to suggest the अपहृत viz मुख । Possibly a नायक's cajolery when he finds the मालिनी getting reconciled [प्रदोषसमये विशेषणस्तस्यात् भाननस्य भवगती, भवगती = व्यजने suggestion When at nightfall the face is suggested as the अपहृत owing to the विशेषण equally applying to both इन्दु and मुख]

(7) Or it may be अस्तुप्रसङ्गात् in the first half, if किञ्च is अस्तुत and मुख प्रस्तुत, and the reference is to an occasion (प्रसङ्ग) when the face ■ regaining its serenity (शैत्य) after having become धनुष with चोरे

As there is no conclusive circumstance to decide in favour of one figure to the exclusion of others this is again सदेहमत्र अयमेव । e. मदेहमत्र

व्याप-श्लेष —स-हसंभङ्ग is occasioned because there is no decisive evidence for accepting one particular figure

As seen earlier, this evidence may be of two kinds —(1) एतत् = मुख, or (2) एतत् = नायक.

Thus आर्त्थिगति is वाचक of उपमा Is it not साधक of रूपक? It is because आर्त्थिगति goes well with नारायण But though it is वाचक of one and साधक of another, the circumstance will be recognised as वाचक only of the particular figure

पादाम्बुज Illustrates another वाचक The propriety of giving an additional instance consists in the fact that, in the preceding उदाहरण we had उपमावाचक here we get रूपकवाचक A prayer to the feet of अम्बिका to lead the speaker to success. Construe — मञ्जुमञ्जीरशिषितमनोहर अम्बिकाया पादाम्बुज नो विनयाय भवतु । मञ्जु मनोहर Charming with the sweet tinkling (शिषित) of the anklets (मञ्जीर म न), अम्बिका = पार्वती

Here मञ्जीरशिषित, not applying to अम्बुज rules out रूपक Though it is साधक of उपमा owing to शिषित applying to पाद, it is not so designated it would be designated as वाचक of रूपक

(अम्बुजे) प्रतिरूढ = वाचक असमवाय् Tinkling cannot refer to a lotus रूपकस्य वाचक इति अभिधीयते मञ्जु etc Though it (मञ्जीरशिषित) suits the पाद and therefore supports उपमा, it is not designated as साधक of उपमा विध्युपमादन etc. Gives the reason why of two possible designations in such cases the designation वाचक is preferred to साधक वाचक is negative in effect Negation is stronger than affirmation, because it sets at naught (उपमादिन्) the thing affirmed (विधि) We deny something that is affirmed and hence denial has greater force than affirmation So when a circumstance denies something and affirms another, it is natural to designate it more on the basis of its capacity to deny than its capacity to affirm. Read मा च — प्रधानेन व्यवहेता भवति इति न्यायात् । साधकत्वान्तराया विध्युपमैव उल्लेखया प्रतीते वाचक प्रधानम् । विध्युपमादिन वाचकस्य A वाचक because it sets at naught affirmation तदपेक्षया उत्पद्येन प्रतिपद्ये । Is felt with greater emphasis than साधक (तदपेक्षया = साधकपेक्षया) एवं अन्यत्र सुधिभिः परीक्ष्यम् The intelligent ones ; e सद्दयसः should scrutinise साधक and वाचक, on these lines elsewhere also अन्यत्र Elsewhere ; e in other cases of doubt about figures

This is also true of a doubt about उपमा and रूपक they say - One must have sufficient acumen and one is sure to decide in favour of one figure to the exclusion of the other

The school seems to think of what is possible only in theory and not practice All later आल्कारिक have recognised सदैहसम्भार

इ सु ६६ रूपकमेकत्र etc Defines the third variety of संकर, known as पञ्चादप्रतिपक्ष संकर Construe —स्वयं विषये सूत्र शब्दार्थलक्ष्मिदय व्यक्तित्व च (संकर म्भवि ।) एकत्र विषये in the same place Note that the सूत्र does not refer to पक्षिन् पदे as the वृत्ति does Later आल्कारिक like रूपक, विशन्तार and अन्यलक्ष्मिदय also follow the सूत्र when they recognise पञ्चादप्रतिपक्ष संकर वा म here reduces two varieties admitted by उद्भट to one उद्भट had पञ्च वाक्ये शब्दार्थलक्ष्मिदयौ संकर and पञ्च वाक्यादी शब्दार्थलक्ष्मिदयौ संकर, for both of which वा म invented पक्षिविधानुपनिषिद्ध शब्दार्थलक्ष्मिदयौ संकर which was the same as पञ्चादप्रतिपक्षसंकर of later आल्कारिक But later आल्कारिक's beginning with रूपक widened its scope to include two शब्दलक्ष्मिदय and two अर्थलक्ष्मिदय also while उद्भट and वा म confined it to one शब्दलक्ष्मिदय and one अर्थलक्ष्मिदय present in the same place [See below] सूत्र clearly Not ambiguously as in सदैहसम्भार सूत्र (निश्चयेन) stands in antithesis to अनिश्चयेन of the preceding सूत्र Note that when we have a शब्दलक्ष्मिदय and another अर्थलक्ष्मिदय both are bound to be sharply marked off one from the other एकत्र विषये The वृत्ति specifically confines the scope of विषय to १ This naturally rules out पक्षिन् वाक्ये शब्दार्थलक्ष्मिदयौ संकर admitted by उद्भट Because वाक्यगत संकर like this is not different from शब्दार्थलक्ष्मिदयसम्भवे Though the वृत्ति is thus specific, the सूत्र is not so because विषय, as used in the सूत्र may be वाक्य or वाक्यादा शब्दार्थलक्ष्मिदय Note how the word इव makes it clear that इ म like उद्भट conceived this variety as confined to one शब्दलक्ष्मिदय and one अर्थलक्ष्मिदय The varieties of two शब्दलक्ष्मिदय and two अर्थलक्ष्मिदय each given by रूपक and others were later innovations व्यवस्थित That present themselves (in the same विषय) इव indicates that this too is a variety of संकर

वृत्ति —अभिन्न एव पदे Specifies the scope of पञ्च विषये of the सूत्र This was quite necessary Because विषय may also stand for वाक्य and वाक्यगत शब्दार्थलक्ष्मिदय comes under समष्टि Read मा च —शब्दार्थलक्ष्मिदय संकरस्तु उद्भटोक्तं सदाहरेण । But पदे may be taken elastically to stand for वाक्यादा which may mean one पद or more but part of इव वाक्य—not the whole उद्भट, as seen above had वाक्यादा and, as the वृत्ति here interprets विषय of the सूत्र as वाक्य so श्रीहोत्रराज explains वाक्यादा as

एकशब्द Later अर्थान्तरिक are not clear as to whether वाक्य comes within the purview of their एकवाचकानुप्रविष्ट सवर One thing is clear that वाक्यगत अन्तराः standing independently are nothing but ससृष्टि

शब्दार्थान्तरिकः ॥ one शब्दान्तरिक and one अर्थान्तरिक रूपक and others admit varieties with two शब्दान्तरिक and two अर्थान्तरिक also Thus राति तदीयमभिदन etc (St 181) is proposed by रूपक as illustrating एकवाचकानुप्रविष्टशब्दान्तरिकयोः सवर It must be said to the credit of the सूत्र and कृति here that by confining the scope to एवम् and to one शब्दान्तरिक and one अर्थान्तरिक this variety is sharply marked off from ससृष्टि The varieties of two शब्दान्तरिक and two अर्थान्तरिक each recognised by रूपक, on the other hand may be easily confused with ससृष्टि व्यवस्था समासादयत् अवस्थित of the सूत्र explained present themselves

St 184 स्पष्टोद्भवत् etc Illustrates एकवचनप्रतिपाद्य सवर The close of the day pictured as the closing of a lotus Construe —अथो स्पष्टोद्भवत्वावरणैरमरसूर्यनिम्बविलीर्णवर्णिक स्थितदिग्दलकलापमुखाकारवद्धा भकारमधुपावलि दिवसो रविदं सन्नुद्येव । अधो = अध स्पष्टोद्भवत् etc adj of दिवसो रविदं स्पष्ट उद्भवत् किरणा एव केसरा यस्य सूर्यनिम्ब एव विलीर्णवर्णिका यस्य The lotus of day of which the filaments are the rays shooting up conspicuously and of which the ample pericarp (कर्णिका) ॥ the orb of the sun स्थितदिग्दलकलाप etc adj of निम्बो रविदं स्थित अदिश एव दलकलाप, तस्य (°कलापस्य) मुखे अवतारो बद्धा भकार एव मधुपावलि यस्य (निम्बो रविदं) In which the row of bees in the form of darkness gets enclosed as it gets into (अवनार) the interior of the numerous tight petals in the form of the eight quarters When the lotus closes the bee gets enclosed therein The lotus of day also enclosed the darkness

Here in किरणकेसर we have the शब्दान्तरिक अनुप्रास of क-क and र-र and अर्थान्तरिक of रूपक—किरणा एव केसरा This is therefore मकार (३)

In सूर्यनिम्बविलीर्णवर्णिक also we have अनुप्रास of र ण र and रूपक-निम्बो रविदं विलीर्णवर्णिका So in दिग्दलकलाप we have अनुप्रास of द-द and ल-ल These are two more cases of सवर (३) Thus in all we have three cases of सवर (३) in the stanza. Note that we have also समस्तवस्तुविषय रूपक here

एकवचनानुप्रविष्टौ एकवचनं viz किरणकेसर, सूर्यनिम्बविलीर्णवर्णिक and दिग्दलकलाप § सू ८७ तेनासी etc. Therefore (ः e in view of the divisions given) it is threefold असी = सवर त्रिरूप (1) अगागि or अनुप्रास-अनुप्रासक (2) संज्ञ (3) एकवचनप्रतिपाद्य त्रिकार एव Only in three varieties एव and the following प्रजातन्त्रेण etc. are possibly meant to contradict the view of रूद्रट who said —एषां ह्य चतुर्णामपि सकीर्णानां ह्य

अगणिता भेदा । (१०७४) प्रकारान्तरेण etc It is not possible to classify (व्याकर्तुं) स्वर in any other way, because that would give infinite varieties See रुद्र cited above रुद्र spoke of different varieties of स्वर based on its embodying this figure and that But this principle will give us innumerable varieties of स्वर, (अनन्त्यात् तत्रभेदान्) as रुद्र himself admitted Hence, says our author, it is more convenient to divide the figure स्वर in the way he has done

इति प्रतिपादिता Said with ref to the figures in उद्घातस्य IX-X In IX, there are शब्दान्कार and in X अर्थान्कार dealt with What are उभयान्कार? सा चू admits that they are not many [भीमविकाना अप्राचुर्येऽपि] उभयान्कार like रिष्ट परपरित रूपक, रिष्ट समानोक्ति or अप्रस्तुतप्रदासा, लादानुपाम (IX), पुनस्तत्त्वदामान (उ IX), रिष्ट विरोध etc All अर्थान्कार it may be seen will become उभयान्कार if शेष enters into them बाल्यप्रकाश nowhere deals with उभयान्कार as a class भोज (म स क) has a whole chapter on उभयान्कार and they are none other than our अर्थान्कार like उपमा This is due to भोज's concept of उभयान्कार being broader शब्देभ्य य पदार्थेभ्य उपमादि प्रतीयने । विदिष्टोऽर्थं पवीना ता उभयान्किया विया ॥ (स क ३१) Judged by this standard उपमा in so far as it requires words like हव or अपकृति requiring words like छल will be उभयान्कार [छलदिशब्देऽत्रा अपकृतिप्रकृतयश्च -स म] In the following para our author sets forth his view about उभयान्कार

कुत पुन etc कुत पुन व्यवस्थाप्यते । —The आलंकारिक have divided अन्कार into three classes those of शब्द those of अर्थ and those of both An objector might question the validity of this threefold division वादभेदात् कारणभेद is the rule and since, what are divided as शब्दान्कार, अर्थान्कार and उभयान्कार equally produce the same effect viz of lending charm to poetry [तुल्येऽपि बाल्यशामानिहायहेतुवे], the objector might urge that the threefold division [नियम ७ / प्रतिनियम] is unwarranted

Our author refers the objector back to the principle that was enunciated in उ IX, where it was stated that the classification of figures excellences (गुण) and defects is governed by the principle of Presence and Absence [अन्य व्यतिरेके] In simpler words it was laid down in उ IX that an अन्कार will be शब्दान्कार if it occurs when a particular शब्द or शब्द's are there failing which it does not present itself It would be अर्थान्कार if it occurs when a particular अर्थ or अर्थ's are there failing which it does not appear. It will be उभयान्कार in case its presence or absence is determined by the particular शब्द's and अर्थ's both.

उभयस्य १ e शब्दस्य अर्थस्य च. उक्तम् In उ IX, while discussing श्लेष, मम्मट says — ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावात् अभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां क्वभेदोऽन्वयान्तरप्रतिभोत्वचिहेतु शब्दश्लेषे अर्थश्लेषश्च इति द्विविधोऽपि अयं अर्थान्तरकार मध्ये गणितोऽयैरिति कथमयं शब्दालंकारः । उच्यते । इह दोषगुणार्थकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । अन्वयव्यतिरेको एव प्रभवत्-
 The presence (अन्वय) and absence (व्यतिरेक) of शब्द and अर्थ are alone the determining factor in the classification (व्यवस्था) of मलकारs, गुणs and दोषs as शब्दालंकारs, अर्थान्तरकारs etc. निमित्तान्तरस्य अभावात् For want of any other circumstance, to account for the classification Others say, however, that it is not अन्वय-व्यतिरेक but आशय-आशयिभाव that governs this classification. [See below] तत्तच्च etc योऽन्वयकार यदीयौ अन्वय-व्यतिरेकौ अनुविधत्ते स तदलंकारः A figure will pertain to that viz शब्द, अर्थ or शब्दार्थ, whose presence and absence determine its own presence or absence अनुविधत्ते follows, is governed by एवं च यथा etc एव च १ e judged by this standard of अन्वय-व्यतिरेक पुनरुक्तवदाभास etc पुनरुक्तवदाभास and परस्परितरूपक are शब्दार्थान्तरकारs because their presence or absence is determined by the presence or absence of शब्द and अर्थ both. पुनरुक्तवदाभास Semblance of Tautology Dealt with in उ IX. Defined as पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नान्तराश्रयणः । एकार्थैव . It consists in the use of two words, one of which appears tautologous (पुनरुक्त) but is not really so, since it is used in a sense other than the one that would make it tautologous, thus तनुवपु is पुनरुक्तवदाभास, because तनु and वपु appear as synonyms but here तनु is used in the other sense of 'slender,' the meaning being 'one of slim body' If तनु were to mean 'body', there would have arisen the पुनरुक्तवदाश्रयण or tautology पुनरुक्तवदाभास can be of शब्द only or of शब्दार्थs together In the present discussion the reference is to the latter viz शब्दार्थमूलक पुनरुक्त-वदाभास तनुवपु is शब्दार्थमूलक, because it depends upon the use of particular words used in different senses परस्परितरूपक Ref ॥ to शिष्ट परस्परितरूपक like विदग्धानसहस्र which also is उभयालंकार [Vide Notes pp 57-58] तथा शब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि दृष्टव्या Just as परस्परितरूपक and पुनरुक्त वदाभास are उभयालंकारs, so also अर्थान्तरन्यास based upon the use of a particular word like दक्षिण्य (1 southernness, 2 gallantry) in उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमास्त । ननु दक्षिण्यसपन्न सर्वस्य भवति प्रिय ॥ (दण्डिन् व २ १७४) Trivendrum Edition has a reading हि-शब्दहेतुकार्यान्तरन्यास. We have seen [p 166 Notes Essential 7] how हि features generally in अर्थान्तरन्यास With this reading, it would seem that our author, like मीमं, takes a broader view of उभयालंकारs. For, if an अर्थान्तरन्यास depending upon a word like हि becomes उभयालंकार, a शीर्षी

उपमा depending upon इव and अपहृति depending upon छ् etc will be उभयालंकार. With the other reading without इि viz शब्दहेतुक etc, the view about उभयालंकार becomes limited to those based on शेष. Because पुनरुक्तत्वात्, निरुपरीत रूपक and शब्दहेतुकसर्वालंकारत्वात् all have शब्दरेव in them. Of the two readings 'शब्दहेतुक' appears preferable. The idea in काव्यप्रकाश about उभयालंकार is confined to cases having शब्दरेव in them. And so शब्दहेतुक अर्थांतरन्यास refers to such as is based on शेष अर्थस्य etc परपरितरूपक, अर्थांतरन्यास based on इि etc though उभयालंकार are dealt with as अर्थालंकार (वाच्य = अर्थ) because it is the strikingness of sense that is conspicuous in them. पुनरुक्तत्वात् is dealt with among शब्दालंकार—not वाच्यालंकार वस्तुस्थिति अनपेक्ष्ये १ e though as a matter of fact, they are उभयालंकार, they have found a place among अर्थालंकार, without regard for actual facts. वस्तुस्थिति is that they are उभयालंकार.

योऽलंकार etc We have seen that acc to the view of our author, शब्दत्व etc of अलंकार is governed by अन्वयव्यतिरेक. This view is some what different from the view of others who say that शब्दत्व etc is determined by आशय-आशयिभाव and not अन्वयव्यतिरेक. They say that a शब्दमित अलंकार is शब्दालंकार, अर्थाशयि is अर्थालंकार, उभयाशयि is उभयालंकार.

Our author does not openly call into question the validity of आशय-आशयिभाव as a principle of division. He only suggests that even in आशय-आशयिभाव, अन्वयव्यतिरेक does assert itself. His argument seems to be that when the other school says that in शब्दालंकार, for instance शब्द is आशय, does it not suggest that the figure will be there if the आशय is there and the figure will not be there if the आशय is not there? Is this not अन्वयव्यतिरेक of a particular type (विशिष्ट)? So closely scrutinised even the आशय-आशयिभाव of the other school becomes अन्वयव्यतिरेक of a special class. This proves therefore how अन्वयव्यतिरेक is a principle broad enough to comprehend आशय-आशयिभाव and that is why it should be accepted, urges the काव्यप्रकाश. योऽलंकार यदाशयि एव अलंकार शब्दाशयि म शब्दालंकार । तदाशय-आशयिभाव = अन्वयव्यतिरेक-आशय-आशयिभाव. ययोऽशयिभित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्ञेयवान्. —It is more cogent (ज्यावान्) to distinguish the different classes of figures from each other on the basis of अन्वयव्यतिरेक as already given in उ DK व्यतिरेक = भेद ।

Relation between आशय-आशयिभाव and अन्वयव्यतिरेक —On the face of it, the two appear to be almost identical relations. Just as between तन्तु and एव, there is आशय-आशयिभाव तन्तु being आशय, एव आशयि, so also there is अन्वयव्यतिरेक that determines their relation the अन्वय or व्यतिरेक of तन्तु determining the अन्वयव्यतिरेक of एव. And when it is borne in

mind that आश्रय आश्रितs are here inseparably related (e.g. शब्दाल्कार is so because inseparably connected with शब्द), and not separably connected as in the case of देवदत्त the आश्रित and गृह the आश्रय, the difficulty of distinguishing between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक becomes obvious. Just as अन्वयव्यतिरेक determines the causal relation between two things so आश्रयाश्रयिभाव determines it. This shows the futility of the suggestion made by रय्यक and endorsed by जयरथ when they say that अन्वयव्यतिरेक features in causation, आश्रयाश्रयिभाव features in location. जयरथ misses the point when he gives the analogy of कर्णभूषण. कर्णभूषण, he argues, is so called not because it is governed by the अन्वयव्यतिरेक of कर्ण but because its आश्रय is कर्ण. The instance is fallacious. When शब्दाल्कार is so called it is because it is made of शब्द and that is the idea underlying आश्रयाश्रयिभाव in शब्दाल्कार, as पर is made of तन्तुs and is therefore described as तन्ताश्रित. Whereas कर्णाल्कार is not made of कर्ण, so that it could be कर्णाश्रित in the same sense in which शब्दाल्कार is शब्दाश्रित. The relation between them is not inseparable as that between शब्द and शब्दाल्कार.

Read रय्यक — लोकादाश्रयाश्रयिभावश्च तदलकारनिवर्धनम् । अन्वयव्यतिरेकी तु तत्कार्ये प्रयोजनी । न तदलकारत्वे । तदलकारत्वप्रयोजनत्वे तु धीनेपमादेरपि शब्दाल्कारत्वप्रसंगात् । तस्मादाश्रयाश्रयिभावेनैव चिरन्तनमग्राणुत्तरि रिति भद्रम् । See जयरथ's comments — लोके हि योऽश्वारो यदाश्रित स तदलकारतयोच्यते, यथा वृण्डलादि कर्णाश्रित तदलकार । एव मिहापि शब्दाश्रितस्तदलकार इति सिद्ध एव विषयविभागरूपं प्रतिनियमम् । यत्तु अन्ये अन्वयव्यतिरेकी तदलकारनिवर्धनत्वेनोक्ती तदयुक्तमव्याह—अन्वयेति । एव हि धीनेपमानां इवादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुवर्णनात् तत्कार्यत्वम्, न पुन तदलकारत्वम् । तस्याविशेषात् । अर्पस्य पुन अन्वयव्यतिरेक तदलकारत्वमेव युक्तमिति तापवर्धम् । जयरथ says elsewhere — न पुन अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । ताभ्यां हि यस्य यदेतुस्तत्र तस्य तत्कार्यत्वं स्यात्तु पुन तदलकारत्वम् । लोके हि यथा कर्णाश्रितवृण्डलादि कर्णाल्कार उच्यते न पुन सुकर्णारणहेतुत्वात् तदलकार ।

Note that there is no force in the suggestion that if अलकारs were to be governed by अन्वयव्यतिरेक, धीनेपमा will be शब्दाल्कार, because it depends on इव. This objection is pure sophistry, because धीनेपमा, really speaking, is not determined by the presence or absence of the word इव. It is determined by the अन्वयव्यतिरेक of the sense of इव and so we can have धीनेपमा even with वा used in the sense of इव. How could one pretend then that धीनेपमा will be शब्दाल्कार because of इव etc. ?

From this discussion, it will appear that अन्वयव्यतिरेक and आश्रयाश्रयिभाव are practically the same. उद्भट seems to have been the first to sponsor आश्रयाश्रयिभाव, though indications of this are not to be found in his शब्दाल्कार. जयरथ says that this आश्रयाश्रयिभाव has been developed in detail by रामानुजतिलक in उद्भटविरिक्त [Read — एतच्च उद्भटविरिक्ते रामानुजतिलकेन स्पष्टं उक्तं इति मन्वयव्यतिरेकमेवोक्तं अस्मानि प्राश्रितम्]. वाचस्पत्यु seems to be

referring to and contradicting this view, proposing अन्य व्यतिरेक instead. As we saw, रुच्य is for आशयाश्रयिभाव विशयाश्रय and ललाय are non-comittal. अन्यव्यतिरेक's view could be tentatively guessed by looking to the fact that सयग and अमरुण are both taken by him as अर्थलकार. Does it mean that he was for आशयाश्रयिभाव? He refers to चिरमीमासा on the point. But unfortunately the extant portion of the work does not contain शेष. Read वैद्यनाथ उल्लेख — उपदेशाग्रन्थानन्तर चिरमीमासा न ह्यपि दृश्यते ।

अलकारदोष

काव्यप्रकाशकार, after having dealt with the शुब्दालकार and अर्थालकार, proceeds to tackle the question of अलकारदोष. Corresponding to the शुब्दालकार and अर्थालकार it is possible to have शुब्दालकारदोष and अर्थालकारदोष. And going back to the days of भामह and दण्डिन् we do find आलकारिक attempting to ascertain the दोष of figures. भामह refers to मेधाविन्'s view about seven उपमादोष — हानानामवो लिङ्गवचोभेदो विपर्यय । उपमानाभिन्नत्व च तेनाप्यदृशतापि च ॥ त एते उपमारोपा सप्त मेधाविनादिता । (भा. भ. २. ३९. ४०) — (1) हीनता (2) असमत्व (3) लिङ्गभेद (4) वचनभेद, (5) विपर्यय, (6) उपमानाभिन्नत्व, (7) उपमानामदृशता. भामह is critical of some of them. दण्डिन् only makes a passing reference to and criticises लिङ्गवचनभेद and हीनता and अधिकत्व in उपमा. रुद्रट admitted four उपमादोष (1) सामान्यशब्दभेद, (2) वैयर्थ्य, (3) असमत्व (4) अप्रामिदि in place of मेधाविन्'s seven. बामन admits six उपमादोष almost on the lines of मेधाविन्. They are (1) हीनत्व (2) अभिन्नत्व, (3) 4) लिङ्ग-वचनभेद, (5) अमादृश्य (6) असमत्व.

When the काव्यप्रकाशकार refers to उपमादोष, he seems to refer to practically the same दोष as were discovered by मेधाविन्. But it is not clear as to who was responsible for stating the अनुमानदोष which काव्यप्रकाश discusses. It seems likely that some earlier आलकारिक had referred to them when we take into consideration the names given to them प्रतिशब्दभाव, वृत्तिविरोध, नैसर्ग्य, which seem to have tradition behind them. The दोष of यमक viz पादत्रययमन may be of the discovery of the का प्र. दण्डिन्'s different varieties of यमक actually include one based upon पादत्रययमन. And का प्र alone seems to condemn it. The दोष in उल्लेख, समानोक्ति, and अपस्तुताशब्दा are again likely to be of the discovery of the का प्र. because no conventional name was given to these दोष.

Whatever be the दोष of शुब्दालकार or अर्थालकार the काव्यप्रकाश proves that they are ultimately the same as शुब्ददोष or अर्थदोष and thus no separate अलकारदोष need be admitted according to it.

Note the following scheme —

अष्टमसदोषाः

अर्थस्य	अष्टमसदोष	उदाहरण	By whom the दोष was mentioned.	शब्ददोष or अर्थदोष to which the अष्टमसदोष is reducible
शब्दांशस्य भङ्गस्य च यमकं	(I) अनुमान [३ दोष.] A प्रसिद्धयसाव B वैश्व C हृषिकेशोप	St 185. चतौ चक्रासक्ति etc. St. 186-187. माग नामि etc. St. 188. अक्षुण्णकण्ठया etc	? ? ?	प्रतिबिम्बित्वा अपुष्टाश्ल प्रतिवृत्तयोना
(II) यमक [१ दोष]	षडस्यसमन	St 189 नृ-नमस्येव etc	? राज्यसमन	अस्युक्तत्व
अर्थान्तरस्य	A उपमानस्य न प्रियुक्तत्व B उपमानस्य प्रमाणयुक्तत्व C उपमानस्य आर्थित्व D उपमानस्य प्रमाथित्व E पर्यस्य न्यून्य	चन्द्रैरिव युष्मिन्-मानने परम इत्यम् । बहिर्युष्मिन् इव अमृतं चरासि । St. 190. अथ पद्ममना etc. St. 191. पालामिव etc. St. 192. न मुनिर्निःश्रितः etc.	विरुद्धं of मेधाविन् as understood by नरिस्यु [इ. ११.२४] हीनत्वं and अधिकत्वं of वामन. हीनता of मेधाविन् and वामन.	अनुचिनांना " " " हीनपरत्व

अधिकपरत्वं	अधिकता of मेघानि and वामन.	अधिकपरत्वं
मरुत्प्रसन्न	द्विग्वचनभेद of मेघानि and वामन	मरुत्प्रसन्न
•	" " "	•
"	?	"
•	?	•
"	?	"
अनुचितार्थता	मेघानि and वामन	अनुचितार्थता
"	" "	"
अवाचरत्वं	? वाच्यपरत्वं	अवाचरत्वं
अनुचितार्थता	? "	अनुचितार्थता
अभुष्टार्थता or पुनरुक्तता.	? वाच्यपरत्वं	अभुष्टार्थता or पुनरुक्तता.
अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.	? वाच्यपरत्वं	अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.

St 193 स गीतासा etc.

चिन्ताललिपिषु च्युतौऽसि

सक्तौ भक्षिता देव शुद्धा कुल्लपूरिष ।

St 195 अतिथि etc

St 196 प्रसन्नप्रजन etc

गङ्गा प्रवह्यु ते सदैव कीर्ति

प्रथममि वाच्यशक्ति विताथर्त्तिसम् ।

St 197 निखुरत्पारादिष etc

St 198 उपयो etc

St 199. दिवाभराद etc

St 200 स्युति etc

St 202. आहूतेषु etc

F धर्मस्य अधिकत्व

A उपमानोपमेययो

लिभिभेदात्

B उपमानोपमेययो

वचनभेदात्

C उपमानोपमेययो

कालभेदात्

D उपमानोपमेययो

पुरप्रभेदात्

E उपमानोपमेययो

विभिभेदात्

A शादीना समावने

अधिक-

B समर्थनाय अर्थात्तर

न्वातोपदरामस्य

निर्भयत्वं

उपमानस्य अनुपादयता

उपमानस्य अनुपादयता

[५ साधारणधर्म
दोषः]

[असाहस्य]

[असम्भवं]

(II) उपप्रेक्षा

[२ दोषः]

(III) समासोक्ति

[१ दोष]

(IV) अप्रस्तुत

मरुत्प्रसन्न

§ सू ८८. एषां दोषा etc. Construe एषा यथायोग मन्मन्तोऽपि केचन दोषा उक्तेषु अन्तर्भवन्ति इति न पृथक् प्रतिपादिता. १ एषां i. e. of शब्दालंकारस्य and अर्थालंकारस्य. सभवंतोऽपि केचन दोषाः अपि shows that the author admits that अलंकारदोषाः are possible, but his contention is that they can well come under शब्ददोषाः or अर्थदोषाः. केचन दोषाः. See the scheme given above उक्तेषु अन्तर्भवन्ति They can be comprehended by those शब्ददोषाः and अर्थदोषाः already specified in उ VII. See the scheme न पृथक् प्रतिपादिता In the earlier works, मामह only referred to मेधाविन्'s seven उपमादोषाः. दण्डिन् seems to casually refer to three or four of the same दोषाः. उद्भट has no अलंकारदोषाः. वामन has only उपमादोषाः on the lines of मेधाविन्. ह्यट has four दोषाः of his own. So it is evident that neither मामह, nor दण्डिन्, nor was उद्भट interested in अलंकारदोषाः. And when the काव्यप्रकाशकार reduces the so-called अलंकारदोषाः to शब्ददोषाः or अर्थदोषाः, he seems to be following in the footsteps of his redoubtable predecessors.

शब्दालंकारदोष

वृत्तिः—Two शब्दालंकाराः referred to अनुप्रास and यमक.

१ अनुप्रासदोष

(i) प्रसिद्धत्वभाव—Absence of established usage or convention. प्रसिद्धि is convention. When, therefore, something unwarranted by convention happens to be stated, only to secure an alliterative effect, we get the दोष, प्रसिद्धत्वभाव, of अनुप्रास. This is reducible to प्रसिद्धिविरहदोष here an अर्थदोष in उ VII (though it is also a शब्ददोष).

St. 185 चर्यी etc Illustrates प्रसिद्धत्वभाव of अनुप्रास. A benedictory stanza addressed to the chariot of the sun. Construe:—यस्य (रथस्य) चक्रारणिकं चर्यी सौमि, यस्य हरीन् हरिः अपि सौमि, यस्य पूर्वमान्ताद् धूर्जटिः सौमि, यस्य भक्षु नक्षत्रनाथः सौमि, यस्य अरुण वरणः सौमि, यस्य दूरध्वं कुनर सौमि, यस्य रह सुराणां सप्त सौमि, ॥ जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य अहिमरुचे (सूर्यस्य) स्वन्दनं प्रीतिप्रसन्न (सन्) ॥ अङ्गम् । चक्रारणिकं wheel and numerous spokes (अरुणम्) Read "wheel" for 'wheels' in the Translation. Sun's chariot has got one wheel only. चर्यी त्रिणु हरीन् The seven bay steeds of सूर्य हरिः इन्द्र पूर्वमान्ता The top of the yoke-banners. धूर्जटिः = शिव [पूर्व-भारभूया ऋषि. (जय) यस्य]. भक्षु (m.) axle. नक्षत्रनाथ = चन्द्र. यस्य अरुणं अङ्गम् is सूर्यस्य सप्तभिः दूरध्वम्—दूर (m. n.) The pole of the chariot, to which the yoke is fixed रह [Accu Sing रहस्य n.] Speed प्रीतिप्रसन्न Pleased due to gratification. जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य can be better taken as qualifying अहिमरुचे than यस्य (रथस्य) The Translation takes the latter.

Here the different gods are pressed into the service of the chariot only with an eye on the अनुप्रास resulting therefrom. There

is अनुप्रास of अन्-अम् in गृह and सः also To take an instance, विष्णु is described as praising the wheel etc simply to secure the अनुप्रास of चक्र-वक्र .विष्णु and others are not प्रसिद्ध in पुराण, महाभारत (= इतिहास) etc , as being स्तव्य of the सूर्यराज्यवत्

कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुति Uniform praise with particular gods as subjects and particular chariot parts as objects [प्रतिनियम Uniformity]

(ii) अनुप्रासस्य वैफल्यः i e futility of alliteration arises where alliteration does not lend any charm to the theme . This is reducible to अनुप्रासार्थता—अनुप्रासार्थता is irrelevancy यस्य अनुप्रासार्थता प्रतिपाद्यमान अर्थ न वाच्यते To have futile alliteration means to base it on words that do not bear upon the central theme, and this is the same as अनुप्रासार्थता

Sts 186-187 भग्न लक्ष्मि etc Illustrates वैफल्य of अनुप्रास युग्म A disappointed lover expresses his annoyance when the नायिका goes to the house of her beloved Construe—आनन्दस्यन्वितान्दरेन्दुमुखि, लक्ष्मीलक्ष्मिनि तक्ष्मि, भग्न, यदि ॥ रमणमन्दिरं गच्छति तदा अरुणचरणे अनुरागमणिमेषल अविरतशिञ्जान मञ्जुमयीरं तव परिमरण मे विं मवारण रणरणं कुले । आनन्द etc You whose face is charming like the moon that diffuses delight. सखीलक्ष्मिनि speaking very gracefully अविरत etc with the sweet anklet tinkling constantly परिसरण = Movement रणरण (m n) anxiety, worry. The stanza is given in रत्नदालकार [२ २२-२३]

Here the author of वा प्र suggests that the अनुप्रास does not contribute to the charm of the वाच्य = अर्थ and hence it is अनुप्रासार्थता वाच्यस्य = अर्थस्य विचित्रयमान वाच्यत्व charm that could be imagined From Ed reads विवेच्यमान charm that could be discerned

Here the क प्र criticizes as faulty that very instance which रद्दट gives to illustrate मञ्जु मुक्ति of अनुप्रास And looking to the stanzas the criticism appears unjustifiable आनन्दस्यन्वितान्दरेन्दुमुखि सखीलक्ष्मिनि अनुरागमणिमेषल, अविरतशिञ्जानमञ्जुमयीरं are अनुप्रास that are embodied in words that are significant enough to bear on the central theme viz. आनन्दस्ववर्धन . The same is true also of the line परिसरणमरुणचरणे रणरणमवारण कुले Looking to this criticism one is reminded of दण्डिन्'s criticism of अनुप्रास which he says brags about शब्द and शैल्य of composition अतो नैवमनुप्रासं लक्ष्मिणा या प्रयुजते ।—says दण्डिन् १ ६० अनुप्रासार्थता etc. Construe अनुप्रासस्य वैफल्यं अनुप्रासार्थता एव ।

(iii) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध वृत्तिस are styles, modes रद्दट speaks of १३ वृत्तिस of अनुप्रास (२ १*) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध, therefore, amounts

to the employment of such alliteration as is not in tune with the theme : Particular themes demand particular types of अनुप्रासs, soft or hard मम्मट illustrates such रसाननुयुग अनुप्रास in उ VII. Soft अनुप्रास will tone down वीररस, and hard अनुप्रास will appear jarring in शृंगार. Such वृत्तिविरोध of अनुप्रास is reducible to प्रतिकूलवर्णता, acc to का. प्र. प्रतिकूलवर्णता is a शब्ददोष. It consists in the use of syllables that are not suited for particular रसs रसाननुयुग प्रतिकूलवर्णम्. Note that the name वृत्तिविरोध, as given to the defect, leaves an impression of being traditional.

St 188 अकुण्डोत्कण्ठया etc Illustrates अनुप्रासत्व वृत्तिविरोध. A lover's request to the go between, to bring about his meeting with the नायिका. Construe — हे कल्पगिठि, अकुण्डोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा क्षण कम्बुकण्ठया कण्ठे कुह । कण्ठातिमुद्धर (च) । कलकण्ठि addressed to the दूती. An apt epithet for those messengers of love. Once अग्निमित्र talks of the दूता, कम्बुलवणिका, as मधुररवा परवृत्तिका । अकुण्डोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा मे who am filled to the brim with irresistible (अकुण्ठ) yearning क्षण for a moment कम्बुकण्ठया कण्ठे कुह Give me an opportunity for the कण्ठारूप of that lovely lady कम्बुकण्ठी = कम्बुग्रावा whose neck in whiteness and bulging shape resembles the conch (कम्बुम्) कण्ठारति । e कण्ठाभ्यर्तितुष्य The eagerness for embrace and the consequent uneasiness उद्धर त्वा (me) of

Here there is the अनुप्रास of the harsh उ which is ill-suited for the delicate love making ! This, which others (?) style as वृत्तिविरोध is none else than प्रतिकूलवर्णता : e use of syllables out of tune with the prevailing sentiment

अत्र शृंगारे The शृंगार in the stanza is too patent परपवर्णाडम्बर the pompous use of the harsh syllables viz, आडम्बर suggests that such syllables become an encumbrance उर्वर्य was always looked upon as ill-suited for producing a delicate effect like शृंगार. Note how ह्रस्व excludes उर्वर्य from प्रौढ वृत्ति — अन्वय-उर्वर्यान् मुक्त्वा (२ २४) पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते. Is found inconsistent with शृंगार, in the way already given in उ VII, where मम्मट gives different illustrations to show how certain syllables are not in tune with certain रसs अकुण्डोत्कण्ठया also figures there as an illustration of प्रतिकूलवर्णता in शृंगार अत्र प्रतिकूलवर्णतेव वृत्तिविरोध. Here what is looked upon as वृत्तिविरोध is प्रतिकूलवर्णता itself

II यमकदोष

यमक is, as we saw, a वर्णमघत repeating itself in different senses लक्षणे/लक्षणे was यमक in St 176. Here the अन्वयदोष of having the यमक in three out of four quarters of a stanza is brought under the दोष of अयुक्तत्व.

पादत्रयगतयेन यमन To put it in three out of four quarters of a stanza It should be noted that of the several varieties of यमन recognised as poetical, in काव्यादर्श ३, one actually consisted in पादत्रययमन *cp* the instance कजेण ते रणेवन्तःपरेण द्विपतां हता । करेणत क्षुद्रता भानि सन्ध्याना इत ॥ काव्यादर्श ३ २६ And this very class of यमन's comes to be condemned here अप्रयुक्त-व दोष It may be ३ शुभ्रदोष or अर्थनेष It consists in the use of words etc. not generally in use It is explained in ३ VII as तथा आम्नातमपि वक्तिमि न आहृतम्—What is not in poetical vogue, though it may have the sanction of ancient authorities पादत्रययमन may have the sanction of दण्डिद्वय and others but it is not an vogue and so is अप्रयुक्त, says the काव्यप्रसास

St 189 भुजगमस्येव etc Illustrates यमनस्य पादत्रययमन The wily lure away the heart of men and bring them into troubles
 ५ भुजगमस्येव etc. like ३ snake's jewel that is full of lustre सद्गमा
 Nom Sing मरु अभ (= तन) यम्य *cp* Marathi वापीगर *b* प्राहावकीर्णक
 etc Like a river that has good water but is infested by crocodiles
 सद्गमा Nom Sing. Fem. सद्गम्य = सधुन्या *cd* Construe—सद्गमा दुरता
 निर्गमन अपि जन्तो येन प्रमथ वशील The wily ones (म + दम्) lure away
 'he heart of a person (जन्तु) even when he realises that they would
 lead him to disaster (दुरता)

Here the वर्गम ११२ सद्गमा repeats itself in three (*abd*) out of four पाद's This is अप्रयुक्त-व of यमन, since it is not a fashion to have यमन's in three out of four quarter- Though as said above, दण्डिन् had विपादयमन's, there is surely some sort of abruptness when the यमन occurs like this.

अपालकारदीपः

Four अर्थ-वर्ग's referred to — यम, ३.११, यमन ३, सद्गमना

१—उपमादीपः (१६)

Here by comparing यूय with the निरुद्ध चण्डाल's, there is no exaltation, but degradation. Note that this will be a दोष, only when the poet aims at exalting the उपमेय. But, if the poet's aim is to condemn the act by becoming ironical, it will be a व्यावस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी), and then there will be no दोष. नमिसाधु (रुद्र ११. २४.) very aptly remarks
 तथा योऽपि हीनताधिक्यविशिष्ट विपर्यय उक्त सोऽपि न तावन्मात्रेण दोषहेतु । अनिप्रसंगात् ।
 अन्यथा हि निन्दास्तुती यत्र चित्रोपिने भवत तत्रापि यथानुक्रम निरुद्धस्य उत्कृष्टस्य च उपमानस्य दुष्टल
 स्यात् ।

(ii) उपमानस्य प्रमाणान्यूनत्व It consists in the उपमान being too small in size for the उपमेय. This also is reducible to अनुचिन्तार्थत्व. Note that, as in the above case, it will not be a दोष if it is व्यावस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी) Read नमिसाधु cited above

बह्विस्फुल्लिम्य etc. Illustrates उपमानस्य प्रमाणान्यूनत्व The sun compared to a fiery spark

Here it is obvious how the sun, instead of being exalted, as the poet certainly wants to do, is brought into contempt by being compared to a स्फुल्लिम्य

(iii) उपमानस्य जात्यधिकत्व -It consists in the उपमान belonging to a class too high as compared to the उपमेय. This also is reducible to अनुचिन्तार्थत्व. Here also there will be no दोष if there is व्यावस्तुति.

St 190. अथ चक्रवर्तनासीन etc Illustrates उपमानस्य जात्यधिकत्व. A चक्रवर्तन compared to महा पद्मासनासीन The चक्रवर्त is perched on a lotus मदन's seat is lotus वैधस्य=महा

Here the चक्रवर्त is compared with महा, when about to create the world. The चक्रवर्त belongs to a class too trivial as compared to the eminent class of महा. Hence उपमानस्य जात्यधिकत्व which can well come under अनुचिन्तार्थत्व. But when the poet wants to regale us with an anti-climax, there is no दोष. Pope's 'Rape of the Lock' involves no दोष !

(iv) उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व It consists in the उपमान being too big in size as compared to the उपमेय. Also reducible to अनुचिन्तार्थत्व. If it is a व्यावस्तुति, however no दोष

St 191 पातालमिव etc Illustrates उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व. A poet compliments a नायिका on the beauty of her beautiful limb. पातालमिव Ref to निम्नत्व of the नायिका रत्नी क्षितिभ्रोषयी—(See the उदाहरण of रत्निययमा Notes p 262) कालिन्दीपालमयिभ्रं वेणीदण्डं नायिका—युक्ता known for its black colour

Here the उपमान, पत्ताळ, क्षिणिक, वाणिन्दापत्त, are too big in size for the particular उपमेय viz नाभि, स्तन, वेणीदण्ड respectively And hence there is a दोष, it is urged which is reducible to अनुचितार्थत्व Is this strictly true? We have already seen from the instance of पञ्चविषयनर, how the idea of क्षिणिकरोगी स्तनी is not uncommon in Sanskrit poetry Again we have seen at St 41, how नाभि is described as कुहर In such matters अनिश्चयेकि is bound to feature Nay it must feature Who can set limits to अतिदायेकि? And if we become hypercritical in these matters we might even get startled to find a सुप compared to a कमल! Particularly this is true of प्रमाणताधिक्य मामह says (२ ४९ ५० ५१) — यस्वानिदायवानर्थं यथा साज्जम्बुवो मन । एतच्चानिदायवाप्यनुपमात्वैश्वर्यात्वा ॥ and mark the instance he gives पुञ्जाभूतमिव ध्वान्तमप भाति मनह्वन । सर शरत्पत्रशाम्भो नभः स्रष्टमिव विह्वन ॥ Read again अट्टमण्डल केन्दु ऊ का चाननमद्युनि । यत्किंचित्कालि सामान्याच्छ्रुतिर्भाषनीयम् ॥ २ ४४ It must be conceded however, that poetic convention is the best standard to judge such cases The उपमान may be अतिदायोत्तुर्ग but they must not transgress the limits of poetic conventions किंच वक्ष्यामि नेयानि पृथगेन महात्मनाम्—Poems are to be understood in the light of the conventions set down by the great poets—says मामह (२ ४५)

अत्र etc. चान्दालिभि उपमानै—आति includes बहिस्युक्ति, वेदा, पत्ताळ-भित्तिपर कालिनीपाल कदचित is brought into contempt Note that this is not only true of उपमानन्यूनत्व but also उपमानाधिक्यत्व The चरवाक by being compared to वेधन् is equally कर्मि

(v) उपमानस्य धमन्यूनत्व —It consists in the failure of the poet to refer to a particular item (धम) in the उपमान when he refers to a corresponding item in the उपमेय This is reducible to हीनपदत्व says the का प्र हीनपदत्व a शक्यदाय results when a necessary word remains unembodied therein Read in Translation (p 227) So far as the excess or deficiency of attributes (धर्माश्रय) is concerned in place of so far as the inferiority or superiority abiding in the Common Property is concerned

St 192. स मुनि etc Illustrates उपमानम् धर्मन्यूनत्व A sage described as appearing like the sun मूर्च्छया लालित marked by a girdle made of Munja grass कृष्णास्त्रिण्णु his garment was the skin of a black antelope. व्यस्रान् etc. He shone like the sun (अशुभन्) wrapped in a fragment of dark (नीच) cloud नीचन्

Here मुनि corresponds to अशुभान् कृष्णास्त्रिण्णु to नीचजीमूत But while the poet has mentioned the मूर्च्छा as an item (धम) of the उपमेय,

he fails to mention तद्वि the corresponding item in the उपमान. This is therefore उपमानस्य धर्मन्यूनत्व

(vi) उपमानस्य धर्माधिक्यम् —It consists in the mention of an item of the उपमान, without mentioning the corresponding item of the उपमेय. It is reducible to अधिक्यपदत्व, says वा प्र. अधिक्यपदत्व consists in the use of a पद that is unnecessary.

St 193 स पीतवासा etc. Illustrates उपमानस्य धर्माधिक्यम्. Description of श्रीकृष्ण पीतवाससु wearing a yellow garment : प्रगृहीतशार्ङ्ग—शार्ङ्ग the bow of विष्णु मनोज्ञभीमं वपुः form, charming and awful. 2nd half —शुक्लशिरःशुक्लवर्णः मेघ निशाया दक्षिणा स्मृच्यमान इव—Like a cloud coming in contact with (स्मृच्यमान) the moon, at night, and having lightning (शतददा) and a rainbow (इन्द्रायुष) about it.

Here मेघ is उपमान, कृष्ण उपमेय. शतददा of the उपमान, corresponds to the पतनवाससु of the उपमेय. इन्द्रायुष of the उपमान corresponds to the शार्ङ्ग of the उपमेय. But corresponding to दक्षिण of the उपमान, there is nothing stated of the उपमेय when, as a matter of fact, शत of the उपमेय could well have been mentioned. So this is उपमानस्य धर्माधिक्यम् which can well come under अधिक्यपदत्व.

Note that this उपमानस्य धर्माधिक्यम् or the preceding धर्मन्यूनत्व are दोषः because the poet fails to mention a corresponding धर्म of the उपमेय or उपमान when such धर्म is there. In other words, the poet is blamed in such cases for failing to strike a balance between the उपमान and उपमेय even when there is room for it. When there is no room for such a perfect equality between the उपमान and उपमेय, if the poet mentions some item of the उपमान or उपमेय in excess, there will be no दोष. Hence does आमाह say —मर्षं सर्वैर्ग साहस्य नाग्नि मावस्य पत्यु-
चिद् । यथोपवसि शृनिमिषमासु प्रबुध्यते ॥ (२४३)

शब्दादेरनिदेशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते. The mention (ग्रहण) of शशिन् is in excess because the corresponding धर्म viz शसु of the उपमेय is not mentioned. शब्दादेः आदि is evidently superfluous. शस्यस्य will be more appropriate.

vii-viii लिङ्गवचनभेदात् दोषः —When there is a divergence between the उपमान and उपमेय, in point of gender or number, the उपमान sometimes becomes defective. Because, such divergence may affect the सभरणधर्म which may cease to be perfectly सभरण. In मुरा चन्द्र इव रम्यन्, रम्य goes well with the उपमेय, but does not grammatically fit in with चन्द्र which is masculine. Thus what is looked upon as a सभरण-

धर्मं ■ found not to be in perfect grammatical accord with the उपमान, as it ought to Hence, this is a flaw.

न. प्र reduces the flaw to मध्यप्रम, the same as प्रथमप्रम, ■ वाच्यदोष प्रथम = प्रथमना अर्थ is *motif*, the aim that the poet has in view. When the poet's aim is not achieved, it is मध्यप्रम दृष्टिन् is critical of such दोष based on लिङ्गवचनभेद or उपमानान्यूलत्व and अधिकत्व Says he —न लिङ्गवचने मित्रे हीनताऽधिकतापि वा । उपमादूषणायां यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ (का द् २ ५१) दृष्टिन्'s view point seems just particularly with the saving clause यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ Here also we must take into consideration poetic convention Thus लिङ्गवचनभेद may not be दोष in some cases, but will be so in others दृष्टिन् admits this —अख्येव कविदुरेण प्रयोगे वाग्विदा यथा । इतीव यत्कश्चाद् सरानीशान्त्व नम । अर्जुनतो मत् श्वेत् स्वोतो भानि भानुवत् ॥ ईदृगं बर्चने सद्भिः । [का. द् २ ५४-५५]

लिङ्गवचनभेदोऽपि etc साधारण धर्मं अन्यरूपं कुर्यात् । ■ अन्यरूप ; e. अमाधरण In मुञ्ज चन्द्र इव रम्य the धर्म, रम्य does not go with चन्द्र in the masculine and hence it becomes अमाधरण पृथक्तरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते Since we find that only with one (viz the उपमेय) the धर्म goes पृथक्तरस्यैव viz उपमेयस्यैव Because the साधारणधर्म in उपमा agrees with the उपमेय, [which is an indication of उपमेय being प्रधान in उपमा] In मुञ्ज चन्द्र इव रम्य, रम्य agrees with the उपमेय, मुञ्ज

सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्वं उपमेयस्य वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते —The sentence must be construed as प्रतीयमानेन धर्मेण सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्व उपमेयस्य वा प्रतीयते । Since the धर्म, in such cases goes only with the उपमेय, we have to understand (प्रतीयमान) its counterpart such as would go with the उपमान and then only will the two be उपमान and उपमेय in the real sense of the term The idea is So long as the धर्म is not साधारण, how can there be औपम्य, theoretically speaking? And if there be no औपम्य, how could one thing be उपमेय and another उपमान? So here to bring about औपम्य, we have to depend upon a धर्म understood (प्रतीयमान), not mentioned, and this involves प्रथमप्रम as the poet's aim is not fully realised (प्रधानस्य अथर्वव स्तुः अनिर्वाहत्) प्रथमस्त नर्थे the matter the poet aims at viz उपमानत्वं उपमेयस्य च समानधर्ममन्वय अनिर्वाह non realization

चिन्तारत्न etc Illustrates दिङ्भेदोऽपि The laments of one who has lost something he earned in his hand that was very useful to him चिन्तारत्न = चिन्तामणि, ■ jewel credited with the powers of fulfilling the expectations of the आर्षिन्. करत च्युत slipped from the hand

Here the उपमेय, त्व, is masculine as can be judged from च्युत, the उपमान ■ चिन्तारत्न, neuter च्युत goes with त्व, but cannot agree with

किन्तारत्नम् Hence लिङ्गभेददोष which is reducible to प्रक्रमण Note that if the उपमान were चिन्तामणि (masculine), the दोष would not have arisen सक्तवो etc Illustrates वचनभेद One says that he has eaten barley meal Construe देव, कुलवधूरिव शुद्धा सक्तव महिना । कुलवधूरिव शुद्धा pure like a wife of good family. सक्तव सक्तु m Barley meal

Here सक्तव, the उपमेय, is in the plural, while the उपमान, वधू, is in the singular [There is लिङ्गभेद also But it is immaterial, because if the वचनभेद were not there, and we had वच in place of वधू, there would have arisen no दोष due to लिङ्गभेद, as शुद्धा is Nom Pl of masculine as well as feminine forms] Thus वचनभेद, has made शुद्धा agree with the उपमेय, सक्तव, only, not उपमान Hence वचनभेद becomes a दोष which is the same as मध्यक्रम, acc to का प्र

यत्र etc. But लिङ्गभेद and वचनभेद are not दोष always They are दोष only when the साधारण्यम् agrees in grammar with one, not both If, however, in spite of लिङ्गभेद and वचनभेद, the साधारण्यम् agrees grammatically with both the उपमान and उपमेय, then लिङ्गभेद and वचनभेद do not involve दोष

सामान्याभिधायि पद the word conveying the साधारण्यम् स्वरूपभेद नापद्यते when there is no divergence in grammatical form i e the same form may apply to the two genders or two numbers उभयधायि अस्य अनुगतमक्षमस्वभावव्याप्त्यन् As the साधारण्यम् is capable of being in concord with both viz. उपमान and उपमेय

शुर्गैरनर्थैः etc Illustrates how लिङ्गभेद may not be a दोष One complimented on the score of his invaluable virtues

Here अनर्थैः, the साधारण्यम्, is in grammatical concord with the उपमान, एतौ, and उपमेय, शुर्गैः both, though एतौ is neuter and शुर्गैः masculine Hence no दोष despite लिङ्गभेद.

St 194 नट्टेयो etc Illustrates how वचनभेद may not be a दोष A fashionable lady complimented on the elegance of her dress and graces Construe —अन्यन्नि र्भिनो अमदृश मयुराभूत् नट्टेय गीवा (अन्यन्नि र्भिनो अमदृश) (मयुराभूत्) सिद्धम् ॥ परं शोभां दधी म् ॥ मयुराभूत् (Singular or Plural) Replete with elegance र्भिनो अमदृश (Singular or Plural) unlike those of other women

Here नट्टेय the उपमेय is in singular. विभव the उपमान is in plural Still, the साधारण्यम्'s can agree with both. They are अन्यानि which may be singular of अन्यानि and plural of अन्यानि. मयुराभूत् which may be singular of मयुराभूत् or plural of मयुराभूत्. So also (दोष) एते

may be Present 3rd per Sing of दृष् IA to hold or 3rd per. Plu of धा to hold

IX-X-XI कालभेदोप-पुरुषभेदोप विधिभेदोप Just as the साधारणभर्म tends to be असाधारण, due to रिङ्-वचनभेद, so it becomes असाधारण, due to difference in Tense (काल), Person (पुरुष), and Mood (विधि), as applied to the उपमान and उपमेय. This also comes under मध्यप्रक्रमदोष

पुरुष । e 1st, or 2nd, or 3rd person विधि a mood that enjoins like the Imperative or Potential or which merely states a thing, like the Indicative विध्यादि आदि Commentators interpret as referring to आशीर्वाद (blessing) It may also refer to combinations of two or all of the three viz काल, पुरुष, विधि नमिसायु (र ११-२४) refers to काल-कारक विभक्तिभेदा । न तथा प्रवीति अस्त्रलितरूपतया विश्रान्तिमासादयति 1. ■ the understanding of idea does not become as free from abruptness, and complete as one would expect it to be तथा = कोविद प्रसिद्धप्रसारेण मा च अस्त्रलितरूपतया As being free from abruptness, this is why it comes under प्रक्रमभग विश्रान्ति आसादयति = निरपेक्षा भवति becomes complete असौ अपि : e काल पुरुष विधिभेदोप मध्यप्रक्रमतयैव व्यास Comes under मध्यप्रक्रम In short, कालादिभेद leaves some gap in our comprehension of the idea on hand, and hence occasions प्रक्रमभग

St 195 अतिथि etc Illustrates कालभेदोप कुमुदती bore a son, अतिथि by name, to कुञ्ज 2nd half construe पश्चिमाद् यामिनीयामाद् चेतना यथा प्रसाद (आप्तोति) तथा । पश्चिमाद् यामिनीयामाद् In the last watch of the night चेतना प्रसाद प्राप्नोति तथा After good sleep one's intellect becomes quite clear काकुत्स्थ Refers to कुञ्ज

Here कुमुदती पुत्र आप is भूतकाल which does not apply to the उपमान, चेतना Because it is an everyday occurrence we require वर्तमान चेतना प्रसाद आप्नोति Hence कालभेदोप

St 196 प्रयम्य etc Illustrates पुरुषभेदोप शमवदत्ता while worship ping cupid is compared to a creeper Construe —प्रयम्य . मूर्ति, सौमुन्म यान्ता, मरवेन्म अर्चयन्ती बालप्रज्ञा-विष्णुप्रज्ञा लोच विभ्रान्ते । For the two meanings of प्रयम्य मूर्ति and सौमुन्म यान्ता, see the Translation सौमुन्म of कुमुन्म m. saffron सौमुन्म इव (वेत्सव इव) राग तेन क्वचिद् च स्फुरन्नि अनुमि वाता च—as applied to लता अङ्गुलि filaments. (Read 'filaments' for 'pollen' in Translation) सौमुन्मन रागेण स्फुरि स्फुरन् च अङ्गुलस्य अन्त यस्या —as applied to वासवदत्ता प्रयम्य Recent. मञ्जन (N)—Watering as applied to लता. Bath, as applied to शमवदत्ता बालप्रज्ञा-विष्णुप्रज्ञा applied to लता—That is the origin of tender sprouts and tendrils. A hint at the tenderness of शमवदत्ता's limbs.

Here विज्ञानमे [2nd person] goes with व (वासवदत्ता), the उपमेय It cannot go with the उपमान, एषा which requires a third person. Hence पुरुषभेददोष

अत्र etc इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य The परभाग i e प्रत्ययभाग in विज्ञानसे as applying to (निष्ठ) the party addressed (संबोध्यमान) The 2nd person termination in विज्ञानमे has to be modified (व्यत्यास) into 3rd person in order to make it applicable to एता, the उपमान, that is not being addressed (असंबोध्यमानविषयत्वा), and this gives rise to पुरुषभेददोष coming under भङ्गप्रक्रम

गङ्गेव प्रवहतु etc Illustrates विधिभेददोष. A blessing for continued fame Here the Imperative of प्रवहतु agrees with the उपमेय viz कीर्ति, but does not agree with the उपमान, गङ्गा Nobody can order the Ganges to flow Hence विधिभेददोष, Imperative being the विधि which does not suit the उपमान which requires the Indicative प्रवहति इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मन-विधे (भेद) Here the विधि of प्रवहतु applying to कीर्ति, the उपमेय, which consists in bringing about something not actually in being (अप्रवृत्त) is different from the विधि viz indicative required for गङ्गा, the उपमान अप्रवृत्तप्रवर्तन the कीर्ति is yet to flow forth by the blessing This thing is to be brought about in the case of the उपमेय The Ganges on the other hand is not to flow it is already flowing

एवजातीयकस्य च अन्यस्य etc एवजातीयक मा. ■ Thinks that this refers to combination of काल, पुरुष, विधि -Read 'गमिष्याम्युपस्थास्यता वामन इव' इत्यादी इव कश्चित्कालपुरपविभ्यादिवोगेनापि दोष स्यात् । उपमानगतस्य असभवात् If it will not apply to the उपमान

ननु समानम् (१ / साक्षात्) etc We saw how दण्डिन् maintained that लिङ्गवचनभेद is not enough to make an उपमा defective As against such views our author wants to urge that these भेदs do cause a gap in our comprehension of the idea on hand and hence should be looked upon as प्रक्रमभङ्ग.

ननु सयवादी अय इति अर्थावगमात् । This sets forth the case of those who, like दण्डिन्, would say न लिङ्गवचने भिन्ने उपमादूषणाय अहम्,

They might urge The poet's primary aim in उपमा is to connect the उपमेय with the particular धर्म, (धर्मान्तर = य कश्चिद् धर्म) which may be expressly stated [साधुदुषारित Trivm Ed] as म मुरा चर ॥ एव or merely suggested [प्रदीपमान] as म मुरा चर इव After this connection of the उपमेय with the धर्म is realised, the उपमा is concluded and then the difference in tense etc. are of no consequence (न कश्चिद् कालभेदेऽपि) and hence

they cannot be said to vitiate the उपमा After the धर्म is construed with the उपमेय it is by easy guess that we construe the धर्म with the उपमान, despite कालादिभेद. This leaves no room for any दाप

How कालादिभेद, continues the objector, does not constitute ■ दोष will be clear from an instance. We usually say युधिष्ठिर इव अथ सत्य वदति, where the साधारणधर्म is mentioned (उपात्त = उच्चारित), not suggested Here there ■ कालभेद But our understanding of the वाक्यार्थ is never marred by the कालभेद As soon as we have construed सत्य वदति with the उपमेय viz अथ, by an easy guess we understand that the साधारणधर्म is सत्यवादित्व and so the sentence युधिष्ठिर इव अथ सत्य वदति is apprehended by us as युधिष्ठिर इव सत्यवादा अथ मत्स्य वदति

As against this, suggests the objector, it might be contended by some that in our attempt to disprove कालभेददोष, we have unwittingly exposed ourselves to another दोष viz पौनरुक्त्य, such as ■ evident in सत्यवादी सत्य वदति. But such a contention will be found to be untenable on closer examination सत्यवादी मत्स्य वदति involves no पौनरुक्त्य (Tautology) because there is the nice shade of meaning implicit in सत्यवादी It implies one who *by nature* is truth-speaking So with सत्यवादी मत्स्य वदति we get the idea that the person in question speaks the truth, not casually, but naturally. If the mere repetition of the same word were to land us into tautology वाक्यार्थ would not have given its approval to गमुल्स like कार्यसंचार संचरति or रौप्य पुष्पाति There is a fine distinction between रवि इव पुष्पाति and रौप्य पुष्पाति, because the latter is more emphatic than the former So if there is no tautology (पौनरुक्त्य) in रौप्य पुष्पाति, there is likewise none in सत्यवादी मत्स्य वदति— argues the objector

सत्यमेवैतत् etc The author sticks to his view point that कालादिभेद does involve a दोष

He says Whatever the objector says about रौप्य पुष्पाति and such other usages is indeed true The objector ■ quite justified says the author, in saying that रौप्य पुष्पाति involves no पौनरुक्त्य, गमुल्स and such other forms are usages that have come to stay (स्थिर) and hence have to be justified But this justification which may be cogent for usages that have come to stay (स्थिरेषु प्रयोगेषु) in language will not be entirely apt (सकथा निरवयव) in the case of कालादिभेद in उपमा. Because men of taste do admit (सचेष्टम् एव अत्र प्रमाणम्) that there is a gap in our comprehension of the idea on hand due to कालादिभेद [प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिया- (वि)यातात्]. Hence कालादिभेद do vitiate a वाक्य, says the वा प्र [Read

सत्यम्, एवमेतत् । किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं, न तु सर्वथा निरवयव, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या (७ ? वि) घातात् एति सत्केम एव अत्र प्रमाणम् ।]

Note that स्थितेषु प्रयोगेषु refers only to cases like रेषोप पुष्पाणि It does not apply to शुषिष्ठिर इवाव सत्य वदति

Note that लिंगभेद, वचनभेद, वाच्यभेद, विधिभेद are दास्य because they make the माधारणधर्म अमाधारण, in so far as it agrees with the उपमेय only

xii असादृश्यदोष arises when there is no resemblance whatsoever between the उपमेय and the proposed उपमान This is brought under अनुचिन्तार्थत्वदोष

ब्रह्मामि etc Illustrates असादृश्य One sets about writing a poem which is to him like the moon diffusing the rays of its meaning

Here the कान्व and its अर्थ are respectively compared to शशिन् and रश्मिः But, says our author, such comparison is unwarranted as nowhere is there सादृश्य between them The author says so perhaps in the light of poetic convention

xiii असम्भवदोष This is the last उपमादोष It arises where the proposed उपमान is such as is improbable In अममव, the thing given as उपमान is so impossible that it appears absurd to state it, and this is enough to distinguish अममव from अतिशयोक्ति अतिशयोक्ति in its most extravagant forms never becomes absurd अममव, on the other hand, is grotesquely absurd Says भामह २ ५० —यस्यातिशयवानर्थं वयं सोऽसम्भवो मत । This असम्भवदोष reduces itself to अनुचिन्तार्थत्व, acc to the वा प्र

St 197 निपेतुरास्या etc Illustrates उपमानरव असम्भवदोष The impression left by an archer shooting sharp Construe.— दिनार्धभाज परिवेपिण अर्कात् जाज्वल्यमाना चारिघारा एव धनुर्मण्डलमध्यभाज तस्य आस्यादिव दीप्ता शरा निपेतु । दिनार्धभाज अर्कात् from the sun when it is on the meridian, at mid-day परिवेपिण Gen Sing परिवेपिन् having a परिवार । ■ halo of of lustre round it जाज्वल्यमाना चारिघारा Burning jets of water धनुर्मण्डलमध्यभाज adj of आस्यात् The face stood at the centre of the extended bow आस्यादिव The arrows seemed to proceed from the mouth itself, as the mouth was at the centre of the bow

Burning jets of water mentioned here as उपमान are impossible, and equally impossible is their emergence from the orb of the sun. Hence this which is stated to be असम्भवेण, is the same as अनुचिन्तार्थत्व उपनिग्रह्यमान अर्थ अनौचित्यमत्र पुष्पाणि This matter which is being stated tends to occasion the flaw of impropriety itself

२-उत्प्रेक्षादोष (२)

(i) The उत्प्रेक्षा is vitiated if in place of इव the poet uses यथा. This is due to the fact that the *poetical fancy* implicit in उत्प्रेक्षा can be conveyed only by इव, ध्रुव, कथ्ये etc. यथा is incapable of conveying that element of fancy. Hence, when instead of इव or ध्रुव etc. the poet uses यथा, there results a defect which is none other than अभावकत्व. अभावकत्व is a वददोष. It arises when a पद is incapable of conveying the idea it is meant to convey.

संभावन *Vide* Notes pp. 34-35 ध्रुवेषादयः. See the list of उत्प्रेक्षावाचकस given at p. 33 Notes. The idea of संभावन can be conveyed by इव, ध्रुव etc., not by यथा यथा is capable of conveying माधर्म्य only and not संभावन. [शुचिहन् makes a useful list of उपमावाचकस [का. दृ. २.५७-६५.]:- इव-अन्-वा-यथासम्पत्ताः समान-निभ-सन्निभाः । तुल्य-सकल-नीकल-शकल-प्रतिरूपकाः ॥ प्रतिधु-प्रतिद्वि-प्रत्यनीक-विरोधिनि. । मद्-इ-मद्-इ-मदादि-समासीव-भनुवादिनिः ॥ प्रतिनिम्ब-प्रतिच्छन्द-मरु-मय-मयिना. । सञ्चल-मद्-धु-आव-सकल-उपमित-उपमाः ॥ कल्प-दीप्तीव-नेदशदिः प्रत्य प्रतिनिधा भवि. । सवर्ग-सुश्रुति शम्भरी वे चा-युनायैवादिनि. ॥ समानश्च बहुव्रीहिः शराङ्कवदनादिपु । स्वर्धने नयनि द्वेष्टि हुष्मनि प्रतिगर्भनि ॥ आनेदोनि-म्वज्जानि कदर्वथनि निन्दनि । विटम्बनि सधसे ह्यनि ईर्ष्यनि नयूयनि ॥ तस्य हुष्मनि मीमांस तस्य कानि विगुणनि । तेन मार्थे विगृह्णानि, तुलां तेनापिरोहनि ॥ तत्पदव्या पद धत्ते, तस्य कक्षा सिगाहने । नन्वेति, अनुवचनानि, नच्छीन, तन्निरेथनि ॥ तस्य वानुकरोपीनि शब्दाः मादृश्यवृत्ताः । उष्मावामिमे प्रीचा- कवीनां बुद्धिनीत्यदा ॥] This difference in connotative powers is due to सम्प्रदायिकीहिमा only, one word possesses a power which another may not possess. तस्य = माधर्म्यस्य. अन्वा = उत्प्रेक्षा In उत्प्रेक्षा, the poet's aim is not to convey माधर्म्ये but संभावन. Perhaps it would be truer to say that in उत्प्रेक्षा, the poet's aim is to convey माधर्म्य by समान. सत्र अयं अशक्तिः मभावने यथापरय अशक्तिः Incapacity of यथा to convey संभावन. अभावकत्वं दोषः This मभावने यथापरय अशक्तिः is the same as the defect अभावकत्व.

St. 198. उषसी etc. Illustrates उत्प्रेक्षा due to the use of यथा instead of इव Lotus bud coming out of a lotus pond fancied as shrinking in fear of the charm of a lady's eye. मेघश्लेषल a blue lotus. मुकुटं yet a bud and hence closed. Thus becomes the basis of the उत्प्रेक्षा in the 2nd half. नारी etc. which seemed to have shrunk from fear of the charm (चमूष) of a lady's eye

In the 2nd half we get a उत्प्रेक्षा due to the स्वल्पिक closing of the bud being attributed to the *fancied* हेतु वत्. नलीनेकनवपुंसेण. Here we require 'नलीनेकनवपुंसेण' in place of 'नलीनेकनवपुंसेण' यथा Since यथा does not connote संभावन but मद्-इव, here we have अभावकत्व.

Here the attribute (करै सृष्टि) and the genders (व्यक्ति), masculine and feminine, of the निगमन्ति and ऋकुन्स are transparent enough to suggest that they are compared to a नायक and नायिका. So also the विशेषण विगृम्भितापवा, अस्तुमानपरिग्रह्या and चिरयाऽपि रुचिरया and the feminine gender of दिनश्री are transparent enough to suggest that दिनश्री is compared to a प्रतिनायिका. When the प्रतिनायिकात्व of दिनश्री is thus suggested why make use of दयितया in the श्लोक? This becomes अपुष्टार्थता or पुनरुक्ततात्वेन व्यक्तिविशेष = लिङ्गविशेष cf कालो व्यक्तिः स्वदेवः p 66 उ II. व्यक्तिः Suggestion (as नायक and नायिका) स्वशब्दोपादानेन What is the point in employing the word for itself (स्वशब्द) when it is suggested?

श्लेषोपमाया etc An objector might urge —Why not call सृष्टि etc as श्लेषोपमा—उपमा based on श्लेष? In श्लेषोपमा, the उपमान has to be stated, and this requirement is satisfied by the use of दयितदेव, which therefore involves no दोष.

Our author replies that सृष्टि etc cannot be श्लेषोपमा. Because, in श्लेषोपमा the attributes are not transparent enough to suggest the उपमान, which hence has to be stated. In सृष्टि etc, on the other hand the attributes are transparent enough to suggest the उपमान which, hence, requires no mention.

यत्र etc. उपमानस्य उपादानमन्तरेण Unless the उपमा 1. e. अग्रतः is mentioned साधारणेष्वपि विशेषणेषु As in समासोक्ति, in श्लेषोपमा the विशेषण being श्लेष apply both to the उपमान and उपमेय. But still they are not transparent enough to suggest the उपमान as in समासोक्ति न तथा प्रतीति = न ममानोक्ती श्व उपमानस्य प्रतीति

St 201 स्वयं च etc. Illustrates श्लेषोपमा गौरी compared to morning-twilight स्वयं च 1. e. You are great not only because your father, दिमान्य, is great but also because you yourself are पहलवाताम्र भास्वररसितम्रिता (1) Shining with your hands that are bright (भास्वर) and ruddy like sprouts—as applied to गौरी (11) Shining with the rays of the sun (भास्वर) that are ruddy like sprouts—as applied to प्रभासम्भया अस्वापपल्लुच्छेदितप्रदा (1) Giving the desired object (रंदिमप्रदा) to those who banker after (लुब्ध) fruits not easy to obtain (भ+सु+भाष्).—of गौरी (11) Fulfilling the craving of those that want (वन्त) to be free from sleep (भ+स्वप) 1. bringing sleep to an end—of प्रभासम्भया. The stanza occurs in उद्धट ४१५ hence it must be from his कव्य—कुमारसम्भव not to be confused with वशिष्ठस्य कुमारसम्भव

Here the विशेषण, पृथक्तात्र etc and जस्ताप etc though शिष्ट and applying to both viz मीरी the उपमेय, and प्रमातृसत्त्वा, the उपमान, are not transparent enough to suggest the उपमान, प्रमातृसत्त्वा, which, therefore, has to be mentioned and is mentioned. This is, therefore श्लेषोपमा, not समासोक्ति

४—अप्रस्तुतप्रमासादोष (१)

If in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत becomes a दोष, in अप्रस्तुतप्रमासा, the mention of the प्रकृत becomes a दोष for the same reasons. When we understand how समासोक्ति and अप्रस्तुतप्रमासा are practically identical in form [*Vide Notes p 91*], it is not difficult to understand the genesis of this दोष. If in समासोक्ति, the अप्रकृत is suggested by the transparent विशेषण, in अप्रस्तुतप्रमासा, the प्रकृत (= उपमेय) is suggested by the विशेषण. Hence just as, in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत constitutes अपुष्टार्थना or यौनस्वरूप so the mention of the प्रकृत, in अप्रस्तुतप्रमासा leads to अपुष्टार्थना or यौनस्वरूप.

अप्रस्तुतप्रमासायामपि etc. अनर्थैव रीत्या प्रनीतः । e. suggested as in समासोक्ति, from the transparent विशेषण. In समासोक्ति, उपमान is suggested; in अप्रस्तुतप्रमासा, उपमेय is suggested. पुनः प्रयोगेण. By mentioning it over again when it is already suggested न इदर्थता नैवम् उपमेय should not be made futile (पदार्थना मी) by being mentioned over again. That is, it will involve अपुष्टार्थनादोष or पुनरुक्ततादोष

St 202 आहुतेषु etc illustrates अप्रस्तुतप्रमासायाः प्रस्तुतस्य उपमानात् दोषः. As Genus embraces the worthy and worthless alike, so the undiscriminating patron patronises the worthy and worthless alike. a None can prevent the fly if it comes forward as a विहगम, when विहगमसः are called out. In other words, विहगमत्व is a class that comprehends worthy birds and the worthless fly also. The fly with its wings can claim to be a विहगम. b The कृष्णमणि (?), abiding in the रत्नखर (बादिपि), claims the glory of jewels. The class of jewels comprehends the worthy diamond and also the worthless कृष्णमणि. What is कृष्णमणि? One thing is certain that it is a worthless substance. Does कृष्ण here convey the idea of contempt implicit in the word (cp कृष्णेन इत्यर्थं भवति शतानाम्) कृष्णमणि being a worthless मणि? स प्र interprets कृष्णमणि as नीचं सा च. Says कृष्णमणि अपमान इत्यर्थः. This conveys the idea of worthlessness, but what about मन्वेकविरिचि रत्नम्? Is it coral as उपमेय says? c Even the glow worm is not afraid to move in the midst of things luminous. That is, the class of तेजस्विन् things comprehends the most eminent luminaries like the sun and also the insignificant सद्यो न

(ii) The उल्लेख may be vitiated if in support of an उल्लेख, an अर्थान्तरन्यास is given. This is due to the fact that उल्लेख being only a *poetical fancy* has no reality about it, and when there is no reality, why should there be any attempt at corroboration in the form of अर्थान्तरन्यास? So an अर्थान्तरन्यास has no room in an उल्लेख and, therefore, its employment there is अनुचितार्थेना Improprity.

उल्लेखितमपि whatever is poetically fancied तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात्. Because such fancied things have no reality of form. They are "cobwebs of poetical fancy" निरुपाख्यप्रख्यम् निरुपाख्य non-existent, अपत्य [उपाख्य observable] निरुपाख्यप्रख्यम् = निरुपाख्यतुल्य [प्रख्य appearing like.]. तत्समर्थनाय etc. The उल्लेखिन being imaginary and unreal should not be corroborated. An attempt at corroboration is extremely improper like an attempt to sketch a portrait in the air [cp. चित्र निर्माति सुन्दर पवने] समीचीन [from सम् + √अच्] proper, fit cp सत्यम् निर्विषयम् एतस्य. Absence of scope for this viz अर्थान्तरन्यास. Absence of scope for this is the same as अनुचितार्थेना. That is, अर्थान्तरन्यास, in support of उल्लेख results in the दोष, अनुचितार्थेना.

St 199 दिवाकरात् etc. Illustrates the निर्विषयत्वदोष of अर्थान्तरन्यास in support of उल्लेख. The caves of the Himalayas are impenetrable to the rays of the sun. Construe —य दिवा भीत इव गुहासु लीन अभक्तर दिवाकरात् रक्षति । नून उच्चैः शिरसा दृष्टे प्रपन्न धुद्रेषु वि अनीव ममत्वम् । Who protects from the Sun Darkness that lies hidden in his caves during day time उच्चैः शिरसु. The lofty ones. As applied to the हिमालय, whose peak is lofty.

Here darkness is *imagined* to be भीत [भीतनिव] and taking shelter in the caves. When भय is imaginary, the act of taking shelter also becomes imaginary. Hence an attempt to corroborate it by अर्थान्तरन्यास is nothing short of futile.

अत्र भवेत्तस्य etc. तत्र being भयान cannot be at all *afraid* of the sun. Much less could there be any protection by the परी, which (protection) is a sequel to भय [तत्रयोनिः = तत्रायोनिः]. When such fear and protection present themselves in an imaginary form (संभवि रूप), there cannot be any impropriety. Because, what could be improper when based on pure imagination? Hence it is futile to make an attempt to corroborate it i. e. परिश्रम, by having recourse to an अर्थान्तरन्यास [कल्पमार्गः = परिश्रममार्गः].

Note that we get उल्लेख only when we read दिवा भीतनिव as two separate words. If we take them together, they will mean 'an owl'. Then the idea being who protects Darkness hiding in his caves

like an owl', there will be no उल्लेख [Read पत्र भीमिन् as two separate words, in the Text Read in the Translation for 'sheltering by the mountain', "sheltering by the mountain as a sequel to it (i. e. मय)"

३-समासोक्तिदोष (१)

In समासोक्ति we saw how the विशेषण are transparent enough to suggest the अपहृत When the अपहृत can be suggested by the विशेषण, it is unnecessary to mention it Wherever the अपहृत is thus mentioned in समासोक्ति, the unnecessary mention results in अनुपार्थत्व or पुनरुक्तता अनुपार्थत्व we have already seen while discussing अनुपासत्य वैषम्य पुनरुक्तता, an अर्थदोष, is Tautology, Repetition The mention of the अपहृत results in अनुपार्थत्व in so far as it has no contribution to make to the significance of the वाक्य the वाक्य being complete even without it The fault becomes पुनरुक्तता in so far as the अपहृत which is already suggested is expressed again Between अनुपार्थत्व and पुनरुक्तता the difference lies in the fact that the former is irrelevant, the latter tautologous The former arises even where the thing is mentioned once, if it does not bear upon the matter on hand, the latter arises only when there is repetition of the same idea

साधारणविशेषणवशादेव etc (Vide Notes p 74) The adjectives or attributes are transparent enough to suggest the अपहृत, though it is not mentioned उपमान । e अपहृत तस्य उपमानस्य अत्र समासोक्ती प्रयोजना भावात् अनुपादेयता Its mention is improper as it is uncalled for
Construe —अथौजनाभावात् यत्र अनुपादेवत्र तत्र अनुपार्थत्व पुनरुक्तता वा दोष भवति ।

St 200 दृशति etc Illustrates समासोक्ती अपहृतस्य उपदानात् दात Des
cription of summer Construe निम्नरुची बकुम्ब ररे दृशति, विवृम्भिततापया,
अनुमानपरिमृदा विरयाऽपि रुचिरया, दिनप्रिया दक्षितया इव स्थितम् । निम्नरुची बकुम्ब ररे
दृशति—Locative Absolute. When the sun touched the quarters
with its rays. Note how the attribute is transparent enough with
the Feminine of ककुम्ब, with the Mas. of निम्नरुचि and with the pun on ररे,
to suggest a नायक touching with his hands (रर) the नायिका
विवृम्भिततापया (i) the warmth of which (दिनश्री) had become more
intense, (ii) whose (of the प्रतिनायिका) annoyance had been aggra-
vated अनुमानपरिमृदा (i) which (दिनश्री) had assumed a great length
(the days in summer are long), (ii) whose (of the प्रतिनायिका) मान
or huffiness was great विरयाऽपि रुचिरया (i) which (दिनश्री) was
bright though long (विरा), (ii) who (प्रतिनायिका) though of a long
standing was yet charming. [The general rule being नव ककुम्ब रुचि
ररी । Here though the नायिका was not अनरुचि, she was yet रुचि]

d Fie upon the Genus which, like a patron (प्रभु इव), does not take cognizance of (अनामृष्ट) distinction between things (तत्त्वात्), and which is non-sentient (अचेतन) like the patron who is insensible (अचेतन)

Here the mention of प्रभु इव, the प्रभु, is superfluous. Because such insensible (अचेतन = अविवेचिन्) lord is suggested by the अपस्तुत-सामान्य distinguished (विशिष्ट) by the same attributes, अचेतनत्व and अनामृष्टत्वान्तरत्वं अपस्तुत etc. अपस्तुत इव (अचेतनत्व)(अनामृष्टत्वान्तरत्वं)-विशिष्ट सामान्य तद्दारेण अभिव्यक्ति. Suggestion So प्रभु इव is पुनरक्त or अघुष्टार्थ

It should not be supposed that the वा प्र is here stating something unlikely. Let us imagine the sentence to be चिक् सामान्य अचेतन अनामृष्टत्वान्तरम्. Here from सामान्य which comes to be condemned for अचेतनत्व and अनामृष्टत्वान्तरत्वं, it is indeed by an *easy guess* that one gets at the idea of an अचेतन प्रभु. For, we ask ourselves where is the point in the poet pouring scorn on the सामान्य? So when the poet does like that, it must be with an eye upon something else—the प्रभु and that प्रभु a महदव can well judge to be प्रभु. For, अविवेचिन् is a usual point of grievance against प्रभु.

तद्देते etc. अवेद्येवतातीवरा. Other defects also of this kind. Read उद्योत पूर्वोक्तैर्यं दोषनाया अन्तर्भाविता. Can come under the दोष given already in उ VII.

सपूर्वमिदं वाच्यलक्षणम्. We have seen in उ I that the Ten Ullasas of the वाच्यप्रकाश are devoted to a detailed explanation of the definition of वाच्य given by मम्म in उ I—तदोशी शङ्कार्थी सप्रणयनश्लोकी पुन अवि। इत्यन मार्गो etc. Concluding stanza प्रदीप उद्योत, प्रभा सुभासागर of भीमसेन take no cognizance of it. But all others including the very old commentators हयक (संस्कृत—Appendix A) and माणिस्यचंद्र comment upon it. What is more significant is that हयक and मा चंद्र are among those who see in the stanza a sly reference to the double authorship of the वाच्यप्रकाश. हयक says एतेन च यदात्मनीनां प्रवृत्तौ प्रभो प्रवृत्ता अनेन वचमपि अपमत्तत्वात् श्लेण च पूरितदोषवत् इत्यनेन च वाच्येन यदवभासो एतत् सत्त्वेन साक्षात् इति [Vide Appendix A—p 7] मा चंद्र says—अथ च अयं ग्रन्थ अचेतन आत्मवैशेष्येण समर्पित इति दिग्दर्शनेन मम्मत्तत्वात् अत्रात्मने। संप्रात्यप्रकाशिनी refers to अलंकार (= अलंकार) as the author who completed मम्मत्तत्वात् [= मम्मत्त] work—व. 1 मम्मत्तत्वात् पूर्वोक्तैः प्रवृत्तौ च इत्यनेन च वाच्येन यदवभासो एतत् सत्त्वेन साक्षात् इति दिग्दर्शनेन मम्मत्तत्वात् इति। निदर्शनात् a tributed the portion beginning with आद्येण to अलंकार—इति मम्मत्तत्वात् पूर्वोक्तैः प्रवृत्तौ च इत्यनेन च वाच्येन यदवभासो एतत् सत्त्वेन साक्षात् इति दिग्दर्शनेन मम्मत्तत्वात् इति। From all these references two facts emerge. Firstly, that

